

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ & ΝΕΑΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Διδακτορική Διατριβή

Τα "Βαλκάνια" στη νεοελληνική κουλτούρα: όψεις της διαχείρισης ενός όρου

Πέτρος Μαραζόπουλος

Ιωάννινα 2020

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

1. Δημήτριος Καργιώτης, Αναπληρωτής Καθηγητής Συγκριτικής Φιλολογίας, *Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Φιλολογίας, Φιλοσοφική Σχολή* (Επόπτης)

2. Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, *Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών*

3. Damla Demirözu, Καθηγήτρια, *Πανεπιστήμιο Κωνσταντινούπολης, Τμήμα Νεοελληνικής Γλώσσας και Λογοτεχνίας*

Επταμελής Εξεταστική Επιτροπή

1. Δημήτριος Καργιώτης, Αναπληρωτής Καθηγητής Συγκριτικής Φιλολογίας, *Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Φιλολογίας, Φιλοσοφική Σχολή* (Επόπτης)

2. Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, *Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών*

3. Damla Demirözu, Καθηγήτρια, *Πανεπιστήμιο Κωνσταντινούπολης, Τμήμα Νεοελληνικής Γλώσσας και Λογοτεχνίας*

4. Tudor Dinu, Καθηγητής, *Πανεπιστήμιο Βουκουρεστίου, Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας*

5. Νικόλαος Μαραντζίδης, Καθηγητής, *Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών*

6. Γεώργιος Σαλακίδης, Αναπληρωτής Καθηγητής, *Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών*

7 Αγγελική Γιώτη, Επίκουρη Καθηγήτρια, *Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Φιλολογίας, Φιλοσοφική Σχολή.*

Πρόλογος

Πρωταρχικό σκοπό της παρούσας διδακτορικής διατριβής αποτελεί η διερεύνηση και η ερμηνεία της πολυπρισματικής θέασης των Βαλκανίων από τη νεοελληνική κουλτούρα, δηλαδή η αποσαφήνιση των διαφορετικών όψεων των βαλκανικών εθνών στο νεοελληνικό φαντασιακό και συγχρόνως ο προσδιορισμός της θέσης της Ελλάδας σε επίπεδο συμβολικής γεωγραφίας, με άξονες συζήτησης τις έννοιες των Βαλκανίων και της Δύσης. Σε αντιστοιχία προς τον σκοπό της διατριβής η μέθοδος που χρησιμοποιώ είναι κειμενοκεντρική- ερμηνευτική ˙ γεγονός, που σε συνδυασμό με τη διαμόρφωση του κυρίαρχου θεωρητικού, εξελικτικού σχήματος που προτείνει η μελέτη -δηλαδή των Αντεστραμμένων Επάλληλων Οριενταλισμών- μου επιτρέπει να εξετάσω και να ερμηνεύσω τις βαθύτερες σημασιοδοτήσεις και την λειτουργία νεοελληνικών κειμένων, τα οποία γράφτηκαν σε διαφορετικό χωροχρόνο και υπό διαφορετικές συνθήκες.

Στην ολοκλήρωση του εγχειρήματος αυτού σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν οι εξαιρετικά εποικοδομητικοί διάλογοι που είχα τόσο με τους επιβλέποντες καθηγητές μου, όσο και με άλλα μέλη της επιστημονικής κοινότητας, στους οποίους οφείλω πολλές ευχαριστίες. Στον επιβλέποντα Καθηγητή και δάσκαλό μου κ. Δημήτριο Καργιώτη εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου και τις θερμές μου ευχαριστίες, για τη διαρκή παρακολούθηση της διατριβής μου σε όλα τα στάδιά της, την αμέριστη εμπιστοσύνη που επέδειξε στις ερευνητικές μου φιλοδοξίες και για τη βαθιά επιστημονική του γνώση, με την οποία με καθοδήγησε να ολοκληρώσω την παρούσα διδακτορική διατριβή. Τον ευχαριστώ ακόμη για τις ευκαιρίες και τη στήριξη που μου παρείχε ως προς την προσπάθειά μου να συνεχίσω την έρευνά μου και εκτός των ορίων του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, αλλά και τη συνεχή ενθάρρυνση που μου προσέφερε, σε κάθε είδους δυσχέρειες, που προέκυψαν κατά το διάστημα της συγγραφής της μελέτης. Θερμές ευχαριστίες οφείλω επίσης στα άλλα δύο μέλη της τριμελούς επιτροπής, την κ.Damla Demirözu, Καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης και την κ. Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, για την ουσιαστική συμβολή τους κατά τα διάφορα στάδια εκπόνησης αυτής της εργασίας. Ευχαριστώ, επιπλέον, και τον Αναπληρωτή Καθηγητή κ. Γιάννη Παπαθεοδώρου, μέλος της αρχικής τριμελούς επιτροπής, για τις ουσιαστικές παρεμβάσεις του καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνάς μου. Τέλος,

ευχαριστώ τα μέλη της επταμελούς επιτροπής, κ. Tudor Dinu, Καθηγητή στο Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστημίου του Βουκουρεστίου, κ. Νικόλαο Μαραντζίδη, Καθηγητή στο Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, τον κ. Γεώργιο Σαλακίδη, Αναπληρωτή Καθηγητή στο Τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης και την κ. Αγγελική Γιώτη, Επίκουρη Καθηγήτρια στο Τμήμα Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Ευχαριστίες οφείλονται ακόμη στον κ. Μίλτο Πεχλιβάνο, Καθηγητή Νεοελληνικών Σπουδών και Διευθυντή του Κέντρου Νέου Ελληνισμού του Ελεύθερου Πανεπιστημίου του Βερολίνου (*Freie Universität*), καθώς και στον Καθηγητή κ. Johannes Niehoff- Panagiotidis, του ίδιου Πανεπιστημίου. Κατά τη διάρκεια της ερευνητικής μου παραμονής στο Βερολίνο, μου έδωσαν την ευκαιρία να παρουσιάσω τμήματα της εργασίας αυτής στα Colloquia του Τμήματος Νεοελληνικών Σπουδών του Ελεύθερου Πανεπιστημίου του Βερολίνου **(***Fachbereich Philosophie und Geisteswissenschaften- Institut für Griechische und Lateinische Philologie***)**. Εξαιρετικές ευχαριστίες εκφράζω ακόμη στο Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (*IMXA*), όπου συνέλεξα σημαντικό τμήμα του πρωτογενούς, και όχι μόνον, υλικού μου. Η βοήθεια των εργαζομένων της βιβλιοθήκης ως προς την πρόσβασή μου σε ένα εξαιρετικά ογκώδες και σπάνιο υλικό, υπήρξε ανεκτίμητη˙ χωρίς αυτή, το αποτέλεσμα δε θα ήταν σε καμία περίπτωση το ίδιο. Αντίστοιχες ευχαριστίες εκφράζω στους εργαζόμενους της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, της Βιβλιοθήκης της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, της Βιβλιοθήκης του Ελεύθερου Πανεπιστημίου του Βερολίνου, αλλά και του Ινστιτούτου "*Osteuropa - Institut*" του Βερολίνου.

Πάνω από όλα, την βαθιά ευγνωμοσύνη μου εκφράζω στους γονείς μου Χρήστο και Κωνσταντία, στην αδερφή μου Βασιλική, καθώς και στη Νατάσα, για όλα όσα μου προσέφεραν κατά τη διάρκεια της συγγραφής της διατριβής. Χωρίς την ουσιαστική και πολυεπίπεδη στήριξή τους, η περάτωση του έργου αυτού θα ήταν αδύνατη.

Ιωάννινα, Μάρτιος 2016- Βερολίνο, Οκτώβριος 2019

Περίληψη

Σκοπός της παρούσας διδακτορικής διατριβής είναι η εξέταση της διαχείρισης του όρου "Βαλκάνια" στη νεοελληνική κουλτούρα κατά τη διάρκεια του 19ου και του 20ου αιώνα. Οι συνδηλώσεις με τις οποίες συνδέθηκε ο όρος στη δυτική κουλτούρα είναι γνωστοί: τα Βαλκάνια, από τη στιγμή της ανακάλυψής τους συνδέθηκαν, μεταξύ άλλων, με τον πριμιτιβισμό, τη βία, την οπισθοδρομικότητα και τον εξωτισμό. Παρά την παρουσία μιας αξιοσημείωτης ακαδημαϊκής βιβλιογραφίας, η οποία προέκυψε κυρίως εντός των τριών τελευταίων δεκαετιών και διερεύνησε επισταμένως τις δυτικές φαντασιώσεις σχετικά με το Βαλκάνιο Άλλο, παρατηρείται μια ανεπάρκεια στην ανάλυση των σχέσεων, μεταξύ της Ελλάδας, της Δύσης, της Ανατολής και των Βαλκανίων, όπως αυτές δημιουργήθηκαν και παγιώθηκαν στο νεοελληνικό φαντασιακό. Επιπρόσθετα, το γεγονός ότι η Ελλάδα ανήκει γεωγραφικά στη Βαλκανική Χερσόνησο, αλλά κατασκευάστηκε συχνά -τόσο στην ελληνική, όσο και στη δυτική φαντασιακή γεωγραφία- ως "το μόνο δυτικό κράτος της Βαλκανικής", αποκαλύπτει την περιπλοκότητα των ιεραρχικών μοντέλων γεωγραφικού τύπου, τα οποία συζητούνται εδώ, και προσθέτει ακόμα περισσότερο ενδιαφέρον στην κύρια προβληματική της μελέτης. Η εξέταση της διαχείρισης του όρου "Βαλκάνια" από τη νεοελληνική κουλτούρα βασίζεται κυρίως σε νεοελληνικά λογοτεχνικά κείμενα ποικίλων ειδών · παρ' όλ' αυτά, λόγω ενός βαθύτερου ενδιαφέροντος για τις νεοελληνικές στάσεις απέναντι στο βαλκανικό χώρο, συζητούνται επίσης, ως επικουρικά στοιχεία, και άλλα είδη λόγου, όπως για παράδειγμα διπλωματικά, ιστορικά, ανθρωπολογικά ή πολιτικά κείμενα. Μέσω του υλικού αυτού, φιλοδοξώ να αναδείξω ένα θεωρητικό σχήμα, το οποίο εξηγεί τις διακυμάνσεις του νεοελληνικού λόγου που αφορά τα βαλκανικά έθνη. Συγκεκριμένα, ο διερευνητικός νεοελληνικός λόγος για τα Βαλκάνια στις αρχές του 19ου αιώνα, μετατρέπεται σε ένα σαφή εθνικό λόγο στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα, ενώ σταδιακά αντικαθίσταται από στερεοτυπικές κατασκευές, οι οποίες χαρακτηρίζονται εμφανώς από έναν ιδεολογικοπολιτικό λόγο, στη διάρκεια του βαλκανικού υπαρκτού σοσιαλισμού. Μετά δε το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και καθώς πλησιάζουμε στη σύγχρονη εποχή, οι νεοελληνικές αναπαραστάσεις των Βαλκανίων κατέχουν, ολοένα και καθαρότερα, έναν σαφή, φαντασιακό, γεωγραφικό στόχο: να διαχωρίσουν την ευρωπαϊκή, δυτική Ελλάδα από τα μη ευρωπαϊκά, ανατολικά και οπισθοδρομικά Βαλκάνια.

Επιχειρώντας να περιγράψω το εξελικτικό αυτό σχήμα και βασιζόμενος στα -κάποτε αλληλεπικαλυπτόμενα- θεωρητικά σχήματα του *Οριενταλισμού* του Edward Said, του *Βαλκανισμού* της Maria Todorova και των *Επάλληλων Οριενταλισμών* της Milica Bakic-Hayden, συζητώ τους ιδεολογικούς μηχανισμούς και τις αφηγηματικές κατασκευές που αποκαλώ Αντεστραμμένους Επάλληλους Οριενταλισμούς. Φιλοδοξώ έτσι να φωτίσω την προαναφερθείσα φαντασιακή σχέση μεταξύ Ελλάδας και Βαλκανίων, όπως αυτή δημιουργήθηκε, εξελίχθηκε και παγιώθηκε στη νεοελληνική κουλτούρα, μέσω αντίστοιχων κατασκευών. Σε μια εποχή κατά την οποία τα Βαλκάνια, επανέρχονται δυναμικά στο επίκεντρο του διεθνούς ενδιαφέροντος, η παρούσα μελέτη επιτρέπει μια εις βάθος κατανόηση των ιστορικών, πολιτικών, πολιτιστικών και ιδεολογικών παραγόντων, οι οποίοι διαμόρφωσαν τον αναφερόμενο στα βαλκανικά έθνη νεοελληνικό λόγο. Επιπλέον, φιλοδοξεί να συνεισφέρει στην εξέταση των ιεραρχικών σχέσεων συμβολικής γεωγραφίας στο ευρωπαϊκό πλαίσιο και ειδικότερα στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, στοχεύοντας στο να εξηγήσει, ότι οι φαντασιακές αυτές ιεραρχήσεις δημιουργήθηκαν όχι μόνον στη Δύση, αλλά και στην καρδιά της Βαλκανικής.

Abstract

The present study aims at examining ways that Modern Greek culture has negotiated and evaluated the term "Balkans" during the 19th and 20th century. The connotations of the term in Western culture are well known: the Balkans were linked from the very moment of their discovery, inter alia, with the elements of primitivism, violence, retrograde and exoticism. Although considerable academic scholarship, which has emerged over the last three decades, scrutinizes the West imaginary concerning the Balkan Other, there is an insufficiency in the analysis of the relationships between Greece, West, East and the Balkans, as it has been perceived and consolidated into the Modern Greek culture. In addition, the fact that Greece geographically belongs to the Balkan Peninsula, but was often constructed - both within the Greek and the West imaginative geography- as the 'only western state into the Balkans' reveals the complexity of the hierarchical geographical patterns discussed here and adds even higher interest to the main problematic of the study. Examining the ways the term has been negotiated is based primarily on Modern Greek literary texts of various kinds; however, due to a deeper interest in the Greek attitudes towards the Balkans, other types of texts of the relevant period are being discussed, such as diplomatic, historical, anthropological or political texts, for auxiliary reasons. Through this evidence, I aspire to develop a theoretical schema which shall explain the variations of the Greek word regarding the Balkan nations. More in detail the Greek 'exploratory' word concerning the Balkans at the beginning of the 19th century, acquires a highly ethnic tone at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. This word is gradually replaced by constructed narratives highly characterized by an ideological and political tone, during the period of Balkan socialism. After the end of the Cold War, and as we approach to the modern era, Greek representations regarding the Balkans possess a clear imaginary geographical goal: to distinguish the European, Western and civilized Greece from the non European, Eastern and primitive Balkans. To describe this evolutionary scheme, based on the -sometimes overlapping- theoretical patterns of Edward Said's '*Orientalism*', Maria Todorova's '*Balkanism*' and Milica Bakic-Hayden's *'Nesting Orientalisms'*, I discuss the ideological and discursive mechanism, which I call *'Reversed Nesting Orientalisms'*. Thus, I aim to highlight the aforementioned imaginary relationship as it was created, evolved and consolidated as

narrative representations, within the Modern Greek culture. In an era that Balkans are dynamically returning to the epicenter of the international interest, this study allows for a deep understanding of the historical, political, cultural and ideological factors, which shaped the Modern Greek word about the Balkan nations. Moreover, it aspires to contribute to the examination of the hierarchical relations of the symbolic geography of Europe, and within Southeastern Europe itself, aiming to explain, how the later were created, not only in the West, but also in the very heart of the Balkan Peninsula.

Πίνακας Περιεχομένων

Πρόλογος.....i

Περίληψη.....iii

Abstract.....v

Πίνακας Περιεχομένων.....vii

Εισαγωγή.....1

Από την ίδρυση του νεοελληνικού βασιλείου έως το τέλος του Ελληνικού Μεσοπολέμου.....53

Η νεοελληνική διερευνητική ματιά στη Βαλκανική: από το 1830 μέχρι τους Βαλκανικούς Πολέμους.....55

Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής: μια ρομαντική απεικόνιση της Αυθεντικής Αυλής του Βουκουρεστίου των αρχών του 19ου αιώνα.....58

Ο *Τυχοδιώκτης* του Μιχαήλ Χουρμούζη: μια σπάνια λογοτεχνική εικόνα του Βούλγαρου Άλλου.....62

Όψεις του Μαυροβουνίου *στη νεοελληνική κουλτούρα: ηρωισμός,* ρομαντισμός και η σχέση του με τη Δύση. Τα τεκμήρια των Γεωργίου Τερτσέτη και Γεωργίου Μαρτινέλλη.....66

Ο *Αρματωλός* του Σταυρίδη- Prlicev: ένας 'Βούλγαρος Φιλέλλην'.....74

Ο νεοελληνικός περιηγητισμός και οι ελληνικές κοινωνικοπολιτικές μελέτες της Βαλκανικής κατά το γύρισμα του 20ου αιώνα.....80

Εθνικός λόγος και Βαλκάνια: οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και η περίοδος του ελληνικού Μεσοπολέμου.....95

Μεσαιωνικοί, βυζαντινοί και εθνικοί θρύλοι: η προβολή τους στη σύγχρονη εποχή στο έργο της Πηνελόπης Δέλτα.....97

Κωστής Παλαμάς: η ενότητα του ελληνικού έθνους, η χρήση της ιστορίας και οι μεταβολές της εικόνας του Βαλκάνιου Άλλου.....106

Ο ιδιάζων εθνικισμός του Ίωνος Δραγούμη, το 'Ανατολικό Ιδανικό', η αποστασιοποίηση από τη Δύση και ο κομβικός ρόλος του ελληνικού πολιτισμού.....113

Ο βαλκανικός υπαρκτός σοσιαλισμός και τα μετα-κομμουνιστικά Βαλκάνια.....121

Ο βαλκανικός υπαρκτός σοσιαλισμός: ο ελληνικός ιδεολογικοπολιτικός λόγος για τα Βαλκάνια και το δυϊστικό πρίσμα θέασής τους.....123

Οι βαλκανικές Λαϊκές Δημοκρατίες, η καπιταλιστική Δύση και ο ελληνικός χώρος: οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις των Θέμου Κορνάρου και Κώστα Μπίρκα.....125

Μαρία Ράλλη: η ρομαντική θέαση αυθεντικών στοιχείων της βαλκανικής ταυτότητας στο πλαίσιο του υπαρκτού σοσιαλισμού 131

Τα σοσιαλιστικά Βαλκάνια, η σύγχρονη ελληνική πολιτική πραγματικότητα και ο δυτικός παράγοντας στα *Ταξίδια* του Γιώργου Θεοτοκά 134

Φίλιππας Γελαδόπουλος: η κατάλυση ενός διαχρονικού μοτίβου της νεοελληνικής κουλτούρας, μέσω της σοσιαλιστικής προόδου του βουλγαρικού κράτους 139

''Θαύμα του υπαρκτού σοσιαλισμού'' ή ''συνώνυμο του πριμιτιβισμού και της ανελευθερίας''; Η πρόσληψη της χοτζικής Αλβανίας στη νεοελληνική κουλτούρα 142

Έλλη Αλεξίου: η εμπειρία των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στις βαλκανικές σοσιαλιστικές χώρες 151

Τα μετα-κομμουνιστικά Βαλκάνια: η παγίωση μιας νέας ευρωπαϊκής περιφέρειας και η σύμπλευση Ελλάδας - Δύσης στο νεοελληνικό φαντασιακό 157

Οι βαλκανικοί εθνικοί μύθοι ως φυγή από τη ζοφερή πραγματικότητα στο έργο του Λεωνίδα Χατζηπροδρομίδη 159

Μεσαιωνικός σκοταδισμός, απομονωτισμός, διωγμοί και συνεχής παρακολούθηση: η Ρουμανία του Ceaușescu κατά τον Παύλο Δημητριάδη 165

Ένα κράμα ''μιμητισμού της Δύσης'' και ''κατάλοιπων του υπαρκτού σοσιαλισμού': το κείμενο του Περικλή Μπούτου για την Κροατία 170

Σάκης Τότλης και Γιώργος Χριστογιάννης: όψεις του βουλγαρικού υπαρκτού σοσιαλισμού. Οι ελληνικές φαντασιώσεις και ο διαχωριστικός παράγοντας μεταξύ Ελλάδας, Βαλκανίων και Δύσης 174

Ο βουλγαρικός υπαρκτός σοσιαλισμός στο έργο του Χρήστου Χαρτοματσίδη: η διάβρωση του συστήματος, η ελληνική προσφυγική κοινότητα και η 'μετα-κομμουνιστική νοσταλγία' 179

Το ελληνικό κράτος ως δυτικός, ισχυρός παράγων στο μυθιστόρημα Σχέδιο Balkan Tourist του Κώστα Μπούρη 184

Σταύρος Τζίμας: η έξαρση των κοινωνικών αντιθέσεων στην μεταχοτζική Αλβανία, η πτώση ενός σοσιαλιστικού παραδείσου και η ''Ελλάδα της δεκαετίας του 60'' 187

Ο αλβανικός πριμιτιβισμός, η χοτζική Αλβανία και η αναζήτηση μιας νέας αλβανικής εθνικής ταυτότητας: η μυθιστοριογραφία του Τηλέμαχου Κώτσια 191

Τα Βαλκάνια ως ενιαίος χώρος και η τοποθέτηση της Ελλάδας μέσα ή έξω από αυτόν: η μυθιστοριογραφία του Δημοσθένη Κούρτοβικ και του Δημήτρη Μαργαριτόπουλου 200

Αντεστραμμένοι Επάλληλοι Οριενταλισμοί: η σχέση Ελλάδας, Βαλκανίων και Δύσης στο νεοελληνικό φαντασιακό 207

Ο Οριενταλισμός ως δυτικό σύστημα γνώσης και επιβολής στην Ανατολή: οι επιδράσεις και οι κριτικές της μελέτης του Said στη σύγχρονη ακαδημαϊκή κοινότητα 209

Ο Βαλκανισμός της Maria Todorova: μια εφαρμογή του σαϊντικού μοντέλου στη Νοτιοανατολική Ευρώπη ή ένα ανεξάρτητο φαινόμενο; 219

'Παλίμψηστοι' ή 'Επάλληλοι' Οριενταλισμοί: η αναγωγή της οριενταλιστικής λογικής στο ενδοευρωπαϊκό πλαίσιο 229

Η ελληνική πορεία προς τη Δύση, οι παρεκκλίσεις από αυτή και ο ''ανατολικός'' χώρος των Βαλκανίων..... 235

Αντεστραμμένοι Επάλληλοι Οριενταλισμοί 243

Ένα ''υπερβολικό σύμπλεγμα ανωτερότητας'' και οι παράγοντες διαμόρφωσής του ... 251

Τα ''Βαλκάνια'' στη νεοελληνική σκέψη: ένας ενιαίος πολιτιστικά όρος ή ένας ουδέτερος γεωγραφικός προσδιορισμός; 259

Οι αναφερόμενοι στα Βαλκάνια νεοελληνικοί λογοτεχνικοί τόποι και τα αντίστοιχα λογοτεχνικά μοτίβα..... 265

Τα εθνικά πορτραίτα των βαλκανικών λαών στη νεοελληνική λογοτεχνία..... 281

Εθνικός Λόγος & Μακεδονία: το κληροδότημα της ελληνικής αρχαιότητας στο σύγχρονο νεοελληνικό κράτος και οι ''σφετεριστές της ιστορίας''..... 299

Εθνοκεντρικές, ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του Μακεδονικού Ζητήματος (1880-1970) 301

Η σύγχρονη φάση του Μακεδονικού Ζητήματος στη νεοελληνική σκέψη: ο κυρίαρχος εθνικός λόγος και μια ανανεωτική τάση (1980-2018) 333

Περιοδικές εκδόσεις στην υπηρεσία του εθνικού λόγου 345

Συμπεράσματα ~ Αντί Επιλόγου..... 357

Βιβλιογραφία..... 375

Α) Λογοτεχνικά Κείμενα Υπό Εξέταση (Μυθιστορήματα, Διηγήματα, Ποιήματα, Ταξιδιωτική Λογοτεχνία, Ντοκουμέντα, Μαρτυρίες)..... 375

Β) Λογοτεχνικά Κείμενα υπό Εξέταση Σχετικά με την Περιοχή της Μακεδονίας (Μυθιστορήματα, Διηγήματα, Ποιήματα, Ταξιδιωτική Λογοτεχνία, Απομνημονεύματα, Ενθυμήσεις, Ντοκουμέντα, Μαρτυρίες) 377

Γ) Ελληνόγλωσσες Μελέτες και Άρθρα, Νεοελληνικά Κείμενα Δοκιμιακού-Ιστοριογραφικού Χαρακτήρα..... 379

Δ) Μελέτες Μεταφρασμένες στα Ελληνικά..... 394

Ε) Ξενόγλωσσες Μελέτες και Άρθρα 397

Εισαγωγή

Ήδη από το 1917, ο Άγγλος ιστορικός J. A. R. Marriott στο έργο του "*The eastern Question"*, αντιλαμβανόμενος ότι η διαμόρφωση και η διατήρηση ενός ανεξάρτητου κράτους στα Βαλκάνια αποτελεί ένα -σε κάθε περίπτωση- επισφαλές εγχείρημα, διερωτάται: *"Πρέπει να καταλήξουμε στο ότι όλα αυτά τα κράτη θα παραμείνουν επ' άπειρον σε μια κατάσταση εχθρότητας; είναι μια ένοπλη ειρήνη το καλύτερο που θα μπορούσαμε να ευχηθούμε για τα Βαλκάνια;"*[1]. Έκτοτε, ο παραγόμενος, τόσο από την δυτική διανόηση όσο και εντός των ίδιων των Βαλκανίων, λόγος για την Βαλκανική, όπως αυτός εμφανίζεται σε ποικίλα ακαδημαϊκά, γεωπολιτικά, λογοτεχνικά, δημοσιογραφικά, ιστορικά, ή ακόμα και οικονομικά κείμενα που αφορούν την περιοχή των Βαλκανίων, συχνά εμπεριέχει παρόμοιες ανησυχίες. Ο επίδοξος αναγνώστης σχετικών συγγραμμάτων δε θα δυσκολευτεί να αντιληφθεί, με τον πλέον άμεσο τρόπο, τη σοβαρότητα της κατάστασης που κυριαρχεί στη Βαλκανική, αιώνια και αμετάβλητα. Παρατηρεί λοιπόν κανείς, διαβάζοντας απλά ορισμένους τίτλους από την αναφερόμενη στα Βαλκάνια συγγραφική παραγωγή, ότι πολλοί συγγραφείς, τόσο διεθνών, όσο βαλκανικών ή και ελληνικών σχετικών μελετών -μέρος των οποίων συζητούνται και εδώ- μοιάζουν να επιδίδονται σε έναν άτυπο διαγωνισμό ως προς την παραγωγή του περισσότερο βαρύγδουπου τίτλου, ο οποίος θα καταφέρει να

[1] J. A. R. Marriott, *The eastern Question- A study in European Diplomacy*, Oxford, Clarendon Press, 1940, σ. 37.

συμπυκνώσει "το στοιχείο του τραγικού"[2] που διαποτίζει τη Βαλκανική: με άλλα λόγια, τη συγκεχυμένη ατμόσφαιρα μυστηρίου, εξωτισμού, βίας, πολεμικής οσμής, εθνικιστικών ιδεολογιών, οπισθοδρομικότητας και καθυστέρησης που πλανάται πάνω από τη Νοτιοανατολική Ευρώπη.

Οι τίτλοι των μελετών στις οποίες αναφέρομαι παρουσιάζουν τα Βαλκάνια ως μια ιδιόμορφη περιοχή του σύγχρονου κόσμου, η οποία χαρακτηρίζεται από τη μετάβαση[3], συνιστά διεθνές πρόβλημα[4], χρήζει δυτικής παρέμβασης για τη σταθεροποίησή της[5], έχει προσδιοριστεί και ανακαλυφθεί μέσω του δυτικού παράγοντα και συνεχίζει να επαναπροσδιορίζεται μέσω ή και απέναντι σε αυτόν[6], είναι μυστηριακή[7], ή εν τέλει, κάτι πολύ κακό έχει συμβεί, ή πρόκειται να συμβεί σε αυτήν[8]. Από την άλλη πλευρά, παρατηρεί κανείς επίσης πάμπολλες, αναφερόμενες στα Βαλκάνια, μελέτες με σαφώς περισσότερο "ουδέτερους" τίτλους. Το μεγαλύτερο μέρος βέβαια και εκείνων, χρησιμοποιούν τον όρο "Βαλκάνια", που ούτως ή άλλως αποδεικνύεται ιδιαίτερα φορτισμένος σε επίπεδο συνδηλώσεων. Ο μελετητής που θα επιχειρήσει να εντρυφήσει στη μελέτη της Βαλκανικής, θα κατανοήσει εύκολα πως ακόμα και η διαδικασία ακριβούς οριοθέτησης των Βαλκανίων και των κρατών που την απαρτίζουν, παρουσιάζει δυσκολίες. Στην ουσία, ο όρος "Βαλκάνια" προσδιορίζει μια σειρά από χώρες που γεωγραφικά ανήκουν στη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Ωστόσο, συγκεκριμένα κράτη ενδέχεται να εξαιρούνται από τον όρο ή να

[2] Maria Todorova, *Βαλκάνια- Η δυτική φαντασίωση,* Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 2000, σ. 14.

[3] Βλέπε σχετικά : John Lampe, *Balkans into Southeastern Europe- A century of war and transition*, Basingstoke, England- New York, Macmillan, 2006, ή Fatos Tarifa, *The Balkans: a mission neither accomplished nor impossible*, Netherlands, The Hague- Smiet, 2002.

[4] Βλέπε σχετικά: Arnold Sherman, *Στο κατώφλι του χάους*, Αθήνα, Ψυχογιός, 1996, ή Συλλογικό, *Problems of Balkan security: Southeastern Europe in the 1990*, Washington D.C., Wilson Center Press, 1990, ή Δημήτρης Κωστόπουλος, *Βαλκάνια- η οικογεωγραφία της οργής*, Αθήνα, Στοχαστής, 1993.

[5] Βλέπε σχετικά: Paul Welfens, *Stabilizing and integrating the Balkans: economic analysis of the stability pack, EU reforms and international organizations*, Berlin, Springer, 2001, ή Συλλογικό, *Promoting stability in the Balkans: working with civil society in the democratization progress, 1998-2001,* Athens, Livani publishing organization, 2001.

[6] Βλέπε σχετικά: Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford- New York, Oxford University Press, 1997, ή Vesna Goldsworthy, *Inventing Ruritania: the imperialism of the imagination*, London, Yale University Press, 1998, ή Συλλογικό, *The Balkans and the West- Constructing the European Other*, Aldershot- Hampshire -England Burlington, Ashgate, 2004, ή Bozidar Jezernik, *Wild Europe: the Balkans in the gaze of Western travelers*, London, Saqi in association with the Bosnian Institute, 2004.

[7] Βλέπε σχετικά: David Norris, *In the wake of the Balkan myth*, Houndmills, Macmillan Press New York, 1999, ή Γιώργος Στάμκος και Milica Kosanovic, *Στοιχειωμένα Βαλκάνια*, Αθήνα, Πύρινος Κόσμος, 2017, ή Robert Kaplan, *Φαντάσματα των Βαλκανίων*, μτφ. Νάνσυ Κουβαράκου, Αθήνα, Ροές, 2002.

[8] Βλέπε σχετικά: Γιώργος Δελαστίκ, *Το τέλος των Βαλκανίων,* Αθήνα, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, 2008, ή Γιάννης Χριστογιάννης, *Στο ηφαίστειο των Βαλκανίων,* Αθήνα- Γιάννινα, Δωδώνη, 1999, ή Λεωνίδας Χατζηπροδρομίδης, *Η δολοφονία της Γιουγκοσλαβίας,* Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1999.

συμπεριλαμβάνονται σε αυτόν, μέσω κριτηρίων που δε μπορούν να θεωρηθούν πάντοτε ως αμιγώς γεωγραφικά.

Ο όρος "Βαλκανική Χερσόνησος" αποδίδεται στον August Zeune, Γερμανό γεωγράφο του 19ου αιώνα. Επιχειρώντας να διαιρέσει την Ευρώπη σε εννέα επιμέρους γεωγραφικές περιοχές ο Zeune χρησιμοποίησε για την εξεταζόμενη περιοχή τον όρο "Βαλκανική Χερσόνησος", εμπνεόμενος από τα Βαλκανικά Όρη, την οροσειρά που στην αρχαιότητα υπήρξε γνωστή ως "Αίμος". Ο όρος που πρότεινε ο Zeune κατέστη ευρέως αποδεκτός κατά τις τρείς τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα και αξίζει να σημειωθεί ότι προέρχεται από την τούρκικη λέξη "balkan", η οποία προσδιορίζει έναν συνεχή ορεινό όγκο [9] . Βέβαια, το όνομα "Βαλκάνια" χρησιμοποιήθηκε σαφώς προγενέστερα: εμφανίζεται ήδη από το 1582 και τον Martin Grunberg, ή τον Reinhold Rubenau, ο οποίος χρησιμοποιεί τον όρο στο χειρόγραφο με θέμα τις περιηγήσεις του, το οποίο εκδόθηκε το 1628[10].

Για την ονοματοδοσία της Βαλκανικής έχουν προταθεί διάφοροι όροι με τους περισσότερους από αυτούς να κρύβουν γεωπολιτικών διαστάσεων σκοπιμότητες. Στη δυτική Ευρώπη, πριν από τον 19ο αιώνα, τα Βαλκάνια υπήρξαν γνωστά με ποικίλες ορολογίες: από εκείνους που ήθελαν να τονίσουν τα κατορθώματα του ελληνικού πολιτισμού, ονομαζόταν Ελληνική Χερσόνησος, ενώ, όσοι σέβονταν περισσότερο την κληρονομιά της Ρώμης, αποκαλούσαν τον ίδιο τόπο Ρωμαϊκή ή Ιλλυρική Χερσόνησο[11]. Αν κατά το 18ο και τον 19ο αιώνα, ο καθιερωμένος γεωγραφικός προσδιορισμός της περιοχής υπήρξε ο όρος "Ευρωπαϊκή Τουρκία" [12] , ο όρος "Νοτιοανατολική Ευρώπη", προτάθηκε κατά το έτος 1929 από τον γεωγράφο Otto Maull. Πράγματι, στην προσπάθεια αντικατάστασης μιας έννοιας συνδεδεμένης με αρνητικές συνδηλώσεις, με έναν σαφώς περισσότερο ουδέτερο όρο, η ιδέα του Maull βρήκε διάφορους υποστηρικτές και συνεχιστές. Παρ' όλα αυτά, η κακοποίηση που υπέστη ο όρος "Νοτιοανατολική Ευρώπη" από τους Ναζί, θεωρείται ως η πιθανότερη αιτία που εκείνος κατέστη ανεπιθύμητος στη διεθνή κοινότητα, αμέσως μετά το τέλος του δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου[13]. Σε γενικές γραμμές γίνεται κατανοητό ότι οι

[9] Vesna Goldsworthy, *Ruritania: ανακαλύπτοντας τα Βαλκάνια,* ό.π, σ. 30.
[10]Maria Todorova, *Βαλκάνια- η δυτική φαντασίωση, ό.π.,* σσ. 70-71.
[11] David Norris, *In the wake of the Balkan myth.*ό.π., σ.9.
[12] Mark Mazower, *Τα Βαλκάνια,* Αθήνα, Πατάκης, 2007, σ. 29.
[13] Maria Todorova, Βαλκάνια- η δυτική φαντασίωση, ό.π., σσ. 79-81.

όροι Βαλκάνια και Νοτιοανατολική Ευρώπη κάποτε χρησιμοποιούνται ως συνώνυμοι και κάποτε ο πρώτος όρος, χρησιμοποιείται ως υποκατηγορία του δεύτερου.

Τα βαλκανικά κράτη προέκυψαν κατά τη χρονική στιγμή που κατόρθωσαν να υπερβούν ένα μέρος της αρχικής εξάρτησής τους από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και την δυναστεία των Αψβούργων. Η διαδικασία αυτή παρείχε μια πολιτική διάκριση μεταξύ της περιοχής και των βορειότερων γεωγραφικά γειτόνων της, δημιουργώντας ό, τι σήμερα ονομάζεται "Ανατολική Ευρώπη"[14]. Η δυσχέρεια ακριβούς προσδιορισμού των χωρών που απαρτίζουν τη Βαλκανική έχει τις ρίζες της σε εθνολογικού, πολιτικού, γεωγραφικού και ιστορικού τύπου διαμάχες, καθώς και σε αντίστοιχες θεωρητικές προσεγγίσεις, που διαμόρφωσαν ένα ασαφές και πολύπλοκο σε κάθε περίπτωση αντικείμενο μελέτης. Ακόμη και μια απλή περιδιάβαση στις σημαντικότερες διεθνείς μελέτες για τη Βαλκανική μπορεί να είναι απόλυτα πειστική επ' αυτού. Παραδείγματος χάρη, η εγκυκλοπαίδεια Britannica Macropaedia ορίζει κατά το έτος 1911 ως μέλη των Βαλκανίων, την Αλβανία, την Βοσνία- Ερζεγοβίνη, την Ελλάδα, την Ιλλυρία, τη Μακεδονία, το Μαυροβούνιο, το Novibazar, τη Σερβία και την Τουρκία. Μετά από διάφορες μορφοποιήσεις που έλαβαν χώρα στο ενδιάμεσο χρονικό διάστημα, η αντίστοιχη έκδοση του 1995 εμπερικλείει στα Βαλκάνια επίσης τη Ρουμανία, την Σλοβενία και τη Μολδαβία, εξαιρώντας παράλληλα την Ελλάδα από το βαλκανικό σύνολο[15].

Η θέση της Ελλάδας στη Βαλκανική, υπό το πρίσμα όμως της νεοελληνικής κουλτούρας, αποτελεί κυρίαρχη προβληματική της προκείμενης μελέτης. Η τελική τοποθέτηση της Ελλάδας -με κριτήρια κυρίως φαντασιακά και όχι αμιγώς γεωγραφικά- πάντοτε βάσει των νεοελληνικών τεκμηρίων που εξετάζονται εδώ, παρουσιάζεται εξελικτικά με τελικό στόχο την πλήρη αποσαφήνιση της προβληματικής αυτής. Η εξαίρεση της Ελλάδας από τις βαλκανικές χώρες στον εγκυκλοπαιδικό τόμο της Britannica Macropaedia, είναι ωστόσο χαρακτηριστική μιας γενικής τάσης στην δυτική κουλτούρα, που αναδεικνύει τη δυσκολία τοποθέτησης της Ελλάδας είτε σε ένα βαλκανικό, είτε σε ένα δυτικό, ευρωπαϊκό σύνολο. Στο μεγαλύτερο τμήμα του συνόλου των μελετών για τη Βαλκανική Χερσόνησο, ανεξαρτήτως επιστημονικού κλάδου και προσέγγισης, η Ελλάδα θεωρείται ως

[14] Lampe, John. *Balkans into Southeastern Europe: a century of war and transition,* Basingstoke-England New York, Macmillan, 2006, σ. 15.
[15] Bozidar Jezernik, *Wild Europe: the Balkans in the gaze of Western travellers,* ό.π., σ.24.

αναπόσπαστο τμήμα της Βαλκανικής[16]. Σε ένα υπολογίσιμο αριθμό μελετών, η Ελλάδα εξαιρείται από τα Βαλκάνια[17], βάσει σαφώς οριοθετημένων διαχωριστικών παραγόντων -οι οποίοι τίθενται υπό διεξοδική συζήτηση στη συνέχεια- ενώ, τέλος, σε ορισμένες άλλες[18], η σχέση της Ελλάδας αναφορικά με τα Βαλκάνια σκιαγραφείται ως ανοιχτό ακόμη, προς περαιτέρω διερεύνηση, ζήτημα. Από μια άλλη σκοπιά, αμφίσημη θεωρείται και η σχέση της -ευρωπαϊκής- Τουρκίας με τη Βαλκανική. Η τελευταία, αν και γεωγραφικά θεωρείται ότι ανήκει στα Βαλκάνια, εντούτοις δεν συγκαταλέγεται συλλήβδην στα βαλκανικά κράτη.

Αναφορικά με την Τουρκία, ο προβληματισμός για τη συμπερίληψή της ή όχι στη μελέτη υπήρξε πράγματι έντονος. Από τη μία πλευρά, η οθωμανική κυριαρχία στα Βαλκάνια, η θεώρηση της Ευρωπαϊκής Τουρκίας ως "συνωνύμου των Βαλκανίων"[19] ή ο προσδιορισμός των Βαλκανίων ως "κληροδότημα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας"[20] ενδέχεται να καθιστούν εν μέρει ατελή, οποιαδήποτε εξέταση των Βαλκανίων χωρίς στοχευμένες αναφορές στον -πολυσήμαντο και πολυεπίπεδο- ρόλο που διαδραμάτισε η Οθωμανική Αυτοκρατορία στο σύγχρονο βαλκανικό γίγνεσθαι. Από την άλλη πλευρά, η πλήρης μελέτη του τρόπου με τον οποίο επηρέασε η οθωμανική διοίκηση την εξέλιξη των Βαλκανίων ή της εικόνας των Τούρκων σε νεοελληνικά τεκμήρια διαφόρων τύπων[21] δεν αποτελεί ζητούμενο για την παρούσα μελέτη. Κατανοώντας τις ανωτέρω συμβάσεις, κρίθηκε πως δεν ήταν εφικτή η συμπερίληψη της διερεύνησης των σχέσεων μεταξύ του τουρκικού και του ελληνικού χώρου, στην -ήδη σημαντική- έκταση των ερευνητικών ερωτημάτων που διερευνούνται εδώ. Ωστόσο, θεωρώ πως η πρόσληψη των βαθύτερων σχέσεων και των υπόρρητων διαδρομών μεταξύ της οθωμανικής διοίκησης και της διαμόρφωσης της σύγχρονης βαλκανικής πραγματικότητας, στη νεοελληνική σκέψη, αποτελεί ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον ερώτημα, που πάντως, δε μπορεί να αναλυθεί επαρκώς εδώ.

[16] Βλέπε σχετικά: Maria Todorova, *Βαλκάνια- Η δυτική φαντασίωση, ό.π.* Επίσης: Mark Mazower, *Τα Βαλκάνια,* ό.π. ή Misha Glenny, *The Balkans: nationalism, war, and the Great Powers*, New York, Penguin Books, 2001.

[17] Βλέπε σχετικά: Phillip Nemo, *Τι είναι η Δύση*; , Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 2008 ή Robert Bideleux & Ian Jeffries, *The Balkans- A post-communist History*, London and New York, Routhledge, 2007.

[18] Charles και Barbara Jelavich, *The Balkans,* Englewood Cliffs, Prentice- Hall, 1965.

[19] Glenny Misha, *The Balkans: nationalism, war, and the Great Power,* ό.π., σ. xxiii.

[20] Todorova, Maria. *Βαλκάνια- η δυτική φαντασίωση,* ό.π., σ. 40.

[21] Βλέπε σχετικά Ηρακλής Μήλλας, *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων: σχολικά βιβλία, ιστοριογραφία, λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα,* Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2001. Βλέπε επίσης Damla Demirozu, "The image of 'Turk' in Greek Primary School Textbooks", *Litera,* Vol 27, Issue 2 (2017) 65-89.

Η παράθεση περισσότερων σχετικών παραδειγμάτων αναφορικά με τη δυσχέρεια ακριβούς οριοθέτησης των βαλκανικών ορίων είναι μάλλον περιττή. Με βάση όλο το ανωτέρω περιγραφόμενο σύμπλεγμα σχέσεων, καθώς και τις αναφορές που εντοπίστηκαν[22] στα εξεταζόμενα νεοελληνικά τεκμήρια, οι χώρες που κυρίως απασχολούν είναι η Βουλγαρία, η Αλβανία, η Ρουμανία, η πρώην ενωμένη Γιουγκοσλαβία, το Μαυροβούνιο και η Π.Γ.Δ.Μ. Λιγότερες συγκριτικά αναφορές υπάρχουν για τα κράτη που προέκυψαν από τη διάσπαση της Γιουγκοσλαβίας, όπως είναι η Σερβία και η Κροατία, ενώ σχεδόν χωρίς αξιομνημόνευτη παρουσία στη νεοελληνική γραμματεία κρίθηκε η περίπτωση της Βοσνίας. Εξάλλου, παρά τις σχέσεις που θεωρείται ότι έχουν με τη Βαλκανική, εξαιρέθηκαν από την μελέτη η Σλοβενία και η Ουγγαρία ˙ η πρώτη, διότι δε βρέθηκαν νεοελληνικά κείμενα, τα οποία την εντάσσουν και τη μελετούν σε ένα αμιγώς βαλκανικό πλαίσιο και η δεύτερη, διότι -παρά τις ενίοτε στενές σχέσεις με τη Βαλκανική- ανήκει στην Κεντρική Ευρώπη.

~

Τα Βαλκάνια συνδέθηκαν στη δυτική κουλτούρα με την εικόνα μιας περιοχής "έντονης εθνικής ποικιλομορφίας", η οποία χαρακτηρίζεται από την απομόνωση και τις εθνικές έριδες ακριβώς λόγω των δισεπίλυτων και βαθέων εθνικών διαφοροποιήσεων που παρατηρούνται εντός αυτής[23]. Είναι χαρακτηριστική η άποψη του Delanty, ο οποίος αναφέρει ότι

"πουθενά αλλού η πολιτική φύση του ορισμού της Ευρώπης δεν φαίνεται πιο ξεκάθαρα απ' ό, τι στην περίπτωση των Βαλκανικών χωρών. Τα Βαλκάνια κατείχαν πάντα μια αμφίσημη θέση στην ευρωπαϊκή φαντασία: ενώ γεωγραφικά αποτελούσαν αναμφίβολα μέρος της Ευρώπης, πολιτικά ήταν πιο κοντά στην Μικρά Ασία[...] Τα Βαλκάνια ήταν η διαχωριστική γραμμή μεταξύ δύο πολιτισμών, το σημείο σύγκρουσης της Ευρώπης με την Ασία"[24].

[22] Σημ: Οι αναφορές των εκπροσώπων της νεοελληνικής κουλτούρας στα βαλκανικά έθνη αποδείχθηκαν ετεροβαρείς. Η ενασχόληση των Ελλήνων λογίων με συγκεκριμένες βαλκανικές εθνότητες και η "περιθωριοποίηση" κάποιων άλλων, έχει ως σημείο αφετηρίας σαφείς αιτίες. Οι λόγοι της ετεροβαρούς αυτής ενασχόλησης με τα βαλκανικά έθνη συζητούνται εκτενώς στο δεύτερο μέρος της μελέτης.

[23] Marvin R. Jackson. "Changes in Ethnic Populations of Southeastern Europe: Holocaust, Migration and Assimilation-1940 to 1970". (73-104) στο: Συλλογικό, *Nationalitatenprobleme in Sudosteuropa,* Oldenbourg- Verlag , Munchen, 1987, σ. 73.

[24] Gerard Delanty, *Επινοώντας την Ευρώπη- Ιδέα, Ταυτότητα, Πραγματικότητα,* Αθήνα, Ασίνη, 2010, σ. 91.

Ο βαλκανικός μύθος, με άλλα λόγια ο ιδεολογικά φορτισμένος λόγος για τις βαλκανικές εθνότητες, διαμορφώθηκε σταδιακά · αν για την κυρίως Ευρώπη τα Βαλκάνια υπήρξαν κατά το 17ο αιώνα terra incognita, η σταδιακή ανακάλυψή τους συνδυάστηκε με την ανάδειξη συγκεκριμένων στερεοτυπικών αναφορών, που οδήγησαν στο σαφή διαχωρισμό τους -σε φαντασιακό και όχι μόνον, επίπεδο- από τη Δυτική Ευρώπη. Ο βαλκανικός μύθος συνδέθηκε, μεταξύ άλλων, με συγκεκριμένες στερεοτυπικές κατασκευές, όπως για παράδειγμα με την εχθρότητα και την απάτη, δημιουργώντας "ένα μαγικό φίλτρο εχθρότητας και ίντριγκας"[25]. Επιπρόσθετα, στοιχεία όπως ο πρωτογονισμός, η βιαιότητα, η πίστη σε δεισιδαιμονίες, η θρησκοληψία, οι ανεξήγητα σκληροί για τη Δυτική Ευρώπη εθνικισμοί, η αγριότητα, ή ακόμη και το γεγονός ότι η Δύση κατείχε μια μακραίωνη παράδοση "στο να προωθεί μια Βαλκανική χώρα ή ένα θαυμαστό ηγέτη με τρόπο άκριτο"[26], είναι μόνο ένα μικρό δείγμα των αρνητικών συνδηλώσεων του όρου, συνδηλώσεις οι οποίες αφενός διαμόρφωσαν ένα συγκεκριμένο πλαίσιο αναφοράς στα κράτη της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, αφετέρου δημιούργησαν έναν ευρωπαϊκό 'Άλλο' εντός της ευρωπαϊκής επικράτειας, με συγκεχυμένα ωστόσο στοιχεία ταυτότητας. Πρόκειται, για ό,τι πολύ εύστοχα χαρακτήρισε η Todorova, όχι απλά για έναν ατελή Άλλο, αλλά για έναν "ατελή εαυτό"[27].

Βέβαια, η περιγραφή των Βαλκανίων στη δυτική κουλτούρα δεν υπήρξε μονομερής · στοιχεία όπως η ρομαντική απεικόνιση των αλυτρωτικών κινημάτων του 19ου αιώνα, κατά τη διάρκεια του οποίου ο σκεπτικιστής δυτικός περιηγητής εισέρχεται σε έναν κόσμο "ρομαντικών και πατριωτών ηρώων"[28], η περιέργεια των δυτικών περιηγητών για τις εξωτικές φυλές με τις ασυνήθιστες ενδυμασίες[29], η εξιδανίκευση του ληστρικού και φτωχικού τρόπου ζωής[30], ή ο θαυμασμός για τον ηρωισμό και την ανάγκη για ελευθερία είναι γνωστοί λογοτεχνικοί τόποι σε ευρωπαϊκά λογοτεχνικά ή περιηγητικά κείμενα της εποχής. Κοντά σε αυτά, κινήματα,

[25] David Norris, *In the wake of the Balkan myth,* ό.π., σ.3.
[26] Tom Gallagher, *Outcast Europe: The Balkans, 1789-1989- From the Ottomans to Milosevic,* London, Routhledge, 2001, σ.283.
[27] Maria Todorova, ό.π., σ. 59.
[28] Ό. π., σ. 258.
[29] Vesna Goldsworthy, *Ruritania- Ανακαλύπτοντας τα Βαλκάνια,* ό.π., σ. 51.
[30] Σημ: Για παράδειγμα, η Αγγελική Κωνσταντακοπούλου αναφέρει επί του θέματος: "Όπως είναι γνωστό, το στερεότυπο τρίπτυχο, βουνό- ελευθερία- ηρωισμός, οι κλέφτες και οι αρματωλοί, οι χαϊντούκοι και κυρίως, στην περίπτωσή μας, τα "Μελανά όρη" και οι "ουσκώκ" τροφοδότησαν τη ρομαντική λογοτεχνία του 19ου αιώνα, σαν να επρόκειτο για ομόλογα φαινόμενα. Βλέπε σχετικά: Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, *Πολιτική και μνήμη στα Βαλκάνια- Οι ελληνικές εικόνες του Μαυροβουνίου(19ος αι.- Α' Παγκόσμιος πόλεμος),* Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2004, σ. 161.

όπως είναι ο φιλελληνισμός -αντίστοιχα κινήματα υπήρχαν και για τα υπόλοιπα βαλκανικά έθνη, κάθε ένα εκ των οποίων "χρησίμευσε ως το χαϊδεμένο έθνος των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων"[31] σε μια δεδομένη χρονική στιγμή- δε μπορούν προφανώς να θεωρηθούν ως αρνητικές συνδηλώσεις. Οπωσδήποτε όμως, ακόμα και αυτή η πλευρά απεικόνισης των Βαλκανίων, λειτούργησε με τρόπο που προσιδίαζε στην επίδραση των αρνητικών συνδηλώσεων, καθώς συνέβαλλε στη δημιουργία και στην παγίωση ενός μυστηριακού, εξωτικού και σε κάθε περίπτωση διαφορετικού τόπου από την Δυτική Ευρώπη.

Στη σύγχρονη εποχή και συγκεκριμένα κατά τα μέσα του 20ου αιώνα, ο απομονωτισμός που επέφερε η άνοδος των βαλκανικών κομμουνιστικών καθεστώτων, υπέσκαψε τη διατήρηση και την εκ νέου ενεργοποίηση της εικόνας του σκοτεινού 'Άλλου', ο οποίος βρίσκεται επάνω στην ευρωπαϊκή συνοριακή γραμμή, -ή ακόμα και έξω από αυτή κάποιες φορές- ενώ ταυτόχρονα εμπλούτισε το βαλκανικό μύθο με νέα στοιχεία. Επιπλέον, ιδέες όπως η ταύτιση των Βαλκανίων με τη βαρβαρότητα, τον εθνικισμό, την ανάγκη για δυτική παρέμβαση και εκσυγχρονισμό, ή η εικόνα τους ως περιοχής μετάβασης που ενώνει την Ανατολή με τη Δύση παρέμειναν ενεργές, επαναλειτούργησαν κατά μία έννοια, περιχαρακώνοντας ένα γοητευτικό όσο και πολύπλοκο προς μελέτη πεδίο.

Τα Βαλκάνια σταδιακά, στην πορεία εντός των δύο -τουλάχιστον- τελευταίων αιώνων, ανακαλύφθηκαν και καθιερώθηκαν ως ο 'Άλλος' εντός των ευρωπαϊκών ορίων, λειτούργησαν συχνά ως ο καθρέπτης της πολιτισμένης Ευρώπης[32] και σταθεροποιήθηκαν στη δυτική φαντασία ως η περιφέρεια του ευρωπαϊκού χώρου, η οποία δίχως το ειλικρινές ενδιαφέρον της Δύσης, "δε μπορεί να επιτύχει τίποτα"[33]. Η περιοχή έγινε συνώνυμο της οπισθοδρομικότητας και έφτασε μάλιστα στο σημείο να αποτελέσει αντικείμενο έμπνευσης απόλυτα αρνητικών όρων, όπως είναι για παράδειγμα το ρήμα "βαλκανοποιώ" (balkanize) ή το παράγωγο ουσιαστικό "βαλκανοποίηση" (balkanization). Σύμφωνα με το Λεξικό της Οξφόρδης, οι ανωτέρω όροι αναφέρονται στο διαχωρισμό μιας περιοχής σε έναν αριθμό μικρότερων και συχνά αμοιβαίως εχθρικών στοιχείων, όπως ακριβώς συνέβη στην Βαλκανική κατά το τέλος του 19ου και τις αρχές του 20 αιώνα ˙ είναι προφανές ότι οι νεολογισμοί

[31] Maria Todorova, *Βαλκάνια- Η δυτική φαντασίωση,* ό.π., σ. 192.
[32] Bozidar Jezernik, *Wild Europe- The Balkans in the gaze of Western travellers, ό.π.,* σ. 29.
[33] Reginald Wyon, *The Balkans from Within,* London, Finch & Co, 1904, σ. 156.

αυτοί αποτέλεσαν βήματα προς την κατεύθυνση μιας περαιτέρω απομόνωσης των Βαλκανίων και την ταυτόχρονη αύξηση της αίσθησης του αλλότριου, όσον αφορά το βαλκανικό χώρο[34]. Παράλληλα, η περίοδος του βαλκανικού υπαρκτού σοσιαλισμού - καθώς και οι διαδικασίες που ακολούθησαν την πτώση του- δημιούργησαν ένα νέο πλαίσιο αναφοράς στο "Βαλκάνιο Άλλο", το οποίο δεν διέφερε επί της ουσίας, παρά επί των τύπων, σε σχέση με τις παλαιότερου είδους διαχωριστικές γραμμές, που τέθηκαν μεταξύ της Ευρώπης και των Βαλκανίων. Οι ιστορικές αυτές διαδρομές, επανέφεραν τις υποτιμητικού χαρακτήρα συνδηλώσεις για τα Βαλκάνια, αλλά κυρίως διαχώρισαν εκ νέου τη Νοτιοανατολική Ευρώπη, ως μια "ενιαία οντότητα"[35]: μέσω του κομμουνισμού τα Βαλκάνια απέκτησαν και πάλι "μια κοινή ιστορικά μοίρα"[36].

Στα μέσα της δεκαετίας του 1960 τα Βαλκάνια επανέκτησαν στη δυτική σκέψη, με μεγάλη μάλιστα ορμή, συγκεκριμένα στοιχεία ταυτότητας, τα οποία δρούσαν ως διαχωριστικός παράγοντας με τη Δυτική Ευρώπη και τα οποία επισήμαιναν την παρουσία ενός (όχι πάντοτε αμιγώς) ευρωπαίου Άλλου, στο υπό διαμόρφωση ευρωπαϊκό σύνολο. Ο Άλλος αυτός ζούσε φυσικά στην περιφέρεια του κέντρου της Ευρώπης, στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, στα Βαλκάνια και αλλού. Ωστόσο, στα μέσα του 20ου αιώνα η διαμάχη μεταξύ Δύσης και Ανατολής εξακολουθούσε να διαχέεται σε νέες περιοχές του ευρωπαϊκού Νότου ˙ η πραγματικότητα αυτή, δε σήμαινε παρά την πρόθεση καθώς και την δυνατότητα που κατείχαν οι υπερδυνάμεις της εποχής να διαδραματίζουν έναν ενεργό ρόλο στις προαναφερθείσες περιοχές [37].

Ο Michael Haynes θεωρεί τόσο βαθύ το διχασμό που επέφερε η εγκαθίδρυση των σοσιαλιστικών καθεστώτων στη διαδικασία χτισίματος μιας συλλογικής ευρωπαϊκής ταυτότητας, ώστε διατυπώνει την άποψη σύμφωνα με την οποία ο παραδοσιακός διαχωρισμός μεταξύ Ανατολής και Δύσης ανασυστήθηκε στα μέσα του 20ου αιώνα και υφίστατο και πάλι με παραπλήσια μορφή: η Ανατολή, είχε πλέον δώσει τη θέση της στη Σοβιετική Ένωση, την Πολωνία και τις Βαλκανικές χώρες[38]. Ο

[34] David Norris, ό.π., σ. 10.
[35] Mark Mazower, *Τα Βαλκάνια,* ό.π., σ.32.
[36] Δημήτρης Κωστόπουλος, *Βαλκάνια- Η οικογεωγραφία της οργής,* Αθήνα, Στοχαστής, 1993, σ. 56.
[37] Geir Lundestad, *East, West, North, South- Major Developments in international politics 1945-1990,* Oslo, Norwegian University Press, 1992, σ. 28.
[38] Michael Haynes, "The Rhetoric of Economics: Cold War Representation of Development in the Balkans" (σσ. 26-39), στο: Andrew Hammond et. al., *The Balkans and the West- Constructing European Other, 1945-2003,* Great Britain, Ashgate, 2004, σσ. 28-29.

ερευνητής τοποθετεί την Ελλάδα -αλλά και την πρώην ενωμένη Γιουγκοσλαβία- έξω από αυτήν τη νέα Ανατολή που χτίστηκε εντός της ευρωπαϊκής περιφέρειας, θεωρώντας ότι με την εξέλιξη αυτή οι δύο χώρες επαναπροσδιορίστηκαν ως ανήκουσες περισσότερο κοντά στη Δύση. Και για τις χώρες αυτές όμως η Ευρώπη φαίνεται πως επιφύλαξε μια νέα υποκατηγοριοποίηση, τοποθετώντας τες φαντασιακά, στο σύνολο που ο Haynes προσδιορίζει ως "Νοτιότερη Ευρώπη"[39].

Παράλληλα, η γέννηση της ιδέας της 'Ελλάδας στην Ευρώπη', τοποθετείται χρονικά στα 1960. Κατά το διάστημα αυτό εδραιώθηκε η ήδη υπάρχουσα ιδέα περί αποκόλλησης της Ελλάδας από το βαλκανικό και οθωμανικό της παρελθόν, η οποία αντίληψη, σε συνδυασμό με τον παραμερισμό των διαμαχών που προέκυπταν μεταξύ της Ορθόδοξης Ελλάδας και της καθολικής Δύσης, είχε ως αποτέλεσμα τη θεώρηση της χώρας ως αμιγώς, ή σχεδόν αμιγώς δυτικού κράτους. Ωστόσο, όπως θα αποδειχθεί, η σύμπλευση Ελλάδας και δυτικού παράγοντα στη νεοελληνική κουλτούρα, αφενός έχει σαφώς προγενέστερο σημείο εκκίνησης, αφετέρου δε οφείλεται για τους εκπροσώπους της νεοελληνικής κουλτούρας σε περισσότερους και βαθύτερους παράγοντες.

Κατά την τελευταία δεκαετία του 20ου αιώνα, η αναζωπύρωση των ξεχασμένων εθνικιστικών θρύλων του παρελθόντος, με νέα ορμή και με πρωτοφανή βιαιότητα για τα δεδομένα της σύγχρονης, κατευθυνόμενης προς την ενοποίηση Ευρώπης, ουσιαστικά επιβεβαίωσε στα μάτια της διεθνούς κοινότητας τη διαφορετικότητα των Βαλκανίων, τα οποία επανήλθαν εκ νέου με δυναμικό τρόπο στο ευρωπαϊκό ιστορικό προσκήνιο. Το δυτικό αναγνωστικό κοινό σαγηνεύτηκε εκ νέου από τις θηριωδίες που έλαβαν χώρα στη Βαλκανική, γεγονός που μαρτυρείται από τη σημαντική αύξηση του δυτικού λόγου -ακαδημαϊκών μελετών, δημοσιογραφικών περιγραφών, σχολίων σε εφημερίδες, ή ταξιδιωτικών ημερολογίων- για εκείνη[40]. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, εμφανίστηκε ένα νέο κύμα ακαδημαϊκών, λογοτεχνικών και ιστορικών δοκιμίων, που εν πολλοίς χρησιμοποίησε ως βάση αρκετά στερεότυπα του παρελθόντος, επικαιροποιώντας εκ νέου το Ανατολικό ζήτημα · η νέα εποχή δεν σήμαινε για τα Βαλκάνια τη σταδιακή βελτίωση της θέσης τους στις δυτικές θεωρητικές προσεγγίσεις.

[39] Ό.π., σ.29.
[40] Pavlos Hatzopoulos, *The Balkans beyond nationalism and identity*. New York: I.B. Trauris, 2008, σ.41.

Άλλωστε, και οικονομικά, τα Βαλκάνια θεωρούνται -και πράγματι είναι- ασθενέστερα από τα κράτη της Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης. Ακριβώς αυτή η "οικονομική οπισθοδρομικότητα" υπενθύμισε την εικόνα της Βαλκανικής ως σημείου που στέκει ανάμεσα στη Δυτική Ευρώπη και στις αποικιακές περιοχές της Ευρώπης[41]. Είναι προφανές ότι ακόμη και σήμερα η Βαλκανική δεν έχει καταφέρει να αποτινάξει πλήρως τις στερεοτυπικές αναφορές που αναφέρονται σε εκείνη, ούτε ωστόσο να φτάσει σε ένα επίπεδο πολιτικής και κρατικής σταθερότητας, το οποίο θα της επέτρεπε να θεωρείται ως αδιαμφισβήτητο μέλος της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Μάλιστα, η προσχώρηση των βαλκανικών κρατών στην Ευρωπαϊκή Ένωση έχει συχνά εκληφθεί ως η μόνη εφικτή λύση προς τον εκδημοκρατισμό και την πολιτική σταθεροποίηση των κρατών της Βαλκανικής Χερσονήσου[42].

Το ιστορικοπολιτικό πλαίσιο του 19ου και του 20ου αιώνα διαμόρφωσε μια εξελικτική πορεία για τη Βαλκανική, αναφορικά με τη σχέση της με τη Δυτική Ευρώπη ˙ η επιλογή των χρονικών ορίων που διερευνώνται εδώ βασίστηκε ακριβώς στη διάθεση να συμπεριληφθούν στη συζήτηση κείμενα που παρουσιάζουν νεοελληνικές απόψεις σχετικά με τους βαλκανικούς εθνικισμούς του 19ου αιώνα, τις ενδοβαλκανικές συγκρούσεις που ακολουθούν τη δημιουργία των ανεξάρτητων κρατών, την περίοδο του βαλκανικού υπαρκτού σοσιαλισμού, αλλά και την πτώση του. Θεωρώ πως παρά το πράγματι εκτενές χρονικό όριο της έρευνας, η μελέτη των νεοελληνικών κειμένων που αναφέρονται στα Βαλκάνια και εντάσσονται στους δύο αυτούς αιώνες, θα οδηγήσει στην αποσαφήνιση της πολύπλοκης σχέσης μεταξύ Ελλάδας, δυτικού πολιτισμού και Βαλκανίων. Γενικός σκοπός που ίσως παρεκκλίνει κάπως από τις επιταγές της αμιγώς παραδοσιακής φιλολογίας, είναι η διαμόρφωση ενός εξελικτικού θεωρητικού σχήματος, με το οποίο αφενός μεν θα εξηγηθεί η προαναφερθείσα σχέση μέσω του πρίσματος της νεοελληνικής κουλτούρας, αφετέρου δε θα εξακριβωθούν οι αιτίες εκείνες, που προώθησαν την τοποθέτηση της Ελλάδας ως χώρας έξω από τη Βαλκανική, θεωρούμενη ως συμπλέουσα με τις δυτικές νόρμες.

~

[41] Charles & Barbara Jelavich, *The Balkans,* ό.π., σ. 134.

[42] Όθων Αναστασάκης, "Η Ευρωπαϊκή Ένωση και ο εκδημοκρατισμός της βαλκανικής περιφέρειας: μεγάλες προσδοκίες, συγκρατημένες επιδόσεις" σσ. 201- 221 στο: Ιωάννης Αρμακόλας & Θάνος Ντόκος (επιμ.), *Από τα Βαλκάνια στη Νοτιοανατολική Ευρώπη: προκλήσεις και προοπτικές στον 21ο αιώνα,* Αθήνα, Σιδέρης, 2013, σ. 201.

Η θέαση της βαλκανικής χερσονήσου και των λαών της ως μιας φαντασιακής γέφυρας που ενώνει τους αντιθετικούς πόλους της Δύσης και της Ανατολής αλλά και η αγωνιώδης -συχνά- προσπάθεια των Ελλήνων λογίων να αυτοπροσδιοριστούν με βάση τις δύο αυτές έννοιες, καθιστούν απαραίτητο το σαφή προσδιορισμό των όρων "Δύση" και "Ανατολή". Οι όροι αυτοί αποδεικνύονται εξαιρετικά φορτισμένοι ˙ έτσι, μια άκριτη χρησιμοποίησή τους θα εγκυμονούσε σοβαρούς και ανεξέλεγκτους μεθοδολογικούς κινδύνους. Ο διαχωρισμός των ευρωπαϊκών -και όχι μόνον- εθνοτήτων σε "δυτικές" ή "ανατολικές" δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση φιλοδοξία της παρούσας μελέτης. Παρ' όλα αυτά, ο αναγνώστης θα διαπιστώσει ότι, σχεδόν αναπόφευκτα, γίνεται συχνά λόγος για τις έννοιες της Δύσης και της Ανατολής και σε κείμενα της νεοελληνικής κουλτούρας.

Από την άλλη πλευρά, η ανάγκη προσδιορισμού της Ελλάδας βάσει της Δύσης φαίνεται πως εδράζεται σε δύο θεμελιώδεις αιτίες: αφενός μια τέτοια ανάγκη αφορά γενικά τα κράτη της Βαλκανικής, καθώς ανήκουν σε ένα μεταβατικό, ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση, γεωπολιτικό χώρο. Για μια χώρα που ανήκει γεωγραφικά στα Βαλκάνια, η προσπάθεια αυτοπροσδιορισμού μέσα από αυτές τις δύο έννοιες αποτελεί μάλλον μονόδρομο, ενώ οποιοσδήποτε ερευνητής στοχεύει στη διερεύνηση του όρου "Βαλκάνια", από οποιαδήποτε μάλιστα πρίσμα, θα βρεθεί, αργά ή γρήγορα, αντιμέτωπος με την ενδελεχή διερεύνηση των όρων "Ανατολή" και "Δύση". Αφετέρου, η έντονη συχνά προσπάθεια της ελληνικής διανόησης -στοιχείο που ισχύει και για άλλες βαλκανικές εθνότητες- να συνταχθεί με το δυτικό παράγοντα, είναι έκδηλη σε πολλά κείμενα: η συνταύτιση του ελληνικού και του δυτικού παράγοντα είναι ένα επιθυμητό ζητούμενο με πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές προεκτάσεις και οι παράμετροι αυτές δεν παραγνωρίζονται στα ελληνικά κείμενα.

Το ανωτέρω πλαίσιο ιδεών καθιστά πρόδηλη την υποχρέωση προσδιορισμού των όρων "Ανατολή" και "Δύση". Βέβαια, δε θα επιχειρηθεί να δοθεί συγκεκριμένος ορισμός στις δύο αυτές έννοιες ˙ στόχος είναι να γίνει κατανοητό το τι έχει επικρατήσει να ονομάζεται ως "Δύση" και τι ως "Ανατολή" στη διεθνή ακαδημαϊκή κοινότητα, όπως επίσης και να διευκρινιστεί ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιούνται οι όροι εδώ. Η εξέταση του ζητήματος αυτού ενέχει φιλοσοφικές, πολιτικές και κοινωνικές προεκτάσεις και έτσι ένας ακριβής και απόλυτος ορισμός των δύο εννοιών αποτελεί ένα τουλάχιστον φιλόδοξο, αν όχι τοποθετούμενο στα όρια του

ανέφικτου, εγχείρημα. Οι δύο όροι συνιστούν θεωρητικές αφαιρέσεις με έντονο υπόβαθρο και προφανώς δεν αποτελούν έναν απλό τρόπο διαχωρισμού με βάση αμιγώς γεωγραφικά κριτήρια. Τα μέλη του προαναφερθέντος αντιθετικού ζεύγους δεν αποτελούν τους μόνους γεωγραφικούς προσδιορισμούς που διαμορφώνουν ένα ειδικό πλαίσιο αναφοράς σε εθνολογικές προσεγγίσεις, καθώς υπάρχει η αντίστοιχου υπόβαθρου προβληματική της αντιθετικής σχέσης μεταξύ των όρων "Βορράς" και "Νότος".

Η γεωγραφία γνώρισε ιδιαίτερη ανάπτυξη στο πλαίσιο της νεότερης ευρωπαϊκής σκέψης, όταν η Ευρώπη μέσω των μεθοδολογικών εργαλείων της επιστήμης αυτής, η οποία βασιζόταν στην παρατήρηση, ανακάλυψε το υπόλοιπο του κόσμου αλλά και τον ίδιο της τον εαυτό[43]. Ωστόσο, αν και φαινομενικά η επιστήμη αυτή έχει ως κύριο μέλημά της τη καταγραφή και την χαρτογράφηση της γης και των λαών της, εντούτοις σταδιακά εμποτίζεται με πολιτικά, οικονομικά ή πολιτισμικά νοήματα, και οι περιγραφές της καθίστανται "δομές μετα- γεωγραφικές: με άλλα λόγια, ο καθαρά χωρικός και περιγραφικός χαρακτήρας τους αποκτά διαστάσεις φαντασιακές, ιδεολογικές ή αξιολογικές"[44]. Αντίστοιχοι προβληματισμοί αναδύονται και με βάση τη χαρτογραφία, καθώς η γνώση που παρέχει ένας χάρτης αφορά τη γνώση του κόσμου από τον οποίο ο χάρτης αυτός αναδύεται ˙ σκέψη που μας οδηγεί να αντιληφθούμε το ότι η γνώση που ενσωματώνεται σε έναν χάρτη ενδέχεται να είναι κατασκευασμένη και όχι μια πιστή αναπαράσταση της αλήθειας[45].

Καθώς αναπτύσσονται οι σύγχρονες κοινωνίες, η γεωγραφική επιστήμη διαμορφώνεται βάσει βαθύτερων και πολυπλοκότερων χαρακτηριστικών. Η ανάπτυξη του κλάδου φέρνει στην επιφάνεια ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο, σύμφωνα με το οποίο ο κόσμος έχει ένα κέντρο και μια περιφέρεια, της οποίας τα χαρακτηριστικά μοιάζουν κάπως παράξενα, ίσως εν μέρει επικίνδυνα, αλλά ταυτόχρονα εξωτικά και δελεαστικά. Είναι βέβαια προφανές ότι το κέντρο αυτό συχνά συμπίπτει με το μέρος όπου τοποθετείται φαντασιακά η γεωγραφία[46]. Σύμφωνα με τον Καργιώτη,

[43] D.R. Stoddart, *On Geography*, Oxford, Basil Blackwell, 1986, σ. 39.
[44] Δημήτρης Καργιώτης, *Γεωγραφίες της μετάφρασης- Χώροι, κανόνες, ιδεολογίες,* Αθήνα, Κάπα Εκδοτική 2017, σ. 101.
[45] Denis Wood, *The power of maps,* New York- London, The Guilford Press, 1992, σ.18.
[46] Alastair Bonnett, *Γεωγραφία- μια εισαγωγή,* Αθήνα, Κριτική, 2010, σ. 21.

"η ευρωπαϊκή νεωτερικότητα αποδίδει αξία, ρητά ή υπόρρητα, στην έννοια του 'κέντρου', πολιτικού, οικονομικού, πολιτιστικού ή άλλου, του οποίου η ηγεμονία αντιλαμβάνεται, ή, καλύτερα, κατασκευάζει μια 'περιφέρεια', η οποία μπορεί να κυριαρχηθεί, να χειραγωγηθεί, ή να υποταχθεί, η οποία πρέπει να προστατευθεί, να βοηθηθεί ή να εκπολιτιστεί, η οποία επιθυμεί να αγαπηθεί, να αποπλανηθεί, να κατακτηθεί. [...]Το σχέδιο της νεωτερικότητας θα έχει ως λανθάνουσα γεωγραφική βάση έναν Βορρά ευημερίας, αποτελεσματικότητας και προόδου και μια Δύση λογική, αυτόνομη και συνεπή. Ως εκ τούτου, τόσο εξ ανάγκης όσο και από χρέος προς την ανθρωπότητα, το εκπολιτιστικό σχέδιο θα ασχοληθεί με έναν Νότο που είναι πάντα οικονομικά και κοινωνικά καθυστερημένος και μια Ανατολή μυστηριώδη, εξιδανικευμένη, ερωτική"[47].

Η χαρτογράφηση των περιοχών της γης συνοδευόταν σχεδόν πάντοτε από μια ιδεολογική προσέγγιση που κάποτε υπήρξε κεκαλυμμένη και άλλοτε περισσότερο εμφανής. Οι άξονες προσανατολισμού "Δύση" και "Ανατολή", ή "Βορράς" και "Νότος" ήταν και συνεχίζουν να είναι ιδεολογικά φορτισμένοι. Είναι χαρακτηριστικό ότι στους χάρτες που δημιουργήθηκαν εντός των ευρωπαϊκών συνόρων[48], ο Βορράς βρίσκεται -τουλάχιστον κατά τη διάρκεια των τελευταίων αιώνων- στο επάνω μέρος και ο Νότος στο κάτω, γεγονός που συνταυτίζει σε υποσυνείδητο επίπεδο τις έννοιες του Βορρά και του Νότου με τις έννοιες του ανώτερου και του κατώτερου, αντίστοιχα[49]. Η ανάγκη ταξινόμησης του κόσμου σε δύο αντιθετικά άκρα δεν προήλθε φυσικά από το χώρο της γεωγραφίας[50], είναι όμως γεγονός ότι "η σκέψη διευκολύνεται αφάνταστα στο έργο της ταξινόμησης, με το να κατατάσσει το φαινόμενο μιας γενικότερης κατηγορίας ανάμεσα στα δύο άκρα ενός άξονα, έτσι που τα άκρα αυτά να παίρνουν τη μορφή αντίθετων πόλων, θετικού και αρνητικού"[51]. Με άλλα λόγια, οι κατηγοριοποιήσεις που προαναφέρθηκαν και έχουν ως σημείο

[47] Δημήτρης Καργιώτης, ό.π., σσ. 101-102.

[48] Σημ: Φυσικά, ανάλογα με το χώρο στον οποίο δημιουργήθηκαν οι διάφοροι χάρτες, υπάρχουν διαφοροποιημένες απεικονίσεις του Βορρά και του Νότου. Άλλωστε, χάρτες διαφορετικών περιόδων και διαφορετικών πολιτισμών αποδεικνύονται εξαιρετικά αντιθετικοί όσον αφορά τις απεικονίσεις τους και προφανώς αναδεικνύουν ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον αντικείμενο προς μελέτες. Έτσι, η χαρτογραφία διαφορετικών πολιτισμών θα πρέπει να μελετάται τόσο ως "δείκτης κουλτούρας και πολιτισμού", όσο και ως "δημιουργός παγκόσμιων εικόνων". Για το θέμα, βλέπε αναλυτικά Judith A. Tyner, "Interactions of Culture and Cartography", *The History Teacher,* Vol. 20, No.4, (August 1987) 455-464.

[49] Βαγγέλης Πανταζής, *Χάρτες και ιδεολογίες,* Αθήνα, Κάλβος, 1989, σ.16.

[50] Σημ: Ο δυισμός, ως θεωρία σύμφωνα με την οποία η πραγματικότητα διαμορφώνεται από δύο πρωταρχικές και παντελώς αντίθετες μεταξύ τους δυνάμεις, δεν αποτελεί επινόηση της γεωγραφίας ούτε χρησιμοποιείται μόνον από αυτήν. Αρχικά, φαίνεται ότι η δυιστική θεώρηση αξιοποιήθηκε από το μύθο ή τη θρησκεία, καθώς η προέλευσή της ανιχνεύεται στις θρησκευτικές δοξασίες των αρχαίων Περσών, οι οποίοι λάτρευαν δύο αντίμαχες θεότητες, το Θεό του Καλού (Άχουρα- Μάζντα) και το Θεό του Κακού (Αριμάν). Μετέπειτα, άλλες επιστήμες, όπως η φιλοσοφία, η ψυχολογία ή η κοσμολογία, αξιοποίησαν συστηματικότερα τον δυισμό χρησιμοποιώντας ως αρχές δύο αντιθετικές δυνάμεις ή ουσίες: ύλη- πνεύμα, σώμα- ψυχή, αισθητός- υπεραισθητός κόσμος, αγαθό- κακό και άλλα αντιθετικά δυαδικά σχήματα.

[51] Βαγγέλης Πανταζής, ό.π., σ. 55.

αφετηρίας γεωπολιτικούς και όχι μόνον παράγοντες, δεν λειτουργούν απλά ως μια διαχωριστική γραμμή μεταξύ δύο κόσμων, της Δύσης και της Ανατολής ή του Βορρά και του Νότου. Δεν αναφερόμαστε εδώ σε μια προσπάθεια καταγραφής δύο διαφορετικών και αντιθετικών οντοτήτων, αλλά στην ταυτόχρονη αξιακή τους σύγκριση και στην οριοθέτηση της Ανατολής και του Νότου ως περιοχών ποιοτικά κατώτερων, αναφορικά προς το πνευματικό, αναπτυξιακό, πολιτιστικό ή το οικονομικό επίπεδο, εν συγκρίσει με τη Δύση και το Βορρά.

Επιπλέον, ακόμη και ο τρόπος χρησιμοποίησης του όρου Ευρώπη εσωκλείει μια ορατή αμφισημία. Τόσο μέσα στο πέρασμα των αιώνων, όσο κυρίως κατά την περίοδο που τα έθνη- κράτη της Ευρώπης προχωρούν με -άλλοτε γοργό και άλλοτε λιγότερο γοργό -τρόπο προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, η έννοια 'Ευρώπη' έφτασε να σημαίνει κάτι πολύ περισσότερο από έναν απλό γεωγραφικό προσδιορισμό. Δημιουργήθηκε έτσι η ανάγκη καθορισμού μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας, η οποία εμπεριείχε εντός της πολλές εθνικές ταυτότητες, συχνά εντυπωσιακά διαφορετικές μεταξύ τους. Ωστόσο, οι εθνικές αυτές ταυτότητες χαρακτηρίζονται από συγκεκριμένα κοινά στοιχεία, τα οποία επέβαλαν -προφανώς μαζί με συγκεκριμένα γεωπολιτικής, οικονομικής, ακόμα και πολιτιστικής φύσεως συμφέροντα- την προσπάθεια για την ανάδειξη των χαρακτηριστικών της ευρωπαϊκής ταυτότητας για την οποία γίνεται λόγος εδώ. Με λίγα λόγια ο όρος εμπεριέχει τόσο την πραγματική, όσο και τη φαντασιακή του πλευρά: σύμφωνα με τον Delanty,

"είναι λάθος να θεωρείται η Ευρώπη ενιαία περιοχή, για τον απλούστατο λόγο ότι σημαίνει διαφορετικά πράγματα για διαφορετικούς ανθρώπους σε διαφορετικά πλαίσια. Η Ευρώπη δεν υπάρχει εκ φύσεως, όπως δεν υπάρχουν εκ φύσεως και τα έθνη. Διαμορφώθηκε από την ιστορία και ταυτόχρονα διαμόρφωσε την ίδια την ιστορία [...]. Η ευρωπαϊκή ταυτότητα δεν υπήρχε πριν να οριστεί και να κωδικοποιηθεί ως τέτοια. Σε κάθε περίπτωση πρόκειται για ένα αμφιλεγόμενο κατασκεύασμα, δεδομένου ότι οι διαφορές μεταξύ των εθνικών πολιτισμών είναι ανεπίλυτες, ενώ οι συλλογικές ταυτότητες παραμένουν αντιθετικές"[52].

Η εξέλιξη της γεωγραφικής έννοιας της Ευρώπης σε μια πολιτισμική ιδέα βασίστηκε σε δύο διαφορετικά είδη ταυτότητας: το πρώτο, διαμορφώθηκε μέσα από την αντιπαράθεση με τον κόσμο του Ισλάμ, ιδιαίτερα μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης, ενώ το δεύτερο σχηματοποιήθηκε στα τέλη του 15ου αιώνα, όταν εδραιώθηκε ένα παγκόσμιο σύστημα κυριαρχίας μέσω των ανερχόμενων

[52] Gerard Delanty, *Επινοώντας την Ευρώπη- Ιδέα, Ταυτότητα, Πραγματικότητα,* ό.π., σ. 26.

θαλάσσιων δυνάμεων[53]. Η αντιμετώπιση δε που επιφύλαξε η Δυτική Ευρώπη - η οποία έδρασε εν είδει κέντρου της ήδη κεντρικής ευρωπαϊκής ηπείρου, που ερχόταν σε αντιδιαστολή με την περιφέρεια- στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, αποκάλυψε το γεγονός ότι εντός της Ευρώπης ενυπάρχει μια επιμέρους περιφέρεια. Παρόμοιοι προβληματισμοί παρέχουν τη βάση για την απεικόνιση σχημάτων, όπως ο Οριενταλισμός και οι Επάλληλοι Οριενταλισμοί, θεωρητικές κατασκευές που συζητούνται διεξοδικά σε επόμενο τμήμα της μελέτης.

Πώς όμως δημιουργήθηκαν και στη συνέχεια παγιώθηκαν τα αντιθετικά αυτά ζεύγη που συζητούνται εδώ; Η Bisaha ερευνώντας τις σχέσεις μεταξύ των Ουμανιστών της Αναγέννησης και των Οθωμανών Τούρκων, θεωρεί πως η βάση της διχοτόμησης μεταξύ Ευρώπης και Ασίας έχει την αφετηρία της πολλούς αιώνες πίσω και συγκεκριμένα στην οξεία διάκριση του Ηροδότου ανάμεσα στην Ελλάδα και στην Ασία, ή την Ανατολή: "η ανάλυση των Περσικών Πολέμων από τον Ηρόδοτο, ως μια διαμάχη με βαθιές ρίζες μεταξύ Ευρώπης και Ασίας, εγκαθίδρυσε μια αίσθηση γεωγραφικών και πολιτιστικών πόλων, η οποία θα διαμόρφωνε τη μελλοντική δυτική σκέψη"[54]. Η ιδέα της διαμάχης μεταξύ Ευρώπης και Ασίας, ή μεταξύ Δύσης και Ανατολής κατά την περίοδο της Αναγέννησης, μια ιδέα με σαφείς πολιτικές ή γεωπολιτικές προεκτάσεις, ήταν εμπνευσμένη από κλασικές πηγές: ήδη από την εποχή των Περσικών Πολέμων, οι Έλληνες ξεκίνησαν να προσλαμβάνουν την Ανατολή, ως κάτι περισσότερο από μια απλή γεωγραφική διάκριση ˙ η Ανατολή θεωρήθηκε ως ένας πολιτικός αλλά και πολιτιστικός ανταγωνιστής[55]. Ιστορικά, η πορεία σύγκρουσης του νοτιοανατολικού τμήματος της Ευρώπης με το δυτικό τμήμα αυτής υπαγορεύτηκε όχι μόνο λόγω του υπαρκτού κινδύνου της μουσουλμανικής απειλής, αλλά και από το σχίσμα του 1054, που απέδωσε στην ελληνική Ορθοδοξία τα στοιχεία του αιρετικού και του ξένου στις αντιλήψεις της Λατινικής Δύσης. Αποτέλεσμα των προαναφερόμενων διαιρέσεων ήταν η δημιουργία όρων μιας πολιτιστικής αντιπαράθεσης που στο ένα της άκρο βρισκόταν η δυτική και στο άλλο της η ανατολική Ευρώπη ˙ η δε Ορθοδοξία αντιμετωπιζόταν συχνά ως μια ξένη, αλλότρια προς τη Λατινική Δύση και ίσως ανατολική θρησκεία[56].

[53] Ό.π., σ. 88.
[54] Nancy Bisaha. *Creating East and West- Renaissance Humanists and the Ottoman Turks,* Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2004, σ.46.
[55] Ό.π., σσ. 83-84.
[56] Gerard Delanty, ό.π., σ. 91.

Κατά την Αναγέννηση, η θεμελιώδης εννοιολογική διάκριση της Ευρώπης υπήρξε εκείνη μεταξύ του Βορρά και του Νότου, ενώ ο Διαφωτισμός αποτέλεσε το χρονικό όριο κατά το οποίο η Δυτική Ευρώπη ανακάλυψε την Ανατολική Ευρώπη, θεωρώντας την ως το συμπληρωματικό, εξισορροπητικό άλλο της μισό · ο Διαφωτισμός έδρασε -ως επί το πλείστον- ως ένα σημείο κατά το οποίο η Δυτική Ευρώπη καλλιέργησε -και στη συνέχεια ιδιοποιήθηκε- την ιδέα του πολιτισμού, ενός νεολογισμού του 18ου αιώνα, ο οποίος "ανακάλυψε το συμπλήρωμά του εντός της ίδιας ηπείρου, στις σκιώδεις γαίες της οπισθοδρομικότητας, ου μην και του βαρβαρισμού"[57]. Ο Wolf αναδεικνύει στο έργο του τον τρόπο με τον οποίο η κυρίαρχη διάκριση Βορρά- Νότου, κατά το 18ο αιώνα μεταβάλλεται στην -όχι αμιγώς γεωγραφική- εννοιολογική διάκριση μεταξύ Δύσης και Ανατολής. Αξίζει επίσης στο σημείο αυτό να επισημανθεί ότι τα διαφοροποιητικά σημεία βάσει των οποίων οριζόταν ο 'Εαυτός' και ο 'Άλλος' δεν ήταν πάντοτε απόλυτα διακριτά, καθότι δεν βασίζονταν σε σταθερά κριτήρια. Χαρακτηριστικό σχετικό παράδειγμα υπήρξε η άνοδος του Χριστιανισμού, η οποία υπερκάλυψε τις γεωπολιτικές και γεωγραφικές διακρίσεις, καθιστώντας την αρχική διχοτόμηση μεταξύ Δύσης και Ανατολής περισσότερο πολύπλοκη: καθώς ο Χριστιανισμός έγινε συνώνυμο της Δυτικής Ευρώπης, συγκεκριμένα τμήματα της Ανατολής, όπως για παράδειγμα η Ιερουσαλήμ της έντονης θρησκευτικής ατμόσφαιρας και των πολλών λατρευτικών χώρων, γίνονταν πλέον αντιληπτά μέσω μιας περισσότερο θετικής οπτικής[58]. Αυτό που σε κάθε περίπτωση γίνεται κατανοητό είναι ότι η έννοια της Ανατολής υπέστη ποικίλες μεταβολές, ούσα πλήρως εξαρτώμενη από το εκάστοτε κυρίαρχο εννοιολογικό πλαίσιο προσέγγισης:

"Κάθε εποχή είχε τη δική της 'Ανατολή', η οποία οριζόταν με βάση γεωγραφικές ή και χρονικές διαφορές. Το περιεχόμενο του όρου 'Ανατολή' είναι κάτι σχετικό και εξαρτάται από το σύστημα αξιών της εποχής όπως και από το σημείο αναφοράς του παρατηρητή"[59].

Παράλληλα, φτάνοντας στη σύγχρονη εποχή, τα αντιθετικά ζεύγη "Δύση- Ανατολή" και "Βορράς- Νότος" όχι μόνον παρέμειναν ενεργά, αλλά εμπλουτίστηκαν με νέα στοιχεία, δημιουργώντας επιμέρους σχετικές κατηγοριοποιήσεις. Η Πολίτη επισημαίνει ότι σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες το σύνορο υπήρξε μεταξύ ενός Βορρά

[57] Larry Wolf, *Inventing Eastern Europe- The map of Civilization on the mind of Enlightment,* California, Stanford University Press, 1994, σ.4 .
[58] Nancy Bisaha. *Creating East and West- Renaissance Humanists and the Ottoman Turks, ό.π.,* σ. 84.
[59] Maria Todorova, *Βαλκάνια- Η δυτική φαντασίωση,* ό.π., σ. 47.

βιομηχανοποιημένου και ενός Νότου αγροτικού, με σαφείς διαχωριστικές γραμμές τον τρόπο ζωής, τη νοοτροπία, αλλά και τη "δομή συναισθήματος". Η ερευνήτρια φέρνει ως παράδειγμα το δυϊσμό της εικόνας της Ιταλίας στην αγγλική λογοτεχνία: από τη μια πλευρά, παρατηρείται μια συγκρότηση του Νότου που εστίαζε στην υπερβολική βιαιότητα ή στη σεξουαλική κωδικοποίηση του χώρου και από την άλλη, το ελεύθερο πνεύμα, η ρητορική δεινότητα ή η αφοσίωση στο νεοπλατωνικό έρωτα, οδηγούσαν στην εξιδανίκευση του Νότου. Η διαδικασία αυτή αποδεικνύεται κάθε άλλο παρά αθώα υπό την έννοια ότι οι γεωγραφικές πολιτισμικές αντιθέσεις, δύνανται να δημιουργήσουν ανθεκτικά στερεότυπα, με τη λογοτεχνία να γίνεται το όργανο μέσω του οποίου υπονομευόταν η πολιτισμική αντίθεση Βορρά- Νότου[60].

Βέβαια, καθώς είδαμε πως υπάρχουν δύο συγκεκριμένα αντιθετικά "γεωγραφικά" ζεύγη, ένα ερώτημα είναι το κατά πόσον τα δύο αυτά αντιθετικά θεωρητικά σχήματα δημιουργήθηκαν βάσει μιας κοινής λογικής. Ο Luciani θεωρεί πως η φύση της λογικής πίσω από τα δύο διπολικά σχήματα Ανατολής- Δύσης και Βορρά- Νότου είναι εντελώς διαφορετική. Από τη μια πλευρά, η σχέση Ανατολής και Δύσης προϋποθέτει μια ισορροπία, η οποία θα επιφέρει και την ειρήνη μεταξύ των δύο πόλων. Η ισορροπία αυτή ωστόσο, προϋποθέτει με τη σειρά της μια άκαμπτη, ιεραρχικής φύσεως ταξινόμηση των εθνών, έτσι ώστε να οριστεί και να παγιωθεί η ισορροπία που προαναφέρθηκε. Εντελώς διαφορετική φαίνεται να είναι η λογική πίσω από τη διπολικότητα που χαρακτηρίζει το αντιθετικό σύστημα Βορρά- Νότου. Σε πλήρη αντίθεση με την επιθυμητή ισορροπία Ανατολής και Δύσης, υπάρχει μια συγκεκριμένη τάση από τις αναπτυσσόμενες χώρες, η οποία επιδιώκει την τροποποίηση της υπάρχουσας ισορροπίας, παρά την παγίωσή της. Μάλιστα, στη βάση αυτής της σκέψης ο Luciani επισημαίνει ότι το ζήτημα διερεύνησης των σχέσεων Βορρά- Νότου αποτελεί τη λογική και ιστορική συνέχεια την διαδικασίας της αποαποικιοποίησης Καταλήγει δε στο ότι η φύση της διπολικότητας μεταξύ Ανατολής και Δύσης αποτελεί το επακόλουθο μιας "δεδομένης κατανομής δύναμης", εν αντιθέσει με το δίπολο Βορρά- Νότου, το οποίο προκύπτει από συγκεκριμένους

[60] Τζίνα Πολίτη, *Δαιμονοποίηση και εξιδανίκευση του Νότου- ένα λογοτεχνικό ταξίδι στο χώρο και στο χρόνο,* Αθήνα, Νήσος, 2014, σσ. 10-13.

οικονομικούς παράγοντες, από τους οποίους πηγάζουν, με τη σειρά τους, αντίστοιχες πολιτικές συμπεριφορές [61].

Θα υπέθετε κανείς ότι σε μια κοινωνία υπό παγκοσμιοποίηση, η οποία φαινομενικά επιθυμεί την "ενοποίηση" όσο το δυνατόν περισσότερων διαφορετικών λαών -σε όποιο επίπεδο και με όποιον τρόπο θα ήταν δυνατό κάτι τέτοιο- οι γεωγραφικές κατηγοριοποιήσεις που συζητούνται εδώ, προοδευτικά θα έβαιναν μειούμενες. Αντίθετα, η δεκαετία του 1990 και η πτώση του τείχους του Βερολίνου ανέδειξε νέες κατηγοριοποιήσεις εντός της Ευρώπης: εμφανίστηκαν -ή επανεμφανίστηκαν- όροι όπως η Ανατολική- Κεντρική Ευρώπη, η Ανατολική Ευρώπη, η Νότιο- Ανατολική Ευρώπη, τα Βαλκάνια και η Ρωσία. Πασχίζοντας να εξαλείψει τις διαφορές με την περιφέρειά της η Δύση είχε δημιουργήσει νέες, επιμέρους περιφέρειες, κατορθώνοντας να διατηρήσει τη διχοτόμηση μεταξύ του 'εμείς' και του 'αυτοί'[62].

~

Ο ακριβής προσδιορισμός των συμπεριλαμβανομένων περιοχών στα αντιθετικά ζεύγη που συζητήθηκαν ανωτέρω αποδεικνύεται μια πολύπλοκη προβληματική. Από όσα προαναφέρθηκαν έγινε κατανοητή μια κυριαρχική διάθεση της Δύσης έναντι της Ανατολής. Σε ποια χαρακτηριστικά ωστόσο συνίσταται η έννοια της Δύσης; Προτού ο Said[63] θέσει ως ζήτημα τη σχέση κυριαρχίας και εξουσίας μεταξύ Δύσης και Ανατολής, η εξουσιαστική διάθεση που επιδεικνύει η πρώτη προς τη δεύτερη γίνεται θέμα φιλοσοφικών αναζητήσεων, με τον Spengler, ήδη από το 1922, στο διάσημο έργο του *Η παρακμή της Δύσης*, να ανατρέχει στην αρχαιότητα αλλά και στη ρωμαϊκή εποχή για να αναδείξει μια διάθεση επιβολής του δυτικού κόσμου επάνω στην

[61] Giacomo Luciani, "East-West and North- South Interrelationships in the Eastern Mediterranean" σσ. 14-50, στο: David Carlton & Schaerf South, *Eastern Europe after Tito,* London, Macmillan, 1982, σσ. 19-23.

[62] Yonka Krasteva, "Western Writing and the (Re) Construction of the Balkans after 1989: The Bulgarian Case. σ.σ. 97-110, στο: Hammond, Andrew et al. *The Balkans and the West: Constructing the European Other, 1945-2003.* Great Britain, Ashgate, 2004, σ.97.

[63] Σημ: Το θεωρητικό δίκτυο αναφορών του Said, το οποίο έγινε γνωστό ως Οριενταλισμός, αποτελεί βασικό εργαλείο για την κατανόηση του πολύπλευρου φαινομένου, της σχέσης μεταξύ Δύσης και Ανατολής, ενώ, επιπλέον, έχει εμπνεύσει μελέτες που ασχολούνται με τα Βαλκάνια και την αποσαφήνιση των στάσεων μεταξύ Δυτικής Ευρώπης και Βαλκανίων. Η συζήτηση για το φαινόμενο του Οριενταλισμού, μέρος άλλωστε της θεωρητικής προσέγγισης του οποίου χρησιμοποιείται και στην παρούσα μελέτη, γίνεται με εκτενή τρόπο στο δεύτερο τμήμα του παρόντος έργου.

Ανατολή[64]. Στη φιλοσοφική του πραγματεία περί του δυτικού πολιτισμού ο Spengler παρά το γεγονός ότι αναμοχλεύει μέσω μιας συγκριτικής, χρονικά εξελικτικής προσπάθειας, τις σχέσεις του σύγχρονου δυτικού πολιτισμού με την ελληνική αρχαιότητα και την ρωμαιοκαθολική περίοδο, εντούτοις επισημαίνει ότι οφείλουμε να ξεπεράσουμε μια συγκεκριμένη προκατάληψη στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τη σχέση μας με την αρχαιότητα, η οποία δεν είναι άλλη από την "ιδέα ότι η αρχαιότητα μας είναι πολύ κοντινή επειδή υπήρξαμε δήθεν μαθητές της και διάδοχοί της, επειδή υπήρξαμε πραγματικά λάτρεις της"[65].

Η εννοιολογική περιχαράκωση της Δύσης αποτελεί πράγματι δυσεπίλυτο πρόβλημα. Ο Γάλλος φιλόσοφος Nemo στο έργο του *Τι είναι η Δύση;* υποστηρίζει ότι η πολιτισμική μορφογένεση του δυτικού πολιτισμού, παρά την πολυπλοκότητα που τη χαρακτηρίζει, μπορεί να δομηθεί επάνω σε πέντε κυρίαρχα γεγονότα. Αναφέρεται χαρακτηριστικά στην επινόηση της ελευθερίας, της επιστήμης, του σχολείου και της πόλης από τους αρχαίους Έλληνες, στην επινόηση του δικαίου, της ατομικής ιδιοκτησίας και του ουμανισμού από τη Ρώμη, στην "ηθική, αλλά και εσχατολογική επανάσταση της Βίβλου", στην "παπική επανάσταση" και τέλος, στην προώθηση της φιλελεύθερης δημοκρατίας κατά την πιο σύγχρονη εποχή[66]. Επισημαίνει δε πως ως "δυτικές" κοινωνίες μπορούν να χαρακτηριστούν οι κοινωνίες αυτές που γνώρισαν και τα πέντε ανωτέρω γεγονότα, με τις κοινωνίες που γνώρισαν ορισμένα μόνο εξ αυτών να χαρακτηρίζονται ως συγγενικές προς τη Δύση και αντίστοιχα, εκείνες που δε γνώρισαν κανένα εξ αυτών, ως ξένες προς τον δυτικό χώρο. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι ο Nemo αντιλαμβάνεται τις βαλκανικές χώρες ως χώρες "σχεδόν δυτικής κουλτούρας", με την εξαίρεση της Ελλάδας, για την οποία επισημαίνει πως συμπεριλαμβάνεται εντός του δυτικού πολιτισμού, χαρακτηριζόμενη ωστόσο και εκείνη, από συγκεκριμένα διαφοροποιητικά σημεία σχετικά με την κατ' ουσίαν Δύση[67].

Βέβαια ο Nemo φαίνεται πως προτείνει τον όρο "δυτικός πολιτισμός" ως συνώνυμο της προόδου σε κάθε δυνατό επίπεδο ˙ είναι χαρακτηριστικό ότι

[64] Oswald Spengler, *Η παρακμή της Δύσης- Περιγράμματα μιας μορφολογίας της παγκόσμιας ιστορίας,* Τόμος Β'- "Κοσμοϊστορικές προοπτικές", μτφ Λευτέρης Αναγνώστου, Αθήνα, Τυπωθήτω, 2003,σ. 236.
[65] Oswald Spengler, *Η παρακμή της Δύσης- Περιγράμματα μιας μορφολογίας της παγκόσμιας ιστορίας,* Τόμος Α'- "Μορφή και πραγματικότητα", μτφ Λευτέρης Αναγνώστου, Αθήνα, Τυπωθήτω, 2003, σ. 49.
[66] Philippe Nemo, *Τί είναι η Δύση; ό.π.*, σσ. 12-13.
[67] Ό.π., σσ.137-141.

αναφέρεται στο φασισμό και στον κομμουνισμό όχι ως δυτικά κατασκευάσματα, αλλά ως παθογένειες έξω από το "είναι" της Δύσης, ως μη "καθαρά δυτικές πραγματικότητες". Η άποψη αυτή ωστόσο δεν είναι μοναδική ούτε και μη αμφισβητήσιμη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η θεωρία του Goody, η οποία αναπτύσσεται στη μελέτη του υπό τον τίτλο *Η υφαρπαγή της ιστορίας.* Ο Goody ισχυρίζεται ότι η Δύση στην ουσία προχώρησε σε μια ιδιοποίηση της ιστορίας, παρουσιάζοντας το παρελθόν ως αποτέλεσμα ενεργειών που διαδραματίστηκαν στον ευρωπαϊκό χώρο, παραγνωρίζοντας επί της ουσίας τη συμβολή της Ανατολής στην αναπτυξιακή πορεία που ακολούθησε η ανθρωπότητα. Ο Goody θεωρεί πως η Δύση υφάρπαξε την ιστορία της Ανατολής με τους μελετητές να αποδίδουν στη Δύση μια ανωτερότητα -την οποία βέβαια επέδειξε σε ορισμένους τομείς ήδη από τον 19ο αιώνα- που την ανάγουν στο παρελθόν, δημιουργώντας έτσι μια τελεολογική θεώρηση της ιστορίας. Το πρόβλημα για τον υπόλοιπο κόσμο είναι ότι "τέτοιες θεωρήσεις χρησιμοποιούνται για να δικαιολογήσουν τον τρόπο αντιμετώπισης των 'Άλλων', εφόσον εκείνοι κρίνονται συχνά ως στατικοί και ανίκανοι για μεταβολή, ιδιαίτερα χωρίς εξωτερική βοήθεια"[68].

Με τη θεωρία του Goody, του οποίου το βασικό επιχείρημα μπορεί να συνοψιστεί στη σκέψη σύμφωνα με την οποία στα κρισιμότερα σημεία της ευρωπαϊκής ανάπτυξης παρατηρείται μια αφομοιωτική διαδικασία ανατολίτικων ανακαλύψεων, θεσμών, τεχνολογιών και ιδεών, συμφωνεί και ο Hobson. Στο έργο του τελευταίου με τίτλο *Οι ανατολικές ρίζες του δυτικού πολιτισμού* υποστηρίζεται ότι η Ανατολή ήταν εκείνη που κατέστησε δυνατή την άνοδο της Δύσης μέσω δύο θεμελιωδών διαδικασιών: πρόκειται, αφενός για τη διάχυση και την αφομοίωση και αφετέρου για την ιδιοποίηση ενός ανατολίτικου στην προέλευση φάσματος ιδεών. Ο Hobson αναφέρει ότι οι ανατολικοί λαοί δημιούργησαν μια παγκόσμια οικονομία και ένα παγκόσμιο δίκτυο επικοινωνιών ήδη από το 500 μ.Χ., τα οποία ωστόσο λειτούργησαν ως κανάλια διασκορπισμού και αφομοίωσης των ανατολίτικων θεσμών και ιδεών στο δυτικό κόσμο. Ο Hobson μάλιστα κάνει λόγο για μια "ανατολίτικη παγκοσμιοποίηση", η οποία όχι μόνον συνετέλεσε, αλλά υπήρξε καθοριστική για την άνοδο του δυτικού πολιτισμού. Επιπλέον, θεωρεί πως ο δυτικός ιμπεριαλισμός μετά το 1492, κατηύθυνε την ευρωπαϊκή κοινότητα προς την ιδιοποίηση των οικονομικών πόρων της Ανατολής, υποστηρίζοντας κατηγορηματικά ότι η δυτική άνοδος θα ήταν

[68] Jack Goody, *Η υφαρπαγή της ιστορίας,* Αθήνα, Πολύτροπον, 2008, σ. 333.

μάλλον αδιανόητη χωρίς ένα στιβαρό υπόβαθρο, το οποίο αποδεικνύεται κατασκευασμένο εξ ολοκλήρου στην Ανατολή[69].

Στην παρούσα μελέτη ο όρος "Δύση" χρησιμοποιείται γενικευτικά. Στις αναφορές που γίνονται σε αυτήν στη συζήτηση σχετικά με τεκμήρια του 19ου αιώνα, ουσιαστικά δηλώνει τις Μεγάλες Δυνάμεις. Ωστόσο, προοδευτικά, το σύνολο που εντάσσεται στον χρησιμοποιούμενο όρο "Δύση" διευρύνεται και επί της ουσίας ταυτίζεται με την Ευρωπαϊκή Ένωση, ενώ σε συγκεκριμένα κείμενα, περισσότερο σύγχρονα, μπορεί να γίνεται αναφορά, μέσω του συγκεκριμένου όρου, και στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, ένας παράγοντας που επίσης διαδραματίζει ρόλο στη σύγχρονη βαλκανική πραγματικότητα. Η γενικευμένη χρήση του όρου "Δύση" ως αναφορά σε συγκεκριμένα κράτη είναι μια συνηθισμένη ερευνητική μέθοδος. Η Σκοπετέα αναφέρει χαρακτηριστικά επί του θέματος ότι κατά το γύρισμα του 20ου αιώνα η "Δύση" μπορεί να αναφέρεται στις Μεγάλες Δυνάμεις και ως εκ τούτου στη Ρωσία, η οποία από μόνη της, δε μπορεί να είναι "Δύση προς την Ανατολή", παρά μόνον κάτω από συγκεκριμένες, ειδικού τύπου, συνθήκες. Με τον ίδιο τρόπο θεωρήθηκε ως "Δύση" για τους Νεότουρκους η Αίγυπτος, ενώ χώρες όπως η Ιταλία, η Γερμανία ή και οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής χαρακτηρίζονται επίσης ως δυτικές[70]. Ωστόσο, στη στενή της έννοια, ως "Δύση" κατά τη διάρκεια του χρονικού διαστήματος του τέλους του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ου, θεωρούνται η Αγγλία και η Γαλλία, με τη Σκοπετέα εν τέλει να επιλέγει επίσης μια γενικευμένη χρήση του όρου, επιλογή που της επιτρέπει να αναφέρεται μέσω της χρήσης του όρου "Δύση" επίσης σε χώρες, όπως είναι η Ιταλία, η Γερμανία ή και η Αμερική. Είναι φανερό ότι η έννοια της Δύσης αποδείχθηκε μεταβαλλόμενη και εξελισσόμενη, συναρτώμενη κυρίως με τις εκάστοτε πολιτικές, πολιτισμικές, ιστορικές και οικονομικές συνθήκες και τις συναφείς συνδηλώσεις. Επί παραδείγματι, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, το "ανατολικό τόξο" που συμπεριελάμβανε τα Βαλκάνια, τις σλαβικές χώρες και την Πολωνία, αποκόπηκε από τη Δύση, ενώ αργότερα δημιουργήθηκε μια νέα Δύση και το ανατολικό σύνορο μετατοπίστηκε

[69] John Hobson, *Οι ανατολικές ρίζες του δυτικού πολιτισμού,* Αθήνα, Κέρδος, 2006, σσ. 20-21.
[70] Έλλη Σκοπετέα, *Η Δύση της Ανατολής: εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας,* Αθήνα, Γνώση, 1992, σσ.12-13.

ακόμη μια φορά ˙ το νέο οικοδόμημα συμπεριελάμβανε την Αθήνα και τη Βιέννη, όχι όμως και την Πράγα ή τη Βουδαπέστη[71].

Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με την Σκοπετέα, η έννοια της Ανατολής δεν προσφέρεται για παρόμοιες γενικεύσεις. Ειδικότερα, οι τεράστιες αποστάσεις που χωρίζουν τις χώρες που μπορούν να ενταχθούν στον όρο "Ανατολή", είναι ένας ανασταλτικός παράγοντας για τη διαδικασία της γενίκευσης, ενώ κυριότερα, η διαφορετική διαχείριση της Δύσης σε χώρες όπως είναι η Κίνα, η Περσία ή η Ινδία, οδηγούν σε μια σχετικά ασφαλή σύνδεση του όρου "Ανατολή" με την "Εγγύς Ανατολή": δηλαδή την Οθωμανική Αυτοκρατορία και "στο βαθμό που συμμερίζονται τα προβλήματά της ή μέρος από αυτά" τους βαλκανικούς λαούς[72]. Καθότι δεν πρόκειται για μια προβληματική της παρούσας μελέτης, δεν επιθυμώ στο σημείο αυτό να προβώ σε μια εξαντλητική συζήτηση των ανωτέρω, ιδεολογικά φορτισμένων και ιδιαίτερα πολύπλοκων θεωρητικών κατασκευών. Η πρόθεσή μου ήταν να δώσω τις γενικές κατευθύνσεις και συνδηλώσεις που σχετίζονται με όρους οι οποίοι αναφέρονται πολλάκις στην μελέτη αυτή και να αναδείξω πως δεν χρησιμοποιούνται άκριτα, παρά αξιοποιούνται οι θεωρητικοί προβληματισμοί που συνοδεύουν τη χρησιμοποιούμενη ορολογία.

Μέσα σ' αυτό το πολυδιάστατο πλέγμα κατηγοριοποιήσεων η θέση της Ελλάδας συχνά αποδεικνύεται αμφίσημη. Αμφίσημη όχι μόνο αναφορικά με τα δίπολα Ανατολής- Δύσης ή Βορρά- Νότου, αλλά επιπλέον και σχετικά με τη θέση της στα Βαλκάνια. Το ερώτημα του κατά πόσον η Ελλάδα αποτελεί ένα βαλκανικό κράτος, με βαλκανική νοοτροπία και κρατικές δομές βαλκανικού τύπου (με ό,τι συνεπάγεται το επίθετο "βαλκανικός" στις φράσεις αυτές) είναι ερώτημα που έχει απασχολήσει διάφορους ερευνητές και έχουν δοθεί αντίστοιχες απαντήσεις. Η σχέση της ελληνικής με τη βαλκανική ταυτότητα διερευνάται εδώ μέσω ενός συνεχούς αυτοπροσδιορισμού, καθώς αυτό που ενδιαφέρει είναι η αποτύπωση της θέσης της Ελλάδας στον ευρωπαϊκό χάρτη με σημεία αναφοράς την ευρωπαϊκή Δύση και τη βαλκανική πραγματικότητα. Πιστεύω, πως τα κείμενα που επιλέχθηκαν προς μελέτη αποτελούν χαρακτηριστικές αναφορές της νεοελληνικής κουλτούρας σχετικά με την περίπλοκη σχέση Ελλάδας, Δυτικής Ευρώπης και Βαλκανίων, ενώ ο συγκερασμός των συμπερασμάτων της κάθε επιμέρους εξεταζόμενης χρονικής περιόδου θα

[71] Gerard Delanty, *Επινοώντας την Ευρώπη- Ιδέα, Ταυτότητα, Πραγματικότητα*, ό.π., σ.190.
[72] Ό.π. σ.13.

αποσαφηνίσει τη θέση της Ελλάδας σύμφωνα με τις κυρίαρχες στάσεις εντός του νεοελληνικού φαντασιακού.

~

Στη συζήτηση αναφορικά με τη διαχείριση του όρου Βαλκάνια γενικά, αλλά και των βαλκανικών εθνών ειδικότερα, στη νεοελληνική κουλτούρα, διαπλέκονται αναπόφευκτα όροι, όπως είναι η εθνική ταυτότητα, η λογοτεχνική εικόνα και το λογοτεχνικό στερεότυπο. Οι βαλκανικές εθνικές ταυτότητες διαμορφώθηκαν βαθμιαία, παρουσιάζοντας συγχρόνως συνεχείς μεταξύ τους αποκλίσεις και συγκλίσεις. Με αυτόν τον τρόπο παρείχαν ένα εξαιρετικά ταιριαστό παράδειγμα σχετικά με τη θεωρία, σύμφωνα με την οποία ο Άλλος στην ουσία ενσωματώνει πολλά στοιχεία του ίδιου του Εαυτού. Παράλληλα, η μελέτη των βαλκανικών εθνικών ταυτοτήτων εμπεριέχει ορισμένες ιδιάζουσες πλευρές. Αναφέρομαι εδώ, αφενός στους βαλκανικούς εθνικισμούς του 19ου -κυρίως- αιώνα, οι οποίοι βασίστηκαν στην θεώρηση των υπόλοιπων βαλκανικών εθνών άλλες φορές ως συμμάχων και άλλες φορές ως εχθρών και αφετέρου στις μειονοτικού χαρακτήρα κοινότητες, που προέκυψαν μέσω των συνεχών επιμιξιών. Η διαδικασία αυτή δεν είχε ως αποτέλεσμα μόνο τη δυσκολία ένταξης των πληθυσμών αυτών σε ένα συγκεκριμένο κράτος, φέρον μια συγκεκριμένη εθνική ταυτότητα, αλλά και τη συνεχή μεταβολή των εθνικών ταυτοτήτων των μειονοτικών αυτών ομάδων, με χαρακτηριστική ευκολία και βάσει δυσδιάκριτων, πολλές φορές, κριτηρίων.

Οι όροι "εικόνα" και "στερεότυπο" χρησιμοποιούνται συχνά ως συνώνυμοι στη διεθνή ακαδημαϊκή κοινότητα. Παρά την υπάρχουσα μεταξύ τους νοηματική συνάφεια, υπάρχουν συγκεκριμένες παράμετροι που διαφοροποιούν το ακριβές περιεχόμενο των όρων. Στο *Λεξικό λογοτεχνικών όρων και θεωρίας λογοτεχνίας* του Cuddon, η εικόνα προσδιορίζεται ως "σχεδόν λογοτεχνικός όρος, ο οποίος χρησιμοποιείται για να περιγράψει την απεικόνιση ενός αντικειμένου ή ενός προσώπου στη μεταφορική γλώσσα αλλά με έναν τρόπο ιδιαίτερο"[73]. Αντίστοιχα, ο Cuddon ταυτίζει το στερεότυπο με τον όρο cliché, για τον οποίο σημειώνει πως πρόκειται για μια γαλλικής προέλευσης λέξη, που στην ελληνική γλώσσα θα μπορούσε να αποδοθεί περιφραστικά, ως "στερεότυπη φράση" ˙ αναφορικά δε με τη

[73] A.J. Cuddon, *Λεξικό λογοτεχνικών όρων και θεωρίας λογοτεχνίας,* μτφ. Γιάννης Παρίσης και Μαρία Λιάπη, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2005, σ. 159.

σημασία του, ο όρος cliché αφορά μια τετριμμένη φράση χωρίς αξία, ή ενδέχεται να προσδιορίζει τις κοινότοπες λογοτεχνικές φράσεις[74]. Από την άλλη πλευρά, ο Abrams δεν αναφέρεται καν στον όρο εικόνα, ενώ σχετικά με την αποσαφήνιση της έννοιας του στερεοτύπου, προβαίνει σε μια επιμέρους διάκριση ανάμεσα στις στερεότυπες καταστάσεις, τη στερεότυπη ανταπόκριση και τους στερεότυπους χαρακτήρες, οι οποίοι ορίζονται ως "ανθρώπινοι τύποι που εμφανίζονται συχνά σε ένα συγκεκριμένο λογοτεχνικό γένος και ως εκ τούτου είναι αναγνωρίσιμοι, επειδή ανήκουν στις συμβάσεις της εν λόγω μορφής"[75].

Η συνάφεια των όρων εικόνα και στερεότυπο είναι πράγματι υπαρκτή. Ωστόσο, μια λογοτεχνική εικόνα ενδέχεται μεν να αναπαράγει ένα στερεότυπο, εντούτοις δεν ταυτίζεται απαραίτητα με αυτό. Επιπλέον, μια στερεοτυπική απεικόνιση του Άλλου διακρίνεται από σταθερότητα, ενώ οι λογοτεχνικές εικόνες της ετερότητας εντός μιας εθνικής λογοτεχνίας ενδέχεται να μεταβάλλονται, όχι μόνο ανά λογοτεχνική γενιά, αλλά ακόμα και ανάμεσα σε λογοτεχνικά τεκμήρια της ίδιας εποχής. Οι διακρίσεις αυτές θα πρέπει εκ των πραγμάτων να θεωρούνται θεμελιώδεις, όταν κανείς μελετά απεικονίσεις άλλων εθνών εντός μιας συγκεκριμένης εθνικής λογοτεχνίας. Όπως σωστά επισημαίνει η Αμπατζοπούλου, "οι εικόνες του ξένου δεν είναι κατ' ανάγκην στερεοτυπικές. Ένα κείμενο μπορεί να προβάλλει εικόνες του ξένου, αλλά οι εικόνες αυτές να αποκλίνουν από τις στερεοτυπικές κατασκευές"[76]. Η Οικονόμου-Αγοραστού προσθέτει σχετικά πως παρότι οι όροι εικόνα, προκατάληψη και στερεότυπο χρησιμοποιούνται σχεδόν ως συνώνυμοι, εντούτοις διακρίνονται μεταξύ τους βάσει συγκεκριμένων εννοιολογικών δεδομένων: έτσι, η ίδια ορίζει ως εικόνα το σύνολο των χαρακτηριστικών που προσγράφονται από ένα άτομο ή μια ομάδα σε αντίστοιχους φορείς, το οποίο αποδίδει συνήθως μια λιγότερο ή περισσότερο παραμορφωμένη απεικόνιση της πραγματικότητας, ενώ με τον όρο προκατάληψη θεωρεί πως υποδηλώνεται η γενικότερη στάση μιας ομάδας ή ενός ατόμου απέναντι σε συγκεκριμένες ομάδες ή άτομα[77].

[74] Ό.π., σ. 671.
[75] M.H. Abrams, *Λεξικό Λογοτεχνικών όρων- Θεωρία, Ιστορία, Κριτική Λογοτεχνίας,* μτφ. Γιάννα Δελιβοριά και Σοφία Χατζηιωαννίδου, Αθήνα, Πατάκης, 2009, σσ. 440-442.
[76] Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο άλλος εν διωγμώ- Η εικόνα του Εβραίου στη Λογοτεχνία- Ζητήματα Ιστορίας και Μυθοπλασίας,* Αθήνα, Θεμέλιο, 1998, σσ. 241-242.
[77] Ιωάννα Οικονόμου-Αγοραστού, *Εισαγωγή στη Συγκριτική Στερεοτυπολογία των εθνικών χαρακτηριστικών στη λογοτεχνία,* Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1992, σσ. 18-19.

Αντίθετα, ο όρος στερεότυπο επισημαίνεται μεν ότι αποδίδει -όπως και η εικόνα- το σύνολο των ιδιοτήτων που πιστεύεται ότι χαρακτηρίζει ένα άτομο ή μια ομάδα, εμπεριέχει όμως επιπλέον και το χαρακτήρα της γενίκευσης. Η Οικονόμου-Αγοραστού προχωρά επιπλέον στη διάκριση των στερεοτύπων σε αυτοστερεότυπα και ετεροστερεότυπα, ανάλογα με την ομάδα στην οποία ανήκει ο εκάστοτε εκφραστής τους. Επιπρόσθετα, και καθώς συνήθως ο όρος στερεότυπο χρησιμοποιείται σε σχέση με προκαταλήψεις που αναφέρονται σε μεγάλες ομάδες, κοινωνικά στρώματα ή έθνη, εξαιρετικά σημαντική είναι η παρατήρηση ότι τα στερεότυπα χαρακτηρίζονται από "μια ιδιαίτερα μεγάλη ικανότητα μακρόχρονης επιβίωσης"[78]. Από τη δική της πλευρά, αναφορικά με τον τρόπο χρήσης του όρου "στερεότυπο" στη θεωρία της λογοτεχνίας, η Αμπατζοπούλου επισημαίνει ότι τα στερεότυπα ορίζονται ως "προκατασκευασμένες ιδέες που δεν στηρίζονται στην εμπειρία, δεν έχουν συγκεκριμένα θεμέλια, κυριαρχούν στα μέλη μιας ομάδας και έχουν τη δυνατότητα να αναπαράγονται αμετάβλητες"[79].

Η απεικόνιση του Άλλου, του ξένου, κατέχει μια μακραίωνη λογοτεχνική παράδοση, καθώς ήδη από την αρχαιότητα το ενδιαφέρον για την απεικόνιση διαφορετικών πολιτισμών υπήρξε έντονο. Η Kristeva, η οποία επιχειρεί μια καταγραφή των ιστορικών μορφών του ξένου και της ξενικότητας, θεωρεί πως ο ξένος αποτελεί στην ουσία μια κρυμμένη πλευρά της ταυτότητας του Εαυτού, και σημειώνει ότι, ανατρέχοντας κανείς στην Ιστορία, θα ανακαλύψει ότι ο ορισμός της έννοιας του ξένου, δε μπορεί παρά να συνοδεύεται από αρνητικές συνδηλώσεις, υπό την έννοια ότι συχνά γίνεται αντικείμενο σύγχυσης με τον εχθρό[80]. Ο Eliade επισημαίνει σχετικά ότι οι αρχαϊκές κοινωνίες θέτουν ως όριό τους τον οικείο χώρο στον οποίο κατοικούν: έξω από αυτόν, βρίσκεται η περιοχή του αγνώστου και του άμορφου ˙ με άλλα λόγια ξεκινούν τα όρια μιας περιοχής όπου θεωρείται ως μια "άγνωστη και τρομερή έκταση με τους δαίμονες, τα φαντάσματα, τους νεκρούς, τους απόκοσμους, με ένα λόγο, το χάος, ο θάνατος, η νύχτα"[81].

Η Αμπατζοπούλου συμφωνεί με την άποψη κατά την οποία η εξελικτική διαμόρφωση ενός τύπου του ξένου με κριτήριο τα εθνικά τους χαρακτηριστικά

[78] Ό.π., σσ. 19-24.
[79] Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, ό.π., σσ. 160-161.
[80] Julia Kristeva, *Ξένοι μέσα στον εαυτό μας,* μτφ. Βασίλειος Πατσογιάννης, Αθήνα, Scripta, 2004, σ. 123.
[81] Mircea Eliade, *Εικόνες και σύμβολα,* μτφ. Άγγελος Νίκας, Αθήνα, Αρσενίδης, 1988, σ.50.

αποτελεί μια μακραίωνη διαδικασία, καθώς έχει ως σημείο αφετηρίας της την αρχαιότητα και τον Αριστοφάνη ή τον Αισχύλο, ενώ κατά το Μεσαίωνα κάνουν την εμφάνισή τους λεξικά που συμπεριλαμβάνουν επίθετα με βάση τα εθνικά χαρακτηριστικά. Συνεχίζει δε εστιάζοντας στην εποχή του Διαφωτισμού, η οποία χαρακτηρίζεται από την αμφισβήτηση των εθνικών τύπων ˙ ωστόσο, παρά την διαμόρφωση, ήδη από τον Έρασμο, μιας κριτικής στάσης απέναντι στις κατηγοριοποιήσεις με βάση τα εθνικά χαρακτηριστικά, οι Εγκυκλοπαιδιστές επεδίωξαν να ερμηνεύσουν τις διαφορές ανάμεσα στους λαούς βάσει κλιματολογικών και γεωγραφικών δεδομένων, ενώ διανοητές και φιλόσοφοι του Διαφωτισμού, όπως ο Voltaire ή ο Kant άσκησαν δριμεία κριτική στις προκαταλήψεις . Κατά το 19ο αιώνα η ταξινομική θεώρηση των επιστημών οδήγησε στον κανονιστικό λόγο των φυσιολόγων: με αφετηρία τη στροφή των επιστημών προς τις τυπολογικές ταξινομήσεις, παρατηρείται η συγγραφή έργων που εμπεριέχουν ταξινομήσεις ανθρώπινων τύπων. Ο φυλετικός λόγος και η διάδοση των εθνικών χαρακτηριστικών είχε ως βασικό στόχο την ανάδειξη των προτερημάτων μιας φυλής, εις βάρος πάντοτε μιας άλλης [82] . Όπως άλλωστε διαφάνηκε και μέσω των γεωγραφικών κατηγοριοποιήσεων, η Ευρώπη είχε φυλάξει για τον εαυτό της τη θέση του κέντρου και η επαφή της με τον Άλλο τις περισσότερες φορές απηχούσε αντιλήψεις που συνοδεύονταν από αντίστοιχες συμπεριφορές: "κατακτώ, αποικίζω, κυριαρχώ, εξαρτώ- αυτή η αντίδραση προς τους Άλλους επαναλαμβάνεται διαρκώς καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας του κόσμου. Η ιδέα της ισότητας με τον Άλλο δεν εμφανίζεται στο ανθρώπινο μυαλό παρά πολύ αργότερα, πολλές χιλιάδες χρόνια αφότου ο άνθρωπος άρχισε να αφήνει τα ίχνη της παρουσίας του πάνω στη γη"[83].

Ο θεωρητικός κλάδος που ασχολείται με τη μελέτη των εθνικών χαρακτηριστικών στη λογοτεχνία προσδιορίζεται μέσω του γαλλικού όρου *Imagologie*. Στην Ελλάδα, με την εξέταση της λογοτεχνικής εικόνας, καθώς και με το θεωρητικό υπόβαθρο του κλάδου της εικονολογίας, έχουν ασχοληθεί κυρίως η Οικονόμου-Αγοραστού και η Αμπατζοπούλου. Έτσι, ο όρος Imagologie αποδόθηκε στα ελληνικά από την Οικονόμου- Αγοραστού ως "συγκριτική στερεοτυπολογία των εθνικών εικόνων στη λογοτεχνία", ενώ η Αμπατζοπούλου, θεωρώντας ότι η χρησιμοποίηση ενός παραγώγου της λέξης στερεότυπο δεν είναι κατάλληλη, ώστε να

[82] Σημ: Για το θέμα βλέπε αναλυτικά: Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, ό.π., σσ. 148-157 και σσ. 167-173.
[83] Ryszard Kapuściński, *Ο Άλλος,* μτφ. Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2009, σσ.24-25.

περιγράψει το ακριβές ερευνητικό αντικείμενο της εικονολογίας, πρότεινε για την απόδοση του γαλλικού όρου, τον όρο "πολιτισμική εικονολογία": με την προσθήκη του επιθέτου "πολιτισμικός" επιχείρησε να διαφοροποιήσει το εξεταζόμενο αντικείμενο του κλάδου, από εκείνο των εικαστικών τεχνών.

Η Οικονόμου-Αγοραστού περιγράφει μέσω ενός ιστορικού διαγράμματος τη θεωρητική θεμελίωση και εξέλιξη του κλάδου της συγκριτικής γραμματολογίας, ο οποίος ασχολείται με τις εθνικές εικόνες εντός λογοτεχνικών κειμένων και τον οποίο ονομάζει ως "συγκριτική στερεοτυπολογία". Το χρονικό διάστημα από τα τέλη του 19ου αιώνα -δηλαδή το σημείο όπου η συγκριτική γραμματολογία εγκαθιδρύεται ως αυτόνομος ακαδημαϊκός κλάδος- έως και το 1951, που αποτελεί το έτος κατά το οποίο η σπουδή των εθνικών εικόνων συμπεριλαμβάνεται στο πρόγραμμα της γαλλικής συγκριτολογικής σχολής, θεωρείται ως η "προϊστορία" της συγκριτικής στερεοτυπολογίας. Το τέλος του πρώιμου αυτού σταδίου συμπίπτει σύμφωνα με την Οικονόμου-Αγοραστού με το έργο του Carré, ο οποίος τη δεκαετία του 1930 επιχειρεί μεν να εστιάσει το ερευνητικό ενδιαφέρον του αναφορικά με τις αμοιβαίες εθνικές σχέσεις και στις δύο εκάστοτε εμπλεκόμενες πλευρές, ωστόσο, δεν κατορθώνει να εξαλείψει τον εθνοψυχολογικό χαρακτήρα ούτε και μια εθνικιστική αίσθηση από την έρευνά του.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1950 ξεσπά μια έντονη κρίση στους κόλπους της συγκριτικής γραμματολογίας, η οποία θα επιφέρει μάλιστα και τη διάσπασή της, στη γαλλική και στην αμερικανική σχολή: ο Wellek, πρεσβευτής της άποψης σύμφωνα με την οποία οι δηλώσεις του Carré έχουν ως αποτέλεσμα την παραμέληση των αισθητικών χαρακτηριστικών της λογοτεχνίας, εμφανίζεται αντίθετος με την επέκταση της μελέτης των εθνικών εικόνων σε άλλου είδους τεκμήρια -εκτός δηλαδή της λογοτεχνίας- καθώς μια τέτοια προοπτική οδηγεί τη συγκριτική γραμματολογία στις παρυφές της εθνοψυχολογίας. Η άμβλυνση των σχέσεων των δύο πλευρών θα επιτευχθεί σχεδόν δύο δεκαετίες αργότερα, κυρίως μέσω του έργου των Prawer και Dyserinck. Ειδικότερα, οι θεωρητικές γραμμές του Dyserinck αποδεικνύονται καταλυτικές ως προς την κατεύθυνση της σύγκλισης μεταξύ των δύο πλευρών. Σύμφωνα με τις θέσεις αυτές, η διερεύνηση των εθνικών εικόνων εμπίπτει πράγματι σε ένα ερευνητικό πεδίο που μπορεί να έχει λογοτεχνικό χαρακτήρα, ενώ επιπλέον επισημαίνεται ότι η συνάφεια του συγκεκριμένου τύπου έρευνας με την

κοινωνιολογία ή την εθνοψυχολογία, δεν συνεπάγεται την απομάκρυνση ενός ερευνητή της λογοτεχνίας, από τον κλάδο της εικονολογίας. Μέσω των θεωρητικών παρεμβάσεων του Γερμανού συγκριτολόγου κατέστη δυνατή η θεωρητική θεμελίωση του κλάδου της συγκριτικής μελέτης των εθνικών λογοτεχνικών εικόνων[84].

Εντούτοις -σε ό, τι αφορά τη μελέτη των εθνικών εικόνων- η συνάφεια του ερευνητικού πεδίου της λογοτεχνίας με άλλους επιστημονικούς κλάδους, είναι πράγματι εμφανής. Βέβαια, ακόμη και εάν δεχτούμε ότι κάποιες φορές, οι προαναφερθείσες επιστήμες ενδέχεται να επικαλύπτονται, κρίνεται απαραίτητος ένας ακριβής, μεθοδολογικού τύπου, καθορισμός των σημείων στα οποία πρέπει να εστιάζει μια φιλολογική έρευνα των εθνικών εικόνων, καθώς επίσης και της λειτουργίας αυτών σε ένα λογοτεχνικό τεκμήριο. Έτσι, πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η εικονολογία δεν ενδιαφέρεται σε καμία περίπτωση για την αντικειμενικότητα ή την ορθότητα των εθνικών εικόνων · το αντικείμενό της δεν αφορά στο χαρακτηρισμό μιας εικόνας ως αληθούς ή ψευδούς, παρά στην ανάδειξη των διαδικασιών γένεσης και των μηχανισμών λειτουργίας των εικόνων. Επιπλέον, η συζήτηση για τις εθνικές εικόνες προϋποθέτει την υιοθέτηση μιας υπερεθνικής προοπτικής, με το βάρος κατά τη μελέτη των εθνικών εικόνων να μετατοπίζεται έξω από τον στενό, εθνικό χώρο παραγωγής τους. Παράλληλα, καθώς η διαδικασία γένεσης, αλλά και εξέλιξης των εθνικών εικόνων σε μια εθνική λογοτεχνική παραγωγή, συνδέεται στενά με διάφορες ιστορικοπολιτικές και κοινωνικές παραμέτρους, θα πρέπει οι εικόνες που αναφέρονται σε μια ξένη χώρα να εξετάζονται "ως εκφάνσεις των συνολικών κοινωνικο-ιστορικών σχέσεων μεταξύ των διαφόρων λαών"[85]. Ακριβώς αυτή η διαδικασία ακολουθήθηκε και εδώ: καθώς οι εικόνες που συζητούνται για το βαλκάνιο Άλλο και τα Βαλκάνια βρίσκουν την αφετηρία τους σε διαφορετικά πολιτικά, ιστορικά και κοινωνικά πλαίσια αναφοράς, δεν αποτελεί ζητούμενο ο έλεγχος της ορθότητας ή του βαθμού αντικειμενικότητας που φέρουν, παρά επιχειρείται να διευκρινιστεί η λειτουργία τους εντός των εξεταζόμενων τεκμηρίων, το ιστορικό, πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο δημιουργίας τους, όπως επίσης και η

[84] Σημ: Βλέπε σχετικά Hugo Dyserinck, "Zum Problem der 'images' und 'mirages' und ihrer Untersuchung in Rahmen der Vergleichenden Literaturwissenschaft", *Arcadia*, 1 (1996) 107-120. Βλέπε ακόμη Hugo Dyserinck, "Komparatistische Imagologie. Zur politischen Tragweite einer europäischen Wissenschaft von der Literatur" (σσ. 13-18), στο *Europa und das nationale Selbstverständnis*, Bonn, Bouvier, 1988. Για το θέμα βλέπε αναλυτικά: Ιωάννα Οικονόμου-Αγοραστού, ό.π., σσ. 36-63.

[85] Ιωάννα Οικονόμου-Αγοραστού, ό.π., σσ. 71-78.

σημαντική παράμετρος των προθέσεων των συγγραφέων, αναφορικά με την υιοθέτηση μιας συγκεκριμένης εθνικής εικόνας στο έργο τους.

Ποιά βαθύτερη λειτουργία ωστόσο επιτελούν οι εθνικές εικόνες στη λογοτεχνία; Ο Bakhtin θεωρεί πως ο πεζογράφος- μυθιστοριογράφος,

"δεν εκριζώνει τις προθέσεις του 'άλλου' από την πολυφωνική γλώσσα των έργων του, δεν καταστρέφει τις προοπτικές, τους κοινωνικο-ιδεολογικούς κόσμους και μικροκόσμους που ανακαλύπτονται πέρα από την πολυφωνία αυτή: τα εισάγει στο έργο του. Χρησιμοποιεί λόγους που έχουν ήδη κατοικηθεί από τις κοινωνικές προθέσεις του 'άλλου', τους πειθαναγκάζει να υπηρετήσουν έναν δεύτερο αφέντη. Γι' αυτό, οι προθέσεις του πεζογράφου διαθλώνται, υπό διάφορες γωνίες, ανάλογα με τον 'ξένο' κοινωνικό -ιδεολογικό χαρακτήρα, την ενδυνάμωση και την αντικειμενικοποίηση των διαθλούσων γλωσσών του πολυγλωσσισμού"[86].

Η σύνδεση των εικόνων του Άλλου με τη λογοτεχνία και ειδικότερα με το είδος του μυθιστορήματος, αποδεικνύεται εξαιρετικά στενή. Ο μυθιστοριογράφος, σύμφωνα με τον Bakhtin, γίνεται εκείνος, ο οποίος "θα αναλάβει να ακούσει και να αναμεταδώσει τις φωνές των άλλων, των μελών που ανήκουν σε άλλη τάξη, φύλο ή έθνος, στο κατ' εξοχήν δυνάμει πολυφωνικό είδος, το μυθιστόρημα"[87]. Η δυαδικότητα της σκέψης του Bakhtin δεν έχει ως στόχο την εστίαση σε κάποιον από τους δύο πόλους αντιθετικών ζευγών, όπως είναι για παράδειγμα οι δυαδικότητες "εγώ- άλλος" ή "ταυτότητα- διαφορετικότητα" ˙ αντίθετα, αναδεικνύει την αλληλεπίδραση των αντιθετικών παραγόντων, καθώς και τη διαδικασία της ανταγωνιστικής, ή συμβιωτικής τους συνύπαρξης: για τον Bakhtin ο Άλλος αποτελεί έναν σαφή διαμορφωτικό παράγοντα του εγώ[88].

Από την άλλη πλευρά, πρέπει να επισημανθεί ότι η εικόνα που έχει διαμορφώσει ένα άτομο ή ένα έθνος αναφορικά με τον Άλλο, ενδέχεται να μην ανταποκρίνεται πλήρως στην πραγματικότητα. Είναι πράγματι πιθανό, η εικονοποίηση αυτή να αφορά "λιγότερο ή περισσότερο, για μια εκδοχή της, που μπορεί να κλιμακώνεται από την κατά προσέγγιση απεικόνιση του αντικειμένου της ως την πλήρη παραμόρφωσή του. Δηλαδή πολύ συχνά η εικόνα -για διάφορους, κυρίως κοινωνικοψυχολογικούς λόγους- μπορεί να είναι το αποτέλεσμα μιας

[86] Mikhail Bakhtin, *Προβλήματα Λογοτεχνίας και Αισθητικής,* μτφ. Γιώργος Σπανός, Αθήνα, Πλέθρον, 1980, σ.156.
[87] Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, ό.π., σ. 260.
[88] Δημήτρης Τζιόβας, *Ο άλλος εαυτός- ταυτότητα και κοινωνία στη νεοελληνική πεζογραφία,* μτφ. Άννα Ρόζενμπεργκ, Αθήνα, Πόλις, 2007, σσ.24-25.

προκατάληψης και να έχει το χαρακτήρα ενός στερεοτύπου"[89]. Η σχέση μεταξύ των εικόνων που αποδίδονται στον Άλλο σε μια εθνική λογοτεχνία και της εικόνας που υπάρχει στην ίδια λογοτεχνία αναφορικά με τον Εαυτό, αποδεικνύεται συνήθως διαλεκτική, αλλά και αντινομική, καθώς, αφενός για κάθε στερεότυπο υπάρχει ένα λανθάνον στερεότυπο που αντιτίθεται στο πρώτο και αφετέρου παρατηρείται ένας σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στο 'δικό μας' και στο 'ξένο': "έτσι το αυτοστερεότυπο εμφανίζεται συνήθως ως το αρνητικό του ετεροστερεότυπου και το αντίστροφο"[90]. Δεχόμενοι τη συνθήκη σύμφωνα με την οποία το αυτοστερεότυπο ορίζεται ως το αντίθετο του ετεροστερεοτύπου, αποδεχόμαστε παράλληλα το γεγονός ότι η μελέτη των εθνικών εικόνων, όπως αυτές παρουσιάζονται σε τεκμήρια μιας εθνικής λογοτεχνίας, φανερώνουν συγκεκριμένες πτυχές της εθνικής ταυτότητας του ίδιου του Εαυτού. Η αμφίδρομη σχέση μεταξύ του Εαυτού και του Άλλου φαίνεται πως είναι ιδιαίτερα στενή με την Chen Eoyang, η οποία επιχειρεί μια φιλοσοφικού τύπου διερεύνηση των όρων, να αναφέρει σχετικά:

"στην πραγματικότητα, η ιδέα του Άλλου μπορεί να είναι περισσότερο δεικτικά εγωκεντρική σε σχέση με την ιδέα του εαυτού, η οποία μπορεί τουλάχιστον, να διατηρεί την τριτοπρόσωπη αμεροληψία της διερευνητικής ματιάς. Ο 'Άλλος' είναι μια υπονομευτική, πρώτου προσώπου αναφορά σε ένα τρίτο πρόσωπο. [...]Και μια διερεύνηση του Άλλου, ή για να είμαι περισσότερο ακριβής, συγκεκριμένων Άλλων, ενδέχεται να αποκαλύψει περισσότερα για τον κάθε εαυτό σε σχέση με μια άμεση εξέταση της υποκειμενικότητας"[91].

Ο Kapuściński, διαχωρίζοντας την Ευρώπη, τους δυτικούς και τους λευκούς ανθρώπους από τον Άλλο, έχει πλήρη συνείδηση ότι για τους μη Ευρωπαίους και μη λευκούς ανθρώπους, οι πρώτοι είναι εξίσου "Άλλοι" για εκείνους ˙ αναδεικνύει, με αυτόν τον τρόπο, τη στενή σχέση μεταξύ του πολιτισμού, της ταυτότητας και του Άλλου: συγκεκριμένα, θεωρεί ότι ο πολιτισμός διαμορφώνεται μέσω της επαφής με τον Άλλο, ενώ η καθιέρωση της ταυτότητας, "επιτυγχάνεται ανάμεσα σε άλλα, με τον προσδιορισμό της σχέσης μας με τους Άλλους"[92]. Έτσι, και αν ακόμα μια λογοτεχνία αναπαριστά τους πάσης φύσεως 'άλλους' ως διαφορετικούς, βάρβαρους ή εξωτικούς, υπογραμμίζοντας και ενισχύοντας τη διαφορά ανάμεσα στα γηγενή στοιχεία και τα

[89] Κίρκη Κεφαλέα, *Μη μου άπτου! Η εικόνα της Μαγδαληνής στη νεοελληνική ποίηση,* Αθήνα, Ίνδικτος, 2004, σ.11.
[90] Ιωάννα Οικονόμου- Αγοραστού, ό.π., σ. 23.
[91] Eugene Chen Eoyang, "Other as Self- Identity as sameness and as difference in poetry", (σσ. 175-193), στο: Συλλογικό, *Ταυτότητα και Ετερότητα στη Λογοτεχνία, 18ος- 20ος αι.,* Πρώτος Τόμος, Αθήνα, Δόμος, 2000, σ. 183.
[92] Ryszard Kapuściński, ό.π., σσ.50-54.

αλλότρια, αποκαλύπτει με τον τρόπο αυτό πλευρές της ταυτότητάς της και τάσεις της αυτογνωσίας των εκπροσώπων της: καθώς, όπως γίνεται κατανοητό, η όλη διαδικασία αφορά κατά ένα μεγάλο μέρος την έννοια της σύγκρισης, είναι ευεξήγητο γιατί, όταν η ανωτέρω διαδικασία μεταφέρθηκε στη λογοτεχνία, αποτέλεσε αντικείμενο έρευνας για τη συγκριτική λογοτεχνία[93].

Βέβαια, η παρουσίαση του Άλλου, του χώρου του και των πτυχών της κουλτούρας του σε ένα λογοτεχνικό κείμενο, μπορεί να εξεταστεί από διαφορετικά πρίσματα. Δίχως αμφιβολία, ο ρόλος του αναγνώστη είναι επίσης σημαντικός στην όλη διαδικασία. Σύμφωνα με τον Καγιαλή, οι στάσεις απέναντι στον ξένο δεν μορφοποιούνται μόνο εντός του λογοτεχνικού κειμένου, αλλά και κατά τη διαδικασία της ανάγνωσης αυτού:

"η αναγνωστική πράξη προφανώς δεν εξαντλείται στην αναγνώριση των (στερεότυπων ή μη) κατασκευών του ξένου που εκπέμπει ή ανακλά το λογοτεχνικό κείμενο. Εξαρτάται και από τις ομόλογες κατασκευές που προσκομίζει κάθε φορά ο αναγνώστης και από το βαθμό της συμφωνίας τους, ή έστω τη δυνατότητα συμφιλίωσής τους, με εκείνες που συναντά στο κείμενο"[94].

Με το ζήτημα του Άλλου στη λογοτεχνία συνυφαίνεται επίσης το πρόβλημα της εθνικής ταυτότητας. Αναφορικά με την έννοια της εθνικής ταυτότητας η Kristeva υποστηρίζει ότι αυτή προσδιορίζεται στη βάση δύο μοντέλων. Το πρώτο έχει τις ρίζες του στο γαλλικό Διαφωτισμό και το "esprit general" του Γάλλου φιλόσοφου Montesquieu · μέσω του μοντέλου αυτού προωθούνται τα πολιτικά δικαιώματα, καθώς και μια περισσότερο ανοιχτή προς τον ξένο κουλτούρα. Αντίθετα, το δεύτερο μοντέλο, που δομείται βάσει των επιταγών της γερμανικής ρομαντικής παράδοσης, εστιάζει στη γηγενή κοινότητα και χαρακτηρίζεται από εχθρικές προς την ετερότητα στάσεις[95]. Η διαδικασία δόμησης των εθνικών ταυτοτήτων στα Βαλκάνια, όπως προαναφέρθηκε, χαρακτηρίζεται από ορισμένες ιδιαιτερότητες. Ο White, εστιάζοντας στη στενή σχέση μεταξύ της έννοιας του εδάφους και της εθνικής ταυτότητας, θεωρεί ότι η διαδικασία δόμησης των εθνικών ταυτοτήτων πραγματοποιήθηκε με ένα σαφώς διαφοροποιημένο τρόπο μεταξύ της Δυτικής και της Ανατολικής και Κεντρικής Ευρώπης. Συγκεκριμένα, τα δυτικοευρωπαϊκά έθνη όρισαν τον εαυτό τους με τους

[93] Ελένη Πολίτου- Μαρμαρινού, "Η ταυτότητα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: ένα σταυροδρόμι ετεροτήτων" (σσ. 43- 55), στο: Συλλογικό, *Ταυτότητα και Ετερότητα στη Λογοτεχνία, 18ος- 20ος αι.,* Πρώτος Τόμος, Αθήνα, Δόμος, 2000, σ. 45.

[94] Τάκης Καγιαλής: "Σημειώσεις για τη γραφή και την ανάγνωση του Άλλου", σσ. 23-32, στο: Συλλογικό, *Ξένος, ο άλλος μου εαυτός,* Αθήνα, Πατάκης, 1999, σ. 25.

[95] Julia Kristeva, όπως αναφέρεται στο Δημήτρης Τζιόβας, ό.π., σ.66.

όρους των δυναστειών και ιμπεριαλιστικών κρατών που ήδη υπήρχαν. Αντίθετα, η ίδια διαδικασία για τα έθνη της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης αποδείχθηκε ριζικά περισσότερο πολύπλοκη: εκείνοι που αρχικά ανέπτυξαν μια εθνική ιδεολογία, βρέθηκαν εντός των ήδη υπαρχουσών δυναστικών αυτοκρατοριών[96]. Παράλληλα, το ζήτημα οριοθέτησης των ταυτοτήτων[97] αλλά και των μειονοτήτων του βαλκανικού χώρου, δεν αφορά μόνο στην αλληλοδιείσδυση διαφορετικών χώρων: "καθώς οι νεωτερικές εθνικές ταυτότητες είναι πρόσφατες και συχνά αντλούνται από τις ίδιες πηγές, είναι δυνατόν να υπάρχουν μεταβατικές ταυτότητες, πολλαπλές ταυτότητες, αλλαγές εθνικών ταυτοτήτων"[98] . Μάλιστα, σε ορισμένες συγκεκριμένες βαλκανικές περιοχές, όπως λόγου χάρη στη Μακεδονία, η διαμόρφωση των εθνικών ταυτοτήτων αποτέλεσε μια μακρόχρονη διαδικασία που επιπλέον εξελίχθηκε με εξαιρετικά συγκεχυμένα κριτήρια.

Η Πολίτου- Μαρμαρινού θεωρεί ότι και ο όρος "ταυτότητα", όπως ακριβώς και η έννοια του Άλλου, είτε αυτός αναφέρεται σε σύμπτωση ομοειδών, είτε υποδηλώνει τη διαφοροποίηση και την εξατομίκευση, λαμβάνει το εκάστοτε περιεχόμενό του μέσω μιας -ρητής ή λανθάνουσας- αναφοράς σε κάποια ετερότητα. Από την αναφορά για την οποία γίνεται λόγος εδώ προκύπτει άλλοτε μια σχέση ομοιότητας και άλλοτε μια σχέση αμοιβαίου αποκλεισμού[99]. Η διερεύνηση μέρους των στοιχείων που συγκροτούν την ελληνική εθνική ταυτότητα, μπορεί να μην ενδιαφέρει εδώ, ωστόσο, οι αμφίδρομες και αλληλοεξαρτώμενες σχέσεις μεταξύ του Άλλου και του Εαυτού, καθιστούν εμφανές ότι η παρουσίαση του βαλκάνιου Άλλου θα οδηγήσει και στην παράθεση συγκεκριμένων παραμέτρων της νεοελληνικής ταυτότητας. Ο βαλκάνιος Άλλος ενδέχεται άλλωστε να αναγνωρίζεται, να προσδιορίζεται και εν τέλει να εικονίζεται βάσει φυλετικών, εθνικών, θρησκευτικών ή και πολιτικών κριτηρίων.

---

[96] George White, *Nationalism and territory- Constructing Group Identity in Southeastern Europe,* Lanham, Rowman and Littlefield, 2000, σ. 252.

[97] Για τη σχέση θρησκείας και εθνικών ταυτοτήτων στη Βαλκανική, βλέπε επίσης: Συλλογικό, *Religious quest and national identity in the Balkans,* Hampshire New York, Palgrave in association with School of Slavonic and East European Studies, 2001.

[98] Γεώργιος-*Στυλιανός* Ν. Πρεβελάκης, *Τα Βαλκάνια- Πολιτισμοί και Γεωπολιτική,* Αθήνα, Libro, 2001, σ.211.

[99] Ελένη Πολίτου Μαρμαρινού και Σοφία Ντενίση, "Εισαγωγή: Ι. Η συγκριτική φιλολογία στο κατώφλι του 21ου αιώνα- ΙΙ. Ιστορικές, θεωρητικές, αισθητικές διαδικασίες" (σσ. 21-39), στο: Συλλογικό, *Ταυτότητα και Ετερότητα στη Λογοτεχνία, 18ος- 20ος αι.,* Πρώτος Τόμος, Αθήνα, Δόμος, 2000, σ. 21.

Παράλληλα, καθότι οι ομάδες που συγκροτούν το "εγώ", το οποίο πάντοτε βρίσκεται απέναντι σε έναν "Άλλο", προσδιορίζονται μέσω στοιχείων που δύνανται να μεταβληθούν, είναι δυνατόν να μεταβληθούν και εκείνες με τη σειρά τους. Παραδείγματος χάρη, ο βαλκάνιος Άλλος που εποφθαλμιά μέρος των ελληνικών γεωπολιτικών συμφερόντων θα μεταβληθεί λογοτεχνικά στο βαλκάνιο σύμμαχο που δρα συνεργατικά με την ελληνική πλευρά σε κοινά αλυτρωτικά οράματα, αναφορικά με το σκοπό της εκδίωξης της οθωμανικής ηγεμονίας από τη Βαλκανική. Αντίστοιχα, στα χρόνια του βαλκανικού υπαρκτού σοσιαλισμού ο πολιτικός, κομμουνιστικός Άλλος, σύμφωνα με τους Έλληνες υποστηρικτές της δεξιάς παράταξης, ή για εκείνους που αυτοπροσδιορίζονται πολιτικά ως ανήκοντες στο χώρο του κέντρου, στενάζει κάτω από τον ολοκληρωτισμό της σοσιαλιστικής διακυβέρνησης. Ακριβώς ο ίδιος Άλλος στη σκέψη των Ελλήνων εκπροσώπων της αριστεράς έχει βρει την πολιτική και προσωπική του ευδαιμονία, παρά τα προβλήματα του ανολοκλήρωτου ακόμα πολιτικού προγράμματος του σοσιαλισμού ˙ σε κάθε περίπτωση, τα -αναμφίβολα πολιτικά- θεμέλια της ευτυχίας του έχουν ήδη τεθεί.

~

Η χρησιμοποίηση του όρου "κουλτούρα" στον τίτλο της παρούσας μελέτης επαρκεί, ώστε να δημιουργηθούν ορισμένα σημαντικά μεθοδολογικά προβλήματα, τα οποία θα μπορούσαν να είχαν αποφευχθεί, εάν προκρινόταν για τη θέση του ένας περισσότερο σαφής και απλούστερος όρος. Άλλωστε, το μεγαλύτερο τμήμα του εξεταζόμενου υλικού απαντά σε λογοτεχνικά τεκμήρια, έστω διαφορετικών ειδών και άλλης εποχής, τα οποία όμως σαφώς συμπεριλαμβάνονται στο πεδίο της λογοτεχνίας. Επίσης, το δυσεπίλυτο πρόβλημα του ακριβούς προσδιορισμού της έννοιας της κουλτούρας, επεκτείνεται, εάν κανείς επιχειρήσει να αναφερθεί, να κατανοήσει και εν τέλει να διαχωρίσει τις επιμέρους έννοιες του όρου, όπως αυτές εμφανίζονται στη διεθνή ακαδημαϊκή βιβλιογραφία: πολιτική κουλτούρα, υψηλή κουλτούρα, εθνική κουλτούρα, λαϊκή κουλτούρα, μαζική κουλτούρα, μεταξύ άλλων ˙ μάλιστα, η έννοια της κουλτούρας έχει συνδεθεί ακόμα και με αρνητικές συνδηλώσεις, όπως γίνεται για παράδειγμα μέσω του όρου κουλτούρα του θανάτου, γεγονός που περιπλέκει ακόμα περισσότερο το σχετικό ερευνητικό πεδίο. Παρ' όλ' αυτά, θεωρώ τον όρο "νεοελληνική κουλτούρα" ως τον πλέον κατάλληλο αναφορικά με τη μελέτη του

νεοελληνικού λόγου για τα Βαλκάνια και θα επιχειρήσω στο σημείο αυτό να εξηγήσω τους λόγους για την επιλογή αυτή.

Το πρώτο πρόβλημα αφορά, όπως προαναφέρθηκε, την πολυσημία του όρου. Η έννοια της κουλτούρας χρησιμοποιείται -συχνά αδιακρίτως- ώστε να περιγράψει έννοιες -ή σύνολα εννοιών- προσκείμενες στην τέχνη, την πνευματική καλλιέργεια, την παιδεία, την επιστήμη και όχι μόνο. Επιπλέον, η μετάφραση του όρου στην ελληνική ενδέχεται να αποβεί επίσης προβληματική, καθώς η απόδοση πιθανώς να μην κατορθώνει ορισμένες φορές να καταγράψει το πλήρες νοηματικό εύρος που καλύπτει η έννοια της κουλτούρας σε μια ξένη γλώσσα, όπως για παράδειγμα στην γαλλική ή στη γερμανική. Χαρακτηριστικό παράδειγμα των ανωτέρω είναι, όσα αντίστοιχης προβληματικής ζητήματα θίγει ο Cazeneuve, αναφορικά με τη μετάφραση αγγλικών μελετών για την κουλτούρα στη γαλλική, ή την δυσκολία ακριβούς απόδοσης και σαφούς διαχωρισμού των γερμανικών όρων *Zivilisation, Kultur και Bildung*[100]. Παράλληλα, η αίσθηση της ασάφειας γύρω από τον όρο επιτείνεται, ακριβώς λόγω του έντονου διεπιστημονικού ενδιαφέροντος για εκείνον:

"η κοινωνική ανθρωπολογία, η ανθρωπολογία της κουλτούρας, η πολιτισμολογία, η εθνολογία κ.τ.λ., χρησιμοποιούν την έννοια της κουλτούρας, ενσωματώνοντάς την στις δικές τους προβληματικές. Ιδέες, δόγματα, αξίες και ατομικές συμπεριφορές περιγράφονται σαν 'κουλτούρα', κατά τη στιγμή που άλλοι κλάδοι και σχολές των κοινωνικών επιστημών, περιγράφουν τα ίδια φαινόμενα με διαφορετικούς όρους, όπως 'ιδεολογία', 'θρησκεία', 'κοσμοθεωρία', 'πολιτισμός' και ούτω καθ' εξής"[101].

Επιπλέον, εάν δεχθούμε ότι η κουλτούρα συντίθεται από επιμέρους κουλτούρες, όπως για παράδειγμα εκείνες που αναφέρθηκαν παραπάνω, μέρος των οποίων προφανώς απαντούν σε αντιτιθέμενες απόψεις, θα πρέπει να θεωρείται εφικτό να συγκροτηθεί ένα γενικό όλο, που θα ονομαστεί κουλτούρα και το οποίο θα ενσωματώνει όλες τις επιμέρους -πιθανώς αντιτιθέμενες - κουλτούρες; Ή, αντίθετα, οι ανιχνεύσιμες επιμέρους στάσεις είναι σωστότερο να μελετώνται ως προϊόντα που διαμορφώθηκαν εντός μιας συγκεκριμένης, γενικότερης κουλτούρας; Πιστεύω ότι η δεύτερη προοπτική είναι περισσότερο ταιριαστή, τουλάχιστον όσον αφορά τη συγκεκριμένη έρευνα. Ως σχετικό παράδειγμα, ειδική μνεία στο σημείο αυτό πρέπει να γίνει σχετικά με τα κείμενα που περιλαμβάνονται στην τρίτη χρονική περίοδο της παρούσας

[100] Σημ: Βλέπε σχετικά Jean Cazeneuve, *Δέκα μεγάλοι σταθμοί της κοινωνιολογίας,* μτφ. Μαρίνα Λώμη, Αθήνα, Πύλη, 1979, σ. 34.
[101] Νίκος Δεμερτζής, *Κουλτούρα- Νεωτερικότητα και Πολιτική Κουλτούρα,* Αθήνα, Παπαζήσης 1989, σ. 33.

έρευνας, δηλαδή κατά το χρονικό διάστημα των σοσιαλιστικών Βαλκανίων. Στην περίπτωση αυτή η χρήση της έννοιας της πολιτικής κουλτούρας[102] θα ήταν σαφώς λανθασμένη · τα κείμενα στα οποία αναφέρομαι πιστεύω ότι πρέπει να μελετηθούν ως φορείς πολιτικής ιδεολογίας [103] και όχι ως φορείς πολιτικής κουλτούρας.

Τα προβλήματα βέβαια δεν σταματούν εδώ · ερωτήματα, όπως το κατά πόσον μπορούμε να κάνουμε λόγο για μια ενιαία[104] νεοελληνική κουλτούρα, ή το εάν η νεοελληνική κουλτούρα μεταβάλλεται κατά το πέρασμα των δεκαετιών και κάτω από ποιές συνθήκες, είναι αναπόφευκτα. Θεωρώ ότι εξετάζοντας κανείς πλευρές της νεοελληνικής κουλτούρας, οφείλει αρχικά να αντιληφθεί ότι αναφέρεται σε έναν ζωντανό οργανισμό, ο οποίος δεν στέκεται έξω από το χώρο και το χρόνο αυτόνομα, αυθαίρετα και αιώνια, παρά μεταβάλλεται συνεχώς, αλληλοεξαρτώμενος -είτε ερχόμενος σε ρήξη, είτε συμπλέοντας- με ιστορικές, πολιτικές και κοινωνικές, μεταξύ άλλων, συνιστώσες. Ο Eliot, διερευνώντας το πρόβλημα των επιμέρους -ή "τοπικής ανάπτυξης", όπως τις αναφέρει ο ίδιος- κουλτούρων, αλλά και το ζήτημα της ενότητας της κουλτούρας, πιστεύει ότι η ανομοιογένεια μιας κουλτούρας είναι φυσικό χαρακτηριστικό της, θεωρώντας την ανάπτυξη μιας απόλυτα ομοιόμορφης κουλτούρας ως ένδειξη χαμηλού πολιτιστικού επιπέδου · τοποθετεί μάλιστα το σημείο ακμής της κουλτούρας ενός έθνους, στην παρουσία ενός "αστερισμού" διαφορετικών επιμέρους κουλτούρων, οι οποίες θα δρουν ευεργετικά η μια προς την άλλη. Χαρακτηριστικό της όλης σχέσης που περιγράφει ο Eliot είναι μια ισορροπία μεταξύ έλξης και απώθησης, η οποία αφενός επιτρέπει στη μια κουλτούρα να επηρεάσει την άλλη, αφετέρου όμως δεν επιτρέπει την απορρόφηση της μιας από την

[102] Σημ: Η θεωρητική προσέγγιση της "πολιτικής κουλτούρας" χαρακτηρίζεται από μια ανεξάντλητη βιβλιογραφία. Ενδεικτικά, βλέπε σχετικά: Νίκος Δεμερτζής, "Εισαγωγή στην ελληνική πολιτική κουλτούρα- Θεωρητικά και ερευνητικά ζητήματα", στο: Συλλογικό, *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα,* επιμ. Νίκος Δεμερτζής, Αθήνα, Οδυσσέας, 1994, σσ. 7-39. Επίσης, βλέπε Νίκος Βεντούρης, *Η πολιτική κουλτούρα,* Αθήνα, Παπαζήσης, 1977. Βλέπε ακόμα Dennis Kavanagh, *Πολιτική Κουλτούρα,* Αθήνα, Παπαζήσης, 1991. Αντίστοιχα, αναφορικά με τη μελέτη της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, βλέπε ενδεικτικά: Νίκος Δεμερτζής, "Η επιλεκτική παράδοση της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας", στο: Συλλογικό, *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα,* ό.π., σσ. 41-74. Βλέπε επίσης Nikiforos Diamantouros, "Greek Political Culture in Transition", στο: Συλλογικό, *Greece in the 1980s,* (επιμ. Richard Clogg), London, Macmillan, 1983, σσ. 43-69. Βλέπε ακόμη, Μάρω Παντελίδου- Μαλούτα, "Ελληνική πολιτική κουλτούρα: όψεις και προσεγγίσεις", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών,* 75 (1990) 18-57.

[103] Σημ: Αναφορικά με τη σχέση ιδεολογίας , κουλτούρας και λαϊκής κουλτούρας, βλέπε: John Storey, *Πολιτισμική Θεωρία και Λαϊκή κουλτούρα,* μτφ. Βασίλης Ντζούνης, Αθήνα, Πλέθρον, 2015, σσ. 16-33.

[104] Σημ: Η ιδέα της κοινής κουλτούρας, ή της ενότητας της κουλτούρας σε διαφορετικά επίπεδα, απασχόλησε αρκετούς σύγχρονους στοχαστές, όπως για παράδειγμα τον Williams, τον Eagleton, ή τον Eliot. Για το ζήτημα, βλέπε σχετικά Terry Eagleton, *Η έννοια της κουλτούρας,* μτφ. Ηλίας Μαγκλίνης, Αθήνα, Πόλις, 2003, σσ. 186-212. Βλέπε ακόμα Δημήτρης Τζιόβας, *Κουλτούρα και λογοτεχνία- Πολιτισμικές διαθλάσεις και χρονότοποι ιδεών,* Αθήνα, Πόλις, 2014, σσ. 39-64.

άλλη[105]. Ο Eliot, ο οποίος συλλαμβάνει την έννοια της κουλτούρας ως απόλυτα εξαρτώμενης από τη θρησκεία, εξετάζοντας τις επιμέρους κουλτούρες ως αλληλοεξαρτώμενες με τις έτερες υπάρχουσες κουλτούρες εντός μιας κοινωνίας, επισημαίνει πως δεν υπάρχει νόημα στο να απομονώσει κανείς την κουλτούρα ενός ατόμου από εκείνη μιας ομάδας και ευρύτερα από εκείνη μιας κοινωνίας[106]. Επίσης, όσον αφορά τις μεταβαλλόμενες ή αντιτιθέμενες στάσεις της νεοελληνικής κουλτούρας για τα Βαλκάνια, αυτές φαίνεται πως σχετίζονται με τον ίδιο το χαρακτήρα του όρου: η κουλτούρα νοείται ως ένα δυναμικό σύνολο, το οποίο είναι

"λίγο ή πολύ (αλλά ποτέ εντελώς) συνεκτικό και λίγο ή πολύ ομοιογενές. Καθώς τα στοιχεία που συνθέτουν μια κουλτούρα προέρχονται από διάφορες πηγές μέσα στο χώρο και στο χρόνο, δεν ενσωματώνονται ποτέ εντελώς τα μεν στα δε"[107].

Από την άλλη πλευρά, τα ακριβή όρια μεταξύ της έννοιας του πολιτισμού και εκείνης της κουλτούρας, είναι επίσης δυσδιάκριτα. Συχνά, ιδιαίτερα εντός του πεδίου της κοινωνιολογίας, οι δύο όροι μελετήθηκαν ως συνώνυμοι, ενώ αναφορικά με την ακριβή σημασία τους παρατηρούνται αρκετές αμφιταλαντεύσεις. Δημιουργήθηκε έτσι ένα αβέβαιο πλαίσιο αναφοράς στους δύο όρους, το οποίο συνετέλεσε στην παράθεση ποικίλων αντίστοιχων ορισμών, τόσο από διαφορετικές επιστήμες που χρησιμοποιούν τους δύο όρους, όσο και από αντίθετες σχολές σκέψεις, οι οποίες υπηρετούν την ίδια επιστήμη. Ο Cazeneuve θεωρεί ότι η έννοια του πολιτισμού χρησιμοποιήθηκε αρχικά με σκοπό τη διάκριση ανάμεσα σε περισσότερο και λιγότερο εξελιγμένους λαούς: ο όρος συνδέθηκε έτσι με μια αποικιοκρατική, ή και ιμπεριαλιστική τάση, ώστε να χαρακτηρίσει την ευρωπαϊκή, δυτική κουλτούρα και την ανωτερότητά της[108]. Μια έτερη, επιμέρους διάκριση που επίσης έχει αναδειχθεί ανάμεσα στους δύο όρους, δηλώνει ότι ο όρος πολιτισμός αναφέρεται στα τεχνικά επιτεύγματα του ανθρώπου, προσδιορίζοντας επί της ουσίας τον τεχνικό πολιτισμό, ενώ η κουλτούρα αναφέρεται στον εσωτερικό, πνευματικό ανθρώπινο κόσμο[109].

Συνοψίζοντας, ο όρος κουλτούρα εντοπίζεται στο γαλλικό λεξιλόγιο ήδη από το 1700 · αν και κατά τον 13ο αιώνα, η λατινική λέξη cultura αναφέρεται στην

[105] T.S. Eliot, *Σημειώσεις για τον ορισμό της κουλτούρας,* μτφ. Νανά Ησαΐα, Αθήνα, Πλέθρον, 1980, σσ.69-74.
[106] Ό.π., σσ. 26-271.
[107] Denys Cuche, *Η έννοια της κουλτούρας στις Κοινωνικές Επιστήμες,* μτφ. Φώτης Σιατίτσας, Αθήνα, Τυπωθήτω, 2001, σ. 116.
[108] Jean Cazeneuve, ό.π., σ.34.
[109] Νίκος Δεμερτζής, *Κουλτούρα- Νεωτερικότητα και Πολιτική Κουλτούρα,* ό.π., σ. 31.

καλλιέργεια των αγρών και την φροντίδα των ζώων, εντούτοις σταδιακά αποκτά μια περισσότερο μεταφορική έννοια που συσχετίζεται με την πνευματική καλλιέργεια. Κατά την περίοδο του Διαφωτισμού, η έννοια της κουλτούρας προσλαμβάνεται ως ένα χαρακτηριστικό, διακριτικό γνώρισμα του ανθρώπινου είδους[110], ενώ κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, η θεωρητική σύγκρουση μεταξύ της γαλλικής και της γερμανικής σκέψης αναφορικά με τον όρο, που παρείχε μια επιμεριστική και μια οικουμενιστική αντίληψη της κουλτούρας, έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία δύο διαφορετικών σημασιών του όρου. Η γερμανική ιδέα περί κουλτούρας εξελίσσεται κάτω από την επίδραση του φαινομένου του εθνικισμού, με αποτέλεσμα την αυξανόμενη σύνδεση του όρου με το έθνος και το συσχετισμό του με την ψυχή, ή την ιδιοφυΐα ενός λαού. Αντίθετα, κατά το ίδιο χρονικό διάστημα η εξέλιξη του όρου στη Γαλλία αποδεικνύεται διαφορετική. Καθώς η αναφορά της κουλτούρας στη διανοητική ανάπτυξη του ατόμου εμπλουτίζεται από μια περισσότερο συλλογική διάσταση, πλέον υποδηλώνει επιπρόσθετα το σύνολο των γνωρισμάτων που χαρακτηρίζουν μια κοινότητα[111].

Το έργο του Raymond Williams αποτελεί ένα κλασσικό κείμενο αναφορικά με τη διερεύνηση του περιεχομένου της κουλτούρας. Ο Williams διακρίνει τρεις βασικές κατηγορίες προσπαθειών ορισμού της κουλτούρας: σύμφωνα με την "εξιδανικευτική" κατηγορία η κουλτούρα αποτυπώνει ένα στάδιο ή μια διαδικασία της ανθρώπινης τελειοποίησης που γίνεται βάσει απόλυτων ή καθολικών αξιών. Η δεύτερη κατά σειρά κατηγορία προσδιορίζεται ως "περιγραφική", όπου η κουλτούρα αναφέρεται σε ένα σύνολο προϊόντων του πνεύματος και της φαντασίας εντός των οποίων καταγράφονται η ανθρώπινη σκέψη και εμπειρία: "κατά συνέπεια, η ανάλυση της κουλτούρας είναι η κριτική πράξη η οποία περιγράφει και αξιολογεί την ποιότητα της σκέψης και της εμπειρίας, καθώς και τις λεπτομέρειες της γλώσσας, της μορφής και του συστήματος μέσα στο οποίο όλα αυτά λειτουργούν". Η τελευταία κατηγορία αφορά έναν ορισμένο τρόπο ζωής που εκφράζει συγκεκριμένες αξίες και συγκεκριμένα νοήματα. Σύμφωνα με τον Williams, μια επαρκής θεωρία ορισμού της κουλτούρας θα έπρεπε να στραφεί και στις τρεις προαναφερθείσες περιοχές δεδομένων [112] . Πράγματι, καθώς κάθε επιμέρους κουλτούρα διαμορφώνει ένα

[110] Denys Cuche, ό.π., σσ. 19-20.
[111] Denys Cuche, ό.π., σσ. 23-29.
[112] Raymond Williams, *Κουλτούρα και Ιστορία,* μτφ. Βενετία Αποστολίδου, Αθήνα, Γνώση, 1994, σσ. 137-141.

σύστημα με αλληλοεξαρτώμενα στοιχεία, η ανάλυσή της θα πρέπει να χαρακτηρίζεται από μια συγχρονική προοπτική, η οποία θα έχει ως αφετηρία την παρατήρηση των σύγχρονων δεδομένων[113].

Για τον Said ο όρος κουλτούρα έχει διττή ανάγνωση: από τη μια πλευρά εκφράζει πρακτικές, όπως είναι οι τέχνες της περιγραφής, της επικοινωνίας και της απεικόνισης, που χαρακτηρίζονται από μια ορισμένη αυτονομία από τις οικονομικές, κοινωνιολογικές ή πολιτικές σφαίρες επιρροής, ενώ παράλληλα ενυπάρχουν σε αισθητικές φόρμες, κύριος στόχος των οποίων είναι η απόλαυση. Στη συγκεκριμένη περίπτωση ορισμού ο Said συμπεριλαμβάνει τόσο τις λαϊκές παραδόσεις, όσο και τις σχετικές γνώσεις που παρέχονται μέσω της λογοτεχνίας, της φιλολογίας, της εθνογραφίας και της ιστοριογραφίας. Η δεύτερη απόπειρα ορισμού της κουλτούρας που παρέχεται, αφορά μια έννοια που περιλαμβάνει "ένα εξευγενιστικό και εξυψωτικό στοιχείο", αποτελώντας μια παρακαταθήκη των καλύτερων γνώσεων και σκέψεων των κοινωνιών. Με βάση τον ορισμό αυτό η κουλτούρα αναδεικνύεται σε μια σαφή πηγή ταυτότητας, συνδέεται στενά με το έθνος ή το κράτος, διαφοροποιώντας ταυτόχρονα το "εμάς" από το "αυτούς"[114]. Τη σχέση ταυτότητας και κουλτούρας αναγνωρίζει και ο Cuche, ο οποίος ωστόσο επισημαίνει ότι το να συμμετέχει κανείς σε μια κουλτούρα, δεν συνεπάγεται αυτόματα πως έχει μια συγκεκριμένη, επιμέρους ταυτότητα[115]. Παράλληλα, η κουλτούρα αποτελεί έναν κατάλληλο τόπο διερεύνησης στοιχείων που αφορούν τις σχέσεις μεταξύ διαφορετικών, αντιτιθέμενων ή συγκλινουσών ομάδων:

"η έννοια της κουλτούρας εξ' ορισμού εμπεριέχει την ετερότητα και κατ' επέκταση τη σχετικότητα, γιατί με το να χρησιμοποιείται ως σήμα της ιδιοπροσωπίας μιας ομάδας ή ενός λαού, προϋποθέτει ταυτόχρονα και την ύπαρξη διαφορετικών ταυτοτήτων και πολιτισμικών διαφορών"[116].

Πώς όμως μπορούν να συνυπάρχουν οι διαφορετικοί, διεπιστημονικοί ορισμοί της κουλτούρας; Ο Montuori διακρίνει ένα ευτελισμό της έννοιας της κουλτούρας, ο οποίος που προήλθε από την άκριτη, γενικόλογη και καταχρηστική χρήση του όρου. Συλλαμβάνει δε την κουλτούρα ως τρόπο ζωής, ως "ηθικότητα", απομακρύνοντας εννοιολογικά το περιεχόμενο του όρου από σύγχρονες προσπάθειες ορισμού του. "Η

[113] Denys Cuche, ό.π., σσ. 60-61.
[114] Edward Said, *Κουλτούρα και Ιμπεριαλισμός,* μτφ. Βανέσα Λάππα, Αθήνα, Νεφέλη, 1996, σσ.10-11.
[115] Denys Cuche, ό.π., σ.166.
[116] Δημήτρης Τζιόβας, *Κουλτούρα και λογοτεχνία- Πολιτισμικές διαθλάσεις και χρονότοποι ιδεών,* ό.π., σ. 48.

κουλτούρα", επισημαίνει ο ιταλός φιλόσοφος, "δεν είναι τρόπος γνώσης, αλλά τρόπος ύπαρξης: ένας τρόπος ηθικής, κοινωνικής, πολιτικής συμπεριφοράς ενός ατόμου, μιας ομάδας, μιας κοινωνίας" ˙ συνεχίζει δε αναφέροντας ότι ο παραπάνω ορισμός προτείνεται, όταν κανείς ερευνά το περιεχόμενου του όρου από τη σκοπιά του υποκειμένου ˙ από την πλευρά δε του αντικειμένου, με άλλα λόγια του ειδικού περιεχομένου της κουλτούρας, η τελευταία θα μπορούσε να οριστεί ως "το σύνολο των δημιουργιών του αντικειμενικού πνεύματος εφ' όσον είναι ικανές να καθορίσουν και να χαρακτηρίσουν την ηθική, κοινωνική και πολιτική συμπεριφορά ενός ατόμου, μιας ομάδας, μιας κοινωνίας"[117]. Όπως γίνεται κατανοητό, η διαχρονική ερευνητική προσπάθεια διαμόρφωσης ενός γενικά αποδεκτού ορισμού της κουλτούρας δεν έχει στεφθεί από απόλυτη επιτυχία.

Παρά την αδυναμία αυτή, εκτιμώ ότι η χρήση του γενικού όρου "κουλτούρα" στον τίτλο της μελέτης είναι δόκιμη, διότι επιτρέπει να μιλήσουμε ευχερέστερα για νεοελληνικές στάσεις απέναντι στα Βαλκάνια και γενικότερα προσπάθειες διαχείρισης του όρου "Βαλκάνια", οι οποίες, βέβαια, διαμορφώνονται σαφώς εντός του πλαισίου της νεοελληνικής κουλτούρας των δύο υπό εξέταση αιώνων. Είναι εμφανές ότι μια ολιστικού τύπου θεώρηση των απόψεων της νεοελληνικής κουλτούρας για το βαλκανικό χώρο αφορά ένα φιλόδοξο, έως ανέφικτο σχέδιο. Άλλωστε, ακόμη και η επιλεκτική διαδικασία που οδήγησε, τόσο στην επιλογή του χρονικού εύρους της μελέτης, όσο και στη διαμόρφωση του συνολικού υλικού από τα εξεταζόμενα κείμενα, σαφώς διαμορφώνει ένα περισσότερο διαχειρίσιμο πεδίο έρευνας ˙ ωστόσο ενδέχεται επίσης -σε θεωρητικό τουλάχιστον επίπεδο- η επιλογή αυτή να αποκρύπτει, ή καλύτερα να μην κατορθώνει να εξετάσει -προφανώς ακούσια- μια συγκεκριμένη πτυχή της νεοελληνικής κουλτούρας σχετικά με τη Βαλκανική. Η διαδικασία επιλογής λοιπόν, τόσο των λογοτεχνικών τεκμηρίων, όσο και του χρονικού εύρους της μελέτης -καθώς και ο χωρισμός αυτού σε επιμέρους περιόδους- δομήθηκε στη λογική της ενσωμάτωσης στην έρευνα όλων των κυρίαρχων στάσεων και απόψεων για τα Βαλκάνια, όπως αυτές εμφανίζονται στη νεοελληνική κουλτούρα. Ειδικότερα, θεωρώ ότι τόσο το χρονικό διάστημα του 19ου και του 20ου αιώνα που συζητείται εδώ, όσο και η διαίρεσή του σε τέσσερις επιμέρους χρονικές περιόδους για τις ανάγκες της μελέτης - με το ακριβές

[117] Mario Montuori, "Για έναν ορισμό της έννοιας της κουλτούρας" (σσ. 281-288), *Ευθύνη,* 150 (1984) 286.

ιστορικοπολιτικό πλαίσιο της εκάστοτε περιόδου να συζητείται πριν από την εξέταση των τεκμηρίων αυτής- παρέχουν πολιτικά, ιστορικά και κοινωνικά συμφραζόμενα, τα οποία εξέθρεψαν στάσεις, δημιούργησαν ή παγίωσαν στερεότυπα και εικόνες και διαμόρφωσαν συνειδήσεις. Αποτελούν στην ουσία χαρακτηριστικές στάσεις της νεοελληνικής κουλτούρας για τα Βαλκάνια και ευελπιστώ ότι η θεωρητική σχηματοποίηση και αποσαφήνισή τους θα οδηγήσει στην παράθεση ενός εξελικτικού σχήματος, πλήρως επεξηγηματικού αναφορικά με τη σχέση Ελλάδας και Βαλκανίων, όπως τουλάχιστον αυτή προσλαμβάνεται στη νεοελληνική κουλτούρα.

Παράλληλα, αν και πράγματι τα εξεταζόμενα τεκμήρια εντάσσονται στην ευρύτερη κατηγορία της λογοτεχνίας, εντούτοις η συγκρότηση του νεοελληνικού λόγου για τα Βαλκάνια βασίζεται σε εντελώς διαφορετικά λογοτεχνικά είδη, όπως είναι επί παραδείγματι το μυθιστόρημα, το διήγημα, η ποίηση, η ταξιδιωτική λογοτεχνία, τα περισσότερο σύγχρονα είδη της μαρτυρίας και του ντοκουμέντου, ή ακόμα και τα απομνημονεύματα, ή τα θεατρικά έργα. Η παράθεση και η συγκριτική ανάλυση δε, καθ' όλο το μήκος μάλιστα της μελέτης, ιστορικών, πολιτικών, ή ακόμα και διπλωματικών κειμένων, ως στοιχείων επικουρικού τύπου, διαμορφώνουν ένα πλαίσιο αναφοράς και έρευνας, που κρίνω ως δύσκολο να καλυφθεί και να περιγραφεί επακριβώς, μέσω του όρου "νεοελληνική λογοτεχνία". Από τους διάφορους ορισμούς της κουλτούρας που συζητήθηκαν δε, γίνεται κατανοητό ότι η έννοια της κουλτούρας ενσωματώνει, μεταξύ άλλων, μορφές και συστήματα της ανθρώπινης σκέψης, της θρησκείας, της πολιτικής, της τέχνης, αλλά και της κοινωνικής πραγματικότητας. Καθώς λοιπόν τα λογοτεχνικά κείμενα που συζητούνται, εξετάζονται σε ένα παρόμοιο πλαίσιο ανάλυσης, η επιλογή και η χρήση του όρου κουλτούρα έχει ως στόχο να περιγράψει και, ακόμα σημαντικότερα, να ερμηνεύσει το πολύπλοκο πλαίσιο γέννησης, διαμόρφωσης και εξέλιξης του νεοελληνικού λόγου για τα Βαλκάνια.

~

Ολοκληρώνοντας το εισαγωγικό τμήμα της μελέτης, βάσει και των θεωρητικών παραμέτρων που τέθηκαν υπό συζήτηση παραπάνω, θα επιχειρήσω στο σημείο αυτό να καταγράψω συγκεντρωτικά τα ερευνητικά ερωτήματα που απασχολούν κατά τη διαδικασία της ανάλυσης των λογοτεχνικών κειμένων. Βασικό αντικείμενο της μελέτης αποτελεί η εξέταση της διαχείρισης του όρου "Βαλκάνια" στη νεοελληνική

κουλτούρα στη διάρκεια του 19ου και του 20ου αιώνα. Στην προσπάθεια για την καλύτερη υλοποίηση του ανωτέρω εγχειρήματος, ορίστηκαν τέσσερις περίοδοι ενδιαφέροντος, οι οποίες αφορούν στη σύγχρονη Βαλκανική ιστορία. Η πρώτη περίοδος αντιστοιχεί στο χρονικό διάστημα μεταξύ του 1830 -δηλαδή το έτος ίδρυσης του σύγχρονου νεοελληνικού βασιλείου- έως και την περίοδο της προετοιμασίας των Βαλκανικών Πολέμων. Αντίστοιχα, η δεύτερη περίοδος ενδιαφέροντος πραγματεύεται κείμενα γραμμένα εντός των θερμών ημερών των Βαλκανικών Πολέμων, καθώς και στον απόηχο αυτών. Στην τρίτη περίοδο η έρευνα επικεντρώνεται στα σοσιαλιστικά Βαλκάνια, όταν δηλαδή για τα βαλκανικά κράτη ανοίγεται ο δρόμος του Κομμουνισμού. Στην τελευταία χρονική περίοδο εξετάζονται τα μετα-κομμουνιστικά Βαλκάνια · χρονικά, βρισκόμαστε ακριβώς μετά την πολυδιάσπαση της πρώην ενιαίας Γιουγκοσλαβίας, αλλά και την πτώση των καθεστώτων των Enver Hoxha, Nicolae Ceaușescu και Todor Zhivkov, σε Αλβανία, Ρουμανία και Βουλγαρία, αντίστοιχα.

Κεντρικό ρόλο στη συζήτηση των τεκμηρίων της πρώτης περιόδου κατέχει η αποτύπωση του ενδιαφέροντος της νεοελληνικής κουλτούρας για την περιοχή των Βαλκανίων, αλλά και η κυρίαρχη αντίληψη εντός των κειμένων που συζητούνται, περί των δικαιωμάτων των βαλκανικών κρατών στον αγώνα τους προς την ανεξαρτησία. Τα κείμενα που συμπεριλαμβάνονται στο ερευνητικό πεδίο της δεύτερης περιόδου αποτυπώνουν, όπως θα γίνει αντιληπτό, σε μεγάλο βαθμό τις επιμέρους διακυμάνσεις της εικόνας των βαλκανικών εθνών στη νεοελληνική σκέψη, αλλά και τη στενή σχέση μεταξύ πολιτικής πραγματικότητας, ιστορικής μνήμης και λογοτεχνικών εικονοποιήσεων. Η λογοτεχνική παραγωγή της περιόδου διαμορφώνεται στη λογική ενός λόγου με καθαρά εθνικά χαρακτηριστικά και χαρακτηρίζεται από την καθολική στήριξη στις ελληνικές εθνικές διεκδικήσεις στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο.

Στην τρίτη περίοδο, όπου αντικείμενο μελέτης αποτελούν τα κομμουνιστικά Βαλκάνια, παρατηρείται εξαρχής ένας διχασμός εντός της νεοελληνικής κουλτούρας -μεταξύ εκπροσώπων της ελληνικής αριστεράς και μη- ο οποίος βρίσκει την αφετηρία του, τόσο στην πρόσληψη των βαλκανικών κομμουνιστικών καθεστώτων, όσο και στην αποτύπωση της πραγματικότητας που κυριαρχεί εντός αυτών. Επιβεβαιώνεται έτσι εξαρχής ότι το πρίσμα θέασης των βαλκανικών κρατών διαφοροποιείται, καθώς

η προώθηση των ελληνικών εθνικών θεμάτων και συμφερόντων περνά σε δεύτερο πλάνο ˙ πλέον, οι νεοελληνικές προσλήψεις των βαλκανικών εθνών επηρεάζονται άμεσα, ή ακόμα σαφέστερα διαμορφώνονται, βάσει των ιδεολογικοπολιτικών πεποιθήσεων των Ελλήνων λογίων. Επιπρόσθετα, ενδιαφέρον προβληματισμός διαπιστώνεται ότι είναι η αποτίμηση των βαλκανικών σοσιαλιστικών καθεστώτων από τους Έλληνες συγγραφείς, οι οποίοι πολιτικά ανήκουν είτε στη δεξιά, είτε στην αριστερή παράταξη. Όπως ήδη αναφέρθηκε, τα ιδεολογικοπολιτικά πιστεύω των Ελλήνων συγγραφέων που ασχολούνται με τα Βαλκάνια κατά τη διάρκεια του υπαρκτού σοσιαλισμού, γίνονται το πρίσμα θέασης των βαλκανικών κρατών, αλλά και ο διαμορφωτικός παράγοντας της στάσης των Ελλήνων συγγραφέων προς αυτά. Πρέπει φυσικά εδώ να επισημανθεί πως η κρίση των βαλκανικών σοσιαλιστικών καθεστώτων δεν αποτελεί αντικείμενο της μελέτης: το πείραμα του βαλκανικού υπαρκτού σοσιαλισμού έχει κριθεί και κρίνεται ακόμα από ιστορικοπολιτικές, και όχι μόνον, ακαδημαϊκές, ή μη, μελέτες. Εν αντιθέσει, εδώ, αντικείμενο εξέτασης αποτελεί μόνον η διαδικασία πρόσληψης των κομμουνιστικών Βαλκανίων στο νεοελληνικό φαντασιακό, όπως φυσικά και οι λόγοι διαμόρφωσης, προώθησης και παγίωσης συγκεκριμένων στάσεων και αντιλήψεων προς αυτά. Κατά την τέταρτη και τελευταία περίοδο ενδιαφέροντος, νέα στοιχεία εισχωρούν ή επανεμφανίζονται στον βαλκανικό μύθο, όπως είναι, μεταξύ άλλων, ο εμφύλιος πόλεμος, η απουσία σύγχρονου κράτους δικαίου και η παράλληλη προσπάθεια συγκρότησης σταθερών, σύγχρονων κρατικών δομών, ή η θέαση των βαλκανικών κρατών ως μετεξέλιξη των σοσιαλιστικών καθεστώτων. Τα δεδομένα αυτά δημιουργούν μια διαφοροποιημένη γραφή αναφορικά με το βαλκανικό χώρο, ενώ παράλληλα η νεοελληνική σκέψη βρίσκει νέες παραμέτρους διαχωρισμού του Εαυτού από το βαλκανικό σύνολο.

Αν λοιπόν για τα κείμενα που ανήκουν στη λεγόμενη δυτική διανόηση, υπάρχουν σχετικές μελέτες σχετικά με την διαχείριση του όρου Βαλκάνια σε αυτά, απουσιάζουν ωστόσο μελέτες[118], οι οποίες διερευνούν εξελικτικά τη σχέση Ελλάδας

[118] Σημ: Μια πράγματι εξαιρετικά ενδελεχής σχετική μελέτη είναι η έρευνα του Βασίλη Γούναρη με τίτλο *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων- Από το Διαφωτισμό έως τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο.* Ο Γούναρης προβαίνει σε μια εξαντλητική παράθεση ελληνικών, αναφερόμενων στα Βαλκάνια, πηγών, εστιάζοντας ωστόσο κυρίως σε άρθρα του Τύπου της εποχής και προσδιορίζοντας τον ελληνικό λόγο για τα Βαλκάνια ως απόλυτα εξαρτώμενο από τη σύγχρονη πολιτική και διπλωματική πραγματικότητα. Ο Γούναρης, χρησιμοποιώντας επίσης κάθε είδους πηγή, όπως πολιτικά κείμενα, λογοτεχνικά έργα ή ποιήματα, ακόμη και γελοιογραφίες της εποχής καταλήγει σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Βέβαια, ο ίδιος θεωρεί πως τα ελληνικά στερεότυπα για τα Βαλκάνια δεν μεταλλάχθηκαν από το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, θέση που αν και όχι αναληθής, δεν ισχύει, όπως θα αποδειχθεί, σε

και Βαλκανίων, όπως αυτή δημιουργήθηκε και εξελίχθηκε μέσα στη νεοελληνική κουλτούρα. Επιπλέον, το γεγονός ότι η Ελλάδα γεωγραφικά ανήκει στη Βαλκανική, σε συνδυασμό με το ότι θεωρήθηκε από αρκετούς ερευνητές -τόσο στη νεοελληνική σκέψη όσο και εκτός αυτής- ως το μόνο δυτικό κράτος εντός των Βαλκανίων, προσδίδει μεγαλύτερο ενδιαφέρον στην προβληματική της μελέτης. Η εξέταση της διαχείρισης που έτυχε ο όρος Βαλκάνια -τόσο συνολικά, όσο και όσον αφορά τις επιμέρους βαλκανικές εθνότητες- στη νεοελληνική κουλτούρα βασίζεται πρωτίστως, όπως προαναφέρθηκε, σε λογοτεχνικά κείμενα διαφόρων ειδών και συμπληρωματικά σε κείμενα που αφορούν και άλλα ερευνητικά πεδία, κοινού πάντως ενδιαφέροντος. Βέβαια, καθότι το υλικό που συγκεντρώθηκε αποδείχθηκε πράγματι ετερογενές, όπου αυτό κρίνεται απαραίτητο, παρέχεται ένας ειδολογικού τύπου σχολιασμός, με σκοπό να περιγράψει τις ειδικές συμβάσεις που συνοδεύουν το εκάστοτε είδος κειμένου, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο καθένα από αυτά ενδέχεται να διαμορφώνει τον παραγόμενο νεοελληνικό λόγο προς τα Βαλκάνια.

Ακόμη, στόχος είναι να αναδειχθούν συγκεκριμένες, επιμέρους πτυχές και εικονοποιήσεις των Βαλκανίων στη νεοελληνική εθνική λογοτεχνία, όπως επίσης και οι λόγοι που υποκρύπτονται πίσω από τη δημιουργία των εκάστοτε εικόνων, στερεοτυπικών ή μη, που αναφέρονται στα βαλκανικά έθνη. Παράλληλα, με βάση το γεγονός ότι τόσο εντός της νεοελληνικής κουλτούρας, όσο και σε κείμενα δυτικής προέλευσης, ο όρος "Βαλκάνια" συνοδεύεται από συγκεκριμένου τύπου συνδηλώσεις, θα πρέπει να συζητηθεί το κατά πόσον οι ελληνικές περιγραφές διαμορφώνουν έναν όρο ιδεολογικά, πολιτικά και κοινωνικά φορτισμένο ή εάν ορισμένες περιγραφές κατορθώνουν να απομονώσουν τις -αρνητικές ή θετικές- αναφορές στα Βαλκάνια, παρέχοντας επί της ουσίας έναν ουδέτερο, αμιγώς περιγραφικό, όρο. Έτσι, ένα φυσικό ερώτημα που ανακύπτει και θα επιχειρήσω να απαντήσω -τουλάχιστον όσον αφορά τη νεοελληνική κουλτούρα- είναι το εάν ο όρος Βαλκάνια, παρά τις -αρνητικές

απόλυτο βαθμό. Αντίθετα, η σοσιαλιστική βαλκανική περίοδος, αλλά και η σύγχρονη εποχή μετά την πολυδιάσπαση της Γιουγκοσλαβίας, όχι μόνο επανέφερε συγκεκριμένες στερεοτυπικές κατασκευές αναφορικά με τα Βαλκάνια στη νεοελληνική σκέψη, αλλά επαναπροσδιόρισε, ακριβώς μέσα από τη διαφορετική πολιτική και ιδεολογική πραγματικότητα μεταξύ Ελλάδας και Βαλκανίων, τον ελληνικό λόγο για τα βαλκανικά κράτη. Επιπλέον, σχετικά με την εικονοποίηση των Βαλκανίων στα νεοελληνικά σχολικά εχγειρίδια βλέπε Μαρία Κοντοβά, *Ελλάδα και Βαλκάνια στα ελληνικά σχολικά βιβλία Ιστορίας της περιόδου 1967-2007,* Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2014. Η Κοντοβά εξετάζει στερεοτυπικές και μη εικονοποιήσεις των βαλκανικών εθνών σε νεοελληνικά σχολικά εχγειρίδια του μαθήματος της Ιστορίας, σε βάθος σαράντα ετών, θέτοντας και μελετώντας τις εικόνες αυτές σε ένα σαφές ιστορικοπολιτικό, διπλωματικό και κοινωνικό πλαίσιο, το οποίο μεταβάλλεται σταδιακά, από την ελληνική επταετή στρατιωτική δικτατορία έως και τη Μεταπολίτευση.

ως επί το πλείστον- συνδηλώσεις από τις οποίες συνοδεύεται, χρησιμοποιείται επίσης και ως ένας ουδέτερος όρος, δηλαδή ως ένας απλός γεωγραφικός προσδιορισμός, χωρίς όμως το βάρος που φέρουν, όπως ήδη αναλύθηκε, πολλές, φαινομενικά αθώες, γεωγραφικές διαιρέσεις.

Από την άλλη πλευρά, συζητείται επίσης το δομικό ζήτημα του τρόπου αναφοράς των Ελλήνων συγγραφέων στα Βαλκάνια. Συγκεκριμένα, απασχολεί το ερώτημα του κατά πόσον η νεοελληνική γραφή για το βαλκανικό χώρο παρέχει ομαδοποιημένες αναφορές ή οι ελληνικές αναφορές στα Βαλκάνια αφορούν συγκεκριμένα έθνη. Με λίγα λόγια, το πρόβλημα που τίθεται εδώ αφορά το εάν ο νεοελληνικός λόγος για τα Βαλκάνια εκλαμβάνει το βαλκανικό χώρο ως ενιαίο πολιτιστικό αντικείμενο μελέτης, ή, αντίθετα, οι ανομοιογενείς επιμέρους λογοτεχνικές κατασκευές συντελούν σε εκ διαμέτρου αντίθετες στάσεις προς τα επιμέρους βαλκανικά έθνη. Θα πρέπει λοιπόν να αναλυθεί το κατά πόσον ο ελληνικός λόγος για τα Βαλκάνια είναι ενιαίος, ή οι Έλληνες συγγραφείς διαχωρίζουν τις βαλκάνιες εθνότητες τόσο ανά περίοδο, όσο και διαχρονικά, με βάση συγκεκριμένες και διακριτές συμβάσεις. Το ανωτέρω μεθοδολογικό πρόβλημα, οδηγεί σε επιπλέον σχετικά ερωτήματα: εάν υποθέσουμε ότι πράγματι υπάρχουν ομαδοποιημένες αναφορές στα Βαλκανικά έθνη, τότε τι κρύβεται πίσω από το συγκεκριμένο τρόπο έκφρασης; Πρόκειται απλά για την ανάδειξη ορισμένων -πράγματι υπαρκτών- κοινών στοιχείων στη Βαλκανική, ή θίγεται το θέμα μιας ευρύτερης βαλκανικής ταυτότητας[119]; Επιπρόσθετο ερώτημα είναι το ποιές βαλκανικές εθνότητες κατέχουν τις περισσότερες αναφορές στα ελληνικά κείμενα, όπως και οι λόγοι της προτίμησης αυτής. Όπως αποδεικνύεται, η νεοελληνική κουλτούρα δεν αναφέρεται στις βαλκανικές εθνότητες ούτε με την ίδια πυκνότητα κειμένων, αλλά ούτε και με την ίδια συχνότητα. Στη συνθήκη της ετεροβαρούς αυτής νεοελληνικής ενασχόλησης με τα βαλκανικά έθνη, συντρέχουν λόγοι παράδοσης, πολιτικών, κοινωνικών αλλά και ιστορικών επαφών, καθώς και περισσότερο πρακτικοί λόγοι, όπως είναι για

[119] Σημ: Στο ζήτημα της ύπαρξης μιας "βαλκανικής ταυτότητας" ή μιας "βαλκανικής κουλτούρας", έχει εντρυφήσει η ασχολούμενη με τα Βαλκάνια ερευνητική κοινότητα. Βλέπε επί του θέματος Maria Todorova, "What is or is there a Balkan culture, and do or should the Balkans have a regional identity", *Southeast European and Black Sea Studies,* 4: 1 (2004) 175-185. Βλέπε ακόμα Alexander Kiossev, "The Dark Intimacy: Maps, Identities, Acts of Identifications", σσ. 191-208, στο Συλλογικό, *Balkan as metaphor- Between globalization and Fragmentation,* Dusan Bjelic και Obrad Savic, Cambridge, Mass London MIT Press, 2002. Βλέπε επίσης Ljiljana Saric, "Balkan Identity: Changing Self-images on the South Slavs", *Journal of Multilingual and Multicultural Development,* Vol. 25, Issue 5-6 (2004) 389-407.

παράδειγμα η δυσκολία πρόσβασης σε μακρινότερες χώρες, γεγονός που αποτελεί λογικό ανασταλτικό παράγοντα ανάπτυξης στενότερων επαφών με εκείνες.

Το επόμενο ερευνητικό ερώτημα αφορά την αποσαφήνιση της σχέσης μεταξύ Ελλάδας, Δύσης και Βαλκανίων, όπως αυτή ανιχνεύεται, εδραιώνεται και παγιώνεται στη νεοελληνική κουλτούρα. Διερευνάται δηλαδή ο τρόπος αυτοπροσδιορισμού της Ελλάδας στο σύγχρονο κόσμο, με σημεία σύγκρισης αφενός τις δυτικές νόρμες και τις ευρωπαϊκές δομές και αφετέρου τη βαλκανική νοοτροπία και πραγματικότητα. Με άλλα λόγια, ενδιαφέρει το πού τοποθετεί ιεραρχικά η νεοελληνική σκέψη το βαλκανικό χώρο και πού τον ελληνικό, με όρους συμβολικής, φαντασιακής γεωγραφίας. Η προβληματική αυτή συνίσταται από διάφορα επιμέρους ερωτήματα: σε ένα πρώτο επίπεδο θα είναι χρήσιμο να διευκρινιστεί το κατά πόσον τα λογοτεχνικά μοτίβα και οι λογοτεχνικοί τόποι που σχετίζονται με τα Βαλκάνια σε νεοελληνικά κείμενα, ενυπάρχουν και στη δυτική διανόηση, ποιά από αυτά διαχωρίζουν την Ελλάδα από τα Βαλκάνια και ποιά την φέρνουν περισσότερο κοντά σε εκείνα. Η σύγκριση των μοτίβων που απαντούν τόσο στη νεοελληνική, όσο και στη δυτική σκέψη, δεν ενδιαφέρει τόσο από την πλευρά διερεύνησης της πιθανότητας δανείων, παρά ως συγκριτικό στοιχείο. Μέσω της σύγκρισης αυτής μπορεί να προβληθεί η τάση σύμπλευσης της Ελλάδας -σύμφωνα πάντα με τις κυρίαρχες στάσεις στη νεοελληνική κουλτούρα- με τα δυτικά κράτη και η παράλληλα απομάκρυνσή της -σε φαντασιακό ή πραγματικό επίπεδο- από το χώρο των Βαλκανίων. Σε ένα δεύτερο, βαθύτερο, επίπεδο εξετάζονται οι κατασκευές εκείνες μέσω των οποίων διαμορφώνεται σταδιακά ένα ισχυρότατο ιδεολογικό ρεύμα που αποζητά την αποκόλληση της Ελλάδας από το βαλκανικό σύνολο και την ταυτόχρονη συνταύτισή της με τον ευρωπαϊκό, δυτικό χώρο.

Παράλληλα, εξετάζεται η άποψη των Ελλήνων συγγραφέων αναφορικά με τη βαλκανικότητα της χώρας. Καθώς η δυτική σκέψη επιφύλαξε για τα βαλκανικά έθνη προσλήψεις, οι οποίες τονίζουν το ενδιάμεσο της ταυτότητάς τους, με τα Βαλκάνια να χαρακτηρίζονται τόσο εκ των έσω όσο και εκτός αυτών ως σταυροδρόμι, γέφυρα ή πύλη [120] -υπό την έννοια ότι η περιοχή εικονοποιήθηκε συχνά ως φαντασιακός συνδετικός κρίκος μεταξύ Δύσης και Ανατολής- παρουσιάζει ενδιαφέρον η ανάδειξη ενός αντίστοιχου ενδιάμεσου σε ενδοβαλκανικό πλαίσιο, που αφορά ειδικά την

[120] Σημ: Βλέπε σχετικά Vesna Goldsworthy, ό.π., σ.35.

περίπτωση της Ελλάδας. Καθότι το ελληνικό κράτος, όπως προαναφέρθηκε, τόσο στη δυτική κουλτούρα, όσο κυρίως στη νεοελληνική, θεωρήθηκε συχνά ως το μόνο δυτικό κράτος στα Βαλκάνια, και βάσει του γεγονότος ότι εντός των εξεταζόμενων κειμένων δεν παραγνωρίζεται η στενή σχέση μεταξύ Ελλάδας και Βαλκανίων ή οι πολυεπίπεδες ομοιότητες μεταξύ τους, θεωρώ ότι δημιουργείται ένα νέο ενδιάμεσο, το οποίο περιγράφει τη φαντασιακή σχέση Ελλάδας και Βαλκανίων: ο ελληνικός χώρος, για την ίδια τη νεοελληνική σκέψη, συχνά βρίσκεται τόσο κοντά στα Βαλκάνια όσο και μακριά από αυτά.

Επιπλέον, διερευνώνται επίσης, με τρόπο μάλιστα εξελικτικό, οι λόγοι για τους οποίους δημιουργήθηκε στη νεοελληνική κουλτούρα το λεγόμενο "υπερβολικό σύμπλεγμα ανωτερότητας"[121], απέναντι στις υπόλοιπες βαλκανικές εθνότητες. Στην εξέταση της ανωτέρω προβληματικής, λαμβάνονται υπόψη κρίσιμα σχετικά στοιχεία από τα υπό ανάλυση κείμενα, όπως είναι η πολιτιστική σύγκριση μεταξύ Ελλάδας και βαλκανικών κρατών, ή οι διαφοροποιήσεις μεταξύ των δύο χώρων σε πολιτικό επίπεδο: επί παραδείγματι, οι εκ διαμέτρου αντίθετες πορείες που ακολουθούν τα βαλκανικά κράτη και η Ελλάδα στα μέσα του 20ου αιώνα -με τα πρώτα να μετεξελίσσονται σε σοσιαλιστικά κράτη και τη δεύτερη, σε βάθος χρόνου, να αναζητά την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και εν τέλει να προσχωρεί στην Ε.Ε.- διαμορφώνει αντιθετικές προοπτικές και διαχωρίζει τους δύο χώρους, τόσο σε πραγματιστικό, όσο και σε φαντασιακό επίπεδο. Αντίστοιχα, μέσω περισσότερο σύγχρονων νεοελληνικών κειμένων, συνεκτιμάται η παράλληλη εξέλιξη Ελλάδας και Βαλκανίων σε οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο, όπως αυτή εικονοποιείται και αποτιμάται σε αυτά. Φυσικά, στοιχεία όπως είναι η κλασική αρχαιότητα, ο βυζαντινός πολιτισμός, ή έτερα στοιχεία παράδοσης και πολιτισμού, εντοπίζονται σε ποικίλα νεοελληνικά τεκμήρια, έχοντας μάλιστα αντίστοιχη λειτουργία με όσα συζητήθηκαν ανωτέρω. Οι επιμέρους αυτοί διαχωρισμοί συντελούν σε ανάλογες στάσεις και κατασκευές, ενώ δρουν στη νεοελληνική σκέψη συσσωρευτικά, διαχωρίζοντας, ως επί το πλείστον, την ελληνική θέση στο βαλκανικό χώρο, ως ανώτερη. Επιπρόσθετα, εξετάζεται το κατά πόσον το ελληνικό "σύμπλεγμα ανωτερότητας" ισχύει προς όλες τις βαλκανικές εθνότητες ή προς ένα μέρος αυτών, καθώς οι προαναφερθέντες τομείς σύγκρισης δεν απευθύνονται πάντοτε προς όλα τα βαλκανικά έθνη. Ενδιαφέρον ερώτημα αποτελεί βέβαια και το εάν το λεγόμενο

[121] Σημ: Βλέπε σχετικά Maria Todorova, ό.π., σ.111 κ.εξ.

σύμπλεγμα ανωτερότητας που διαφαίνεται στη νεοελληνική κουλτούρα σε σχέση με το βαλκανικό χώρο αποδεικνύεται συνεχές και αμετάβλητο, ή εάν διακόπτεται σε κάποια από τις προαναφερθείσες περιόδους μελέτης και τέλος, εάν πράγματι διακόπτεται, για ποιούς λόγος παρατηρείται μια τέτοια διακύμανση.

Στο ίδιο πεδίο μελέτης επιχειρώ μια επιπλέον διερεύνηση του σχήματος που παραθέτει η Milica Bakic-Hayden σχετικά με τα Βαλκάνια, το οποίο η ίδια ονομάζει ως "nesting orientalisms"[122] και που θα μπορούσε να μεταφραστεί ως "επάλληλοι" ή "παλίμψηστοι" οριενταλισμοί. Συγκεκριμένα, η Bakic-Hayden εργαζόμενη σε ένα πλαίσιο σκέψης παράλληλο με εκείνο του Said ως προς τη σχέση Δύσης και Ανατολής, αναφέρει πως η αντιμετώπιση που παραδοσιακά επιφυλάσσει η Δύση στην Ανατολή, μπορεί να βρεθεί σε αντίστοιχες μορφές και εντός της Ευρώπης, εντάσσοντας σε αυτές τη φαντασιακή σχέση μεταξύ Δυτικής Ευρώπης και Βαλκανίων. Διευρύνοντας τη σκέψη της η Bakic-Hayden καταλήγει σε ένα σχήμα σύμφωνα με το οποίο, όσο περισσότερο βόρεια βρίσκεται μια χώρα, τόσο περισσότερο αποκτά την τάση να εξελίσσει αντίστοιχη αντιμετώπιση με αυτή της Δύσης προς την Ανατολή, προς τις νοτιότερες χώρες. Σημειώνει δε, πως παρόμοιες ιεραρχίες συναντώνται και εντός των Βαλκανίων. Λαμβάνοντας υπόψη τα φαινόμενα του Οριενταλισμού και του Βαλκανισμού -και εξετάζοντας ενδελεχώς το κατά πόσον η λογική του Οριενταλισμού είναι εφικτό να εφαρμοστεί εντός του ευρωπαϊκού πεδίου, καθώς και κάτω από ποιές συμβάσεις- επιχειρώ να αναδείξω ένα θεωρητικό σχήμα, το οποίο ονομάζω "Αντεστραμμένοι Επάλληλοι Οριενταλισμοί". Μέσω αυτού φιλοδοξώ να εξηγήσω την περίπλοκη φαντασιακή σκέψη μεταξύ Ελλάδας, Βαλκανίων και Δύσης, όπως αυτή δημιουργήθηκε, εξελίχθηκε και εν τέλει αποτυπώθηκε στο νεοελληνικό φαντασιακό. Στο θεωρητικό αυτό επεξηγηματικό μοντέλο αποτιμώνται οι νεοελληνικές στάσεις απέναντι σε χώρες που βρίσκονται εντός των Βαλκανίων, αλλά βορειότερα από την Ελλάδα, με κεντρικό άξονα ανάλυσης τον τρόπο με τον οποίο οι μελετώμενες κατασκευές παρείχαν ιδεολογήματα περί ελληνικής ανωτερότητας στη Βαλκανική. Με άλλα λόγια συζητείται η επιβίωση της ιδέας σύμφωνα με την οποία η Ελλάδα αποτελεί το μόνο,

[122] Σημ: Βλέπε σχετικά Milica Bakic-Hayden και Robert Hayden, "Orientalist Variations on the Theme 'Balkans': Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics", *Slavic Review*, Vol. 51, Issue 1, March 1992, σσ. 1-15 και Milica Bakic-Hayden, "Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia", *Slavic Review*, Vol. 54, Issue 4, December 1995, σσ. 917-931. Η αναλυτική παρουσίαση του σχήματος που θέτει η Bakic-Hayden παρέχεται στο δεύτερο μέρος της μελέτης.

δυτικό κράτος στα Βαλκάνια, καθώς και οι μηχανισμοί διαμόρφωσης και παγίωσης της αντίληψης αυτής εντός της νεοελληνικής κουλτούρας.

Αναφορικά δε με τον τρόπο λειτουργίας της νεοελληνικής λογοτεχνικής παραγωγής στη διαμόρφωση των συζητούμενων τάσεων εντοπίζονται αρχικά τα λογοτεχνικά μοτίβα και οι λογοτεχνικοί τόποι που συνδέονται με τα Βαλκάνια σε νεοελληνικά κείμενα. Επαναλαμβανόμενα μοτίβα και επαναλαμβανόμενοι λογοτεχνικοί τόποι, όπως η ανδρεία, η σκληρότητα και ο ηρωισμός, ο πριμιτιβισμός, η περηφάνια ή η αμάθεια, η οπισθοδρομικότητα και η πίστη σε δεισιδαιμονίες καταγράφονται σε ένα σαφές πλαίσιο ανάλυσης. Εξετάζεται επίσης ο ακριβής ρόλος της λογοτεχνίας όσον αφορά τη δημιουργία, τη μετάδοση και την παγίωση στερεοτυπικών κατασκευών και εικονοποιήσεων για το βαλκανικό χώρο. Τα λογοτεχνικά τεκμήρια που συζητούνται αναδεικνύουν την άμεση εξάρτηση των εθνικών εικόνων, αλλά και των πιθανών μεταβολών τους στη λογοτεχνία, με πολιτικές, ιδεολογικές, ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες. Όπως άλλωστε συζητήθηκε και παραπάνω, καθώς η μελέτη εικονοποιήσεων του Άλλου ενσωματώνει πτυχές του ίδιου του Εαυτού, αναπόφευκτα εξετάζονται εν προκειμένω ορισμένα στοιχεία της σύγχρονης ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Μέχρις εδώ έγινε λόγος για τις εικονοποιήσεις των Βαλκανίων ως ενιαίου συνόλου, ή καλύτερα για λογοτεχνικές κατασκευές που αφορούν το σύνολο του βαλκανικού χώρου. Παράλληλα με αυτά, επιχειρώ την καταγραφή των επιμέρους βαλκανικών εθνικών πορτραίτων στη νεοελληνική σκέψη, υπό την έννοια ότι κάθε βαλκανικό έθνος συνδέθηκε με συγκεκριμένες στερεοτυπικές κατασκευές. Ακριβώς αυτή η πολυπλοκότητα του νεοελληνικού λόγου για τα Βαλκάνια, οδήγησε στη σύνδεση του Αλβανού Άλλου, του Βούλγαρου Άλλου, του Ρουμάνου Άλλου κ.ο.κ. με επιμέρους στερεοτυπικές απεικονίσεις. Άλλωστε, η ενότητα του όρου "Βαλκάνια" στη νεοελληνική σκέψη δεν αφορά, όπως θα αποδειχθεί, την παραγωγή ταυτόσημων κατασκευών για το σύνολο των βαλκανικών εθνών, παρά, πολύ περισσότερο, τη σαφή αντιστοιχία του τρόπου με τον οποίο επέδρασαν οι εικονοποιήσεις αυτές στο νεοελληνικό φαντασιακό.

Επίσης, στο κεφάλαιο που εξετάζεται ο νεοελληνικός λόγος για την ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας, διερευνώνται οι συνδηλώσεις που φέρει ο όρος "Μακεδονία" στη νεοελληνική σκέψη, όπως φυσικά και οι διαχρονικοί λόγοι παγίωσής τους. Η κυρίαρχη διαχρονικά ιδέα περί αδιαμφισβήτητης ελληνικότητας

της Μακεδονίας, αφορά την παραγωγή ενός σαφώς εθνικού λόγου: η εθνοκεντρική, ελληνοκεντρική αυτή γραφή εντοπίζεται στη νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή ήδη από το χρονικό διάστημα που προηγείται των Βαλκανικών πολέμων. Οι αναφορές των Ελλήνων συγγραφέων στην περιοχή απηχούν το ίδιο κλίμα επί πολλές δεκαετίες, έχοντας σαφώς ως πρώτο μέλημά τους, τη συλλήβδην αποτύπωση της περιοχής ως αμιγώς ελληνικής. Στη διαδικασία απόδειξης της ελληνικότητας του μακεδονικού χώρου, οι Έλληνες συγγραφείς θέτουν ιστορικά, πολιτικά και ιδεολογικά επιχειρήματα, στοιχεία παράδοσης αλλά χρησιμοποιούν και κάποτε προπαγανδιστική διαλεκτική. Αν η πρώτη εστία της εξαιρετικά εκτενούς παραγωγής κειμένων -σε επίπεδο λογοτεχνικής παραγωγής, δημοσιογραφικών άρθρων, ακαδημαϊκών και μη μελετών- θα πρέπει να τοποθετηθεί ανάμεσα στο διάστημα μεταξύ της ίδρυσης της Βουλγαρικής Εξαρχίας και των Βαλκανικών Πολέμων, η δεύτερη αφορά τη σύγχρονη εποχή. Στις αρχές της δεκαετίας του 1990, το ελληνικό ενδιαφέρον για τη Μακεδονία -που πάντως δεν κάμπτεται στις δεκαετίες που μεσολαβούν ανάμεσα στις δύο εστίες- επανακτάται με μεγάλη ορμή: η ανάδυση του κράτους της Βόρειας Μακεδονίας και η ταυτόχρονη προσπάθεια καθιέρωσης της ονομασίας "Μακεδονία" από το νεόδμητο, μικρό βαλκανικό κράτος στη διεθνή κοινότητα, συντελεί σε μια εκ νέου αύξηση της νεοελληνικής λογοτεχνικής -και μη- παραγωγής που αφορά το μακεδονικό χώρο. Μόλις στις αρχές του 21ου αιώνα θα γίνει για πρώτη φορά εμφανώς ορατή μια ανανεωτική διάθεση στη νεοελληνική εθνική λογοτεχνία, μέσω της οποίας επιχειρείται μια περισσότερο ψύχραιμη ματιά στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας, μακριά από τη σκληρή εθνοκεντρική γραφή των περασμένων δεκαετιών. Γενικός στόχος του κεφαλαίου αυτού είναι η προβολή των ιδεολογικών, ιστορικών και πολιτικών επιχειρημάτων, τα οποία συνεπιδρώντας, συνέθεσαν στη νεοελληνική σκέψη μια αρκετά ομοιόμορφη γραφή σχετικά με τη Μακεδονία, σε βαθμό που ο λόγος αυτός -λόγος με ευδιάκριτα εθνική χροιά- θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως κοινός, με ορισμένες παρεκκλίσεις, τουλάχιστον μέχρι την αυγή του 21ου αιώνα.

Ως τελική φιλοδοξία, επιχειρείται η συγκρότηση ενός ενιαίου, εξελικτικού σχήματος αναφορικά με τη διαχείριση του όρου "Βαλκάνια" από τη νεοελληνική κουλτούρα, με σαφείς αναφορές στα χρονικά όρια και στους διαμορφωτικούς παράγοντες που καθορίζουν τη στάση της απέναντι στα βαλκανικά έθνη, καθώς και σε τυχόν μεταστροφές αυτής. Εκ πρώτης όψεως, η εξέταση του εκτενέστατου

σώματος των νεοελληνικών λογοτεχνικών κειμένων που αναφέρονται στη Βαλκανική και η ταυτόχρονη θεωρητικοποίησή τους σε ένα επεξηγηματικό μοντέλο βασισμένο στα θεωρητικά σχήματα του Οριενταλισμού και του Βαλκανισμού, ενδέχεται να προβάλει ως σπουδή στο αδύνατο. Ωστόσο, θεωρώ ότι η στοχευμένη μελέτη κειμένων που αποδεικνύονται χαρακτηριστικά της εκάστοτε περιόδου μελέτης, μπορεί να προσδώσει ρεαλιστική βάση στο όλο -φιλόδοξο σε κάθε περίπτωση- εγχείρημα. Καθολικός σκοπός είναι η διερεύνηση ολόκληρου του φάσματος των σχέσεων μεταξύ της Ελλάδας και των βαλκανικών λαών, όπως αυτές παρουσιάζονται και αποτιμώνται εντός των νεοελληνικών κειμένων, από τη μεταχείριση των βαλκάνιων γειτόνων ως εχθρών ή συμμάχων του νεοελληνικού βασιλείου στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα, στη θέασή τους μέσα από το ιδεολογικοπολιτικό πρίσμα του κομμουνισμού κατά τη διάρκεια του βαλκανικού υπαρκτού σοσιαλισμού, έως και την αποτύπωση του φαινομένου του ρατσισμού προς τους οικονομικούς μετανάστες της δεκαετίας του 1990, ή τη διαχείριση της σύγχρονης βαλκανικής πραγματικότητας, όπως αυτή αρχίζει να διαφαίνεται στον ορίζοντα ήδη από τις αρχές της ίδιας δεκαετίας.

I

Από την ίδρυση του νεοελληνικού βασιλείου έως το τέλος του Ελληνικού Μεσοπολέμου

1830-1940

Σας εξομολογούμαι, κύριοι ακροαταί, ότι είτε από τες πρωτυτερινές μου ομιλίες με τον Δανιήλ,
είτε από το πολεμικό τραγούδι, εμεγαλύνετο τόσο η καρδιά μου, αισθανόμουν μιαν δύναμιν,
δύναμιν να πιασθώ μαλλιά με μαλλιά με τον ανδρειότερο του καιρού μας,
σαν ο βαφιάς με γάλλο παλαιστή.[...].
Στεκόμουν εκεί θεατής άφωνος εις όσα έβλεπα εμπρός μου, τα οκτώ κανόνια,
πέντε χιλιάδες ντουφέκια αριθμολογημένα, τα σπαθιά των πασάδων, τα υπερήφανα άτια τους,
τα χρυσά χαλινάρια, και εις δύο θύρες του οπλοστασίου είδα κρεμασμένα τα παράσημα της Κριμαίας,
αγγλικά, γαλλικά, οθωμανικά."
Γεώργιος Τερτσέτης, *Τί είδα εις την τετράμηνον περιήγησίν μου*, 1858

- 'Μα πώς!- Ανήκετε στα Βαλκάνια! Πώς μπορεί να ισχύει αυτό;' αναφώνησαν.
'Η Ελλάδα είναι η πλέον μορφωμένη χώρα στον κόσμο-
πώς θα μπορούσε να είναι ένα βαλκανικό κράτος';"
Demetra Vaka, *The heart of the Balkans*, 1917

"Μα αν υπάρχη γωνιά της γης που το αίμα καθενός είνε ανάμικτο, αυτή είνε η Βαλκανική,
αυτό το απέραντο ψηφιδωτό των λαών. Όλοι, ποιός πολύ, ποιός λίγο, είνε εμποτισμένοι με το αίμα του άλλου,
τόσο βαθειά ώστε στους Νοτιοσλαύους να συναντάς ρωμανική εμφάνιση, στους Έλληνες σλαυικά ιδιώματα,
και στους Βουλγάρους των νοτίων μερών μεσογειακή ημερότητα".
Ι.Α. Σοφιανόπουλος, *Πώς είδα τη Βαλκανική- Πολιτική, κοινωνική και οικονομική έρευνα*, 1927

Η νεοελληνική διερευνητική ματιά στη Βαλκανική: από το 1830 μέχρι τους Βαλκανικούς Πολέμους

Το ελληνικό ενδιαφέρον για τις εθνότητες της Βαλκανικής και τις εξελίξεις εντός αυτής είναι σαφώς προγενέστερο των χρονικών ορίων που εξετάζονται εδώ. Επιφανείς εκπρόσωποι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού προβληματίζονται βαθιά για τη σχέση της Ελλάδας με το βαλκανικό χώρο, ενώ στη *Συναγωγή νέων λέξεων* του Κουμανούδη, που κυκλοφόρησε στα 1883, αναφέρεται πως το επίθετο "βαλκανικός" χρησιμοποιούνταν στη νεοελληνική, ως δάνειο από τους Φράγκους, ήδη προ δεκαετιών: προοδευτικά, ο όρος "Βαλκάνια" εμφανίζεται στον ελληνικό Τύπο πριν από το 1890, τυποποιείται κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων και αποτελεί πράγματι γεγονός ότι "είναι δύσκολο να αποφύγει κανείς το συσχετισμό της εισαγωγής και της βαθμιαίας επικράτησης του νέου όρου, 'Βαλκάνια', με τη διαδικασία απομάκρυνσης της Ελλάδας από ένα χώρο που άλλοτε θεωρούσε απολύτως οικείο, αλλά και τη γεωγραφική συρρίκνωση της Μεγάλης Ιδέας, που εκ των πραγμάτων άφηνε την 'Ανατολή' εκτός"[123]. Σε ένα πλαίσιο ιστορισμού θα πρέπει να γίνει κατανοητό πως τα υπό εξέταση κείμενα της πρώτης περιόδου ενδιαφέροντος

[123] Βασίλης Γούναρης, *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων- Από τον Διαφωτισμό έως τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο,* ό.π., σ.15.

γράφονται σε ένα χρονικό διάστημα, κατά το οποίο κυοφορούνται οι καταιγιστικές εξελίξεις που έλαβαν χώρα στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ου στα Βαλκάνια, και συντέλεσαν, μεταξύ άλλων, στη σταδιακή παραχώρηση όλο και περισσότερων δικαιωμάτων στις βαλκανικές χώρες από την Υψηλή Πύλη, στη διαμόρφωση των βαλκανικών εθνικών κρατών, στην αύξηση των εθνικιστικών τάσεων στο βαλκανικό χώρο και στην τελική κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η πρώτη εξεταζόμενη περίοδος περιλαμβάνει επιλεγμένα κείμενα, τα οποία ανήκουν στη νεοελληνική κουλτούρα και αναδεικνύουν το ενδιαφέρον των Ελλήνων λογίων για τα Βαλκάνια, και ιδιαίτερα για τις πολιτικές εξελίξεις εντός αυτών, οι οποίες άλλωστε θα αποβούν καθοριστικές και για το νεότευκτο ελληνικό βασίλειο.

Ήδη από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα στο βαλκανικό ορίζοντα προβάλλεται ξεκάθαρα η ανάγκη της εθνικής απελευθέρωσης: αν και το αίτημα αυτό δε μπορεί να θεωρηθεί καθολικό, υπήρξε αναμεμειγμένο με κοινωνικές διεκδικήσεις και εντέλει οδήγησε στα επαναστατικά κινήματα των Σέρβων, των Ρουμάνων, αλλά και των Ελλήνων [124] . Φυσικά, κάθε επαναστατικό κίνημα στη Βαλκανική χαρακτηρίζεται από σαφείς ιδιαιτερότητες, ωστόσο, το φαινόμενο των βαλκανικών εθνικισμών φθάνει στο απόγειό του και οδηγεί στη δημιουργία των βαλκανικών κρατών, μέσα στον 19ο αιώνα: τα νεαρά βαλκανικά κράτη, επιχειρούν "να νομιμοποιήσουν την ύπαρξή τους με την εξιδανίκευση του αντίστοιχου κυρίαρχου έθνους -μάρτυρα διαμέσου των αιώνων- με την καλλιέργεια μιας μανιχαϊστικού τύπου επίσημης ιστορίας, με όρους θυτών και θυμάτων"[125]. Παράλληλα, δε θα πρέπει να υποτιμηθεί η έντονη εμπλοκή των ευρωπαϊκών Μεγάλων Δυνάμεων στη Βαλκανική: έχει άλλωστε υποστηριχθεί ότι τα ανεξάρτητα κράτη της Ελλάδας, της Βουλγαρίας, της Ρουμανίας και της Σερβίας υπήρξαν σε μεγάλο βαθμό δημιουργήματα των Μεγάλων Δυνάμεων, παραμένοντας μάλιστα κάτω από τον έλεγχό τους για σημαντικό χρονικό διάστημα[126]. Στη διάρκεια της μελετώμενης περιόδου κυρίαρχο γεγονός αποτελεί η διεθνοποίηση της βαλκανικής κρίσης, που πραγματοποιήθηκε μέσω της Ανατολικής Κρίσης των ετών 1875-1878: λόγω των

[124] Κώστας Μ. Σταματόπουλος, *Μάθημα Βαλκανικής Ιστορίας- Από την βυζαντινή και την οθωμανική οικουμένη στον σχηματισμό και στην λειτουργία των εθνικών κρατών,* Αθήνα, Δόμος, 1995, σσ.44-45.
[125] Μαριλένα Κοππά, *Η συγκρότηση των κρατών στα Βαλκάνια (19ος αιώνας): Τρείς και μία περιπέτειες,* Αθήνα, Εκδοτικός Όμιλος Λιβάνη, 2002, σ. 372.
[126] S.N. Eisenstadt, *Tradition, change and modernity,* New York, John Wiley & Sons, 1973, σ.259.

υψηλών φορολογικών απαιτήσεων των οθωμανικών αρχών στα 1875 οι Χριστιανοί και οι Μουσουλμάνοι της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης εξεγείρονται, για να υποστηριχθούν σύντομα από Σέρβους εθελοντές. Ένα χρόνο περίπου αργότερα η εξέγερση επεκτείνεται στη Βουλγαρία και παρά το γεγονός ότι αρχικά υπήρξε ανεπιτυχής, ο ευρωπαϊκός κόσμος γνωρίζει μάλλον για πρώτη φορά το βουλγαρικό αγώνα και σοκάρεται από την οθωμανική βιαιότητα στο βουλγαρικό χώρο. Επιπλέον, μέχρι τον Ιούνιο του 1876, τόσο οι Σέρβοι, όσο και οι Μαυροβούνιοι κηρύσσουν τον πόλεμο ενάντια στην παραπαίουσα Οθωμανική Αυτοκρατορία[127]. Μέσα σε αυτό το ρευστό και έντονο πολιτικοστρατιωτικό κλίμα, το ελληνικό ενδιαφέρον για τη Βαλκανική -που επί της ουσίας συνιστά ένα ενδιαφέρον για το ίδιο το ελληνικό κράτος, υπό την έννοια ότι οι διεθνείς εξελίξεις στον ευρύτερο γεωπολιτικό χώρο, επηρεάζουν άμεσα την Ελλάδα- αυξάνεται προοδευτικά, τόσο μέσω της κυκλοφορίας σχετικών περιηγητικών κειμένων, όσο και μέσω της αύξησης των πολιτικοκοινωνικών μελετών και πολιτικών πραγματειών που αφορούν το σύνολο των βαλκανικών εθνών.

Η αναφερόμενη στα Βαλκάνια νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή της περιόδου δεν είναι ιδιαίτερα εκτενής ˙ επιπλέον, έχει το χαρακτηριστικό μιας τμηματικής ενασχόλησης με το βαλκανικό χώρο, υπό την έννοια ότι αφορά κυρίως τη Βουλγαρία, την Αλβανία, τη Σερβία και σε μικρότερο βαθμό το Μαυροβούνιο. Η Ρουμανία στο συγκεκριμένο χρονικό διάστημα εικονοποιείται στο νεοελληνικό φαντασιακό κυρίως μέσω της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας, καθώς και μέσω πολιτικοκοινωνικών μελετών, ενώ οι υπόλοιπες βαλκανικές εθνότητες περνούν σε δεύτερο πλάνο. Εξαιρετικά σημαντικό είναι το γεγονός ότι οι Έλληνες συγγραφείς της περιόδου φαίνεται να διαχωρίζουν με ευκολία και σαφήνεια τις βαλκανικές εθνότητες, παρά το ότι διοικητικά ανήκουν ακόμα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο νεοελληνικός λόγος της περιόδου για τη Βαλκανική, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί διερευνητικός: από τη μια πλευρά παρουσιάζει σαφείς διακυμάνσεις -που μπορούν πάντως να κατανοηθούν σε ένα σαφές ιστορικοπολιτικό πλαίσιο συζήτησης- ενώ παράλληλα ενσωματώνει σταδιακά ορισμένες στερεοτυπικές αναφορές για τα βαλκανικά έθνη, οι οποίες θα αποδειχθούν εξαιρετικά ανθεκτικές στο χρόνο. Συγχρόνως, τα εξεταζόμενα κείμενα αφορούν μια πρώτη θεώρηση των παραγόντων

[127] Σπυρίδων Σφέτας, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία- Τόμος Α'- Από την οθωμανική κατάκτηση των Βαλκανίων μέχρι τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1354-1918),* Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2009, σσ. 293-296.

εκείνων που οδηγούν την Ελλάδα συν τω χρόνω σε μια φαντασιακή τοποθέτηση έξω από το βαλκανικό χώρο και σε μια κατεύθυνση ιεράρχησης του νεοελληνικού χώρου περισσότερο κοντά στη Δύση: καθώς η νεοελληνική ταυτότητα διαμορφώνεται, ο βαλκανικός χώρος χρησιμοποιείται κάποτε ως συνώνυμο του Άλλου, ερχόμενος σε αντιδιαστολή με τα στοιχεία που συγκροτούν το 'Εμείς' της ελληνικής πλευράς.

Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής: μια ρομαντική απεικόνιση της Αυθεντικής Αυλής του Βουκουρεστίου των αρχών του 19ου αιώνα

Στα 1895 ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής εκδίδει τα απομνημονεύματά του, εκκινώντας τη διήγησή του από την παιδική του ηλικία και τις πρώτες του ενθυμήσεις. Γεννημένος στις αρχές του 19ου αιώνα, ο Φαναριώτης -όπως ο ίδιος δηλώνει- στην καταγωγή Ραγκαβής, έζησε τα παιδικά του χρόνια στην Κωνσταντινούπολη. Ωστόσο, η μοίρα έμελλε να τον οδηγήσει σύντομα στην Αυλή του Βουκουρεστίου, μέσα από μια αλληλουχία γεγονότων που ο ίδιος διηγείται. Ο ηγεμόνας της Βλαχίας Ιωάννης Καρατζάς, φοβούμενος κάποια απόπειρα δολοφονίας του, κρίνει ότι πρέπει να εγκαταλείψει το θρόνο του, δραπετεύοντας από το Βουκουρέστι. Η Υψηλή Πύλη, "ιδιότροπος εν τη οργή ως και εν τη ευνοία της"[128], είχε στις αρχές του 19ου αιώνα την αρμοδιότητα να επιλέγει κατά βούληση τον ηγεμόνα της Βλαχίας. Καθώς το δικαίωμα της επιλογής του ηγεμόνα είχε περιορισθεί εν τω μεταξύ σε τέσσερις μόνο φαναριώτικες[129] οικογένειες, το χρίσμα λαμβάνει ο Αλέξανδρος Σούτζος, στενό συγγενικό πρόσωπο του πατέρα του Ραγκαβή. Ο πατέρας του συγγραφέα λαμβάνει επίσημη θέση στην Κωνσταντινούπολη, ωστόσο, περίπου έπειτα από ένα χρόνο αποστέλλεται αιφνίδια στο Βουκουρέστι. Ως επακόλουθο, η οικογένεια Ραγκαβή ξεκινά τις προετοιμασίες για τη μετακίνησή της στη Βλαχία και την εγκατάστασή της στην Αυλή, ως συγγενείς του ηγεμόνα Αλέξανδρου Σούτζου. Στις σελίδες των απομνημονευμάτων του, τις οποίες ο Ραγκαβής αφιερώνει στην περιγραφή της εμπειρίας του εκεί, παρέχεται μια ρομαντική και μεγαλοπρεπής απεικόνιση της Αυθεντικής Αυλής[130]. Παρά το ότι τα *Απομνημονεύματα* του

[128] Αλέξανδρος Ρίζος-Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα,* Τόμος Πρώτος, Αθήνα, Γεώργιος Κασδόνης, 1894, σ.47.

[129] Σημ: Σχετικά με το σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισαν οι Φαναριώτες στην Οθωμανική διοίκηση, βλέπε το -εκδοθέν πρώτα στα γαλλικά και στη συνέχεια μεταφρασμένο στην ελληνική- έργο του Μ.Φ. Ζαλλώνη, με τίτλο *Σύγγραμμα περί των Φαναριωτών,* μτφ. Ν. Ηδαιεφαβ (σσ. Ν. Βαφειάδης), Παρίσι, Τυπογραφείο Εβεράρτου, 1816. Επιπλέον, για τη δράση των Φαναριωτών στη Ρουμανία, βλέπε και Σπυρίδων Φωκάς, *Ο Ζαλλώνης, οι Φαναριώτες και οι Ρουμάνοι,* Αθήνα, [χ.ο.], 1989.

[130] Σημ: Το ελληνικό ενδιαφέρον για το ρουμανικό χώρο είναι βέβαια προγενέστερο της αφήγησης του Ραγκαβή. Ήδη από τον προηγούμενο αιώνα, και συγκεκριμένα στα 1742, ο Μάρκος Αντώνιος

συγγραφέα, έγιναν αντικείμενο σκληρής κριτικής, καθώς "κρίθηκαν με όρους λογοτεχνικού αναγνώσματος είτε ιστορικής πραγματείας", στην πραγματικότητα βρίθουν σημαντικών στοιχείων, όχι μόνον σχετικά με τη ζωή του Ραγκαβή, αλλά και αναφορικά με ολόκληρο τον ελληνικό 19ο αιώνα[131].

Η -φαντασιακή ή μη- περιγραφή των βαλκανικών βασιλικών Αυλών υπήρξε λογοτεχνικός τόπος, ο οποίος αποτέλεσε τη βάση ποικίλλων ευρωπαϊκών λαϊκών μυθιστορημάτων ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, με ιδιαίτερη έμφαση μάλιστα στα ρομαντικά στοιχεία. Η Vesna Goldsworthy αναφέρει επί του θέματος ότι η ανάδυση νέων βασιλείων στη νοτιοανατολική Ευρώπη, έστρεψε την προσοχή του βρετανικού κοινού σε άγνωστες -ως επί το πλείστον- έως τότε περιοχές. Και συνεχίζει:

"η ζωή των νεοϊδρυμένων ευρωπαϊκών αυλών ενέπνευσε πολλούς συγγραφείς λαϊκών μυθιστορημάτων. Διαμάχες σχετικά με τη διαδοχή, μοργανατικοί γάμοι και έντεχνα δημοσιοποιημένα σκάνδαλα που γέμιζαν τις στήλες των εφημερίδων, ήταν αδύνατο να μην ελκύσουν την προσοχή σε μια εποχή που τα βασιλικά ρομάντζα αποτελούσαν ήδη υλικό για λαϊκά αναγνώσματα. Μυθιστορήματα σχετικά με τους βασιλικούς οίκους των Βαλκανίων πρόσφεραν στον συγγραφέα τη δυνατότητα εκμετάλλευσης πολλών ρομαντικών στοιχείων που χαρακτήριζαν την πλοκή έργων απόδρασης. Εξωτικές τοποθεσίες, έρωτας και περιπέτεια, καθώς και υψηλή πολιτική και πόλεμος, διαθλώνταν μέσα από προσωπικές ιστορίες που έδειχναν ότι βασιλείς κα βασίλισσες είχαν βάσανα και επιθυμίες παρόμοιες με αυτές των κοινών θνητών"[132].

Κατσαϊτης καταγράφει τις εντυπώσεις του από το ταξίδι του στη Μολδοβλαχία. (Βλέπε σχετικά, Φίλιππος Φάλμπος, *Μάρκου Αντώνιου Κατσαΐτη ΙΙΙ- Ταξίδι στη Μολδοβλαχία το έτος 1742,* Αθήνα, [χ.ο.], 1979. Αντίστοιχα, ο Δανιήλ Φιλιππίδης, στις αρχές του 19ου αιώνα και συγκεκριμένα κατά το 1816 εκδίδει στη Λειψία, το έργο του υπό τον τίτλο *Γεωγραφικόν της Ρουμουνίας- ες ακριβεστέραν και πληρεστέραν κατάληψιν της ιστορίας αυτής,* όπου πλήθος γεωγραφικών, ηθογραφικών και εθνογραφικών στοιχείων σχετικά με τη Ρουμανία, μεταφέρονται στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό. Το ελληνικό ενδιαφέρον για τη Ρουμανία συνεχίζεται εντός του 19ου αιώνα, κυρίως μέσω δημοσιογραφικών άρθρων, όπως μαρτυρά η μελέτη του Άλκη Μάνθου, *Ηπειρώται δημοσιογράφοι στη Ρουμανία- Θωμάς Πασχίδης,* Αθήνα, Βιβλιοθήκη Ηπειρωτικής Εταιρείας Αθηνών, 1970. Σταδιακά δε, όσο προχωρούμε προς τη σύγχρονη εποχή, το ενδιαφέρον αυτό φαίνεται να αυξάνεται.

[131] Σημ: Βλέπε σχετικά Τάκης Καγιαλής, "Τα Απομνημονεύματα του Α.Ρ. Ραγκαβή και η Κριτική", στο : Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα,* Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999. Ο Καγιαλής θεωρεί ότι οι επικρίσεις που δέχτηκαν τα Απομνημονεύματα του Ραγκαβή έχουν βαθύτερες ρίζες, καθώς "το συγκεκριμένο έργο φαίνεται πως αντιμετωπίστηκε ως συμβολική παράσταση ενός ολόκληρου συστήματος γλωσσικών, αισθητικών, ηθικών, κοινωνικών και πολιτικών αντιλήψεων, των οποίων ο Ραγκαβής θεωρήθηκε ο κεντρικός (και ο επισημότερος) εκφραστής: των αντιλήψεων του γλωσσικού αρχαϊσμού, του αθηναϊκού ρομαντισμού, του λογιοτατισμού, του φαναριωτισμού κ.ο.κ. Το απορριπτικό μένος κατά του έργου φαίνεται έτσι να οφείλεται κατά κύριο λόγο στην απέχθεια προς ό, τι [...] αντιπροσώπευε η προσωπικότητα, η δραστηριότητα και, ευρύτερα, ο κόσμος του Ραγκαβή".

[132] Vesna Goldsworthy, *Ruritania*- Ανακαλύπτοντας τα Βαλκάνια, ό.π., σσ. 85-86.

Ο Ραγκαβής εντάσσει στη διήγησή του το στοιχείου του εξωτισμού[133] ήδη κατά τη διάρκεια της περιγραφής της διαδρομής που ακολούθησε μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Βουκουρεστίου. Στη σύντομη αναφορά του στη βουλγαρική επαρχία, την οποία διασχίζει ως μέρος της προαναφερθείσης διαδρομής, επισημαίνει τον πιθανό κίνδυνο ενέδρας ληστών, ενώ συχνά η αφήγησή του περιγράφει μια ατμόσφαιρα μεταξύ θρησκοληψίας και δεισιδαιμονίας. Επιπρόσθετα, εμμένει στη ζωηρή εντύπωση που του έκαναν ως παιδί οι φτωχικές καλύβες και οι παράξενες ενδυμασίες των κατοίκων, οι οποίες χαρακτηρίζουν το σκηνικό που περιγράφει ο Ραγκαβής ως αυθεντικές, βαλκανικού χρώματος, εικόνες:

"Πανταχού όμως δεν απηντώμεν ομοίαν δεξίωσιν, και ιδίως αφ' ου προέβημεν εις την Βουλγαρίαν, κατελύομεν πολλάκις το εσπέρας εις καλύβας χωρικών πτωχάς, αλλά καθ' όσον τας ενθυμούμαι καθαρίας, όπου τα της τροφής μετ' ουκ ολίγων δυσκολιών πολλάκις ωκονομούντο. Δι' ημάς όμως μάλιστα τα παιδιά, τούτο ην ευτυχώς αδιάφορον, και εχαίρομεν δια πάντα τα νέα αντικείμενα όσα απηντώμεν. Τοιαύτα ήσαν δι' ημάς και αυταί αι καλύβαι, διότι τοιαύτας ουδέποτε είχομεν ιδεί εν Κωνσταντινουπόλει, επίσης και η ασυνήθης τροφή και κλίνη, και των χωρικών η παράδοξος ενδυμασία, και αυτή η περίστασις ότι δεν ήξευρον αυτών την Ελληνικήν, και πολλάκις δια σχημάτων συνενοούμεθα"[134].

Η οικογένεια Ραγκαβή εγκαθίσταται στο Βουκουρέστι, όπου ο συγγραφέας εστιάζει σε διάφορες πτυχές της καθημερινής ζωής της Αυλής, με την περιγραφή της τελευταίας να γέμει ρομαντικών στοιχείων. Ο Ραγκαβής αποκαλύπτει σε διάφορα σημεία της αφήγησής του έναν κόσμο μεγαλοπρέπειας, πλούτου και πολυτέλειας˙ μεταφέρει δε μια γοητευτική μείξη εικόνων που αποτυπώνουν άμαξες, βασιλείς και αριστοκράτες, επίσημες δεξιώσεις και συμβούλια μέσα σε εντυπωσιακές αίθουσες, ακριβά ενδύματα, ενώ παράλληλα επισημαίνεται η παρουσία ξένων καλλιτεχνών, σωματοφυλάκων και υπηρετικού προσωπικού στον ευρύτερο χώρο της Αυλής:

"Μίαν ημέραν ο πατήρ μου έλαβε και εμέ μεθ' εαυτού εις την τοιαύτην παράταξιν. Ενθυμούμαι δ' 'ότι οι την άμαξαν μεγαλοπρεπώς προπέμποντες σωματοφύλακες, και αι βαθείαι προσκυνήσεις των συναντώντων ημάς πεζών, [...]. Με συμπαρέλαβε δ' ενίοτε ο πατήρ μου και εις το αυθεντικόν συμβούλιον προς ευχαρίστησιν της περιεργείας μου και με έθετε πλησίον του εις την θέσιν ήτις τω ην ωρισμένη. Ότε το πρώτον με εισήγαγε, μοι

[133] Σημ: Προφανώς, δεν αναφέρομαι εδώ στα εξωτικά διηγήματα του Ραγκαβή, για τα οποία έχει γίνει λόγος από άλλος ερευνητές, παρά μόνον στο στοιχείου του εξωτικού, όπως αυτό αναδύεται στο κείμενο μέσω των αναφορών στις "παράξενες" βαλκανικές ενδυμασίες που έλκουν την προσοχή του νεαρού τότε Ραγκαβή. Για το στοιχείο του εξωτισμού στη διηγηματογραφία του Ραγκαβή, βλέπε Δημήτρης Τζιόβας, "Μεταξύ Ανατολής και Δύσεως: Α.Ρ. Ραγκαβής και Γ. Βιζυηνός", στο: *Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών- Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981*, Τόμος Α', Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999, σσ. 105-115.

[134] Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα,* Τόμος Πρώτος, ό.π., σ.60.

έδειξεν εις το βάθος της αχανούς αιθούσης θρόνον ωρισμένον δια τον Αυθέντην ˙ [...] Αίφνης ηκούσθη παιανισμός της οπωσούν βαρβάρου μουσικής συγκειμένη εκ τυμπανιδίων και ευθυαύλων και η φωνή των κηρύκων ανήγγειλε την έλευσιν του Αυθέντου. [...] Φορούσε δ' ο Αυθέντης την επίσημόν του στολήν, ήτοι την διάργυρον αυτού μηλωτήν και εις την κεφαλήν το σαμουροκάλπακον, υψηλόν κυλινδρικόν κάλυμμα εκ δέρματος πολυτίμου σίμωρος κατεσκευασμένον, όπερ έφερον επίσης, αλλά κατά τας επισήμους μόνον ημέρας ο πρώτιστοι των αρχόντων, οι κύριοι υπουργοί"[135].

Επιπροσθέτως, η αριστοκρατία της Αυλής παρουσιάζεται να αναπτύσσει αξιομνημόνευτη πνευματική ανάπτυξη και δραστηριότητα. Οι αναφορές στη θεατρική, ποιητική και φιλολογική παιδεία των αριστοκρατικών κύκλων της Αυλής είναι συχνές, όπως και οι μνείες στην ελληνική παιδεία που λαμβάνει το ελληνικό στοιχείο της περιοχής[136]. Ο Ραγκαβής, ο οποίος παραμένει στο Βουκουρέστι έως και την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης, συνθέτει ένα πλαίσιο περιγραφών για το Βουκουρέστι, οι οποίες ταιριάζουν απόλυτα με το χαρακτηρισμό του ως "Παρίσι της Ανατολής". Παρ' όλ' αυτά, ο συγγραφέας δεν ταυτίζει το Βουκουρέστι με την Ευρώπη, παρά το διαχωρίζει από εκείνη, αισθανόμενος την επιρροή της Υψηλής Πύλης στην καθημερινή, αλλά και στην πολιτική ζωή της χώρας. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα, σύμφωνα με το οποίο ο συγγραφέας ντύνεται κατά τη διάρκεια του εορτασμού της αποκριάς "ευρωπαϊκά", γεγονός που δυσαρεστεί ιδιαίτερα τον Σούτζο, λόγω των πιθανών "επικίνδυνων συνεπειών" που θα μπορούσε να έχει για τη θέση του η συγκεκριμένη επιλογή[137].

Αν και φαινομενικά αθώο, το περιστατικό αποδεικνύει ότι στις αρχές του 19ου αιώνα, τυχόν σχέσεις της περιοχής των Βαλκανίων με την Ευρώπη, με άλλα λόγια τη λεγόμενη Δύση, υπήρξαν από ανεπιθύμητες έως απαγορευμένες από την Οθωμανική διοίκηση. Είναι γεγονός ότι ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα ο όρος "Ανατολή" σχετιζόταν με τις έννοιες της καθυστέρησης και του εκφυλισμού, θεωρούμενος ως ένα "προγενέστερο στάδιο της Δύσης". Βέβαια, η ίδια η Οθωμανική Αυτοκρατορία, "συνιστούσε μια Ανατολή, η οποία συνυπήρχε παράλληλα με τη Δύση. Πρόκειται για έναν άλλο και, ίσως, αντίπαλο χωροχρόνο, με τη δική του δομή

[135] Ό.π., σσ. 71-72.

[136]Σημ: Για περισσότερες σχετικές πληροφορίες, βλέπε Walter Puchner, "Μια σημαντική πηγή της ιστορίας του ελληνικού θεάτρου, του 19ου αιώνα- Τα *Απομνημονεύματα* του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, (1894/5, 1830)", σσ.429-504 , στο: *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών,* Τόμος 34, 2002-2003.

[137] Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα,* ό.π., σ.73.

και ιστορική εξέλιξη, ο οποίος βρισκόταν σε σχέση συγχρονίας με τη Δύση"[138]. Η παρούσα συνθήκη αποτελεί ουσιαστικά ένα τεκμήριο απόδειξης για τον τρόπο με τον οποίο τα Βαλκάνια αποκόπηκαν από τις επαφές με τη Δυτική Ευρώπη και για το πώς σταδιακά χτίστηκε ο ιδιάζων, μεταβατικός και ενδιάμεσος χαρακτήρας τους, ως ένας χώρος που βρίσκεται μεταξύ του αντιθετικού διπόλου Ανατολής και Δύσης. Η σύγκριση του ανωτέρω περιγραφόμενου περιστατικού με πάμπολλους -παρεμφερείς ή μη- λογοτεχνικούς τόπους μεταγενέστερων κειμένων, θα αποβεί καθοριστικός παράγοντας, έτσι ώστε να αναδειχθεί η τελική θέση της νεοελληνικής κουλτούρας αναφορικά με τη σχέση των βαλκανικών εθνών με την Ευρώπη, καθώς και η άποψη των Ελλήνων λογίων για τον τρόπο με τον οποίο η Οθωμανική διοίκηση επέβαλλε την καθυστέρηση του εκσυγχρονισμού των Βαλκανίων και την επιθυμητή ένωση ή τουλάχιστον τη σύγκλισή τους με τις ευρωπαϊκές δομές και νόρμες κανονικότητας .

Ο Τυχοδιώκτης του Μιχαήλ Χουρμούζη: μια σπάνια λογοτεχνική εικόνα του Βούλγαρου Άλλου

Η θεατρική κωμωδία του Μιχαήλ Χουρμούζη *Ο Τυχοδιώκτης*, έργο γραμμένο στα 1835, παρέχει μια σπάνια για τη νεοελληνική γραμματεία εικόνα του Βούλγαρου Άλλου κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Υπ' αυτήν την έννοια, η εξέταση του χαρακτήρα του Στογιάνκου, στον οποίο αναφέρομαι εδώ -αν και η παρουσία του τελευταίου στην υπό συζήτηση κωμωδία αποδεικνύεται εξαιρετικά σύντομη- χρήζει πράγματι ειδικής μνείας. Ο Χουρμούζης αποτελεί μια σημαντική, αν και απλοϊκή φωνή του 19ου αιώνα, που "συνέλαβε κατά τρόπο θαυμαστό το πρόβλημα της νεοελληνικής υπόστασης", και στα έργα του, η ξενομανία, η αλόγιστη αντιγραφή των ευρωπαϊκών προτύπων μέσω της νοοτροπίας του "διαφωτισμένου πιθήκου", αλλά και η ξενική προστασία, αποτέλεσαν αντικείμενο σαρκασμού[139].

Η θεατρική αυτή κωμωδία αποτελεί στην ουσία ένα δηκτικό σχόλιο έναντι της ξενοκρατίας και ειδικότερα κατά των Βαυαρών διοικητικών εκπροσώπων στον ελληνικό χώρο: αρκετά αργότερα από την εποχή που γράφει ο Χουρμούζης, και συγκεκριμένα στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ου, το ευρωπαϊκό λαϊκό μυθιστόρημα χαρακτηριζόταν από μια τάση εστίασης σε φανταστικούς βασιλικούς οίκους των Βαλκανίων, οι οποίοι αντιπροσώπευαν συνήθως "μια μάλλον γραφική

[138] Γεωργία Γκότση, "Αυτοκρατορία και εξωτισμός στα διηγήματα του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή", σσ. 97-105, στο: *Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών- Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981*,ό.π., σ.100.
[139] Τάσος Λιγνάδης, *Ο Χουρμούζης- Ιστορία και Θέατρο,* Αθήνα, Μπούρης, 1986, σ.321.

ανάμειξη βαλκανικών παθών και αυστηρού γερμανικού πρωτοκόλλου" [140] . Το πρόσωπο που σατιρίζεται[141], αφορά μια φιγούρα ανίκανη, αναξιοπρεπή, όχι ιδιαίτερα έξυπνη, δειλή και οκνηρή. Ο Βαυαρός διοικητής θεωρείται ότι κατασπαταλά το δημόσιο χρήμα του ελληνικού λαού, προσπαθώντας να ανεγείρει στρατιωτικά κτήρια ή να ναυπηγήσει πλοία, από τα οποία αργότερα ευελπιστεί να αποκομίσει υψηλό, προσωπικό χρηματικό όφελος. Άσπονδος εχθρός του Τυχοδιώκτη είναι ο Έλληνας Θρασύβουλος καθώς και οι δύο εποφθαλμιούν την Καλλιόπη, η οποία συνιστά το μήλον της έριδος για τους δύο αντιμαχόμενους άντρες.

Καθώς εκτυλίσσεται η αφήγηση, τα περιγραφόμενα περιστατικά της διαμάχης μεταξύ των δύο αντρών, αποκαλύπτουν ολοένα και περισσότερα το δειλό και αναξιοπρεπή χαρακτήρα του Τυχοδιώκτη. Η δράση κινείται σταθερά γύρω από τις ενέργειες του Βαυαρού διοικητή ώστε να καρπωθεί προσωπικά οφέλη, όπως και γύρω από τις παράλληλες προσπάθειές του να κατακτήσει την Καλλιόπη. Ως αποτέλεσμα ωστόσο αυτών των ενεργειών, επέρχεται πάντοτε ο εξευτελισμός του Τυχοδιώκτη, ενώ ο Θρασύβουλος δε σπαταλά σε καμία περίπτωση την ευκαιρία να αναδείξει τον πραγματικό χαρακτήρα του αντιπάλου του. Η αφήγηση κλείνει με το διωγμό του Βαυαρού διοικητή από την Ελλάδα, αφού πρώτα -ακριβώς λόγω της έλλειψης εξυπνάδας που τον διακρίνει, όντας παράλληλα εντελώς έξω από την πραγματικότητα- πέφτει θύμα των Ελλήνων εμπόρων στην προσπάθειά του να ναυπηγήσει πλοία και να εξασφαλίσει έτσι τα επιδιωκόμενα, τεράστια οικονομικά κέρδη. Εκείνο ωστόσο που κυρίως ενδιαφέρει στη διαλογικής μορφής κωμωδία του Χουρμούζη, δεν είναι άλλο από την απεικόνιση του Βούλγαρου χαρακτήρα, του Στογιάνκου. Η συμμετοχή του Στογιάνκου στο έργο, όπως προαναφέρθηκε, είναι ιδιαιτέρως σύντομη, καθώς περιορίζεται σε λίγες μονάχα προτάσεις[142], τις οποίες απευθύνει στον Βαυαρό διοικητή:

"*Μπρε γουρούνι τον καιρό του πολέμου εσένα δεν σε είδα, ήλθες εδώ αφού ετοιμάσθη η τράπεζα δε σε φτάνουν λοιπόν όσα… έφαγες, και όσα άρπαξες, μόνον θέλεις να μας*

[140] Vesna Goldsworthy, Ruritania- Ανακαλύπτοντας τα Βαλκάνια, ό.π., σ.91.

[141] Σημ: Το σατιριζόμενο πρόσωπο, δηλαδή ο «Τυχοδιώκτης», αφορά ένα υπαρκτό και αναγνωρισμένο από την κριτική άτομο. Ο Τάσος Λιγνάδης, τον ταυτοποιεί με τον Karl Heideck, Γερμανό αντισυνταγματάρχη, ο οποίος ήρθε στην Ελλάδα το 1826. Άλλωστε, ο ίδιος ο Χουρμούζης αφιερώνει τον *Τυχοδιώκτη* στον Heideck σαρκαστικά, ενώ ο Λιγνάδης μας πληροφορεί πως ο συγγραφέας "εκτύπησε τους Βαυαρούς ως ανίκανους εξουσιαστές". Για το θέμα βλ. επίσης και: Κ.Γ. Κασίνης, *Μ.Χουρμούζης-: παρωδική μικρογραφία μυθιστορημάτων,* Αθήνα, Το Ροδακιό, 1999, σσ. 72-80.

[142] Σημ: Ενδιαφέρον είναι και το γεγονός ότι τα συγκεκριμένα λόγια του Στογιάνκου, στο αυθεντικό κείμενο του Χουρμούζη είναι στα βουλγαρικά, αμετάφραστα. Η μετάφραση ανήκει στον Γιώργο Κοτανίδη, επιμελητή της έκδοσης της κωμωδίας το 1978.

πουλήσεις και τις πέτρες; Γκρεμίσου απ' εδώ αδιάντροπε εβραίε, διότι μα το θεόν σε λιανίζω σαν το κρέας, σκύλε αναιδή"[143].

"*Πήγαινε στη Συναγωγή πήγαινε Ραββίνε"*[144].

Παρά τη σύντομη συμμετοχή στη δράση ο χαρακτήρας του Στογιάνκου αποτελεί μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα λογοτεχνική φιγούρα, καθώς η θετική απεικόνισή του έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τη συνήθη απεικόνιση των Βουλγάρων σε ελληνικά κείμενα του ίδιου, αλλά και του επόμενου αιώνα. Το πρώτο παράδοξο είναι πως τα λόγια αυτά, αποτελούν μέρος μιας επίθεσης που πραγματοποιείται στο τέλος του έργου από μια ομάδα Ελλήνων-διαφορετικής καταγωγής και διαλέκτου- η οποία οδηγεί στην αποπομπή του Τυχοδιώκτη από την Ελλάδα. Είναι λοιπόν αξιοσημείωτο το γεγονός πως ο Βούλγαρος Στογιάνκος παρουσιάζεται ως μέλος μιας ενιαίας ομάδας, στην οποία οι υπόλοιποι συμμετέχοντες είναι ελληνικής καταγωγής ˙ το σύνολο των μελών της ανωτέρω ομάδας πολέμησε εναντίον των Τούρκων με ζητούμενο την ανεξαρτησία της Ελλάδας και επιδιώκει τώρα την εκδίωξη του Βαυαρού διοικητή από τη χώρα.

Η συνήθης -ήδη από τα χρόνια του Βυζαντίου- στερεοτυπική απεικόνιση του Βουλγάρου Άλλου ως βάρβαρου, εχθρού του ελληνισμού, εικόνα που θα γίνει καλύτερα κατανοητή σε επόμενα κείμενα, αποδομείται εδώ πλήρως: ο σκληρός Βούλγαρος λαμβάνει μια απροσδόκητα θετική χροιά, καθότι πολέμησε εναντίον των Τούρκων στο πλευρό των Ελλήνων. Είναι γεγονός ότι σε βυζαντινά κείμενα, συχνά ο Βούλγαρος Άλλος συνδέεται με τις έννοιες της τραχύτητας, της ωμότητας, της βαρβαρότητας, της έπαρσης, της αλαζονείας, της δειλίας, της ειδωλολατρίας και της δολιότητας [145] . Φαίνεται πως οι Βυζαντινοί είχαν αναπτύξει μια "αίσθηση ανωτερότητας" σε βάρος των Βουλγάρων γειτόνων τους, η οποία βασιζόταν στην σύγκριση των πνευματικών, διοικητικών και στρατηγικών ικανοτήτων των δύο πλευρών: μάλιστα, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η περιφρόνηση που συχνά επιδείκνυαν οι Βυζαντινοί προς τους Βουλγάρους, κληρονομήθηκε κατά ένα μέρος

[143] Μιχαήλ Χουρμούζης, *Ο Τυχοδιώκτης,* Αθήνα, Να Υπηρετούμε το Λαό, 1978, σ. 150.
[144] Ό.π., σ.151.
[145] Κατερίνα Νικολάου, "Η εικόνα του Κρούμου: Εικόνα των 'κακόφρονων Βουλγάρων', *Βυζαντινά Σύμμεικτα,*1996 (10) 169-282. Για το θέμα, βλέπε επίσης και Λένος Μαυρομάτης, "Σημειώσεις για την εικόνα του Άλλου στο Βυζάντιο", *Βυζαντινά Σύμμεικτα,* 1996 (10) 235-239.

τουλάχιστον από τους αρχαίους Έλληνες ιστοριογράφους, και τους αντίστοιχους χαρακτηρισμούς που εκείνοι χρησιμοποιούσαν εναντίων των βαρβαρικών λαών[146].

Ωστόσο, η θετική απεικόνιση του Βουλγάρου εδώ ενέχει διττή σημασία: αφενός έχουμε μια εικόνα που δομείται θετικά απέναντι στο Στογιάνκο, αφετέρου η εικόνα αυτή έχει το χαρακτηριστικό ότι δομείται εναντίον ενός εχθρικού Άλλου, εμπερικλείοντας το Στογιάνκο στο «Εμείς» της ελληνικής πλευράς, που βρίσκεται αντιμέτωπο με τον «Άλλο», είτε αυτός είναι ο αντίπαλος στον πόλεμο Τούρκος, είτε ο Βαυαρός φαύλος διοικητής. Επιχειρώντας να ανακαλύψει κανείς τους λόγους για τον οποίους ο Χουρμούζης προβαίνει σε μια τέτοια απεικόνιση, θα πρέπει να σταθεί αρχικά στο γεγονός ότι την εποχή που γράφτηκε το έργο δεν είχε εξαπλωθεί πλήρως το φαινόμενο του εθνικισμού στα Βαλκάνια, ή, ακριβέστερα, οι εθνικιστικές τάσεις δεν είχαν φτάσει ακόμα στο απόγειό τους. Το γεγονός αυτό έχει ως αποτέλεσμα για τις εθνότητες της Βαλκανικής να εκλαμβάνουν ως κατεξοχήν εχθρό τους τον Τούρκο κατακτητή. Επιπλέον, από ιστορικές πηγές είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε πως πολλοί Βούλγαροι συμμετείχαν στον ελληνικό αγώνα για ανεξαρτησία[147]. Είναι λοιπόν δυνατόν ο Στογιάνκος να είναι εμπνευσμένος από τον καιρό της στρατιωτικής δράσης του Χουρμούζη, με τον ίδιο να γνώρισε ως συναγωνιστές του εναντίον των Οθωμανών, Βουλγάρους στρατιώτες;

Η σύμπραξη Ελλήνων και Βουλγάρων στον αγώνα κατά των Τούρκων μεταφέρεται στο κείμενο και αποτυπώνεται στη στόχευση για αποπομπή του Βαυαρού διοικητή από τον ελλαδικό χώρο, σε μια προσπάθεια του Χουρμούζη να αποδειχθεί πως η παρουσία εκπροσώπου των Μεγάλων Δυνάμεων στη Ελλάδα, είναι άκρως ανεπιθύμητη. Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με τον Raymond Detrez, ιδιαίτερα όσον αφορά συγκεκριμένες περιοχές της Βαλκανικής, έως και τα μέσα του 19ου αιώνα, δεν ήταν τόσο παράλογο το φαινόμενο της αποδοχής μιας άλλης γλώσσας και κουλτούρας από ανθρώπους με διαφορετική εθνική συνείδηση: σύμφωνα με τον ερευνητή, πολλοί Βούλγαροι της περιόδου, δε θεωρούσαν ως εμπόδιο τη βουλγαρική εθνικότητά τους στην επιλογή τους να χρησιμοποιούν την

[146] Petar D. Angelov, "The Bulgarians through the Eyes of the Byzantines", *Bulgarian Historical Review,* 1994 (4) 18-33.
[147] Λευτέρης Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια- Από το 1435 και μετά,* Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2007, σ. 542 κ.εξ.

ελληνική γλώσσα ή να υιοθετούν έναν ελληνικό αστικό τρόπο ζωής[148]. Όπως θα δούμε παρακάτω, μελετώντας άλλα νεοελληνικά κείμενα, οι συνήθεις, στερεοτυπικές απεικονίσεις για τους Βουλγάρους -ειδικά σε όσα γράφονται στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ου- είναι εντελώς διαφορετικές. Λόγω της ανωτέρω συνθήκης, η εικόνα του Στογιάνκου που μόλις συζητήθηκε, αποκτά ειδική σημασία, ως μια λογοτεχνική εικόνα που αντιτίθεται εμφανώς στη νεοελληνική φαντασιακή κατασκευή του Βούλγαρου Άλλου.

Όψεις του Μαυροβουνίου στη νεοελληνική κουλτούρα: ηρωισμός, ρομαντισμός και η σχέση του με τη Δύση. Τα τεκμήρια των Γεωργίου Τερτσέτη και Γεωργίου Μαρτινέλλη

Οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις υπήρξαν ιδιαίτερα δημοφιλές λογοτεχνικό είδος στην Ευρώπη κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα και ειδικότερα για το βρετανικό αναγνωστικό κοινό: καθότι είχαν τη δυνατότητα να μεταφέρουν τον αναγνώστη σε ένα άγνωστο για εκείνον τόπο, ως συνέπεια, η εκάστοτε διήγηση συχνά εμπλουτιζόταν με το στοιχείο του μυστηρίου ή του εξωτικού. Καθώς, ωστόσο, χώρες, όπως η Γερμανία ή η Ιταλία έπαυαν προοδευτικά να θεωρούνται άγνωστες για το μέσο Βρετανό αναγνώστη, η χρησιμοποίησή τους ως σκηνικό αφήγησης ενός μυθιστορήματος μυστηρίου δε φάνταζε πλέον ως ιδανική επιλογή. Έτσι, οι συγγραφείς μεταφέρουν σταδιακά τη μυθιστορηματική τους πλοκή στη βαλκανική ενδοχώρα. Οι δε ταξιδιωτικές εντυπώσεις Βρετανών περιηγητών της Βαλκανικής, έδρασαν συχνά ως γενεσιουργικές δυνάμεις στερεοτυπικών κατασκευών, που έως και σήμερα συνδέονται με την περιοχή των Βαλκανίων. Βέβαια, οι δυτικές περιγραφές των βαλκανικών κρατών συχνά δεν είχαν μεγάλη σχέση με την πραγματικότητα: αν και φαινομενικά αθώες, κάποτε οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις υπέκρυπταν πολιτικές ή εθνικές επιδιώξεις, στάσεις και συμφέροντα.

Τα ταξιδιωτικά κείμενα παρουσιάζουν και ταυτόχρονα αναπαριστούν έναν κόσμο, δηλαδή δημιουργούν ή επινοούν μια πραγματικότητα και συγχρόνως διακηρύττουν την ανεξαρτησία τους από την πραγματικότητα αυτή[149]. Αν και στις ταξιδιωτικές εντυπώσεις το προσωπικό στοιχείο του συγγραφέα αναδύεται σε έντονο βαθμό, και σε αυτές εμπεριέχεται το είδος του δοκιμίου ή ακόμη και στοιχεία

[148] Raymond Detrez, "Relations between Greeks and Bulgarians in the Pre- Nationalist Era: The *Gudilas* in Plovdiv", στο Συλλογικό, *Greece and the Balkans: Identities, Perceptions and Cultural Encounters since the Enlightenment*, Aldershot, Ashgate, 2003, σ.41.
[149] Maria Todorova, *Τα Βαλκάνια- Η δυτική φαντασίωση*, ό.π., σ. 263.

αυτοβιογραφίας, η ταξιδιωτική λογοτεχνία θα πρέπει να θεωρείται προϊόν επιμιξίας, σε σαφώς μικρότερο βαθμό αναλογικά με άλλα είδη[150]. Επιπλέον, το ταξιδιωτικό κείμενο, λειτουργώντας σαν καθρέπτης, αντανακλά τις αξίες και τον πολιτισμό της περιοχής που επισκέπτεται ο συγγραφέας[151]. Καθώς όμως η ταξιδιωτική λογοτεχνία εξετάζει ζητήματα πολιτικά, πολιτιστικά, θρησκευτικά, ανθρωπολογικά και ταυτόχρονα εμπεριέχει χαρακτηριστικά του αυτοβιογραφικού λόγου, διαρθρώνεται τυπολογικά σε αρκετές επιμέρους κατηγορίες [152] . Όσον αφορά την ελληνική λογοτεχνική παραγωγή στα μέσα περίπου του 19ου αιώνα, τα τεκμήρια που εντάσσονται στο είδος της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας μάλλον σπανίζουν. Προοδευτικά, από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, παρατηρείται μια σταδιακή αύξηση στα νεοελληνικά ταξιδιωτικά κείμενα που εξετάζουν τη Βαλκανική, μέχρι την έκρηξη της παραγωγής σχετικών ταξιδιωτικών κειμένων στη σύγχρονη εποχή, αμέσως μετά την πολυδιάσπαση της ενωμένης Γιουγκοσλαβίας και την πτώση του βαλκανικού υπαρκτού σοσιαλισμού. Οι περιγραφόμενες ιστορικές συγκυρίες συνέθεσαν ένα ιδανικό σκηνικό για τη συγγραφή όχι μόνον αμιγώς ταξιδιωτικών κειμένων, αλλά και ενός περισσότερο σύγχρονου είδους, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως υβριδικό, καθώς κινείται μεταξύ δημοσιογραφικών κειμένων με σαφείς πολιτικούς προσανατολισμούς και ταξιδιωτικών εντυπώσεων.

Επιστρέφοντας ωστόσο στον 19ο αιώνα, ο Γεώργιος Τερτσέτης, επέδειξε εξαρχής έντονο ενδιαφέρον για το βαλκανικό χώρο. Ως συγγραφέας, εντάσσεται στην Επτανησιακή Σχολή, αλλά έχοντας λάβει μέρος της εκπαίδευσής του στην Ιταλία, αναπτύσσει μια τάση διερεύνησης της περιρρέουσας κοινωνικής και πολιτικής κατάστασης στη γηραιά ήπειρο. Άλλωστε, είχε ενεργή συμμετοχή και στα κοινά του ελληνικού χώρου, παρακολουθώντας εκ του σύνεγγυς τα πολιτικά ζητήματα της εποχής του. Ο τρόπος μάλιστα με τον οποίο αντιλαμβανόταν την έννοια του έθνους, φαίνεται πως σχηματίστηκε κατά τη διάρκεια των σπουδών του στην Ιταλία[153]. Το ταξιδιωτικό του κείμενο, υπό τον τίτλο *Τι είδα εις την τετράμηνον περιήγησίν μου,*

[150] Αννίτα Π. Πανάρετου, *Ελληνική ταξιδιωτική λογοτεχνία,* Αθήνα, Σαββάλας, 2002, σ.14.
[151] Ευτέρπη Μήτση, "Συγκριτική Λογοτεχνία και περιηγητισμός", σσ. 98-102, *Διαβάζω,* 427 (Μάρτιος 2002) σ. 99.
[152] Σημ: Για μια ενδελεχή καταγραφή των επιμέρους κατηγοριών της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας, βλέπε Ίλια Χατζηπαναγιώτη, "Για μια τυπολογία της ταξιδιωτικής φιλολογίας του 18ου αιώνα", σσ. 451-503, στο: Συλλογικό, *Περιηγητικά Θέματα- Υποδομή και Προσεγγίσεις,* Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2003.
[153] Jacques Bouchard, *Γεώργιος Τερτσέτης: βιογραφική και φιλολογική μελέτη (1800-1843),* Αθήνα, [χ.ο.], 1970, σ.29.

ακολουθεί τα βήματα της περιήγησης του συγγραφέα σε μια σειρά ευρωπαϊκών χωρών το καλοκαίρι του 1858, ενώ εκφωνήθηκε επίσης με τη μορφή λόγου στο αθηναϊκό κοινό στις 25 Μαρτίου του επόμενου έτους. Η εικονοποίηση των χαρακτηριστικών του έθνους του Μαυροβουνίου στο κείμενο του Τερτσέτη, καθώς και η σύγκρισή του με αντίστοιχα ελληνικά τεκμήρια του 19ου αιώνα, θα οδηγήσει στην κατανόηση των θεμελιωδών ιδεών, με τις οποίες συνδέθηκε το μαυροβούνιο έθνος στο νεοελληνικό φαντασιακό κατά την εξεταζόμενη χρονική περίοδο.

Η περιήγηση του Τερτσέτη αρχίζει από το Μιλάνο˙ προτού δε φτάσει στο Μαυροβούνιο, επισκέπτεται διάφορες πόλεις της ευρωπαϊκής Δύσης, όπως την Τεργέστη, τη Βιέννη, το Μόναχο, το Εδιμβούργο, το Στρασβούργο, το Παρίσι, το Λονδίνο και το Μάντσεστερ. Η άμεση ή υποβόσκουσα σύγκριση μεταξύ των δυτικοευρωπαϊκών πόλεων και του βαλκανικού Μαυροβουνίου, επαναφέρει στο προσκήνιο το ζήτημα της σχέσης των Βαλκανίων με την υπόλοιπη Ευρώπη: ο διαχωρισμός των βαλκανικών κρατών από το δυτικό πολιτισμό και ο ενδιάμεσος χαρακτήρας τους ως "Δύση της Ανατολής" ή "Ανατολή της Δύσης" εντοπίζεται και στο παρόν τεκμήριο. Η περιγραφή του δυτικού πολιτισμού της εποχής, με αναφορές σε κράτη δικαίου, κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής πρόνοιας και προόδου και επιπροσθέτως ο σεβασμός προς τον άνθρωπο έρχονται σε πλήρη αντιδιαστολή με τις ανύπαρκτες αντίστοιχες δομές, τον πρωτογονισμό και τους κακοτράχαλους δρόμους του Μαυροβουνίου. Είναι προφανές ότι η νεοελληνική σκέψη διαχωρίζει τον ευρωπαϊκό από το βαλκανικό χώρο σε ένα πρώτο επίπεδο, που διαμορφώνεται από τις κοινωνικές και πολιτιστικές διεργασίες στους δύο χώρους.

Ο Τερτσέτης, ωστόσο, κάθε άλλο παρά απογοητεύεται από το Μαυροβούνιο και τους κατοίκους του, τους οποίους και απεικονίζει με τρόπο ενθουσιώδη. Θαμπωμένος από τον ηρωισμό του μαυροβούνιου έθνους, το οποίο προσλαμβάνει μέσα από ένα ρομαντικό πρίσμα, εστιάζει, όντας μάλιστα φιλοξενούμενος του Μαυροβούνιου ηγεμόνα Δανιήλ, στη βαθιά θέληση των Μαυροβούνιων πολιτών για ελευθερία, όπως επίσης και στην τιμιότητα, στην εργατικότητα, αλλά και στον πολεμικό χαρακτήρα της φυλής:

"Να σας ειπώ πώς με εδέχθη ο γενναίος πολεμιστής του Μαυροβουνίου εντρέπομαι˙ δεν άξιζα τόσο˙[...] εσηκώσαμε τα ποτήρια εις υγείαν της χριστιανοσύνης[...] Πώς να σας περιγράψω τη νέα, πλουτισμένη από τα δώρα της Αθηνάς; Μόνο σας λέγω, τόση η χάρη της και ευμορφία, ώστε και την κεντημένη ζώνη της Αφροδίτης να εφορούσε,

ιστορημένη από τον Όμηρο, δεν θα ήτον πλέον ωραία, παρά ό,τι μου εφάνη. [...] Σας εξομολογούμαι, κύριοι ακροαταί, ότι είτε από τες πρωτυτερινές μου ομιλίες με τον Δανιήλ, είτε από το πολεμικό τραγούδι, εμεγαλύνετο τόσο η καρδιά μου, αισθανόμουν μιαν δύναμιν, δύναμιν να πιασθώ μαλλιά με μαλλιά με τον ανδρειότερο του καιρού μας, σαν ο βαφιάς με γάλλο παλαιστή.[...] Αν ερωτάτε, κύριοι ακροαταί, δια την ηλικίαν μου εις τα βουνά του Μαυροβουνίου, ήμουν δεκαοκτώ χρονών, δεν είχα ακόμη πατήσει τα δεκαεννιά. Έδωσα τα γράμματα, φθάνοντας εις την Τζετίναν. Στεκόμουν εκεί θεατής άφωνος εις όσα έβλεπα εμπρός μου, τα οκτώ κανόνια, πέντε χιλιάδες ντουφέκια αριθμολογημένα, τα σπαθιά των πασάδων, τα υπερήφανα άτια τους, τα χρυσά χαλινάρια, και εις δύο θύρες του οπλοστασίου είδα κρεμασμένα τα παράσημα της Κριμαίας, αγγλικά, γαλλικά, οθωμανικά"[154].

Το νεαρό της ηλικίας του Τερτσέτη, σε συνδυασμό με το θαυμασμό του για τον πολεμικό και ηρωικό χαρακτήρα των Μαυροβουνίων, δεν αποτελούν τις μοναδικές αιτίες της άκρως θετικής πρόσληψης του μικρού βαλκανικού έθνους. Ο συγγραφέας επανέρχεται επίσης συχνά στην κοινή θρησκεία του ελληνικού και του μαυροβούνιου έθνους, ενώ θέλγεται εμφανώς από το θαυμασμό που επιδεικνύουν οι Μαυροβούνιοι σχετικά με την ελευθερία που έχει κερδίσει η Ελλάδα μέσω των επαναστατικών της αγώνων. Τάσσεται δε ανοιχτά υπέρ του αγώνα των Μαυροβουνίων για ανεξαρτησία, θεωρώντας τους ως φιλικό έθνος. Η διαμόρφωση της θετικής εικόνας που παρέχει ο Τερτσέτης εδώ σχετίζεται φυσικά και με τον κοινό σκοπό της εκδίωξης του Οθωμανικού ζυγού από τη Βαλκανική: όπως προαναφέρθηκε, συχνά οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις ενδέχεται να υποκρύπτουν, μεταξύ άλλων, πολιτικές επιδιώξεις ή εθνικά συμφέροντα.

Το κείμενο του Τερτσέτη γράφεται, σύμφωνα με την Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, μέσα σε ένα ιστορικό πλαίσιο κατά το οποίο η Ελλάδα ενισχύει τις διπλωματικές της σχέσεις με τους βαλκάνιους γείτονές της. Το ελληνικό ενδιαφέρον[155] για το Μαυροβούνιο και την προσπάθειά του να ανεξαρτητοποιηθεί, αυξάνεται. Η ρομαντική διάσταση που προαναφέρθηκε συνδέεται, αφενός με τον ηρωισμό των κατοίκων του Μαυροβουνίου και την πάλη τους για την απόκτηση της ελευθερίας, αφετέρου δε με την περιγραφή της όμορφης φύσης και ιδιαίτερα των

[154] Γεώργιος Τερτσέτης, *Άπαντα Γεωργίου Τερτσέτη,* Αθήνα, Χρ. Γιοβάνης, 1967, σσ.214-215.

[155] Σημ: Το ελληνικό ενδιαφέρον για το Μαυροβούνιο αποδεικνύεται έντονο, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Ωστόσο, και στον 20ο αιώνα υπάρχουν ορισμένα άρθρα σε ελληνικά περιοδικά που διατηρούν μέρος του ενδιαφέροντος αυτού. Βλέπε για παράδειγμα Σόλων Βέρας, "Αναμνήσεις απ' το Μαυροβούνι", *Μακεδονικό Ημερολόγιο (*1952) 129-138. Βλέπε επίσης του ιδίου, "Αναμνήσεις από ένα βασίλειο που δεν υπάρχει πια", *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1960) 135-139. Ο Βέρας αναπαριστά το Μαυροβούνιο μέσω στερεοτυπικών αναφορών που συνδέονται συχνά με το μικρό βαλκανικό έθνος. Οι αφηγήσεις του εστιάζουν στη φτωχική ζωή των κατοίκων, στο ηρωικό και πολεμικό πνεύμα του λαού, αλλά και στον πρωτογονισμό που διακατέχει τους κατοίκους του.

βουνών. Τα τελευταία, άλλωστε, "καθώς ταυτίζονται με την ίδια την ύπαρξη του Μαυροβουνίου, είναι το πρώτο στοιχείο του ανάγλυφου που εξιδανικεύεται και μάλιστα ιεροποιείται, για να αναπαραστήσει το εθνικό τοπίο" [156] . Η Κωνσταντακοπούλου θεωρεί επίσης πως οι ελληνικές εικόνες του Μαυροβουνίου στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, αντιστοιχούν σε γενικές γραμμές στις αντίστοιχες ευρωπαϊκές[157], με το μικρό βαλκανικό έθνος, ειδικά στο νεοελληνικό φαντασιακό να "μεταμορφώνεται ανεπαίσθητα από μια πολιτική οντότητα, σε σύμβολο φυσικού και ηρωικού μεγαλείου"[158].

Αξίζει, τέλος, να επισημανθεί πως στο κείμενο του Τερτσέτη δε διαφαίνεται κάποια σύγκριση μεταξύ της βαλκανικής χώρας και της Ελλάδας. Παρ' όλ' αυτά, η Ελλάδα και ειδικότερα ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός θεωρούνται από τον συγγραφέα ως διαμορφωτικοί παράγοντες του ευρωπαϊκού, δυτικού πολιτισμού[159]. Υπ' αυτή την έννοια, η ελληνική αρχαιότητα και τα πολιτιστικά επιτεύγματά της, μπορούν να θεωρηθούν ως ένας πρώτος συντελεστής απόκλισης μεταξύ Ελλάδας και Βαλκανίων. Άλλωστε, και στη δυτική διανόηση η αρχαιότητα υπήρξε επίσης, όπως σημειώθηκε, διαχωριστικός παράγοντας ανάμεσα στα Βαλκάνια και στην Ελλάδα, δρώντας ως ένα στοιχείο που εδραίωσε τη θεώρηση της Ελλάδας ως του μόνου δυτικού κράτους εντός της Βαλκανικής. Βέβαια, δεν ήταν λίγες οι φορές εκείνες, όπου η σύγκριση της Ελλάδας με την κλασική αρχαιότητα είχε τα ακριβώς αντίθετα αποτελέσματα: δυτικοί περιηγητές που διέσχιζαν την Ελλάδα κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα συνήθως απογοητεύονταν, "εν μέρει επειδή δεν έβλεπαν καμία έντονη φυσική ομοιότητα ανάμεσα στους σύγχρονους κατοίκους της χώρας και τα έργα τέχνης, αλλά κυρίως εξαιτίας της έλλειψης των ηθών της κλασικής αρχαιότητας"[160]. Προοδευτικά, μέσω της συζήτησης περισσότερο σύγχρονων κειμένων θα αναδειχθούν μέσω ενός εξελικτικού σχήματος, οι παράγοντες που διαμόρφωσαν εντός της νεοελληνικής κουλτούρας ένα ρεύμα θέασης της Ελλάδας ως χώρας ανώτερης -και σε κάθε περίπτωση περισσότερο "δυτικής"- από τα υπόλοιπα βαλκανικά έθνη.

---

[156] Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, *Πολιτική και μνήμη στα Βαλκάνια: οι ελληνικές εικόνες του Μαυροβουνίου (19ος αι.- Α' Παγκόσμιος Πόλεμος),* Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2004, σ.159.
[157] Σημ: Σχετικά με τις ευρωπαϊκές απεικονίσεις του Μαυροβουνίου βλέπε επίσης Olivera Popovic, "Adolfo Rossi on Montenegro", στο Συλλογικό, *The Balkans in Travel Writing,* Cambridge, Cambridge Scholars Publishing, 2015, σσ. 29-38.
[158] Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, ό.π., σ.186.
[159] Γεώργιος Τερτσέτης, ό.π., σ.180.
[160] Maria Todorova, *Βαλκάνια- Η δυτική φαντασίωση,* ό.π., σ.212.

Είκοσι χρόνια αργότερα και συγκεκριμένα στα 1878 ο Γεώργιος Μαρτινέλλης δημοσιεύει σε δίγλωσση -ελληνική και γαλλική- έκδοση, την ωδή *Οι ήρωες του Μαυροβουνίου*. Το έργο εκδίδεται στην Κέρκυρα και συμπεριλαμβάνει μια σύντομη, αφιερωματική επιστολή προς τον ηγεμόνα του Μαυροβουνίου Νικόλαο, στην οποία υμνολογείται ο ηρωισμός, η μετριοφροσύνη και η αρετή του ηγεμόνα, σε συνδυασμό με τη γενναιότητα του λαού του, ενώ παράλληλα διαφαίνεται η συγκίνηση και η υποστήριξη του ελληνικού λαού στην προσπάθεια των Μαυροβουνίων για εθνική ανεξαρτησία:

"Ο ηρωισμός Σου, η μετριοφροσύνη σου και η ελευθεριότης Σου, εστεφανώθηκαν ήδη με αμάραντη δάφνη.[…] Όταν ο κόσμος εθαύμαζε τα λαμπρά κατορθώματα των νέων Ηρώων του Μαυροβουνίου, η δύστυχη κ΄ ένδοξη πατρίδα μου, συγκινημένη, την ελευθερία τους ευλόγησε"[161].

Σύμφωνα με τις σημειώσεις που παρατίθενται από τον Μαρτινέλλη στο τέλος της ωδής, εξάγεται το συμπέρασμα ότι αφορμή για τη συγγραφή του έργου του υπήρξε η σθεναρή, αλλά και επιτυχής εν τέλει αντίσταση, που προέταξαν οι λιγοστοί Μαυροβούνιοι απέναντι στον τεράστιο στρατό -εξήντα χιλιάδων πολεμιστών- του Σουλεϊμάν πασά και του Αλή Σαϊβ μόλις έναν χρόνο πριν, τον Ιούνιο του 1877. Ο Μαρτινέλλης υμνεί επίσης το αδούλωτο πνεύμα των Μαυροβουνίων από το 1389 έως και τη σύγχρονη με εκείνον εποχή, επισημαίνοντας ότι η μικρή βαλκανική χώρα στάθηκε πολλές φορές το προπύργιο της Ευρώπης εναντίον της εισβολής των βαρβάρων σε εκείνη. Το ιστορικό σχεδιάγραμμα του συγγραφέα καθιστά σαφές ότι οι Μαυροβούνιοι πολεμούν ανά τους αιώνες τους Οθωμανούς, κοινό τους εχθρό με τους Έλληνες, με απαράμιλλο ηρωισμό και αδούλωτη ψυχή. Στοιχεία του μαυροβούνιου έθνους, όπως ο ηρωικός χαρακτήρας, το μαχητικό πνεύμα και η αγάπη για την ελευθερία, διατρέχουν όλο το μήκος της ωδής του Μαρτινέλη. Οι Μαυροβούνιοι συσχετίζονται επίσης με την έννοια του πολέμου, απεικονιζόμενοι ως ένας λαός εξοικειωμένος από την παιδική του ηλικία με την ιδέα του πολέμου, την "υποχρέωση" του ηρωισμού και την αυταπάρνηση ενάντια στον εχθρό που απειλεί από την Ανατολή και δεν είναι άλλος από τους Τούρκους:

"Σ' εκείνα τα υπερήφανα

Βουνά ποτέ τ' ασκέρι

[161] Γεώργιος Μαρτινέλλης, *Οι ήρωες του Μαυροβουνίου,* Κέρκυρα, Τυπογραφείον η Κέρκυρα,1878, σ. 6.

Του εχθρού δεν εκυμάτισε ·

Κάθε πολίτης ξέρει,

Να ζήση εκεί ανεξάρτητος,

Ή να πεθάνη εκεί.[...]

Θρεμμένα ’ς τα βροντόστραπα,

’Σ το σφύριγμα τ’ ανέμου

Και ’ς την κλαγγή την άπαυστη

Παντοτεινού πολέμου,

Μάχαις εκεί ονειρεύονται

’Σ τον ύπνο τα παιδιά.

Την τόλμην η φιλάρπαγη

Τουρκιά να τιμωρήσει

Αιώνες αγωνίστηκε ·

Και πάντα να θρηνήσει

Έμελλ’ εκεί των όπλων της

Την έτοιμη φθορά"[162].

Ο Μαρτινέλης παρέχει στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό μια εικόνα των Μαυροβουνίων, εξαιρετικά γνώριμη στο ευρωπαϊκό αναγνωστικό κοινό. Η Vesna Goldsworthy αναφέρεται σε παρόμοιες απεικονίσεις του Μαυροβουνίου και των κατοίκων του, οι οποίες είχαν ως σκοπό να τονίσουν το ηρωικό στοιχείο του πνεύματός τους, ενώ χαρακτηρίζει τους Μαυροβούνιους ως "ιστορικό πρότυπο των γενναίων βαλκανικών ορεσίβιων" [163]. Παράλληλα, αρκετά ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι σύμφωνα με την Goldsworthy, ο Πρίγκιπας Νικόλαος στον οποίο αφιερώνεται η επιστολή του Μαρτινέλη, υπήρξε αντικείμενο αντίστοιχων περιγραφών εντός της βρετανικής ταξιδιωτικής λογοτεχνίας στα τέλη του 19ου αιώνα, οι οποίες μάλιστα εστίαζαν στα ιπποτικά στοιχεία του χαρακτήρα του[164]. Καθότι ήδη αναφέρθηκε πως η εξιδανίκευση και η μυθοποίηση του αδούλωτου πνεύματος και του ληστρικού τρόπου ζωής των Μαυροβουνίων υπήρξε γνωστός τόπος σε ευρωπαϊκά κείμενα, όσον αφορά την παγίωση μιας ελληνικής εικόνας, το

[162] Γεώργιος Μαρτινέλης, *Οι ήρωες του Μαυροβουνίου,* ό.π., σσ. 10-12.
[163] Vesna Goldsworthy, *Ruritania- Ανακαλύπτοντας τα Βαλκάνια,* ό.π, σ .104.
[164] Ό.π.

Μαυροβούνιο προς το τέλος του 19ου αιώνα[165], "αρχίζει να γίνεται αντιληπτό στην Ελλάδα ως μια 'ρομαντική χώρα' και ταυτόχρονα ως μια πολιτική οντότητα", με τις ελληνικές εικόνες για τους κατοίκους του Μαυροβουνίου να αποδεικνύονται περισσότερο ωραιοποιημένες και ηθικοποιημένες, παρά βασισμένες σε συγκεκριμένα δεδομένα[166].

Η λογοτεχνική εικόνα του Μαυροβούνιου Άλλου που παρέχει ο Μαρτινέλης στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό εξαρτάται άμεσα από τα πολιτικά συμφραζόμενα της εποχής, αποτελώντας στην ουσία μια απεικόνιση των ιστορικών σχέσεων[167] μεταξύ δύο λαών ή εθνοτήτων σε κάποιο συγκεκριμένο χρονικό διάστημα: "η κατασκευή της εικόνας του 'άλλου' είναι ένα σύνθετο πολιτικο-ιδεολογικό ιστορικό φαινόμενο, που διαμορφώνεται μέσα από μια διαδικασία εξηγήσιμη σε μεγάλο βαθμό από την πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα των εθνικών κρατών"[168]. Η ιστορική πραγματικότητα που συνδέει τις δύο χώρες και προωθεί τη θετική απεικόνιση του Μαυροβουνίου, έχει διπλή ανάγνωση: αφενός η διεκδίκηση εξόδου στην Αδριατική εκ μέρους του Μαυροβουνίου θεωρείται ευνοϊκή εξέλιξη για την ελληνική πλευρά, με την Ελλάδα να αποκτά στο πρόσωπο του Μαυροβουνίου έναν απρόσμενο σύμμαχο, καθώς οι διεκδικήσεις του μαυροβούνιου έθνους προωθούν μέρος των ελληνικών συμφερόντων. Αφετέρου, στην ωδή του Μαρτινέλη για τους Μαυροβούνιους, θα πρέπει να συνεκτιμηθεί ο ρόλος του Τούρκου Άλλου, ως κατακτητή των Βαλκανίων. Η θετική εικόνα του Μαυροβουνίου δομείται σε πλήρη αντιδιαστολή με το "βάρβαρο", "ανατολίτικο", και "φιλάρπαγο" τουρκικό έθνος. Ο βαλκάνιος Άλλος, γίνεται εν δυνάμει σύμμαχος, τα χνάρια του οποίου πρέπει να ακολουθηθούν από τους υπόλοιπους βαλκανικούς λαούς στη διεκδίκηση της ελευθερίας. Οι Μαυροβούνιοι παρουσιάζονται ως ανίκητη και δοξασμένη φυλή, με τους βάρβαρους

[165] Σημ: Για τις εναλλαγές της εικόνας του Μαυροβουνίου στη νεοελληνική κουλτούρα, βλέπε Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, *Πολιτική και μνήμη στα Βαλκάνια,* ό.π. Η Κωνσταντακοπούλου μελετά και τις αντίστοιχες ελληνικές εικόνες του 20ου αιώνα. Χαρακτηριστική είναι η θέαση του Μαυροβουνίου που ανακύπτει από τον *Λεωνή* του Θεοτοκά, όπου το βαλκανικό κράτος παρομοιάζεται με ένα μικρό παιδί "που ανακατωνότανε με τους μεγάλους".

[166] Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, ό.π., σ.85.

[167] Σημ: Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα οι σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Μαυροβουνίου αποδεικνύονται αρκετά φιλικές. Χαρακτηριστική είναι η συμμετοχή Μαυροβουνίων εθελοντών στην Ελληνική Επανάσταση του 1821. Για το θέμα, βλέπε Σπύρος Λουκάτος, *Σχέσεις Ελλήνων μετά Σέρβων και Μαυροβούνιων κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν 1823-1826,* Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1970. Βλέπε επίσης Ιωάννης Παπανδριανός, "Μαυροβούνιοι εθελοντές στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα των Ελλήνων στα 1821", *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 11 (1999-2000) 161-178.

[168] Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, ό.π., σ.11.

αντιπάλους τους να επιχειρούν απλώς να περισυλλέξουν τα απομεινάρια του στρατού τους. Το τελικό μήνυμα της ωδής του Μαρτινέλης στον βαλκανικό κόσμο παραπέμπει στο ενωτικό, παμβαλκανικό όραμα από το *Θούριο* του Ρήγα:

"-Εμπρός- γοργό το σύνθημα

Όλοι μαζή προφέρουν,

Και τρέχουνε, την άγνωστη

Ελευθερία να φέρουν

Σ' άλλους λαούς, που φθείρουνε

Τα σπλάχνα 'ς τη σκλαβιά"[169].

Ο Αρματωλός του Σταυρίδη- Prlicev: ένας 'Βούλγαρος Φιλέλλην'

Στις 25 Μαρτίου του 1860, στα πλαίσια του Ράλλειου ποιητικού διαγωνισμού, το πρώτο βραβείο κερδίζει το εκτενές, επικολυρικής μορφής ποίημα του Γρηγορίου Σταυρίδη *Ο Αρματωλός*. Ωστόσο, ο γεννημένος στην Αχρίδα της Μακεδονίας Σταυρίδης, το επόμενο έτος επιλέγει, μάλλον αιφνίδια, τη βουλγαρική εθνική ταυτότητα και επιστρέφοντας στην Αχρίδα χρησιμοποιεί πλέον το βουλγαρικό όνομά του, Grigor Prlicev[170]. Εκεί, αναπτύσσει μάλιστα έντονη φιλοβουλγαρική δράση, με απώτερο σκοπό την προώθηση της βουλγαρικής ως επίσημης γλώσσας στα σχολεία της περιοχής, λειτουργώντας παράλληλα ως οργανωτής των βουλγαρικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Η εξαιρετικά ενδιαφέρουσα αυτή περίπτωση -καθώς η εξεταζόμενη λογοτεχνική φιγούρα αφορά μία από τις σπάνιες συγγραφικές μορφές με έργο τόσο στην ελληνική, όσο και στη βουλγαρική γλώσσα- πυροδότησε μια κριτική συζήτηση σχετικά με το εάν ο Σταυρίδης-Prlicev εντάσσεται στην ελληνική εθνική λογοτεχνία και μπορεί να μελετηθεί ως περίπτωση αυτής ή εάν το έργο του αποτελεί τμήμα της βουλγαρικής εθνικής λογοτεχνίας[171]. Το υπόλοιπο τμήμα της συγγραφικής

[169] Γεώργιος Μαρτινέλης, ό.π., σ.16.

[170] Ο Μίμης Σουλιώτης, επιμελητής της έκδοσης της αυτοβιογραφίας του Σταυρίδη-Prlicev, μελετώντας τους λόγους της εθνικής μεταστροφής του ποιητή, αναφέρει την άποψη του Τ. Γιοχάλα, όπως αυτή δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Μακεδονικά*: «ευρισκόμενος ακόμη εις Αθήνας επληροφορήθη ότι οι αδελφοί Μιλαντίνοφ απέθαναν εις τας φυλακάς της Κωνσταντινουπόλεως εκ δηλητηριάσεως οργανωθείσης δήθεν υπό του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Έξω φρενών γενόμενος ο ποιητής δια τον θάνατον ιδία του Δημητρίου Μιλαντίνοφ, ανεχώρησεν εις Αχρίδα δια να εκδικηθεί, ως έγραψεν αργότερον, τον θάνατον του διδασκάλου του».

[171] Σημ: Βλέπε σχετικά τις απόψεις των Hr. Kodov και Τ. Γιοχάλα στο: Grigor Prlicev, *Αυτοβιογραφία*, Μαύρη Λίστα, Αθήνα, 2000, σσ. 22-23.

δράσης του[172] γράφτηκε στη βουλγαρική · όσον αφορά την κριτική, αν και αθηναϊκές εφημερίδες -όπως ο σύγχρονος με τον Σταυρίδη *Αιών*- αφιέρωσαν ορισμένα άρθρα στις ποιητικές του συνθέσεις, η νεότερη νεοελληνική λογοτεχνική κριτική δεν ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα για την περίπτωση Σταυρίδη- Prlicev[173]. Από την άλλη πλευρά, παρά το ότι ο ίδιος είχε υπογράψει αντίτυπο του *Αρματωλού* ως 'Βούλγαρος φιλέλλην', η αυτοβιογραφία του βρίθει ανθελληνικών επιθέσεων[174], πληροφοριών για τη φιλοβουλγαρική δράση του συγγραφέα, καθώς και απόψεών του σχετικά με το μέλλον του βουλγαρικού έθνους:

"*Φτάνουν οι εξευτελισμοί και οι ατιμώσεις που εμείς οι Βούλγαροι έχουμε δεχτεί από όλους τους λαούς, καιρός είναι πια να συνέλθουμε. Διαβάζοντας κανείς τα δικά μας δημοτικά τραγούδια, πάντα η όμορφη σε αυτά φαίνεται Ελληνίδα · και χωρίς να το θέλει θα υποθέσει κανείς πως η καταραμένη αυτοϋποτίμηση είναι χαρακτηριστικό των Βουλγάρων"*[175].

"Στην πραγματικότητα όμως, αυτή μου η εμπιστοσύνη και η αφιλοκέρδεια ήταν ίσως οι μοναδικές αιτίες για τη μακρόχρονη παραμονή μου στην Αχρίδα. Με πρόσχημα αυτές και με τη βοήθεια του Ιωακείμ Σαπουντζίεφ, εκβουλγαρίσαμε πλήρως την παντελώς εξελληνισμένη πόλη της Αχρίδας"[176].

Ο *Αρματωλός* έχει ως κεντρικό ήρωα τον Κοσμά, τον προστάτη και εγγυητή της ασφάλειας της Ρέκα, από τους Αλβανούς ληστές που καταδυναστεύουν την περιοχή. Ωστόσο, μια άνιση μάχη λαμβάνει χώρα, καθώς η ολιγομελής ομάδα του Κοσμά συγκρούεται με μια πολυπληθή συμμορία εκατό Αλβανών ληστών · παρά τη λυσσαλέα και ηρωική πάλη ο Κοσμάς πέφτει νεκρός. Οι δύο πλευρές σχεδόν αλληλοεξοντώνονται, καθώς και από το σύνολο των ληστών, οι επιζήσαντες είναι μόλις τέσσερις. Οι τελευταίοι αποφασίζουν να επιστρέψουν το σώμα του νεκρού στη μητέρα του, όντες μάλιστα ασκεπείς, ως ένδειξη σεβασμού. Παραδίδοντας το νεκρό,

[172] Σημ: Εξαίρεση αποτελεί το ποίημα του Σταυρίδη "Σκενδέρμπεης", το οποίο γράφεται ανάμεσα στα έτη 1860 και 1862, αλλά αφήνεται ημιτελές. Για το περιεχόμενο του *Σκενδέρμπεη* -το οποίο εκδόθηκε πολύ αργότερα- καθώς και για περαιτέρω πληροφορίες σχετικά με τη ζωή και το έργο του Σταυρίδη, βλέπε αναλυτικά Τίτος Γιοχάλας, "Το επικόν ποίημα του εξ Αχρίδος Γρηγορίου Σταυρίδου (Prlicev) 'Σκενδέρμπεης': (ιστορικαί και λογοτεχνικαί πηγαί)", *Μακεδονικά,* 11 (1971) 174-259. Για το ίδιο θέμα βλέπε επίσης, Dorothea Kadach, "Zur ersten Veröffentlichung von Grigor S. Prlicevs *Skenderberg* " *Zeitschrift für Balkanologie,* (1969/1970) 26-27.

[173] Σημ: Dorothea Kadach, "Grigor S. Prlicevs Teilnahme an dem Athener Dichterwettbewerb" *Zeitschrift für Balkanologie,* (1968) 45-62.

[174] Σημ: Αναφέρομαι εδώ σε συγκεκριμένα σημεία της *Αυτοβιογραφίας* του συγγραφέα, ο οποίος με μια διάχυτη πικρία επιτίθεται συχνά εναντίον του ελληνικού έθνους, του ελληνικού κλήρου, των ελληνικών πολιτικών επιδιώξεων, ακόμα δε και εναντίον μεμονωμένων ατόμων που γνώρισε κατά την παραμονή του στον ελληνικό χώρο, Βλέπε σχετικά για παράδειγμα, Grigor Prlicev, *Αυτοβιογραφία,* ό.π., σ. 65, σ.74 και σσ. 76-78.

[175] Grigor Prlicev, ό.π., σ.72.

[176] Ό.π., σ.81.

ο πρεσβύτερος από τους ληστές προβαίνει σε μια εξύμνηση των κατορθωμάτων και του θάρρους του Κοσμά, επισημαίνοντας πως το αλβανικό γένος εκτιμά την αρετή, παρέχοντας ακόμη την υπόσχεση πως κανένας Αλβανός δεν θα ενοχλήσει στο μέλλον την μητέρα του νεκρού:

"Αλλ' αίφνης ως πολλού λαού, ποδών ηκούσθη κτύπος,

και Αλβανοί μετά πομπής,

Εις τας αγκάλας έφερον τον νέκυν περιλύπως

τέσσαρες πάντες ασκεπείς"[177]

"Κ 'επ' ώμων σοι εφέραμεν αμοιβαδόν το πτώμα,

από το Στάνι κατηφείς,

Ουδέ αφήκαμεν αυτόν κυνών κ' ορνέων βρώμα,

πρεπούσης έρημον ταφής .

Ίνα γνωρίσει έκαστος των Αλβανών το γένος

πως εκτιμά την αρετήν.

[...]

Ο οίκος όστις ηχηρούς τους θρήνους σου θ' ακούει

θα είν' ω γύναι ιερός,

Κ' ουδείς γενναίος Αλβανός την θύραν σου θα κρούει

κρεών επαίτης οχληρός"[178].

Η επική σύνθεση ολοκληρώνεται με την περιγραφή της άρνησης της μητέρας του Κοσμά για συγχώρεση, του θρήνου του χωριού και ιδιαιτέρως της αρραβωνιαστικιάς του Κοσμά για το θάνατό του, αλλά και της τελικής υπόσχεσης των Αλβανών ληστών να παύσουν οριστικά τη ληστρική τους δραστηριότητα εντός των ορίων της "πολυπαθούς" Ρέκας. Τα κοινά χαρακτηριστικά και οι δεσμοί αίματος που συνδέουν το ελληνικό με το αλβανικό γένος στο συγκεκριμένο επικολυρικό ποίημα, αποτελούν ένα γνώριμο μοτίβο της νεοελληνικής κουλτούρας, αναφορικά με την πρόσληψη του αλβανικού έθνους. Προτού ωστόσο αναφερθώ εκτενώς στην προβληματική αυτή, ειδικής μνείας αξίζει το φαινόμενο της ληστείας στη Βαλκανική.

[177] Γρηγόριος Σταυρίδης, *Ο Αρματωλός,* Αθήνα, Τυπογραφείο Αθήνας, 1860, σ. 8.
[178] Ό.π., σσ.20-21.

Η ληστεία στο βαλκανικό χώρο, πέρα από ένα λογοτεχνικό μοτίβο, υπήρξε φυσικά και ένα υπαρκτό φαινόμενο, ένα πράγματι οξύ πρόβλημα για την Οθωμανική διοίκηση κατά τη διάρκεια του 18ου και του 19ου αιώνα: θεωρούνταν μάλιστα ένας "πιο 'ηρωικός' τρόπος να κάνει κανείς λεφτά". Σύμφωνα με το Mark Mazower, "οι ληστές αυτοί δεν ήταν ούτε κοινωνικοί ληστές -που ξάφριζαν τους πλούσιους για να δώσουν στους φτωχούς- ούτε εθνικοί ήρωες ˙ ήταν ένα σύμπτωμα της φτώχειας των βουνών και μια απόπειρα να την ξεπεράσουν"[179]. Οι ιστορίες τρόμου και βίας που συχνά μεταφέρουν οι δυτικοί περιηγητές που διασχίζουν τη Χερσόνησο του Αίμου δημιούργησαν ένα μοτίβο επαναλαμβανόμενο σε δυτικές ταξιδιωτικές εντυπώσεις. Οι ενέδρες των ληστών στα δύσβατα και επικίνδυνα βουνά του βαλκανικού χώρου στο έπος του Σταυρίδη, θα μπορούσαν να συζητηθούν συγκριτικά με τις ταξιδιωτικές εντυπώσεις δυτικών περιηγητών στον Αίμο, όχι λόγω της δυτικής ματιάς των συγγραφέων τους, ούτε φυσικά λόγω των αντιστοιχιών τους -καθότι πρόκειται για κείμενα εντελώς διαφορετικά όσον αφορά την ουσία, τον τρόπο σύνθεσης ή το ύφος τους- αλλά με απώτερο σκοπό να γίνει ορατή η επιβίωση του μοτίβου της ληστείας στη Βαλκανική, σε διαφορετικές εθνικές λογοτεχνίες.

Χαρακτηριστικές επί του θέματος είναι οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις του David Urquhart, όπως τις μεταφέρει ο Mazower. Ο Urquhart -ο οποίος μάλιστα ταξιδεύοντας προς το Άγιο Όρος τη δεκαετία του 1830 έπεσε θύμα απαγωγής από συμμορία ληστών- γράφει πως παντού εντός της Βαλκανικής υπήρχε ο φόβος των ληστών και εμμένει στην περιγραφή της φτωχικής έως εξαθλιωμένης εμφάνισης των αντρών που συγκροτούσαν τη συμμορία που ο ίδιος συνάντησε[180]. Αντίστοιχες είναι οι περιγραφές του Edward Lear, όπως τις παραθέτει η Todorova, σύμφωνα με τις οποίες τα βουνά της Ιλλυρίας και της Ηπείρου είναι μεγαλειωδώς όμορφα, αλλά συνάμα τόσο επικίνδυνα, ώστε η χρήση ενός οδηγού κρίνεται ως επιβεβλημένη[181]. Βάσει δε του ότι το ληστρικό μυθιστόρημα κατέχει μεγάλη παράδοση στη νεοελληνική κουλτούρα, σημειώνοντας μάλιστα θεαματική αύξηση της δημοτικότητάς του στις αρχές του 20ου αιώνα[182], παρατηρεί κανείς πως η ληστεία αποτελεί λογοτεχνικό τόπο συχνά συνδεόμενο με τα Βαλκάνια, τόσο στη δυτική, όσο

[179] Mark Mazower, *Τα Βαλκάνια,* ό.π., σ.79.
[180] Ό.π.
[181] Maria Todorova, *Βαλκάνια- Η δυτική φαντασίωση*, ό.π., σσ.223-224.
[182] Σημ: Για το θέμα βλέπε αναλυτικά τη μελέτη του Χρήστου Δερμεντζόπουλου, *Το ληστρικό μυθιστόρημα στην Ελλάδα: μύθοι- παραστάσεις- ιδεολογία,* Αθήνα, Πλέθρον, 1997.

και στη νεοελληνική κουλτούρα ˙ όσον αφορά μάλιστα την τελευταία, η εξέταση περισσότερο σύγχρονων τεκμηρίων της, αποδεικνύει ότι το μοτίβο της ληστείας, συνδεόμενο με την περιοχή των Βαλκανίων, αποτελεί κοινό τόπο σε λογοτεχνικά κείμενα των δύο τελευταίων, τουλάχιστον, αιώνων.

Επιστρέφοντας στην επικολυρική ποιητική αφήγηση του Σταυρίδη, η εικόνα του αλβανικού έθνους σε αυτό, ενσωματώνει τις έννοιες της γενναιότητας, της πολεμικότητας αλλά και της ευσέβειας. Η επιστροφή του νεκρού Κοσμά στη μητέρα του -μια πράξη δηλωτική του ήθους των ληστών- εναρμονίζεται με τη βεβαιότητα που αναδύεται από το κείμενο, ότι οι Αλβανοί ληστές δεν πρόκειται να παραβούν ποτέ τους όρκους τους: ο όρκος αυτός αφορά μια άμεση μνεία στη γνωστή αλβανική "μπέσα", η οποία απαντάται διαχρονικά σε πλήθος νεοελληνικών λογοτεχνικών κειμένων. Επιπρόσθετα, η θεωρία της κοινής καταγωγής του ελληνικού και του αλβανικού έθνους - θέση που επιβιώνει μέχρι και τη σύγχρονη εποχή στη νεοελληνική κουλτούρα [183] - υιοθετείται και από το Σταυρίδη, ο οποίος στις σημειώσεις που ακολουθούν το έπος του, αναφέρει χαρακτηριστικά ότι *"πάντες οι κάτοικοι της Αλβανίας κατά τα φρονήματα, την φυσιογνωμίαν, την ενδυμασίαν, τα ήθη και έθιμα εμφαίνουσι τρανώς ότι ουδέν άλλον είναι ή Έλληνες"*[184].

Έως και την τέταρτη δεκαετία του 19ου αιώνα, ο Αλβανός Άλλος θεωρούνταν στον κυρίως ελληνικό χώρο ως μέρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, λόγω κυρίως της μουσουλμανικής του πίστης. Λόγω δε των συχνών επαναστάσεων εναντίον της κεντρικής διοίκησης, ο ελληνικός τύπος της εποχής συνέδεσε το αλβανικό έθνος με την ανταρσία, αλλά και με τη ληστεία: δεν είναι λίγες οι φορές

[183] Σημ: Η θεωρία της κοινής καταγωγής του ελληνικού και του αλβανικού γένους, αποτελεί μια θέση που επιβιώνει στη νεοελληνική κουλτούρα μέχρι και τη σύγχρονη εποχή, κυρίως εντός ποικίλλων μελετών, ιστορικού υπόβαθρου, γραμμένες είτε από ακαδημαϊκούς, είτε και από ερασιτέχνες ιστορικούς ερευνητές. Ενδεικτική σχετικά, είναι η μελέτη του Θανάση Μαργαρίτη, με τίτλο *Αλβανία: Ελληνική πανάρχαια γη και ο τεχνητός αφελληνισμός της*, εκδοθείσα στα 1994. Μέσω διαφόρων επιχειρημάτων, που είναι σχετικά με τη γλώσσα, την αρχαία καταγωγή των φύλων, ακόμα δε και τη σύγχρονη ευρωπαϊκή πολιτική σκηνή, ο συγγραφέας προσπαθεί να αποδείξει ότι οι αλβανικοί πληθυσμοί είναι στην πραγματικότητα ελληνικής καταγωγής, που για λόγους προπαγάνδας και σκοτεινών συμφερόντων, κατέληξαν να μιλούν αλβανικά. Ο συγγραφέας εστιάζει στην καταγωγή αλβανικών λέξεων από την αρχαία ελληνική, στην ελληνική συνείδηση των αλβανικών πληθυσμών -η οποία βρίσκεται εν υπνώσει- και στον τεχνητό αφελληνισμό της Αλβανίας, ως διαχρονικό σχέδιο -ήδη από τα ρωμαϊκά χρόνια έως και τη σύγχρονη εποχή- ανθελληνικών συμφερόντων, που δρουν συντονισμένα κατά του ελληνισμού. Ασχέτως των επιχειρημάτων που χρησιμοποιούνται στο εν λόγω έργο, αυτό που ενδιαφέρει είναι η επιβίωση της άποψης που υπάρχει στη νεοελληνική κουλτούρα για τους δεσμούς που συνδέουν Ελλάδα και Αλβανία, και η οποία κυμαίνεται από την απλή καταγραφή των κοινών στοιχείων παράδοσης και καταγωγής, μέχρι και την άποψη πως οι Αλβανοί αποτελούν στην ουσία ελληνικό φύλο.

[184] Γρηγόριος Σταυρίδης, *Ο Αρματωλός,* ό.π., σ.58.

που η έννοια του ληστή στον ελληνικό χώρο ταυτιζόταν με τον Αλβανό, στον οποίο αποδιδόταν ακόμα οι ιδιότητες του σκληρού πολεμιστή, αλλά και της πλεονεξίας, της βαναυσότητας και της απληστίας[185]. Στη διάρκεια του 19ου αιώνα, ο ελληνικός λόγος για την Αλβανία εμπεριέχει σαφώς ορισμένα αρνητικά στερεότυπα, όπως τα ανωτέρω, αλλά και τη φιλαργυρία, την πονηριά και την αγριότητα ˙ ωστόσο, δε θα πρέπει να παραβλέπονται οι ρομαντικές απεικονίσεις περί κοινής καταγωγής και κοινού παρελθόντος μεταξύ Ελλήνων και Αλβανών, επίσης διακριτές στη νεοελληνική κουλτούρα[186]. Όπως εύκολα γίνεται αντιληπτό, κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, στο νεοελληνικό φαντασιακό κυριαρχούν δύο δομικοί, εν μέρει αντιθετικοί, τύποι προσλήψεων του αλβανικού έθνους. Η εικόνα του Αλβανού Άλλου έχει πιθανότατα την πλέον διφορούμενη αποτύπωση συγκριτικά με τα υπόλοιπα βαλκανικά έθνη στη νεοελληνική κουλτούρα, υπό την έννοια ότι ενσωματώνει αρκετά αρνητικής φύσεως στερεότυπα -τα οποία μάλιστα στα περισσότερο σύγχρονα κείμενα επαναπροσδιορίζονται- χαρακτηρίζεται ωστόσο και από μια τάση συνεχούς επισήμανσης της κοινής καταγωγής των δύο εθνών ή έστω του κοινού παρελθόντος τους. Θεωρώ, επιπλέον, ότι η ελληνική εικόνα του Αλβανού Άλλου σχετίζεται επίσης με το αλβανικό εθνικό ζήτημα, υπό την έννοια ότι η έντονη περίοδος του αλβανικού εθνικισμού εντοπίζεται σε μεταγενέστερο χρόνο σε σχέση με τους εθνικισμούς των υπόλοιπων βαλκανικών εθνών: αν και το αλβανικό εθνικό κίνημα γεννήθηκε σχεδόν ταυτόχρονα με τα αντίστοιχα βαλκανικά εθνικά κινήματα, εντούτοις καταπιέστηκε όχι μόνον από την οθωμανική διοίκηση, αλλά και από τους σοβινιστικούς κύκλους των γειτονικών της κρατών[187]. Η συνθήκη αυτή εξυπηρετούσε τη θετική πλευρά των προσλήψεων του αλβανικού έθνους στη νεοελληνική κουλτούρα, τουλάχιστον έως ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα.

[185] Elias G. Skoulidas, "The perception of the Albanians in Greece in the 1830s and '40s- The role of Press" (σσ.172-181), στο: Συλλογικό, *Albanian Identities- Myth and History*, London, Hurst & Company, 1999, σσ.174-177.

[186] Σημ: Για το ζήτημα των προσλήψεων του Αλβανού Άλλου κατά τη διάρκεια και προς το τέλος του 19ου αιώνα, βλέπε τις προσεγγίσεις που καταγράφονται στο άρθρο του Ηλία Σκουλίδα, "Η 'ανακάλυψη' της 'Αλβανίας': ελληνικές 'προσλήψεις' στα τέλη του 19ου αιώνα", στο: Συλλογικό, *Αθέατες όψεις της ιστορίας- Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάνη Γιανουλόπουλο,* Αθήνα, Ασίνη, 2012.

[187] Θεοφάνης Μαλκίδης, *Όψεις του αλβανικού εθνικού ζητήματος,* Ιωάννινα, Εκδόσεις Ιδρύματος Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, 2006, σ. 34.

Ο νεοελληνικός περιηγητισμός και οι ελληνικές κοινωνικοπολιτικές μελέτες της Βαλκανικής κατά το γύρισμα του 20ου αιώνα

Ολοκληρώνοντας τη συζήτηση σχετικά με τα νεοελληνικά τεκμήρια της πρώτης περιόδου ενδιαφέροντος, θα ήθελα να αναφερθώ σε μια εκδοτική κίνηση που εντοπίζεται κυρίως στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα και στις πρώτες δεκαετίες του 20ου και αφορά, αφενός μεν ορισμένα περιηγητικά κείμενα που εξετάζουν τη Βαλκανική, αφετέρου δε πολιτικοκοινωνικές και ιστορικές προσλήψεις του βαλκανικού χώρου. Το ετερόκλητο αυτό υλικό από τη μια πλευρά αναδεικνύει το αυξανόμενο, βαθμιαία, νεοελληνικό ενδιαφέρον για τη Βαλκανική και παράλληλα απηχεί τις βασικές ιδέες της νεοελληνικής κουλτούρας σχετικά με την πολιτική κατάσταση στα Βαλκάνια και φυσικά τα ελληνικά συμφέροντα. Οι ιδέες αυτές γίνονται διακριτές και σε αρκετά αμιγώς λογοτεχνικά τεκμήρια των επόμενων ετών˙ ωστόσο, στα κείμενα που συζητούνται εδώ, ακριβώς λόγω της φύσης των τεκμηρίων, οι θέσεις που διατυπώνονται σε αυτά, εξετάζονται βαθύτερα και εκτενέστερα. Οι μελέτες για τις οποίες γίνεται λόγος εδώ, γράφονται περίπου στο γύρισμα του 20ου αιώνα: οι περισσότερες εξ αυτών δημοσιεύονται στα τέλη του 19ου αιώνα˙ ορισμένες άλλες, δημοσιεύονται αργότερα, ακόμα και μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Έτσι, παρά το γεγονός ότι -μικρότερο- μέρος του υλικού αυτού θα μπορούσε να εξετασθεί από κοινού με τα επιλεγμένα κείμενα της δεύτερης περιόδου, επέλεξα να συζητήσω τα τεκμήρια αυτά από κοινού και συγκριτικά, δεδομένου ότι ο κυρίαρχος νεοελληνικός λόγος για τα Βαλκάνια κατά την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων αποδεικνύεται εξαιρετικά ενιαίος και σαφώς εθνικός.

Όσον αφορά τα ελληνικά περιηγητικά κείμενα που γράφονται προς το τέλος του 19ου αιώνα, αυτά απηχούν εξαιρετικά ενδιαφέρουσες και αποκλίνουσες προσλήψεις, τόσο του ίδιου του όρου "Βαλκάνια", όσο και των κρατών που συμπεριλαμβάνονται σε αυτά. Ανάμεσα στο 1878 και στο 1903 ο Β.Δ. Ζώτος Μολοσσός εξέδωσε σε πέντε συνέχειες το περιηγητικό έργο του, υπό τον τίτλο *Δρομολόγιον της Ελληνικής Χερσονήσου: αρχαιολογικόν-ιστορικόν-γεωγραφικόν-στρατιωτικόν- στατιστικόν και εμπορικόν*, καρπό των ταξιδιών του ανάμεσα στα χρόνια 1860-1866, αλλά και της διετούς παραμονής του στην Αλβανία την περίοδο 1873-1874. Ταξιδεύοντας κατά σειρά σε Αλβανία, Σερβία, Μαυροβούνιο, Βοσνία, Βουλγαρία και Κροατία, ο Μολοσσός προσφέρει έναν ανεκτίμητο πλούτο πληροφοριών σχετικά με τις υποδομές των Βαλκανίων, το εμπόριο και τη θρησκεία,

παραδίδοντας παράλληλα ιστορικά και όχι μόνο στοιχεία, όπου εκείνος το κρίνει ως απαραίτητο. Μάλιστα, το κείμενο του Μολοσσού θυμίζει εν μέρει ένα γραμματειακό είδος που εμφανίστηκε στη Γαλλία στις αρχές του 19ου αιώνα και το οποίο είχε ως βάση του την περιγραφή των δρομολογίων, της τοπογραφίας, καθώς και πληροφορίες για την κατάσταση των χωριών και των πόλεων της βαλκανικής χερσονήσου: στο είδος αυτό, "τα εθνογραφικά και άλλου τύπου δεδομένα υστερούν σε ποιότητα σε σχέση με προηγούμενες περιγραφές"[188].

Περισσότερο αναλυτικά, στο πλαίσιο του ταξιδιού του Μολοσσού στην Αλβανία παρατίθενται ιστορικές πληροφορίες που επιχειρούν να αναδείξουν τη θεωρία της κοινής καταγωγής των Αλβανών με τους Αρχαίους Έλληνες, συνοδευόμενες από μια αναλυτικότατη περιγραφή κοινών εθίμων-αρχαϊκών ή μη- της κοινής γλώσσας, της κοινής σε μεγάλο βαθμό, χριστιανικής, θρησκείας, καθώς και πρακτικότερων θεμάτων, όπως είναι οι γεωγραφικές και ταξιδιωτικές περιγραφές ή οι αναφορές στις εμπορικές συναλλαγές. Η σύνδεση του αλβανικού και του ελληνικού γένους με δεσμούς αδελφικής καταγωγής αποτελεί μια εξαιρετικά διαδεδομένη και ανθεκτική στο χρόνο ιδέα στο νεοελληνικό φαντασιακό, τόσο κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, όσο και του 20ου. Το δεύτερο τεύχος αφορά την περιήγηση του συγγραφέα στον ευρύτερο χώρο της Μακεδονίας, που πάντως εκλαμβάνεται ως συλλήβδην ελληνική περιοχή ˙ το τρίτο τεύχος εκδίδεται το 1887, ενώ το τέταρτο και πέμπτο τεύχος της σειράς εκδίδονται το 1903. Τα τεκμήρια αυτά εμπεριέχουν εικονοποιήσεις της Βοσνίας, της Σερβίας, της Βουλγαρίας και της Κροατίας, με το πλέον ενδιαφέρον σημείο της αφήγησης να αφορά τη θεώρηση των Βαλκανίων ως περιοχής επιμιξιών σε εθνικό, πολιτιστικό και θρησκευτικό επίπεδο, αλλά και την ταύτιση του χώρου με το φαινόμενο της ληστείας, της καθυστέρησης και της οπισθοδρομικότητας.

Παράλληλα, η οθωμανική διοίκηση εικονίζεται ως ο κύριος υπαίτιος του βαλκανικού μαρασμού, αλλά και της διατάραξης των σχέσεων μεταξύ των ομόθρησκων βαλκανικών εθνών, θέση που επίσης είναι γενικά αποδεκτή στη νεοελληνική κουλτούρα. Ο Μολοσσός διαβλέπει και σημειώνει το χάσμα μεταξύ της ευρωπαϊκής και της βαλκανικής πραγματικότητας, με μόνη εξαίρεση της γραφής του να αποτελεί η αξιοσημείωτη περιγραφή του Βελιγραδίου, ως μιας ευρωπαϊκής πόλης

[188] Maria Todorova, *Βαλκάνια- Η δυτική φαντασίωση*, ό.π., σ.186.

του 19ου αιώνα[189]. Παρά τις ανωτέρω συγκρίσεις και παρά την βεβαιότητα του συγγραφέα περί της ελληνικής πολιτισμικής ανωτερότητας, στο κείμενο δε διαφαίνεται κάποια προσπάθεια τοποθέτησης της Ελλάδας εντός ή εκτός του βαλκανικού συνόλου.

Αντίστοιχα, στα 1898, εκδίδεται η μελέτη του Γ.Π. Παρασκευόπουλου -την οποία ο συγγραφέας υπογράφει ως δημοσιογράφος- *Η μεγάλη Ελλάς*, όπου περιγράφονται οι ταξιδιωτικές εμπειρίες του από τη Ρωσία, τη Ρουμανία, τη Βουλγαρία, τη Σερβία, το Μαυροβούνιο, την Τουρκία, καθώς και από διάφορες ελληνικές περιοχές και νησιά, που μέχρι τότε ανήκαν διοικητικά στην Τουρκία, την Αλβανία και την Αίγυπτο. Ο βασικός στόχος του Παρασκευόπουλου είναι η παράθεση στοιχείων σχετιζόμενων με τις αναπτυξιακές προοπτικές των βαλκανικών κρατών: μέσω της προβληματικής αυτής αναδεικνύονται οι διαφοροποιητικοί παράγοντες μεταξύ των θεωρούμενων δυτικών και των βαλκανικών κρατών, στα τέλη του 19ου αιώνα. Αναφορικά με τη Ρουμανία, προκαλεί αρχικά εντύπωση η έντονη παρουσία του ελληνικού στοιχείου, καθώς και η συχνή χρήση της ελληνικής, ως κοινής γλώσσας. Επιπρόσθετα, συνεχείς είναι οι αναφορές του συγγραφέα στην περίοδο οικονομικής ευρωστίας και προόδου που διάγει το ρουμανικό κράτος, με την πρωτεύουσά του να περιγράφεται ως μια "ευρωπαϊκή μεγαλούπολις"[190]: είναι γεγονός ότι εντός της νεοελληνικής κουλτούρας το Βουκουρέστι υπήρξε η βαλκανική πόλη που συνδέθηκε περισσότερο από κάθε άλλη με την πρόοδο και την πολυτέλεια, με τις ελληνικές εικονοποιήσεις να προσιδιάζουν με τον αντίστοιχο δυτικό λόγο που εικονοποίησε τη ρουμανική πρωτεύουσα ως το "Παρίσι της Ανατολής".

Όσον αφορά τη συγκριτική τάση μεταξύ ελληνικού και βαλκανικού χώρου, η αίσθηση που αποπνέει το κείμενο του Παρασκευόπουλου, είναι πως το ελληνικό κράτος βρίσκεται αρκετά πίσω σε σχέση με το αντίστοιχο της Ρουμανίας, τόσο σε επίπεδο γενικότερων επιτευγμάτων, όσο και σε οικονομικό επίπεδο. Συνολικότερα, η εικόνα της Ρουμανίας απέχει παρασάγγας από την αντίστοιχη εικόνα των υπόλοιπων

[189]Σημ: Η εικόνα που παρέχει ο Μολοσσός για το Βελιγράδι, δε φαίνεται να απέχει αρκετά από την πραγματικότητα. Σύμφωνα με την Danica Milic, ήδη από το 1867, το Βελιγράδι και ορισμένες ακόμη σερβικές πόλεις, είχαν αρχίσει να προσαρμόζονται με ταχύτητα στον ευρωπαϊκό τρόπο ζωής. Βλ σχετικά: Danica Milic, "Η βιομηχανική επανάσταση και ο εκσυγχρονισμός των πόλεων στη Σερβία τον 19ο αιώνα", (σσ. 206-215) στο: Συλλογικό, *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα,* Αθήνα, Θεμέλιο, 1999, σ.208 .

[190] Γ.Π. Παρασκευόπουλος, *Η Μεγάλη Ελλάς: ανά την Ρωσίαν, Ρουμανίαν, Βουλγαρίαν, Σερβίαν, Μαυροβούνιον, Τουρκίαν, Σάμον, Κρήτην, Κύπρον, Αίγυπτον και Παλαιστίνην,* Αθήνα, Εκάτη, 1998, σ.170.

βαλκανικών κρατών, καθώς παρουσιάζεται ως η πλέον ανεπτυγμένη χώρα της Βαλκανικής, με μόνη εξαίρεση την παιδεία, που θεωρείται ότι βρίσκεται ακόμη σε νηπιώδη κατάσταση. Ο Παρασκευόπουλος συνεχίζει τη βαλκανική περιήγησή του στη Βουλγαρία, όπου το σκηνικό αφήγησης μεταβάλλεται άρδην. Οικονομικά, η ανάπτυξη του βουλγαρικού κράτους είναι εξόφθαλμα ανεπαρκής, στηριζόμενη κυρίως στην αγροτική παραγωγή και στην κτηνοτροφία, καθώς δε διαφαίνεται κάποια αξιοσημείωτη βιομηχανική πρόοδος, όπως καμία πρόοδο δε διαπιστώνει ο συγγραφέας επίσης στον τομέα της παιδείας. Μάλιστα, ο Βούλγαρος Άλλος δεν εξετάζεται κάτω από ένα διαφορετικό από το σύνηθες πρίσμα στη νεοελληνική κουλτούρα[191]: εικονοποιείται και εδώ ως σατανική φιγούρα που ιστορικά διέπραξε αναρίθμητες αγριότητες εναντίον του ελληνικού στοιχείου[192].

Σχετικά με τις υπόλοιπες βαλκανικές εθνότητες, οι Σέρβοι περιγράφονται ως ανδρείοι, ειρηνικοί, αλλά και δεισιδαίμονες, καθότι αμαθείς και πάσχοντες στον τομέα της παιδείας[193]. Οι δε Μαυροβούνιοι εικονίζονται ως αδιαμόρφωτος και ανυπότακτος ακόμη λαός, ο οποίος ζει σύμφωνα με τους νόμους του πατριαρχικού βίου και θεωρούνται επίσης θρησκευτικά φανατισμένοι, τραχείς, νηπιώδεις όσον αφορά την παιδεία τους και στερούμενοι βιομηχανικής ανάπτυξης[194]. Η εικόνα αυτή αφορά προφανώς μια διαφοροποιημένη απεικόνιση του Μαυροβούνιου έθνους στο νεοελληνικό φαντασιακό, καθώς το μικρό βαλκανικό έθνος συνδέθηκε, όπως συζητήθηκε, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, με μια ρομαντική αίσθηση ηρωισμού και αυταπάρνησης. Η περιήγηση του Παρασκευόπουλου στο βαλκανικό χώρο ολοκληρώνεται στην Αλβανία. Αρχικά, υπάρχει μια σύντομη αναφορά στις πόλεις της και στη βιομηχανική τους πρόοδο, ενώ ο Αλβανός Άλλος παρουσιάζεται ως συγκεντρωτικός, εγωιστής, δεσποτικός. αλαζόνας, ταραχοποιός, αλλά και "φοβερός στη μάχη"[195]. Παράλληλα, εξαιρετικά ενδιαφέρουσα -και δείγμα των πολλαπλών, διαφορετικών προσλήψεων των βαλκανικών κρατών στη νεοελληνική κουλτούρα- είναι η θέση του Παρασκευόπουλου σύμφωνα με την οποία, η

[191] Σημ: Όσον αφορά την ελληνική εικόνα του Βούλγαρου Άλλου στις ελληνικές ταξιδιωτικές εντυπώσεις, βλέπε και Sanya Velkova, "Ο 'Βαλκάνιος γείτονας' σε ελληνικές και βουλγαρικές οδοιπορικές σημειώσεις, ημερολόγια και απομνημονεύματα από τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα" (σσ. 232-239) στο: Συλλογικό, *Οι πνευματικές σχέσεις του Ελληνισμού με τους Βαλκανικούς Λαούς- Β' Διαβαλκανικό Συνέδριο,* Κομοτηνή, Εταιρεία Παιδαγωγικών Επιστημών Κομοτηνής, Κομοτηνή, 2002.
[192] Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Η Μεγάλη Ελλάς,* ό.π., σ.215.
[193] Ό.π., σ.259.
[194] Ό.π., σσ. 270-271.
[195] Ό.π., σ.347.

πραγματική καταγωγή του αλβανικού έθνους αγνοείται: αμφισβητείται έτσι ανοιχτά η γνωστή σύνδεση του αλβανικού γένους με τους Πελασγούς και ο μύθος περί κοινής καταγωγής με το ελληνικό έθνος. Παρ' όλ' αυτά, εξαιρετικό δείγμα των μεταβαλλόμενων ελληνικών εικόνων σχετικά με τα βαλκανικά έθνη, αποτελεί η εικόνα του Αλβανού Άλλου στο έργο του ίδιου συγγραφέα *Δεκαπέντε ημέραι εις την Αλβανίαν*, εκδοθέν το 1931.Η μεταστροφή είναι εντυπωσιακή και πλήρης, καθώς εδώ, Έλληνες και Αλβανοί, περιγράφονται ως όμαιμοι και αδελφοί λαοί[196], ενώ επίσης εξαίρονται τα προτερήματα των ευγενικών και καλοσυνάτων Αλβανών. Βέβαια, η μεταστροφή αυτή, ίσως σχετίζεται με το γεγονός πως το δεύτερο ταξίδι του συγγραφέα στην Αλβανία, πραγματοποιείται στα πλαίσια ενός συνεδρίου για τη συμφιλίωση και συνεργασία των βαλκανικών λαών, στο οποίο ο ίδιος συμμετείχε ως εκπρόσωπος της Ελλάδας. Σε κάθε περίπτωση αποδεικνύει τη ρευστότητα των ελληνικών εικονοποιήσεων των Βαλκανίων, ειδικά κατά το εξεταζόμενο χρονικό διάστημα.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει το περιηγητικό κείμενο του Νεοκλή Καζάζη, *Ο ελληνισμός εν τη χερσονήσω του Αίμου- Εντυπώσεις ταξιδίου,* στο οποίο ο συγγραφέας επιχειρεί να καταγράψει τα ελληνικά ίχνη στη χερσόνησο του Αίμου, επισκεπτόμενος τις ελληνικές κοινότητες της Βαλκανικής. Το βασικό επιχείρημα της μελέτης του Καζάζη έγκειται στην παραδοχή ότι σε μεγάλο μέρος των Βαλκανίων - και συγκεκριμένα στη Βουλγαρία, τη Σερβία και τη Ρουμανία[197]- ακολουθήθηκαν πολιτικές ανθελληνικής ιδεολογίας, οι οποίες ωστόσο διακρίνονται από σαφείς διακυμάνσεις. Το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος της μελέτης επικεντρώνεται στην παρουσίαση του βουλγαρικού χώρου και του Βούλγαρου Άλλου, γεγονός που επιβεβαιώνει το γεγονός ότι καθώς πλησιάζουμε στους Βαλκανικούς Πολέμους ο ελληνικός λόγος για τα Βαλκάνια αφορά σε μεγάλο βαθμό τη Βουλγαρία. Οι στερεοτυπικές εικονοποιήσεις του Βουλγάρου Άλλου δεν εκλείπουν στο κείμενο, με το συγγραφέα να θεωρεί πως ο βουλγαρικός λαός στερείται του αισθήματος περί ελευθερίας, υποδουλώνεται ηθελημένα-πνευματικά και πολιτικά- στην οθωμανική διοίκηση και επί της ουσίας αρκείται στο ανθελληνικό πάθος του: τα αιχμηρά σχόλια

[196] Γ.Π. Παρασκευόπουλος, *Δεκαπέντε ημέραι εις την Αλβανίαν*, Αθήνα, Πυρσός, 1931, σ.7.
[197] Σημ: Ο Νεοκλής Καζάζης, όντας πολυγραφότατος, έχει ασχοληθεί επίσης και με τον αλβανικό χώρο. Για το θέμα, βλέπε αναλυτικά: Θάνος Αναγνωστόπουλος- Παλαιολόγος, *Ελλάς και Αλβανία στις αρχές του εικοστού αιώνα- Τεκμήρια από το αρχείο του Νεοκλή Καζάζη,* Θεσσαλονίκη, Εκδοτικός Οίκος Κυρομάνος, 1995.

για το κίνημα του Πανσλαβισμού διαμορφώνουν την εικόνα ενός "τυχοδιωκτικού κρατιδίου". Παρά την ύπαρξη ορισμένων θετικών στοιχείων, τα οποία αφορούν κυρίως τη βουλγαρική εκπαίδευση και το βουλγαρικό στρατό και που φαίνεται πως συσχετίζονται με μια τάση προς εξευρωπαϊσμό ο Καζάζης σε αρκετά σημεία του κειμένου του, προβαίνει σε σημειώσεις που θυμίζουν μια εθνολογική, φυλετική μελέτη: βάσει αυτών, ο όρος "Βούλγαρος" αποκτά υβριστική σημασία, ταυτίζεται με την κατώτερη βαθμίδα πολιτισμού και προσλαμβάνεται σε κάθε περίπτωση ως συνώνυμο της Ανατολής:

"Οι Βούλγαροι υπό πάσαν έποψιν, λόγω πνευματικής και ηθικής αναπτύξεως, είνε υποδεέστεροι των Ελλήνων, των Ρωμούνων, των Σέρβων, των Αλβανών, των Αρμενίων, αυτών των Τούρκων. [...] Ερευνήσατε φυσιολογικώς τον εγκέφαλον του Βουλγάρου, εξετάσατε το κρανίον αυτού, είτε εν τοις κοιμητηρίοις των πόλεων, είτε εν τοις των αγροτικών διαμερισμάτων, εν οίς ευρίσκονται ως εικός οι γνησιώτατοι βουλγαρικοί τύποι. Αμέσως θέλετε αντιληφθή γνησιωτάτων τουραννικών τύπων. [...] Διεπεραιώθη εις Ευρώπην ως λαός κατακτητικός, θηριώδεις μόνον εκδηλώσας ροπάς, αλλ' ουδέν γενναίον αίσθημα, τοιούτος δ' εξακολουθεί και μέχρι της σήμερον. Το δόγμα του Χριστιανισμού, η ηθική του συγχρόνου πολιτισμού ουδεμία εξήσκησαν επ' αυτού ιδιαιτέραν επιρροήν, ως επί των λοιπών λαών"[198].

"Παρετήρησα το φαινόμενο τούτου πανταχού των μεγάλων πόλεων της Χερσονήσου του Αίμου, και δη και εν Σόφια, ης οι κάτοικοι φιλοτιμούνται να επιδειχθώσιν όσον το δυνατόν εξηυρωπαϊσμένοι, και ιδία εν τη αποδοχή των ελαττωματικών απόψεων του ευρωπαϊκού βίου. Και πιθανώς μεν η εξωτερική αυτή παράστασις πόλεων, χθες μεν και πρώην ανατολικωτάτης, μάλλον τουρκικωτάτης, ήδη δ' επιτηδευούσης ευρωπαϊσμόν, κολακεύει την φιλαυτίαν των κατοίκων, και έτι μάλλον προκαλεί τον ενθουσιασμόν [...], αλλ' οι μελετώντες βαθύτερον τα πράγματα δεν δύνανται να παραπλανηθώσιν εκ της γοητευτικής ταύτης οπτασίας. [...] Αλλ' επανέρχομαι εις την βουλγαρικήν πρωτεύουσαν. Ανατολική πόλις, φέρουσα ψιμμύθιον, εν ή το ταταρικόν άτομον επιτηδεύει τον Ευρωπαίον · τοιαύτη είνε η αφετηρία της κοινωνίας της Σόφιας. [...] Ούτως η Βουλγαρίς, όπως και η Σλαύα εν γένει, μειονεκτεί εν ταις χώραις ταύταις της Ελληνίδος γυναικός · άλλοτε μεν, ένεκα της πνευματικής και ηθικής υπεροχής του ελληνικού γένους[...]"[199].

Από το φαινόμενο αυτό του μιμητισμού των δυτικών προτύπων ο Καζάζης δεν εξαιρεί τον ελληνικό χώρο · παρά το γεγονός αυτό, θεωρείται ότι η μοναδική επαφή του βουλγαρικού στοιχείου με την έννοια του πολιτισμού, διεξήχθη μέσω των αλληλεπιδράσεών του με το ελληνικό Βυζάντιο. Αυτή η διαφοροποίηση του ελληνικού χώρου από το βαλκανικό σύνολο -και εν προκειμένω από το βουλγαρικό χώρο- βάσει του πολιτισμικού επιπέδου αποδεικνύεται κομβικής σημασίας για τη

[198] Νεοκλής Καζάζης, *Ο ελληνισμός εν τη χερσονήσω του Αίμου- Εντυπώσεις ταξιδίου*, Αθήνα, Εκ του Τυπογραφείου η 'Ανάπλασις', 1899, σ. 162.
[199] Ό.π., σ.170.

νεοελληνική σκέψη. Από την άλλη πλευρά, οι συνδηλώσεις που φέρει ο όρος "Ανατολή" και η ταύτισή του με έναν χώρο κατώτερο της Δύσης, είναι μάλλον προφανείς, βάσει των ανωτέρω παραθεμάτων. Σε γενικές γραμμές, ο Καζάζης εκφράζει ταυτόσημη άποψη για το σύνολο της Βαλκανικής. Ωστόσο, η εικονοποίηση των Σέρβων και των Ρουμάνων παρουσιάζει ορισμένες σημαίνουσες διαφοροποιήσεις. Συγκεκριμένα, οι πρώτοι προσλαμβάνονται ως φιλικό με το ελληνικό έθνος, που πάντως "κατελήφθησαν από μεγαλομανία και εθνική υπερφροσύνη"[200], αναπτύσσοντας κάποτε ανθελληνική στάση. Από την άλλη πλευρά, αν και οι Ρουμάνοι εικονίζονται ανοιχτά ως μισέλληνες, εντούτοις ο Καζάζης σχεδόν ταυτίζει το ρουμανικό χώρο με τον δυτικό πολιτισμό: συγκρίνοντας τους δύο χώρους, δεν παρατηρεί παρά ελάχιστες διαφορές[201]. Πράγματι, εντός της νεοελληνικής κουλτούρας, εξαιρώντας φυσικά τον ελληνικό χώρο, η Ρουμανία θεωρείται ως η πλέον κοντινή με τη Δύση βαλκανική χώρα ˙ σπανιότερα, αντιμετωπίζεται ακόμη και ως μη ανήκουσα στο βαλκανικό σύνολο.

Στα 1917, η ελληνικής καταγωγής αμερικανίδα υπήκοος Δήμητρα Βακά, εκδίδει τις εντυπώσεις της από τη βαλκανική περιήγησή της, οι οποίες πάντως γράφτηκαν αρκετά νωρίτερα, στα 1897. Το βιβλίο της εκδίδεται στις ΗΠΑ, υπό τον τίτλο *The hearts of the Balkans,* προφανώς στην αγγλική γλώσσα και μεταφράζεται πολύ αργότερα στα ελληνικά. Παρά το ότι κατά την εποχή που εκδίδεται η μελέτη της Βακά δεν υπήρξε άμεσα διαθέσιμη στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό, ο αδιαπραγμάτευτος αυτοπροσδιορισμός της συγγραφέως ως Ελληνίδας -καθώς θεωρεί εαυτόν ως "βυζαντινή Ελληνίδα, κληρονόμο μιας μεγάλης Χριστιανικής Αυτοκρατορίας"[202] - όπως επίσης και το ίδιο το γεγονός της συγγραφής ενός περιηγητικού κειμένου από μια γυναίκα, πιστεύω ότι προσθέτουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον στο υπό συζήτηση κείμενο. Ίσως το έργο της Βακά θα μπορούσε να διαβαστεί συγκριτικά με αντίστοιχες μελέτες από δυτικής προελεύσεως περιηγήτριες στο βαλκανικό χώρο, οι οποίες δραπετεύουν από τον οικείο χώρο και αναπαριστούν, κάτω από συγκεκριμένο πλαίσιο, ένα ξένο, μακρινό τόπο. Καθώς, ωστόσο, δεν υπάρχει χώρος για μια τέτοια έρευνα εδώ, θα ήθελα να εστιάσω στις κύριες γραμμές του έργου της Βακά. Αν και η ίδια αισθάνεται Ελληνίδα, η δυτική ματιά της είναι

[200] Ό.π., σ.362.
[201] Ό.π., σ.402.
[202] Reina Lewis, *Rethinking Orientalism: Women, Travel and the Ottoman Empire,* Great Britain, Cornwell, 2004, σ. 24.

εύκολα ανιχνεύσιμη: εμμένοντας στην αγριότητα, αλλά και στο ρομαντισμό που αποπνέει για εκείνη η βαλκανική γη, η -έφηβη ακόμα όταν πραγματοποιείται η περιήγησή της- Βακά ταξιδεύει στο βαλκανικό χώρο συνοδεύοντας τον αδελφό της, απεσταλμένο ως παρατηρητή της Οθωμανικής διοίκησης στην περιοχή, από την Υψηλή Πύλη.

Η Βακά επισκέπτεται κατά σειρά την Αλβανία, το Μαυροβούνιο, τη Σερβία, αλλά και την οθωμανική Θεσσαλονίκη. Συγκινείται βαθιά με τη φτωχική ζωή των κατοίκων, θέλγεται από τη θηλυκή πλευρά των Βαλκανίων- άλλοτε μιλώντας με θαυμασμό για τις γυναίκες και άλλοτε με μια συγκαλυμμένη απορία για τα επίπεδα ευτυχίας τους- και περιγράφει σε κάθε ευκαιρία, με φυσικότητα αλλά χωρίς προκαταλήψεις, το δομικό χάσμα κουλτούρας μεταξύ αυτής και των πολιτών που γνωρίζει. Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι η αφήγησή της εικονοποιεί τους Βουλγάρους ως λαό που μισεί με πάθος τους Έλληνες, ενώ, όσον αφορά την εικόνα που παραθέτει για την Αλβανία και το Μαυροβούνιο, κυριαρχεί η αίσθηση του πριμιτιβισμού, καθώς και η εικονοποίηση ενός απολίτιστου και δεισιδαίμονα Άλλου. Αντίθετα, η Βακά θεωρεί ότι οι Σέρβοι είναι σαφώς περισσότερο πολιτισμένοι και εξευρωπαϊσμένοι[203]. Ο αλβανικός χώρος περιγράφεται κάτω από το πρίσμα της έλλειψης σύγχρονου πολιτισμού, όπου η ανθρώπινη ζωή δεν έχει καμία αξία -άλλωστε εκεί χάνει τη ζωή του για ασήμαντη αφορμή ο ένας από τους δύο συνοδούς της στο ταξίδι- ενώ ο πρωτογονισμός, η μιζέρια, η οπισθοδρομικότητα και η αμάθεια, συγκρούονται αδιάλειπτα με τη ρομαντική αίσθηση της τιμής και της περηφάνιας των ανθρώπων, αλλά και της μαγικής ομορφιάς του χώρου:

"Σε αυτές τις απολίτιστες χώρες διατηρούν συγκεκριμένες αρετές που εμείς έχουμε απορρίψει"[204].

" 'Ποιανού γιός είπες ότι είναι'; Ρώτησε ο αδελφός μου.

'Μιας νεράιδας. Βλέπεις, βρέθηκε στα δάση όταν ήταν μόλις λίγων μηνών. Μια κατσίκα τον κράτησε ζωντανό, η οποία καθημερινά τον πρόσεχε και του έδωσε να βυζαίνει'.

'Μα τι σε κάνει να πιστεύεις ότι η μητέρα του ήταν νεράιδα;'

'Λόγω του ότι η τιμή των Αλβανίδων γυναικών είναι υπεράνω πάσης υποψίας: γι' αυτό, η μητέρα του θα μπορούσε να είναι μόνο μια νεράιδα' "[205].

[203] Demetra Vaka, *The heart of the Balkans*, Boston and New York, Houghton Mifflin Company, 1917, σ. 110.
[204] Ό.π., σ.7.

Παρά τα ανωτέρω, τα οποία εμπίπτουν σαφώς σε ένα πλαίσιο δυτικών αναπαραστάσεων του βαλκανικού χώρου, το πλέον ενδιαφέρον σημείο της αφήγησης της Βακά δεν είναι άλλο από τη χρήση του όρου "Βαλκάνια", τον τρόπο οριοθέτησης αυτού, αλλά και την συμπερίληψη ή μη της Ελλάδας σε εκείνον. Η Βακά αποδεχόμενη το σχήμα ενότητας του ελληνισμού δεν αντιλαμβάνεται τον όρο "Βαλκάνια" ως ένα αμιγώς γεωγραφικό προσδιορισμό: δίνοντας μια σαφώς αρνητική χροιά σε αυτόν και εκφράζοντας την πεποίθησή της ότι η Ελλάδα του πολιτισμού και της κλασικής αρχαιότητας δε μπορεί να ανήκει στο υποβαθμισμένο βαλκανικό σύνολο, προσθέτει στον όρο μια πολιτισμική και εκπαιδευτική χροιά, σκεπτόμενη σε ένα πλαίσιο που χρησιμοποιεί τις έννοιες της Δύσης και της Ανατολής ως αντίστοιχες του διπόλου ανώτερο-κατώτερο. Για τη Βακά η Ελλάδα βρίσκεται σαφώς έξω από τον κατώτερο αυτό χώρο:

"Στην Ελλάδα, ο ουρανός, οι λόφοι, οι πεδιάδες ντύνονται με μια απέραντη ποικιλία απαλών, τρυφερών αποχρώσεων. Ο καθένας μπορεί να αναπνεύσει τα διανοητικά και καλλιτεχνικά επιτεύγματα της Ελλάδας. Αυτό, δε μπορεί να είναι εντελώς αποκύημα της φαντασίας μου ˙ κάποια μέρα ένας Αμερικανός [...] με πλησίασε για να μου πει ότι εκείνο που τον ενόχλησε περισσότερο στην Ελλάδα ήταν η αδικαιολόγητη επιθυμία του να διαβάσει και να μελετήσει"[206].

" 'Ωστόσο, η ιστορία σας είναι και δική μου ιστορία' υποστήριξα. ' Ανήκω στα Βαλκάνια όσο και εσείς'

- 'Μα πώς!- Ανήκετε στα Βαλκάνια! Πώς μπορεί να ισχύει αυτό;' αναφώνησαν. 'Η Ελλάδα είναι η πλέον μορφωμένη χώρα στον κόσμο- πώς θα μπορούσε να είναι ένα βαλκανικό κράτος'; [207]"

Θεωρώ ότι η συγκεκριμένη οριοθέτηση του περιεχομένου του όρου "Βαλκάνια" αποτελεί την πλέον συχνή στη νεοελληνική κουλτούρα. Φυσικά, υπάρχουν διαφορετικές προσεγγίσεις, καθώς η ιδέα ότι η Ελλάδα είναι μέρος του βαλκανικού συνόλου -προφανώς όχι μόνον γεωγραφικά, αλλά και πολιτισμικά- είναι υπαρκτή. Ωστόσο, πιστεύω ότι οι προσεγγίσεις αυτές είναι σαφώς λιγότερες αριθμητικά, χωρίς να παραβλέπω μια τρίτη θεώρηση, σύμφωνα με την οποία ο ελληνικός με το βαλκανικό χώρο συνδέονται με εξαιρετικά στενές σχέσεις παράδοσης, που δεν επαρκούν παρά ταύτα για την απόλυτη ταύτισή τους. Καθώς εδώ συζητούνται περιηγητικά κείμενα, ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα ταύτισης του ελληνικού με το βαλκανικό χώρο, ή συμπερίληψης του πρώτου στον δεύτερο, είναι το τεκμήριο του

[205] Ό.π., σ. 44.
[206] Ό.π., σ.61.
[207] Ό.π., σ. 30.

Ι.Α. Σοφιανόπουλου, *Πώς είδα τη Βαλκανική- Πολιτική, κοινωνική και οικονομική έρευνα,* εκδοθέν στα 1927. Σε μια εποχή κατά την οποία το ελληνικό ενδιαφέρον για τα Βαλκάνια, σε επίπεδο ιστορικών και εθνολογικών μελετών παραμένει ενεργό[208], ο Σοφιανόπουλος ασχολείται κυρίως με την πολιτική και οικονομική πλευρά[209] των Βαλκανίων της εποχής του, εκφράζοντας την άποψη ότι ο βαλκανικός χώρος υπήρξε θύμα των δυτικών πολιτικών.

Η περιγραφή των βαλκανικών κρατών περνά σε δεύτερη μοίρα, καθώς τα βασικά στοιχεία ενδιαφέροντος σχετίζονται με την πολιτική. Σε γενικές γραμμές, οι Σέρβοι συνδέονται με το ρομαντισμό, η Βοσνία - σε μια από τις εξαιρετικά σπάνιες ελληνικές αναφορές σε εκείνη- εικονοποιείται ως πολυτάραχη γη και ως μικρόκοσμος μειονοτήτων, η Ρουμανία ψέγεται για την εξαιρετικά κακή δημόσια διοίκησή της και οι Βούλγαροι θεωρούνται πρωτόγονο έθνος, με ανατολίτικα χαρακτηριστικά. Αναφορικά δε με το πρόβλημα της σχέσης Ελλάδας και Βαλκανίων ο Σοφιανόπουλος παρέχει μια ισότιμη αντιμετώπιση. Έχοντας ως βασικό στόχο την προώθηση μιας πυκνής σιδηροδρομικής σύνδεσης μεταξύ των βαλκανικών κρατών, θεωρεί πως οι εντονότερες επαφές των Βαλκανίων με το δυτικό παράγοντα θα λειτουργήσουν μόνο προς όφελός τους. Παράλληλα, ταυτοποιεί σε μεγάλο βαθμό τον ελληνικό και το βαλκανικό πολιτισμό, θεωρώντας πως το κοινό ιστορικό παρελθόν τους δημιούργησε κοινά δεδομένα στη σύγχρονη εποχή:

"Μα αν υπάρχη γωνιά της γης που το αίμα καθενός είνε ανάμικτο, αυτή είνε η Βαλκανική, αυτό το απέραντο ψηφιδωτό των λαών. Όλοι, ποιός πολύ, ποιός λίγο, είνε εμποτισμένοι με το αίμα του άλλου, τόσο βαθειά ώστε στους Νοτιοσλαύους να συναντάς ρωμανική εμφάνιση, στους Έλληνες σλαυικά ιδιώματα, και στους Βουλγάρους των νοτίων μερών μεσογειακή ημερότητα. [...] Και ενώ το πολυποίκιλον του εδάφους θα έπρεπε να μας δώση ανθρωπογεωγραφικά αποτελέσματα ανόμοια και διαφορότροπα, το ανακάτεμα ακριβώς αυτών των λαών μας δείχνει ότι σ' όλα αυτά τα μέρη ζουν οι ίδιοι άνθρωποι, που στην επιφάνεια μεν ξεχωρίζουν, αλλά βαθύτερα έχουν την ίδια νοοτροπία, τις ίδιες παραδόσεις και τα ίδια φερσίματα. Μα και πως να μην έχουν, αφού εφοίτησαν στο ίδιο σχολείο εκληρονόμησαν την ίδια κληρονομιά; Ο βυζαντινός και ο τουρκικός πολιτισμός τους άφηκαν, αιώνες τώρα, σφραγίδα ανεξίτηλη"[210].

[208] Σημ: Βλέπε για παράδειγμα Κωνσταντίνος Άμαντος, *Οι βόρειοι γείτονες της Ελλάδος- Βούλγαροι-Αλβανοί- Νοτιοσλάβοι,* Αθήνα, Ελευθερουδάκης, 1923.

[209] Σημ: Σχετικά με τις πολιτικές θέσεις του Σοφιανόπουλου, τις σχέσεις του με τον Ελευθέριο Βενιζέλο, την περαιτέρω πολιτική του εξέλιξη και φυσικά τις πολιτικές του επιδιώξεις στο χώρο της Βαλκανικής, βλέπε και Michael Sarras, " 'A Balkan Cleaning Up': John Sofianopoulos' Balkan Travels During 1920s and His Social Insights" (σσ.225-236), στο: Συλλογικό, *The Balkans in Travel Writing,* Great Britain, Cambridge Scholars Publishing, 2015.

[210] Ι.Α. Σοφιανόπουλος, *Πώς είδα τη Βαλκανική- Πολιτική, κοινωνική και οικονομική έρευνα,* Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Γ.Ι. Βασιλείου Σταδίου, 1927, σσ. 198-199.

Όσον αφορά τις ιστορικές και πολιτικοκοινωνικές ελληνικές μελέτες της Βαλκανικής, κατά το ίδιο χρονικό διάστημα, θα πρέπει εξαρχής να γίνει κατανοητό ότι εξετάζουν το βαλκανικό χώρο υπό το πρίσμα των ελληνικών συμφερόντων στην ευρύτερη περιοχή. Παράλληλα, αφορούν θεωρήσεις της δυτικής επιρροής στα Βαλκάνια, και του τρόπου με τον οποίο ο δυτικός παράγοντας εμπλέκεται με άμεσο τρόπο στον βαλκανικό χώρο: οι ελληνικές σχετικές μελέτες, άλλοτε εικονοποιούν το σύνολο των βαλκανικών κρατών ως θυματοποιημένων και άλλοτε επισημαίνουν πως η Δύση κρατάει μια ανθελληνική στάση, αρνούμενη να στηρίξει τα ελληνικά δίκαια στα Βαλκάνια. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το δημοσιευμένο το Νοέμβριο του 1876, στην εφημερίδα *Ώρα,* ενδιαφέρον πολιτικό άρθρο υπό τον τίτλο *Προσέχετε τον Αίμον!*[211]. Μολονότι εκδόθηκε ανυπόγραφο, ο Λάμπρος Βαρελάς βασιζόμενος σε ιστορικοπολιτικά και γλωσσικά επιχειρήματα, θεωρεί εξαιρετικά πιθανό να έχει γραφτεί από την πένα του Εμμανουήλ Ροΐδη[212]. Αν και οι αρθογραφίες στον Τύπο δεν αποτελούν αντικείμενο της μελέτης, το αποδιδόμενο στον Ροΐδη πολιτικό άρθρο εξηγεί σε μεγάλο βαθμό το επικρατούν κλίμα εντός της νεοελληνικής κοινωνίας σχετικά με τους χειρισμούς των Μεγάλων Δυνάμεων ως προς το Ανατολικό ζήτημα, καθώς και τους κυρίαρχους προβληματισμούς αναφορικά με τη διαπραγματευτική θέση της Ελλάδας και τα δικαιώματά της.

Το κείμενο γράφεται εν μέσω διπλωματικών διαπραγματεύσεων, οι οποίες υποκινήθηκαν ύστερα από την αποκάλυψη των τουρκικών ωμοτήτων στην Βουλγαρία το 1876[213] · ωστόσο, οι διαπραγματεύσεις αυτές δεν περιελάμβαναν κάποια ειδική μέριμνα για το ελληνικό στοιχείο των αλύτρωτων περιοχών. Η εξέλιξη αυτή, σε συνδυασμό με ένα διαμορφούμενο φιλοσλαβικό κλίμα στη Δυτική Ευρώπη, δημιουργεί ανησυχία και εκνευρισμό στο εσωτερικό της Ελλάδας · το άρθρο του

[211] Σημ: Το συγκεκριμένο άρθρο, εκδόθηκε ξανά στο περιοδικό Εστία το 2009, σε κριτική έκδοση του Λάμπρου Βαρελά. Βλέπε σχετικά: [Εμμανουήλ Ροΐδης;], "Προσέχετε τον Αίμον!", *Νέα Εστία,* 1819 (Φεβρουάριος 2009) 350- 353.

[212] Σημ: Βλέπε αναλυτικά Λάμπρος Βαρελάς, " Προσέχετε τον Αίμον!- Επίμετρο", *Νέα Εστία,* 1819 (Φεβρουάριος 2009) 354-368.

[213] Σημ: Την ίδια χρονιά, γράφεται η μελέτη του φιλέλληνα Βρετανού πολιτικού William Gladstone, *Bulgarian Horrors and the Question of the East,* στο οποίο περιγράφονται οι θηριωδίες των Τούρκων στη Βουλγαρία: στην Ελλάδα, το κείμενο μεταφράζεται άμεσα και θεωρείται ότι παρακάμπτει τα ελληνικά δίκαια και συμφέροντα στην περιοχή. Ο Βαρελάς εκτιμά πως ο Ροΐδης απαντά επί της ουσίας σε αυτό το κείμενο του Gladstone, όπως και στη μελέτη του ιδίου *The Hellenic Factor in the Eastern Problem,* η οποία εκδίδεται μόλις δύο μήνες αργότερα, καθώς ο Βρετανός πολιτικός ενημερώνεται άμεσα για τις ελληνικές αντιδράσεις. Όσον αφορά το αρχικό κείμενο, που προκάλεσε σφοδρές αντιδράσεις στον ελληνικό χώρο, βλέπε William Gladstone, *Αι Βουλαρικαί Θηριωδίαι και η Ευρώπη,* Αθήνα, Τυπογραφείο Παρ. Λεώνη, 1906.

Ροΐδη -εάν τελικά δεχθούμε την υπόθεση του Βαρελά- έρχεται ως απάντηση τόσο στις σλαβικές απαιτήσεις στη Χερσόνησο του Αίμου, όσο και στην ακολουθούμενη ευρωπαϊκή πολιτική για το Ανατολικό ζήτημα. Ο συγγραφέας του άρθρου εστιάζει αρχικά στο ρόλο και στην τεράστια επιρροή των Μεγάλων Δυνάμεων στα Βαλκάνια, άποψη που έως και τη σύγχρονη εποχή παραμένει υπαρκτή και διαδεδομένη. Η Αγγλία κατηγορείται πάντως για "έκλειψη νοός" καθώς θεωρείται ότι κατελήφθη από "φιλανθρώπου τινός παραζάλης", ενώ ειδική μνεία γίνεται στις περιοχές με μειονοτικούς ή διεκδικούμενους πληθυσμούς, όπως η Μακεδονία και η Θράκη, αποτυπώνοντας την έκρυθμη κατάσταση της εποχής, η οποία θα οδηγήσει μερικά χρόνια αργότερα στους Βαλκανικούς Πολέμους:

"Σήμερον δε, αν , ο μη γένοιτο, ανεχθή και την υπ' αυτού επιδωκώμενην εκμηδένισιν του εν Θράκη και Μακεδονία ελληνισμού, καταπίπτει και το προς νότον προπύργιον κατά της σλαβικής πλημμύρας ˙ ο δε υπό του εν Μόσχα κομητάτου σχεδιασθείς χάρτης ιδανικής Σλαβίας απειλεί να μεταβληθεί εις απαισίαν πραγματικότητα[...] Αλλά, πριν η φθάσει εκεί, πρέπει εξάπαντος να εκβουλγαρίσει, ήτα να καταπιή, τον εν Θράκη και Μακεδονία ελληνισμόν, σφαδάζοντα ήδη υπό τας σπείρας του περισφίγγοντος αυτόν φρικώδους ερπετού"[214].

"Πού λοιπόν στηριζόμενοι διεκδικούσιν οι απανταχού απόστολοι του Πανσλαβισμού εθνικήν ένωσιν και υποδούλωσιν δια τοιαύτης της όλης Ανατολής; [...] οι δε υπό το αόριστον όνομα των Σλάβων ανακινούμενοι σήμερον υπό της Ρωσσίας Βόσνιοι, Σκλαβούνοι, Βούλγαροι, Ερζεγοβίνοι και άλλοι τοιούτοι πληθυσμοί, δι' ουδεμίας διακρινόμενοι απ' αλλήλων ιστορικής παραδόσεως, δύνανται μόνοι εν Ευρώπη να προσβάλλωσιν ως τίτλον εθνικής ενώσεως, την έλλειψιν παντός τίτλου"[215].

Τα ανωτέρα χωρία αναδεικνύουν αρχικά την πολυπλοκότητα του βαλκανικού προβλήματος και συγχρόνως επιβεβαιώνουν τα γρήγορα ελληνικά αντανακλαστικά σχετικά με τις εξελίξεις στο βαλκανικό χώρο και εν προκειμένω αναφορικά με τη θεωρία του Πανσλαβισμού [216] . Παράλληλα, επισημαίνεται μια άποψη ευρέως διαδεδομένη στο νεοελληνικό φαντασιακό: πρόκειται για την πεποίθηση ότι παρά την εμπλοκή των ευρωπαϊκών δυνάμεων στο χώρο, οι τελευταίες δεν είναι σε θέση να αντιληφθούν στο έπακρο τις ειδικές συνθήκες που επικρατούν στα Βαλκάνια. Αυτή η

[214] [Εμμανουήλ Ροΐδης]. "Προσέχετε τον Αίμον!", ό.π., σ.352.
[215] Ό.π.
[216] Σημ: Εξαιρετικά κοντά χρονικά με το άρθρο που συζητείται εδώ, στον ελληνικό χώρο εκδίδονται και άλλες μελέτες που εξετάζουν το φαινόμενο του Πανσλαβισμού. Βλέπε για παράδειγμα Αρίσταρχος Βέης, *Το Βουλγαρικόν Ζήτημα- Αι νέαι πλεκτάναι του Πανσλαυϊσμού εν Ανατολή,* Αθήνα, Τυπογραφείον Ν.Γ. Πάσσαρη, 1875, όπου οι ιδέες του Πανσλαβισμού κρίνονται ως "σατανικές". Όσον αφορά την εξέλιξη του κινήματος του Πανσλαβισμού από το 1878 έως και τη σύγχρονη εποχή, αλλά και την αποδοχή του στο βουλγαρικό χώρο, βλέπε Peter Bachmaier, "Der Panslawismus in Bulgarien von 1878 zur Gegenwart", *Die slawischen Sprachen,* 56 (1998) 25-39.

θέση βέβαια δε θα πρέπει σε καμία περίπτωση να συγχέεται με την ιδέα της Ελλάδας θεωρούμενης ως το μόνο δυτικό κράτος της Βαλκανικής.

Μάλιστα, τα νεοελληνικά τεκμήρια που αφορούν το βαλκανικό χώρο προοδευτικά εξειδικεύονται, υπό την έννοια ότι στο χρονικό διάστημα που μελετάται εδώ, εκδίδονται πολιτικο-ιστορικές μελέτες σχεδόν για όλα τα κράτη της Βαλκανικής, ενώ αντίστοιχη κίνηση παρατηρείται μέχρι και το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων, τουλάχιστον. Κατά το εκτενές αυτό χρονικό διάστημα, έντονο ενδιαφέρον παρουσιάζει φυσικά η γειτονική Αλβανία, με τον αλβανικό λαό να εικονίζεται κάποτε ως κοινής καταγωγής και αδελφικός με τον αντίστοιχο ελληνικό[217], άλλοτε ως υπαίτιος των μη ομαλών σχέσεων με το ελληνικό κράτος[218], είτε απλώς να εξετάζεται ως αντικείμενο ιστορικής, πολιτικής ή και γλωσσικής μελέτης[219]. Αντίστοιχο ενδιαφέρον παρατηρείται και για τη Ρουμανία[220], τη Βουλγαρία[221] -χώρα η οποία λαμβάνει τις περισσότερο σκληρές νεοελληνικές κρίσεις- ή και τη Σερβία[222]. Το πλέον ενδιαφέρον στοιχείο της εκδοτικής αυτής κίνησης είναι ότι σε μεγάλο βαθμό εμπεριέχει στερεοτυπικές αναφορές ή νεοελληνικές ιδέες σχετικά με το βαλκανικό χώρο, οι οποίες εντοπίζονται και στην αντίστοιχης θεματολογίας νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή: ακριβώς αυτό το στοιχείο δικαιολογεί κατά βάση και τη συνοπτική εξέταση των εν λόγω κειμένων.

[217] Σημ: Βλέπε για παράδειγμα Λεόντιου Κ. Λεοντίου, *Το Αλβανικόν Ζήτημα,* Αθήνα, Τυπογραφείο Αδελφών Περρή, 1897, όπου οι ευρωπαϊκές δυνάμεις της εποχής παρουσιάζονται ως οργανωτές ενός δόλιου σχεδίου με σκοπό το χωρισμό Ελλήνων και Αλβανών, οι οποίοι προσλαμβάνονται ως κοινής καταγωγής λαοί.

[218] Σημ: Βλέπε για παράδειγμα Σ. Σπυρομήλιος, *Αλβανοί και Αλβανισταί,* Αθήνα, Καταστήματα Ακροπόλεως- Β. Γαβριηλίδου, 1914, όπου ο αλβανικός λαός θεωρείται μισελληνικός, καθώς και απολύτως υπεύθυνος για τη μη ένωση του ελληνικού με το αλβανικό βασίλειο.

[219] Σημ: Βλέπε Παναγιώτης Κουπιτώρης, *Αλβανικαί μελέται- Πραγματεία ιστορική και φιλολογική περί της γλώσσης και του έθνους των Αλβανών,* Αθήνα, Τυπογραφείο του Μέλλοντος, 1879. Βλέπε ακόμα Θωμάς Πασχίδης, *Οι Αλβανοί και το μέλλον αυτών εν τω ελληνισμώ μετά παραρτήματος περί των Ελληνοβλάχων και των Βουλγάρων,* Αθήνα, Εθνικόν Πνεύμα, 1879.

[220] Σημ: Βλέπε Αντώνιος Ζυγομάλης, *Ελλάς και Ρουμανία,* Αθήνα, Τυπογραφείον της Βασιλικής Αυλής- Α. Ραφτάνη, 1912, όπου εξετάζεται το ιστορικοπολιτικό παρασκήνιο πίσω από τη διακοπή των ελληνορουμανικών εμπορικών σχέσεων. Βλέπε επίσης Αντώνιος Σπηλιωτόπουλος, *Οι βλαχόφωνοι Έλληνες και η ρουμάνικη προπαγάνδα,* Αθήνα, Εκ του Τυπογραφείου της εφημερίδας "Το Κράτος", 1905.

[221] Σημ: Βλέπε για παράδειγμα Ανώνυμος, *Οι Βούλγαροι άλλοτε και σήμερον,* Αθήνα, Πετράκος, 1906, όπου ο βουλγαρικός λαός εικονίζεται ως ορδή φάντασμα: αγριότατος, πονηρός και τερατώδης. Καθώς ο βουλγαρικός λαός υπήρξε ο βασικός ελληνικός αντίπαλος στους Βαλκανικούς Πολέμους, ανάλογες απεικονίσεις του είναι συχνές στη νεοελληνική κουλτούρα κατά το αντίστοιχο χρονικό διάστημα. Μεταξύ πολλών, βλέπε Μανώλης Κανέλλης, *Οι Βούλγαροι- Ιστορία μιας ορδής,* New York, Anatolia Press, 1914. 1

[222] Σημ: Βλέπε για παράδειγμα Αντώνιος Σπηλιωτόπουλος, *Σερβία- Μελέτη εθνογραφική, ιστορική, πολιτική και οικονομική,* Αθήνα, Τύποις "Πανελληνίου Κράτους", 1912, όπου ο σερβικός λαός σκιαγραφείται με σαφώς θετικό πνεύμα, ως γενναίος και φιλικός προς το ελληνικό έθνος.

"Τους είχαν στο παλάτι, στην υπηρεσία της βασιλικής οικογενείας,
όπου, σχετικώς, δεν κακοπερνούσαν και πολύ.
Μαθημένοι όμως στο βυζαντινό πολιτισμό,
που ήταν ο λεπτότερος εκείνης της εποχής,
ένιωθαν βαρύτερα τη βαρβαρότητα του κατακτητή,
αγανακτούσαν με τη σκληράδα, τη βαναυσότητα του Βουλγάρου,
που εκδηλώνουνταν σε κάθε τους επαφή,
ακόμα και στις πιο ασήμαντες περιστάσεις της καθημερινής τους υπηρεσίας."
Π.Σ. Δέλτα, *Για την Πατρίδα*, 1909

"Μπαλκανικοί αδερφοποιτοί, χορεύτε
τον πυρρίχιο χορό παλληκαρίσια,
το χορό τον χαϊντούκο και τον κλέφτη,
και σύρτε το χορό με την αράδα
χειροπιασμένοι, ο ένας του άλλου, και όλοι."
Κωστής Παλαμάς, *Μπαλκανική Συμπολιτεία*, 1912

"Εδώ πολεμούμε Βουλγάρους και Ρουμούνους,
σ' έδαφος τρίτου εχθρού, του Τούρκου, που,
αντί να μας προστατεύει όλους,
μας διαιρεί για να επιβάλλεται καλύτερα και μας εξοντώνει όπου μπορεί,
και τους μεν και τους δε, τον καθένα χωριστά και όλους μαζί."
Π.Σ. Δέλτα, *Στα μυστικά του Βάλτου*, 1937

Εθνικός λόγος και Βαλκάνια: οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και η περίοδος του ελληνικού Μεσοπολέμου

Η περίοδος της προετοιμασίας, της διενέργειας και του απόηχου των Βαλκανικών Πολέμων, αποτελεί το χρονικό διάστημα κατά το οποίο ο βαλκανικός μύθος συνυφαίνεται άμεσα με το φαινόμενο του εθνικισμού, στο νεοελληνικό φαντασιακό. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι αντανακλούν την εκκίνηση μιας εποχής, κατά την οποία η ευρωπαϊκή πολιτική σκηνή χαρακτηρίζεται από τις εθνικιστικές τάσεις, αλλά και τις συνακόλουθες αιματηρές και σκληρές εθνικές διαμάχες. Ο Πρώτος Βαλκανικός Πόλεμος διεξήχθη ανάμεσα στον Οκτώβριο του 1912 και τον Μάιο του 1913, οπότε η ενδοβαλκανική συμμαχία Ελλάδας, Βουλγαρίας, Μαυροβουνίου και Σερβίας εξεγέρθηκε εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο Δεύτερος Βαλκανικός Πόλεμος διεξήχθη αμέσως μετά, εν μέσω του θέρους του 1913 και αφορούσε την πολεμική σύγκρουση των ανωτέρω βαλκανικών συμμάχων, αυτή τη φορά με τη Βουλγαρία[223]. Η εμφάνιση των βαλκανικών εθνικισμών υπήρξε καθοριστική για το μέλλον της Βαλκανικής, υπό την έννοια ότι άλλαξαν τους διαμορφωθέντες

[223] Richard C. Hall, *The Balkan Wars 1912-1913- Prelude to the First World War,* London and New York, Routhledge, 2000, σ.1.

συσχετισμούς στο χώρο [224] και παράλληλα υπήρξαν η γενεσιουργός αιτία στερεοτυπικών εικονοποιήσεων ανάμεσα στα βαλκανικά έθνη[225]. Οι βαθύτερες αιτίες των σκληρών βαλκανικών συγκρούσεων[226] συσχετίζονται με την προσπάθεια των βαλκανικών εθνών να επιτύχουν την πλήρη ανεξαρτησία τους από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπως επίσης και με τους εθνικούς, ιστορικούς βαλκανικούς μύθους, με τις ρίζες των διαμαχών να φθάνουν στο μεσαίωνα και ακόμα πιο πριν από εκείνον[227].

Στη σχετική με τα Βαλκάνια νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή της περιόδου κυριαρχούν φυσικά οι μεσαιωνικοί και οι βυζαντινοί θρύλοι στα μυθιστορήματα της Π.Σ. Δέλτα, ο ιδιάζων εθνικισμός του Ίωνος Δραγούμη, αλλά και οι ποιητικές συνθέσεις του Κωστή Παλαμά, οι οποίες εικονοποιούν εξαιρετικά εύστοχα τις διακυμάνσεις των εικόνων των βαλκανικών εθνών στην ελληνική εθνική λογοτεχνία. Στα ανωτέρω τεκμήρια -καθώς φυσικά και σε άλλα κείμενα της δεύτερης περιόδου- οι ελληνικές εθνικές επιδιώξεις διαπλέκονται με τη μυθιστορηματική γραφή, διαμορφώνοντας έναν ζωηρά φορτισμένο, εξαιρετικά ομοιογενή και σαφώς εθνικό λόγο. Η γραφή αυτή θα πρέπει να θεωρείται αρκετά συνεκτική, καθώς συνυφαίνεται απόλυτα με τις πολιτικές εξελίξεις στο βαλκανικό χώρο: τα νεοελληνικά λογοτεχνικά κείμενα της περιόδου παρέχουν ένα λόγο γεμάτο -αρνητικών κυρίως- στερεοτυπικών αναπαραστάσεων των βαλκανικών εθνών, με τα στερεότυπα αυτά να παραμένουν ενεργά, σε πολλές περιπτώσεις, έως και τη σύγχρονη εποχή. Παράλληλα με τα βαλκανικά έθνη, εικονοποιείται επίσης ο δυτικός παράγοντας -συχνά ως "απλοϊκός" ή ως αντίμαχος των ελληνικών επιδιώξεων- αλλά και η οθωμανική διοίκηση, άλλοτε ως πάσχων, υπό κατάρρευση Άλλος και άλλοτε θεωρούμενη ως εχθρός του ελληνικού έθνους, φιλικότερη ίσως προς τα υπόλοιπα βαλκανικά έθνη. Ειδικότερα, όσον αφορά τα βαλκανικά έθνη, οι διακυμάνσεις και οι διαφοροποιήσεις της εικόνας τους στην ελληνική εθνική λογοτεχνία της δεύτερης περιόδου, αναδεικνύουν με τον καλύτερο τρόπο τη στενή συσχέτιση μεταξύ

[224] Dimitris Livanios, " Christians, Heroes and Barbarians: Serbs and Bulgarians in the Modern Greek Historical Imagination (1602-1950)", (σσ. 68-83), στο: Συλλογικό, *Greece and the Balkans: identities, perceptions and cultural encounters since the enlightment,* Aldershot, Ashgate, 2003, σ.76.
[225] Pavlos Hatzopoulos, *The Balkans beyond nationalism and identity- International relations and ideology*, New York, Tauris, 2008, σ.1.
[226] Σημ: Για μια ιστορική ανάλυση των Βαλκανικών Πολέμων, βλέπε, μεταξύ άλλων, Misha Glenny, *The Balkans- Nationalism, War, and the Great Powers, 1804-1999,* United States of America, Penguin Books, 1999.
[227] Alexandru Madgearu, *The Wars of the Balkan Peninsula- Their Medieval Origins,* Lanham-Maryland, The Scarecrow Press, 2008, σ. 195 κ.εξ.

πολιτικής, ιστορικής μνήμης και λογοτεχνίας. Παράλληλα, παρατηρείται επίσης η ανάπτυξη ενός σαφούς διαχωριστικού παράγοντα -εκτός από την κουλτούρα και την πνευματική καλλιέργεια- ανάμεσα σε ορισμένες βαλκανικές εθνότητες και την Ελλάδα. Αναφέρομαι εδώ στις εθνικές επιδιώξεις, οι οποίες γεννούν έναν ενιαίο εθνικό λόγο, με τις ελληνικές αναφορές στα βαλκανικά έθνη να διαμορφώνονται μέσω ενός απλού, δυαδικού σχήματος: είτε μέσω της αναζήτησης πιθανών βαλκάνιων συμμάχων, είτε μέσω της ιδεολογικής σύγκρουσης με τους εν δυνάμει βαλκανικούς εχθρούς. Η μελετώμενη περίοδος ολοκληρώνεται με μια σύντομη αναφορά στην ελληνική στάση αναφορικά με τα βαλκανικά έθνη κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, η οποία αφορά κυρίαρχα μια προσπάθεια προσέγγισης του ελληνικού με το βαλκανικό χώρο. Παρά το γεγονός ότι οι προσπάθειες αυτές υπήρξαν έντονες σε πολιτικό και θεωρητικό επίπεδο, είναι ενδιαφέρον το ότι δεν φαίνεται να έγιναν αντικείμενο εικονοποίησης στη νεοελληνική εθνική λογοτεχνία.

Μεσαιωνικοί, βυζαντινοί και εθνικοί θρύλοι: η προβολή τους στη σύγχρονη εποχή στο έργο της Πηνελόπης Δέλτα

Η Πηνελόπη Δέλτα αποτελεί ίσως τη χαρακτηριστικότερη λογοτεχνική φωνή της εξεταζόμενης περιόδου: εκτός της αναμφισβήτητης επιτυχίας των μυθιστορημάτων της στο σύγχρονο με εκείνη ελληνικό αναγνωστικό κοινό, το έργο της χαρακτηρίζεται από την ιδιομορφία ότι υπήρξε ιδιαίτερα δημοφιλές και στις επόμενες αναγνωστικές γενεές. Ο εθνικός λόγος της Δέλτα εστιάζει το φακό του στις ενδοβαλκανικές αντιδικίες, ιδιαίτερα δε στην περιοχή της Μακεδονίας ˙ αν και η μυθιστοριογραφία της υπήρξε, σχεδόν αποκλειστικά, προσανατολισμένη στο παιδικό αναγνωστικό κοινό, η βασική προτεραιότητα της γραφής της προσανατολιζόταν στο εθνικό συμφέρον. Κύριο μέλημά της θα πρέπει να θεωρείται η "καλλιέργεια της ιδέας του έθνους, με άλλα λόγια η διαμόρφωση μιας γνήσιας εθνικής συνείδησης", με τον ιστορικό χρόνο να χρησιμοποιείται στο έργο της έτσι, ώστε η μυθιστορηματική ανάπλαση να αναδείξει την αγάπη της Δέλτα για την πατρίδα[228]. Η μυθοπλασία της Δέλτα βρίθει ιστορικών αναφορών -συχνά υψηλής ακρίβειας- όπως επίσης και αυτοβιογραφικών στοιχείων. Το εξαιρετικά έντονο ενδιαφέρον της σχετικά με το μακεδονικό χώρο συνεπάγεται μάλλον αναπόφευκτα την εικονοποίηση των βαλκανικών εθνοτήτων στα μυθιστορήματά της. Η Δέλτα εστιάζει κυρίως στο

[228] Τόνια Κιουσοπούλου, "Η Πηνελόπη Δέλτα και το Βυζάντιο" (σσ. 291-307), στο Συλλογικό, *Σύγχρονες προσεγγίσεις στο έργο της Π.Σ. Δέλτα,* Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 2006, σ.292.

Βούλγαρο και στον Τούρκο Άλλο, παρέχοντας συγχρόνως ορισμένες εικονοποιήσεις των Σέρβων, των Ρουμάνων, και σε μικρότερο βαθμό και των Αλβανών. Η συνθήκη αυτή είναι μια πρώτη ένδειξη ότι η νεοελληνική γραφή της περιόδου εστιάζει ειδικά στη διαμάχη με τους Βουλγάρους, με τις υπόλοιπες βαλκανικές εθνότητες να περνούν προς στιγμήν σε δεύτερο πλάνο. Οι σκληρές επικρίσεις της Δέλτα εναντίον συγκεκριμένων εθνικών ομάδων, ξενίζουν κάποτε τον αναγνώστη, ιδιαίτερα, όταν εκείνος διαπιστώνει πως το έργο της απευθύνεται πρωτίστως σε νεαρούς αναγνώστες. Η διαχρονικότητα και η επιτυχία των μυθιστορημάτων της είναι τέτοιας βαθμίδας, ώστε θα πρέπει να θεωρείται δεδομένο, πως -τουλάχιστον για τη μελετώμενη περίοδο, αλλά και αργότερα- αυτά διαμόρφωσαν σε σημαντικό βαθμό την πρόσληψη των βαλκανικών εθνών στο νεοελληνικό φαντασιακό.

Τα δύο πρώτα μυθιστορήματα της Δέλτα που συζητούνται, εκδίδονται στα τέλη της πρώτης και στις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 20ου αιώνα αντίστοιχα, ακριβώς λίγο πριν το ξέσπασμα των Βαλκανικών πολέμων: το μυθιστόρημα *Για την πατρίδα* εκδίδεται στα 1909 και το δεύτερο, υπό τον τίτλο *Τον καιρό του Βουλγαροκτόνου,* κυκλοφορεί μόλις μια διετία αργότερα, το 1911. Στα δύο αυτά μυθιστορήματα η αφήγηση της Δέλτα μεταφέρει χρονικά τον αναγνώστη στο Βυζάντιο, και συγκεκριμένα στην εποχή κατά την οποία αυτοκράτορας του Βυζαντίου διατελούσε ο Βασίλειος ο Βουλγαροκτόνος, δηλαδή στα τέλη του 10^{ου} και στις αρχές του 11^{ου} μ.Χ. αιώνα. Η Δέλτα επιλέγει ένα διφορούμενο ιστορικό πλαίσιο, υπό την έννοια ότι το διάστημα αυτό, αφενός συνδέεται αρχικά με ένα σημείο ακμής της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, στιγματίζεται ωστόσο από τις πολεμικές καταστροφές που η τελευταία υπέστη από τους αντιπάλους της. Παράλληλα, ο τόπος εξέλιξης της μυθιστορηματικής πλοκής είναι ο μακεδονικός χώρος, που μάλιστα παραμένει ο ίδιος και στη μεταγενέστερη μυθιστοριογραφία της Δέλτα. Η επιλογή του συγκεκριμένου χωροχρόνου κάθε άλλο παρά τυχαία θα πρέπει να θεωρείται ˙ από τη μια πλευρά, η τοποθέτηση της διήγησης στη Μακεδονία αποτυπώνει το ενδιαφέρον της Δέλτα ειδικά για την περιοχή. Από την άλλη, μέσω της προβολής των σύγχρονων με εκείνη Μακεδονικών Αγώνων -οι οποίοι είχαν ξεκινήσει ήδη από το 1903- στη βυζαντινή εποχή, δηλώνεται η σαφής προσήλωσή της στη σχηματική ενότητα του ελληνικού έθνους.

Η επιλογή του Βυζαντίου ως εποχής μέσω της οποίας γίνεται η προβολή στο σύγχρονο με τη συγγραφέα παρόν υπαγορεύτηκε και λόγω της παρουσίας στη νεοελληνική γραμματεία ενός ρεύματος -με βασικό εμπνευστή τον ιστορικό Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο[229]- το οποίο στόχευε στην

"ενίσχυση της θετικής εικόνας του Βυζαντίου στους κύκλους των λογίων και των λογοτεχνών, και την αναζήτηση της ενότητας του ελληνισμού στο πέρασμα του χρόνου. Η ανακάλυψη του Βυζαντίου από τους Έλληνες λογίους συντελείται βαθμιαία κατά τον 19ο αιώνα, ενώ παράλληλα η βυζαντινή ιστορία θεωρείται μέρος της ιστορίας του ευρωπαϊκού πολιτισμού"[230].

Η παράλληλη εμφάνιση του κινήματος του δημοτικισμού επέτεινε την αναθέρμανση του ενδιαφέροντος για τα βυζαντινά κείμενα με απώτερο σκοπό την αναγνώριση της παράδοσης της δημοτικής γλώσσας. Επιπλέον, και η ελληνική ιστοριογραφία της δεκαετίας μεταξύ του 1903 και του 1913 είχε ως συνεκτικό στοιχείο το πνεύμα ενός "μαχητικού πατριωτισμού" και έναν ζήλο ως προς το να ανακτήσει το ελληνικό έθνος τη χαμένη του ψυχολογία, έπειτα από τον ατυχή και τραυματικό ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897[231]. Με άλλα λόγια, στη διάρκεια του 19ου αιώνα επιχειρείται σαφώς μια σύνδεση της διαμορφούμενης νεοελληνικής εθνικής ταυτότητας με το Βυζάντιο.

Ο Στάθης Γουργουρής θεωρώντας πως όλα τα έθνη ονειρεύτηκαν τον εαυτό τους σε μια ιστορική στιγμή, προγενέστερη της ανάδυσής τους, επισημαίνει ότι "σε κάθε έθνος, η αρχαιότητα συνυπάρχει τόσο με τη νεωτερικότητα όσο και με την αιωνιότητα ˙ κανένα έθνος δε μπορεί να φανταστεί τον εαυτό του. Αλλά μπορεί να φανταστεί μια ύπαρξη πριν την ιστορική γέννησή του, μια προγονική ουσία"[232]. Συνεχίζοντας, υπογραμμίζει ότι η ιστορία αποδεικνύει πως τα έθνη υπάρχουν ως όνειρα, προτού σημασιοδοτηθούν πολιτικά και γεωγραφικά, και καταγράφει την άποψη σύμφωνα με την οποία η επανεμφάνιση του Βυζαντίου στη νεοελληνική σκέψη προέκυψε εν πολλοίς ως απάντηση στη γνωστή μελέτη του Αυστριακού ιστορικού Jakob Phillipp Fallmerayer:

[229] Σημ: Βλέπε σχετικά Alexander Kitroeff, "Continuity and Change in Contemporary Greek Historiography", *European History Quarterly*, 19 (1989) 269-298. Για το θέμα βλέπε επίσης Ελένη Γλύκατζη- Αρβελέρ, *Γιατί το Βυζάντιο,* Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2009.

[230] Μαριάννα Σπανάκη, *Βυζάντιο και Μακεδονία στο έργο της Π. Δέλτα: η σχέση ιστορίας και λογοτεχνίας,* Αθήνα, Ερμής, 2004, σ.9.

[231] Basil C. Gounaris, "Reassessing Ninety Years of Greek History on the 'Struggle for Macedonia' (1904-1908)" , *Journal of Modern Greek Studies*, 14 (0ctomber 1996) 239.

[232] Στάθης Γουργουρής, *Έθνος- όνειρο: Διαφωτισμός και θέσμιση της σύγχρονης Ελλάδας,* Αθήνα, Κριτική, 2007, σ.35.

"η επανεμφάνιση του Βυζαντίου, τόσο ως ελλείποντος κρίκου (που συνέδεε τη σύγχρονη Ελλάδα με την αρχαία) όσο και ως φορέα ενός μεταβατικού παρόντος, όχι μόνο διασφάλιζε στην Ελλάδα την τόσο επιθυμητή πολιτισμική συνέχεια, αλλά, αυτό είναι ακόμα πιο σημαντικό, και νομιμοποιούσε την Ελλάδα ως σύγχρονο πολιτισμό-πράγμα που ισοδυναμούσε μετωνυμικά με ευρωπαϊκό πολιτισμό"[233].

Όπως γίνεται κατανοητό, κατά το μελετώμενο χρονικό διάστημα, τόσο η νεοελληνική λογοτεχνία, όσο και η -σαφώς εθνική- ιστοριογραφία επιδιώκουν την επανεγγραφή του Βυζαντίου στη σύγχρονη Ελλάδα, συνθήκη που αποτυπώθηκε επιτυχώς στο νεοελληνικό φαντασιακό. Επιστρέφοντας στη μυθιστοριογραφία της Δέλτα, ο χρόνος στον οποίο εντάσσεται η μυθιστορηματική πλοκή των δύο προαναφερθέντων κειμένων αφορά περίπου τον 10ο αιώνα μ.Χ. ˙ ωστόσο, η -σε πλήρη έξαρση- βαλκανική διαμάχη στο μακεδονικό χώρο, συντελεί σε μια αντανάκλαση του παρελθόντος στο παρόν. Η Δέλτα προχωρά περισσότερο συγκριτικά με μια απλή λογοτεχνική αποτύπωση του σχήματος συνέχειας του ελληνισμού, καθώς επί της ουσίας ταυτίζει τα δύο χρονικά σημεία για τα οποία έγινε λόγος: αρχικά, στα μυθιστορήματα που συζητούνται εδώ, ο Βούλγαρος Άλλος αντιμετωπίζεται ως διαχρονικός εχθρός του ελληνικού έθνους. Η στερεοτυπική απεικόνιση των Βουλγάρων ως αντιμάχων των ελληνικών εθνικών συμφερόντων επί δέκα και πλέον αιώνων, συντελεί στη θεώρηση του Βούλγαρου Άλλου εν είδει μόνιμης απειλής για το νεοελληνικό φαντασιακό. Φυσικά, όπως ταυτίζεται ο χρόνος, έτσι ακριβώς ταυτίζεται και ο χώρος: η Μακεδονία, αποτυπώνεται ως ελληνική κτήση από το Βυζάντιο μέχρι τη σύγχρονη εποχή.

Η αφήγηση στο παιδικό βιβλίο *Για την Πατρίδα* ξεκινά με την επίθεση των Βουλγάρων σε ένα μακεδονικό χωριό, στα 995 μ.Χ. Κατά τη διάρκεια της επίθεσης αυτής, δύο από τους κεντρικούς χαρακτήρες της μυθοπλασίας, ο Ασώτης και ο Αλέξιος συλλαμβάνονται αιχμάλωτοι του βασιλιά της Βουλγαρίας, Σαμουήλ. Ωστόσο, η μετέπειτα συντριβή του βουλγαρικού στρατού από τον αντίστοιχο βυζαντινό δεν αφήνει στο Σαμουήλ κανένα περιθώριο άλλης αντίδρασης, παρά να συνθηκολογήσει, παντρεύοντας μάλιστα την κόρη του Μιροσλάβα με τον Ασώτη και παραχωρώντας στους δύο νέους υψηλά αξιώματα. Ωστόσο, ύστερα από κάποια χρόνια, ο Σαμουήλ παραβαίνει τη συμφωνία, με αποτέλεσμα ο Ασώτης και ο Αλέξιος ακολουθούμενοι από τη Μιροσλάβα να επιστρέψουν στην Κωνσταντινούπολη. Όταν ο αναπόφευκτος πόλεμος ξεσπάσει, ο Αλέξιος θα βρεθεί να αναλάβει ως

[233] Ό.π., σσ.200-201.

απεσταλμένος του βυζαντινού αυτοκράτορα τη διεκπεραίωση μιας ιδιαίτερα επικίνδυνης, αλλά συνάμα απαραίτητης για το μέλλον του ελληνισμού, αποστολής, συνοδευόμενος από τη γυναίκα του Θέκλα, που μεταμφιέζεται για λόγους ασφαλείας σε αγόρι. Το μυθιστόρημα χαρακτηρίζεται αρχικά από την ενυπάρχουσα σε πλήθος νεοελληνικών κειμένων, στερεοτυπική απεικόνιση των Βουλγάρων ως βάρβαρου έθνους. Ιδιαίτερη εντύπωση, ωστόσο, προκαλεί η συγκριτική διάθεση της Δέλτα, όσον αφορά το βυζαντινό -που εκλαμβάνεται ως ταυτόσημος του σύγχρονου ελληνικού- και το βουλγαρικό πολιτισμό. Η πολιτιστική αυτή σύγκριση θα πρέπει να θεωρείται ως ένας δομικός, διαφοροποιητικός παράγοντας μεταξύ του ελληνικού και του βουλγαρικού χώρου:

"Τους είχαν στο παλάτι, στην υπηρεσία της βασιλικής οικογενείας, όπου, σχετικώς, δεν κακοπερνούσαν και πολύ. Μαθημένοι όμως στο βυζαντινό πολιτισμό, που ήταν ο λεπτότερος εκείνης της εποχής, ένιωθαν βαρύτερα τη βαρβαρότητα του κατακτητή, αγανακτούσαν με τη σκληράδα, τη βαναυσότητα του Βουλγάρου, που εκδηλώνουνταν σε κάθε τους επαφή, ακόμα και στις πιο ασήμαντες περιστάσεις της καθημερινής τους υπηρεσίας"[234].

Η πρόσληψη του βυζαντινού πολιτισμού ως ανώτερου του αντίστοιχου βουλγαρικού, και φυσικά η ταυτόχρονη οριοθέτηση του βυζαντινού πολιτισμού ως αμιγώς ελληνικού, συνδέεται μάλλον εύκολα με τη διαχρονική ελληνική ιδέα περί ανωτερότητας των Ελλήνων στον βαλκανικό χώρο. Αν και φυσικά το ερώτημα που ανακύπτει είναι το κατά πόσον η ιδέα αυτή χαρακτηρίζεται από φαντασιακές προεκτάσεις, εντούτοις η απομάκρυνση του ελληνικού χώρο από το βαλκανικό, θα πρέπει να θεωρείται ως εξαιρετικά διαδεδομένη αντίληψη στη νεοελληνική κουλτούρα. Η συνέχεια του μυθιστορήματος της Δέλτα κινείται στο μοτίβο της συνεχούς επισήμανσης των βουλγαρικών λεηλασιών σε ελληνικά, μακεδονικά χωριά, αλλά και στην υπογράμμιση του βάρβαρου χαρακτήρα της βουλγαρικής φυλής. Αντίστοιχα, στο μυθιστόρημα *Τον καιρό του Βουλγαροκτόνου,* παρακολουθούμε την ιστορία δύο Βυζαντινών νεαρών ευγενών και φίλων, του Κωνσταντίνου και του Μιχαήλ. Οι τελευταίοι, ζώντας ανάμεσα στους Βουλγάρους ύστερα από την αιχμαλωσία τους στο πεδίο της μάχης, μετατρέπονται σε κατασκόπους του Αυτοκράτορα του Βυζαντίου Βασίλειου Βουλγαροκτόνου. Ωστόσο, και οι δύο ερωτεύονται τη "βουβή βουλγάρα", η οποία, όπως αποκαλύπτεται στην εξέλιξη της αφήγησης, είναι μια γυναίκα ελληνικής καταγωγής, που ζει ανάμεσα στους

[234] Πηνελόπη Δέλτα, *Για την Πατρίδα*, Αθήνα, Εστία, 1987, σ.19.

Βουλγάρους και στην πραγματικότητα ονομάζεται Αλεξία. Το διήγημα, έχει επίσης σαφώς ιστορικό χαρακτήρα, καθώς το πλαίσιο της αφήγησης αναπτύσσεται γύρω από δύο αδιαπραγμάτευτες για τη συγγραφέα αξίες, την πατρίδα και τη θρησκεία, ενώ σε αυτό εντάσσονται ακριβή ιστορικά γεγονότα.

Το μοτίβο των βουλγαρικών θηριωδιών εναντίον αμάχων πληθυσμών, διανθισμένο με συνεχείς σφαγές και μια έντονη, καταστροφική τάση, είναι και εδώ παρόν: ο Βούλγαρος Άλλος εικονοποιείται ως άγριος, βάρβαρος, επίορκος και δειλός. Ωστόσο, οι αντίστοιχες πράξεις της ελληνικής πλευράς δεν αποσιωπούνται, δημιουργώντας στον αναγνώστη ένα αίσθημα ισορροπίας, όσον αφορά την περιγραφή των αγριοτήτων που διαπράττουν οι δύο πλευρές. Χαρακτηριστικά, η -ιστορικά αποδεδειγμένη- πράξη του αυτοκράτορα του Βυζαντίου Βασίλειου του Βουλγαροκτόνου, να τυφλώσει δεκαπέντε χιλιάδες Βουλγάρους αιχμαλώτους, αφήνοντας έναν μονόφθαλμο ανά εκατοντάδα με σκοπό να μπορέσουν να επιστρέψουν στην πατρίδα τους και να θυμίζουν την τραγωδία στους συμπατριώτες τους για όσο ζουν, περιγράφεται ως ό,τι ακριβώς ήταν στην πραγματικότητα: μια φρικτή και ανηλεής πράξη. Παράλληλα, η εικονοποίηση του Βούλγαρου Άλλου ενισχύεται από το ανθρώπινο στοιχείο: ο Βούλγαρος στρατηγός Δραξάν συσχετίζεται με την ιδέα της γενναιότητας, προσλαμβάνεται ως τιμητής της πατρίδας του, αλλά και ως αρνητής, για χάρη της βουλγαρικής εθνικής ιδέας, όλων των προνομίων που θα μπορούσε να έχει όντας παντρεμένος με μια βυζαντινή πριγκίπισσα. Εκτός των αναρίθμητων τιμών και του πλούτου, γίνεται αρνητής και της ίδιας της οικογένειάς του. Είναι προφανές, ότι η ανωτέρω εικονοποίηση ξεφεύγει από τον κανόνα της στερεοτυπικής απεικόνισης του Βούλγαρου Άλλου ως κατεξοχήν φιλοπόλεμου και βαρβαρικού τύπου ανθρώπου, μέσω της αναγνώρισης του δικαιώματος προάσπισης των εθνικών συμφερόντων του εκάστοτε λαού:

"-Επίορκος!... μουρμούρισε ο άντρας. Συγχώρησέ με, ω Θεομήτωρ… η δύστυχη πατρίδα μου… τη ζωή μου γι' αυτήν… και τον όρκο μου…

Ο Κωνσταντίνος αναγνώρισε τη φωνή του Δραξάν, και αναστατώθηκε η ψυχή του όλη.[…]

Πρώτη φορά στη ζωή του σκέφθηκε πως ο εχθρός του ήταν άνθρωπος, και μπορούσε να υποφέρει όσο και αυτός. Σκέφθηκε πως, όπως και εκείνος υπηρετούσε την πατρίδα του, έτσι και ο Δραξάν για την πατρίδα του πολεμούσε, πως είχε παραβεί όρκο δοσμένο

στον αντίπαλό του, πως είχε αφήσει τη γυναίκα του, τα παιδιά του, τα πλούτη του και τις τιμές του Βυζαντίου, για να γυρίσει στα βουνά και να τα διαφεντέψει"[235] .

Αναμφίβολα, η Δέλτα παρέχει αυθεντικές εικόνες από το μακεδονικό χώρο των αρχών του 20ου αιώνα, προβάλλοντας τις εθνοτικές επιμιξίες και τη συνακόλουθη δυσκολία διάκρισης των εθνικών ομάδων. Η Αλεξάνδρα Ιωαννίδου ερευνώντας την απεικόνιση των εθνικών ομάδων στη μυθιστορία της Δέλτα διακρίνει ως πρωταρχικό παράγοντα ένταξης σε κάποια από αυτές, αρχικά τη γλώσσα και δευτερευόντως τη θρησκεία. Επιπλέον, καθώς η "εθνική, θρησκευτική και γλωσσική" αντίθεση μεταξύ Βουλγάρων και Ελλήνων κυριαρχεί στα έργα της Δέλτα, η Ιωαννίδου αναδεικνύει μια εξελικτική διακύμανση της εικόνας των Βουλγάρων σε αυτά:

"στα χρόνια που μεσολάβησαν ανάμεσα στις γραφές των ιστορικών βιβλίων της Δέλτα παρατηρείται μια εξέλιξη στην στάση της συγγραφέως απέναντι στους Βουλγάρους. Στα πρώτα βιβλία της η Δέλτα παρουσιάζει τον Βούλγαρο στρατηγό Δραξάν ως γενναίο άνθρωπο.[…] Σε αντίθεση με τις περιγραφές 'Στα μυστικά του Βάλτου', στα πρώτα αυτά βιβλία αποφεύγονται οι γενικεύσεις στο χαρακτηρισμό των Βουλγάρων.[…] Αντίθετα, στα 'Μυστικά του Βάλτου', ακόμη και οι Τούρκοι έχουν πολύ περισσότερη 'μπέσα' από τους Βουλγάρους"[236].

Πράγματι, η εικόνα των Βουλγάρων στα επόμενα δύο μυθιστορήματα της Δέλτα, στον *Μάγκα* και στα *Μυστικά του Βάλτου* εξελίσσεται ακόμα περισσότερο αρνητικά. Στο πρώτο από τα ανωτέρω, οι Βούλγαροι προσλαμβάνονται ως χειρότεροι του Τούρκου Άλλου, εχθροί του ελληνισμού. Φυσικά, μια τέτοια εικονοποίηση έχει εξέχουσα σημασία, λαμβάνοντας υπόψη ότι στη νεοελληνική εθνική λογοτεχνία, έως και το χρονικό διάστημα που εξετάζεται εδώ, ως κατεξοχήν, εχθρικός Άλλος, θα πρέπει να θεωρείται ο Τούρκος Άλλος. Η Δέλτα επιχειρεί να αντιστρέψει αυτόν τον κανόνα, διαμορφώνοντας μια εξαιρετικά αρνητική απεικόνιση του βαλκάνιου γείτονα και στρέφοντας, επί της ουσίας, το ενδιαφέρον του ελληνικού έθνους από την αντιδικία του με τους Τούρκους στην αντιδικία του με τους Βουλγάρους[237]:

"-Και γιατί έφυγες από την Μακεδονία; Ρώτησε ο Λουκάς.

-Ε… γιατί δεν τα πάμε καλά με τους εκεί!

-Τι; Μαλώνετε;

-Ε, ναι, μαλώνουμε.

[235] Π.Σ. Δέλτα, Π.Σ. *Τον καιρό του Βουλγαροκτόνου,* Αθήνα, Εστία, σ.210.
[236] Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, "Γλώσσες και εθνικές ομάδες της Μακεδονίας στο έργο της Π.Σ. Δέλτα" (σσ. 149-158), *Βαλκανικά Σύμμεικτα* ,7 (1995) 152.
[237] Βασίλης Λαούρδας, *Η Πηνελόπη Δέλτα και η Μακεδονία,* Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών- Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1958, σσ. 15-16.

-Με τους Τούρκους; Τους κακούργους! Και πολέμησες, Βασίλη;

-Βέβαια… πολέμησα.

-Και σκότωσες πολλούς Τούρκους;

-Σκότωσα… Μα δεν πολεμούσαμε τους Τούρκους.

-Ποιους λοιπόν;

-Τους Βουλγάρους.

-Τους Βουλγάρους; Γιατί; έκανε η Άννα.

-Μα πες μου, Βασίλη, είπε μπερδεμένος ο Λουκάς. Και ο Μήτσος όλο λέγει κακό για τους Βουλγάρους, και πως είναι εχθροί μας. Μ' αυτοί δεν είναι Χριστιανοί;

-Λεν πως είναι. Μα καλύτερα να μην ήταν. Είναι χειρότεροι από τους Τούρκους"[238]*.*

Είναι αυταπόδεικτο ότι οι τέσσερις και πλέον αιώνες οθωμανικής κυριαρχίας στον ελληνικό χώρο -ή στο χώρο που εκλαμβάνεται ως ελληνικός στο νεοελληνικό φαντασιακό κατά τη διάρκεια των αρχών του 20ου αιώνα- οδήγησαν στη σύνδεση της εικόνας του Τούρκου Άλλου με αρνητικά στερεοτυπικά χαρακτηριστικά. Η στιγμή της ιστορικοπολιτικής έντασης μεταξύ της Ελλάδας και της Βουλγαρίας ωστόσο αποβαίνει τόσο ισχυρή, ώστε το βουλγαρικό έθνος να απεικονίζεται με ακόμα περισσότερο αρνητική χροιά, εν συγκρίσει με τον Τούρκο Άλλο. Αντίστοιχα, Στα *Μυστικά του Βάλτου* -μια μυθιστορηματική μετάπλαση της μάχης των Γιαννιτσών[239]- οι περιγραφές της Δέλτα εντείνονται και εξειδικεύονται: οι Βούλγαροι προσλαμβάνονται ως βασανιστές, δόλιοι, προδότες, ανάξιοι εμπιστοσύνης και άγριοι άνθρωποι. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Γιωβάν, ο μοναδικός Βούλγαρος χαρακτήρας του μυθιστορήματος που περιγράφεται με αγαθά χαρακτηριστικά, αποδεικνύεται στη συνέχεια της αφήγησης ελληνικής καταγωγής, δημιουργώντας στον αναγνώστη την εντύπωση ότι τα θετικά στοιχεία της φιγούρας του οφείλονται ακριβώς στην εθνικότητά του. Η Δέλτα επισημαίνει σε κάθε ευκαιρία ότι τόσο οι Βούλγαροι, όσο και οι Ρουμάνοι, είναι εχθροί του ελληνικού έθνους, με την οθωμανική διοίκηση να θεωρείται ότι εφαρμόζει τη γνωστή πρακτική του διαίρει και βασίλευε:

[238] Πηνελόπη Δέλτα, *Ο Μάγκας,* Αθήνα, Εστία, 1992, σσ. 86-87.

[239] Σημ: Το μυθιστόρημα *Στα μυστικά του Βάλτου*, εξελίσσεται στην ακόμη υπό οθωμανική κατοχή περιοχή της Μακεδονίας, στις αρχές του 20ου αιώνα, στο επίκεντρο του Μακεδονικού αγώνα. Η Δέλτα έχει ως σκηνικό αφήγησης τη σκληρή καθημερινή ζωή Ελλήνων αξιωματικών -ιστορικών προσώπων- όπως του Τέλλου Άγρα, και το συνεχή ανταρτοπόλεμο που διεξάγουν απέναντι στις βουλγαρικές δυνάμεις, στη λίμνη των Γιαννιτσών, με τελικό σκοπό τον έλεγχο της περιοχής.

"Εδώ πολεμούμε Βουλγάρους και Ρουμούνους, σ' έδαφος τρίτου εχθρού, του Τούρκου, που, αντί να μας προστατεύει όλους, μας διαιρεί για να επιβάλλεται καλύτερα και μας εξοντώνει όπου μπορεί, και τους μεν και τους δε, τον καθένα χωριστά και όλους μαζί"[240].

Η αναφορά αυτή αποτυπώνει εύστοχα την κυρίαρχη ελληνική αντίληψη στις αρχές του 20ου αιώνα, σύμφωνα με την οποία οι πλείστες γειτονικές χώρες της θεωρούνταν ως άμεσα εχθρικές απέναντί της. Βέβαια, η Δέλτα κάποτε "παρουσιάζεται πιο διαλλακτική με τους Βουλγάρους και αυστηρότεροι με τους Τούρκους, διακινδυνεύοντας φυσικά και πάλι το *φάσκειν* και το *αντιφάσκειν"*[241]. Η συγγραφέας στρέφει την προσοχή της και στις υπόλοιπες βαλκανικές εθνότητες, αν και οι αναφορές της σε αυτές, είναι σαφώς περιορισμένες σε σχέση με εκείνες στους Βουλγάρους και τους Τούρκους. Περισσότερο συγκεκριμένα, οι Αλβανοί παρουσιάζονται μάλλον αδιάφορα, με την εξαίρεση της θεώρησής τους ως εχθρικά διακείμενοι προς τους Έλληνες[242]. Αντίθετα, η δράση των Ρουμάνων στο μακεδονικό χώρο κρίνεται σαφώς αυστηρότερα, καθώς παρουσιάζονται ως οι "συνηθισμένοι προδότες που συμμαχούν με τους Βουλγάρους και τους Τούρκους", με τη συγγραφέα να φτάνει στο σημείο να τους ταυτοποιεί με τους κατεξοχήν εχθρούς του ελληνισμού -σύμφωνα πάντοτε με εκείνη- τους Βουλγάρους[243]. Τέλος, οι Σέρβοι καταλαμβάνουν ελάχιστο μέρος στη μυθοπλασία της Δέλτα, θεωρούμενοι απλώς ότι ακολουθούν τις επιταγές της "σερβικής προπαγάνδας". Το συμπέρασμα που εξάγεται με ασφάλεια είναι ότι οι Σέρβοι αποτελούν την εθνική ομάδα με τις λιγότερες αρνητικές στερεοτυπικές αναφορές στο έργο της Δέλτα, το οποίο έχει κατηγορηθεί ότι ενέχει σαφείς πτυχές εθνικιστικού μίσους, υπό την έννοια ότι καλλιεργούσε το μίσος για έναν ολόκληρο λαό κι όχι για την κυρίαρχη τάξη της Βουλγαρίας[244].

Κλείνοντας, θα ήθελα να επισημάνω ότι οι Βαλκανικοί Πόλεμοι υπήρξαν αντικείμενο έμπνευσης και για άλλους, μείζονες, ή και ελάσσονες Έλληνες λογοτέχνες, τόσο κατά τον καιρό της διεξαγωγής τους, όσο και μεταγενέστερα.

[240] Πηνελόπη Δέλτα, *Στα μυστικά του Βάλτου,* Αθήνα, Εστία, 1986, σ. 426.
[241] Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, "Γλώσσες και εθνικές ομάδες της Μακεδονίας στο έργο της Π.Σ. Δέλτα", ό.π., σ.154.
[242] Πηνελόπη Δέλτα, *Στα μυστικά του Βάλτου,* ό.π., σ.35.
[243] Ό.π., σσ.500-512.
[244] Χάρης Σακελλαρίου, *Πηνελόπη Δέλτα- Η ζωή, οι έρωτες, το έργο της,* Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1997, σ.39.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι ο Άγγελος Σικελιανός [245] , ο Στρατής Μυριβήλης[246], ή ο Γρηγόριος Ξενόπουλος[247]. Παράλληλα, στην ελληνική εκδοτική σχετική κίνηση εντοπίζονται επίσης περιγραφές των Βαλκανικών Πολέμων μέσα από προσωπικά ημερολόγια, ή ιδιωτικές αλληλογραφίες[248]. Ωστόσο, στην πλειονότητα των εν λόγω κειμένων, το δομικό στοιχείο της αφήγησης σχετίζεται κυρίως με την περιγραφή της γενναιότητας των Ελλήνων πολεμιστών, της σκληρής ζωής τους και του γενικότερου κλίματος στον ελληνικό χώρο, κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Με άλλα λόγια, η εικονοποίηση του αντιπάλου δεν γίνεται εμφανής, τουλάχιστον αναφορικά με το Βαλκάνιο Άλλο.

Κωστής Παλαμάς: η ενότητα του ελληνικού έθνους, η χρήση της ιστορίας και οι μεταβολές της εικόνας του Βαλκάνιου Άλλου

Ο εθνικός ποιητής Κωστής Παλαμάς έστρεψε το βλέμμα του στη Βαλκανική σε ένα σημαντικό τμήμα του εκτενούς έργου του. Το ενδιαφέρον του Παλαμά για τις βαλκανικές εξελίξεις και κυρίως τη θέση της Ελλάδας μέσα σε αυτές, είναι έκδηλο τόσο σε μέρος της ποιητικής του, όσο και σε τμήμα της αρθογραφίας του. Το παλαμικό έργο αφορά μια χαρακτηριστική πρόσληψη των Βαλκανίων στη νεοελληνική κουλτούρα, κατά το διάστημα των Βαλκανικών Πολέμων και του απόηχου αυτών. Ο Παλαμάς εικονοποιεί τον τουρκικό παράγοντα στο βαλκανικό χώρο, εστιάζει στο εθνικό συμφέρον και μεταβάλλει τη θεώρησή του για τα βαλκανικά έθνη, παρέχοντας διφορούμενες εικόνες για εκείνα. Η μεταστροφή αυτή γίνεται κατανοητή, εάν κανείς εξετάσει το σύνολο του παλαμικού έργου ˙ συχνότερη

[245] Σημ: Βλέπε σχετικά Χρίστος Αλεξίου, "Οι Βαλκανικοί πόλεμοι στην ποίηση του Άγγελου Σικελιανού" (σσ. 327-358), στο: Συλλογικό, *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910-1914,* Αθήνα, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, 1993.

[246] Σημ: Βλέπε σχετικά Έρη Σταυροπούλου, "Οι Βαλκανικοί πόλεμοι στην πεζογραφία του Στρατή Μυριβήλη" (σσ. 359-376), στο: Συλλογικό, *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910-1914,* Αθήνα, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, 1993. Η Σταυροπούλου επισημαίνει πως ο Μυριβήλης δημοσίευσε συνολικά επτά διηγήματα σχετικά με τις βαλκανικές συγκρούσεις, εμπνεόμενος κυρίως από τη στρατιωτική του ζωή και την συμμετοχή του στους πολέμους αυτούς και αναπλάθοντας βιωματικό υλικό. Στο σπάνιο αυτό υλικό -υπό την έννοια ότι μέρος των διηγημάτων δεν τυπώθηκαν ξανά- δεν εικονοποιείται σχεδόν πουθενά ο αντίπαλος, με την εξαίρεση του Τούρκου Άλλου.

[247] Σημ: Το μυθιστόρημα του Γρηγορίου Ξενόπουλου *Ο Πόλεμος* αφορά την επίδραση του πολέμου στον ανθρώπινο χαρακτήρα, καθώς και την εικονοποίηση της κατάστασης που επικρατούσε στη σύγχρονη με τους Βαλκανικούς Πολέμους Αθήνα. Βλέπε σχετικά Γρηγόριος Ξενόπουλος, *Ο Πόλεμος 1912-1913- Αθηναϊκό Μυθιστόρημα,* Αθήνα, Αδελφοί Βλάσση, 1984.

[248] Λύντια Τριχιά, "Οι Βαλκανικοί πόλεμοι μέσα από προσωπικά ημερολόγια και ιδιωτικές αλληλογραφίες" (σσ. 131-1430), στο: Συλλογικό, *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910-1914,* Αθήνα, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, 1993.

παρουσία σε αυτό κατέχουν ο Βούλγαρος και ο Τούρκος Άλλος, ενώ οι υπόλοιπες βαλκανικές εθνότητες μνημονεύονται σπανιότερα.

Ως ποιητής ο Παλαμάς χαρακτηρίζεται από την τάση να γράφει για προσωπικά βιώματα, αλλά και για τα βιώματα ολόκληρου του ελληνικού έθνους, όντας παράλληλα αναγνωρισμένος, τόσο στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό, όσο και στην ελληνική κοινωνία ευρύτερα. Ακριβώς λόγω της συνολικής αποδοχής που απολάμβανε, οι στερεοτυπικές απεικονίσεις των βαλκανικών εθνών στο έργο του, ενδέχεται αφενός να διαχύθηκαν με μεγαλύτερη ευκολία στην ελληνική κοινωνία και αφετέρου να χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη αντοχή στο χρόνο˙ άλλωστε, η παλαμική ποίηση πιστεύεται ότι συνέβαλε ενεργά στην κοινωνική ανάπλαση του ελληνικού χώρου, μετά τους κλυδωνισμούς που επέφερε η εθνική καταστροφή των ελληνοτουρκικών συγκρούσεων του 1897[249]. Ο Παλαμάς υπήρξε εργάτης της "ενότητας και της σύνθεσης του πολύμορφου Γένους"[250], εμβαθύνοντας στη στενότερη επαφή του σύγχρονου ελληνισμού και της βυζαντινής περιόδου. Επηρεάστηκε βαθιά από το ερευνητικό έργο του Karl Crumbacher, καθώς για πρώτη φορά μια ιστορία της λογοτεχνίας συνέδεσε τη δημώδη λογοτεχνία με την ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης[251], φτάνοντας στο σημείο να θεωρηθεί ότι το έργο του "μεταμόρφωσε και αντέστρεψε το Βυζάντιο για να το κάνει να υποταχθεί σε έναν ελληνισμό που επικεντρωνόταν στην Αθήνα"[252].

Το 1886 ο Παλαμάς εκδίδει την ποιητική συλλογή *Τραγούδια της πατρίδος μου*˙ σε αυτή συγκαταλέγεται το ποίημα *Ο Βούλγαρος,* γραμμένο ένα έτος πριν την κυκλοφορία της συλλογής. Η ποιητική σύνθεση χρησιμοποιεί ως ιστορικό χρόνο την Ελληνική Επανάσταση και ως τόπο το Μεσολόγγι. Ο Παλαμάς αποδίδει φόρο τιμής στους ευρωπαϊκούς λαούς που υπήρξαν αρωγοί στην απελευθέρωση της Ελλάδας, πολεμώντας μάλιστα στο πλευρό των εξεγερμένων Ελλήνων. Σύσσωμος σχεδόν ο ευρωπαϊκός κόσμος παρουσιάζεται συγκινημένος και μαγεμένος από "το φως του εικοσιένα". Στον αντίποδα, εκτός φυσικά από τον Τούρκο κατακτητή, στέκει μόνο ένφρις. Πρόκειται για το Βούλγαρο του τίτλου του ποιήματος, ο οποίος απεικονίζεται

[249] Ιωάννης Νοτάρης, *Η Μακεδονία στην ποίησι του Κωστή Παλαμά,* Αθήνα, [χ.χ.], 1953, σ. 23.
[250] Κωνσταντίνος Τσάτσος, *Παλαμάς,* Αθήνα, [χ.ο.], 1936, σ. 253.
[251] Βενετία Αποστολίδου, *Ο Κωστής Παλαμάς ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας,* Αθήνα, Θεμέλιο, 1992, σ.84.
[252] Paul Stephenson, *Ο Θρύλος του Βασιλείου του Βουλγαροκτόνου,* μτφ. Νίκος Παπαδάκης & Μαρτίνα Κόφφα, Αθήνα, Ενάλιος, 2003, σ. 187.

ως ο προδότης των ελληνικών μυστικών σχεδίων στον Ιμπραήμ, λίγο πριν την ηρωική Έξοδο:

"Πατρίς, και ξένους μάγεψε το φως του εικοσιένα

Της' λευθεριάς σου τάστρο!

Ευρέθη κ΄ ένας Βούλγαρος κ' εκλείσθηκε για Σένα

'Σ το Τουρκοφάγο κάστρο

...Σβυν' η Ελλάς... λάμψι στερνή σε λίγο να! σκορπάει

Τη φοβερή Έξοδό της...

Μονάχα ένας Βούλγαρος ευρέθηκε, και πάει

'Σ τον Ιμπραήμ προδότης"[253].

Η συμμετοχή Βουλγάρων εθελοντών στον ελληνικό απελευθερωτικό αγώνα έχει επισημανθεί και σε άλλα νεοελληνικά λογοτεχνικά τεκμήρια, όπως για παράδειγμα, στη θεατρική κωμωδία του Χουρμούζη, *Ο Τυχοδιώκτης.* Ο Παλαμάς, ωστόσο, δομεί μια εντελώς αρνητική εικόνα του Βούλγαρου Άλλου, ως προδότη, η οποία κρίνεται δυσμενώς, επιπλέον υπό το πρίσμα μιας καθολικής ευρωπαϊκής συστράτευσης στο πλευρό της Ελλάδας. Ο ποιητής κατασκευάζει την εικόνα του Βούλγαρου βάσει της Ιστορίας: αν και η εικονοποίηση αυτή φαίνεται επιφανειακά να συνυφαίνεται με τα ιστορικά γεγονότα του 1821, στην πραγματικότητα είναι περισσότερο εξαρτώμενη από τα σύγχρονα με τον Παλαμά ιστορικοπολιτικά γεγονότα. Ο *Βούλγαρος* γράφεται στα 1885, όταν ήδη οι ελληνοβουλγαρικές σχέσεις είχαν ενταθεί ιδιαίτερα[254].

Την ίδια χρονιά γράφεται και ο *Σκυλογιάννης,* με τον ανωτέρω χαρακτηρισμό στον τίτλο του ποιήματος να αφορά το βασιλιά της Βουλγαρίας. Ο Παλαμάς, μέσω μιας ιστορικής αναδρομής ανά τους αιώνας επιχειρεί να παρουσιάσει τα βουλγαρικά εθνικά χαρακτηριστικά ως αναλλοίωτα στο πέρασμα του χρόνου. Γράφοντας σε μια εποχή οπότε οι βαλκανικοί εθνικισμοί οξύνονται συνεχώς, ο Παλαμάς διαμορφώνει τη γραφή του βάσει των σύγχρονων ιστορικοπολιτικών εξελίξεων. Η Sanya Velkova επισημαίνει ότι τα αποδιδόμενα στους Βουλγάρους στερεοτυπικά χαρακτηριστικά, εντός της νεοελληνικής ιστοριογραφίας και λογοτεχνίας των αρχών του 20ου αιώνα, επέδειξαν μια αξιοθαύμαστη ανθεκτικότητα στο χρόνο. Και συνεχίζει:

[253] Κωστής Παλαμάς, *Άπαντα,* Αθήνα, Μπίρης- Γκοβόστης, 1962, σ.61.
[254] Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, Το Μακεδονικό Ζήτημα: Γένεση- Διαμόρφωση Εξέλιξη- Λύση, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1989, σ. 21.

"Η εικόνα της Βουλγαρίας και των Βουλγάρων ως μέρος της συλλογικής εικόνας του Βαλκάνιου γείτονα διατηρεί εμφανώς ορισμένα βασικά στοιχεία, μαζί με τα οποία, συγκεκριμένα νέα χαρακτηριστικά υποβάλλονται σε μια διαδικασία έγκρισης, βαθαίνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο το χάσμα μεταξύ Βουλγάρων και Ελλήνων, μέσω αντιθετικών εννοιών, όπως: πλούσιος εναντίον φτωχού, ενημερωμένος εναντίον οπισθοδρομικού, τραχύς και άξεστος εναντίον εκλεπτυσμένου και ευγενικού"[255].

Παραπλήσια είναι και η εικονοποίηση του βουλγαρικού έθνους εδώ, ως βάρβαρου, φρικαλέου, πολεμοχαρούς και γεμάτου μίσος λαού. Η σταγόνα που ξεχειλίζει το ποτήρι είναι μάλιστα η εμμονή του Βούλγαρου βασιλιά να κατακτήσει τη Θεσσαλονίκη, αναδεικνύοντας τη σημασία των πολιτικών και στρατιωτικών σχέσεων και εξελίξεων, στην αποτύπωση της εικόνας του Άλλου στις εθνικές λογοτεχνίες. Οι βουλγαρικές διεκδικήσεις στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας[256], αρκούν ώστε να αναδειχθεί ο βάρβαρος -ανά τους αιώνες- χαρακτήρας του βουλγαρικού έθνους:

"-Καρτέρα με ΄ς το κάστρο σου να μπω, Θεσσαλονίκη!

Το πάρσιμό σου –μάθε το- δε ‘θα νε μόνο νίκη!

Θα’ νε για όλους σας, μικρούς, τρανούς, απελπισία,

Κατακλυσμός, αφανισμός, Δευτέρα Παρουσία!

Δεν τρέμα τα Εφταπύργια σου κι ουδέ τον Άγιό σου,

Κ’ εκείνον απ' τον τάφο του θα βγάλω, αλλοίμονό σου![…]

Τέτοια κακά σε καρτερούν παντού, Μακεδονία,

Παντοτεινή του Γένους μας φροντίδα και μανία,

Όμως ακόμ' ανίκητη, παντοτεινή Ελληνίδα!

Βουλγάρα να σε κάμουμε του κάκου έχομ’ ελπίδα

Του κάκου σέρνουμε μακρυά ’ς τα ξένα τα παιδιά σου,

Κι' όλο Βουλγάρους σπέρνουμε παντού ’ς τα χώματά σου"[257]*!*

[255] Sanya Velkova, "Perception of the 'Neighbor' in Periods of Crisis: The Beginning and the End of the Twentieth Century in Bulgaria and in Greece", (σσ. 109-114), *Balkan Studies*, Vol. 42 (1993) 113.

[256] Σημ: Το Μακεδονικό ζήτημα φαίνεται πως απασχόλησε αρκετά τον Παλαμά, ο οποίος στα 1903 γράφει το άρθρο υπό τον τίτλο «Για τη Μακεδονία», που δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Σκριπ*. Ο προβληματισμός του ποιητή συνοψίζεται στην ακόλουθη φράση: "Και μάρτυρες βρισκόμαστε ξαφνισμένοι του ίδιου, σαν τον παλιόν εκείνον επί Βουλγαροκτόνου, κ λ ε φ τ ο π ο λ έ μ ο υ, οδηγημένου με την ίδια την τόλμη και την επιμονή από τους απογόνους του κόμητος Σισμάν και του Σαμουήλ του κομητόπουλου.[…]Και πώς μας πέρασεν εμάς από το νου πως μπορούμε πέρα να τα βγάλουμε μ’ αυτούς χωρίς να κλείουμε μέσα μας κάτι τι από τη δύναμη των Φωκάδων, των Τσιμισκήδων και των Βασιλείων;".

[257] Κωστής Παλαμάς, *Άπαντα,* ό.π., σσ.165-6.

Ο βασιλιάς της Βουλγαρίας εικονοποιείται ως ένας διψασμένος για αίμα ηγεμόνας, σε βαθμό που ακόμη και τα πλέον φρικαλέα εγκλήματα αποτελούν για εκείνον έπαινο, μελλοντικό επιστέγασμα της δόξας του. Μέγιστη δε φιλοδοξία του είναι να γραφεί στην ιστορία ως ο "Ελληνοκτόνος βασιλιάς", παίρνοντας με αυτόν τον τρόπο εκδίκηση για την τύφλωση χιλιάδων Βουλγάρων στρατιωτών, με διαταγή του Βασίλειου Βουλγαροκτόνου, αυτοκράτορα στα χρόνια του Βυζαντίου. Στο ίδιο κλίμα απηχούν τα ποιήματα του Παλαμά περίπου μέχρι και το 1910[258]. Ενδεικτικά της αρνητικής απεικόνισης του βουλγαρικού έθνους στο παλαμικό έργο είναι τόσο η *Φλογέρα του Βασιλιά*, όπου ο αναγνώστης μεταφέρεται εκ νέου στην βυζαντινή περίοδο, όσο και το ποίημα *Ο γυρισμός του Βασιλιά*. Ανατρέχοντας στο ιστορικό παρελθόν, ο Παλαμάς αναδεικνύει τους Βουλγάρους και τους Τούρκους ως διαχρονικούς εχθρούς του ελληνικού γένους, ζώντας έντονα το κλίμα του καιρού του και προβάλλοντας στο έργο του μια καθολική ελληνική συνείδηση.

Αν αποδεχθούμε τη συνθήκη σύμφωνα με την οποία η εικόνα του Άλλου στη λογοτεχνία μπορεί να εκληφθεί ως μια έκφανση των ιστορικοπολιτικών σχέσεων μεταξύ δύο ή περισσότερων λαών σε κάποια συγκεκριμένη χρονική περίοδο, μια πιθανή αλλαγή των πολιτικών σχέσεων μεταξύ δύο κρατών σε συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, ενδέχεται να συνοδευτεί από την αναθεώρηση της εθνικής εικόνας του ενός λαού, στην εθνική λογοτεχνία του άλλου. Η άμεση και στενή αυτή σχέση πολιτικής, ιστορίας και εικονολογίας, βρίσκει την επιβεβαίωσή της και στο έργο του Παλαμά. Καθώς, τουλάχιστον μέχρι το 1907, το βουλγαρικό έθνος σχετίστηκε με πάμπολλες αρνητικές, αναλλοίωτες μάλιστα μέσα στο χρόνο, ιδιότητες -μέσω και της ταύτισης του ιστορικού και του σύγχρονου χρόνου- ο Παλαμάς προβαίνει σε μια μεταστροφή, τα αίτια της οποίας αποδεικνύονται μάλλον εύλογα. Αρχικά, στο ποίημα *Εμπρός,* το οποίο ανήκει στην ποιητική συλλογή *Η πολιτεία και η μοναξιά* και γράφεται στα 1912, εξυμνείται ο ηρωισμός των Μαυροβουνίων: η ιδέα περί του

[258] Σημ: Παρά το γεγονός ότι ο τρόπος απεικόνισης του Άλλου δε φαίνεται να αλλάζει μέχρι το χρονικό αυτό σημείο, αξίζει να αναφερθεί, ως στοιχείο συζήτησης, ένα άρθρο του Παλαμά, δημοσιευμένο στην εφημερίδα *Ακρόπολις Εσπερινή,* στις 7 Σεπτεμβρίου του 1897, υπό τον τίτλο «Εθνικά Μίση». Στο άρθρο αυτό ο Παλαμάς αναφέρει συνοπτικά πως οι στερεοτυπικές αναφορές στους αντίμαχους λαούς, δηλαδή στους Βουλγάρους ως "βαρβάρους", στους Σέρβους ως "χοιροβοσκούς", στους Ρώσους ως "μουζίκους", κάθε φορά που κάποια από τους ανωτέρω λαούς είχαν εθνικές διεκδικήσεις, δεν είχαν φέρει έως τότε το απαιτούμενο αποτέλεσμα για το ελληνικό έθνος. Το κείμενο είναι μάλλον ενδεικτικό των βαθύτερων σκέψεων που οδήγησαν τον Παλαμά στην αναθεώρηση των εθνικών εικόνων του Άλλου κάποια χρόνια αργότερα, με τον ποιητή να σημειώνει χαρακτηριστικά, κλείνοντας το άρθρο, πως *"η εθνική μας ανάπλασις, αν είμεθα ικανοί να την επιχειρήσωμεν, δεν θα βασίζεται πλέον επί του μίσους, αλλ' επί της γνώσεως"*.

ηρωικού μαυροβούνιου πνεύματος, και του φιλικού προς το ελληνικό μαυροβούνιου έθνους, αποτελεί διαμορφωμένη στερεοτυπική κατασκευή στο νεοελληνικό φαντασιακό, ήδη από τον προηγούμενο αιώνα. Την ίδια χρονιά, μέσω του ποιήματος *Στη χώρα που αρματώθηκε,* ο Παλαμάς καλεί το σύνολο των βαλκανικών λαών σε σύμπλευση, ώστε ακολουθώντας το πρόσταγμα του Ρήγα να εξεγερθούν ενάντια στον Τούρκο κατακτητή, κοινό εχθρό των εθνών της Βαλκανικής:

"Των Ελλήνων ο νους, ο κυβερνήτης,

ο τουρκοφάγος ο Μαυροβουνιώτης,

από τον Αίμο ο Βούλγαρος, πετρίτης

ο Σέρβος να! με την ορμή της νιότης.

Μεριάστε. Οι Σταυροφόροι, οι Σταυροφόροι!

Ας ράψη η Αραπιά το σάβανό της"[259].

Η ιδεολογική μεταστροφή που προαναφέρθηκε γίνεται σταδιακά εμφανής. Ο Παλαμάς, αντιλαμβανόμενος την ιστορική ευκαιρία της εκδίωξης του Οθωμανού Άλλου από τη Βαλκανική, συντάσσεται με το όραμα της δημιουργίας μιας Βαλκανικής Συμπολιτείας μια προοπτική που, όπως θα συζητηθεί και αργότερα, υπήρξε πράγματι πιθανή για τα βαλκανικά έθνη, μετά το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων. Το ποίημα εικονοποιεί στιγμιότυπα από την αρχαία, τη βυζαντινή και τη νεότερη ελληνική ιστορία ˙ ο ελληνισμός καλείται σε αφύπνιση και παράλληλα απευθύνεται πρόσκληση συστράτευσης στα βαλκανικά έθνη κατά του Τούρκου κατακτητή. Επιπλέον, ο Παλαμάς, μπροστά στην προοπτική της απελευθέρωσης της Βαλκανικής -εξέλιξη που θεωρεί ως κοινό ζητούμενο μεταξύ των βαλκανικών εθνών- ζητά από τους συμπατριώτες του να "σκεπάσουν το πηγάδι της Ιστορίας" και, ξεχνώντας τα στερεότυπα του παρελθόντος να θέσουν γερές βάσεις για το υπό κατασκευή οικοδόμημα:

"Ιστορία! το πέτρινο είδωλό σου

στο σιδερένιο βάθρο σου μαγνάδι

πλατύ, αλαφρό, αραχνένιο ας το σκεπάση

για να δίνη στην άσειστη θωριά του

κάτι από το σάλεμα του φύλλου

[259] Κωστής Παλαμάς, *Άπαντα* ,Μπίρης- Γκοβόστης, 1965, σ.480.

κι απ' την ανατριχίλα του κύματου

την ώρα που απαλά ροδοχαράζουν

οι πρώτες ανοιξιάτικες ημέρες''[260].

Ο Παλαμάς προσλαμβάνει έτσι το 1βαλκανικό χώρο ως -υπό συνθήκες- ενιαίο: η ιστορική πλευρά των διαμαχών στη Βαλκανική -πάνω στην οποία βάσισε την αρνητική απεικόνιση των βαλκανικών εθνών σχεδόν δύο δεκαετίες νωρίτερα- θεωρείται ότι πρέπει να παραμεριστεί ˙ τα πιθανά εθνικά οφέλη μιας τέτοιας προοπτικής κρίνονται ως υπερβαίνοντα το βάρος των ιστορικών γεγονότων. Άλλωστε, για τους μελετητές του Παλαμά, "προσήλωση τυφλή σ' αισθήματα που δεν τα δικαιολογούν ούτε τα συμφέροντα των λαών ούτε η συνείδηση των νέων καιρών, δε σημαίνει σεβασμό στην εθνική παράδοση, σημαίνει προδοσία"[261]. Το παλαμικό συμμαχικό, παμβαλκανικό όραμα, ολοκληρώνεται στην ποιητική σύνθεση *Μπαλκανική Συμπολιτεία*, όπου τα βαλκανικά έθνη καλούνται σε αδελφοποίηση. Καθώς μάλιστα, ως κατεξοχήν Άλλος της Βαλκανικής θεωρείται εκ νέου ο Τούρκος κατακτητής, ακόμη και οι "αλύγιστοι οχτροί", μέχρι πρότινος, Βούλγαροι, προσλαμβάνονται ως σύμμαχοι:

''Και ω Σέρβοι εσείς, της ιστορίας διαβάτες

με το μεγάλο αστραφτερό σας κράλη!

Κ' εσείς Μαυροβουνιώτες, των πολέμων

αφέντες! Και οι πατροπαραδομένοι

Βούλγαροι εσείς, που μεσ' από το βάθος

των αιώνων, αλύγιστοι οχτροί πάντα,

της προκοπής ο στερνογεννημένος

τώρα λαός ο δουλευτής, που πάει

με το βήμα του ατρίκλιστα, μπρος πάντα!

Δε σας φοβάμαι. Διαλαλώ. Το σέβας

φέρνω μπροστά σας, γύρω μου κι ας βλέπω

την υποψίαν ακόμα να κερώνη

και με πίκρα να κρυφομουρμουρίζει

[260] Κωστής Παλαμάς, *Άπαντα,* ό.π. 1965, σ.482.
[261] Αιμίλιος Χουρμούζιος, *Ο Παλαμάς και η εποχή του,* Αθήνα, Διόνυσος, 1960, σ. 94.

[...]

Μπαλκανικοί αδερφοποιτοί, χορεύτε

τον πυρρίχιο χορό παλληκαρίσια,

το χορό τον χαϊντούκο και τον κλέφτη,

και σύρτε το χορό με την αράδα

χειροπιασμένοι, ο ένας του άλλου, και όλοι"[262].

Ο ιδιάζων εθνικισμός του Ίωνος Δραγούμη, το 'Ανατολικό Ιδανικό', η αποστασιοποίηση από τη Δύση και ο κομβικός ρόλος του ελληνικού πολιτισμού

Ο Ίων Δραγούμης υπήρξε μια από τις προσωπικότητες που σφράγισαν την ελληνική σκέψη στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα. Η αδιάκοπη ενασχόλησή του με την περιοχή της Μακεδονίας αποτελεί μια από τις δομικές σταθερές του στο λογοτεχνικό και θεωρητικό έργο του. Προοδευτικά, ωστόσο, ο Δραγούμης καταπιάνεται ολοένα και περισσότερο με τις εννοιολογήσεις του έθνους, εξετάζοντας παράλληλα πιθανές λύσεις για το μέλλον του ελληνισμού. Ως βασικά χαρακτηριστικά της σκέψης του θα πρέπει να θεωρούνται "η εθνική θεώρηση της ιστορίας, ο εθνικιστικός κοινοτισμός, η έλλειψη πίστης στους θεσμούς της φιλελεύθερης δημοκρατίας, αλλά και η εξιδανίκευση του έθνους και η δαιμονοποίηση των εχθρών του"[263]. Μέσα από τη θεωρητικοποίηση του νεοελληνικού εθνικισμού, ο Δραγούμης παρέχει εξαιρετικά ενδιαφέρουσες αναγνώσεις της θέσης της Ελλάδας αναφορικά με το δυτικό κόσμο, οι οποίες ξεφεύγουν, τουλάχιστον κατά μία έννοια, από το ρεύμα θέασης του ελληνικού χώρου ως εξαιρετικά κοντινού -αν όχι ταυτόσημου- προς τη Δύση.

Προτού υπεισέλθω σε λεπτομέρειες σχετικά με αυτήν την προβληματική, θα ήθελα να αναφερθώ συνοπτικά στα υπόλοιπα βασικά σημεία του έργου του Δραγούμη, καθώς οι αναφορές του στο μακεδονικό χώρο εξετάζονται στο αντίστοιχο κεφάλαιο. Οι στενοί δεσμοί του με την έννοια του έθνους είναι γνωστοί [264], με τον

[262] Κωστής Παλαμάς, *Άπαντα,* Αθήνα, Μπίρης- Γκοβόστης, 1965, σσ. 485-486.
[263] Βασίλης Μαραγκός, " Η 'ελληνική θητεία' του Ίωνα Δραγούμη. Ρεαλισμός και ουτοπία ανάμεσα στις προεθνικές πραγματικότητες και στην εθνική δράση" (σσ. 691-738), στο Συλλογικό, *Τα Βαλκάνια- Εκσυγχρονισμός, Ταυτότητες, ιδέες- Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα,* Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης- Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών ΙΤΕ, 2004, σ.693.
[264] Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Ίων Δραγούμης- Μαρτύρων και ηρώων αίμα,* Θεσσαλονίκη, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, 1991, σ.75.

ίδιο να εξελίσσεται προοδευτικά σε έναν θεωρητικό του εθνικισμού[265]. Όντας ένας από τους πλέον ένθερμους υποστηρικτές των ελληνικών συμφερόντων στην περιοχή της Μακεδονίας, υπήρξε επίσης υπέρμαχος της ιδέας περί ανωτερότητας του ελληνισμού στο βαλκανικό χώρο. Χαρακτηριστικό επ' αυτού είναι το μυθιστόρημά του *Μαρτύρων και Ηρώων Αίμα* -κείμενο αφιερωμένο στον Παύλο Μελά, αλλά και κείμενο που αποσκοπεί σαφώς στην αφύπνιση του ελληνικού έθνους σχετικά με το μακεδονικό χώρο- όπου καταγράφονται άμεσα οι ιδεολογικές αντιλήψεις του συγγραφέα περί ανωτερότητας της ελληνικής φυλής. Σχετικά, έχει υποστηριχθεί η άποψη ότι οι υπάρχουσες κατά τις αρχές του 20ου αιώνα αντιλήψεις περί φυλετικής και πολιτισμικής κατωτερότητας ορισμένων λαών, τροφοδότησαν την τελική ιδεολογική τοποθέτηση του Ίωνος Δραγούμη[266].

Στο τμήμα του έργου του Δραγούμη, το οποίο σχετίζεται με την περιοχή της Μακεδονίας, τη χειρότερη δυνατή απεικόνιση λαμβάνει ο Βούλγαρος Άλλος: η συνεχής βουλγαρική προπαγάνδα, η πρόσληψη του βουλγαρικού έθνους ως βάρβαρου, δόλιου, ανήθικου και αιώνια εχθρικού προς το ελληνικό, καθώς και το εξαιρετικά ενορχηστρωμένο βουλγαρικό σχέδιο κατάληψης της ελληνικής Μακεδονίας, είναι οι βασικές ιδεολογικές γραμμές του έργου του. Σ' αυτό το επίπεδο, το έργο του Δραγούμη φαίνεται πως συνομιλεί ανοιχτά με εκείνο της Π.Σ. Δέλτα. Παράλληλα, τα κείμενά του εικονοποιούν τόσο την τουρκική διοίκηση, όσο και την -φτωχή- αντίληψη των ευρωπαϊκών δυνάμεων περί των συγκρούσεων στο μακεδονικό χώρο. Σαφώς περιορισμένες είναι οι αναφορές του στις υπόλοιπες βαλκανικές εθνότητες. Οι Σέρβοι και οι Ρουμάνοι κάποτε συμμαχούν με τους Βουλγάρους, ενώ οι τελευταίοι παρουσιάζονται να έχουν καλύτερη σχέση με τους Τούρκους, από ό, τι αντίστοιχα οι Έλληνες.

Ενδιαφέρουσα αποδεικνύεται και η θέση του Δραγούμη για τους Αλβανούς, καθότι, σύμφωνα με το συγγραφέα, Έλληνες και Αλβανοί θα έπρεπε να δρουν από κοινού στη Μακεδονία. Εκφέροντας την συγκεκριμένη άποψη, ο Δραγούμης επαναδιατυπώνει και προσυπογράφει μια συχνά επαναλαμβανόμενη θέση στη νεοελληνική κουλτούρα, σύμφωνα με την οποία οι δεσμοί ελληνικού και αλβανικού

[265] Ρένα Σταυρίδη Πατρικίου, " Ίων Δραγούμης- Πηγές και στόχοι του εθνικισμού" (σσ. 243-252), στο Συλλογικό, *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910-1914,* Αθήνα, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, 1993, σ.243.

[266] Μαριάννα Σπανάκη, *Βυζάντιο και Μακεδονία στο έργο της Π. Δέλτα : η σχέση ιστορίας και λογοτεχνίας,* ό.π., 250 κ.εξ.

γένους είναι ιδιαιτέρως ισχυροί. Ο Δραγούμης -ο οποίος υπηρέτησε στη Μακεδονία ως διπλωμάτης του ελληνικού κράτους- παρακολουθεί με εκνευρισμό τους χειρισμούς της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας σχετικά με το Μακεδονικό ζήτημα[267], ενώ διερευνά επισταμένως και το ρόλο της Ευρώπης στο βαλκανικό πρόβλημα, αντιλαμβανόμενος πλήρως την ευρωπαϊκή στάση χειραγωγίας στο βαλκανικό χώρο. Παράλληλα με αυτά, ο Δραγούμης καταγράφει επίσης και μια θέση συχνά επαναλαμβανόμενη σε κείμενα -ακόμα και περισσότερο σύγχρονα- της νεοελληνικής κουλτούρας, σύμφωνα με την οποία η Δύση αδυνατεί να κατανοήσει σε απόλυτο βαθμό τις ειδικές συνθήκες στα Βαλκάνια, εικονοποιώντας την ως "απλοϊκή":

"Δεν αποκρίθηκε αμέσως ο Βούλγαρος˙ έπειτα είπε:

-Άλλωστε μεις ζητούμε τώρα την ελευθερία για όλους...

-Αφήστε τα αυτά, μη μας τα λέτε εμάς. Αυτά λέγετέ τα της Ευρώπης που είναι απλοϊκή και δεν ξέρει τα πράγματα. Αν θέλατε αλήθεια να ελευθερώσετε αυτό τον τόπο από τους Τούρκους, γιατί δε ζητήσατε και τη δική μας βοήθεια, παρά καταπιασθήκατε μονάχοι σε μια δουλειά που δεν μπορείτε μόνοι σας να την καταφέρετε, όσο και να το επιθυμήτε" [268].

Ο Δραγούμης είχε σαφή επίγνωση του αποφασιστικού ρόλου των Μεγάλων Δυνάμεων στη διαδικασία δημιουργίας ενός ανεξάρτητου κράτους στη Βαλκανική˙ συνακόλουθα, στις διπλωματικές αναφορές του, στις προσωπικές σημειώσεις του, αλλά και στην προσωπική του αλληλογραφία αναφέρει ρητά ότι η ελληνική διπλωματία θα έπρεπε να επεκταθεί στη χρήση προπαγάνδας προς την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη[269]. Σταδιακά, αναπτύσσει έναν ιδιάζοντα εθνικισμό, τις βασικές θέσεις του οποίου επιλέγει να συζητήσει μέσω του έργου του. Στη γραφή του Δραγούμη τα όρια μεταξύ λογοτεχνίας και πολιτικής θεωρίας αποδεικνύονται εξαιρετικά δυσδιάκριτα: άλλωστε, ο ίδιος θεωρούσε πως η λογοτεχνία και η πολιτική θα έπρεπε να διέπονται από κοινή στόχευση[270]. Στις αρχές του 20ου αιώνα, οπότε και εξελίσσει την αντίληψή του σχετικά με το ελληνικό έθνος, γνωρίζεται με το Σουλιώτη-Νικολαΐδη˙ οι δύο τους γίνονται οι επιφανέστεροι εκπρόσωποι της 'Οργάνωσης της

[267] Παντελής Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία- Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία,* Αθήνα, Ε.Μ.Ν.Ε.- Μνήμων, 1992, σ.114.
[268] Ίων Δραγούμης, *Μαρτύρων και ηρώων αίμα,* Αθήνα, Νέα Θέσις, 1992, σ. 96.
[269] Michalis Kaliakatsos, "Ion Dragoumis and 'Machiavelli': Armed struggle, Propaganda and Hellenization in Macedonia and Thrace 1903-1908" (σσ. 53-84), *Journal of Modern Greek studies,* Vol 31, 1 (May 2013) 54.
[270] Τριαντάφυλλος Η. Κωτόπουλος, "Εθνική ιδεολογία και ιστορικός περίγυρος στο έργο *Μαρτύρων και ηρώων αίμα* του Ίωνα Δραγούμη", (σσ. 415-431), στο: Συλλογικό, *ΚΘ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο- Πρακτικά,* Θεσσαλονίκη, Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, 2009, σ.420.

Κωνσταντινούπολης' και επιχειρούν να επαναπροσδιορίσουν τη Μεγάλη Ιδέα, εργαζόμενοι μέσα σε ένα περισσότερο σύγχρονο πλαίσιο σκέψης. Παρά τις επαφές της Οργάνωσης με το επίσημο ελληνικό κράτος και παρά το ότι η συζήτηση σχετικά με την πιθανή δημιουργία μιας βαλκανικής συμπολιτείας στο βαλκανικό χώρο ήταν πράγματι υπαρκτή[271], η δράση της οργάνωσης θα πρέπει να θεωρείται αυτόνομη. Άλλωστε, ήδη από τον προηγούμενο αιώνα, μέσω του -επιφανέστερου εκπρόσωπου της νέας αντίληψης της πολιτικής πράξης- Ρήγα Φεραίου[272], "η πολιτική σκέψη του Διαφωτισμού, στην περιοχή της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, ενσωμάτωσε την ιδέα του πολιτισμικού πλουραλισμού, σε ένα σχέδιο δημιουργίας ενός ενιαίου δημοκρατικού κράτους"[273].

Γίνεται λοιπόν κατανοητό ότι η ιδέα περί δημιουργίας μιας Βαλκανικής ή Ανατολικής Ομοσπονδίας- αντίληψη άμεσα συνδεόμενη με τον Ανατολικό Ζήτημα- κατείχε μια μακρόχρονη παράδοση στην ελληνική σκέψη. Επιστρέφοντας στην εποχή του Δραγούμη, ο Σουλιώτης- Νικολαΐδης προτείνει αρκετές ενέργειες ώστε η ιδέα αυτή να πάρει σάρκα και οστά κατά τη διάρκεια της κυβέρνησης Τρικούπη, ενώ ελληνικοί κύκλοι συζητούν έντονα τη δημιουργία μιας Ανατολικής Ομοσπονδίας ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα: επιφανέστερος εκπρόσωπος της ιδέας αυτής υπήρξε πιθανότατα ο Π. Αργυριάδης, με τις συγκεκριμένες πρακτικές να αποτελούν αντιπροσωπευτικές στάσεις των ειρηνιστών μελετητών του Ανατολικού Ζητήματος[274].

---

[271] Σημ: Όσον αφορά τις συζητήσεις για τη δημιουργία μιας βαλκανικής συμπολιτείας, κατά τη διάρκεια των δεκαετιών 1910 και 1920, βλέπε L.S. Stavrianos, "The Balkan Federation Movement- A neglected Aspect", *The American Historical Review,* Vol 48, 1 (October 1942) 30-51. Βλέπε επίσης Christine Galitzi, "The Balkan Federation", *The Annals of the American Academy,* Vol. 168 (July 1 1993) 178-182. Για την ίδια ιδέα, σε ένα ευρύτερο χρονικό πλαίσιο, βλέπε Loukianos Hassiotis, "The Ideal of Balkan Unity from a European Perspective (1789-1945)", *Balcanica,* XLI (2010) 209- 229.

[272] Σημ: Σχετικά με τα πολιτικής, πολιτιστικής και γεωγραφικής φύσεως προβλήματα, τα οποία προέκυψαν από την πολιτική θεωρία του Ρήγα, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο ο τελευταίος θεωρούσε ότι μπορούν να λυθούν, βλέπε Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Ρήγας Βελεστινλής- Θεωρία και πράξη,* Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 1998. Επιπλέον, όσον αφορά τις βασικές δομές του κράτους που οραματιζόταν ο Ρήγας, βλέπε Γιάννης Κορδάτος, *Ρήγας Φεραίος και Βαλκανική Ομοσπονδία,* Αθήνα, Επικαιρότητα,1975. Για μια ανάλυση του συντάγματος που προωθούσε ο Ρήγας για τη Βαλκανική Συμπολιτεία, βλέπε Ε.Σ. Στάθης, *Το Σύνταγμα και ο Θούριος του Ρήγα,* Αθήνα, Αρμός, 1996. Επίσης, βλέπε σχετικά Αριστόβουλος Μάνεσης, "Το πολίτευμα του Ρήγα- Ένα ανέφικτο διαβαλκανικό ελληνικό κράτος", *Αντί,* 652 (16 Ιανουαρίου 1998) 341-456 και Συλλογικό, *Η δύση της ανατολής και η ανατολή της δύση- Ιδεολογικές αντανακλάσεις και στερεότυπα(τέλη 18ου αιώνα- αρχές-20ου αιώνα.),* Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2005.

[273] Paschalis Kitromilides, "An enlightment perspective of Balkan cultural pluralism- The republican vision of Rhigas Velestinlis", *History of Political Thought,* Vol 24, 3 (2003) 465-479.

[274] A.J. Panayotopoulos, "The Great Idea and the vision of Eastern Federation: a propos of the views of I. Dragoumis and A. Souliotis- Nicolaidis" (σσ. 331-365) , *Balkan Studies,* 21 (1980) 333.

Η αλληλεπίδραση, σε θεωρητικό-ιδεολογικό επίπεδο, μεταξύ Δραγούμη και Σουλιώτη- Νικολαΐδη θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη. Ο Δραγούμης, έχοντας αντιληφθεί ότι τα γεωγραφικά όρια του ελληνικού κράτους διαφοροποιούνταν από τα αντίστοιχα όρια της φυλής, ξεκίνησε να αισθάνεται περισσότερο κοντά στο πολυεθνικό Ανατολικό Ιδανικό, που πρέσβευε ο Σουλιώτης- Νικολαΐδης. Ο τελευταίος, βασιζόμενος σε ένα παλαιότερο ιδεολογικό πρότυπο εντός της νεοελληνικής ταυτότητας, το οποίο είχε τις ρίζες του στον Ορθόδοξο αντιδυτικισμό, ανέπτυξε μια αντίστοιχη, αντιδυτική στάση. Η ιδέα αυτή, η οποία σχετιζόταν σε γενικές γραμμές με μια ουσιοκρατική αντίληψη της νεοελληνικής ταυτότητας, προσλάμβανε τον ελληνικό πολιτισμό ως μοναδικό και παράλληλα προέβαλε την θεμελιώδη ασυμβατότητά του με το χώρο της Δύσης, οποίος θεωρούνταν βάρβαρος εκ φύσεως. Παράλληλα, τα γραπτά του Σουλιώτη-Νικολαΐδη δείχνουν την πεποίθησή του ότι η Ελλάδα είχε σαφώς περισσότερα κοινά με τα βαλκανικά έθνη, από ό, τι έδειχνε η ελληνική εκπαίδευση.

Βέβαια, οι διαφορές μεταξύ Σουλιώτη- Νικολαΐδη και Δραγούμη ήταν υπαρκτές: ο πρώτος διεύρυνε την σκέψη του σχετικά με το νέο, ανατολικό κράτος σε τέτοιο βαθμό, ώστε να προωθεί ανοιχτά την αφομοίωση όλων των εμπλεκόμενων στη συζήτηση εθνών, σε μια νέα φυλή, ανατολικών ανθρώπων, η οποία θα οριζόταν από κοινά πολιτιστικά χαρακτηριστικά. Ο Δραγούμης από την άλλη υπήρξε λιγότερο ενθουσιώδης με την ιδέα αυτή: ακόμα και στην περίπτωση, στην οποία θα προσυπέγραφε τη δημιουργία ενός πολυεθνικού κράτους, επέμενε στην ειδική θέση του ελληνικού πολιτισμού σ' αυτό. Στη σκέψη του Δραγούμη, ο ελληνικός πολιτισμός θα έπρεπε να είναι η καρδιά οποιουδήποτε πιθανού κράτους, στο οποίο θα συμπεριλαμβάνονταν βαλκανικά και ανατολικά στοιχεία[275]. Σε γενικές γραμμές, Δραγούμης και Σουλιώτης- Νικολαΐδης είναι βέβαιο ότι αλληλοεπηρεάστηκαν, με το Δραγούμη να υιοθετεί, σε ορισμένο τουλάχιστον βαθμό, το 'Ανατολικό Ιδανικό', εστιάζοντας ωστόσο σαφώς περισσότερο στην ουσιοκρατική αντίληψη του ελληνισμού [276].

[275] Thanos Veremis, "The hellenic kingdom and the ottoman Greeks: The experiment of the society of Constantinople",(σσ. 203-212), *Δελτίο Μικρασιατικών Σπουδών*, 12 (1997) 204-206.
[276] Ioannis Zelepos, "Redefining the 'Great Idea': The Impact of the Macedonian Struggle 1904-1908 on the formation of Athanasios Souliotis- Nicolaidis' Oriental Idea" (σσ. 15-31), *Neograeca Bohemica,* 15 (2015) 18-25.

Στις αρχές του 20ου αιώνα, ο Δραγούμης "θεωρεί ότι είναι μάρτυρας μιας εθνογένεσης, της γένεσης του δικού του έθνους, μέσα από την βαλκανική πανσπερμία"[277]. Είναι βέβαιο ότι ο ίδιος πίστευε στη σταδιακή διαμόρφωση μιας ανατολικής φυλής, η οποία δεν θα είχε κοινή γλώσσα, θα χαρακτηριζόταν ωστόσο από ένα κοινό, ελληνικό, πνεύμα: ο "Ανατολικός άνθρωπος" στη σκέψη του Δραγούμη συσχετιζόταν άμεσα με τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του ελληνικού πνεύματος[278]. Αν και επισήμαινε πως στα στοιχεία που θα συνέθεταν το νέο κράτος, θα συμπεριλαμβανόταν η ισότητα μεταξύ των συμμετεχόντων εθνών, θεωρούσε δεδομένη την επιβίωση του ελληνικού πολιτισμού, λόγω της ιδιαιτερότητας και της ανωτερότητάς του:

"Επειδή η Ελληνική φυλή δεν είναι κατακτητική ούτε απολύτως στρατιωτική- στρατιωτικάς προσπαθείας καταβάλλει εκάστοτε τόσας μόνο όσαι αρκούν δια την αυτοσυντηρησίαν της και την πολιτικήν της αποκατάστασιν- δεν δύναται επομένως ή δεν έχει ανάγκην να επικρατήσει π ο σ ο τ ι κ ώ ς εις τον κόσμον, πρέπει να αναδειχθεί π ο ι ο τ ι κ ώ ς. Ποιοτικώς δε αναδεικνύεται ένα έθνος με τον π ο λ ι τ ι σ μ ό ν του. Έχει και ιστορικώς και δυναμικώς μέσα της πολιτισμόν η Ελληνική φυλή, μάλλον ανατολικόν ή δυτικόν, πάντως όμως ανεξάρτητον αμφοτέρων, και αυτόν τον πολιτισμόν πρέπει να ευρεθούν ή να δημιουργηθούν κατάλληλοι συνθήκαι δια να τον φανερώσει πλήρως"[279].

Καθολικός σκοπός φαίνεται πως υπήρξε η δημιουργία ενός κράτους που θα διαδεχόταν την τουρκική διοίκηση, η οποία θεωρούνταν ότι είχε ολοκληρώσει τον κύκλο της στη Βαλκανική. Τα πλέον κομβικά στοιχεία του σχήματος του Δραγούμη αφορούν τη δημιουργία μιας νέας, ανατολικής φυλής, την πρωταρχικής σημασίας ανάδειξη του ελληνικού πολιτισμού, αλλά και τη σαφή διαφοροποίησή του από τον αντίστοιχο δυτικό. Έχοντας εξηγήσει ότι το νεοελληνικό φαντασιακό θεώρησε ως σχεδόν δεδομένη την σύμπλευσή του με το δυτικό χώρο -στοιχείο που όπως θα αποδειχθεί επανέρχεται στη σύγχρονη εποχή με εξαιρετικά μεγάλη ορμή- ο Δραγούμης παρέχει μια ιδιαίτερη πρόσληψη, τόσο του ελληνικού πολιτισμού, όσο και του πολιτισμού του νέου κράτους. Θεωρεί πως και οι δύο βρίσκονται πλησιέστερα στο χώρο της Ανατολής, διαχωρίζοντάς τους σε κάθε περίπτωση από τη Δύση:

[277] Έλλη Σκοπετέα, "Βαλκανικές εθνικές συνειδήσεις στις παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων" (σσ. 233-242), στο: Συλλογικό, *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910-1914,* Αθήνα, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, 1993, σ. 237.
[278] A.J. Panayotopoulos, "The Great Idea and the vision of Eastern Federation: a propos of the views of I. Dragoumis and A. Souliotis- Nicolaidis", ό.π., σ. 351.
[279] Φίλιππος Δραγούμης, *Κοινότης, έθνος και κράτος- Γνώμαι του Ίωνος Δραγούμη 1907-1919,* Αθήνα, Τυπογραφείον Παρασκευά Λεώνη, 1923, σ.34.

"Ούτε σαν τον αρχαίο, ούτε σαν τον πιο αρχαίο, ούτε σαν το βυζαντινό, ούτε και σαν τον Ευρωπαϊκό το συγκαιρινό, θα είναι ο νέος Ελληνικός πολιτισμός. Κάτι άλλο θα είναι που θα κλεί και πολλά ανατολίτικα στοιχεία. Και η γεωγραφική θέση της πατρίδας της φυλής, ανάμεσα σ' Ανατολή και σε Δύση, το λέει πως ο πολιτισμός που θα γεννηθεί από τους Έλληνες θα γίνει αναγκαστικά διαφορετικός από το δυτικό, και μ' όλα τα ξένα ή τα παλιά στοιχεία που θάχει πάρει θα είναι Ελληνικότατος"[280].

Η θέση αυτή του Δραγούμη προσφέρεται για δύο τουλάχιστον αναγνώσεις: από τη μια πλευρά, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι η ιδέα περί ανωτερότητας της Ελλάδας μέσα στο βαλκανικό χώρο, ακριβώς λόγω της συμβίωσης σε ένα πολυεθνικό κράτος ισότητας, αποδυναμώνεται ˙ από την άλλη πλευρά, αυτή ακριβώς η κομβική θέση του ελληνικού πολιτισμού στο νέο, θεωρητικό κράτος, αλλά και η -θεωρούμενη ως βέβαιη- επιβίωσή του λόγω της ανωτερότητάς του, δεν αποκλίνει απαραίτητα από τη γενική ιδέα περί διαχωρισμού μεταξύ ελληνικού και βαλκανικού χώρου. Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, η θέση που αναμφίβολα καταθέτει ο Δραγούμης, σύμφωνα με την οποία ο ελληνικός χώρος και πολιτισμός βρίσκονται περισσότερο κοντά στην Ανατολή, παρά στη Δύση, υποστηρίζεται μάλλον σπάνια στο νεοελληνικό φαντασιακό. Τόσο στα σύγχρονα με το Δραγούμη τεκμήρια, όσο κυρίως στα όρια του 20ου αιώνα, η κυρίαρχη σχετική ιδέα στο νεοελληνικό φαντασιακό, αφορά την πεποίθηση ότι η Ελλάδα θα πρέπει να θεωρείται το μοναδικό δυτικό κράτος στη Βαλκανική.

Με τη συζήτηση ορισμένων βασικών θέσεων της εργογραφίας του Ίωνος Δραγούμη, ολοκληρώνεται η εξέταση των επιλεγμένων λογοτεχνικών κειμένων της δεύτερης περιόδου, η οποία εκτείνεται χρονικά μέχρι το τέλος του ελληνικού Μεσοπολέμου. Κατά το χρονικό διάστημα αυτό και όσο δηλαδή πλησιάζουμε προς το τέλος του Μεσοπολέμου, οι ελληνικές λογοτεχνικές αναφορές στο βαλκανικό χώρο προοδευτικά μειώνονται. Βέβαια, το ελληνικό ενδιαφέρον για την περιοχή δεν εκλείπει, όπως έγινε κατανοητό μέσω της συζήτησης συγκεκριμένων τεκμηρίων, που τοποθετήθηκαν κατ' εξαίρεση στην πρώτη περίοδο ενδιαφέροντος. Άλλωστε, ο ελληνικός λόγος για τα Βαλκάνια, τόσο κατά την πρώτη, όσο και κατά τη δεύτερη περίοδο, χαρακτηρίζεται σε μεγάλο βαθμό από μια κοινή λογική, εκείνη της προάσπισης των εθνικών συμφερόντων. Ο διαφοροποιήσεις μεταξύ τους έγκεινται κυρίως στην όξυνση που προκάλεσαν οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και στον εθνικό λόγο που διαμορφώθηκε για τα Βαλκάνια τη δεδομένη στιγμή.

[280] Ίων Δραγούμης, *Ελληνικός Πολιτισμός,* Αθήνα, Έκδοση του Περιοδικού "Γράμματα", 1914, σ.44.

Επιστρέφοντας όμως στο θέμα της ελληνικής στάσης αναφορικά με το βαλκανικό χώρο στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, πρέπει αρχικά να επισημανθεί ότι η περίοδος αυτή αντιστοιχεί σε μια ακολουθούμενη πολιτική προσέγγισης με τα Βαλκάνια. Ο λόγος βέβαια που δεν εξετάζονται αναλυτικότερα οι στάσεις αυτές, δεν είναι άλλος παρά το ότι φαίνεται πως διαμορφώθηκαν κυρίως σε πολιτικό, θεωρητικό επίπεδο, μην έχοντας αντίστοιχη εκπροσώπηση στη νεοελληνική εθνική λογοτεχνία. Όσον αφορά τις πολιτικές διεργασίες για τις οποίες γίνεται εδώ λόγος, από τη μία πλευρά, η ελληνική αριστερά παρακολουθεί με αμείωτο ενδιαφέρον τις διεργασίες που λαμβάνουν χώρα στα πλαίσια της Βαλκανικής Κομμουνιστικής Ομοσπονδίας. Αντίστοιχα, στην ευρύτερη ελληνική πολιτική σκηνή της περιόδου εμφανίζονται αρκετοί υπέρμαχοι της Βαλκανικής συνεννόησης[281]. Προοδευτικά, ο ελληνικός λόγος για τη Βαλκανική διαφοροποιείται ξανά εκ βαθέων, τη χρονική στιγμή κατά την οποία ξεκινά ο βαλκανικός υπαρκτός σοσιαλισμός.

[281] Σημ: Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι ενέργειες του -πρωθυπουργού της Ελλάδας για σύντομο χρονικό διάστημα (1924, 1932) - Αλέξανδρου Παπαναστασίου, που προσέβλεπε σε μια συνεχή συνεργασία μεταξύ των βαλκανικών εθνών, με τελικό στόχο τη σταδιακή απεμπλοκή της περιοχής από τη δυτική επιτήρηση και εξάρτηση. Για το θέμα, βλέπε αναλυτικά Μαρία Νυσταζοπούλου- Πελεκίδου, "Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η βαλκανική συνεννόηση", *Επιστημονική Επετηρίδα Πανεπιστημίου Ιωαννίνων,* 16 (1987) 135-157. Αντίστοιχες αντιλήψεις, περί της ανάγκης μιας ευρύτερης βαλκανικής συνεννόησης, ή ακόμα και πολιτικής ενοποίησης, κατείχαν και προωθούσαν και έτερες σημαίνουσες προσωπικότητες της εποχής, όπως ο ιστορικός μελετητής Φάνης Μιχαλόπουλος, ή ο ακαδημαϊκός Κωνσταντίνος Άμαντος.

II

Ο βαλκανικός υπαρκτός σοσιαλισμός και τα μετα-κομμουνιστικά Βαλκάνια

1944-2018

"Μια αρχιτεκτονική της μάζας που εκφράζει το πνεύμα του νέου καθεστώτος:
βιομηχανοποίηση και ομαδοποίηση της κοινωνίας,
και υποταγή της ζωής σ' ένα αυστηρό, ενιαίο ρυθμό."

Γιώργος Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία-Ρουμανία- Σοβιετική Ένωση-Βουλγαρία, 1971*

"Ευλογημένη η σοσιαλιστική κοινωνία, που έβγαλε από τη χαμοζωή τον τυραγνισμένο λαό,
τον έντυσε, τον χόρτασε, τούδωσε την ξεγνοιασιά και την χαρά της ζωής."

Φίλιππας Γελαδόπουλος, *Η Νέα Βουλγαρία*, 1976

"Κι όμως αυτό που νομιζόταν ακατόρθωτο επί γενεές γενεών,
το κατόρθωσαν οι ίδιοι άνθρωποι, μαζί με τα παιδιά και τα εγγόνια τους,
με το καινούργιο, δικό τους καθεστώς που τους έδωσε αυτοπεποίθηση και δύναμη."

Βάσος Γεωργίου, *Η Αλβανία σήμερα- Εντυπώσεις και στοχασμοί από την περιήγησή της*, 1981

"Η άφιξή μας δεν πέρασε απαρατήρητη.
Γύρω από το τουριστικό λεωφορείο είχε συγκεντρωθεί αρκετός κόσμος.
Μερικοί ήταν εργάτες που σχόλαγαν από κάπου εκεί κοντά.
Πλειοψηφούσαν τα μικρά παιδιά.
Σχολιαρούδια που μας κοιτούσαν περίεργα και... θαύμαζαν το πούλμαν.
Δικαιολογημένος ο θαυμασμός στο μεγάλο όχημα.
Ήταν το πρώτο πούλμαν που έμπαινε με τους επιβάτες του στην αλβανική επικράτεια."

Μηνάς Λαμπρινίδης, *Η Αλβανία σήμερα...Εντυπώσεις από μια επίσκεψη*, 1987

Ο βαλκανικός υπαρκτός σοσιαλισμός: ο ελληνικός ιδεολογικοπολιτικός λόγος για τα Βαλκάνια και το δυϊστικό πρίσμα θέασής τους

Έπειτα από το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου ξεκινά για τα βαλκανικά κράτη η περίοδος του υπαρκτού σοσιαλισμού: τα καθεστώτα των Enver Hoxha στην Αλβανία, Tito στην ενωμένη Γιουγκοσλαβία, Thodor Zhivkov στη Βουλγαρία και Nicolae Ceaușescu στη Ρουμανία, εγκαθιδρύονται σταδιακά μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1940: ο βαλκανικός χώρος ελαχιστοποιεί έτσι τις επαφές του με τον δυτικό πολιτισμό, όπως φυσικά και με τον ελληνικό χώρο και ως εκ τούτου χαράσσει τη δική του πορεία στην ιστορία της σύγχρονης Ευρώπης. Βέβαια, η πορεία του εκάστοτε βαλκανικού κράτους δεν είναι ταυτόσημη με τις αντίστοιχες των υπολοίπων βαλκανικών εθνών. Ειδικότερα, η Γιουγκοσλαβία ακολούθησε διαφορετικό σοσιαλιστικό δρόμο, μακριά από το σταλινικό μοντέλο, η Βουλγαρία προσδέθηκε εξαρχής στη Σοβιετική Ένωση, η Αλβανία προσέγγισε τη Σοβιετική Ένωση μέχρι περίπου και τη δεκαετία του 1960, όταν και επήλθε η μεταξύ τους -οριστική- ρήξη, ενώ η Ρουμανία πέρασε από τη φάση της υποτέλειας στη Μόσχα, σε εκείνη του

εθνικού κομμουνισμού [282] . Η σαφής αυτή ιστορική τομή συνηγορεί σε μια αναμενόμενη εν πολλοίς διεύρυνση του βαλκανικού μύθου στο νεοελληνικό φαντασιακό, αλλά και στη δυτική διανόηση. Η θέσπιση των σοσιαλιστικών καθεστώτων, το κλείσιμο των συνόρων και ο συνακόλουθος απομονωτισμός, εξάπτουν την περιέργεια τόσο των Ελλήνων συγγραφέων, όσο και του ελληνικού αναγνωστικού κοινού. Ως φυσική συνέπεια, παρατηρείται καταρχάς μια σημαντική αύξηση των κειμένων της νεοελληνικής κουλτούρας που μελετούν τη Βαλκανική στη βάση μιας θεώρησης με πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά, μεταξύ άλλων, χαρακτηριστικά.

Κατά το εξεταζόμενο χρονικό διάστημα το νεοελληνικό πρίσμα θέασης των βαλκανικών κρατών διαφοροποιείται πλήρως: ο εθνικός λόγος της προηγούμενης περιόδου μεταβάλλεται θεμελιωδώς, δίνοντας τη θέση του σε μια αμιγώς ιδεολογικοπολιτική γραφή. Οι Έλληνες συγγραφείς της περιόδου τοποθετούνται απέναντι στα βαλκανικά έθνη βασίζοντας τις περιγραφές τους στις ιδεολογικές τους προτιμήσεις. Καθώς το νεοελληνικό πρίσμα θέασης των Βαλκανίων για την περίοδο που ερευνάται αποδεικνύεται σαφέστατα πολιτικό, παράλληλα αποκαλύπτεται ότι είναι και δυϊστικό. Από τη μία πλευρά, οι αριστεροί Έλληνες διανοούμενοι ταυτίζουν το βαλκανικό υπαρκτό σοσιαλισμό με την ενσάρκωση του νέου τύπου ανθρώπου, ενώ από την άλλη, οι αντίθετοι με την κομμουνιστική ιδεολογία Έλληνες συγγραφείς παρέχουν συνηθέστερα μια παντελώς αρνητική πρόσληψη του βαλκανικού σοσιαλισμού. Καθώς στις προηγούμενες περιόδους που μελετήθηκαν ο βαλκανικός μύθος στη νεοελληνική κουλτούρα χτίζεται βασιζόμενος σε μια σχετική ενότητα- υπό την έννοια ότι στα περισσότερα κείμενα επισημαίνονται τα ελληνικά εθνικά συμφέροντα και προωθούνται οι εθνικές διεκδικήσεις- η θεώρηση του βαλκανικού μύθου στην ελληνική λογοτεχνική παραγωγή κατά την περίοδο των βαλκανικών σοσιαλιστικών κρατών, χαρακτηρίζεται από έναν δυϊσμό. Ο δυϊσμός αυτός εκφράζει δύο πολιτικούς πόλους: την ελληνική αριστερά και τους υποστηρικτές του υπαρκτού σοσιαλισμού, και αντίστοιχα τους αντιμαχόμενούς του. Άλλωστε, για τους αριστερούς συγγραφείς που επισκέπτονται τα Βαλκάνια την περίοδο αυτή, ο υπαρκτός σοσιαλισμός είναι μια υποθετική, θεωρητική κατάσταση για την Ελλάδα, η οποία δε πραγματώθηκε ποτέ.

[282] Σημ: Βλέπε αναλυτικά, Σπυρίδων Σφέτας, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία- Τόμος Β'- Από τον μεσοπόλεμο στη λήξη του Ψυχρού Πολέμου (1919-1989),* Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2011, σσ. 363-437.

Το λογοτεχνικό είδος που κυριαρχεί είναι εκείνο των ταξιδιωτικών εντυπώσεων, καθώς, για λόγους που θα συζητηθούν, οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες, υπό το βάρος της τραυματικής εμπειρίας της ήττας στον Εμφύλιο Πόλεμο, δεν είναι ιδιαίτερα ενεργοί, όσον αφορά την καταγραφή της εμπειρίας τους στην αναγκαστική υπερορία. Επιπρόσθετα, ο βαλκανικός υπαρκτός σοσιαλισμός δεν αποτελεί μόνο το πρίσμα θέασης των Βαλκανίων στα ελληνικά τεκμήρια της περιόδου, αλλά και έναν σαφή διαχωριστικό παράγοντα μεταξύ της Ελλάδας και των Βαλκανίων. Όπως θα αποδειχθεί, ο απομονωτισμός των σοσιαλιστικών χωρών, ερχόμενος επιπλέον σε αντίθεση με την πορεία της Ελλάδας προς την Ευρώπη, αφενός συρρικνώνει τις επαφές μεταξύ των δύο χώρων και αφετέρου ισχυροποιεί τους δεσμούς Ελλάδας και Δύσης, τουλάχιστον στο νεοελληνικό φαντασιακό. Οι Έλληνες συγγραφείς της περιόδου αποστασιοποιούνται εμφανώς από το βαλκανικό μύθο, όπως αυτός έγινε γνωστός τόσο στη νεοελληνική, όσο και στη δυτική διανόηση κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Ο υπαρκτός σοσιαλισμός και η κρίση των σοσιαλιστικών καθεστώτων δημιουργεί έναν σύγχρονο βαλκανικό μύθο, ο οποίος δομείται αμιγώς στις ιδεολογικοπολιτικές πεποιθήσεις των συγγραφέων, όπως επίσης και στις έντονες πολιτικές αντεγκλήσεις της περιόδου.

Οι βαλκανικές Λαϊκές Δημοκρατίες, η καπιταλιστική Δύση και ο ελληνικός χώρος: οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις των Θέμου Κορνάρου και Κώστα Μπίρκα

Τα έργα των Θέμου Κορνάρου, *Οδός Προμηθέως: ταξίδια Ρωσία-Ελβετία- Ρώμη-Βουλγαρία- Ρουμανία* και Κώστα Μπίρκα, *Ρουμανία,* κείμενα εκδοθέντα το 1975 και το 1963 αντίστοιχα, εξετάζουν πτυχές των σοσιαλιστικών Βαλκανίων υπό το πρίσμα των ταξιδιωτικών εντυπώσεων. Ο Μπίρκας αφιερώνει τη μελέτη του εξ ολοκλήρου στη Ρουμανία[283], ενώ ο Κορνάρος επιδιώκει να μεταφέρει στο ελληνικό αναγνωστικό

[283] Σημ: Εξετάζοντας τις νεοελληνικές απεικονίσεις της Ρουμανίας κατά τις δεκαετίες 1950-1960, άξια αναφοράς είναι η επίσκεψη στη Λαϊκή Δημοκρατία της Ρουμανίας, πέντε Ελλήνων συγγραφέων -διαφορετικών πολιτικών πεποιθήσεων- κατά τον Μάη του 1958. Συγκεκριμένα, με επικεφαλής τον Στρατή Μυριβήλη, επισκέπτονται τη Ρουμανία οι Άγγελος Τερζάκης, Γιάννης Ρίτσος, Μενέλαος Λουντέμης και Μαρία Ράλλη. Ο χαρακτήρας της επίσκεψης των Ελλήνων συγγραφέων ήταν άκρως επίσημος και θα πρέπει να θεωρείται βέβαιο ότι μέσω αυτής, η Λαϊκή Δημοκρατία της Ρουμανίας προσέβλεπε στην εξυπηρέτηση κομματικών, προπαγανδιστικών συμφερόντων και στη βελτίωση της εικόνας της στο εξωτερικό. Βέβαια, η ελληνική αντιπροσωπεία συγγραφέων που επισκέφθηκε τη Ρουμανία κατά το προαναφερθέν διάστημα δεν αποδείχθηκε ιδιαίτερα ένθερμη στην καταγραφή των εντυπώσεών της. Τα πλέον ενδιαφέροντα κείμενα που προήλθαν από την επίσκεψη αυτή είναι λιγοστά και περιορίζονται σε ορισμένα ένθερμα ποιήματα του Γιάννη Ρίτσου -τα οποία γράφονται από μια σαφή αριστερή πολιτική θέση- και μια σύντομη, τρισέλιδη αναφορά του Στρατή Μυριβήλη στις εντυπώσεις του από το ρουμανικό χώρο, στην οποία πάντως εκλείπει μια εμφανής πολιτική προσέγγιση και υιοθετείται μια μάλλον ουδέτερη στάση.

κοινό τις εντυπώσεις του τόσο από τη Ρουμανία, όσο και από τη Βουλγαρία. Κοινό στοιχείο στα δύο κείμενα αποτελεί η συγκριτική εξέταση των συνθηκών που επικρατούν στα κράτη του βαλκανικού υπαρκτού σοσιαλισμού, σε σχέση με τη Δύση, αλλά και τον ελληνικό κοινωνικοπολιτικό χώρο. Αν και ο τίτλος που επιλέγει ο Κορνάρος για το έργο του παραπέμπει σε κείμενο ταξιδιωτικής λογοτεχνίας, η ματιά του συγγραφέα αποδεικνύεται αμιγώς πολιτική, καθώς η διήγηση εξελίσσεται σε παράθεση των επιτευγμάτων των σοσιαλιστικών καθεστώτων ˙ η δε σύγκρισή τους με το δυτικό πολιτισμό, που διατρέχει το σύνολο του έργου, άλλοτε υποβόσκει ως αίσθηση και άλλοτε πραγματοποιείται με άμεσο τρόπο.

Ο Κορνάρος, προτού φθάσει στη Βαλκανική, ξεκινά την αφήγησή του εστιάζοντας στο ταξίδι του στη Σοβιετική Ένωση, στα 1956. Η θέαση της σοβιετικής κοινωνίας ως μιας κοινωνίας ανθρώπινης, σε πλήρη αντιδιαστολή με τις καπιταλιστικές κοινωνίες, δίνει επί της ουσίας το στίγμα της σκέψης του συγγραφέα, όσον αφορά τις βαλκανικές χώρες. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην επιστημονική, βιομηχανική και πνευματική ανάπτυξη της χώρας, ενώ εντύπωση προκαλεί επίσης η εικόνα του Λένιν, που συγγενεύει με την εικονοποίηση μιας επίγειας θεότητας[284]. Επόμενος σταθμός του Κορνάρου είναι η Ελβετία, η οποία προσλαμβάνεται ως ο καθρέπτης των δυτικών κοινωνιών: ο τρόπος γραφής διαφοροποιείται άρδην και πλέον κυριαρχεί το αίσθημα της απογοήτευσης. Παρά το ότι ο Κορνάρος δε δίνει -τουλάχιστον άμεσα- πολιτική χροιά στην περιγραφή του, εντούτοις η εικονοποίηση μιας κοινωνίας όπου τα πάντα κινούνται στο βωμό του χρήματος και όπου "ο τοκογλυφικός πλούτος της Δύσης έχει κάνει τον πολίτη πλούσιο αλλά παγερό"[285], αφήνει στον αναγνώστη την αίσθηση ότι καταλυτικό ρόλο στις διαφορές μεταξύ της σοβιετικής και της ελβετικής κοινωνίας, διαδραματίζει το πολίτευμα.

Καταφθάνοντας στο βαλκανικό χώρο, η περιδιάβαση του Κορνάρου ξεκινά από τη Βουλγαρία, με την επισήμανση της ελληνικής πολιτισμικής ανωτερότητας σε σχέση με τη γειτονική χώρα, ένα χαρακτηριστικό μοτίβο της νεοελληνικής κουλτούρας ήδη από το 19ο αιώνα. Ωστόσο, σύντομα το σκηνικό μεταβάλλεται

[284] Σημ: Χαρακτηριστικά, ο Κορνάρος αναφέρει πως η άλλοτε έρημη Σιβηρία ανταγωνίζεται τη Βόρειο Αμερική σε βιομηχανική ανάπτυξη, καθώς επίσης και ότι οι γέφυρες ανεγείρονται "μέσα σε μία νύχτα". Ιδιαίτερη εντύπωση δε προκαλεί το γεγονός ότι, αναφερόμενος στον Λένιν, ο συγγραφέας επιλέγει να χρησιμοποιήσει την αντωνυμία "του", γραμμένη με κεφαλαίο το πρώτο γράμμα, όπως ακριβώς χρησιμοποιείται η αντωνυμία στην χριστιανική θρησκεία, όταν αναφέρεται στο Θεό.

[285] Θέμος Κορνάρος, *Οδός Προμηθέως: ταξίδια Ρωσία- Ελβετία- Ρώμη-Βουλγαρία- Ρουμανία,* Αθήνα, Χρόνος, 1975, σ.149.

εντελώς, καθώς η περιγραφή της βουλγαρικής κοινωνίας και των επιμέρους τμημάτων της οργάνωσης αυτής, παραπέμπει στην ιδανική κοινωνία που οραματιζόταν ο σοσιαλιστικός κόσμος. Η συγκριτική θέαση των σοσιαλιστικών καθεστώτων με την ελληνική και τη δυτική πραγματικότητα, αποτελεί μια άκρως ενδιαφέρουσα προβληματική. Ο Κορνάρος -που αφενός επισημαίνει την ελληνική ανωτερότητα στον πολιτιστικό τομέα και αφετέρου, συνεξετάζοντας ορισμένες δομές της Βουλγαρίας με αντίστοιχες δυτικές, αξιολογεί τις πρώτες ως ανώτερες[286] - προβαίνει επί της ουσίας σε μια φαντασιακή ταξινόμηση των βαλκανικών κρατών στον ευρωπαϊκό χάρτη με κριτήριο αδιαμφισβήτητα πολιτικό. Είναι καταρχάς προφανές πως ο Κορνάρος διαχωρίζει τα βαλκανικά κράτη από την έννοια της Δύσης · για τον συγγραφέα, ωστόσο, ο διαχωρισμός αυτός μεταξύ βαλκανικού και δυτικού χώρου δεν συνδέεται απαραίτητα με αρνητικές συνδηλώσεις. Έχοντας αναφερθεί επισταμένως στους λόγους για τους οποίους τα Βαλκάνια διαχωρίστηκαν από την υπόλοιπη Ευρώπη στη δυτική διανόηση, ήδη από τον 18ο αιώνα, ο υπαρκτός σοσιαλισμός αποδεικνύεται ως ένας ακόμα διαχωριστικός παράγοντας μεταξύ των Βαλκανίων, της Δύσης, αλλά και της Ελλάδας. Όπως θα γίνει καλύτερα κατανοητό και σε επόμενα ελληνικά κείμενα, τη στιγμή που η δυτική Ευρώπη βαδίζει σε νέους πολιτικούς δρόμους, που αργότερα θα οδηγήσουν στις πρώτες προσπάθειες ενοποίησης, τα σοσιαλιστικά καθεστώτα συντελούν στην εκ νέου απομόνωση της Βαλκανικής από την ευρωπαϊκή συλλογική ταυτότητα, δρώντας επί της ουσίας ως σαφής παράγοντας απόκλισης, τόσο στη νεοελληνική, όσο και στη δυτικοευρωπαϊκή σκέψη. Όσον αφορά μάλιστα τη νεοελληνική κουλτούρα, ο διαχωρισμός των σοσιαλιστικών Βαλκανίων από τη Δυτική Ευρώπη αποτελεί κοινή παραδοχή, ανεξαρτήτως των πολιτικών πεποιθήσεων του εκάστοτε συγγραφέα.

Σχετικά με τα επιμέρους στοιχεία οργάνωσης του βουλγαρικού κράτους και της βουλγαρικής κοινωνίας ο Κορνάρος προβαίνει σε μια μάλλον ενθουσιώδη περιγραφή: τα κυριότερα σημεία αυτής συνοψίζονται στο θαυμασμό του, μεταξύ άλλων, για το σχολικό σύστημα της χώρας, την επιστημονική κατάρτιση αλλά και την αγάπη των κατοίκων για την έρευνα, την εντυπωσιακή βιομηχανική εξέλιξη, την τελειότητα του αγροκτηματικού συστήματος, αλλά και την πανθομολογούμενη ευτυχία του βουλγαρικού λαού. Ο Κορνάρος περιγράφει μια χώρα στην οποία έχει συντελεστεί το "θαύμα της Δημοκρατίας", όπου η πλήξη ανήκει στο παρελθόν, και

[286] Ό.π., σ.186.

όπου η αρμονική διακυβέρνηση του κράτους έχει συντελέσει στην πραγματική ευημερία και ευτυχία των πολιτών του:

"*Άγνωστο είναι το ρεύμα της αστυφιλίας σ' αυτή τη χώρα. Δεν έχει τίποτα να ζηλέψει το χωριό της πολιτείας[...] Η πλήξη είναι μακρινό παρελθόν για το βουλγαρικό χωριό, που σήμερα παραπονιέται μονάχα, γιατί ο χρόνος περνάει γρήγορα και δεν προλαβαίνει τα όσα έχει σχεδιάσει[...]Τί άλλο είναι η ευτυχία; Κι αυτή την ευτυχία τη διαπιστώνεις στα γελαστά πρόσωπα, στα χαρούμενα κουβεντολόγια, στο πάθος για τη δουλειά. Η βιομηχανία τους προχωρά με άλματα. Μεγαθήρια τα εργοστάσια[...]Ανάμεσα σε αυτά και το εστιατόριο του εργοστασίου. Ζαλίζεσαι. Την άκρη της σάλας δεν τη βλέπεις. Εκατοντάδες τραπέζια με πεντακάθαρα τραπεζομάντηλα και λουλούδια. Καθένας σερβίρεται μόνος του, χωρίς στριμώγματα και τρεχάματα πέρα-δώθε. Τέτοια τάξη δεν την είδα σε καμία από τις χώρες που πέρασα. [...]Ένα πάτωμα ολόκληρο η βιβλιοθήκη του εργοστασίου. Δέκα χιλιάδες δεμένοι τόμοι[...]Δε μπόρεσα να ιδώ ως το τέλος το θαύμα της δραστηριότητας στη σημερινή Βουλγαρία"*[287].

Αντίστοιχες εικόνες αναδύονται και από την περιγραφή της Ρουμανίας του Ceausescu. Ο Κορνάρος εμμένει και εδώ στις εντυπωσιακές επιδόσεις του καθεστώτος αναφορικά με την εκπαίδευση και την επιστημονική κατάρτιση των πολιτών. Οι ενέργειες του κράτους οδηγούν στην εξάλειψη του αναλφαβητισμού, καθώς ακόμη και οι παιδικοί σταθμοί προσιδιάζουν σε "παιδικά πανεπιστήμια"[288]. Εντύπωση προκαλεί και η αμεσότητα της κρατικής πρόνοιας, με το ρουμανικό κράτος να θεωρείται ότι ενεργεί "στοργικά" προς τα αιτήματα των υπηκόων του. Τα δε εντυπωσιακά επιτεύγματα στον επιστημονικό, ερευνητικό και βιομηχανικό τομέα, τα οποία πραγματοποιήθηκαν κάτω από την αιγίδα του κράτους, μετέτρεψαν, σύμφωνα με τον Κορνάρο, μια χώρα που στο παρελθόν συνάντησε ιδιαίτερα προβλήματα, σε μια ιδανική, ευτυχισμένη κοινωνία, η οποία "τραγουδά και γελά":

"*Αυτό τον οργασμό για την αλλαγή της Ρουμανίας και για την ανάπτυξη του νέου ανθρώπινου τύπου, καλείται ο ρουμάνος πνευματικός εργάτης να εκφράσει. Στη διάθεσή του τα πάντα. Δεν έχει παρά να ζητήσει ό, τι χρειάζεται και το έχει με απλοχεριά και στοργή. Τα μέσα συγκοινωνίας και αυτά στη διάθεσή του. Πόλεις και χωριά τον περιμένουνε σαν το χαϊδεμένο τους παιδί. Βοηθάνε και περιμένουνε με λαχτάρα το έργο του"* [289].

Ανάλογες, αν όχι πιο ενθουσιώδεις, είναι και οι αναφορές του Μπίρκα για το ρουμανικό χώρο. Οι εντυπώσεις του αποτελούν καρπό της δεκάμηνης παραμονής του στη Ρουμανία -κυρίως στο Βουκουρέστι, αλλά και σε διάφορες επαρχιακές ρουμανικές πόλεις- κατά την περίοδο 1958-1959. Ο Μπίρκας συνοδεύει τις

[287] Ό.π., σσ.189-190.
[288] Ό.π., σσ. 206-207.
[289] Ό.π., σ.219.

ταξιδιωτικές του εντυπώσεις με μια πολυσέλιδη καταγραφή ιστορικών, γεωγραφικών και οικονομικών στοιχείων, προτού εστιάσει στις δικές του εμπειρικές καταγραφές. Οι τελευταίες αφορούν κυρίως τη ζωή στο σοσιαλιστικό καθεστώς και την πολύπλευρη εξέταση της νέας, ανώτερης κατά το συγγραφέα, κουλτούρας του ρουμανικού λαού. Ο Μπίρκας επιχειρεί, μέσω μιας μίξης προσωπικών εμπειριών και στατιστικών στοιχείων να αναδείξει την καθολική αυξητική τάση σε οποιοδήποτε πιθανό τομέα του ρουμανικού κράτους: στην κουλτούρα, στο βιοτικό επίπεδο, την κρατική πρόνοια, στην επιστημονική έρευνα, στα πολιτιστικά δρώμενα, και βέβαια στον αθλητισμό.

Η θεώρηση των πτυχών της ρουμανικής κοινωνίας γίνεται στη βάση μιας αμιγώς πολιτικής ματιάς, υπό την έννοια ότι η ανωτερότητα της ρουμανικής κοινωνίας αποδίδεται καθαρά και συλλήβδην στη σοσιαλιστικού τύπου διακυβέρνησή της. Κινδυνεύοντας να αγγίξει τα όρια ενός υμνολογίου, το κείμενο του Μπίρκα καθορίζει τις εικόνες του ρουμανικού χώρου υπό ένα ιδεολογικοπολιτικό πρίσμα: οτιδήποτε μελετάται και κρίνεται ως θετικό, συσχετίζεται άμεσα με τον υπαρκτό σοσιαλισμό. Ο συγγραφέας επιμένει στην ελευθερία που διακρίνει το καθεστώς και συχνά αφιερώνει τμήματα της αφήγησής του σε περιγραφές που στοχεύουν να επισημάνουν το δημοκρατικό χαρακτήρα του καθεστώτος. Ενδεικτικά των ανωτέρω είναι η πεποίθησή του ότι, παρά τα αντιθέτως θρυλούμενα, ουδέποτε υπήρξε στόχος παρακολούθησης στο Βουκουρέστι, όπως επίσης και η εικονοποίηση των αστυνομικών δυνάμεων του ρουμανικού κράτους ως συμφιλιωτικού παράγοντα και προστάτη του λαού. Παρά το ότι σύγχρονες έρευνες πρεσβεύουν ότι η θρυλική *Securitate* υπήρξε συνώνυμο της βίας και του τρόμου[290], ο Μπίρκας περιγράφει μια εντελώς αντίθετη πραγματικότητα:

"Επί δέκα ολόκληρους μήνες γύριζα στο Βουκουρέστι, και στα τόσα άλλα ταξίδια στο εσωτερικό της χώρας, εντελώς μόνος μου, χωρίς ποτέ να μου ζητήσει κανείς ούτε ταυτότητα, ούτε να με ρωτήσει ποιός είμαι και ποιός δεν είμαι. [...] Και αναρωτιόμουνα αληθινά, πού είναι αυτή η Αστυνομία και η 'μυστική παρακολούθηση των ξένων' από το κράτος του περίφημου 'σιδηρού παραπετάσματος', που τόσα είχα διαβάσει στον ελληνικό τύπο, και τόσος θόρυβος και τόση τυπογραφική μελάνη δαπανάται έξω. Και ας μη νομίσει ο αναγνώστης ότι παρακολουθούμουν τυχόν

[290] Σημ: Βλέπε σχετικά Dennis Deletant, *Romania under Communist Rule,* Iasi- Oxford-Portland, The Center for Romanian Studies, 1999, σ. 64 κ.εξ.

'αοράτως', χωρίς δηλαδή να το αντιλαμβάνομαι. Γιατί κάποια πείρα έχω του πράγματος αυτού απ' τα χρόνια τα παλιά και σημερινά, στη χώρα μας"[291].

Το πλέον ενδιαφέρον ωστόσο σημείο του έργου του Μπίρκα αφορά τη μετάλλαξη της ρουμανικής κοινωνίας υπό την αιγίδα του υπαρκτού σοσιαλισμού, την απελευθέρωση και εξημέρωση των ηθών και τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία. Εκτός της περιγραφής του "νέου τύπου ανθρώπου", που συνδέεται με την απόδοση νέων στερεοτυπικών χαρακτηριστικών στα βαλκανικά έθνη από τη νεοελληνική κουλτούρα, οι ανωτέρω σκέψεις γίνονται κάτω από μια ανοιχτή σύγκριση με τον ελληνικό χώρο. Ο Μπίρκας, ενστερνιζόμενος βέβαια την κομμουνιστική ιδεολογία, αποτελεί μια από τις ελάχιστες ελληνικές φωνές που τολμά μια ανοιχτή σύγκριση της ελληνικής κοινωνίας με μια βαλκανική, η οποία μάλιστα οδηγεί σε μια αδιαφιλονίκητη υπεροχή της δεύτερης. Η ρουμανική κοινωνία προσλαμβάνεται ως ανώτερη της ελληνικής, τόσο όσον αφορά την οικονομική της ανάπτυξη[292], όσο κυρίως το βιοτικό της επίπεδο και την ηθικοπλαστική πλευρά της:

"Περνάω απ' την 'Καντίνα'. Αίθουσες μοντέρνες. Τραπέζια καθαρά με κρύσταλλο. Σερβιτόρες ντυμένες ολόλευκα σαν νοσοκόμες, οχλοβοή λίγη... Και το βασικότερο: Ένα πλούσιο μενού από 3-4 είδη: σούπα, κρέας, πατάτες, σαλάτα, ψωμί και γλυκό ή φρούτο. Αναλογίζομαι άθελα το μενού των δικών μας φοιτητών με 'τις φακές' και τα 'λίγα μακαρόνια'. Υπάρχει λοιπόν πείνα και δυστυχία στον κόσμο- ναι. Μα όχι ασφαλώς στις χώρες του σοσιαλισμού"[293].

"Μαζί όμως και πέρα απ' όλα αυτά, η βασική μας σκέψη και φροντίδα είναι ο ά ν θ ρ ω π ο ς, η αλλαγή και η μεταμόρφωση του ανθρώπου. Φιλοδοξούμε και αγωνιζόμαστε με όλα τα μέσα (μόρφωση, πειθώ, αγωγή, κλπ) να φτιάξουμε ένα νέου τύπου άνθρωπο, οικοδόμο της χώρας του, δημιουργό της ζωής του και υπερασπιστή του σοσιαλιστικού καθεστώτος. Και της ειρήνης και της φιλίας με όλους τους λαούς"[294].

"*Αλλά η αποδέσμευση και η συμμετοχή αυτής της γυναίκας στην κοινωνική και πολιτική ζωή, συνοδεύτηκε και από μια εξημέρωση και έναν εξευγενισμό των καθαρά σχέσεών της προς τον άντρα, με τη δημιουργία μιας νέας ηθικής και αισθηματικής ζωής τελείως διάφορης από της παλιάς προπολεμικής ηθικής ελευθεριότητας, απηλλαγμένης από κάθε πνεύμα εξάρτησης οικονομικής και υλικού υπολογισμού[...] Έτσι στη σημερινή Ρουμανία δεν είδα άντρες να πειράζουν και να επιτίθενται στις γυναίκες, τουλάχιστο κατά το γνωστό σε εμάς τρόπο. Μα ούτε και γυναίκες να βρίζουν σκαιά τους άντρες, να*

[291] Κώστας Μπίρκας, *Ρουμανία*, Αθήνα, Κέδρος,1963, σσ. 301-302.
[292] Σημ: Χαρακτηριστικές είναι οι συγκριτικές εικόνες που παραθέτει ο Μπίρκας από την Αθήνα και το Βουκουρέστι, από το αεροδρόμιο έως και τα κεντρικά σημεία των πόλεων: ο αθηναϊκός χώρος απεικονίζεται ως στενός, μικρός και κακοχτισμένος, σε πλήρη αντιδιαστολή με την πολιτεία του Βουκουρεστίου, την οποία χαρακτηρίζουν τα "ογκώδη, ελκυστικά και χαρούμενα" οικοδομικά έργα.
[293] Κώστας Μπίρκας, ό.π., σ.301.
[294] Ό.π., σ. 338.

διαπληκτίζονται στους δρόμους. [...] Μα ούτε και υπάρχει εδώ αυτό το κύμα της άγριας ερωτικής πείνας, που γυρίζει στους δρόμους σ' εμάς εδώ"[295].

Η θεώρηση μιας βαλκανικής -εν προκειμένω της ρουμανικής- κοινωνίας ως ανώτερης της ελληνικής, αποτελεί μια μάλλον σπάνια θέση στη νεοελληνική κουλτούρα, ακόμα και για τους αριστερούς συγγραφείς, που συχνά προσλαμβάνουν τις κοινωνίες του υπαρκτού σοσιαλισμού ως ιδανικές. Ναι μεν σε αρκετά νεοελληνικά κείμενα οι επιδόσεις του βαλκανικού υπαρκτού σοσιαλισμού σχολιάζονται με εξαιρετικά θερμό τρόπο, ωστόσο η άμεση σύγκριση των βαλκανικών κοινωνιών με την ελληνική πραγματικότητα, αποτελεί τις περισσότερες φορές "θέμα-ταμπού" για τους Έλληνες αριστερούς συγγραφείς. Αντίθετα, ο Μπίρκας αναφέρεται στη ρουμανική κοινωνία ως ανώτερη, οικονομικά και ηθικά, ενώ συχνά μεταφέρει συνομιλίες του με Ρουμάνους πολίτες, οι οποίοι παρουσιάζονται στο σύνολό τους ως απόλυτα ευχαριστημένοι με το βιοτικό τους επίπεδο και την καθημερινή ζωή τους. Και ο Κορνάρος, αντίστοιχα, παρουσιάζει τις δύο βαλκανικές χώρες που επισκέπτεται ως ιδανικές κοινωνίες, αντιπαραβάλλοντας τον ελληνικό χώρο με εκείνες, ίσως όχι όμως με τόσο άμεσο τρόπο. Ο σοσιαλισμός θεωρείται ότι διαμόρφωσε δύο μέχρι πρότινος κατώτερες -κατά τον ίδιο τον Κορνάρο- χώρες, σε ιδανικές πολιτείες, όπου τα πάντα λειτουργούν άψογα. Οι δε Βούλγαροι, αν και "πολιτιστικά κατώτεροι" των Ελλήνων, κατόρθωσαν να αναπτυχθούν πνευματικά με ταχείς ρυθμούς, κατακτώντας την ελευθερία τους. Συνοψίζοντας, σε γενικές γραμμές, τα κείμενα των Μπίρκα και Κορνάρου αποτυπώνουν μια αξιακή τοποθέτηση της ρουμανικής και της βουλγαρικής κοινωνίας σε ανώτερο επίπεδο από εκείνο της ελληνικής, βασισμένη στις ιδεολογικοπολιτικές αντιλήψεις.

Μαρία Ράλλη: η ρομαντική θέαση αυθεντικών στοιχείων της βαλκανικής ταυτότητας στο πλαίσιο του υπαρκτού σοσιαλισμού

Στις αρχές της δεκαετίας του 1960 η Μαρία Ράλλη περιηγήθηκε τη Ρουμανία και την Μόσχα, διασχίζοντας το Βελιγράδι, ως ενδιάμεσο σταθμό του ταξιδιού της. Μεταφέρει τις ταξιδιωτικές εντυπώσεις της από τις χώρες αυτές στο έργο της *Περίπατος στη Ρουμανία και στη Μόσχα: η γεωγραφία ονειρεύεται,* που εκδόθηκε στα 1964. Ιδεολογικά αντίθετη -όπως η ίδια δηλώνει από την αρχή του κειμένου- με τον υπαρκτό σοσιαλισμό, ορίζοντας τον εαυτό της ως "αντιδραστικό επισκέπτη, έξω από τον κομμουνιστικό ρεαλισμό", προσπαθεί να αφήσει πίσω της το φανατισμό και να

[295] Ό.π., σσ. 410-412.

μεταφέρει στον αναγνώστη μια αντικειμενική εικόνα περί της καθημερινότητας στα βαλκανικά κράτη του υπαρκτού σοσιαλισμού.

Το ταξίδι της ξεκινά από τη Ρουμανία, για την οποία οι περιγραφές και οι διατυπώσεις της συγγραφέως είναι μάλλον προσεχτικές. Η Ράλλη επιλέγει να εκφέρει την άποψή της, αλλά πράγματι χωρίς φανατισμό. Στο κείμενό της επισημαίνονται αρκετές φορές οι πνευματικές σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Ρουμανίας[296], ενώ συγχρόνως γίνεται λόγος για τους περίπου 7.000 Έλληνες πολιτικούς εξόριστους στην τελευταία[297]. Παράλληλα, συχνά στο κείμενο υπάρχουν αναφορές σε γνωστά βαλκανικά μοτίβα, με την περιγραφή αυθεντικών βαλκανικών εικόνων, ιδωμένων μάλιστα μέσα από μια ρομαντική διάθεση[298]. Η ρομαντική αυτή διάθεση της Ράλλη είναι εμφανέστερη στις περιγραφές της για τη ρουμανική ύπαιθρο, καθώς μεταφέροντας τις εντυπώσεις της από το Βουκουρέστι, κρίνει ότι ο ρομαντισμός το έχει εγκαταλείψει. Οι οικογένειες που συναντά η Ράλλη στη ρουμανική ύπαιθρο περιγράφονται ως πατριαρχικού τύπου οικογένειες, με άντρες θρήσκους, αφέντες και πότες, ενώ επισημαίνονται επίσης τα στοιχεία της έντονης θρησκευτικότητας των χωρικών, της τάσης προς διατήρηση παλαιών ηθών και εθίμων, αλλά και της

[296] Σημ: Οι στενές πνευματικές επαφές μεταξύ Ελλάδας και Ρουμανίας, ήδη από την εποχή του Βυζαντίου και αργότερα των Φαναριωτών, έως και τη σύγχρονη εποχή, αποτελεί μια σταθερά αρκετών νεοελληνικών κειμένων. Ενδεικτικά στο σημείο αναφέρω το έργο του Κ. Πενταγιώτη, *Έλληνες στη Ρουμανία: ταξίδια με ιστορικές αναφορές,* όπου δίνεται μεγάλη έμφαση σε στοιχεία παράδοσης, αλλά και ιστορικά στοιχεία, τα οποία συνδέουν τις δύο χώρες. Στο κείμενο του Πενταγιώτη, μέσα από μνείες για τους Έλληνες που έδρασαν στη Ρουμανία ήδη από τη δεκαετία του 1920, τις παρατηρήσεις σχετικά με το ελληνικό θέατρο στο ρουμανικό χώρο, αλλά και το λόγο αναφορικά με τους ελληνικής καταγωγής πολιτικούς πρόσφυγες που κατέφυγαν στη βαλκανική χώρα μετά τον Ελληνικό Εμφύλιο, περιγράφεται -μέσα σε ένα εμφανές κλίμα προσωπικής συμπάθεια του συγγραφέα προς τη Ρουμανία- ολόκληρο το πολιτιστικό φάσμα συνδετικών σχέσεων μεταξύ Ελλάδας και Ρουμανίας. Για το θέμα, βλέπε επίσης και Μαρία Μαρινέσκου- Χύμου, *Ελληνορουμανικές πνευματικές σχέσεις,* Αθήνα, Τροχαλία, 1995.

[297] Μαρία Ράλλη, *Περίπατος στη Ρουμανία και στη Μόσχα,* Αθήνα, Φέξης, 1964, σ.47.

[298] Σημ: Επίσης ένα έργο το οποίο θα μπορούσε να αναφερθεί ενδεικτικά εδώ, είναι το βιβλίο της Καίτης Μακροπούλου- Αλιφέρη με τίτλο *Γιουγκοσλαβία- Δαλματικές Ακτές: Ταξίδια,* εκδοθέν στα 1963. Η συγγραφέας μεταφέρει τις ταξιδιωτικές της εντυπώσεις από τα Βαλκάνια, καθώς κατά σειρά διασχίζει τα Σκόπια, τη Σερβία, τη Βοσνία, τη Σλοβενία και την Κροατία. Στο κείμενό της, η Μακροπούλου- Αλιφέρη εστιάζει στο ρομαντικό, γραφικό και ιστορικό παρουσιαστικό των Βαλκανίων, καταγράφοντας τη βαλκανική πραγματικότητα των χωρών που επισκέφθηκε, μέσω μιας μάλλον δυτικής ματιάς. Στο κείμενο κυριαρχεί μια ανατολίτικη ατμόσφαιρα, μια γοητευτική οσμή μιας άλλης, φαινομενικά προγενέστερης εποχής, με συχνές αναφορές στην ομορφιά της βαλκανικής φύσης, στους αργούς ρυθμούς της ζωής, στη φτώχεια και στην αγροτική ζωή των κατοίκων, αλλά και στην περηφάνια των βαλκανικών λαών. Αντίθετα, αποφεύγεται κάθε αναφορά στο πολιτικό γίγνεσθαι των χωρών αυτών, με την αφήγηση να περιορίζεται στα ανωτέρω στοιχεία. Αντίστοιχα, και στο έργο του Τ.Κ. Παπατσώνη, *Μολδοβλαχικά του μύθου,* που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1965, υπάρχουν ρομαντικές περιγραφές της Ρουμανίας, όπως και μνείες στην ιδιάζουσα σύνθεση της χώρας, η οποία περιγράφεται ως ένα μωσαϊκό βυζαντινών και φαναριώτικων επιρροών, σε συνδυασμό με τις επιδράσεις του "μολδοβλαχικού μπαρόκ", της "ανατολίτικης δεσποτείας" και της νέας, σύγχρονης, "αμερικανίζουσας" εμφάνισης του Βουκουρεστίου.

επιβίωσης ποικίλλων προλήψεων και δεισιδαιμονιών[299]. Όσον αφορά τη ρομαντική διάθεση που προαναφέρθηκε, αυτή γίνεται επίσης κατανοητή στα σημεία όπου η συγγραφέας διαπιστώνει -περιγράφοντας το ιδιαίτερο κλίμα που επικρατεί στα Καρπάθια και στην Τρανσυλβανία- μια βικτωριανή, μεσαιωνική ατμόσφαιρα, προβάλλοντας εικόνες που εμπεριέχουν ιππότες, πύργους και το στοιχείο του ανεξιχνίαστου, ή την περιγραφή της Ράλλη για τα συναισθήματα τα οποία της προκλήθηκαν, όταν επισκέφθηκε την Τρανσυλβανία, μια επικράτεια "μυθική και στοιχειωμένη"[300].

Εκτός των παραπάνω εικόνων, που είναι πράγματι χαρακτηριστικές του βαλκανικού μύθου και θα μπορούσαν να ανήκουν σε ένα δυτικό περιηγητή του 19ου αιώνα, η Ράλλη παρέχει στον αναγνώστη και μια περισσότερο σύγχρονη προσέγγιση της Ρουμανίας, εστιάζοντας αυτή τη φορά στην καθημερινότητα υπό την κομμουνιστική διοίκηση. Η συγγραφέας εμμένει, αφενός μεν στη πνευματική κίνηση του τόπου, αφετέρου δε στα καθημερινά χαρακτηριστικά της ζωής στη Ρουμανία της εποχής, τα οποία της προξενούν εντύπωση. Στο κείμενο γίνεται λόγος, τόσο για την επιστημονική και οικοδομική πρόοδο της ρουμανικής κοινωνίας, όσο και για την άνθηση του πνεύματος και τη μόρφωση του πληθυσμού[301]. Ωστόσο, τα ανωτέρω στοιχεία δεν συσχετίζονται με τη σοσιαλιστικού τύπου διοίκηση, ούτε προσλαμβάνονται ως θετικές απόρροιες του καθεστώτος, καθότι η συγγραφέας θεωρεί πως οποιαδήποτε σύγχρονη αναπτυσσόμενη κοινωνία, ανεξαρτήτως πολιτεύματος, οφείλει να εστιάσει στους παραπάνω τομείς. Η Ράλλη συζητά επίσης και τη λογοτεχνική κίνηση στη Ρουμανία, προβάλλοντας όμως την άποψη ότι η λογοτεχνία είναι πολιτική υπόθεση στη χώρα, καθώς -με την εξαίρεση ίσως της ποίησης- θεωρείται ότι απηχεί εξ ολοκλήρου τις ιδέες του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, με τους συγγραφείς "να αξιοποιούν το ταλέντο τους κάτω από το χώμα του ολοκληρωτικού ιδεαλισμού"[302]. Γενικότερα, η κυριότερη ένσταση της Ράλλη σχετικά με την κομμουνιστικού τύπου διακυβέρνηση της χώρας φαίνεται πως είναι η πεποίθηση ότι η βαλκανική ταυτότητα και αυθεντικότητα καταπιέζεται κάτω από το σοσιαλιστικό καθεστώς, καθώς για τη συγγραφέα το τελευταίο φαίνεται πως δρα κατά της φαντασίας και της ελεύθερης έκφρασης.

[299] Μαρία Ράλλη, ό.π., σσ. 43-56.
[300] Ό.π., σσ.53-58.
[301] Ό.π., σσ.21-35.
[302] Ό.π., σ.36.

Η Ράλλη ταξιδεύοντας προς τη Μόσχα έχει ως ενδιάμεσο σταθμό το Βελιγράδι, όπου εντυπωσιάζεται από τη μεγάλη προσωπογραφία του Τίτο που δεσπόζει στο αεροδρόμιο, μια άμεση αναφορά στην προσωπολατρία που επέβαλε το γιουγκοσλαβικό καθεστώς. Αυτό που ωστόσο ενδιαφέρει εδώ, δεν είναι η εικόνα της Μόσχας που επίσης παρέχει η συγγραφέας, αλλά η φαινομενικά ίδια στάση της προς όλες τις σοσιαλιστικές χώρες που επισκέπτεται. Σύμφωνα με τη Ράλλη, "οι Λαϊκές Δημοκρατίες έχουν εκλαϊκεύσει τα σακάκια, τα παντελόνια και την όψη των ανθρώπων"[303]. Όπως θα δούμε σε επόμενα κείμενα της νεοελληνικής γραμματείας, η νεοελληνική γραφή για τα βαλκανικά σοσιαλιστικά καθεστώτα δεν ακολουθεί απαραίτητα μια απόλυτα ενιαία γραμμή ˙ αντίθετα -παρά το ότι τα Βαλκάνια ενοποιούνται στη νεοελληνική σκέψη κατά τη διάρκεια των βαλκανικών κομμουνιστικών καθεστώτων- παρατηρούνται επιπλέον αναφορές σε περισσότερο και λιγότερο σκληρά καθεστώτα, γεγονός που μαρτυρά σε ένα πρώτο βαθμό ότι οι νεοελληνικές κρίσεις για τα βαλκανικά έθνη χαρακτηρίζονται από διακυμάνσεις, που οδηγούν σε αντίστοιχες ιεραρχήσεις. Ωστόσο, η συνθήκη που επιβεβαιώνεται και από το κείμενο της Ράλλη, είναι ότι κατά τη διάρκεια των σοσιαλιστικών καθεστώτων, προστίθεται στο βαλκανικό μύθο το στοιχείο του απομονωτισμού και της προσωπικής ανελευθερίας, ως αποτέλεσμα της σοσιαλιστικής δομής διακυβέρνησης, τουλάχιστον αναφορικά με τους Έλληνες συγγραφείς που είναι ιδεολογικά αντίθετοι με τον Κομμουνισμό. Στοιχεία όπως τα ανωτέρω, που εμφανίζονται σε κείμενα παρόμοια με εκείνο της Ράλλη, αποτελούν τη βάση για μια εκ νέου απόκλιση της Ελλάδας από τη Βαλκανική, στο ελληνικό συλλογικό φαντασιακό. Σε κάθε περίπτωση, η μελέτη των κειμένων που συζητούνται εδώ, επιβεβαιώνει τη συνθήκη που υιοθετήθηκε εξ αρχής, σύμφωνα με την οποία το πρίσμα θέασης των βαλκανικών κρατών κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, συνδέεται στενά -εάν δεν εξαρτάται απόλυτα- από τις ιδεολογικοπολιτικές πεποιθήσεις του εκάστοτε συγγραφέα.

Τα σοσιαλιστικά Βαλκάνια, η σύγχρονη ελληνική πολιτική πραγματικότητα και ο δυτικός παράγοντας στα *Ταξίδια* του Γιώργου Θεοτοκά

Το ταξιδιωτικό κείμενο του Γιώργου Θεοτοκά *Ταξίδια: Περσία-Ρουμανία- Σοβιετική Ένωση-Βουλγαρία* αποτελεί καρπό των επισκέψεων του συγγραφέα στις προαναφερθείσες χώρες, ανάμεσα στα έτη 1962 και 1965. Ως ενιαίο έργο εκδίδεται

[303] Ό.π., σ.89.

αργότερα, το 1971, εν μέσω της ελληνικής δικτατορίας. Ο Θεοτοκάς μεταφέρει τις εντυπώσεις του από την περιήγησή του στις χώρες που επισκέπτεται, προβαίνοντας σε μια καταγραφή της σύγχρονης με εκείνον βαλκανικής πραγματικότητας. Εστιάζει την προβληματική του σε πολιτικά, κοινωνικά και πολιτισμικά ζητήματα. Ο Θεοτοκάς υπήρξε εξαιρετικά ενεργός όσον αφορά την πολιτική του σκέψη: επιδιώκει και κατορθώνει να "τοποθετείται απέναντι στα 'άκρα' της εποχής του, στα ιδεολογικά και πολιτισμικά δίπολα, προκειμένου να φτιάξει το δικό του ιδιαίτερο πολιτικό πρόγραμμα, το δικό του δαιμόνιο"[304]. Στο έργο του επιχειρεί να κατανοήσει και να περιγράψει τις διαφορές των κομμουνιστικών καθεστώτων μεταξύ της Σοβιετικής Ένωσης και των βαλκανικών Λαϊκών Δημοκρατιών ˙ αναφορικά με τις τελευταίες θεωρεί πως τα κράτη αυτά παραμένουν εθνικά με την παλαιά έννοια, καθώς "ο κάθε λαός συνεχίζει, με το νέο σύστημα, την πατροπαράδοτη εθνική ύπαρξή του, μες στα όρια του δικού του κράτους"[305].

Ο Θεοτοκάς, αν και ιδεολογικά αντίθετος με τον κομμουνισμό, -καθότι πολιτικά δεν ανήκει στο χώρο της αριστεράς και προοδευτικά αναπτύσσει έναν σθεναρό αγώνα απέναντι στο μαρξιστικό υλισμό [306] - επιχειρεί να καταγράψει αμερόληπτα την κατάσταση που επικρατεί στα βαλκανικά κομμουνιστικά καθεστώτα. Βέβαια, στο κείμενό του εμμένει συχνά στην αίσθηση της ανελευθερίας, αλλά και στη μαζικοποίηση της κοινής γνώμης, στοιχεία που για εκείνον φαίνεται να θεωρούνται αλληλένδετα με την κομμουνιστική ιδεολογία. Κύριο άξονα της αφήγησης του Θεοτοκά αποτελεί η αναγνώριση και η περιγραφή των κομμουνιστικών καθεστώτων ως απολυταρχικών συστημάτων, με ειδικές και επίμονες αναφορές στην έλλειψη οποιασδήποτε ατομικής πρωτοβουλίας και ελευθερίας του ανθρώπου, αλλά και στη μονοτονία της καθημερινής ζωής σε εκείνα. Παρ' όλ' αυτά, ο Θεοτοκάς επιφυλάσσεται να προβεί σε προβλέψεις σχετικά με το μέλλον του συστήματος, ενώ καταγράφει επίσης ορισμένα θετικά στοιχεία των καθεστώτων. Συγκεκριμένα, παρά τη "δημοσιοϋπαλληλική νοοτροπία", αλλά και τον "ολοκληρωτικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης", επισημαίνει τις θεαματικές, όπως τις χαρακτηρίζει, τεχνικές προόδους των κομμουνιστικών βαλκανικών κοινωνιών, όπως επίσης και τις εξαιρετικές επιδόσεις που σημειώνονται στον τομέα των επιστημών.

[304] Γιάννης Παπαθεοδώρου, "Ο Γ. Θεοτοκάς στην εποχή την άκρων", σσ. 12-14, *Βιβλιοθήκη-Ελευθεροτυπία,* 377 (Παρασκευή 7 Οκτωβρίου 2005) 13.
[305] Γιώργος Θεοτοκάς, "Ο Σοβιετικός Πατριωτισμός", σσ.5-9, *Εποχές,* 1 (Μάιος 1963) 7.
[306] Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας,* Αθήνα, Οδυσσέας, 1987, σ.370

Αξίζει εδώ να επισημανθεί πως τα κομμουνιστικά καθεστώτα, τόσο της Σοβιετικής Ένωσης, όσο και της Βαλκανικής Χερσονήσου, έχουν κατηγορηθεί πως προπαγάνδιζαν συστηματικά τους δύο προαναφερθέντες τομείς.

Ο Θεοτοκάς ενσωματώνει στη διήγησή του αρκετά μοτίβα με τα οποία συνδέθηκε ο βαλκανικός χώρος κατά τη διάρκεια της κομμουνιστικής περιόδου, τόσο στην δυτική, όσο και στην ελληνική διανόηση. Το νεοελληνικό, δυϊκό σχήμα πρόσληψης των βαλκανικών κρατών του υπαρκτού σοσιαλισμού που προαναφέρθηκε, δεν είναι δύσκολο να γίνει κατανοητό, τουλάχιστον σε ένα πρώτο επίπεδο: η πλευρά των αντίθετων με την κομμουνιστική ιδεολογία Ελλήνων συγγραφέων που εξετάζουν τη Βαλκανική, καταθέτουν ως σημείο αναφοράς της θεώρησής τους, τον απομονωτισμό και την έλλειψη ελευθερίας του πνεύματος και της δράσης. Στον αντίποδα, οι αριστερής συνείδησης Έλληνες συγγραφείς, που επιχειρούν να μυήσουν το ελληνικό αναγνωστικό κοινό στο βαλκανικό γίγνεσθαι του υπαρκτού σοσιαλισμού, εστιάζου τον φακό τους στην εξαιρετική ανάπτυξη των κρατών της Βαλκανικής, σε τομείς, όπως είναι η παιδεία, η εκπαίδευση, αλλά και η τεχνολογική και επιστημονική έρευνα ˙ οι δε κρίσεις τους σχετικά με το ζήτημα της προσωπικής ελευθερίας στα κομμουνιστικά Βαλκάνια είτε απουσιάζουν είτε επιχειρούν να αντικρούσουν τους σχετικούς προβληματισμούς.

Το σύνολο των κειμένων της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας του Θεοτοκά ενσωματώνει, μεταξύ άλλων, πολιτισμικές, πολιτικές, οικονομικές και πολιτικές προεκτάσεις[307]. Έτσι και εδώ, η πολιτισμική εξέταση των βαλκανικών κρατών που επισκέπτεται, αλλά και οι αναφερόμενες απόψεις των βαλκάνιων συγγραφέων που συναντά, σχετικά με τον ελληνικό πολιτισμό, αποτελούν σημαντικό πεδίο της αφήγησης. Εκκινώντας από το ταξίδι του στη Ρουμανία, ο Θεοτοκάς αναπτύσσει μια εκτενή περιγραφή της συνεύρεσής του με Ρουμάνους και άλλους Βαλκάνιους συγγραφείς, κατά την οποία θίγονται διαφόρων ειδών πολιτισμικά ζητήματα. Οι συνομιλητές του Θεοτοκά επιδεικνύουν ένα εξαιρετικά ζωηρό ενδιαφέρον για τον ελληνικό χώρο, ο οποίος φαίνεται πως εκλαμβάνεται ως μια αέναη πηγή αξιών. Εκφράζουν ωστόσο την έκπληξή του για το γεγονός ότι ο Θεοτοκάς έχει την ελευθερία να δώσει το παρόν σε μια τέτοια συνάντηση, ακριβώς λόγω του πολιτικής

[307] Κατερίνα Μουστακάτου, "Τα ταξιδιωτικά κείμενα του Γιώργου Θεοτοκά", σσ. 24-25, *Βιβλιοθήκη-Ελευθεροτυπία,* 377 (Παρασκευή 7 Οκτωβρίου 2005) σ.25.

κατάστασης της Ελλάδας[308]. Ο Θεοτοκάς δεν χάνει την ευκαιρία να υπενθυμίσει στον αναγνώστη τις ελληνικές προκαταλήψεις για τους βαλκάνιους λογίους -οι οποίοι, όπως αναφέρεται συχνά, θεωρούνται ως απλοί προπαγανδιστές της μαρξιστικής σκέψης- εικόνα που πάντως έρχεται σε αντίθεση με την αντίστοιχη ιδέα της απέναντι πλευράς για την Ελλάδα και τις συνθήκες που επιβάλλει η δικτατορία σε εκείνη. Αποκαλύπτοντας μια σχέση διχασμού μεταξύ Ελλάδας και Βαλκανίων, η οποία δεν επέτρεψε μια στενότερη πολιτισμικά επαφή, ο Θεοτοκάς σημειώνει:

"Η δεύτερή μου παρατήρηση είναι ότι ο τόπος μας είναι σήμερα, στην Ανατολική Ευρώπη, είναι απίθανα παρεξηγημένος και αδικημένος. Μας κατατάσσουν δηλαδή στην ίδια κατηγορία με την Ισπανία του Φράνκο, σαν μία χώρα όπου το πνεύμα στενάζει κάτω από την τυραννία του πιο στυγνού σκοταδισμού"[309].

Η πολιτισμική ρήξη μεταξύ του ελληνικού και του βαλκανικού χώρου στο νεοελληνικό φαντασιακό έχει διαφανεί ήδη από την εξέταση προγενέστερων κειμένων. Η ρήξη αυτή συσχετίζεται ωστόσο στο έργο του Θεοτοκά όχι μόνον με το -επαναλαμβανόμενο και ιδιαίτερα διαδεδομένο στη νεοελληνική κουλτούρα- μοτίβο, που αφορά την πολιτισμική ανωτερότητα της Ελλάδας σε σχέση με τους υπόλοιπους βαλκανικούς λαούς και δη με το βουλγαρικό, αλλά και με τα αντιθετικά πολιτικά καθεστώτα που κυριαρχούν στους δύο επί συγκρίσει χώρους. Ο Θεοτοκάς στο παρόν κείμενο δεν προτίθεται να προβεί σε αντιπαραβολές πολιτισμικού τύπου μεταξύ ελληνικής και βαλκανικής διανόησης ˙ εντούτοις ο θαυμασμός των Βαλκάνιων λογίων για τον πολιτισμό της Ελλάδας, όπως μας μεταφέρεται από το συγγραφέα, είναι μια ένδειξη ότι τα επιτεύγματα της ελληνικής διανόησης είναι γνωστά και αποδεκτά στο βαλκανικό χώρο. Το πλέον ενδιαφέρον ωστόσο σημείο από την περιγραφή της συνάντησης αυτής είναι η παραδοχή της συνθήκης σύμφωνα με την οποία το γεγονός ότι η Ελλάδα και τα Βαλκάνια ακολούθησαν διαφορετικούς πολιτικούς δρόμους, συνέτεινε εκτός των άλλων και στην πολιτιστική απομάκρυνση των χωρών αυτών: ο Θεοτοκάς συνδέει τον υπαρκτό σοσιαλισμό, εκτός από τον πολιτικό απομονωτισμό, και με τον πολιτισμική απομόνωση.

Το ταξίδι του Θεοτοκά στη Ρουμανία ολοκληρώνεται με τις εντυπώσεις του συγγραφέα από το Βουκουρέστι. Η πρώτη παρατήρηση έχει να κάνει με την αρχιτεκτονική της πόλης, μιας "αρχιτεκτονικής της μάζας", η οποία κρίνεται πως

[308] Γιώργος Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία- Ρουμανία- Σοβιετική Ένωση- Βουλγαρία,* Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1971, σσ.49-51.
[309] Γιώργος Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία- Ρουμανία- Σοβιετική Ένωση- Ρουμανία,* ό.π., σ.50.

εκφράζει κατά κάποιον τρόπο "το πνεύμα του νέου καθεστώτος: βιομηχανοποίηση και ομαδοποίηση της κοινωνίας, και υποταγή της ζωής σ' ένα αυστηρό, ενιαίο ρυθμό"' [310] . Ο Θεοτοκάς, αν και θεωρεί πως το κομμουνιστικό σύστημα διακυβέρνησης έχει ξεπεράσει τις πρώτες μεγάλες του δυσκολίες, εντούτοις προβληματίζεται επανειλημμένα με τον περιορισμό των δικαιωμάτων, της πρωτοτυπίας και της ατομικής πρωτοβουλίας του ανθρώπου αλλά και τη μαζικοποίηση του τρόπου ζωής, η οποία συναρθρώνεται στη γενική αίσθηση περί έλλειψης ελευθερίας που αποπνέει το κείμενο.

Αντίστοιχα, οι εντυπώσεις του Θεοτοκά από το ταξίδι του στη Βουλγαρία εκδίδονται αρχικά μέσω μιας σειράς άρθρων, τα οποία δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα *Το Βήμα* στα 1965. Η διήγηση μάλιστα ξεκινά με την περιγραφή της κυρίαρχης εικόνας του βουλγαρικού έθνους ως βίαιου και εχθρικού προς το ελληνικό, κατά τη διάρκεια του τέλους του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ου. Ο Θεοτοκάς επισημαίνει πως η εικόνα αυτή κυριάρχησε στη φαντασία των παιδιών της γενιάς του, μέσα "από τα οράματα μεσαιωνικών θρύλων", κυρίως λόγω της επιτυχίας των διηγημάτων της Π.Σ. Δέλτα και του Ίωνος Δραγούμη. Διακρίνει ωστόσο αρκετές περιπτώσεις Βουλγάρων λογίων, οι οποίοι επιθυμούν την ανάπτυξη ενός νέου τύπου σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών. Έχοντας ως στόχο και από την πλευρά του να αφήσει πίσω τις προκαταλήψεις του παρελθόντος, στο κείμενό του δεν εκλείπουν οι μνείες σε πλείστα κοινά στοιχεία παράδοσης και πολιτισμού, τα οποία, παρά τις πολιτικές διαφορές που διαχωρίζουν την Ελλάδα από τα βαλκανικά κράτη, θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε φιλικότερες σχέσεις. Όπως ήδη αναφέρθηκε, το στοιχείο της πολιτιστικής ανωτερότητας της Ελλάδας, ειδικότερα εν συγκρίσει με τη Βουλγαρία, περνά προς στιγμήν στη λήθη: επιχειρώντας να προωθήσει την ειρηνική συνύπαρξη των λαών στη Βαλκανική Χερσόνησο, αλλά και την εντατικοποίηση των πολιτιστικών επαφών, ο Θεοτοκάς επιμένει στα στοιχεία σύγκλισης μεταξύ των δύο χωρών. Η δε κριτική του στο κομμουνιστικό σύστημα της Βουλγαρίας, θα λέγαμε πως δεν είναι τόσο σκληρή, όσο η αντίστοιχη περιγραφή των δομών της ρουμανικής κοινωνίας[311]: η ιεράρχηση των κομμουνιστικών καθεστώτων της Βαλκανικής σε

[310] Ό.π., σ. 58.

[311] Σημ: Αξίζει να αναφερθεί, πως σύμφωνα με μια σημείωση στο τέλος του βιβλίου τα άρθρα του Θεοτοκά για τη Βουλγαρία "προκάλεσαν ποικίλες και επιθετικές αντιδράσεις, κυρίως από την άκρα δεξιά". Ειδική αναφορά γίνεται στη διαμάχη μεταξύ Θ. Παπακωνσταντίνου και Θεοτοκά, μέσω άρθρων που δημοσιεύτηκαν στη *Μεσημβρινή* και στο *Βήμα* αντίστοιχα, κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού του 1965.

λιγότερο και περισσότερο σκληρά, είναι υπαρκτή, καθώς οι Έλληνες συγγραφείς στην πλειονότητά τους αντιλαμβάνονται σαφείς διαφορές μεταξύ των βαλκανικών Λαϊκών Δημοκρατιών, τις οποίες και καταγράφουν.

Φίλιππας Γελαδόπουλος: η κατάλυση ενός διαχρονικού μοτίβου της νεοελληνικής κουλτούρας, μέσω της σοσιαλιστικής προόδου του βουλγαρικού κράτους

Κατά το έτος 1976 ο Φίλιππας Γελαδόπουλος εκδίδει το περιηγητικό κείμενό του *Η Νέα Βουλγαρία* · ο συγγραφέας, ιδεολογικά φίλα προσκείμενος στον κομμουνισμό[312], επισκέπτεται τη σοσιαλιστική Βουλγαρία στις αρχές της δεκαετίας του 1970 και μεταφέρει τις εντυπώσεις του στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό, εστιάζοντας στην πολιτιστική, πολιτική και κοινωνική πλευρά του συστήματος. Το κείμενο του Γελαδόπουλου ενσωματώνεται σε μια ελληνική εκδοτική δραστηριότητα, που εντοπίζεται στη δεκαετία του 1970 και αφορά τη γειτονική χώρα: στα εν λόγω έργα εξετάζονται πτυχές του υπαρκτού σοσιαλισμού βάσει μιας άκρως θετικής σκοπιάς[313]. Ο Γελαδόπουλος κάνει εξαρχής λόγο για την πολύπλευρη πρόοδο της βουλγαρικής κοινωνίας: χαρακτηρίζει "λαμπρό" το πνευματικό επίπεδο των πολιτών της, αν και η Βουλγαρία θεωρείται από τον ίδιο ως χώρα καθυστερημένη, τουλάχιστον πριν την πολιτική αλλαγή. Η αμάθεια και η οπισθοδρομικότητα του βουλγαρικού λαού κρίνεται ότι ανήκουν πλέον στο παρελθόν, καθώς ο υπαρκτός σοσιαλισμός κατόρθωσε μέσα από έναν σκληρό αγώνα, να διαμορφώσει ένα κράτος, που εάν δεν υπερέχει από το αντίστοιχο ελληνικό, τουλάχιστον δεν υστερεί εν συγκρίσει με αυτό.

Το αίσθημα της ελληνικής ανωτερότητας στη Βαλκανική, αναφορικά με το πολιτιστικό και πνευματικό επίπεδο και ειδικά συγκριτικά με τη βουλγαρική

[312] Σημ: Ο Γελαδόπουλος ασχολήθηκε επισταμένως με τη Βουλγαρία στο έργο του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η ιστορική μελέτη του, η οποία αφορά το βουλγαρικό λαϊκό επαναστατικό κίνημα και τις προεκτάσεις αυτού. Βλέπε σχετικά Φίλιππας Γελαδόπουλος, *Η βουλγαρική αντιφασιστική αντίσταση, 1941-1944,* Αθήνα, Σχεδία, 1978.

[313] Σημ: Βλέπε σχετικά την ιστορικού τύπου μελέτη του Γιώργη Γκαγκούλια, *Άνθηση της Νέας Βουλγαρίας,* [χ.ο.], [χ.χ.], 1970. Ο Γκαγκούλιας μελετά τη σοσιαλιστική Βουλγαρία ως ένα νέο κοινωνικό σύστημα, εντός του οποίου εξασφαλίζεται η πρόοδος και η ευμάρεια των πολιτών. Επισημαίνει, μέσω σχετικών στοιχείων που παραθέτει, την πολιτιστική, οικονομική και κοινωνική μεταμόρφωση της Βουλγαρίας και εμμένει στη ριζική αλλαγή της πνευματικής όψης του βουλγαρικού λαού, στην κοινωνική ισότητα που παρέχει το σύστημα, αλλά και στην πλήρη ικανοποίηση των πάσης φύσεως αναγκών του ανθρώπου. Βλέπε επίσης την κοινωνικοπολιτική μελέτη του Κ. Χατζηαργύρη, *Βουλγαρία- Ο σοσιαλισμός σε μία μικρή χώρα,* Αθήνα, Gutenberg, 1977. Ο Χατζηαργύρης προχωρά σε μια συγκριτική έρευνα μεταξύ της καπιταλιστικής Ελλάδας και της σοσιαλιστικής Βουλγαρίας, η οποία, παρά την αποδοχή ότι ο σοσιαλισμός έχει δρόμο ακόμη να διανύσει, ώστε να φτάσει στην τελείωσή του, έχει εντούτοις ως άτυπη "νικήτρια" τη βουλγαρική πλευρά. Χαρακτηριστική είναι η άποψη του ερευνητή, σύμφωνα με την οποία οι εντοπιζόμενες αντιφάσεις στη σοσιαλιστική Βουλγαρία αποτελούν "απομεινάρια του καπιταλισμού".

κοινωνία, είναι μοτίβο ευρέως διαδεδομένο σε κείμενα της νεοελληνικής κουλτούρας. Επομένως, η αντιθετική εικόνα που παρέχει ο Γελαδόπουλος εδώ χρήζει περαιτέρω διερεύνησης. Θα πρέπει βέβαια να επισημανθεί ότι όπως και στο κείμενο του Θεοτοκά, το οποίο συζητήθηκε προηγουμένως, υπάρχει μια γενική διάθεση παραμερισμού της συζήτησης περί ελληνικής πολιτιστικής ανωτερότητας. Η ειδοποιός ωστόσο διαφορά μεταξύ των δύο κειμένων, είναι η αίσθηση ότι σε εκείνο του Θεοτοκά η ιδέα της ελληνικής πολιτιστικής ανωτερότητας, παραμερίζεται ως μια πράξη συνεπακόλουθη της ανάγκης εγκατάλειψης των στερεοτυπικών αναφορών μεταξύ των δύο λαών, ενώ ο Γελαδόπουλος επιχειρεί μέσω συγκεκριμένων στοιχείων να αποδείξει ότι "οι κακομοιριασμένοι Βούλγαροι γαλατάδες" της προ-σοσιαλιστικής Βουλγαρίας, διαθέτουν πλέον ανεπτυγμένη συνείδηση[314]. Η προτεραία κατάσταση συνδέεται αμιγώς με την οθωμανική διοίκηση του παρελθόντος και ο υπαρκτός σοσιαλισμός επιφέρει για το Γελαδόπουλο την κατάλυση του μοτίβου της κοινωνικο-πολιτιστικής νεοελληνικής ανωτερότητας, όπως αυτό χτίστηκε κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα και παγιώθηκε σταδιακά έως και τις αρχές του 20ου: τα σοσιαλιστικά επιτεύγματα και η δημιουργία του "νέου τύπου ανθρώπου" διαμορφώνουν μια σαφώς πολιτικοποιημένη και ιδεολογικοποιημένη πρόσληψη του Βούλγαρου Άλλου, η οποία αφήνει στο περιθώριο παλαιότερες ελληνικές σχετικές προσεγγίσεις.

Η ανάλυση των επιμέρους χαρακτηριστικών της βουλγαρικής σοσιαλιστικής κοινωνίας επικεντρώνεται στην οικονομική άνθηση, στην ευμάρεια και στο υψηλό επίπεδο ζωής που χαρακτηρίζει το βουλγαρικό λαό, στις εξαιρετικές εγκαταστάσεις σε όλες τις κοινωνικές δομές -από την ιατρική μέχρι και τον τουρισμό-, αλλά και στην ανεπτυγμένη συνείδηση, στην ξεγνοιασιά, στην αγάπη και στη συναδελφικότητα, στοιχεία τα οποία διαπνέουν το σύνολο της βουλγαρικής κοινωνίας. Η παραδοχή του συγγραφέα σχετικά με την "πλέον καθυστερημένη χώρα", δηλαδή την προ-σοσιαλιστική Βουλγαρία, αποδομείται σταδιακά, μέσω της αφήγησής του για τη σύγχρονη βουλγαρική κοινωνία:

"Ευλογημένη η σοσιαλιστική κοινωνία, που έβγαλε από τη χαμοζωή τον τυραγνισμένο λαό, τον έντυσε, τον χόρτασε, τούδωσε την ξεγνοιασιά και την χαρά της ζωής"[315].

"Συχνά με κατευθύνουν τα πλήθη. Μυρμηγκιά από νοικοκυρές, που επιμένουν να κάνουν τα ψώνια τους. Εκείνο που διαπίστωσα είναι ότι δεν έχουν συγκεκριμένο στόχο.

[314] Φίλιππας Γελαδόπουλος, *Η Νέα Βουλγαρία,* Αθήνα, [χ.ο.], 1976, σ.60.
[315] Ό.π., σ.24.

Αλλά ό,τι τους εντυπωσιάσει περισσότερο, χωρίς να το πολυσκεφτούν, το αγοράζουν και ας μην είναι και είδος πρώτης ανάγκης. Αυτό δείχνει ότι δεν κυνηγούν αποκλειστικά τα απαραίτητα για τη ζήση τους. Αυτό ακόμα σημαίνει ότι έχουν στην τσέπη τους λεπτά, και τα ξοδεύουν αλογάριαστα"[316].

"Φτιάχτηκαν έργα πολλά και χρήσιμα. Αλλά κι ο κόσμος τα σέβεται και τα προστατεύει. Έχουν πολλή ανεπτυγμένη τουριστική συνείδηση οι Βούλγαροι. [...]Σήμερα μορφώθηκαν, απόκτησαν ευγένεια και τρόπους και βρίσκονται σε μεγάλη πολιτιστική ανάπτυξη"[317].

Η καταγραφή περισσότερων αποσπασμάτων από το κείμενο του Γελαδόπουλου, είναι μάλλον περιττή ˙ ο συγγραφέας ξεκινά από μια γνωστή στη νεοελληνική κουλτούρα ιδέα -περί κατωτερότητας της Βουλγαρίας στον πολιτισμικό τομέα- την οποία αποδομεί και αντιστρέφει προοδευτικά, χρησιμοποιώντας ως πρίσμα θέασης και μελέτης της βουλγαρικής κοινωνίας[318] τον υπαρκτό σοσιαλισμό, συνώνυμο της προόδου και της ευημερίας. Είναι δε εξαιρετικά ενδιαφέρουσα η άποψη του Γελαδόπουλου σύμφωνα με την οποία ο σοσιαλισμός *"έβγαλε απ' την ταπείνωση και τη φτώχεια το βουλγαρικό λαό και τον τοποθέτησε δίπλα στον Ευρωπαίο με το προηγμένο επίπεδο*!"[319]. Το χωρίο αυτό αποτυπώνει μια σπάνια θεώρηση του υπαρκτού σοσιαλισμού στη νεοελληνική κουλτούρα, καθότι, όπως θα γίνει κατανοητό μέσω της συζήτησης μεταγενέστερων λογοτεχνικών τεκμηρίων, η περίοδος του βαλκανικού κομμουνισμού συνδέθηκε συχνά στη νεοελληνική σκέψη με τον απομονωτισμό των βαλκανικών εθνών, τόσο σε σχέση με την Ελλάδα, όσο και με την Ευρώπη, όπως επίσης και με την οπισθοδρομικότητα, την μη εκδυτικοποίηση και την έλλειψη προόδου, ειδικότερα σε σύγκριση με τα ευρωπαϊκά κράτη: ο βαλκανικός υπαρκτός σοσιαλισμός αποτέλεσε στο νεοελληνικό φαντασιακό, στοιχείο απόκλισης μεταξύ Ελλάδας, Ευρώπης και Βαλκανίων, όπως επίσης, και βάση για την παγίωση ενός αισθήματος ανωτερότητας του Εαυτού σε σχέση με τα βαλκανικά έθνη. Αντίθετα, ο Γελαδόπουλος εδώ μεταφέρει μια θεώρηση του βουλγαρικού σοσιαλιστικού καθεστώτος ως σημείου σύγκλισης μεταξύ του βαλκανικού και του δυτικοευρωπαϊκού πολιτισμού, τουλάχιστον όσον αφορά τις κοινωνικές δομές και το βιοτικό επίπεδο των πολιτών. Είναι λοιπόν εύλογο ότι η πρόσληψη της Βουλγαρίας από τον Γελαδόπουλο κατηγοριοποιείται εντός μιας συστάδας νεοελληνικών

[316] Ό.π., σ.27.
[317] Ό.π., σ.60.
[318] Σημ: Για μια μελέτη πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής φύσεως, σχετική με τη Βουλγαρία του 20υ αιώνα, βλέπε και Robert Joseph Macintyre, *Bulgaria- Politics, economics and society*, London, Pointer, 1988.
[319] Φίλιππας Γελαδόπουλος, *Η Νέα Βουλγαρία,* ό.π., σσ. 58-59.

κειμένων -αντίστοιχου ύφους και λογικής τεκμήρια θα συζητηθούν για παράδειγμα και για τη χοτζική Αλβανία- στην οποία η εικόνα των βαλκανικών εθνών κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 20ου αιώνα, εξαρτάται πλήρως από την πολιτική πραγματικότητα στο εσωτερικό τους.

"Θαύμα του υπαρκτού σοσιαλισμού" ή "συνώνυμο του πριμιτιβισμού και της ανελευθερίας"; Η πρόσληψη της χοτζικής Αλβανίας στη νεοελληνική κουλτούρα

Κατά τη διάρκεια του βαλκανικού υπαρκτού σοσιαλισμού οι συνθήκες ζωής στο εσωτερικό της χοτζικής Αλβανίας απέκτησαν διαστάσεις μύθου: τα κλειστά σύνορα που είχε επιβάλλει το καθεστώς επέτειναν το αίσθημα μυστηρίου που συνδέθηκε με τη χώρα, αυξάνοντας την άγνοια, αλλά και τη φαντασία των Ευρωπαίων πολιτών σχετικά με τις πτυχές της κρυμμένης κοινωνίας του μικρού βαλκανικού κράτους. Η άγνοια του αλβανικού λαού περί των εκφάνσεων του δυτικού πολιτισμού ήταν μόνο μία από τις συνέπειες του επιβληθέντος απομονωτισμού, με τα αποτελέσματα αυτά να γίνονται πλήρως κατανοητά στον ελληνικό χώρο πολύ αργότερα. Έως τότε, οι νεοελληνικές περιγραφές για τον αλβανικό χώρο υπήρξαν μάλλον σπάνιες[320]. Στο σημείο αυτό επιχειρώ μια συγκριτική μελέτη τεσσάρων ελληνικών κειμένων που πραγματεύονται τη χοτζική Αλβανία και εκδίδονται μέσα στη δεκαετία του 1980: τα τρία από αυτά γράφονται από συγγραφείς που ανήκουν στο χώρο της ελληνικής αριστεράς, σε αντίθεση με το τέταρτο. Η συγκριτική καταγραφή της μελέτης του αλβανικού χώρου στα τέσσερα αυτά κείμενα στοχεύει στην ανάδειξη του δυισμού που χαρακτηρίζει τη νεοελληνική κουλτούρα, σχετικά με την πρόσληψη του βαλκανικού υπαρκτού σοσιαλισμού.

Όσον αφορά την πρώτη κατηγορία, δηλαδή τους συγγραφείς που χαρακτηρίζονται ως φίλα προσκείμενοι στον Κομμουνισμό, αρχικά, στα 1980 εκδίδεται το έργο του Γιάννη Σάρρα *Ανιχνεύοντας την Αλβανία* ˙ την ίδια χρονιά, ο Λάμπρος Μάλαμας εκδίδει τη μελέτη *Αλβανία: η νύφη των αετών*, ενώ έπειτα από

[320] Σημ: Εξαίρεση αποτελεί η μελέτη του Αλέξανδρου Πωπ *Αυτή είναι η Αλβανία,* Αθήνα, Τυπογραφείο Χ. Λουκά. 1946. Ο Πωπ επιχειρεί να ρίξει φως στα πρώτα βήματα του καθεστώτος Hoxha, με τα κυριότερα σημεία της αφήγησής του να προκύπτουν μέσω ιστορικών στοιχείων, αλλά και μαρτυριών Αλβανών πολιτών που κατόρθωσαν να δραπετεύσουν από το καθεστώς. Οι Αλβανοί προβάλλονται ιστορικά ως "μισέλληνες", ενώ το καθεστώς εικονοποιείται με μελανά χρώματα: δίνεται μεγάλη έμφαση στα εγκλήματα κατά αντιφρονούντων, της εξαιρετικά σκληρής, όπως περιγράφεται, στάσης απέναντι στην ελληνική μειονότητα, στις τραγικές οικονομικές συνθήκες, αλλά και στο γενικευμένο αίσθημα φόβου που υπάρχει στην κοινωνία. Όσον αφορά δε το ελληνικό ενδιαφέρον για τον αλβανικό χώρο, σε ακόμα προγενέστερο στάδιο, βλέπε την εκδοθείσα κατά τη δεκαετία του 1930 μελέτη του Πύρρου Γιαννόπουλου, *Οι γείτονες της Ελλάδος- Αλβανία,* Αθήνα, Σύγχρονη Σκέψη, [χ.χ].

ένα μόλις έτος κυκλοφορεί το περιηγητικό κείμενο του Βάσσου Γεωργίου *Η Αλβανία σήμερα- Εντυπώσεις και στοχασμοί από την περιήγησή της.* Ο Σάρρας εκδίδοντας το έργο του φιλοδοξεί να καλύψει το κενό γνώσης για τον αλβανικό χώρο, παρουσιάζοντας στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό τις εντυπώσεις του από ένα ολιγοήμερο ταξίδι στη γειτονική χώρα. Δηλώνει μάλιστα, ήδη από τον πρόλογο του έργου του, ότι στόχος του είναι να παρουσιάσει ένα τεκμήριο "υπεύθυνη καταγραφή της πραγματικότητας". Ο Σάρρας ενσωματώνει στη διήγησή του ορισμένα γνωστά -ήδη από τους προηγούμενους αιώνες- μοτίβα που συνδέονται στη νεοελληνική κουλτούρα με τον Αλβανό Άλλο, όπως η παλικαριά, η ανδρεία, ή η μπέσα. Η αφήγησή του κινείται σταθερά στη βάση της περιγραφής ενός αλληλοτροφοδοτούμενου ζεύγους: του αλβανικού σοσιαλιστικού κράτους και του νέου, σοσιαλιστικού τύπου, Αλβανού πολίτη. Ο συγγραφέας δεν κρύβει το θαυμασμό του για τον Enver Hoxha[321], γνωρίζοντάς τον στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό ως μία σπουδαία πολιτική φυσιογνωμία και ως έναν χαρισματικό ηγέτη, ο οποίος κατόρθωσε να οδηγήσει το αλβανικό έθνος στην ελευθερία και στην ανεξαρτησία[322]. Το καθεστώς Hoxha και οι πολιτικές ενέργειές του υμνούνται μέσω συνεχών σχετικών επαίνων στο έργο του Σάρρα, με τη μεγαλύτερη έμφαση να δίνεται στη βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας -καθώς σύμφωνα με το συγγραφέα η Αλβανία διέθετε τα μεγαλύτερα εργοστάσια στην Ευρώπη[323]- στην πνευματική και επιστημονική ανάπτυξη που έφερε η ακολουθούμενη από το καθεστώς πολιτική[324], στον αναβαθμισμένο ρόλο της γυναίκας[325], στο ηθικοπλαστικό έργο του καθεστώτος[326], αλλά και στην εξάλειψη των διακρίσεων που αφορούν την ελληνική μειονότητα[327].

Ωστόσο, το πλέον σημαντικό στοιχείο από την αφήγηση του Σάρρα είναι η περιγραφή του Αλβανού Άλλου, ο οποίος ταυτίζεται με τα κομμουνιστικά πρότυπα του νέου τύπου ανθρώπου. Ο Σάρρας βλέπει τη γείτονα χώρα ως το επιτυχημένο παράδειγμα του υπαρκτού σοσιαλισμού και η περιγραφή του για την αλβανική

[321] Σημ: Σχετικά με την εικονοποίηση του Enver Hoxha ως απελευθερωτή βλέπε και M.J. Alex Standish, "Enver Hoxha's Role in the Development of Socialist Albanian Myths", στο Συλλογικό, *Albanian Identities- Myth and History,* Bloomington & Indianapolis, Indiana University Press, 2002, σσ. 115-126.
[322] Γιάννης Σάρρας, *Ανιχνεύοντας την Αλβανία,* Αθήνα, Τυπογραφείο Παρασκευά Παρασκευόπουλου, 1980, σσ. 17-19.
[323] Ό.π., σ. 62.
[324] Ό.π., σ.69.
[325] Ό.π., σ.90.
[326] Ό.π., σ.158.
[327] Ό.π., σ.32.

κοινωνία είναι πράγματι εντυπωσιακή. Περιγράφεται μια ιδανική, αταξική κοινωνία, όπου οι άνθρωποι διαβιούν πλήρως απαλλαγμένοι από τα συναισθήματα της κακίας και της ζηλοφθονίας: ένα έθνος που έχει αφήσει πίσω τα προβλήματα του παρελθόντος και όπου η διοίκηση του κράτους, χωρίς να επιδίδεται σε διακρίσεις, οδηγεί το λαό στην ελευθερία και στην ευημερία[328]. Ο Σάρρας αναφέρεται επανειλημμένα σε μια κοινωνία, η οποία στηρίζει τη λειτουργία της σε όλες της τις εκφάνσεις -διαπροσωπικές σχέσεις, επιστημονική έρευνα και παραγωγική διαδικασία- στις σχέσεις στοργής, αγάπης και συναδελφικής αλληλεγγύης. Ορισμένες πάντως περιγραφές του, μέσω των οποίων επιχειρεί να αναδείξει και να υμνολογήσει την ηθικολογική διαπαιδαγώγηση των Αλβανών, αγγίζουν την υπερβολή ή ακόμη και την ιλαρότητα[329].

Σε γενικές γραμμές, το τεκμήριο του Σάρρα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως προπαγανδιστικό ˙ είναι άλλωστε προφανές ότι η θέαση και η εικονοποίηση της σοσιαλιστικής Αλβανίας διαμορφώνεται αμιγώς βάσει των ιδεολογικών και πολιτικών πιστεύω του Σάρρα. Σε αυτήν την ερμηνεία δε συνηγορούν μόνο οι συνεχείς ύμνοι για τον Hoxha -τον οποίο το σύνολο τον Αλβανών πολιτών παρουσιάζεται να λατρεύει- αλλά και η προβολή μιας κοινωνίας απαλλαγμένης από τα ανθρώπινα ελαττώματα, όπου η εμπιστοσύνη και η φιλία μεταξύ πολιτικών και πολιτών είναι διάχυτη. Οι Αλβανοί θεωρούνται ως ευτυχισμένοι πολίτες, που η κομμουνιστική τους συνείδηση τους έχει επηρεάσει σε τέτοιο βαθμό, ώστε να αισθάνονται άνετα ακόμη και σε κατοικίες, από τις οποίες πράγματι ο συγγραφέας παραδέχεται ότι εκλείπουν οι βασικές σύγχρονες ανέσεις[330]. Επίσης, η υγειονομική περίθαλψη κρίνεται ως άψογη, ενώ ο Σάρρας θεωρεί πως το -κοινής αποδοχής- καθεστώς Hoxha αφαιρεί κάθε σκέψη διενέργειας πολιτικών εγκλημάτων εναντίον του. Αντίθετα, οποιαδήποτε μορφή πολιτικών και θρησκευτικών διώξεων προς αντιφρονούντες του καθεστώτος, αλλά και διώξεων εναντίον της ελληνικής μειονότητας, αποσιωπούνται πλήρως. Πάντως, όσον αφορά την τελευταία

[328] Ό.π., σσ.55-56.

[329] Σημ: Χαρακτηριστικό παράδειγμα των ανωτέρω είναι ένα περιστατικό, το οποίο σύμφωνα με το συγγραφέα αναδεικνύει την ηθική διαπαιδαγώγηση των Αλβανών και αποκαλύπτει το νέο τύπο ανθρώπου τον οποίο δημιούργησε το καθεστώς Hoxha. Συγκεκριμένα, σε ένα παραδοσιακό καφενείο των Τιράνων , ο συγκεντρωμένος ανδρικός πληθυσμός αποφεύγει ακόμα και να κοιτάξει μια όμορφη σερβιτόρα, ώστε να μην φτάσει στο σημείο να την προσβάλλει με το βλέμμα του: πρόκειται για μια άμεση καταγραφή της αλλαγής που διακρίνει ο συγγραφέας στο νέο τύπο ανθρώπου του αλβανικού υπαρκτού σοσιαλισμού

[330] Γιάννης Σάρρας, ό.π., σ.66.

προβληματική, δηλαδή του τρόπου ζωής της ελληνικής μειονότητας στη χοτζική Αλβανία, σύγχρονες έρευνες -αλλά και σύγχρονα λογοτεχνικά κείμενα- κάνουν λόγο για μια απόλυτη παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και συνεχών περιορισμών στα θρησκευτικά δικαιώματα, στην ελεύθερη επικοινωνία, στην παιδεία και στη διδασκαλία της ελληνικής, αλλά και στις συνεχείς διώξεις και φυλακίσεις με τελικό σκοπό την αποδυνάμωση του ελληνικού στοιχείου της περιοχής[331]. Ο Σάρρας, μεγάλος θαυμαστής των έργων του Hoxha, παραδίδει ένα τεκμήριο, το οποίο δεν αφήνει στον αναγνώστη κάποιο περιθώριο αμφισβήτησης της ευημερίας και της προόδου του αλβανικού έθνους. Είναι βέβαια αξιοπερίεργο το ότι σε κανένα σημείο του κειμένου δεν παρατηρείται κάποια συγκριτική τάση με τον ελληνικό χώρο, ιδιαίτερα από τη στιγμή που ο Σάρρας επισημαίνει ότι η Αλβανία βρίσκεται στον αντίποδα του δυτικού πολιτισμού. Η ολική διαφοροποίηση του αλβανικού χώρου από τη Δύση, ωστόσο, δεν προσλαμβάνεται ως αρνητική εξέλιξη, παρά ως απόδειξη της πίστης των Αλβανών στις ιδιαίτερες παραδόσεις τους.

Την ίδια χρονιά που κυκλοφορεί το τεκμήριο του Σάρρα, τυπώνεται και η μαρτυρία του γνωστού μέλους της ελληνικής αριστερής διανόησης, Λάμπρου Μάλαμα, υπό τον τίτλο *Αλβανία: η νύφη των αετών.* Ο Μάλαμας παραθέτει στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό ένα έργο στο οποίο επίσης εξυμνούνται οι αρετές του σοσιαλιστικού αλβανικού κινήματος[332]. Σε γενικές γραμμές η αφήγησή του κινείται

[331] Νίκος Ζιώγας, "Τα ανθρώπινα και μειονοτικά δικαιώματα και οι Έλληνες στην Αλβανία", στο Συλλογικό, *Ο Ελληνισμός της Αλβανίας,* Αθήνα, ΕΛΙΑΜΕΠ-Πανεπιστήμιο Αθηνών- Ι. Σιδέρης, 1995, σσ. 281-315.

[332] Σημ: Η εξιδανίκευση του καθεστώτος Hoxha και η εξύμνηση των επιτυχιών σε διάφορους τομείς, στους οποίους η Αλβανία είχε να επιδείξει ιδιαίτερα υψηλές αποδόσεις, δεν είναι στοιχείο που παρέμεινε ενεργό στη νεοελληνική κουλτούρα μόνο κατά τη διάρκεια που το καθεστώς ήταν στην εξουσία. Αντίθετα, τόσο σε πολιτικά άρθρα, όσο και σε βιβλία που κυκλοφόρησαν μετά την πτώση του καθεστώτος Hoxha, υπήρχαν νοσταλγοί της σοσιαλιστικής διακυβέρνησης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το δημοσιευθέν κατά το 2004 βιβλίο του κομμουνιστή Βασίλη Μπουφίδη, με τίτλο *Η πρώην Λαϊκή Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Αλβανίας, φωτεινό παράδειγμα Δημιουργίας, Σύνεσης και Ανδρείας του Σοσιαλισμού.* Ο Μπουφίδης, αφού στο πρώτο μέρος του κειμένου του προβαίνει σε ιστορικές αναφορές για την Αλβανία από τα αρχαία χρόνια μέχρι τη σύγχρονη εποχή -πάντα με τις σχέσεις Αλβανίας και Ελλάδας να βρίσκονται στο προσκήνιο- στο δεύτερο τμήμα, παραθέτει στοιχεία που σύμφωνα με το συγγραφέα αποδεικνύουν τα τεράστια άλματα προόδου της αλβανικής κοινωνίας σε πάμπολλους τομείς ανάπτυξης, εμμένοντας στα στοιχεία της κοινωνικής δικαιοσύνης και ισότητας, παρά τη φτώχεια που και ο συγγραφέας παραδέχεται πως υπήρξε. Η πτώση του Hoxha, ο οποίος χαρακτηρίζεται ως "λαμπρός και φωτισμένος ηγέτης", παρουσιάζεται ως ο λόγος για την κατάσταση που επικρατεί στη γειτονική χώρας στη δεκαετία του 1990. Παρά το γεγονός ότι στο τέλος του βιβλίου υπάρχει ένα μικρό κεφάλαιο στο οποίο περιγράφονται και σχολιάζονται οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις μιας ομάδας Ελλήνων τουριστών στην Αλβανία του 1987, εντούτοις το κείμενο του Μπουφίδη δεν παρουσιάζει το παραμικρό φιλολογικό ενδιαφέρον και φυσικά δε μπορεί να θεωρηθεί ως λογοτεχνικό τεκμήριο · πρόκειται ωστόσο πράγματι για ένα κείμενο που αποδεικνύει πως τα σοσιαλιστικά καθεστώτα και η λειτουργία τους υπήρξαν όντως πρίσμα θέασης των βαλκανικών κρατών στη νεοελληνική κουλτούρα ακόμη και μετά την πτώση τους, καθώς και ειδικότερα, ότι ακόμη και ύστερα

στο ίδιο πνεύμα με εκείνη του Σάρρα ˙ ωστόσο, ο Μάλαμας κρατά λίγο χαμηλότερους τόνους, περιγράφοντας ένα σύστημα το οποίο δεν έχει τελειοποιηθεί ακόμη. Το κείμενο του Μάλαμα διαμορφώνεται γενικά στην ανάπτυξη και στην περιγραφή ενός τριπτύχου: στις βασικές αρετές του νέου τύπου ανθρώπου σε συνδυασμό με τις αντίστοιχες δράσεις του καθεστώτος, στις διαχρονικές σχέσεις και τα συνδετικά στοιχεία μεταξύ Αλβανών και Ελλήνων -με ειδικές αναφορές στη μέριμνα του καθεστώτος για την ελληνική μειονότητα- και τέλος, στον ρόλο της θρησκείας στην χοτζική Αλβανία.

Ειδική μνεία γίνεται στην ηθική διάπλαση των Αλβανών, οι οποίοι εικονίζονται ως καθολικά ευχαριστημένοι με το καθεστώς, ενώ τονίζεται ιδιαίτερα η ισότητα με την οποία αντιμετωπίζει το κράτος όλους τους πολίτες του. Η περιγραφή του αλβανικού έθνους συνοδεύεται από την έμφαση στις αρετές του νέου τύπου ανθρώπου, τον οποίο διακρίνει η έλλειψη εγωισμού, φιλονικιών, εκμετάλλευσης και δυσαρέσκειας. Η αλβανική κοινωνία εικονίζεται να βασίζεται στην αγάπη, στην άμιλλα και στην αλληλεγγύη, ενώ περιγράφονται επίσης αναλυτικά όλα τα χαρακτηριστικά των σύγχρονων Αλβανών[333]. Ο νέος τύπου ανθρώπου σύμφωνα με τον Μάλαμα, αν και δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμη, βρίσκεται κοντά στο να γίνει πραγματικότητα κάτω από την χοτζική καθοδήγηση: βασισμένος στα σοσιαλιστικά ιδεώδη και την ηθική διαπαιδαγώγηση που του προσφέρει το καθεστώς, έχει αποτινάξει όλα τα ελαττώματα που συνδέονται με την προ-χοτζική Αλβανία. Μάλιστα, η προ-χοτζική περίοδος, συνδέεται με το σκοταδισμό και τον αναλφαβητισμό. Ο Μάλαμας δηλώνει ρητά πως δε θεωρεί το παρόν σύστημα διακυβέρνησης της χώρας ως δικτατορικό, παρά ως απελευθερωτικό και ηθικοπλαστικό. Η νεολαία της Αλβανίας χαρακτηρίζεται ως μη αργόσχολη, η επιστημονική κατάρτιση και γενικότερα η παιδεία των κατοίκων κρίνεται ως αδιαπραγμάτευτη, ενώ παράλληλα, παρέχονται επισταμένες αναφορές στην αγροτική και βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας. Αν και ο συγγραφέας επισημαίνει κατηγορηματικά πως δεν υπάρχει κανένας αντιφρονών στη χώρα[334], εντούτοις

από την πτώση του καθεστώτος Hoxha, εντός ελληνικών κομμουνιστικών κύκλων, υπήρξαν πιστοί υποστηρικτές του.

[333] Λάμπρος Μάλαμας, *Αλβανία: η νύφη των αετών,* Αθήνα, [χ.ο.], 1980, σσ. 91-95.

[334] Ό.π., σ.316.

αποδίδει τα λίγα προβλήματα που παρατηρεί σε "άξεστους χωριάτες", οι οποίοι δεν είναι σε θέση να αντιληφθούν τα ιδεώδη του σοσιαλισμού[335].

Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η εικόνα που μεταφέρει ο Μάλαμας περί της θρησκείας και του δικαιώματος τέλεσης των θρησκευτικών εκδηλώσεων των πολιτών. Όπως είναι γνωστό, το καθεστώς Hoxha είχε απαγορέψει οποιαδήποτε θρησκεία στην Αλβανία, καθώς και τις αντίστοιχες λατρευτικές τελετές, ήδη από το 1967. Οι πολίτες παρουσιάζονται ως πλήρως ευχαριστημένοι με τη νέα κατάσταση, ενώ ο Μάλαμας χαρακτηρίζει, όσους είναι δυσαρεστημένοι με αυτή, ως "ελάχιστη μειονότητα"[336]. Θεωρεί δε πως η "παπαδοκρατία βύθιζε το λαό στο σκοτάδι", ενώ ακόμη και οι κληρικοί της Αλβανίας παρουσιάζονται ως ευγνώμονες που πλέον είναι ελεύθεροι[337]. Με βάση το γεγονός ότι το θρησκευτικό αίσθημα στις βαλκανικές χώρες υπήρξε και κατά μία έννοια είναι ακόμη ιδιαίτερα δυναμικό, φαίνεται αρκετά δύσκολο οι περιγραφές του Μάλαμα να αντιστοιχούν πλήρως στην αλήθεια. Οι Pettifer και Vickers σχολιάζουν επί του θέματος ότι παρά το ότι πράγματι υπήρξαν βίαιοι διωγμοί από την πλευρά του καθεστώτος -ιδιαίτερα εναντίον των ρωμαιοκαθολικών στο θρήσκευμα πολιτών- η απαγόρευση μπορεί να κριθεί ως αποτυχημένη, καθότι το φαινόμενο της μυστικής άσκησης των θρησκευτικών καθηκόντων, υπήρξε συχνό και διαδεδομένο[338].

Ο Βάσος Γεωργίου υπήρξε γνωστός δημοσιογράφος, πολιτικός αναλυτής και ηγετικό στέλεχος του ΚΚΕ. Κατά το 1981 εκδίδει το έργο *Η Αλβανία σήμερα-Εντυπώσεις και στοχασμοί από την περιήγησή της.* Το κείμενο αφορά επίσης μια εξαιρετικά θερμή καταγραφή του αλβανικού υπαρκτού σοσιαλισμού, όπως βέβαια και του Αλβανού Άλλου. Αν και επισημαίνεται ότι το έργο του χτισίματος του σοσιαλισμού βρίσκεται εν εξελίξει, οι συνθήκες ζωής στο καθεστώς κρίνονται ως αρκετά καλές, με υμνητικές αναφορές στη συνολική πρόοδο και ανάπτυξη. Οι αλβανικές πόλεις επαινούνται ως εξαιρετικά καθαρές και ο Αλβανός πολίτης χαιρετίζεται σε κάθε ευκαιρία για τη σοσιαλιστική ηθική του και τη λατρεία του προς εργασία. Συχνά- πυκνά, ο Γεωργίου επισημαίνει ορισμένα λάθη ή παραλείψεις των υπευθύνων, αλλά, σε κάθε περίπτωση, τα αρνητικά χαρακτηριστικά της χώρας

[335] Ό.π., σ.42.
[336] Ό.π., σ. 196.
[337] Ό.π., σσ.184-195.
[338] James Pettifer & Miranda Vickers, *Αλβανία: από την αναρχία σε μια βαλκανική ταυτότητα,* μτφ. Ερρίκος Μπαρτζινόπουλος, Αθήνα, Καστανιώτης, 1998, σ.177.

ταυτίζονται με την "εικόνα της παλιάς Αλβανίας, που υπάρχει ακόμα, γιατί το παλιό και καθυστερημένο δε χάνεται αμέσως, με μαγικό τρόπο, αλλά σβήνει σιγά-σιγά, μα σίγουρα και οριστικά"[339]. Παρά τις προφανείς συνδηλώσεις με την οποίες συνδέεται ο αλβανικός χώρος στο κείμενο του Γεωργίου, θα ήθελα να εστιάσω σε δύο επιμέρους προβληματικές. Η πρώτη σχετίζεται με τη σύγκριση της καθημερινότητας στον αλβανικό και στον ελληνικό χώρο, η οποία συχνά, βγάζει ως άτυπη νικήτρια την Αλβανία. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι ελλείψεις του αλβανικού κράτους ταυτίζονται απλώς με τη διαδικασία εξέλιξης του σοσιαλισμού, και επαγωγικά δε θεωρούνται ως άλυτο πρόβλημα. Η δεύτερη, αφορά την εικονοποίηση της ζωής της ελληνικής μειονότητας στη χοτζική Αλβανία ˙ ο συγγραφέας θεωρεί πως τα ανθρώπινα δικαιώματα και οι παραδόσεις γίνονται απόλυτα σεβαστά, ενώ αμφισβητεί ανοιχτά την ελληνική συνείδηση της μειονότητας:

"Το πρώτο πράγμα που πρέπει να πω είναι ότι στη φιλική αυτή χώρα όχι μόνο δεν γίνεται καμιά διάκριση σε βάρος της ελληνικής μειονότητας, όχι μόνο κατέχει αυτή ισότιμη θέση σ' όλες τις μορφές παραγωγής κα οργάνωσης και σ' όλα τα όργανα και βαθμίδες εξουσίας, αλλά και ενθαρρύνεται, ενισχύεται από τα πάνω, όχι απλώς για να κρατήσει τη γλώσσα της και τις παραδόσεις της, παρά και για να δυναμώσει τον ξεχωριστό πολιτισμό της. Η ζωηρή εικόνα που σχηματίζεις μπαίνοντας στην περιοχή [...] είναι πως έχεις να κάνεις με ελεύθερους ανθρώπους και συνειδητούς παραγωγούς, που σου μιλάνε με ειλικρίνεια και χωρίς κανένα φόβο, για τη σημερινή και την παλιά ζωή τους και που νοιώθουν αυτό που είναι: ισότιμοι Αλβανοί πολίτες μιας σοσιαλιστικής χώρας, που τα σύνορά της είναι οριστικά και τελεσίδικα κατοχυρωμένα. [...] Οι ψυχροπολεμικοί δηλητηριαστές και οι έμποροι του υπερεθνικισμού στην υπηρεσία του ιμπεριαλισμού μπορούν να κατασκευάζουν φανταστικά, αφύσικα σχήματα για 'Βόρεια Ήπειρο' και για 'αλύτρωτους', αλλά οι ίδιοι οι άμεσα ενδιαφερόμενοι τους διαψεύδουν με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο: δεν υπάρχει 'Βόρειος Ήπειρος', αλλά Νότια Αλβανία. Οι Έλληνες της μειονότητας όχι μόνο είναι και αισθάνονται Αλβανοί πολίτες, αλλά και έχουν συνειδητοποιήσει πως η σημερινή ζωή τους και το μέλλον τους είναι αδιάρρηκτα συνδεδεμένα με τη ΛΣΔ Αλβανίας"[340].

Δύο μόλις έτη μετά το θάνατο του Hoxha, επί διακυβέρνησης Ramiz Alia, κυκλοφορεί το εκ διαμέτρου αντίθετο με τις ανωτέρω περιγραφές, περιηγητικό έργο του δημοσιογράφου Μηνά Λαμπρινίδη. Η σύγκριση των τριών κειμένων που ήδη συζητήθηκαν με εκείνο του Λαμπρινίδη αποκαλύπτει τόσο μεγάλες διαφοροποιήσεις, που κανείς διερωτάται εάν όντως οι συγγραφείς που εξετάζονται εδώ, επισκέφθηκαν την ίδια χώρα, πόσο μάλλον με διαφορά ελάχιστων ετών. Ο Λαμπρινίδης προσλαμβάνει τον αλβανικό χώρο ως συνώνυμο της προπαγάνδας και της

[339] Βάσος Γεωργίου, *Η Αλβανία σήμερα- Εντυπώσεις και στοχασμοί από την περιήγησή της,* Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1981, σ.64.
[340] Ό.π., σσ. 142-144.

οπισθοδρομικότητας. Αντιλαμβάνεται την Αλβανία ως μια τεράστια "τηλεόραση", όπου τα πάντα παρακολουθούνται από το καθεστώς, και στο οποίο η αστυνομία δείχνει το σκληρότερο πρόσωπό της ακόμα και σε μικρά παιδιά, για ασήμαντες αφορμές. Οι δε πολιτικές του καθεστώτος αναφορικά με την ελληνική μειονότητα χαρακτηρίζονται απλά ως "θηριωδίες". Η χώρα φαίνεται πως κινείται σε μια παγιωμένη ατμόσφαιρα γενικού χαφιεδισμού και φόβου, η κουλτούρα αποτιμάται ως απολύτως ανύπαρκτη και οι Αλβανοί περιγράφονται ως άτομα παραδομένα στην προπαγάνδα, στην "κομμουνιστική σκηνοθεσία", που προσδοκά να αναδείξει μια ολωσδιόλου εικονική ευτυχία:

"Και η ζωή κυλά, με δουλειά, δουλειά, δουλειά! Οι Αλβανοί στην μεγάλη πλειονότητα δεν έχουν επίγνωση της άθλιας ζωής που κάνουν. Γι' αυτό και η άρχουσα τάξη του 'PPSH' φροντίζει να τους κρατάει σ' απομόνωση. Ξένα περιοδικά και εφημερίδες ή βιβλία δεν κυκλοφορούν στο εσωτερικό. Το ραδιόφωνο και η τηλεόραση κάνουν πλύση εγκεφάλου. Και οι ξεναγοί δικαιολογούν την απομόνωση.

-Δεν αφήνουμε να διαφθείρουν τη νεολαία μας"[341].

Η εικόνα ωστόσο που προκαλεί τη μέγιστη εντύπωση στον αναγνώστη, αφορά την ταύτιση του αλβανικού χώρου με την προγενέστερη Ελλάδα. Επιπλέον, στη συγκεκριμένη περίπτωση, η σύγκριση μεταξύ του ελληνικού και του αλβανικού χώρου διατρέχει το σύνολο της αφήγησης. Η πρόοδος της ελληνικής κοινωνίας έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τους Αλβανούς πολίτες, που δεν μπορούν "ούτε να φανταστούν τις ανέσεις του δυτικού κόσμου": για εκείνους, τα απλά τζιν παντελόνια των Ελλήνων χρησιμοποιούνται ως γαμπριάτικα ρούχα. Σταδιακά, παρέχοντας συνεχώς συναφείς εικόνες, ο Λαμπρινίδης διαμορφώνει την εικόνα ενός απλοϊκού, αδιαμόρφωτου, πρωτόγονου Αλβανού Άλλου:

"Η άφιξή μας δεν πέρασε απαρατήρητη. Γύρω από το τουριστικό λεωφορείο είχε συγκεντρωθεί αρκετός κόσμος. Μερικοί ήταν εργάτες που σχόλαγαν από κάπου εκεί κοντά. Πλειοψηφούσαν τα μικρά παιδιά. Σχολιαρούδια που μας κοιτούσαν περίεργα και... θαύμαζαν το πούλμαν. Δικαιολογημένος ο θαυμασμός στο μεγάλο όχημα. Ήταν το πρώτο πούλμαν που έμπαινε με τους επιβάτες του στην αλβανική επικράτεια"[342].

"Μας πληροφορούν ότι πρόκειται να γίνει κάποια γέφυρα. Πράγματι έχουν αρχίσει 'έργα'. Οι εργάτες χρησιμοποιούν 'καλέμι' και βαρειές για να σπάσουν την άσφαλτο. Ούτε ένα κομπρεσέρ...Το θέαμα ήταν περίεργο και μιας παραξένεψε. Φαντασθήτε όμως αργότερα την έκπληξή μας, όταν βρεθήκαμε στην κεντρική πλατεία των Τιράνων και είδαμε το ίδιο θέαμα. Εργάτες καθισμένοι σε σκαμνιά έκοβαν με 'ματρακά' και 'καλέμι'

[341] Μηνάς Λαμπρινίδης, *Η Αλβανία σήμερα...Εντυπώσεις από μια επίσκεψη,* Αθήνα, [χ.ο.], 1987, σ. 107.
[342] Ό.π., σ.54

την τσιμέντινη επιφάνεια της πλατείας, για να τοποθετήσουν διακοσμητικά τούβλα[...] Δεν ήταν μόνο το σπάσιμο του τσιμέντου πρωτόγονο. Ακόμα και την άμμο και το τσιμέντο το μετέφεραν γυναίκες- εργάτριες επάνω σε χαρτόνια"[343].

"Εδώ η ρύπανση είναι μεγάλη. Θα έχει υπερβεί τα όρια του επιτρεπτού. Αυτό όμως είναι 'ψιλά γράμματα' για τους απλοϊκούς Αλβανούς που έχουν παντελή άγνοια από σύννεφα ρύπων και μετρήσεις"[344].

Συνοψίζοντας, οι Έλληνες συγγραφείς της περιόδου, οι οποίοι εξετάζουν την Αλβανία, διαμορφώνουν μια ολότελα νέα πλευρά του βαλκανικού μύθου: το στοιχείο του απομονωτισμού, που εξάπτει τη φαντασία και την περιέργεια του αναγνώστη για το τί πραγματικά συμβαίνει πίσω από τα κλειστά σύνορα της Αλβανίας, καταλύεται, για να αποκαλυφθεί μπροστά του είτε μια ιδανική κοινωνία, είτε μια ζοφερή πραγματικότητα. Σε επόμενο στάδιο, η σύγκριση των κειμένων που εξετάσθηκαν εδώ, με ελληνικά τεκμήρια που γράφτηκαν μετά το άνοιγμα των αλβανικών συνόρων, θα αποδειχθεί γόνιμο πεδίο συζήτησης για την πραγματική κατάσταση στο εσωτερικό της χώρας. Απομένει ωστόσο η απάντηση σε ένα σημαντικό ερώτημα ˙ καθώς οι διαφοροποιήσεις στα κείμενα που συζητήθηκαν εδώ αποδεικνύονται χαοτικές, θα πρέπει να εξετασθεί το κατά πόσον οι Έλληνες συγγραφείς της περιόδου λαμβάνουν πράγματι τις εικόνες, τις οποίες μεταφέρουν σχετικά με τις κοινωνικές και κρατικές δομές της Αλβανίας, ή τις αλλοιώνουν, με στόχο την εξυπηρέτηση προπαγανδιστικών στόχων. Είναι επίσης πιθανό, αν όχι βέβαιο, ότι ορισμένες πτυχές της αλβανικής ζωής, όπως προβάλλονται στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό, συνδέονται με την προσπάθεια της αλβανικής εξουσίας να μεταφέρει στον επισκέπτη την εικόνα ενός ευημερούντος σοσιαλιστικού κράτους: προβάλλοντας συγκεκριμένες, ελεγχόμενες εικόνες στον επισκέπτη, το αλβανικό κράτος επιχειρούσε να δείξει τα σημεία υπεροχής του. Πέρα από αυτή την ισχυρή πιθανότητα, δε θα πρέπει να λησμονηθεί το γεγονός του περιορισμού της έκφρασης ελεύθερης άποψης από το καθεστώς-η οποία συντηρήθηκε για πολλά χρόνια-[345] και του συνεπαγόμενου φόβου των κατοίκων, ώστε να παραθέσουν σε ένα επισκέπτη συγγραφέα-δημοσιογράφο σαφή και ανοιχτά παράπονα ή αμφιβολίες για τον τρόπο ζωής τους. Τέλος, καθώς πράγματι ορισμένα στοιχεία που παρατίθενται στα ελληνικά τεκμήρια που πραγματεύονται τη χοτζική Αλβανία καταρρίπτονται από σύγχρονες έρευνες, πρέπει να επισημανθεί πως τμήμα

[343] Ό.π., σ. 60.
[344] Ό.π., σσ. 69-70.
[345] James Pettifer & Miranda Vickers M, *Αλβανία: από την αναρχία σε μια βαλκανική ταυτότητα*, ό.π., σ.64.

αυτών, θα πρέπει να θεωρείται ότι εξυπηρετούσαν προπαγανδιστικούς σκοπούς, εντασσόμενα επί της ουσίας σε μια θεματική στρατευμένης τέχνης.

Έλλη Αλεξίου: η εμπειρία των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στις βαλκανικές σοσιαλιστικές χώρες

Επέλεξα να ολοκληρώσω τη συζήτηση σχετικά με τα νεοελληνικά κείμενα που γράφονται κατά τη διάρκεια του βαλκανικού υπαρκτού σοσιαλισμού και τον εξετάζουν, αναφερόμενος στην προβληματική της βιωμένης εμπειρίας στα σοσιαλιστικά καθεστώτα, όπως αυτή αποτυπώνεται στη γραφή Ελλήνων πολιτικών προσφύγων [346]. Η σχετική έρευνα οδήγησε στο συμπέρασμα ότι ειδικά όσον αφορά τη Βαλκανική, τα σχετικά τεκμήρια αποδεικνύονται ελάχιστα ˙ σαφώς περισσότερα είναι τα λογοτεχνικά κείμενα που αφορούν τη ζωή των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στη Σοβιετική Ένωση, την Ουγγαρία ή την Πολωνία. Και αν κατά την επόμενη χρονικά περίοδο ενδιαφέροντος, συγγραφείς, όπως ο Χρήστος Χαρτοματσίδης, ασχολούνται με το υπό συζήτηση θέμα, οι σύγχρονες με το βαλκανικό υπαρκτό σοσιαλισμό ελληνικές λογοτεχνικές απόπειρες καταγραφής της εμπειρία της πολιτικής προσφυγιάς, περιορίζονται κυρίως στο έργο της Έλλης Αλεξίου[347].

Επιχειρώντας να δώσει μια απάντηση σχετικά με τους λόγους για τους οποίους οι πολιτικοί πρόσφυγες δεν ήταν ιδιαίτερα δραστήριοι όσον αφορά την καταγραφή της εμπειρίας τους στην εξορία, η Βενετία Αποστολίδου εστιάζει αρχικά στο πνευματικό κλίμα που υπήρχε μεταξύ των διανοούμενων πολιτικών προσφύγων: αρχικά, οι άνθρωποι αυτοί βρίσκονται αντιμέτωποι με μια αντιφατική πραγματικότητα. Έχοντας ηττηθεί πολιτικά, εγκλωβίζονται σε ένα "στενό ιδεολογικό

[346] Σημ: Για μια μελέτη που αφορά τις ελληνικές κοινότητες πολιτικών προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες, και συγκεκριμένα στη Βουλγαρία, τη Γιουγκοσλαβία, τη Ρουμανία, την Πολωνία και την Αλβανία, βλέπε το συλλογικό έργο, επιμέλειας Γιώργου Αντωνίου και Στάθη Καλύβα, με τίτλο *Οι πολιτικοί πρόσφυγες του Εμφυλίου Πολέμου- Κοινωνικές και πολιτικές προσεγγίσεις,* εκδοθέν από το Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, στη Θεσσαλονίκη, το 2015.

[347] Σημ: Σχετικά με τα λογοτεχνικά κείμενα Ελλήνων πολιτικών προσφύγων που αναπαριστούν την εμπειρία της εξορίας σε χρόνο σύγχρονο με τα γεγονότα, η Βενετία Αποστολίδου, στη μελέτη της *Τραύμα και μνήμη- Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων,* εκτός του έργου της Έλλης Αλεξίου, αναφέρεται σε δύο διηγήματα της Άλκης Ζέη με τίτλο *Ένα σταμνί στο Παράθυρο* και *Στο Μαρούσι,* αλλά και στο μυθιστόρημα του Κώστα Μπόση *Και το τρένο τραβούσε για τα ξεχερσώματα.* Ωστόσο, τα διηγήματα της Ζέη και το μυθιστόρημα του Μπόση διαδραματίζονται στη Σοβιετική Ένωση και ως εκ τούτου, δεν συζητούνται εδώ. Για το θέμα, βλέπε επίσης και Κωνσταντίνα Ευαγγελάτου, "Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των πολιτικών προσφύγων στη λογοτεχνία: " Τα έργα 'Μητριά Πατρίδα' του Μ. Γκανά και 'Η αρραβωνιαστικιά του Αχιλλέα' της Α. Ζέη" , στο: Συλλογικό, *Το όπλο παρά πόδα- Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη,* Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 2005.

σύστημα", από το οποίο εκλείπει η επαφή με τη Δύση, ενώ παράλληλα διατηρούν το βλέμμα και το ενδιαφέρον τους στον ελληνικό χώρο. Επιπρόσθετα η προσφυγική εμπειρία στις σοσιαλιστικές χώρες αποδεικνύεται "οδυνηρή" και "αντιφατική": τα αισθήματα της κομματικής αφοσίωσης, της ευγνωμοσύνης για τις χώρες που τους φιλοξενούν, αλλά και η απογοήτευση από την "εφαρμογή στην πράξη του ονείρου", διαπλέκονται μεταξύ τους, δημιουργώντας ένα ασαφές πλαίσιο σκέψης [348]. Η Αποστολίδου μελετά το σώμα της πεζογραφικής αυτής δραστηριότητας μέσα από δύο δομικές έννοιες: το τραύμα και τη μνήμη. Σημειώνει δε ότι στον κόσμο των πολιτικών προσφύγων διασταυρώνεται

"η ελληνική εμπειρία του εμφυλίου πολέμου και η μετεμφυλιακή της συνέχεια με την ευρωπαϊκή εμπειρία των κομμουνιστικών καθεστώτων. Πάνω από όλα είναι ένα πεδίο όπου μπορούν να διερευνηθούν ζητήματα ταυτοτήτων, καθώς οι πολιτικοί πρόσφυγες, κουβαλώντας τα τραύματα του πολέμου, εκτίθενται σε μια νέα [...] καθημερινότητα, η οποία θέτει σε συνεχή και βασανιστική δοκιμασία τις πολιτικές τους πεποιθήσεις και ιδεολογίες, την εθνική τους συνείδηση και την σχέση τους με την 'πατρίδα', τους κοινωνικούς και οικογενειακούς τους ρόλους"[349].

Η Αλεξίου υπήρξε ενεργό μέλος της ελληνικής αριστεράς, πολιτική πρόσφυγας και η ίδια στο Βουκουρέστι, όπου μάλιστα ανέλαβε διοικητικό ρόλο στην οργάνωση των ελληνικών σχολείων των σοσιαλιστικών χωρών, εργαζόμενη ως εκπαιδευτικός σύμβουλος. Το μεγαλύτερο μέρος του εκτενούς λογοτεχνικού της έργου -σημαντικό τμήμα του οποίου λογοκρίθηκε κατά τη διάρκεια της ελληνικής δικτατορίας- αφιερώνεται στη γερμανική κατοχή, στην Αντίσταση και στον ελληνικό εμφύλιο. Σε ένα -σχετικά μικρό- τμήμα του μυθιστορηματικού της έργου η Αλεξίου επιχειρεί να αναπαραστήσει λογοτεχνικά την εμπειρία των πολιτικών προσφύγων στις Λαϊκές Δημοκρατίες: παρά τα τραύματα που κουβαλά το σύνολο σχεδόν των χαρακτήρων της, η συγγραφέας προσδοκά να δώσει μια νότα αισιοδοξίας στην καθημερινή ζωή των προσφύγων, μέσω του μηνύματος ότι η ζωή πρέπει σε κάθε περίπτωση να συνεχίζεται. Εντούτοις, η μετ' εμποδίων εγκατάσταση στο νέο περιβάλλον, ο νόστος για την πατρίδα, η αίσθηση της απομόνωσης και η δυσχέρεια της πλήρους ενσωμάτωσης των προσφύγων στην κοινωνική ζωή της εκάστοτε χώρας που τους παρέχει τη φιλοξενία της, δημιουργούν ένα πρόδηλο αίσθημα συναισθηματικού κενού.

[348] Βενετία Αποστολίδου, *Τραύμα και μνήμη- Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων,* Αθήνα, Πόλις, σσ. 77-78.
[349] Ό.π., σ.11.

Τα κυριότερα σημεία της αναπαράστασης της ζωής των Ελλήνων προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες εντοπίζονται στο μυθιστόρημα *Με τη Λύρα* και δευτερευόντως στο αυτοβιογραφικό κείμενο *Από πολύ κοντά*. Εξαρχής, γίνεται κατανοητό πως η Αλεξίου κρατά μια μάλλον κοινή στάση απέναντι σε όλες τις σοσιαλιστικές χώρες, καθώς θεωρεί πως οι τελευταίες αποτέλεσαν τη μοναδική ελπίδα για τους πολιτικούς πρόσφυγες να ζήσουν μια κανονική ζωή, έστω και μακριά από την πατρίδα τους. Η μυθιστοριογράφος δεν εντρυφά ιδιαίτερα στις λεπτομέρειες της καθημερινής ζωής στις σοσιαλιστικές χώρες, ενώ οι συγκρίσεις με την ελληνική πραγματικότητα είναι σπάνιες. Στο μυθιστόρημά της *Με τη Λύρα,* η αφήγηση ακολουθεί τα ίχνη μιας διασκορπισμένης αγροτικής, φτωχικής ελληνικής οικογένειας στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού. Ως κεντρική ηρωίδα θα πρέπει να θεωρείται η κόρη της οικογένειας Μαρία που εγκαθίσταται στην Τσεχία και επιχειρεί μέσω του ταλέντου της στη λύρα να ανέλθει κοινωνικά στο νέο της περιβάλλον. Στη βάση αυτής της ιστορίας, η Αλεξίου αναπαριστά ένα μωσαϊκό ανθρώπων, που ζουν ως πολιτικοί πρόσφυγες σε άλλες σοσιαλιστικές δημοκρατίες, όπως στη Ρουμανία ή στη Βουλγαρία ˙ άνθρωποι που παλεύουν να επουλώσουν τα ψυχικά και σωματικά τους τραύματα και ταυτόχρονα επιχειρούν να ενσωματωθούν στις κοινωνίες των νέων πατρίδων τους. Η Αλεξίου εικονοποιεί την ένταση που βιώνουν οι πολιτικοί πρόσφυγες μέσω ηρώων που είτε παραμένουν πιστοί στο Κόμμα και στην ιδεολογία του, είτε διακατέχονται από διλήμματα συνειδησιακής φύσεως. Επισημαίνει ωστόσο συχνά ότι οι πολιτικοί πρόσφυγες διαβιούν σε χώρες, όπου ο σοσιαλισμός και ο νέος τύπος ανθρώπου, βρίσκονται ακόμα στην διαδικασία χτισίματος:

"Εκεί κάτω πάλευε η απάτη να νικήσει την απάτη. Όσο πιο καταφερτζής ήσουν, όσο πιο ψεύτης, όσο πιο απατεώνας, τόσο πιο κερδισμένος. Εκεί κάθεσαι και λες; γιατί θα του δουλέψω τίμια το οκτάωρο; Τι έχει κάνει αυτός τίμια απέναντί μου; [...] Εκεί κάτω μπαίνει άμιλλα μόνο στην απατεωνιά. Συνερίζουνται ποιός θα ξεπεράσει τον άλλο στην κλεψιά και στην ατιμία. [...] Εδώ ξεκουράστηκε η ψυχή μου. Με τους διευθυντές, με τους συναδέλφους, με τα υλικά είσαι φίλος. Εδώ τα καλώδια τ' αγαπάω και τα πονώ. Γιατί με τα κέρδη του εργοστασίου πληρώνονται οι γιατροί και τα νοσοκομεία, που ανοίγουν τζάμπα τις πόρτες τους για μας"[350].

"Ζούμε σε χώρα που χτίζει το σοσιαλισμό. Άμα το χωνέψουμε αυτό καλά, τότε μόνο θα καταλάβουμε με πόσο ενθουσιασμό πρέπει να πιάνουμε στο χέρι μας το σφυρί, και με πόση προσήλωση να καθίζουμε στο θρανίο...Υστερούμε όμως, σύντροφοι, σ' ένα άλλο βασικό κεφάλαιο. Στις ατομικές μας αδυναμίες. Δεν καταφέραμε ακόμα να τις ελαττώσουμε όσο πρέπει, να τις εξαλείψουμε. Παρατηρούνται ακόμα μικροεγωϊσμοί, ψεφτοφιλότιμα, άσκοπες, περιττές, επιζήμιες φλυαρίες, αρρωστιάρικοι

[350] Έλλη Αλεξίου, *Με τη Λύρα,* Αθήνα, Καστανιώτης, 1978, σσ. 418-419.

συναισθηματισμοί. [...] Και αυτά, σύντροφοι, είναι κάστρα, που ένας κομμουνιστής, οφείλει να τα κυριεύει και να προχωρεί"[351].

Στη γραφή της η Αλεξίου εστιάζει συχνά στον ανθρώπινο παράγοντα. Μέσω συγκινητικών αφηγήσεων και προσεγμένων λογοτεχνικών χαρακτήρων, κατορθώνει να αναπαραστήσει τα βάσανα των πολιτικών προσφύγων, αναδεικνύοντας τα ψυχολογικά και σωματικά τραύματά τους, το χωρισμό από τις οικογένειες και τους κοντινούς τους ανθρώπους, τη νοσταλγία τους για την πατρίδα, ή ακόμα και την αισιοδοξία τους για επιστροφή στα πάτρια εδάφη και εγκαθίδρυση του σοσιαλισμού στην Ελλάδα. Οι δομές των σοσιαλιστικών χωρών αυτές καθ' αυτές περνούν σε δεύτερη μοίρα, καθώς το βάρος δίνεται στη δράση των ελληνικών οργανώσεων του Κόμματος. Τέλος, παρά το ότι η Αλεξίου δεν προχωρά σε κάποια ενδελεχή κριτική της καθημερινής ζωής των πολιτικών προσφύγων, σε ορισμένα σημεία του έργου της εκφράζονται ανοιχτά ανησυχίες σχετικά με συγκεκριμένες πλευρές της κομματικής οργάνωσης, όπως η απαιτούμενη συνεχής τάξη και πειθαρχία, που δείχνει να κουράζει τους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες και κάποτε διαμορφώνει μια καταθλιπτική και μίζερη ατμόσφαιρα:

"Η ασκήμια η ανυπόφορη στις καινούργιες οικογένειες ήταν άλλη. Η περίσσια τους τάξη. Μια απόλυτη τάξη πολύ αντιπαθητική. Σαν την 'δια πολλών προτερημάτων κεκοσμημένην' γεροντοκόρη νύφη. Όλα γίνονταν με το ρολόι: το ξύπνημα και το κοίμισμα. Η δουλειά και το φαί"[352].

" -Αγαναχτείς, ως εάν μας υποχρεώνουν σε μια ζωή αντικανονική και ανθυγιεινή.

-Αντικανονική ή κανονική το ίδιο μου κάνει μένα. Είναι ζωή κοπαδιού.

-Εμένα δε με ενοχλεί καθόλου. Μου αρέσει μάλιστα πολύ αυτή η κοινή ζωή. Μακάρι πάντα έτσι να ζούσα. Μέσα στη συμπαράσταση των συντρόφων. Αντιμετωπίζω με δέος τη στιγμή που θα διαλυθούν αυτές οι οικογένειες και θα βρεθώ κάποτε απομονωμένος.

-Πότε, πότε επιτέλους θα γίνει αυτή η διάλυση.. Πότε!

-Θα γίνει...δυστυχώς! Η ομαδική διαβίωση δεν αποτελεί το ιδανικό του μέλλοντος. Εφαρμόστηκε γιατί έπρεπε να βολευτεί, να τακτοποιηθεί όλος ο κόσμος. Πού θα πήγαιναν γριές, μόνες, δίχως να ξέρουν γλώσσα, πού παιδιά ορφανά, πού παλικάρια που έπρεπε να προσεχθούν"[353].

[351] Ό.π., σσ. 421-422.
[352] Ό.π., σ.265.
[353] Ό.π., σ.262.

"Αν της μιλήσω για την χώρα μου δε θα το πιστέψει.
Ζει όπως όλοι οι Ρουμάνοι τόσο πίσω.
Παρ' όλα αυτά κάποια πράγματα λέω. Εντυπωσιάζεται. [...]
'Τρέξε- τρέξε να δεις'.
Η Ρωξάνη στέκεται μπροστά στην τηλεόραση και δείχνει εντυπωσιασμένη.
Βλέπει για πρώτη φορά 'Μίκυ Μάους'.
Τα σύνορα της Ρουμανίας έχουν αρχίσει να ανοίγουν."

Παύλος Δημητριάδης, *Ρουμανία- Η εξέγερση ενός λαού,* [χ.χ.]

"Μπα, καημένε, καμία δυσκολία! 'Ασ' το πάνω μου και θα δεις.
Θα σ' τ' αλλάξω στο πιτς φιτίλι! Πιο εύκολα δε γίνεται!
Να μη σου πω, ακόμα κι από το ξενοδοχείο μας, από τη ρεσεψιόν.
Ποιά ρεσεψιόν λέω; Και μέσα απ' το δωμάτιό μας μ' ένα τηλέφωνο.
Το μόνο εύκολο ν' αλλάξεις δολάρια με λέβα στη Βουλγαρία.
Εδώ, να φανταστείς, έκανε μαύρη αγορά μια θεία μου από το χωριό που είχε πάει για τουρισμό.
Παπαδιά, γυναίκα του παπά δηλαδή, θεοσεβούμενη, που στη ζωή της δεν είχε πατήσει ούτε μυρμήγκι."

Σάκης Τότλης, *Ο Συνδυασμός Έδεσσα- Ζυρίχη,* Αθήνα, Πατάκης, 1999

"Το απόγευμα, γενική συγκέντρωση όλου του σχολείου.
Οι εχθροί ξανά στο προσκήνιο. Όλες οι κατηγορίες των εχθρών.
[...] οι εχθροί, οι απόγονοί τους, οι παρασυρμένοι,
οι επηρεασμένοι και οι φορείς των μικροαστικών καταλοίπων- οι συνειδητοί,
οι άθελά τους, οι αδιάφοροι, οι απρόσεκτοι, οι αμόρφωτοι,
οι ανήθικοι, οι φιλελεύθεροι, οι συντηρητικοί.
Και κρύβονται παντού: πέρα από τα σύνορα της χώρας, ανάμεσά μας,
στις πόλεις, στα χωριά, στα εργοτάξια, στα σχολεία.
Αν το φάρδος του παντελονιού ξεπερνάει τους είκοσι τέσσερις πόντους,
εκεί μέσα κρύβεται εχθρός ˙ αν οι φαβορίτες κατεβαίνουν κάτω από το επιτρεπόμενο όριο,
εκεί κρύβεται εχθρός ˙ αν τα μαλλιά ξεπερνάνε τους τέσσερις πόντους, εκεί κρύβεται εχθρός."

Τηλέμαχος Κώτσιας, *Τα εφτά παράθυρα,* Αθήνα, Κέδρος, 2002

Τα μετα-κομμουνιστικά Βαλκάνια: η παγίωση μιας νέας ευρωπαϊκής περιφέρειας και η σύμπλευση Ελλάδας - Δύσης στο νεοελληνικό φαντασιακό

Η τέταρτη και τελευταία εξεταζόμενη περίοδος ενδιαφέροντος αφορά το χρονικό διάστημα της κατάρρευσης του βαλκανικού υπαρκτού σοσιαλισμού, της πολυδιάσπασης του πολυεθνικού γιουγκοσλαβικού κράτους, το συνεπόμενο εμφύλιο πόλεμο μεταξύ Σέρβων και Κροατών, αλλά και την εξαιρετικά ρευστή πολιτικοκοινωνική κατάσταση στον αλβανικό, βουλγαρικό και ρουμανικό χώρο, μετά την πολιτική αλλαγή. Παρά το γεγονός ότι τα κομμουνιστικά καθεστώτα αποτέλεσαν παρελθόν κάτω από σκληρές συγκρούσεις, η κατάσταση στη Βαλκανική δεν έμελλε να ομαλοποιηθεί · αντίθετα, η μετα- κομμουνιστική πολιτική ελίτ των βαλκανικών κρατών προχώρησε σε μια σειρά λαθών, δείχνοντας πως η μετάβαση σε μια δυτικού τύπου δημοκρατία θα χρειαζόταν μια μεγάλη περίοδο προσαρμογής[354]. Μέσα στη δεκαετία του 1990, τα βαλκανικά κράτη επιχειρούν αρχικά να σταθούν στα πόδια τους, κλείνοντας τις πληγές των γεγονότων που συγκλόνισαν την ευρωπαϊκή Ήπειρο, περισσότερο από κάθε άλλη στιγμή του τελευταίου μισού του 20ου αιώνα. Καθώς τα

[354] Tom Gallagher, *The Balkans after the Cold War- From tyranny to tragedy*, London and New York, Routhledge, 2003, σ.5

κομμουνιστικά καπνισμένα εργοστάσια και οι ρημαγμένοι πυρηνικοί σταθμοί γίνονται τα νέα ρουριτανικά τοπία για τη δυτική διανόηση[355], η νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή εικονοποιεί με παρόμοιους όρους τη σύγχρονη βαλκανική πραγματικότητα: τα γειτονικά Βαλκάνια και οι παγιωμένες συνδηλώσεις για εκείνα αποτελούν πλέον ένα εξαιρετικά διαδεδομένο πλαίσιο αφήγησης για τη σύγχρονη νεοελληνική μυθιστοριογραφία. Κοντά στη σημαντική αύξηση των λογοτεχνικών τεκμηρίων παρατηρείται επίσης μια αυξανόμενη εκδοτική κίνηση που αφορά τα σύγχρονα είδη του ντοκουμέντου ή της μαρτυρίας, που στόχο έχουν την καταγραφή του νέου βαλκανικού τοπίου, όπως αυτό διαγράφεται στον ορίζοντα από τις αρχές της δεκαετίας του 1990.

Εκτός του αναντίρρητου ελληνικού ενδιαφέροντος για τη Βαλκανική, για το μέλλον των βαλκανικών κρατών όσον αφορά την πιθανή ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και φυσικά για τη θέση της ίδιας της Ελλάδας στις διαμορφούμενες ανακατατάξεις, η νεοελληνική κουλτούρα παγιώνει την πεποίθηση περί σύμπλευσης του νεοελληνικού χώρου με τη Δύση. Τα νέα στοιχεία που συνηγορούν προς αυτήν την κατεύθυνση, όπως εξάγονται από τα εξεταζόμενα λογοτεχνικά κείμενα, συσχετίζονται με τη σύγκριση του βιοτικού και οικονομικού επιπέδου των πολιτών της Ελλάδας και των Βαλκανικών κρατών, την αναπόφευκτη σύγκριση μεταξύ της ελληνικής πολιτικοκοινωνικής ομαλότητας σε σχέση με τη βαλκανική αστάθεια, αλλά και την ενσωμάτωση της Ελλάδας σε ένα σαφώς ευρωπαϊκό πλαίσιο συζήτησης, εν αντιθέσει με το βαλκανικό χώρο. Μάλιστα, η σύγχρονη εποχή δίνει τη δυνατότητα στη νεοελληνική σκέψη να επαναπροσδιορίσει παλαιές στερεοτυπικές κατασκευές για τα βαλκανικά έθνη, όπως είναι, επί παραδείγματι, η βαρβαρότητα, ο πριμιτιβισμός και η οπισθοδρομικότητα. Καθώς η περίοδος του βαλκανικού υπαρκτού σοσιαλισμού και το διάστημα που ακολουθεί την πτώση του, οδήγησαν, όπως θα δούμε, στη θεώρηση των βαλκανικών κρατών ως μιας περιφέρειας έξω, ή σχεδόν έξω από την Ευρώπη - και κατ' επέκταση στη δημιουργία ενός 'Άλλου' στο νεοελληνικό φαντασιακό- εδραιώνεται παράλληλα η αντίληψη, σύμφωνα με την οποία η Ελλάδα αποτελεί το μόνο δυτικό κράτος στη Βαλκανική. Η ιδέα αυτή οδηγεί συχνά, στην ταύτιση του δυτικού με το νεοελληνικό χώρο και στη διατύπωση ενός λόγου με διακριτά, πλέον, οριενταλιστικά χαρακτηριστικά προς τα βαλκανικά έθνη: ο βαθμός συνοχής του όρου

[355] Vesna Goldsworthy, *Ruritania- Ανακαλύπτοντας τα Βαλκάνια*, ό.π., σ. 286.

"Βαλκάνια" παραμένει με αυτόν τον τρόπο υψηλός και στα κείμενα της σύγχρονης νεοελληνικής λογοτεχνικής παραγωγής.

Οι βαλκανικοί εθνικοί μύθοι ως φυγή από τη ζοφερή πραγματικότητα στο έργο του Λεωνίδα Χατζηπροδρομίδη

Η πολυδιάσπαση της ενωμένης Γιουγκοσλαβίας και οι μετέπειτα εμφυλιοπολεμικές συγκρούσεις στο βαλκανικό χώρο -συγκρούσεις που θεωρούνται από τις πλέον βίαιες και αιματηρές στον 20ο αιώνα- όχι μόνο συντάραξαν την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη, αλλά εξέθρεψαν και ένα έντονο εκδοτικό ενδιαφέρον για την περιοχή. Τα Βαλκάνια γινόταν εκ νέου το κέντρο του κόσμου, τόσο για τη διεθνή κοινότητα, όσο και για τον ελληνικό χώρο. Εκδοτικά, διάφορες διεθνείς μελέτες ιστορικοπολιτικού περιεχομένου, οι οποίες είτε εξετάζουν τους λόγους της διαμάχης[356], είτε αναζητούν τρόπους σταθεροποίησης της περιοχής [357], είτε αφορούν μαρτυρίες από τον γιουγκοσλαβικό εμφύλιο[358] κάνουν την εμφάνισή τους, επιχειρώντας να ρίξουν φως στις πτυχές των τραγικών γεγονότων. Ανάλογη εκδοτική κίνηση εντοπίζεται και στη νεοελληνική σκηνή [359]. Ωστόσο, αναφορικά με τον ελληνικό χώρο, το πλέον ενδιαφέρον σχετικό τεκμήριο αποτελεί η μαρτυρία του Λεωνίδα Χατζηπροδρομίδη με τίτλο *Γιουγκοσλαβία: η έκρηξη του εθνικισμού: ο βαλκανικός και ο ευρύτερος περίγυρος,* εκδοθείσα στα 1991[360]. Το κείμενο αφορά μια συλλογή άρθρων του Χατζηπροδρομίδη, γραμμένα στις εφημερίδες *Αυγή* και *Ελευθεροτυπία* κατά το χρονικό διάστημα 1988-1990. Ο ανταποκριτής στο Βελιγράδι Χατζηπροδρομίδης

[356] Σημ: Βλέπε για παράδειγμα Gigi Riva & Marco Ventura, *Jugoslavia- Il nuovo medioevo- La guerra infinita e tutti i suoi perche,* Italy, Mursia, 1992. Βλέπε επίσης Laura Silber & Allan Little, *The death of Yugoslavia,* London, Penguin Books, 1995 και Susan Woodward, *Balkan Tragedy- Chaos and dissolution after the Cold War,* Washington D.C., The Brookings Institution, 1995.

[357] Σημ: Βλέπε σχετικά Συλλογικό,*The Yugoslav War, Europe and the Balkans- How to achieve security?,* Italy, Longo Editore Ravena, 1995.

[358] Σημ: Βλέπε για παράδειγμα David Owen, *Βαλκανική Οδύσσεια*, μτφ. Ερρίκος Μπαρτζινόπουλος, Αθήνα, Καστανιώτης, 1996.

[359] Σημ: Βλέπε σχετικά Γιώργος Μητραλιάς, *Γιουγκοσλαβία- Έγκλημα και Τιμωρία- Το χρονικό μιας καταστροφής,* Αθήνα, ΙΑΜΟΣ, 1994. Βλέπε ακόμα την ιστορικοπολιτική μελέτη του Σωτήρη Ντάλα, *Η Γιουγκοσλαβία στη μετά- Μιλόσεβιτς εποχή- Τα νέα πολιτικά και οικονομικά δεδομένα,* Αθήνα, Σιδέρης-ΕΛΙΑΜΕΠ, 2002.

[360] Σημ: Το εξεταζόμενο κείμενο του Χατζηπροδρομίδη αποτελεί μάλλον τη μοναδική νεοελληνική αμιγή μαρτυρία σχετικά με τις γιουγκοσλαβικές εξελίξεις, υπό την έννοια ότι τα υπόλοιπα νεοελληνικά σχετικά κείμενα θα πρέπει να θεωρούνται περισσότερο ιστορικές, πολιτικές ή και κοινωνικές μελέτες.
Ο ελληνικής καταγωγής συγγραφέας Δημήτρης Άναλις στα τέλη της δεκαετίας του 1990 εξέδωσε στη γαλλική μια σχετική μαρτυρία, η οποία μεταφράστηκε στα ελληνικά από τις εκδόσεις Λιβάνη- Νέα Σύνορα το 1999, με τίτλο *Χρονικό ενός πολιορκημένου λαού- Γιουγκοσλαβία 1993-1996.* Ο Άναλις παραδίδει ουσιαστικά μια πολιτική μαρτυρία, περιγράφοντας αναλυτικά τις συναντήσεις του με σημαίνοντα πρόσωπα της γιουγκοσλαβικής πολιτικής σκηνής, τις κρισιμότερες ώρες των εξελίξεων στο χώρο. Στο εν λόγω έργο, οι ευθύνες για την τραγική κατάληξη του προβλήματος και τη φτωχοποίηση της περιοχής μεταβιβάζονται σχεδόν εξ ολοκλήρου στο δυτικό παράγοντα.

χρησιμοποιεί μια σαφή δημοσιογραφική γλώσσα και διερευνώντας το γιουγκοσλαβικό πρόβλημα από διάφορες σκοπιές, παραδίδει μια γλαφυρή αποτύπωση της εκρηκτικής ατμόσφαιρας στο πολυεθνικό γιουγκοσλαβικό κράτος, πριν την τελική πολυδιάσπασή του.

Ο Χατζηπροδρομίδης γράφει σε ένα κλίμα έντασης και γενικής αμφισβήτησης, εστιάζοντας στην πολιτικοοικονομική πλευρά του γιουγκοσλαβικού προβλήματος. Μέσω της γραφής του αναδεικνύεται η διαδικασία αύξησης των εθνικιστικών τάσεων ανάμεσα στα έθνη που αποτελούσαν την ενωμένη Γιουγκοσλαβία, έως και την έναρξη του εμφυλίου πολέμου. Το κείμενό του αποτελεί μια ενδελεχή καταγραφή και μια διεξοδική διερεύνηση του τρόπου λειτουργίας του εθνικισμού στα Βαλκάνια, καθώς και της συσχέτισης των βαλκανικών εθνικών μύθων με τα κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά προβλήματα της Βαλκανικής. Έτσι, ο συγγραφέας αναπαριστά ένα μωσαϊκό από εθνότητες και μειονότητες, οι οποίες εξετάζονται κάτω από το πρίσμα της πόλωσης, της απομάκρυνσης από τον δυτικό πολιτισμό και της μη σύγχρονης κρατικής λειτουργίας, αλλά και της συνεχούς εμπλοκής ξένων συμφερόντων στην περιοχή. Επιπλέον, σε καθαρά ιστορικό επίπεδο, το εξεταζόμενο κείμενο αποτελεί ένα έξοχο τεκμήριο για την αυξανόμενη ένταση στο εσωτερικό της Γιουγκοσλαβίας, τα πολύπλευρα προβλήματα -σε οικονομικό, κοινωνικό και εθνικό επίπεδο- της κοινωνίας αλλά και τη σταδιακή απώλεια του ελέγχου του κράτους από την κεντρική εξουσία. Παρά το ανωτέρω περιγραφόμενο πολύπλοκο σχήμα σχέσεων στο εσωτερικό της χώρας, ακόμα και στις αρχές του 1990, ο Χατζηπροδρομίδης φαίνεται πως θεωρεί απίθανη μια διάσπαση της Γιουγκοσλαβίας[361]. Συγχρόνως, θεωρεί πως το δομικό πρόβλημα στο γιουγκοσλαβικό χώρο αποδεικνύεται πρωτίστως πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό, και στη συνέχεια μετεξελίσσεται σε εθνικό[362].

Το φαινόμενο του εθνικισμού στο έργο του Χατζηπροδρομίδη μελετάται ως η μετεξέλιξη του κομμουνιστικού παρελθόντος και της σοσιαλιστικής διακυβέρνησης της χώρας από το στρατάρχη Tito. Αν και ο συγγραφέας διακρίνει ορισμένα θετικά στοιχεία στο γιουγκοσλαβικό σοσιαλιστικό καθεστώς[363] - καθώς πιστεύει πως το

[361] Λεωνίδας Χατζηπροδρομίδης, *Γιουγκοσλαβία-Η έκρηξη του εθνικισμού- Ο βαλκανικός και ο ευρύτερος περίγυρος,* Αθήνα, Παρασκήνιο, 1991, σ. 191.
[362] Ό.π., σ.128.
[363] Σημ: Όπως έγινε κατανοητό και από άλλες ελληνικές θεωρήσεις των βαλκανικών σοσιαλιστικών καθεστώτων ο νεοελληνικός λόγος για τις σοσιαλιστικές κυβερνήσεις της Βαλκανικής δεν είναι

τελευταίο χαρακτηριζόταν από ορισμένες "φωτεινές στιγμές μέσα στον σταλινικό μεσαίωνα" [364] - επιμένει εντούτοις στην έλλειψη στοιχειωδών προσωπικών ελευθεριών, ελεύθερης οργάνωσης και πολυκομματισμού[365], στην προσωπολατρία που επέβαλε το καθεστώς για τον Tito, αλλά και στην ταύτιση του καθεστώτος με την καθυστέρηση του εκσυγχρονισμού στη σύγχρονη Σερβία[366]: βάσει των ανωτέρω, γίνονται αντιληπτοί οι λόγοι για τους οποίους ο δημοσιογράφος αντιλαμβάνεται τον εθνικισμό ως το "τελευταίο στάδιο του κομμουνισμού"[367]. Το πλέον ενδιαφέρον είναι ότι παρατηρεί κανείς μια πραγμάτευση του βαλκανικού εθνικισμού ως ένα αντίδοτου στα θεμελιώδη προβλήματα που μαστίζουν την περιοχή των Βαλκανίων. Ο Χατζηπροδρομίδης δεν αντιλαμβάνεται τον βαλκανικό εθνικισμό ως μια de facto κατάσταση πρόκλησης ταραχών στη Βαλκανική Χερσόνησο ˙ αντίθετα, αποδίδει την έξαρση των εθνικιστών τάσεων εντός των Βαλκανίων γενικά και εντός της Γιουγκοσλαβίας ειδικότερα, στα ήδη υπάρχοντα κοινωνικά ή οικονομικά προβλήματα. Χαρακτηριστική προς την ίδια κατεύθυνση είναι η θεώρηση σύμφωνα με την οποία οι βαλκανικοί εθνικοί μύθοι αφορούν "μια φυγή από την πραγματικότητα, ένα μέσο παραμερισμού των οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων"[368].

Ο Χατζηπροδρομίδης αναπαράγει επίσης ορισμένα γνωστά στερεοτυπικά μοτίβα που σχετίζονται με το βαλκανικό χώρο. Ο πολιτισμός στη Γιουγκοσλαβία θεωρείται ότι βρίσκεται σε αντιδιαστολή με τον αντίστοιχο δυτικό, κρινόμενος ως "μη σύγχρονος"[369], ενώ χαρακτηριστική είναι η αναφορά του συγγραφέα ότι "ίσως στα Βαλκάνια η πιο ανδρική λύση να είναι ο εμφύλιος πόλεμος" [370], η οποία παραπέμπει σαφώς στην έντονη ιδιοσυγκρασία των βαλκανικών εθνοτήτων και ίσως στη βαρβαρότητα που συχνά επιδεικνύουν. Παράλληλα, ο Χατζηπροδρομίδης

απόλυτα ενιαίος, τουλάχιστον όσον αφορά τις κρίσεις σχετικά με το βαθμό σκληρότητας και παροχής ελευθεριών των καθεστώτων. Δεν αναφέρομαι εδώ στον αυταπόδεικτο δυισμό της πρόσληψης των σοσιαλιστικών Βαλκανίων, μεταξύ της αριστερής και της δεξιάς ελληνικής πολιτικής σκέψης, παρά στο ότι η νεοελληνική κουλτούρα εικονοποίησε τα σοσιαλιστικά καθεστώτα ως λιγότερο ή περισσότερο σκληρά, αποδεικνύοντας πως ο ελληνικός λόγος για τα Βαλκάνια χαρακτηρίζεται από εξαιρετικές διακυμάνσεις: για παράδειγμα, τα καθεστώτα των Ceausescu και Hoxha θεωρούνται ως τα πλέον αιμοδιψή και καταπιεστικά, σε αντίθεση με τον υπαρκτό σοσιαλισμό στο γιουγκοσλαβικό ή στον βουλγαρικό χώρο.

[364] Ό.π., σ.119.
[365] Ό.π., σ.132.
[366] Ό.π., σσ. 161-163.
[367] Ό.π., σ.133.
[368] Ό.π., σ.119.
[369] Ό.π., .σ. 164.
[370] Ό.π., σ. 195.

επισημαίνει πως η Σερβία συνιστά το πλέον φιλικό για την Ελλάδα γιουγκοσλαβικό έθνος, τόσο ιστορικά όσο και θρησκευτικά[371], μοτίβο που εντοπίζεται επίσης σε νεοελληνικά κείμενα των αρχών του 20ου αιώνα. Κοντά στα ανωτέρω, συζητείται και μέρος του Μακεδονικού Ζητήματος: σε ένα ιστορικοπολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο σταδιακά η FYROM επιχειρεί να καθιερωθεί στη διεθνή κοινότητα με το όνομα "Δημοκρατία της Μακεδονίας", ο συγγραφέας διατρανώνει την ελληνικότητα της περιοχής σε κάθε ευκαιρία.

Οκτώ χρόνια αργότερα, χρησιμοποιώντας παρεμφερή μέθοδο, ο Χατζηπροδρομίδης εκδίδει τη μελέτη *Η δολοφονία της Γιουγκοσλαβίας,* μια συλλογή άρθρων του, δημοσιευμένα στην εφημερίδα *Ελευθεροτυπία,* τα οποία έχουν ως αντικείμενό τους τα γεγονότα της ταραχώδους για τη Βαλκανική περιόδου, από το 1991 έως και το 1999. Η γλώσσα του κειμένου παραμένει δημοσιογραφική, ίσως μάλιστα και σε μεγαλύτερο βαθμό από το προηγούμενο έργο του συγγραφέα. Καθώς αντικείμενο της μελέτης αποτελεί το εξελισσόμενο, νέο τοπίο μετά τη γιουγκοσλαβική πολυδιάσπαση, ο Χατζηπροδρομίδης επιχειρεί να εστιάσει στο χάος που επέφερε ο κατακερματισμός και ο εμφύλιος πόλεμος στη χώρα, μεταφέροντας στον αναγνώστη την εικόνα ενός λαού σε σύγχυση, ανίσχυρου μπροστά στην κρατική μηχανή, που έχει απολέσει την ελπίδα και βυθίζεται στην εσωστρέφεια και στην πολύπλευρη κρίση αξιών: μια κρίση αξιών που οφείλεται, μεταξύ άλλων, σε ηθικές και πολιτικές αιτίες και φαίνεται να απλώνεται σε ολόκληρο τον κοινωνικό ιστό, όπως άλλωστε επιβεβαιώνουν και άλλες μελέτες [372]. Αυτή η εικονοποίηση του σύγχρονου βαλκανικού Άλλου, ως ανθρώπου σε πτώση, αποτελεί μια εξαιρετικά διαδεδομένη ιδέα στη νεοελληνική κουλτούρα.

Από την άλλη πλευρά, το κλίμα φόβου, αμφισβήτησης και έντασης που περιγράφει ο συγγραφέας, επιτείνεται από την έκδηλη πολιτική κρίση ˙ ειδικά για την πολιτική σκηνή της διασπασμένης πλέον Γιουγκοσλαβίας, ο Χατζηπροδρομίδης, μέσω αναφορών στις αμφιλεγόμενες ενέργειές της, αλλά και στις σχέσεις της με τον υπόκοσμο, προσπαθεί να αποδείξει πως ο πολιτικός κόσμος αδυνατεί παντοιοτρόπως να σταθεί στο ύψος των περιστάσεων. Μάλιστα, παρά τις μεγάλες ευθύνες τις διεθνούς κοινότητας στο γιουγκοσλαβικό πρόβλημα, ο Χατζηπροδρομίδης επιλέγει

[371] Ό.π., σ.185.

[372] Παναγιώτης Καλογεράτος, *Το κοινωνικοπολιτικό σύστημα της Γιουγκοσλαβίας- Από την αυτοδιαχείριση στην αποσάθρωση,* Αθήνα, [χ.χ.], 1989, σ.18.

να επιμείνει στις εσωτερικές αιτίες της κρίσης, κάνοντας λόγο, ήδη σε άρθρο του από το 1994, για έναν "ιδιόμορφο βαλκανικό φασισμό", ο οποίος κατάφερε να κυριαρχήσει στη Γιουγκοσλαβία, αξιοποιώντας το ιστορικό παρελθόν[373]. Ενδιαφέρον σημείο του έργου του είναι επίσης και οι αναφορές του στη Βοσνία- Ερζεγοβίνη, από τις εξαιρετικά σπάνιες στη νεοελληνική γραμματεία, με το Χατζηπροδρομίδη να θεωρεί πως η περιοχή χαρακτηρίζεται από την ειδική συνθήκη του ιδεολογικού θρησκεύματος ακριβώς λόγω της έντονης παρουσίας του μουσουλμανικού στοιχείου[374].

Ωστόσο, το πλέον δομικό στοιχείο της πρόσληψης της μετα- γιουγκοσλαβικής περιόδου από το Χατζηπροδρομίδη αφορά την πεποίθησή του ότι τα εθνικά κράτη που προέκυψαν επέστρεψαν σε μεσαιωνικές συνθήκες διαβίωσης, έχοντας πλέον χάσει κάθε επαφή με την ευρωπαϊκή πραγματικότητα και την έννοια του σύγχρονου κράτους δικαίου. Η εικόνα των σύγχρονων Βαλκανίων, ως συνώνυμου του πρωτογονισμού, της αγριότητας, της ρευστότητας, των σκοτεινών δυνάμεων και της βίας θα αποτελέσει, όπως θα γίνει κατανοητό, ένα νέο λογοτεχνικό τοπίο, το οποίο θα χρησιμοποιηθεί στην ελληνική σκέψη ως ένα αντίστοιχο σκηνικό αφήγησης. Το εν λόγω σκηνικό αφήγησης περιγράφει και ο Χατζηπροδρομίδης στη μαρτυρία του, εικονοποιώντας την παντελή απουσία κρατικών δομών, την ωμή εγκληματικότητα, τη σεξουαλική εκμετάλλευση και την εξαιρετικά στενή διασύνδεση της πολιτικής σκηνής με τον χώρο του υποκόσμου:

"Οι συμμορίες των εγκληματιών, που τώρα αγωνίζονται για τα εθνικά ιδεώδη, κατηγορούνται ότι ήρθαν στο μέτωπο βασικά για να κλέψουν και πολεμούν ακριβώς για να καταλάβουν περιοχές για πλιάτσικο. [...] Ο πόλεμος επιτάχυνε και όξυνε στο έπακρο το φαινόμενο της κοινωνικής ανόδου του υποκόσμου, που γίνεται πια η νέα οικονομική νομενκλατούρα. Όλος ο παλιός υπόκοσμος του Βελιγραδίου, οι λαθρέμποροι και οι προστάτες γίνονται ιδιοκτήτες επιχειρήσεων, εταιριών, κέντρων ψυχαγωγίας, όπου η φτηνή σεξουαλική δύναμη των κοριτσιών από την πρώην Σοβιετική Ένωση, την Τσεχοσλοβακία, τη Ρουμανία κ.τ.λ., μαζί με το πλιάτσικο του πολέμου χρησιμεύουν στην πρωταρχική συσσώρευση του κεφαλαίου"[375].

Στην αμιγώς λογοτεχνική σφαίρα, τα νεοελληνικά κείμενα που εξετάζουν τον πολυδιασπασμένο γιουγκοσλαβικό χώρο αποδεικνύονται μάλλον σπάνια. Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα αποδεικνύεται η -σύντομη πάντως- αναφορά του Δημήτρη Νόλλα στην

[373] Λεωνίδας Χατζηπροδρομίδης, *Η δολοφονία της Γιουγκοσλαβίας,* Θεσσαλονίκης, Παρατηρητής, 1999, σ. 222.
[374] Ό.π., σ.155.
[375] Ό.π., σ.137.

επίσκεψη του στον ταραγμένο γιουγκοσλαβικό χώρο των αρχών της δεκαετίας του 1990. Ο Νόλλας, ο οποίος ήδη από την εκκίνηση του ταξιδιού προς το Βελιγράδι, εικονοποιεί το γιουγκοσλαβικό μωσαϊκό εθνοτήτων που συναντά στους συρμούς των τραίνων ως "υπολειπόμενα κομπάρσων του Orient Express", δομεί την αφήγησή του στη βάση της περιγραφής της δυστυχίας, της ανθρώπινης πτώσης, της γενικευμένης διαφθοράς και της παρακμής. Οι περιγραφές των μικρότερων σερβικών πόλεων που επισκέπτεται, εστιάζουν στην ανέχεια της γιουγκοσλαβικής υπαίθρου, στη συχνή παρουσία μικροαπατεώνων και λαθρέμπορων και στο αίσθημα απόγνωσης που κυριεύει τους πολίτες. Λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαιτερότητες που συναντά και εξετάζει, ο συγγραφέας διερωτάται μάλιστα ανοιχτά: "Γιατί είναι τόσο θανατερά σοβαρό και ανταριασμένο οτιδήποτε πάλλεται από την Θεσσαλονίκη και πάνω;"[376]. Χαρακτηριστικό, σχετικά, είναι επίσης το μυθιστόρημα του Σπύρου Δάμτσα, *Το λοξό βλέμμα των αετών*. Η διήγηση του Δάμτσα περιστρέφεται γύρω από τους στοχασμούς ενός Έλληνα αριστερού διανοούμενου επάνω στις έννοιες του έθνους και του εθνικισμού, στην εφαρμογή τους στο σύγχρονο βαλκανικό πεδίο, αλλά και στην προσπάθειά του να δημιουργήσει ένα ευρωπαϊκό δίκτυο βοήθειας για τα ρημαγμένα από τον εμφύλιο βαλκανικά κράτη. Παράλληλα με την εξέταση του βαλκανικού παρόντος και παρελθόντος, ο Δάμτσας παρέχει στο έργο του σύντομες εικονοποιήσεις της Βοσνίας και του Κοσόβου: η πρώτη εξετάζεται μέσα από τη δυσκολία της εγκαθίδρυσης ενός μουσουλμανικού κράτους στη Βαλκανική, ενώ το δεύτερο σχετίζεται άμεσα με τον κίνδυνο, την κατασκοπεία και τα σκοτεινά πολιτικά παιχνίδια εξουσίας. Οι Σέρβοι, από την άλλη πλευρά, περιγράφονται ως περήφανοι, γενναίοι και σκληροί άνθρωποι, αλλά και ταυτόχρονα ως νωχελικοί, κάπως απαθείς στην ιδέα του πολέμου και ίσως άγριοι. Το πλέον ενδιαφέρον σημείο του μυθιστορήματος, ωστόσο, αφορά την αδιαμφισβήτητη και επαναλαμβανόμενη απομάκρυνση της Ελλάδας από το βαλκανικό χώρο, και την ένταξή της σε ένα αμιγώς δυτικό πλαίσιο σκέψης, αλλά και δράσης. Ο αφηγητής αναρωτιέται συχνά για την παρουσία του στο βαλκανικό χώρο, καθώς ως Έλληνας θεωρείται παράταιρος στη Βαλκανική : η Ελλάδα εικονοποιείται ως "ο πλούσιος συγγενής" των βαλκανικών εθνών, ευρισκόμενη μέσα σε μια γενική ευφορία λόγω των επικείμενων Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας, πλήρως εναρμονισμένη με τη Δυτική Ευρώπη, σε αντίθεση με

[376] Δημήτρης Νόλλας, *Μικρά ταξείδια,* Αθήνα, Καστανιώτης, 1998, σ.120.

τον γιουγκοσλαβικό χώρο που προσλαμβάνεται ως "προθάλαμος" του ευρωπαϊκού[377]. Παράλληλα, ο χώρος της πρώην ενωμένης Γιουγκοσλαβίας σχετίζεται, όπως και στο κείμενο του Χατζηπροδρομίδη, με την πολιτική αστάθεια, το οργανωμένο έγκλημα, τα εξαιρετικά υψηλά επίπεδα διαφθοράς, και τη διαρκή επικινδυνότητα. Η αντιθετική εικονοποίηση Ελλάδας και Βαλκανίων εδώ προβάλλει έναν ακόμα διαχωριστικό παράγοντα μεταξύ των δύο χώρων στη σύγχρονη εποχή, για τη νεοελληνική σκέψη: πρόκειται για την ελληνική -πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά- σταθερότητα σε αντιδιαστολή με τη βαλκανική ρευστότητα στα αντίστοιχα επίπεδα.

Μεσαιωνικός σκοταδισμός, απομονωτισμός, διωγμοί και συνεχής παρακολούθηση: η Ρουμανία του Ceaușescu κατά τον Παύλο Δημητριάδη

Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 ο Παύλος Δημητριάδης, εργαζόμενος ως δημοσιογράφος στην -ανήκουσα ιδεολογικά στο συντηρητικό χώρο- εφημερίδα *Απογευματινή,* εκδίδει το ντοκουμέντο *Ρουμανία- Η εξέγερση ενός λαού,* το οποίο αφορά τις κρίσιμες, επαναστατικές ημέρες εναντίον του καθεστώτος του Nicolae Ceaușescu. Καλύπτοντας τα γεγονότα ως απεσταλμένος της *Απογευματινής,* ο Δημητριάδης ταυτίζει το καθεστώς Ceaușescu με το σκοταδισμό, καταγράφοντας μια σειρά μαρτυριών, οι οποίες φαίνεται κάποτε να κινούνται ανάμεσα στην αλήθεια και στο μύθο. Η προσωπική μαρτυρία του δημοσιογράφου συνοδεύεται από την παράθεση ανέκδοτων προσωπικών ιστοριών που διηγήθηκαν στο συγγραφέα Έλληνες φοιτητές εκείνης της περιόδου στο ρουμανικό χώρο, αλλά και από μια συστηματική καταγραφή παράλληλων ιστορικών γεγονότων. Ο Δημητριάδης διαμορφώνει μια άκρως αρνητική εικόνα του ρουμανικού υπαρκτού σοσιαλισμού: κατακεραυνώνει σε κάθε ευκαιρία το καθεστώς για τον απομονωτισμό που επέβαλε στους πολίτες του, για την φτωχοποίηση -σε βαθμό εξαθλίωσης- της χώρας, για τις συνομωσίες της εξουσίας, την πλήρη καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αλλά και τους φρικτούς βασανισμούς των αντιφρονούντων. Η Ρουμανία παρουσιάζεται ως ένα κράτος, στο οποίο κάθε κίνηση παρακολουθείται και ελέγχεται και όπου η έννοια της προσωπικής ελευθερίας αποτελεί παρελθόν. Το καθεστώς κατηγορείται ακόμη και για γενοκτονία μέρους του ρουμανικού έθνους, ενώ το ηγετικό ζεύγος των Nicolae και Elena Ceaușescu, ούτε λίγο ούτε πολύ, χαρακτηρίζεται ως διαβολικό ˙ οι αδυσώπητες τακτικές ισχυροποίησης της εξουσίας

[377] Σημ: Βλέπε σχετικά, Σπύρος Δάμτσας, *Το λοξό βλέμμα των αετών*, Αθήνα, Κοχλίας, 2002, και ειδικότερα τις σελίδες 98-99, 356 και 393.

και συσσώρευσης του κρατικού πλούτου, η επιβολή της προσωπολατρείας στους πολίτες του ρουμανικού κράτους και ο πλήρης έλεγχος των πολιτών, που επιφέρει την απώλεια της ιδιωτικής ζωής, διαμορφώνουν μια εξαιρετικά δυσμενή εικόνα των απόλυτων ηγετών της Ρουμανίας.

Ο Δημητριάδης επιλέγει μια μάλλον δημοσιογραφική γλώσσα, ώστε στη βάση της προσωπικής του μαρτυρίας από το Βουκουρέστι, να περιγράψει ένα λαό υπό επανάσταση, την οποία χαρακτηρίζει ως μη υποκινούμενη, αλλά ως "αυθεντικό κίνημα"[378]. Η αποτίμηση της τυραννικής πλευράς του καθεστώτος συμπορεύεται με τις αναφορές στην προπαγανδιστική δράση των μελών του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα στα ανωτέρω, αποτελεί η καταγραφή της λεγόμενης "σφαγής στην Timișoara", κατά την οποία, ως αντίδραση σε μια λαϊκή διαδήλωση εναντίον του, ο Ceaușescu δίνει εντολή εκτέλεσης των συμμετεχόντων σε αυτή, με τους κυβερνητικούς εκπροσώπους να δηλώνουν άγνοια περί του θέματος[379]. Επιπλέον, ο Ceaușescu θεωρείται ότι έχει απολέσει πλήρως την υποστήριξη της λαϊκής βάσης, επιχειρώντας με τη σειρά του να παραμείνει προσκολλημένος στην εξουσία με οποιοδήποτε τρόπο. Ο Δημητριάδης ασχολείται επισταμένως με την αποτύπωση του απομονωτισμού του ρουμανικού χώρου, καθώς και με τις προεκτάσεις αυτού[380]. Στο εσωτερικό της χώρας αγνοούνται ακόμα και εξαιρετικά κρίσιμα γεγονότα της σύγχρονης ευρωπαϊκής ιστορίας, όπως για παράδειγμα η πτώση του τείχους του Βερολίνου. Ο Δημητριάδης εστιάζει επίσης στην αντιθετική εικόνα που επιχειρεί να εκθέσει το καθεστώς στο εξωτερικό σε σύγκριση με την πραγματική εικόνα του κράτους: από τη μία πλευρά, η προπαγάνδα του καθεστώτος δραστηριοποιείται έτσι ώστε, μέσω της διπλωματίας, της συμμετοχής σε διεθνείς δραστηριότητες ή και τις αθλητικές επιτυχίες, να εξάγει μια εικόνα ακμής και ευημερίας προς τη διεθνή κοινότητα ˙ από την άλλη πλευρά, το εσωτερικό της Ρουμανίας χαρακτηρίζεται από την φτώχεια, τη σίτιση των κατοίκων με δελτία τροφίμων, την καταπίεση και την τρομοκρατία:

"Όχι, οι Ρουμάνοι δεν ακολούθησαν το παράδειγμα των Ανατολικοευρωπαίων. Δεν επηρεάστηκαν απ' αυτούς. Εξάλλου πολύ λίγα είχαν μάθει για τις εξωτερικές εξελίξεις,

[378] Παύλος Δημητριάδης, *Ρουμανία- Η εξέγερση ενός λαού,* Αθήνα, Παπαζήσης, [χ.χ.], σ.28.
[379] Ό.π., σσ .33-37.
[380] Σημ: Για τις διαδικασίες εγκαθίδρυσης και εδραίωσης του απομονωτισμού στο ρουμανικό χώρο επί της περιόδου Ceausescu, βλέπε Dan Berindei, "The beginning of the Iron Curtain and the Romanians", στο Συλλογικό, *On both sides of the Iron Curtain,* Acta of the International Conference "On both Sides of the Iron Curtain, 1945-1989, Bucharest, Military Publishing House, 2001,σσ. 7-9.

αφού τα μέσα ενημέρωσης του καθεστώτος μετέδιδαν ό,τι ήθελαν. Το γκρέμισμα του τείχους του Βερολίνου δεν μαθεύτηκε στη Ρουμανία...[...]Ο κόσμος δεν άντεχε άλλο. Η προπαγάνδα, ο προωθημένος αθλητισμός, η εξωτερική διπλωματία και οι διεθνείς δραστηριότητες, κινήσεις που γινόταν για να δημιουργήσουν την εικόνα ενός προηγμένου κράτους και μιας ευημερούσας κοινωνίας, δεν μπορούσαν πια να τον ξεγελάσουν. Η πραγματικότητα ήταν σκληρή και αδιάψευστη. Φτώχεια, 'δελτίο' στα τρόφιμα, πείνα, μαύρη αγορά και εξευτελισμός. Καταπίεση, τρομοκρατία, διακρίσεις και ο νόμος του παραλόγου. Όλα αυτά ήταν 'αγκάθια' που μάτωναν την καρδιά κάθε Ρουμάνου" [381].

Η πλήρως κατευθυνόμενη ζωή των πολιτών, οι φοβερές ελλείψεις σε πρώτες ύλες και η τρομακτική δράση της μυστικής υπηρεσίας πληροφοριών του καθεστώτος, δηλαδή της πολυθρύλητης Securitate, συνθέτουν την εικόνα του ρουμανικού κράτους κατά το Δημητριάδη. Η δράση της Securitate, της κρατικής υπηρεσίας που θεωρείται ότι υπήρξε πανταχού παρούσα διαμόρφωσε ένα εκτεταμένο κλίμα φόβου μεταξύ του ρουμανικού λαού και επιπλέον άσκησε μια έντονη ψυχολογική επιρροή στους πολίτες [382]. Προβαίνοντας δε σε μια σύγκριση των ανωτέρω με τις αντίστοιχες συνθήκες στην Ελλάδα, ο δημοσιογράφος επισημαίνει ότι οι δεύτερες είναι σαφέστατα ανώτερες:

"Έρχεται και κλείνει τις κουρτίνες. Να μην υπάρχει φως. Οι άνδρες της 'Σεκιουριτάτε' μπορεί να πυροβολήσουν...Κατεβαίνω αμέσως κάτω. Είναι η Ρωξάνη μια κοπέλα που δουλεύει στο ξενοδοχείο. Αρχίζει να με ρωτά πώς είναι η ζωή στην Ελλάδα. Δεν ξέρω τι να της απαντήσω. Παρ' όλα τα παράπονά μου όταν βρίσκομαι στην πατρίδα, εδώ που είμαι πιστεύω πως η Αθήνα είναι θαυμάσια. Αν της μιλήσω για την χώρα μου δε θα το πιστέψει. Ζει όπως όλοι οι Ρουμάνοι τόσο πίσω. Παρ' όλα αυτά κάποια πράγματα λέω. Εντυπωσιάζεται. [...] 'Τρέξε- τρέξε να δεις'. Η Ρωξάνη στέκεται μπροστά στην τηλεόραση και δείχνει εντυπωσιασμένη. Βλέπει για πρώτη φορά 'Μίκυ Μάους'. Τα σύνορα της Ρουμανίας έχουν αρχίσει να ανοίγουν" [383].

Η αποτίμηση των πληγών που άφησε στις βαλκανικές χώρες η βίαιη πτώση των σοσιαλιστικών καθεστώτων, και ακόμη περισσότερο η σύγκριση των ανωτέρω συνθηκών με την αντίστοιχη ελληνική πραγματικότητα, αποκτούν μια συγκεκριμένη σημειολογία στη νεοελληνική κουλτούρα. Αποκαλύπτουν, έναν ακόμη -σύγχρονο- λόγο για τον οποίο ο ελληνικός χώρος απομακρύνεται στο νεοελληνικό φαντασιακό από τη Βαλκανική και αποτιμάται ως ένα δυτικό κράτος. Το ιδιότυπο σχήμα

[381] Παύλος Δημητριάδης, ό.π., σ.48.
[382] Σημ: Για το θέμα βλέπε αναλυτικά: Dennis Deletant, *Ceausescu and the Securitate- Coercion and Dissent in Romania, 1964-1989,* Armonk- NY- M.E. Sharpe, 1995. Επιπλέον, για μια αποτύπωση της δράσης της υπηρεσίας στη Ρουμανία, όσο και της γενικότερης κατάστασης στο εσωτερικό της χώρας, βλέπε Julian Hale, *Ceausescu's Romania- A political Documentary,* London, George G. Harrap & Co. Ltd, 1971.
[383] Παύλος Δημητριάδης, ό.π., σσ. 63-64.

σύμφωνα με το οποίο η Ελλάδα βρίσκεται τόσο κοντά στα Βαλκάνια, ώστε να είναι σε θέση να κατανοήσει τις ειδικές συνθήκες που επικρατούν σε αυτά, αλλά και τόσο μακριά, ώστε να διαχωρίζεται η θέση της, ως ένα κράτος με δομές ανώτερες των κρατών της Βαλκανικής, γίνεται αντιληπτό και σε άλλα σύγχρονα νεοελληνικά κείμενα. Σε κάθε περίπτωση, είναι βέβαιο ότι, όπως ακριβώς και ο βαλκανικός υπαρκτός σοσιαλισμός, έτσι και η πτώση των βαλκανικών σοσιαλιστικών καθεστώτων, διαμόρφωσαν σημαντικό τμήμα του σύγχρονου βαλκανικού μύθου στη νεοελληνική κουλτούρα. Στα στοιχεία που ήδη διαχώριζαν τα Βαλκάνια από τη Δυτική Ευρώπη, προστίθενται εδώ το σοσιαλιστικό παρελθόν ή παρόν, το στοιχείο του απομονωτισμού, οι πολιτικοί διωγμοί, η αστάθεια, η προπαγάνδα και η κατασκοπευτική δράση των καθεστώτων, το κλίμα αβεβαιότητας, αλλά και η συνεπόμενη απουσία σύγχρονου κράτους.

Εντύπωση προκαλεί επίσης η εξαιρετικά μεταβατική και ασταθής, πολιτικά και κοινωνικά, κατάσταση[384] που επικρατεί στη Ρουμανία αμέσως μετά την πτώση του Ceaușescu και την εκτέλεση του ζεύγους, όπως τουλάχιστον τη μεταφέρει ο Δημητριάδης. Ο δημοσιογράφος επιμένει στις αναφορές για σημαντικές ελλείψεις τόσο σε βασικά αγαθά, όπως επίσης και σε ρεύμα ή σε βενζίνη, εξετάζοντας επίσης τη δράση μαυραγοριτών ή και την έκδοση νεαρών γυναικών με αντίτιμο λίγα μόλις δολάρια[385]. Συντίθεται έτσι η εικόνα μιας χώρας, η οποία υπέστη τον εξευτελισμό και όπου τα πρώτα δειλά βήματα προς τη Δημοκρατία συνοδεύονται από τα αισθήματα της αβεβαιότητας και του φόβου: χαρακτηριστική είναι η κρίση του συγγραφέα ότι οι Ρουμάνοι πολίτες αγνοούν τις βασικές συνδηλώσεις του όρου Δημοκρατία[386].

Ο Δημητριάδης ολοκληρώνει την αφήγησή του προβαίνοντας σε μια εκτεταμένη κριτική σε ελληνικά πολιτικά κόμματα και πρόσωπα, τα οποία κατά τη διάρκεια της κυριαρχίας Ceaușescu στη Ρουμανία εκθείαζαν το καθεστώς, όπως ο ίδιος αποδεικνύει, παραθέτοντας σχετικές δηλώσεις τους. Αναφέρεται συγκεκριμένα σε μία έκδοση βιβλίου, όπου γνωστά πρόσωπα της ελληνικής μεταπολιτευτικής

[384] Σημ: Για μια ενδελεχή μελέτη του κλίματος που επικρατούσε στο ρουμανικό χώρο κατά την περίοδο της επανάστασης κατά του καθεστώτος Ceausescu, βλέπε και Nestor Ratesh, *Romania: The entangled revolution,* Washington D.C., The Washington Papers- Center for Strategic and International Studies, 1991.
[385] Παύλος Δημητριάδης, ό.π., σ.64.
[386] Ό.π., σ.239.

πολιτικής σκηνής μιλούν για τη Ρουμανία και τον ηγέτη της με κολακευτικά λόγια[387]. Παράλληλα, έχοντας πλέον μια σαφή πολιτική χροιά στο λόγο του, ψέγει δημοσιεύματα του *Ριζοσπάστη,* στην οποία η Ρουμανία της περιόδου Ceaușescu περιγράφεται ως "σοσιαλιστικός παράδεισος"[388]. Ο δημοσιογράφος θεωρεί πως με βάση την προσωπική του μαρτυρία, αλλά και των συγκεντρωμένων μαρτυριών Ελλήνων φοιτητών στη Ρουμανία, οι οποίες εμπεριέχονται στο βιβλίο του, αποδομείται πλήρως οποιαδήποτε θετική εικόνα του καθεστώτος Ceaușescu. Εγκαλεί μάλιστα την ελληνική πολιτική σκηνή, η οποία πριν την πτώση του καθεστώτος, διατηρούσε φιλικές σχέσεις με τον δικτάτορα. Η διήγηση του Δημητριάδη, μια άμεση καταγραφή της επόμενης μέρας στη Ρουμανία μετά την εκτέλεση του ζεύγους Ceaușescu, προσλαμβάνει και εικονοποιεί τη ζωή στο ρουμανικό σοσιαλιστικό καθεστώς απόλυτα αρνητικά: τονίζει τη δυστυχία των πολιτών στον υπαρκτό σοσιαλισμό, ενώ η εικόνα της επόμενης μέρας αποκαλύπτει ένα κράτος και μια κοινωνία βυθισμένα στην απόγνωση και στην αβεβαιότητα.

Πρέπει εδώ να επισημανθεί πως το καθεστώς Ceaușescu αποτυπώνεται στη νεοελληνική κουλτούρα με τα πλέον μελανά χρώματα, μαζί ίσως με το αντίστοιχο καθεστώς Hoxha στην Αλβανία˙ άλλωστε, το ρουμανικό σοσιαλιστικό καθεστώς έχει χαρακτηριστεί ως το πλέον μονολιθικό από όλα τα ευρωπαϊκά κομμουνιστικά καθεστώτα, ειδικότερα λόγω των σκληρών διωγμών, του απολυταρχισμού, του φόβου που ενστάλαξε στους πολίτες, αλλά και στη διαμόρφωση μιας "απολιτίκ", κουρασμένης και φοβισμένης, γενιάς πολιτών[389]. Αυτό που βέβαια πρέπει να υπογραμμιστεί είναι ότι η κατάρρευση των βαλκανικών σοσιαλιστικών καθεστώτων και η σταδιακή άρση του απομονωτισμού έχουν ως αποτέλεσμα τη συσσώρευση στη νεοελληνική κουλτούρα πληροφοριών για τα καθεστώτα, των οποίων η

[387] Σημ: Ο Δημητριάδης αναφέρεται εδώ στο εκδοθέν στα 1980 έργο "Η Ρουμανία και ο ηγέτης της", στο οποίο 24 γνωστοί Έλληνες πολιτικοί της περιόδου -μεταξύ των οποίων κορυφαίες μορφές της ελληνικής μεταπολιτευτικής πολιτικής σκηνής- όπως ο Κωνσταντίνος Καραμανλής ή ο Ανδρέας Παπανδρέου- μιλούν με κολακευτικά λόγια για την περίοδο διακυβέρνησης του Ceausescu. Χαρακτηριστικό πάντως του ενδιαφέροντος για τη σοσιαλιστική Ρουμανία στον ελληνικό χώρο, είναι η έκδοση αρκετών μεταφρασμένων έργων του Ceausescu, από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, έως και τα μέσα της επόμενης δεκαετίας. Βλέπε για παράδειγμα Nicolae Ceausescu, *Η εξωτερική πολιτική της Ρουμανίας- Ειρήνη, Ανεξαρτησία και Διεθνής Συνεργασία*, Αθήνα, Σύνδεσμος Φίλων Βιβλίου Ποιότητας, 1974. Βλέπε ακόμα του ιδίου, *Η Ρουμανία μπροστά στο μέλλον,* Αθήνα, Πηγή, 1976. Βλέπε επίσης του ιδίου, *Η Ρουμανία και ο σύγχρονος κόσμος,* Αθήνα, Πνευματικός, 1979. Βλέπε επιπλέον, του ιδίου, *Ειρήνη και Εξοπλισμός,* Αθήνα, Κρίνος, 1983. Βλέπε, τέλος, του ιδίου, *Ρουμανία: η μεγάλη ένωση του 1918,* Αθήνα, Κρίνος, 1984.

[388] Παύλος Δημητριάδης, ό.π., σ.233.

[389] Trond Gilberg, *Nationalism & Communism in Romania- The Rise and Fall of Ceausescu's Personal Dictatorship,* Boulder, San Francisco & Oxford, Westview Press, 1990, σσ. 267-271.

αντικειμενικότητα δεν είναι εφικτό να εξακριβωθεί πάντοτε με πλήρη βεβαιότητα. Σε κάθε περίπτωση, όσον αφορά τη σχέση Ελλάδας και Βαλκανίων, τα κομμουνιστικά καθεστώτα, ο απομονωτισμός και κυρίως τα αποτελέσματα του υπαρκτού σοσιαλισμού -σε αντίθεση με την περισσότερο "ευρωπαϊκή" προοπτική που ακολουθεί η Ελλάδα τις συγκεκριμένες δεκαετίες- φαίνεται πως εδραιώνονται στη νεοελληνική σκέψη ως στοιχεία απόκλισης του ελληνικού από τον βαλκανικό χώρο.

Ένα κράμα "μιμητισμού της Δύσης" και "κατάλοιπων του υπαρκτού σοσιαλισμού': το κείμενο του Περικλή Μπούτου για την Κροατία

Πλαίσιο αφήγησης στο βιβλίο του Περικλή Μπούτου, *Παρατηρητής στην Κροατία,* αποτελεί η επόμενη μέρα της πολυδιάσπασης του γιουγκοσλαβικού κράτους στα 1992. Το έργο εντάσσεται στο είδος του ντοκουμέντου, μια προσπάθεια του -τοποθετημένου ως διπλωμάτη και παρατηρητή στην περιοχή από το ελληνικό κράτος- Μπούτου να καταγράψει τη συνθετότητα και τη ρευστότητα της καθημερινότητας στον κροατικό χώρο μετά την διάσπαση. Η αφήγησή του αποκαλύπτει ένα ψηφιδωτό από απογοητευμένους και σκληρούς ανθρώπους, με αναφορές στα έντονα βαλκανικά στοιχεία της κουλτούρας στην περιοχή, στα σοσιαλιστικά κατάλοιπα και στις δυτικές παρεμβάσεις με σκοπό την επιβολή της ειρήνης, αλλά και τον έλεγχο της περιοχής. Η αφήγηση κινείται στο εξής δίπολο: από τη μια πλευρά επιχειρεί να περιγράψει τις ενέργειες του ΟΗΕ και άλλων διεθνών οργανισμών στην περιοχή, με τους οποίους ο Μπούτος συχνά αισθάνεται άνετα ως μέλος αυτών, ενώ άλλοτε δείχνει κατανόηση στη δυσαρέσκεια των ντόπιων κατοίκων σε συγκεκριμένες πρακτικές ελέγχου και επιβολής ˙ από την άλλη πλευρά, εστιάζει στην περιγραφή ενός βαλκανικού μύθου με νέα χαρακτηριστικά. Οι εικόνες αυτές συντελούν στη διαμόρφωση ενός βαλκανικού χώρου, προσλαμβανόμενου μέσω ενός σχήματος ανάμεσα στο ρομαντισμό και στον πριμιτιβισμό.

Όσον αφορά τη σχέση των Κροατών και των Σέρβων με τους εκπροσώπους της Δύσης, ο Μπούτος καταδεικνύει εξαρχής τη δυσκολία συνεννόησης της διεθνούς ομάδας με τους εκπροσώπους της τοπικής εξουσίας. Επισημαίνονται επίσης οι συνεχείς παραβιάσεις των αντιμαχόμενων πλευρών -οι οποίες εντείνουν το γενικό κλίμα αβεβαιότητας και φόβου-η δυσκολία ακριβούς διαχωρισμού των αρμοδιοτήτων των τοπικών θεσμών, όπως είναι η πολιτοφυλακή και η αστυνομία[390], αλλά και η

[390] Περικλής Μπούτος, *Παρατηρητής στην Κροατία,* Αθήνα, Το Ροδακιό, 1992, σ.138.

αδυναμία σύγκλισης των απόψεων μεταξύ τοπικών και κεντρικών εξουσιών[391]. Παρά τα ανωτέρω, ο Μπούτος δείχνει να κατανοεί, τουλάχιστον εν μέρει, τις ειδικές συνθήκες που επικρατούν στη Βαλκανική και επιφέρουν τέτοιου είδους αποτελέσματα. Είναι χαρακτηριστικό ότι δεν είναι λίγες οι φορές που δυσανασχετεί με το Γάλλο υπεύθυνο της ομάδας, ο οποίος αδυνατεί να συλλάβει μέρος της βαλκανικής νοοτροπίας, όπως είναι για παράδειγμα η σχέση μεταξύ λαού και αρχών στο βαλκανικό χώρο[392]. Αν και ο Μπούτος αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως μέλος της ευρωπαϊκής βοήθειας, δεν ενστερνίζεται άκριτα τις ευρωπαϊκές αποφάσεις για την περιοχή. Επίσης, παρά το ότι καταγράφει τα κοινά στοιχεία μεταξύ Ελλάδας και βαλκανικού χώρου, ο τελευταίος περιγράφεται ως συνώνυμος με την παρελθοντική Ελλάδα[393]: πρόκειται για ένα σαφές δείγμα της ιδέας περί ανωτερότητας του ελληνικού χώρου, όσον αφορά το βιοτικό επίπεδο.

Παρά το γεγονός ότι κατά τη δεκαετία του 1990 οι πολιτικοί ηγέτες της Κροατίας, επιχειρώντας τη σύγκλιση με την Ευρώπη, ορίζουν την εθνική τους ταυτότητα ως αντιθετική της βαλκανικής, αλλά και της γιουγκοσλαβικής ταυτότητας[394], φαίνεται πως, εν αντιθέσει με άλλες ανατολικές χώρες, οι Κροάτες παρέμειναν, ανεπισήμως, απομονωμένοι από την Ε.Ε. ακριβώς λόγω των εσωτερικών προβλημάτων της χώρας[395]. Αναπτύσσοντας σταδιακά ένα "πολιτιστικό σύνδρομο ανωτερότητας"[396], οι Κροάτες αυτοπροσδιορίστηκαν ως Ευρωπαίοι, θεωρώντας τον εαυτό τους ως "ανεκτικούς", "εργατικούς" και "δημοκρατικούς", σε αντίθεση με τους "πρωτόγονους", "τεμπέληδες" και "μη ανεκτικούς" βαλκάνιους γείτονές τους[397]. Ο Μπούτος παρατηρεί και ο ίδιος πως οι Κροάτες "αυτοδιαφημίζονται ως Ευρωπαίοι" και ταυτόχρονα αντιλαμβάνεται ότι ο διεθνής παράγοντας χαρακτηρίζεται από μια τάση να επιδεικνύει "ευρωπαϊκή ανωτερότητα" απέναντι στους Σέρβους και στους Κροάτες της περιοχής[398]. Αν και ο Μπούτος εντάσσει τον εαυτό του στις δυνάμεις που δρουν από θέση ισχύος στην περιοχή, εντούτοις η γραφή του δεν αποκαλύπτει

[391] Ό.π., σ.128.
[392] Ό.π., 50.
[393] Ό.π., σ. 33.
[394] Nicole Lindstrom, "Between Europe and the Balkans: Mapping Slovenia and Croatia' s 'Return to Europe' in the 1990s", *Dialectical Anthropology*, 27 (2003) 313-329.
[395] Dejan Jovic, "Croatia and the European Union: a long delayed journey", *Journal of Southeastern Europe and the Balkans*, 8:1 (2006) 85-103.
[396] Αδάμης Μητσοτάκης, "Κροατία: η επανασύσταση ενός μεσαιωνικού κράτους", (σσ. 515-535), στο Συλλογικό: *Βαλκάνια: από τον διπολισμό στη νέα εποχή,* Αθήνα, Γνώση, 1994.
[397] Maple Razsa & Nicole Lindstrom, "Balkan is Beautiful: Balkanism in the Political Discourse of Tudman's Croatia" (σσ. 628-650), *East European Politics and Societies*, Vol 18, Issue 4 (2004) 630.
[398] Περικλής Μπούτος, ό.π., σ.189.

μια αντίστοιχη με των Ευρωπαίων αξιωματούχων, τάση ανωτερότητας. Προσλαμβάνει τις σκληρές καταστάσεις στην περιοχή ως φυσιολογική ανθρώπινη αντίδραση και παίρνει αποστάσεις από το δυτικό παράγοντα, όταν ο τελευταίος αδυνατεί να αντιληφθεί τις βασικές βαλκανικές δομές και νοοτροπίες.

Η διεύρυνση του βαλκανικού μύθου, για την οποία έγινε λόγος παραπάνω, συνδέεται με την αποτύπωση της μετεξέλιξης των σοσιαλιστικών καθεστώτων, αλλά και τις απόρροιες του εμφυλίου[399] στην ψυχική -"ιδιότυπη" πλέον- σύνθεση αντιμαχόμενων λαών. Η κατάρρευση της ενωμένης Γιουγκοσλαβίας, ο μύθος του εθνικού πολέμου και η εμφύλια, ιδιόμορφου χαρακτήρα σύρραξη -στην οποία η κληρονομιά του παρελθόντος είχε σαφείς επιρροές στο παρόν[400]- δημιουργούν μια ιδιαίτερη γραφή, που προσπαθεί να αποδώσει την ατμόσφαιρα από μια εξωτερική θέση παρατήρησης. Οι περιγραφές του Μπούτου παραπέμπουν σε κράτη, τα οποία απέχουν παρασάγγας από τις δυτικές νόρμες, τόσο σε επίπεδο δομών, όσο και σε επίπεδο λειτουργικότητας. Καθώς, τόσο στην υπόλοιπη Ευρώπη, όσο και στον ελληνικό χώρο επικρατεί η ειρήνη, ο βαλκανικός χώρος αποκλίνει από τις περιοχές αυτές στο νεοελληνικό φαντασιακό ως εμφυλιοπολεμικός χώρος, αλλά και ως χώρος προσπάθειας ανάκαμψης κατά τη μετάβαση από το σοσιαλισμό σε μια δυτικού τύπου δημοκρατία. Πράγματι, η βία αυτή ξέσπασε σε μια εποχή κατά την οποία "η αντιπαράθεση του Ψυχρού Πολέμου έφτανε στο τέλος και οι Δυτικοί θεωρούσαν τις φιλελεύθερες αξίες ως θριαμβεύουσες, σε μια χώρα που μόλις λίγα χρόνια πριν φάνταζε ως εξαιρετικά πιθανό να γίνει μέλος της Δύσης"[401].

Οι εικονιζόμενες περιοχές προβάλλονται ως χώροι απρόσωποι και συνάμα μυστηριώδεις. Η επανεμφάνιση του εθνικισμού, με εξαιρετική μάλιστα ορμή, αλλά και η συχνή αποτύπωση εξτρεμιστών πολεμιστών, συνεπάγονται ένα κλίμα που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως "η ηρεμία πριν την καταιγίδα". Η συνοπτική ματιά

[399] Σημ: Ο εμφύλιος πόλεμος στα εδάφη της πρώην ενωμένης Γιουγκοσλαβίας, αποτελεί μια από τις σκληρότερες πολεμικές συγκρούσεις του 20ου αιώνα. Πολιτισμικές συγκρούσεις, ιστορικά προβλήματα και θρησκευτικές διαφορές επανήλθαν στο προσκήνιο διαμορφώνοντας τις συνθήκες για μια εξαιρετικά βίαιη πολεμική σκηνή. Για μια ανάλυση των ανωτέρω, καθώς και των παράλληλων πολιτικών και κοινωνικών εξελίξεων, βλέπε: Αθανάσιος Αθανασιάδης, *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γιουγκοσλαβία (1990-1995)- Πτυχές της ιστορικής και θρησκευτικής του διάστασης,* Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2008. Βλέπε ακόμη, Marcus Tanner, *Croatia- A nation forced in war,* New Haven and London, Yale University Press, 1997.

[400] Σημ: Για το θέμα, βλέπε αναλυτικά Συλλογικό, *Dealing with the Past in the Western Balkans- Initiatives for Peacebuilding and Traditional Justice in Bosnia- Herzegovina, Serbia and Croatia,* Berlin, Berghof Foundation, 2013.

[401] V.P. Gagnon JR, *The myth of ethnic war- Serbia and Croatia in the 1990s,* Ithaca and London, Cornell University Press, 2004, σ. 1.

του Μπούτου στην Κροατία, φανερώνει μια μίξη σοσιαλιστικών κατάλοιπων, βαλκανικής κουλτούρας και μιμητισμού των δυτικών προτύπων:

"Βόλτα στη λίμνη Jarun. Στις όχθες της δεκάδες 'μοντέρνα' κτιριακά συγκροτήματα ή maisonettes. Όχι πολύ ψηλά, όχι οι υπερβολές της δεκαετίας του 60' ή του 70'. Πιο μετρημένα, πιο πολύχρωμα, χτισμένα σε μεγάλα οικόπεδα, φυτεμένα γύρω-γύρω με γκαζόν και δεντράκια. Μαγαζιά, καφενεία και ποδηλατοδρόμοι. Συννεφιά, άνθρωποι ελάχιστοι. Εικόνα μιας εξαφανισμένης σοσιαλιστικής μεσαίας -προς χαμηλή- 'αστικής 'τάξης. Γκραφίτι σε όλους τους τοίχους των δημοσίων χώρων: αμερικάνικα ροκ γκρουπ, αγγλικές ποδοσφαιρικές ομάδες, κροατικά πολιτικά κόμματα και οργανώσεις, βοσνιακά τοπωνύμια, εθνικιστικά συνθήματα[402].

Η αφήγηση του Μπούτου αποκαλύπτει μια διχασμένη, σκληροτράχηλη και ταλαιπωρημένη κοινωνία, η οποία προσπαθεί δειλά να σταθεί στα πόδια της. Μέσα σ' αυτήν την προσπάθεια παρατηρείται ένας μιμητισμός των δυτικών προτύπων ζωής, που ωστόσο στα μάτια του συγγραφέα μοιάζουν περισσότερο με κακέκτυπα. Η αίσθηση της φτώχειας, της μιζέριας και του ψυχικού εγκλωβισμού των κατοίκων, η ατμόσφαιρα της παρακμής, η απόλυτη αναξιοπιστία των πολιτικών, η ανομία, η συνεχής κατασκοπευτική δράση πρακτόρων με αβέβαιη προέλευση και συμφέροντα, ή η οπλοκατοχή, εντείνουν το κλίμα ρευστότητας και αβεβαιότητας. Τα δε τοπικά κέντρα διασκέδασης περιγράφονται μέσω αναφορών στη μέθη, στην πονηριά και στο εύκολο σεξ, προβάλλοντας έτσι μια εικόνα μεταξύ ρομαντικής αυθεντικότητας και ωμής πραγματικότητας:

"Στο Karlovac κάνουμε μια βόλτα στο κέντρο της πόλης. Ένα κέντρο με κτίρια διάτρητα από σφαίρες, με σάκους γεμάτους άμμο στα ανοίγματα των υπογείων τους και με μονωτική ταινία στα τζάμια. Το βλέμμα μου πέφτει σε πινακίδες μαγαζιών, τα λογότυπα των οποίων μιμούνται τα είδη που σηματοδοτούν την αμερικανική κουλτούρα: Levis, Harley-Davidson κ.λπ."[403].

"Μέσα στο κατασκότεινο χωριό -αν δεν έχεις ζήσει αυτή την κατάσταση της τέλειας συσκότισης δεν μπορείς να καταλάβεις το μυστήριο και τη μαγεία της- μπαίνουμε σε ένα μικρό αυτοκίνητο με τον Ilija και κάνα δυο άλλους και ξεκινάμε μέσα στην έρημη ύπαιθρο της Κράινα. Ο οδηγός πάει σα μεθυσμένος, που δεν αποκλείεται και να είναι [..] Φτάνουμε σε ένα σπίτι εξωτερικά φωταγωγημένο με γυμνούς γλόμπους, το μόνο κτίσμα σε αυτό το μέρος του κάμπου και η μόνη πηγή φωτός. Απ' έξω κάθονται κάμποσοι Σέρβοι χωρικοί και στρατιώτες της πολιτοφυλακής. Από μέσα φτάνει στ' αυτιά μας λαϊκή μουσική παιγμένη με ηλεκτρικά όργανα και γενναία ενισχυμένη. [...]Σιγά- σιγά έρχεται και κάθεται στα τραπέζια πολύς κόσμος, κυρίως milicija και στρατιώτες με τις στολές τους και τον οπλισμό. [...] Μια γυναίκα ντυμένη με κοντή

[402] Περικλής Μπούτος, ό.π., σ.σ. 28-29.
[403] Ό.π., σ.143.

φούστα και μπλούζα, απομίμηση λεοπάρδαλης, τραγουδάει με υπερβολή τα κοφτά και δύσπεπτα αυτά τραγούδια'[404].

Το κείμενο του Μπούτου αποτελεί μια από τις σπάνιες νεοελληνικές απεικονίσεις της Κροατίας[405]. Αποδεικνύεται όμως και ενδεικτική ενός ιδιότυπου σχήματος εντός της νεοελληνικής κουλτούρας, το οποίο περιγράφει τη σχέση Ελλάδας και Βαλκανίων: από τη μία πλευρά, οι εκπρόσωποι της νεοελληνικής κουλτούρας προσλαμβάνουν την Ελλάδα ως περισσότερο κοντά στη Δύση, παρά στα Βαλκάνια ˙ από την άλλη, η περιγραφή της δυσκολίας του δυτικού παράγοντα να αντιληφθεί το ειδικό, σύνθετο βαλκανικό εθνικό, πολιτικό και θρησκευτικό υπόβαθρο, υπενθυμίζει τη συγγένεια Ελλάδας και Βαλκανίων, έστω και αν τα τελευταία συχνά ταυτίζονται με την εικόνα του ελληνικού χώρου κατά το παρελθόν. Η ανωτέρω ιδέα συνδέεται με την προσπάθεια διαφυγής από τις αρνητικές βαλκανικές συνδηλώσεις, αλλά και την ομαλή πολιτική κατάσταση στο εσωτερικό της Ελλάδας κατά τις δεκαετίες του 1980 και του 1990. Συνδέεται επίσης με τη συμπόρευση της Ελλάδας με την ευρωπαϊκή προοπτική, την απουσία εμφύλιων -ή μη- συγκρούσεων στη σύγχρονη εποχή και την κατά συνέπεια ευρύτερη οικονομική της ανάπτυξη συγκριτικά με τα βαλκανικά κράτη. Όπως γίνεται κατανοητό, η ιδέα της ελληνικής ανωτερότητας στο βαλκανικό χώρο συνυφαίνεται με διαφορετικούς παράγοντες ανά χρονική περίοδο, οι οποίοι στο πέρασμα του χρόνου δρουν συσσωρευτικά.

Σάκης Τότλης και Γιώργος Χριστογιάννης: όψεις του βουλγαρικού υπαρκτού σοσιαλισμού. Οι ελληνικές φαντασιώσεις και ο διαχωριστικός παράγοντας μεταξύ Ελλάδας, Βαλκανίων και Δύσης

Το μυθιστόρημα του Σάκη Τότλη *Ο Συνδυασμός Έδεσσα- Ζυρίχη*[406] αφορά μια οδοιπορικού τύπου αφήγηση. Ο συγγραφέας τοποθετεί τους κεντρικούς χαρακτήρες της διήγησής του στον ελληνικό επαρχιακό χώρο: δύο στενοί φίλοι και συνέταιροι - ο ένας ονειροπόλος και κάποτε αφελής, ο άλλος περισσότερο συγκρατημένος και

[404] Ό.π., σσ. 162-163.

[405] Σημ: Πράγματι, το ελληνικό ενδιαφέρον για την Κροατία είναι σαφώς μικρότερο αναλογικά με τις αντίστοιχες εικονοποιήσεις άλλων βαλκανικών εθνών. Καθώς η προβληματική που σχετίζεται με τους λόγους της προτίμησης αυτής, εξετάζεται σε άλλο τμήμα της μελέτης, θα ήθελα να επισημάνω εδώ ότι οι ελληνοκροατικές πνευματικές σχέσεις είναι υπαρκτές, αν και δεν έχουν την ίδια παράδοση συγκρτικά με τις πνευματικές σχέσεις που ανέπτυξε η Ελλάδα με άλλους βαλκανικούς λαούς. Για το θέμα, βλέπε και *Vesna* Cvjetković *Kurelec, 'Οι ελληνο-κροατικές πνευματικές σχέσεις (18ος-20ος αιώνας)", στο Συλλογικό, Α' Διαβαλκανικό Συνέδριο: Οι πνευματικές σχέσεις του ελληνισμού με τους βαλκανικούς λαούς (18ος- 20ος αι.), Κομοτηνή, Εταιρία Παιδαγωγικών Επιστημών Κομοτηνής, 1999, σσ.185-196.*

[406] Σημ: Η επιτυχία του μυθιστορήματος του Τότλη επέφερε τη μεταφορά του στη μεγάλη οθόνη: αποτέλεσμα αυτής της μεταφοράς υπήρξε η ταινία *Βαλκανιζατέρ,* σε σκηνοθεσία Σωτήρη Γκορίτσα.

οργανωτικός- ιδιοκτήτες μιας καφετέριας στην Έδεσσα, ξεκινούν ένα ταξίδι στη βαλκανική ενδοχώρα με τελικό προορισμό την Ελβετία. Το σχέδιό τους σχετικά απλό · οργανώνουν να αλλάξουν αρχικά τις ελληνικές δραχμές με δολάρια στη Θεσσαλονίκη, στη συνέχεια να μεταβούν στη Βουλγαρία - πεπεισμένοι ότι εκεί η μαύρη αγορά ανθεί- ώστε να μετατρέψουν τα δολάρια σε leva, για να φτάσουν εν τέλει στην Ελβετία, όπου θα μετατρέψουν και πάλι τα λέβα σε δολάρια, σε τιμές εξαιρετικά προνομιακές. Επιστρέφοντας στην Ελλάδα, μια τελευταία μετατροπή των δολαρίων σε δραχμές θα πρέπει να τους αποφέρει, σύμφωνα με τους υπολογισμούς τους, αξιοσημείωτα κέρδη. Ο βουλγαρικός χώρος στη φαντασία των δύο Ελλήνων ταυτίζεται με μια περιοχή γενικής αυθαιρεσίας, όπου ακόμα και το κράτος συμμετέχει σε παράνομες δραστηριότητες. Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι η εικονοποίηση της Βουλγαρίας ως κράτος που η ευκολία στην παρανομία μπορεί να μεταβάλει έναν ευυπόληπτο κατά τα άλλα πολίτη σε εν δυνάμει μαυραγορίτη:

"- Εκεί έχει και πολλή μαύρη αγορά στο δολάριο. Όποιον βρίσκεις στο δρόμο...στο ξενοδοχείο...στη ρεσεψιόν...

-Παντού.

-...Οι υπάλληλοι στο ξενοδοχείο...η καθαρίστρια...τα γκαρσόνια...

-Όλοι.

-....Σου λένε 'ντόλαρ ντόλαρ'. Άλλη κουβέντα δεν έχουν! Το μόνο που τους ενδιαφέρει...[...]

-Μπα, καημένε, καμία δυσκολία! 'Ασ' το πάνω μου και θα δεις. Θα σ' τ' αλλάξω στο πιτς φιτίλι! Πιο εύκολα δε γίνεται! Να μη σου πω, ακόμα κι από το ξενοδοχείο μας, από τη ρεσεψιόν. Ποιά ρεσεψιόν λέω; Και μέσα απ' το δωμάτιό μας μ' ένα τηλέφωνο. Το μόνο εύκολο ν' αλλάξεις δολάρια με λέβα στη Βουλγαρία. Εδώ, να φανταστείς, έκανε μαύρη αγορά μια θεία μου από το χωριό που είχε πάει για τουρισμό. Παπαδιά, γυναίκα του παπά δηλαδή, θεοσεβούμενη, που στη ζωή της δεν είχε πατήσει ούτε μυρμήγκι"[407].

Η εικόνα της Βουλγαρίας ως χώρου διαβολής συνοδεύεται από ένα εμφανές αίσθημα ανωτερότητας των πρωταγωνιστών απέναντι στις "περίεργες ανατολικές οικονομίες". Ο Τότλης εικονοποιεί έτσι μία ακόμα παράμετρο που οδήγησε προοδευτικά στη διαμόρφωση της ιδέας περί της ελληνικής ανωτερότητας συγκριτικά με το βαλκανικό χώρο, στο νεοελληνικό φαντασιακό: την οικονομική σταθερότητα και πρόοδο του ελληνικού κράτους σε αντιδιαστολή με τις παρακμάζουσες και σίγουρα υπό αμφισβήτηση βαλκανικές οικονομίες, τουλάχιστον κατά το χρονικό διάστημα, οπότε

[407] Σάκης Τότλης, *Ο Συνδυασμός Έδεσσα- Ζυρίχη,* Αθήνα, Πατάκης, 1999, σ. 22.

ο υπαρκτός σοσιαλισμός φαίνεται πως πέφτει σε τέλμα. Άλλωστε, ξεφεύγοντας για λίγο από τα γεγονότα, όπως τα αφηγείται χρονολογικά ο συγγραφέας, η σύγκριση του παρακμιακού, βρώμικου και βγαλμένου από άλλη εποχή βαλκανικού συνεργείου αυτοκινήτων που επισκέπτονται οι δύο ήρωες, σε σχέση με το υπερσύγχρονο και αστραφτερό αντίστοιχο ελβετικό, εξυπηρετεί παραπλήσιους σκοπούς: να περιγράψει πώς το τεχνολογικό[408] αυτή τη φορά επίπεδο μεταξύ μιας βαλκανικής χώρας και ενός δυτικού κράτους αποτελούν επί της ουσίας μη συγκρίσιμα μεγέθη και κατά συνέπεια οδηγεί στο διαχωρισμό της Βαλκανικής από τη Δύση.

Η Βουλγαρία περιγράφεται ως μια χώρα στην οποία τα πάντα κινούνται σε ρυθμούς αργούς και όπου το κράτος δεν αντιδρά στην παρανομία, όχι από αδυναμία, αλλά από επιλογή. Καθώς η πλοκή εκτυλίσσεται, και παρά την ύπαρξη ορισμένων απροόπτων, οι δύο πρωταγωνιστές δε δυσκολεύονται ιδιαίτερα να μετατρέψουν τα δολάρια σε leva. Πλέον, ο δρόμος οδηγεί στην ενωμένη Γιουγκοσλαβία, καθώς εκείνη αποτελεί το τελευταίο εμπόδιο μέχρι την Ευρώπη. Ο Τότλης δεν δίνει ιδιαίτερη σημασία στην περιγραφή της γιουγκοσλαβικής κοινωνίας, αν και αναφέρει πως πρόκειται επίσης για μια κοινωνία στερημένη, αποκομμένη από τα καταναλωτικά αγαθά της Δύσης[409]. Καθώς μάλιστα οι δυο πρωταγωνιστές διασχίζουν τη γιουγκοσλαβική ενδοχώρα, αυτή αποκαλύπτεται στα μάτια τους ως αιτία απομόνωσης της Ελλάδας από την Ευρώπη:

"Με τα ίδια μου τα μάτια έβλεπα για πρώτη φορά μια αιτία απομόνωσης της Ελλάδας από την Ευρώπη. Η Γιουγκοσλαβία για την Ελλάδα είναι μια τεράστια τάπα στο μπουκάλι της Ευρώπης"[410].

Η ιδέα ότι τα Βαλκάνια αποτέλεσαν ανασταλτικό παράγοντα στην περαιτέρω σύγκλιση μεταξύ Ελλάδας και Ευρώπης δεν είναι πρωτοεμφανιζόμενη στη νεοελληνική κουλτούρα. Όσον αφορά δε την ακριβή θέση του νεοελληνικού χώρου, θα λέγαμε ότι στο μυθιστόρημα του Τότλη, αυτός προσδιορίζεται ως τοποθετούμενος κάπου ανάμεσα στα κατώτερα Βαλκάνια και στην Ευρώπη "των θρύλων, της κουλτούρας και της τεχνολογίας": άλλωστε όνειρο του κάθε νεοέλληνα επισημαίνεται

[408] Σημ: Σύμφωνα με σύγχρονες έρευνες είναι γεγονός ότι η βουλγαρική κοινωνία, κατά την περίοδο της ύφεσης του σοσιαλιστικού καθεστώτος, αδυνατούσε να παρακολουθήσει τις τεχνολογικές εξελίξεις της Δύσης. Βλέπε σχετικά, Γεώργιος Χρηστίδης, *Τα Κομμουνιστικά Βαλκάνια- Εισαγωγή στην εσωτερική και εξωτερική πολιτική στην Αλβανία, Βουλγαρία, Γιουγκοσλαβία και Ρουμανία την περίοδο 1945-1989,* Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2003, σσ. 133 κ.εξ.

[409] Σάκης Τότλης, ό.π., σ.71.

[410] Ό.π., σ.77.

ότι είναι η φυγή "από τον τόπο που βρέχει σφαλιάρες"[411]. Καθώς οι δύο συνεργάτες μετά από μια σειρά νέων περιπετειών καταφέρνουν να φτάσουν επιτέλους στην Ελβετία, βρίσκονται αντιμέτωποι με τη σκληρή αλήθεια. Ο υπάλληλος της ελβετικής τράπεζας, με τον οποίον είχαν συνεννοηθεί τηλεφωνικώς για τις ισχύουσες νομισματικές ισοτιμίες, είχε χρησιμοποιήσει "χαϊδευτικά" τον όρο cents αντί των ελβετικών "centimes". Η ακριβής ισοτιμία που ορίζει η τράπεζα για τη μετατροπή των leva σε δολάρια, δεν εξασφαλίζει στους πρωταγωνιστές παρά πενιχρά, ελάχιστα εν τέλει κέρδη. Οι χαρακτήρες του Τότλη αποδεικνύονται εγκλωβισμένοι στα στερεότυπά τους για τα Βαλκάνια, την Ελλάδα και την Ευρώπη. Ο βουλγαρικός χώρος θεωρείται ως συνώνυμος της ανομίας, χωρίς βέβαια η Ελβετία να παρουσιάζεται ως ιδανική πολιτεία: αντίθετα, εικονίζεται ως ένα σύγχρονο σκλαβοπάζαρο, όπου η ανομία έχει επιπλέον το χαρακτηριστικό της οργάνωσης, σε πλήρη αντίθεση με την ανεξέλεγκτη βαλκανική αυθαιρεσία.

Η μαρτυρία του Γιώργου Χριστογιάννη *Στο ηφαίστειο των Βαλκανίων* απέχει ειδολογικά παρασάγγας από το μυθιστόρημα του Τότλη. Αφορά ωστόσο το χρονικό διάστημα ακριβώς μετά από εκείνο που πραγματεύεται ο Τότλης και κατά το οποίο η βουλγαρική κοινωνία βιώνει την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού. Παράλληλα, καταπιάνεται επίσης με το ερώτημα του κατά πόσον τα βαλκανικά σοσιαλιστικά καθεστώτα αποτέλεσαν σημείο απόκλισης με τις δυτικές νόρμες. Έχοντας υπηρετήσει ως πρέσβης στη Σόφια κατά τα έτη 1987 έως 1991, ο Χριστογιάννης επιχειρεί να εικονοποιήσει τη μεταβατική ατμόσφαιρα που επικρατεί στο βουλγαρικό χώρο, χρησιμοποιώντας ως σκηνικό αφήγησης τις πρώτες, δειλές επαφές μεταξύ Βουλγαρίας και Δυτικής Ευρώπης. Εκκινεί δε τη διήγησή του με την παραδοχή ότι οι ιστορικές προστριβές ανάμεσα στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία, αλλά και το -εξαιρετικά πρόσφατο- κομμουνιστικό παρελθόν της τελευταίας, τον οδήγησαν αρχικά στην υιοθέτηση αρκετών προκαταλήψεων. Επιβεβαιώνεται έτσι, αφενός ότι ο υπαρκτός σοσιαλισμός υπήρξε σαφές σημείο απόκλισης μεταξύ της Ελλάδας και των Βαλκανίων και αφετέρου ότι οι στερεοτυπικές ελληνικές αναφορές σχετικά με τη Βουλγαρία παρέμεναν ενεργές στην ελληνική κοινωνία και κατά τη σύγχρονη εποχή.

[411] Ό.π., σ.32.

Ο Χριστογιάννης μεταφέρει στον αναγνώστη ένα κράμα σύνθετων εικόνων, οι οποίες κυμαίνονται μεταξύ της ανασφάλειας, της κρυψίνοιας, της αίσθησης μιας συνεχούς παρακολούθησης και κατασκοπείας -που ο συγγραφέας πιστεύει πως ενστάλαξε το Κόμμα στο βουλγαρικό λαό[412]- αλλά και της προσπάθειας της βουλγαρικής κοινωνίας να πλησιάσει στη Δύση, κάποιες φορές μέσω μιμητισμών που προκαλούν τη δημιουργία κακεκτύπων. Η ελληνική αίσθηση της ανωτερότητας σε σχέση με το βουλγαρικό χώρο αποδίδεται κατά το συγγραφέα σε πλήθος παραγόντων: αρχικά λαμβάνεται υπόψη ότι η Ελλάδα, αντίθετα από τη Βουλγαρία, αποτελεί μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης[413]· επισημαίνεται επιπλέον ότι η διαφορά στο βιοτικό επίπεδο και οι μεγαλύτερες ελευθερίες που απολαμβάνουν οι πολίτες της Ελλάδας κινείται προς την ίδια κατεύθυνση[414], ενώ η τάση της ταύτισης της Ελλάδας με τη Δύση διατρέχει το σύνολο του έργου[415].

Καθώς η περίοδος των μετα-κομμουνιστικών καθεστώτων φαίνεται πως προσλαμβάνεται στη νεοελληνική κουλτούρα ως ακόμη ένας παράγοντας απομάκρυνσης των Βαλκανίων, τόσο από τον ελληνικό, όσο και από το δυτικό χώρο, η περιγραφή του Χριστογιάννη για τη βουλγαρική κοινωνία αποτελεί μια ενδιαφέρουσα καταγραφή των επικρατουσών συνθηκών. Ο Χριστογιάννης μεταφέρει ένα εκρηκτικό μείγμα γενικής ρευστότητας και αβεβαιότητας, με τους πολίτες της χώρας να εικονίζονται κάποτε ως ψυχικά παρατημένα όντα, που έχουν χάσει την ελπίδα τους. Αυτή η συναισθηματική φόρτιση των πολιτών, που ίσως θα μπορούσε να περιγραφεί ως μια κατάσταση "μετα- κομμουνιστικής κατάθλιψης" καταγράφεται και σε άλλα νεοελληνικά κείμενα. Πράγματι, η περίοδος μετά την πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού στη Βουλγαρία, παρά το γεγονός ότι δε συνοδεύτηκε από αιματηρές κοινωνικές επαναστάσεις, όπως συνέβη σε άλλα βαλκανικά κράτη, υπήρξε εξαιρετικά ασταθής. Οι συνεχιζόμενες δυσκολίες στην πολιτική μετάβαση από το σοσιαλισμό σε μια δημοκρατία δυτικού τύπου[416], από κοινού με τις σαθρές

[412] Γιάννης Χριστογιάννης, *Στο ηφαίστειο των Βαλκανίων,* Αθήνα- Γιάννινα, Δωδώνη, 1999, σσ. 53-55.
[413] Ό.π. σ.70.
[414] Ό.π., σσ. 109-111.
[415] Σημ: Βλέπε για παράδειγμα ό.π., σ 293.
[416] Σημ: Για το θέμα βλέπε σχετικά: Iskra Baeva- Evgenia Kalinova, *Σύγχρονη Βουλγαρία- Από το Ανατολικό Μπλοκ στην Ευρωπαϊκή Ένωση,* μτφ. Γιώργος Ε. Χρηστίδης, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2011, σσ. 159-208.

κοινωνικές και οικονομικές βάσεις μέσα σε ένα πλαίσιο πολιτικής πολυδιάσπασης[417], οδήγησαν τη Βουλγαρία να αναπτύξει μια έντονη εξωστρέφεια, με σκοπό τη σύγκλησή της με την Ε.Ε [418]. Το ρευστό, κοινωνικά και πολιτικοοικονομικά, σύγχρονο βαλκανικό τοπίο εξελίσσεται σε ένα νέο πλαίσιο αφήγησης για τη νεοελληνική κουλτούρα: χωρίς να παραγνωρίζονται τα ελληνικά συμφέροντα στην περιοχή[419], η μετα- κομμουνιστική βαλκανική πραγματικότητα εντάσσεται σε ένα πλαίσιο σκέψης που επιβεβαιώνει τη θέση ανωτερότητας, από την οποία η Ελλάδα εποπτεύει τα Βαλκάνια.

Ο βουλγαρικός υπαρκτός σοσιαλισμός στο έργο του Χρήστου Χαρτοματσίδη: η διάβρωση του συστήματος, η ελληνική προσφυγική κοινότητα και η 'μετα-κομμουνιστική νοσταλγία'

Ο Χρήστος Χαρτοματσίδης, γόνος και ο ίδιος οικογένειας πολιτικών προσφύγων στη Σόφια, συνέγραψε μια σειρά μυθιστορημάτων και διηγημάτων, στα οποία πραγματεύεται το βουλγαρικό υπαρκτό σοσιαλισμό, ενώ παράλληλα παραδίδει μια αυθεντική καταγραφή διαφόρων πτυχών της ζωής της ελληνικής πολιτικής προσφυγικής κοινότητας στο βουλγαρικό χώρο. Το κυρίως μυθιστορηματικό χρονικό πλαίσιο που επιλέγει ο Χαρτοματσίδης αφορά την ακμή του βουλγαρικού σοσιαλιστικού καθεστώτος ˙ ωστόσο, η γραφή του εκτείνεται επίσης στο μεταβατικό στάδιο από την πτώση του καθεστώτος και ακολούθως. Στις συλλογές διηγημάτων με τίτλο *Το παλιό κτίριο* και *Μπαρ 'Οι νεράιδες',* στο μυθιστόρημα *Κιθαρίστας σε ταβέρνα* και κυρίως στο μυθιστόρημα *Οι περιπέτειες του Μπρέγκα,* ο συγγραφέας διαμορφώνει μέσω της αφήγησής του μια εξεταστική, γλαφυρή και ταυτόχρονα ελαφρώς ειρωνική ματιά για τη ζωή των πολιτών στη σοσιαλιστική Βουλγαρία.

Προτού υπεισέλθω σε λεπτομέρειες για τον τρόπο με τον οποίο οι χαρακτήρες του Χαρτοματσίδη προσλαμβάνουν και αντιλαμβάνονται την Αλλαγή -ιδιαίτερα στο εξαιρετικό μυθιστόρημα *Οι Περιπέτειες του Μπρέγκα*- θα αναφερθώ σύντομα στο υπόλοιπο έργο του συγγραφέα. Η εμπειρία της ελληνικής πολιτικής προσφυγικής

[417] Yiannis D. Stefanidis, "The projected European Profile of Post- Communist Bulgaria", σσ. 161-170, *Institute for Balkan Studies- "Die Balkanlander im Europa der gegenwart",* Thessaloniki (22-23 Mai 1992)162-163.

[418] Κυριάκος Κεντρωτής, "Η Βουλγαρία στη μετα- κομμουνιστική περίοδο"(σσ. 113-128), *Βαλκανικά Σύμμεικτα,* 5-6 (1993-1994) 124.

[419] Σημ: Η εικόνα της Βουλγαρίας στον ελληνικό τύπο, κατά το διάστημα που εξετάζεται εδώ, φαίνεται πως εξαρτάται σε σχεδόν απόλυτα βαθμό από τα ελληνικά συμφέροντα. Για το θέμα, βλέπε σχετικά: Κυριάκος Κεντρωτής, "Η εικόνα της Βουλγαρίας στον ελληνικό τύπο", *Βαλκανικά Σύμμεικτα,* 8 (1996) 247-275.

κοινότητας αποτελεί, όπως ήδη συζητήθηκε, ένα αφηγηματικό πλαίσιο το οποίο, για διάφορους λόγους, δεν έχει χρησιμοποιηθεί ιδιαίτερα στην ελληνική λογοτεχνική παραγωγή. Έτσι, διηγήματα του Χαρτοματσίδη, όπως *Η κουζίνα της σ. Πέπας* ή *Το τραγούδι του Στένκα Ράζιν*[420] συζητούν όψεις της ελληνικής αναγκαστικής υπερορίας στη Βουλγαρία[421]: οι δυσκολίες στην εγκατάσταση των πολιτικών προσφύγων, η μεταβαλλόμενη και εύθραυστη ψυχοσύνθεση τους, ο νόστος τους για την πατρίδα, αλλά και η αντιμετώπισή τους από τις κρατικές βουλγαρικές δομές και το διαπροσωπικό στοιχείο, αποδεικνύονται τα σημεία- κλειδιά στη γραφή του συγγραφέα. Αντίστοιχα, με μυθιστορηματικό φόντο τη σοσιαλιστική Σόφια της δεκαετίας του 1970, στο έργο *Κιθαρίστας σε ταβέρνα,* ο κεντρικός χαρακτήρας επιχειρεί να ισορροπήσει μεταξύ των μηχανορραφιών που εκτυλίσσονται στη λαϊκή ορχήστρα όπου εργάζεται, των κοινωνικών δομών του καθεστώτος και των προσωπικών του ερωτικών περιπετειών. Αν και ο Χαρτοματσίδης στα κείμενα αυτά παρέχει πράγματι ορισμένες ενδιαφέρουσες αναγνώσεις του βουλγαρικού σοσιαλιστικού καθεστώτος, ολοκληρώνει την εικονοποίηση του υπαρκτού σοσιαλισμού στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας στο μυθιστόρημα *Οι περιπέτειες του Μπρέγκα.*

Η άνοδος και η πτώση του σοσιαλιστικού βουλγαρικού καθεστώτος εξετάζονται παράλληλα με τις κυριότερες φάσεις του κεντρικού χαρακτήρα του μυθιστορήματος, Μπρέγκα. Ο τελευταίος, γιος οικογένειας Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στη Σόφια, γεννιέται στη δεκαετία του 1950 ˙ το όνομα που επιλέγουν οι γονείς του για εκείνον, Ιωσήφ Σιδέρης, αποτυπώνει την αφοσίωσή τους στο Κόμμα και προφανώς, ειδικότερα, στον Ιωσήφ Στάλιν. Ο Μπρέγκας μεγαλώνει σε ένα περιβάλλον ιδεολογικά φίλα προσκείμενο στο βουλγαρικό καθεστώς και ως συνέπεια αυτού, η ενηλικίωσή του και η περαιτέρω πορεία της ζωής του συμβαδίζει με την

[420] Σημ: Τα ανωτέρω διηγήματα, μεταξύ άλλων, συγκαταλέγονται στη συλλογή διηγημάτων του Χαρτοματσίδη με τίτλο *Το παλιό κτίριο* και κυκλοφόρησαν από τις εκδόσεις Νεφέλη, το 1991, στην Αθήνα.

[421] Σημ: Για μια εξαντλητική έρευνα αναφορικά με τις συνθήκες διαβίωσης των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στο βουλγαρικό χώρο, με αναφορές στις δομές υποδοχής τους από το βουλγαρικό κράτος, τις πολιτικές συμπεριφορές απέναντί τους σε κεντρικό επίπεδο αποφάσεων, αλλά και τον τρόπο αντίδρασης των βουλγαρικών αρχών στις ανάγκες των Ελλήνων προσφύγων, βλέπε σχετικά: Κατερίνα Τσέκου, *Προσωρινά διαμένοντες... Έλληνες Πολιτικοί Πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας (1948-1982),* Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2010. Επίσης, για την "πειθαρχημένη ζωή κοινού προγράμματος" που έζησαν οι πολιτικοί πρόσφυγες στη Βουλγαρία, τις μεταβολές στην ταυτότητά τους, αλλά και τη δυσκολία προσαρμογής στην ελληνική πραγματικότητα -λόγω του ότι υπέστησαν ένα "πολιτισμικό σοκ κατά την επιστροφή τους- βλέπε: Katerina Tsekou, "The Greek Political Refugees in the People's Republic of Bulgaria", *Studia Territorialia,* I (2010/2011) 77-93.

εξέλιξη του υπαρκτού σοσιαλισμού στο βουλγαρικό χώρο. Ο Χαρτοματσίδης κατασκευάζει για το χαρακτήρα του ένα οικογενειακό περιβάλλον εξαιρετικά προσηλωμένο και πειθαρχημένο στις κομματικές νουθεσίες. Δε χάνει ωστόσο την ευκαιρία να πλαισιώσει με μια ελαφριά ειρωνεία το στοιχείο της υπερβολής ή του παράλογου που χαρακτηρίζει ορισμένες δομές του συστήματος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το περιστατικό κατά το οποίο ο νεαρός Ιωσήφ Σιδέρης επισκέπτεται για πρώτη φορά την κρατική κατασκήνωση. Η μητέρα του -η πλέον πιστή από την οικογένεια στο Κόμμα- αγωνιούσα παρακολουθεί τις κινήσεις του γιού της κρυφά, ώσπου η ίδια συλλαμβάνεται από τους υπεύθυνους της Κατασκήνωσης, ως πιθανή κατάσκοπος:

" Αλτ! Ψηλά τα χέρια! Σαστισμένοι μάνα και γιός είδαν μπροστά τους ένα μιλιτσιονέρο να τους απειλεί με το πιστόλι. Πλάι του το λυκόσκυλο έδειχνε τα κοφτερά του δόντια. 'Στο όνομα του λαού, σας συλλαμβάνω!" βροντοφώναξε το όργανο της τάξης. Η συντρόφισσα Βούλα προσπάθησε να δώσει κάποιες εξηγήσεις, μα ο μιλιτσιονέρος δεν καταλάβαινε τίποτα. 'Ξέρεις από πότε σε παρακολουθώ;' της είπε.

Με το που είχε κατέβει στο μικρό σταθμό, η συντρόφισσα Βούλα είχε προκαλέσει την περιέργειά του. Όχι μόνο με το κομψό ντύσιμό της και με αεράτο φέρσιμο! Η γυναίκα αυτή είχε κάτι το ύποπτο. Κι όταν την άκουσε να ρωτάει με ξενική προφορά για τον παιδικό σταθμό της Κεντρικής Επιτροπής, τότε πια ήταν σίγουρος. Φτιάχνοντας δήθεν το κραγιόν της, η άγνωστη είχε κοιτάξει στο καθρεφτάκι μήπως κάποιος την παρακολουθεί. Μετά, αντί να πάει προς την πύλη, κρύφθηκε στους θάμνους. Δεν υπήρχε πια καμία αμφιβολία πως ήταν ξένος πράκτορας, που είχε έρθει με κάποιον κακό σκοπό στην κατασκήνωση της Κεντρικής Επιτροπής. Ίσως για να οργανώσει σαμποτάζ! Ότι είχε το παιδί της εκεί, αν όντως ήταν δικό της αυτό το αγρίμι, που συνέχεια μούγκριζε και προσπαθούσε να τραβήξει την ουρά του σκύλου, έδειχνε μόνο πόσο εφευρετικός μπορεί να είναι ο εχθρός όταν θέλει να πετύχει τον σκοπό του"[422].

Το χαριτωμένο αυτό περιστατικό εικονοποιεί εύστοχα τη δυσπιστία και την καχυποψία που χαρακτήριζε το σύστημα, ενώ επίσης επισημαίνει το συνεχή φόβο για τον εξωτερικό εχθρό, που συνεπάγεται πρακτικές παρακολούθησης και κατασκοπείας, αλλά και την επικράτηση του παράλογου, μπροστά στο φόβο για το καθημερινό. Η οικογένεια του Μπρέγκα με το νου πάντοτε στην πατρίδα και σε έναν πιθανό επαναπατρισμό παραμένει πιστή στο Κόμμα, καθώς το καθεστώς εξελίσσεται. Προοδευτικά, ωστόσο, παραδίδεται η εικόνα ενός συστήματος υπό διάβρωση, όπου η αυξανόμενη αγωνία των ανθρώπων να μη θεωρηθούν πολιτικοί εχθροί οδηγεί σε κωμικοτραγικές συμπεριφορές. Ο Χαρτοματσίδης επιλέγει αυτή τη φορά τη

[422] Χρήστος Χαρτοματσίδης, *Οι περιπέτειες του Μπρέγκα,* Αθήνα, Πατάκης, 2000, σσ.36-37.

στρατιωτική θητεία του Μπρέγκα, ώστε να περιγράψει την ανάγκη των ανθρώπων να θεωρούνται, πέραν πάσης αμφιβολίας, υποστηρικτές του Κόμματος:

"Λίγο πριν φύγει φαντάρος, ένας θείος του Μπρέγκα τον είχε συμβουλέψει: 'Σιδέρη, παιδί μου, να προσέχεις τι μιλάς. Πολλοί θα σου παριστάνουν το φίλο, για να σε ρουφιανέψουν! Εσύ όμως πάντα πρέπει να τους απαντάς με τα καλύτερα λόγια για το στρατό!

'Ο θείος είχε δίκαιο' σκέφθηκε ο ήρωάς μας. 'Καλύτερα να είμαι προσεκτικός!' Κι άρχισε να εξηγεί στον τρουντοβάκο πόσο καλά περνάγανε στο πεζικό, με τις άδειές τους, το υπέροχο φαγητό και τις πεντακάθαρες τουαλέτες.

'Τι λέει, ρε' τρόμαξε με τη σειρά του και ο Μιουρσέλ. 'Μπας και είναι κάποιος υπεύθυνος της Κομσομόλ;' Γι' αυτό αποφάσισε να είναι μετρημένος στα λόγια του και να αποφεύγει τις παγίδες"[423].

Για την οικογένεια του Μπρέγκα η Δύση θεωρείται βάρβαρη. Παρά το γεγονός αυτό, η αφήγηση σταδιακά αποκαλύπτει μια ηθική και ιδεολογική πτώση εντός του Κόμματος, όπου οι συνεχείς επεμβάσεις της Κεντρικής Επιτροπής στις προσωπικές ζωές των μελών του εμφανίζουν το σκληρό πρόσωπό του. Η οικογένεια αποφασίζει στα μέσα της δεκαετίας του 1970 να επαναπατριστεί, όταν πλέον η πτώση της Χούντας και η νομιμοποίηση του ΚΚΕ επιτρέπουν μια πιθανή επιστροφή. Εξ αποστάσεως πια, αλλά με αμείωτο ενδιαφέρον, η οικογένεια παρακολουθεί και ζει τα γεγονότα που οδηγούν στην κατάρρευση του βουλγαρικού υπαρκτού σοσιαλισμού. Οι χαρακτήρες του Χαρτοματσίδη διαμορφώνουν πλέον ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον -τόσο από λογοτεχνική όσο και από κοινωνικο-ψυχολογική πλευρά- προφίλ, καθώς εικονίζονται σε μια ενδιάμεση κατάσταση, ευρισκόμενοι μεταξύ των δυσκολιών του επαναπατρισμού, του πολιτισμικού σοκ λόγω των διαφορών ανάμεσα σε Ελλάδα και Βουλγαρία, αλλά και της συναισθηματικής σύγχυσης αναφορικά με τη σοσιαλιστική Βουλγαρία. Η γλυκόπικρη γεύση που αναδύεται στο κείμενο, αφορά μια αίσθηση μεταξύ της νοσταλγίας για το παρελθόν, της ανάγκης να στραφεί το βλέμμα στο μέλλον και της ενδελεχούς, αντικειμενικής επισκόπησης των αποτελεσμάτων του σοσιαλιστικού εγχειρήματος:

"Τα δυναμικά γεγονότα προκάλεσαν ρήξη σ' αυτή την τόσο ενωμένη κι αγαπημένη οικογένεια. Η συντρόφισσα Βούλα υποστήριζε με πάθος το παλιό:

'Εγώ δεν απαρνιέμαι τις ιδέες μου!' έλεγε. Ενώ ο σύντροφος Βασιλάκης, που, ως γνωστόν, ήδη είχε κάνει κάποιες ιδεολογικές παραχωρήσεις, ήταν με όλη του την καρδιά με το μέρος των αλλαγών:

[423] Ό.π., σ.109.

'Τζάμπα θυσίασαν τον κοσμάκη! Τόσα χρόνια όλο ψέματα μας έλεγαν!' μουρμούριζε αγανακτισμένος, κι έτσι προκαλούσε την οργή της συντρόφισσας Βούλας:

'Και τότε, γιατί δε σηκωνόσουνα στις συνελεύσεις να τους κριτικάρεις!' του αγρίευε, μα ο σύντροφος Βασιλάκης ήξερε τι να της απαντήσει.

'Γιατί θα με στέλναν στη Σιβηρία! Μαζί με το Ζαχαριάδη!'"[424].

"Την επόμενη άνοιξη, αμέσως μετά τη γέννα [...], ο νεαρός Ιωσήφ μπόρεσε να πεταχτεί μέχρι τη Σόφια.[...] Μέσα στη γενική ευφορία του επέτρεψαν το ταξιδάκι. Πόσο μπερδεμένος, όμως, γύρισε πίσω. Μέχρι εκείνη τη στιγμή δεν είχε ξεκαθαρίσει μέσα του με ποιούς είναι. Όταν έβλεπε τις εκπομπές με τα γκουλάγκ, αγανακτούσε κι ο ίδιος με τις θηριωδίες. Όταν άκουγε όμως τα επαναστατικά τραγούδια όπως τη Βαρσαβιάνκα, Το θωρηκτό Βαριάγκ κι άλλα, αισθανόταν πως ήταν κομμάτι από το παρελθόν του, από τα νιάτα του"[425].

Αυτός ο εσωτερικός συναισθηματικός -και όχι μόνον- διχασμός των πολιτών των πρώην Λαϊκών Σοσιαλιστικών Δημοκρατικών έχει απασχολήσει τη σύγχρονη ερευνητική κοινότητα, περιγραφόμενος με όρους όπως "μετα- κομμουνιστική νοσταλγία". Ειδικά όσον αφορά τη Βουλγαρία [426], φαίνεται ότι αυτή η τάση εκφράστηκε κυρίως μέσω ανεκδότων για το καθεστώς [427]. Η μετα- κομμουνιστική νοσταλγία αντανακλά κυρίως την παραδοχή για το αδύνατο της επιστροφής στο παρελθόν: επιχειρώντας να οριοθετήσει μια "τυπολογία της κομμουνιστικής νοσταλγίας" η Maria Todorova επισημαίνει ότι μέρος αυτής της νοσταλγικής τάσης συνδέεται με την αναζήτηση του αισθήματος της ασφάλειας και της σταθερότητας, την επιθυμία όσων ζούσαν πράγματι στα σοσιαλιστικά καθεστώτα, να μη θεωρούν εαυτούς σκλάβους, την ανάγκη για επιστροφή στη νεότητα, αλλά και το ενδιαφέρον και την περιέργεια των νεότερων γενεών για τα παρελθόντα γεγονότα[428]. Ακριβώς αυτό είναι το ψυχολογικό προφίλ βάσει του οποίου ο Χαρτοματσίδης σκιαγραφεί

[424] Ό.π., σ.91.
[425] Ό.π., σ. 193.
[426] Σημ: Για το θέμα γενικά και ειδικότερα σχετικά με την περίπτωση της βουλγαρικής επαρχίας, βλέπε Gerald W. Greed, " Strange Bedfellows: Socialist Nostalgia and Neoliberalism in Bulgaria", (σσ. 29-45) στο: Συλλογικό, *Post- Communist Nostalgia,* New York- Oxford, Berghahn Books, 2010.
[427] Σημ: Η Maria Todorova, στο άρθρο της "Introduction- From Utopia to Propaganda and Back" (Συλλογικό, *Post- Communist Nostalgia,* ό.π., σσ. 1-16), αναφέρει ένα χαρακτηριστικό σχετικό ανέκδοτο, που δείχνει μια διφορούμενη στάση απέναντι στο σοσιαλισμό: μια γυναίκα, σηκώνεται ένα βράδυ από το κρεβάτι της σε κατάσταση πανικού. Τρέχει αρχικά στο μπάνιο και ελέγχει το κουτί των πρώτων βοηθειών. Στη συνέχεια, τρέχει προς την πλευρά της κουζίνας και ανοίγει το ψυγείο και τελικά κατευθύνεται προς το παράθυρο, όπου εξετάζει την κίνηση έξω στον δρόμο. Όταν ο άντρας της την ρωτά τι συμβαίνει, εκείνη του απαντά ότι είχε ένα φρικτό εφιάλτη, στον οποίο έβλεπε ότι μπορούσε να αγοράσει φάρμακα, το ψυγείο της ήταν απόλυτα γεμάτο και οι δρόμοι ήταν καθαροί και ασφαλείς. Ο άντρας εύλογα αναρωτιέται πώς γίνεται αυτό το όνειρο να χαρακτηρίζεται ως εφιάλτης, με τη γυναίκα του να απαντά: "Νόμιζα πως οι Κομμουνιστές επέστρεψαν στην εξουσία".
[428] Maria Todorova, "Introduction- From Utopia to Propaganda and Back", ό.π., σσ.7-8.

τους χαρακτήρες του: διχασμένους ανάμεσα στο φόβο για το μέλλον και την αγωνία τους για την πρόσληψη του παρελθόντος.

Το ελληνικό κράτος ως δυτικός, ισχυρός παράγων στο μυθιστόρημα *Σχέδιο Balkan Tourist* του Κώστα Μπούρη

Το "βασισμένο στη μαρτυρία ενός δημοσιογράφου" μυθιστόρημα του Κώστα Μπούρη *Σχέδιο Balkan Tourist* εν πολλοίς αναπαράγει γνωστές στερεοτυπικές κατασκευές για το βαλκανικό χώρο, με τον τελευταίο να εικονίζεται ως "πυριτιδαποθήκη της Ευρώπης". Η αφήγηση ακολουθεί τα βήματα ενός Έλληνα πρώην μυστικού πράκτορα, ο οποίος επιστρέφει στο χώρο της άλλοτε ενωμένης Γιουγκοσλαβίας, κατέχοντας διπλή ιδιότητα. Διατηρεί την ταυτότητα του δημοσιογράφου, αλλά μόνο ως κάλυψη της απόκρυφης δράσης του: στην πραγματικότητα φέρει την ευθύνη να μεταφέρει στην ελληνική Εθνική Υπηρεσία Πληροφοριών τις εξελίξεις στην ταραχώδη Βαλκανική. Τόπο της αφήγησης αποτελούν περιοχές, όπως η Πρίστινα, το Κόσοβο[429] -όπου Σέρβοι και Αλβανοί μάχονται για την αυτονόμησή του ή μη- αλλά και ο ευρύτερος χώρος των Σκοπίων. Το μυθιστόρημα αναδύει μια ατμόσφαιρα γενικής και εντονότατης αβεβαιότητας και καχυποψίας, όπου το αίσθημα της εμπιστοσύνης εκλείπει παντελώς. Ο βαλκανικός χώρος εικονοποιείται ως πιόνι ενός ευρύτερου σχεδίου, μιας παρτίδας σκακιού ανάμεσα στην Ευρώπη και στις Η.Π.Α: αναγνωρίζεται έτσι η εμπλοκή της αμερικανικής κυβέρνησης στη Βαλκανική, ως ένας νέος παράγοντας, εκτός από την -υπαρκτή και συνεχιζόμενη ήδη από τους προηγούμενους αιώνες- ανάμιξη των

[429] Σημ: Η αναφορά του Μπούρη στο Κόσοβο αποτελεί μια από τις εξαιρετικά σπάνιες ελληνικές λογοτεχνικές απεικονίσεις της περιοχής. Με επίκεντρο την αλλαγή της χιλιετίας, παρατηρείται ένα έντονο ελληνικό εκδοτικό ενδιαφέρον σχετικά με την περιοχή, τόσο σε επίπεδο μελετών, όσο και σε επίπεδο αρθρογραφίας. Οι μελέτες αυτές στην πλειονότητά τους αφορούν υβρίδια μεταξύ ιστορικών, κοινωνικών και πολιτικών ερευνών, όπου επισημαίνονται οι ευθύνες της διεθνούς κοινότητας στην αυξανόμενη ένταση, εξετάζονται οι ιστορικές αιτίες των προστριβών στην περιοχή του Κοσόβου, αλλά και ο φαύλος κύκλος του εθνικισμού στα Βαλκάνια, διερευνάται η συσχέτιση του προβλήματος με το αλβανικό όραμα περί εθνικής ολοκλήρωσης και αναζητούνται βιώσιμες λύσεις. Βλέπε σχετικά Συλλογικό, *Το Κόσοβο και οι αλβανικοί πληθυσμοί της Βαλκανικής*, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 2000. Βλέπε ακόμα: Θάνος Βερέμης, *Κοσσυφοπέδιο- Η μακρόσυρτη απειλή,* Αθήνα, Σιδέρης, 2000, Βλέπε επίσης Ευάγγελος Κωφός, *Το Κοσσυφοπέδιο και η αλβανική ολοκλήρωση-: Το άχθος του χθες- το άγχος του αύριο,* Αθήνα, Παπαζήσης, 1998. Βλέπε, επιπλέον, Στέφανος Πεσμαζόγλου, *Κόσοβο: η διττή ύβρις- Επιτήρηση και Τιμωρία,* Αθήνα, Πατάκης, 2000. Βλέπε τέλος Βενιαμίν Καρακωστάνογλου, "The ethnic conflict in Kosovo- A test case for international borders", Südosteuropa-Gesellschaft (1995) 152-163. Σχετικά δε με τον τρόπο με τον οποίο κάλυψε ο ελληνικός τύπος τη διαμάχη στο Κόσοβο, βλέπε: Χριστόδουλος Γιαλλουρίδης & Βιβή Κεφαλά, *Κόσοβο: η εικόνα του πολέμου- Όψεις σύγχρονου μιλιταριστικού ανθρωπισμού,* Αθήνα, Σιδέρης, 2001.

ευρωπαϊκών μεγάλων δυνάμεων. Συγχρόνως θίγεται και η παράμετρος της τυφλής βίας που εξαπολύει η Δύση προς τα Βαλκάνια:

"Ήδη είχαν διανύσει αρκετά χιλιόμετρα με κατεύθυνση τον νότο, για να γλιτώσουν από τις βόμβες των νατοϊκών, αλλά και από το μένος των επίλεκτων κυβερνητικών μονάδων. Μουσουλμάνοι στο θρήσκευμα, δεν ήθελαν να μείνουν στο χωριό τους, και ο φόβος του άγνωστου μέλλοντος τους οδηγούσε στην προσφυγιά. Δε μιλούσε κανείς τους. Μόνο προχωρούσαν. Κι ήταν όλοι τόσο κουρασμένοι! [...] Ο τελευταίος ήχος που άκουσαν οι δύσμοιροι, ήταν ίσως το κλάμα του μωρού το οποίο ζητούσε να το θηλάσει η μάνα του. Έξαφνα, η γη άστραψε, το χώμα τινάχτηκε βίαια και μαζί του άνθρωποι, ζώα και μηχανές. Σώματα ανθρώπινα πέταξαν μακριά, κορμιά διαλύθηκαν στον αέρα και έσκασαν κατόπιν στο έδαφος, μέσα σε μικρές λίμνες αίματος. [...] Την ίδια στιγμή , ο επικεφαλής του σμήνους σήκωνε τον λεβιέ για να αποφύγει να περάσει το όριο του βελγνεκούς των αντιαεροπορικών. Μέρα μεσημέρι, και ο θάνατος είχε εξαπολυθεί δευτερόλεπτα νωρίτερα με στόχο κάποια ίλη αρμάτων του σέρβικου στρατού... Δήθεν" [430].

Το συγκεκριμένο χωρίο ενσαρκώνει εύστοχα μια υπαρκτή ιδέα στη νεοελληνική κουλτούρα σχετικά με το βαλκανικό χώρο. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, ήδη από το 18ο αιώνα, πλείστα κείμενα δυτικής προέλευσης -κυρίως ταξιδιωτικής λογοτεχνίας- συνέδεσαν τα Βαλκάνια με τη βαρβαρότητα και τη γενικευμένη βία. Σ' ένα σημαντικό τμήμα νεοελληνικών κειμένων, ωστόσο, η έννοια της βίας δε συνδέεται a priori με τη Βαλκανική: οι ευθύνες της Δύσης αναφορικά με τη συσσωρευμένη παραγωγή βιαιοτήτων στα Βαλκάνια δεν αποσιωπούνται, όπως επίσης μνημονεύεται και η βαρβαρότητα που επέδειξε ο δυτικός παράγοντας στο βαλκανικό χώρο, αφενός ώστε να επιβάλει την ειρήνη και αφετέρου ώστε να ελέγξει την περιοχή και να προωθήσει τα συμφέροντά του. Από την άλλη πλευρά, εξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι και η εικόνα της Ελλάδας στο εξεταζόμενο μυθιστόρημα. Το ελληνικό κράτος εικονίζεται ως ένας ισχυρός παράγων επηρεασμού της πολιτικής που ακολουθείται στα Βαλκάνια, συντασσόμενος μάλλον ανοιχτά με τη δυτική πλευρά.

Στο μυθιστόρημα του Μπούρη, η συγκριτική διάθεση μεταξύ Ελλάδας και Βαλκανίων γίνεται κατανοητή άλλοτε με έμμεσο και άλλοτε με άμεσο τρόπο. Επισημαίνεται για παράδειγμα ότι οι Έλληνες δεν είναι φιλοπόλεμος λαός, εν αντιθέσει με τη σερβική νοοτροπία περί πολεμικής λύσης στα προβλήματα που ανακύπτουν [431] · αντίστοιχα, η Ελλάδα εκλαμβάνεται ως το αντίθετο των πολυτάραχων Βαλκανίων[432], ενώ το βιοτικό επίπεδο στον ελληνικό χώρο κρίνεται ως

[430] Κώστας Μπούρης, *Σχέδιο Balkan Tourist,* Αθήνα, Σύγχρονοι Ορίζοντες, 2007, σσ. 124-125.
[431] Ό.π., σ.11.
[432] Ό.π., σσ. 89-90.

χαοτικά ανώτερο από το αντίστοιχο των Σκοπίων, ή ακόμη και της Σερβίας[433]. Μέρος των συζητούμενων συνθηκών αποτελούν τις αιτίες βάσει των οποίων παγιώθηκε στη νεοελληνική κουλτούρα η αντίληψη περί ανωτερότητας της Ελλάδας στη Βαλκανική. Αναφέρομαι στη μη εμπλοκή της Ελλάδας σε -εμφύλιους ή μη- πολέμους, έπειτα από τη δεκαετία του 1940, τη συμπόρευση με την ευρωπαϊκή προοπτική, ως μέλος της Ε.Ε., αλλά και -τουλάχιστον μέχρι την εμφάνιση της σύγχρονης ελληνικής οικονομικής κρίσης- την οικονομική της σταθερότητα, ειδικότερα εν συγκρίσει με τις ασταθείς, βαλκανικές μετα- κομμουνιστικές οικονομίες. Συνέπεια των ανωτέρω είναι η περαιτέρω προσέγγιση, στο νεοελληνικό φαντασιακό, του νεοελληνικού χώρου με τη Δύση και η ταυτόχρονη απομάκρυνσή του από τα Βαλκάνια.

Ειδικής μνείας αξίζει το γεγονός ότι το παρόν μυθιστόρημα εμπεριέχει μια από τις ελάχιστες[434] εικονοποιήσεις των Σκοπίων στη νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή. Μολονότι ο συγγραφέας φαίνεται ότι αποδέχεται την -παγιωμένη στη νεοελληνική κουλτούρα- ιδέα περί της αδιαμφισβήτητης ελληνικότητας της περιοχής της Μακεδονίας, έχει ενδιαφέρον η εικονοποίηση του λαού των Σκοπίων ως θύματος σκοτεινών, γεωπολιτικών συμφερόντων. Γενικότερα, ο βαλκανικός χώρος παρουσιάζεται ως ένα μείγμα φτώχειας, εθνικιστικών εξάρσεων, προπαγανδιστικών δομών, δύσβατων και υποανάπτυκτων περιοχών, που ωστόσο δεν έχει απολέσει τη φυσική ομορφιά, την περηφάνια και την αγριότητά του. Προσλαμβάνεται ωστόσο επιπλέον ως αποσταθεροποιητικός παράγοντας και ως αχίλλειος πτέρνα στην προσπάθεια για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Τα δε σοσιαλιστικά καθεστώτα της Βαλκανικής κρίνονται επίσης με εμφανή αρνητική διάθεση: η χοτζική Αλβανία θεωρείται ως συνώνυμο του Μεσαίωνα, ενώ ο συγγραφέας αναφέρεται επανειλημμένα στις διακρίσεις του καθεστώτος του Tito στην πρώην ενωμένη Γιουγκοσλαβία. Μάλιστα, επισημαίνεται ότι οι διακρίσεις αυτές δημιούργησαν

[433] Ό.π., σ.94.

[434] Σημ: Η χρησιμοποίηση των Σκοπίων ως σκηνικό της αφήγησης σπανίζει στην ελληνική λογοτεχνική παραγωγή. Ένα τέτοιο κείμενο είναι το μυθιστόρημα του Κωνσταντή Σταυρόπουλου, *Βαλκάνια Εξπρές,* Αθήνα, Κριτική, 2016. Ωστόσο, ο Σταυρόπουλος δεν ερμηνεύει ιδιαίτερα το βαλκανικό τοπίο και δη εκείνο των Σκοπίων. Αντίθετα, ο βαλκανικός χώρος δε φαίνεται να διαφέρει ιδιαίτερα από την εικονοποίηση χωρών της Βαλτικής, για τις οποίες γίνεται λόγος στην αρχή του κειμένου, χωρίς επιπλέον να παρέχεται μια ουδέτερη απεικόνιση των Βαλκανίων. Ακριβώς γι' αυτό το λόγο, δε μελετάται και εδώ.

ρευστές συνθήκες και τέτοια ένταση που προοδευτικά οδήγησαν στην πολυδιάσπαση και στις εμφύλιες, τραγικές συγκρούσεις στη Βαλκανική[435].

Σταύρος Τζίμας: η έξαρση των κοινωνικών αντιθέσεων στη μεταχοτζική Αλβανία, η πτώση ενός σοσιαλιστικού παραδείσου και η "Ελλάδα της δεκαετίας του 60"

Το 2010 ο δημοσιογράφος Σταύρος Τζίμας εκδίδει την προσωπική του μαρτυρία για τη μετακομμουνιστική Αλβανία, υπό τον τίτλο *Στον αστερισμό του εθνικισμού.* Η διήγηση, κράμα προσωπικών εμπειριών και ιστορικών στοιχείων, έχει ως αντικείμενό της τη μετα-χοτζική Αλβανία των αρχών της δεκαετίας του 1990. Ο Τζίμας καταγράφει αυθεντικές, όσο και σκληρές εικόνες της γειτονικής χώρας, αμέσως μετά την κατάρρευση του άλλοτε παντοδύναμου καθεστώτος. Η ανυπαρξία κρατικών δομών, η ταλαιπωρία και η πτώση του αλβανικού λαού, αλλά και το κλίμα γενικής καχυποψίας που προμηνύει εξάρσεις κοινωνικοπολιτικών αντιθέσεων, εκλαμβάνονται ως ευλογοφανείς απόρροιες της επί σειρά δεκαετιών σοσιαλιστικής πολιτικής που ακολουθήθηκε στον αλβανικό χώρο. Οι δυτικές προδιαγραφές φαίνεται να αποτελούν ουτοπία για τον αλβανικό λαό, ενώ η Ελλάδα, ειδικότερα σε σχέση με τη σύγχρονη επικρατούσα αλβανική κατάσταση, εκπέμπει μια σαφώς δυτικότερη εικόνα, χωρίς ωστόσο να παραγνωρίζονται οι δικές της ευθύνες, αναφορικά με τις προβληματικές σχέσεις με το γειτονικό κράτος.

Η αποτύπωση της επόμενης μέρας στην Αλβανία μετά την πτώση του Hoxha αποκαλύπτει μια ερειπωμένη χώρα, ανθρώπους ρακένδυτους, κοινωνικές αντιθέσεις, αναζωπύρωση του φαινομένου της βεντέτας που είχε απαγορευθεί επί κομμουνισμού, αλλά και μια πρωτοφανή ένταση στις διμερείς σχέσεις της χώρας με την Ελλάδα[436]. Η αφήγηση του Τζίμα ενσωματώνει δύο παράλληλες προβληματικές: αφενός αντικείμενο πραγμάτευσης γίνεται ο σύγχρονος αλβανικός χώρος και αφετέρου αποτυπώνονται οι ελληνοαλβανικές σχέσεις τις περιόδου. Είναι γεγονός πως μετά την πτώση του αλβανικού κομμουνισμού, οι σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας διέρχονται σε ένα νέο στάδιο. Επιπλέον, η συσσώρευση χιλιάδων Αλβανών μεταναστών στον ελληνικό χώρο, μετά το άνοιγμα των συνόρων στις αρχές της δεκαετίας του 1990, οδηγεί σε συγκρουσιακές καταστάσεις: στην αλβανική πλευρά καλλιεργείται ένα ανθελληνικό μένος, ενώ αντίστοιχα, η ελληνική πτυχή της έντασης

[435] Κώστας Μπούρης, *Σχέδιο Balkan Tourist*, όπ, σ. 322.
[436] Σταύρος Τζίμας, *Στον αστερισμό του εθνικισμού,* Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο,2010, σ.13.

διαμορφώνει έναν ρατσιστικό λόγο ενάντια στο αλβανικό έθνος. Η μαρτυρία του Τζίμα αποτελεί επί της ουσίας μια ρεαλιστική περιγραφή όσων έχουν επιχειρήσει να καταγράψουν διάφορες διεθνείς μελέτες. Στον απόηχο της πτώσης του καθεστώτος του Hoxha η Αλβανία, αναζητώντας ακόμη την εθνική της ταυτότητα, χαρακτηρίζεται από παντελή άγνοια της δυτικής κουλτούρας, πλήρη εσωτερική αναρχία, απομόνωση, οπισθοδρομικότητα, αλλά και από τη ραγδαία αύξηση μιας σκληρότατης εγκληματικότητας: στοιχεία που συνθέτουν μια γενική ατμόσφαιρα βαρβαρότητας με έντονα τα σημάδια του πριμιτιβισμού[437].

Καθώς το έργο του Τζίμα αποτελεί μια μαρτυρία για τη μετα-κομμουνιστική Αλβανία, θα μπορούσε να συζητηθεί παράλληλα με τα ελληνικά κείμενα της δεκαετίας του 1980, τα οποία εξετάζουν επίσης τον αλβανικό χώρο. Έχοντας στο νου ελληνικές φαντασιώσεις της χοτζικής Αλβανίας ως σοσιαλιστικού παραδείσου διαβίωσης και προόδου του νέου -απαλλαγμένου από τα δυτικά ελαττώματα- τύπου ανθρώπου, η σύγκριση των ανωτέρω εικόνων, με όσα μεταφέρει ο Τζίμας, ως αυτόπτης μάρτυρας, στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό μετά το τέλος της αλβανικής απομόνωσης, είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα. Διασχίζοντας σημαντικό τμήμα της Αλβανίας ο συγγραφέας αρχικά εστιάζει στο χαμηλό έως ανύπαρκτο πνευματικό επίπεδο των πολιτών και στα απομεινάρια του σοσιαλιστικού ρεαλισμού και της σταλινικής αρχιτεκτονικής:

"Η Κορυτσά, η πόλη των γραμμάτων και των τεχνών του μεσοπολέμου, φαινόταν, μετά μισό αιώνα ύπνου, να μην μπορεί να συνέλθει από τη μακρά νύχτα της πνευματικής απραξίας. Η σοσιαλιστική αρχιτεκτονική και ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός κυριαρχούσαν στον πολεοδομικό της ιστό και μόνο κάποια από τα ελάχιστα παλαιά αρχοντικά που είχαν γλιτώσει ανέδιδαν τα ξεθωριασμένο άρωμα της εποχής του μεσοπολέμου, όταν η πόλη μεγαλουργούσε. Κάναμε μια στάση στην αγορά, για να προμηθευτούμε νερό. Τι εικόνες! Πουλούσαν από ελληνικά τσιγάρα Καρέλια, αναψυκτικά, φτηνά ρούχα και παπούτσια, έως κότες, μοσχάρια, άλογα, πρόβατα και γαϊδούρια. Είχαμε πέσει σε μια λαϊκή αγορά και συνάμα ζωοπανήγυρη, σαν αυτές που γινόταν στην ελληνική επαρχία του '50 και του '60"[438].

Το σκηνικό που περιγράφει ο Τζίμας είναι καθηλωτικό: μια χώρα σπαρμένη από άκρη σε άκρη με τα γνωστά πολυβολεία 'μπούνκερ'[439], πόλεις καταθλιπτικές,

[437] Σημ: Για μια εξαντλητική και άκρως ενδιαφέρουσα μελέτη επί του θέματος, βλέπε σχετικά το έργο των James Pettifer και Miranda Vickers, *Αλβανία: από την αναρχία σε μια βαλκανική ταυτότητα,* ό.π., και ειδικότερα τις σελίδες 14-15, 71-75, 201, 219-227 και 229.

[438] Σταύρος Τζίμας, ό.π., σσ. 29-30.

[439] Σημ: Τα "μπούνκερ" ήταν διάσπαρτα στην αλβανική επικράτεια πολυβολεία, κατασκευασμένα επί εποχής Χότζα. Κατασκευάστηκαν ως μια απαραίτητη αλβανική αμυντική πρόβλεψη έναντι μιας

βρώμικα μέρη όπου κυριαρχεί η μυρωδιά του ποτού, αναβίωση του εθιμικού νόμου και της βεντέτας, ανεξέλεγκτη δράση ληστών και ανταρτών[440]. Ο αλβανικός λαός παρουσιάζεται ως αδαής σχετικά με την έννοια της Δημοκρατίας, εγκλωβισμένος στην τήρηση του εθιμικού δικαίου. Η εικονοποίηση της κατάστασης στο εσωτερικό της Αλβανίας, ως μιας χώρας παραδομένης στη δράση των ανταρτών και των ληστών, σοκάρει τον αναγνώστη. Είναι μάλλον περιττό να σημειωθεί πως η περιγραφόμενη αναρχία, η πάλη για την εξουσία από διάφορες συμμορίες και τα αλλεπάλληλα περιστατικά τρόμου, έρχονται σε πλήρη αντίθεση με τις δυτικές ή και τις νεοελληνικές δομές. Αν και δεν θεωρώ ότι η διήγηση του Τζίμα αναδύει κάποια αίσθηση ανωτερότητας απέναντι στο αλβανικό έθνος, εντούτοις χαρακτηρίζεται από μια δυτική ματιά. Μάλιστα, η σύνδεση της σύγχρονης Αλβανίας με μια προγενέστερη Ελλάδα αποτελεί μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα ιδέα, της οποίας οι συνδηλώσεις θα συζητηθούν εκτενέστερα αργότερα.

Η έκπληξη του συγγραφέα αναφορικά με ορισμένα στοιχεία του αλβανικού -υπό ανασυγκρότηση- κράτους και κυρίως όσον αφορά την επικρατούσα αναρχία θυμίζει αντίστοιχες αντιδράσεις δυτικών περιηγητών της βαλκανικής χερσονήσου, κατά τη διάρκεια του 18ου και του 19ου αιώνα. Μάλιστα, το μοτίβο της ληστείας, της αναρχίας και της επικινδυνότητας της διάβασης των αλβανικών βουνών και δρόμων, επανέρχεται εδώ, διανθισμένο μάλιστα με την αίσθηση μιας συνεχούς πάλης για τον έλεγχο της εκάστοτε αλβανικής περιοχής:

"Εκείνο που μας έκανε να τρέμουμε ήταν οι Μερσεντές με τους μασκοφόρους, που έτρεχαν δαιμονισμένα στο οδόστρωμα ˙ από κάθε μια που μας προσπερνούσε ή μας συναντούσε και έβλεπαν οι επιβάτες της τα αυτοσχέδια σήματα της TV που βάζαμε στα παρμπρίζ, για να ξέρουν ότι είμαστε δημοσιογράφοι, ξεπρόβαλλε και ένα καλάσνικοφ που μας σημάδευε, έτσι, για πλάκα, ή έριχνε και μια ριπή στον αέρα! [...]Σε κάθε ένα από αυτά τα μπλόκα έπρεπε να δείξεις το διαβατήριο σου, τουλάχιστον σε τρεις-τέσσερις μασκοφόρους, που κρατούσαν ένα καλάσνικοφ ή οπλοπολυβόλο με δίμετρη ταινία περασμένη στους ώμους, πέντε ως έξι χειροβομβίδες και δύο πιστόλια, να σε ρωτήσουν από ποιο κανάλι είσαι -ραδιόφωνα, εφημερίδες, πρακτορεία ειδήσεων δε μετρούσαν σ' αυτούς, ήθελαν εικόνα- και ύστερα να προχωρήσεις, αφού τους δώσεις και κανένα πακέτο τσιγάρα Καρέλια ή Marlboro"[441].

πιθανής εχθρικής εισβολής από τη Δύση. Ο συνολικός αριθμός των 'μπούνκερ' στην αλβανική επικράτεια από σχετικές διηγήσεις, κυμαίνονται από 75.000 έως και 400.000. Σύμφωνα με τον Τζίμα, τα "μπούνκερ" είχαν επιπλέον έναν ιδιαίτερα σημαντικό συμβολικό χαρακτήρα, καθότι "όλος αυτός ο φοβερός ιστός από μπετόν και ατσάλι λειτουργούσε κυρίως ως ένας μηχανισμός κατατρομοκράτησης και πολιτικής χειραγώγησης των πολιτών", επί καθεστώτος Χότζα.

[440] Σταύρος Τζίμας, ό.π., σσ. 25-32.

[441] Ό.π., σ.158.

Πέρα από την αντιθετική με τα δυτικά κράτη εικόνα της Αλβανίας, την "υπεροψία των Ελλήνων προς τους "πεινασμένους Αλβανούς" ή τον "αντιαλβανισμό, στα όρια του ρατσισμού"[442] που κυριάρχησε στην Ελλάδα στη δεκαετία του 1990, ειδική μνεία πρέπει να γίνει σχετικά με την όξυνση των εθνικιστικών τάσεων μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας. Η μια πλευρά της ανωτέρω προβληματικής συνδέεται στενά με τις μακροχρόνιες διεκδικήσεις των δύο κρατών στην Βόρεια Ήπειρο[443] · ωστόσο, το φαινόμενο του εθνικισμού στη Βαλκανική γενικότερα και στην περιοχή ειδικότερα συσχετίζεται επιπλέον με τη θρησκεία. Όπως προαναφέρθηκε δε, σε κανένα σημείο του κειμένου δεν παραγνωρίζονται οι ευθύνες της ελληνικής πλευράς στην εθνικιστική κρίση, είτε αυτές ανήκουν στην πολιτική ηγεσία είτε συνδέονται με την αντίστοιχη θρησκευτική. Επιπλέον, ο Τζίμας αναφέρεται ανοιχτά στη δυτική διάθεση ελέγχου και σταθεροποίησης της κατάστασης στο βαλκανικό χώρο[444], θέση αποδεκτή στη νεοελληνική κουλτούρα τόσο κατά τον 19ο, όσο και κατά τον 20ο αιώνα.

Η διεύρυνση του βαλκανικού μύθου, για την οποία έγινε λόγος σε άλλα κείμενα της περιόδου, επιβεβαιώνεται και εδώ. Αμέσως μετά την πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού και το τέλος του απομονωτισμού για τις βαλκανικές χώρες, μεταφέρονται στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό οι πρώτες καταγραφές της πραγματικής κατάστασης στο εσωτερικό των βαλκανικών κρατών. Το αυξανόμενο ενδιαφέρον του ελληνικού αναγνωστικού κοινού για τις βαλκανικές χώρες συνδέεται με την αντίστοιχη αύξηση της παραγωγής τεκμηρίων που έχουν ως αντικείμενό τους

[442] Ό.π., σ.92 και σσ.224-225.

[443] Σημ: Το ελληνικό ενδιαφέρον για την περιοχή της Βορείου Ηπείρου αποδεικνύεται συνεχές, καθώς ο ερευνητής θα βρει έναν αξιοσημείωτο αριθμό μελετών το μεγαλύτερο μέρος των οποίων παραθέτουν στοιχεία αναφορικά με την ελληνικότητά της. Ορισμένες από τις μελέτες για τις οποίες γίνεται εδώ λόγος είναι γραμμένες από ειδικούς ερευνητές, ενώ ορισμένες άλλες όχι · κάποιες είναι νηφάλιες και ορισμένες άλλες εκπέμπουν μια αλυτρωτική ρητορική. Σε γενικές γραμμές, θεωρώ ότι ο ελληνικός λόγος για την Βόρεια Ήπειρο, τουλάχιστον αναφορικά με τις επιστημονικές ή μη μελέτες, ενσωματώνει, ως ένα σημείο, στοιχεία αντίστοιχα με τον ελληνικό λόγο που εκφέρεται για την περιοχή της Μακεδονίας. Βέβαια, τα λογοτεχνικά τεκμήρια που εξετάζουν τις δύο περιοχές, δεν είναι σε καμία περίπτωση συγκρίσιμα μεγέθη: η ελληνική λογοτεχνική παραγωγή, έριξε το βάρος της σαφώς περισσότερο στο μακεδονικό χώρο. Σχετικά με τις ελληνικές θέσεις αναφορικά με το βορειοηπειρωτικό ζήτημα, βλέπε Σταύρος Λυγερός, "Το Βορειοηπειρωτικό ζήτημα: ο αλβανικός εθνικισμός και οι ελληνικές ανακολουθίες", *Τετράδια Πολιτικού Διαλόγου και έρευνας* 1994 (35) 35-47. Βλέπε ακόμα Νικόλαος Πατσέλης, *Η Β. Ήπειρος και τα φυσικά της σύνορα*, Εκδοτικός Οίκος Βασιλείου, Αθήνα, [χ.χ]. Βλέπε επιπλέον Θαλής Μυλωνάς, *Το βορειοηπειρωτικό στο κατώφλι της εθνικής μειοδοσίας,* Αθήνα, Σιδέρης, 1987. Βλέπε επίσης Κωνσταντίνος Κυριακού *Οι ξεχασμένοι ήρωες- Η τραγωδία του βορειοηπειρωτικού ελληνισμού μέσα από τα βάσανα και τις ομολογίες οικογενειών μαρτύρων*, Αθήνα, Νέα Θέσις, 2000. Βλέπε, τέλος, Νίκος Υφαντής, *Η Βόρειος Ήπειρος χθες και σήμερα*, Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, Ιωάννινα, 1993, αλλά και Μητροπολίτης Σεβαστιανός, *Εσταυρωμένη Ήπειρος*, Αθήνα, [χ.ο], 1986.

[444] Σταύρος Τζίμας, ό.π., σ.149.

τα μετα-κομμουνιστικά Βαλκάνια[445]. Παράλληλα, τα νεοελληνικά κείμενα της ακριβώς προηγούμενης χρονικής περιόδου αποκτούν επιπλέον ενδιαφέρον, καθώς πρόκειται για τεκμήρια εν δυνάμει συγκρίσιμα με τα περισσότερα σύγχρονα νεοελληνικά σχετικά έργα. Στο κείμενο του Τζίμα, η παραπάνω συνθήκη, σε συνδυασμό με την άνοδο του εθνικισμού, τις συνεχείς δολοπλοκίες μεταξύ των κυβερνήσεων, αλλά και την προσπάθεια ελέγχου της κατάστασης από δυτικά συμφέροντα, δημιουργούν μια ρεαλιστική γραφή με δημοσιογραφική γλώσσα. Εξάλλου, τα είδη της μαρτυρίας και του ντοκουμέντου, γραμμένα κυρίως από Έλληνες ανταποκριτές στις βαλκανικές χώρες, γίνονται δημοφιλή στο εσωτερικό της χώρας, καθώς παρέχουν μια άμεση ματιά στον αναγνώστη, μια ευκαιρία να ανακαλύψει το εσωτερικό χωρών για τις οποίες τα προηγούμενα χρόνια οι πληροφορίες υπήρξαν λίγες και συγκεχυμένες, ενώ ο λόγος για εκείνες βασιζόταν σε ιστορίες ευρισκόμενες στο όριο μεταξύ αλήθειας και μύθου.

Ο αλβανικός πριμιτιβισμός, η χοτζική Αλβανία και η αναζήτηση μιας νέας αλβανικής εθνικής ταυτότητας: η μυθιστοριογραφία του Τηλέμαχου Κώτσια

Ο Τηλέμαχος Κώτσιας, γεννηθείς στη Βόρεια Ήπειρο, αφιερώνει το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος της μυθιστοριογραφίας και της διηγηματογραφίας του στον αλβανικό χώρο, καθώς και στην αλληλεπίδραση του ελληνικού με το αλβανικό στοιχείο, τόσο στην Ελλάδα, όσο και στη σοσιαλιστική Αλβανία. Το σύνολο του έργου του καλύπτει χρονικά ένα εξαιρετικά εκτενές διάστημα: τόπο της μυθοπλασίας του αποτελεί, σε ένα σημαντικό μέρος της γραφής του, η κομμουνιστική Αλβανία του Hoxha, ενώ, σε περισσότερο σύγχρονα κείμενα, ο Κώτσιας εικονοποιεί τη σκληρή πραγματικότητα για τους Αλβανούς οικονομικούς μετανάστες στην Ελλάδα, έπειτα από το άνοιγμα των συνόρων κατά τη δεκαετία του 1990. Μοιραία, το έργο του βρίθει, εξαιρετικά ενδιαφερουσών μάλιστα, εικόνων του Αλβανού Άλλου και κατ' επέκταση του αλβανικού χώρου. Ο αλβανικός πριμιτιβισμός -θεωρούμενος ως επακόλουθο του ολοκληρωτικού καθεστώτος Hoxha- ο απομονωτισμός, οι απέλπιδες προσπάθειες διαφυγής της ελληνικής κοινότητας από τη σοσιαλιστική φυλακή της

[445] Σημ: Όσον αφορά την περίπτωση της Αλβανίας ειδικότερα, νομίζω ενδεικτικό του ελληνικού ενδιαφέροντος για τον αλβανικό χώρο είναι η μετάφραση ορισμένων κειμένων του Hoxha στα ελληνικά και η συνεπαγόμενη έκδοσή τους, κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1980. Βλέπε για παράδειγμα Enver Hoxha, *Δυο φίλοι λαοί*, Αθήνα, Πλανήτης, 1980. Βλέπε του ιδίου, *Όταν τέθηκαν τα θεμέλια της Νέας Αλβανίας,* Αθήνα, Πλανήτης, 1984. Βλέπε επίσης του ιδίου, *Ο Αγγλοαμερικανικός κίνδυνος για την Αλβανία,* Αθήνα, Αλλαγή, 1982. Βλέπε τέλος, του ιδίου, *Οι Τιτοϊκοί- Ιστορικές Σημειώσεις,* Αθήνα, Πορεία, 1983.

Λαϊκής Δημοκρατίας της Αλβανίας, αλλά και η περιθωριοποίηση, αναμεμιγμένη με γερές δόσεις ρατσιστικών περιστατικών, του αλβανικού στοιχείου από τον κυρίως ελληνικό κοινωνικό ιστό, αποτελούν συνοπτικά τις δομικές γραμμές της αφήγησης του Κώτσια, σε ένα πλαίσιο γραφής που ταυτίζεται συχνά με τον όρο "ιστορικό μυθιστόρημα".

Ο αλβανικός υπαρκτός σοσιαλισμός εικονοποιείται από τον Κώτσια ως ένας αστυνομοκρατούμενος κόσμος, όπου κυριαρχεί ο φόβος, η παντοδυναμία των μυστικών υπηρεσιών, οι συλλήψεις αθώων πολιτών για ασήμαντες αφορμές, που φαίνεται πως κρύβουν μια "αντιδραστική προπαγάνδα", αλλά και μια γενική μανία καταδίωξης και χαφιεδισμού, που διαβρώνει το σύστημα εκ των έσω. Χαρακτηριστικά παραδείγματα των ανωτέρω αποτελεί η συλλογή διηγημάτων *Περιστατικό τα Μεσάνυχτα*[446], αλλά και το μυθιστόρημα *Στην απέναντι όχθη,* όπου η αφήγηση ακολουθεί τη διαδικασία χτισίματος του αλβανικού υπαρκτού σοσιαλισμού και την εξελικτική πορεία του μέχρι τη σύγχρονη εποχή. Εξιστορείται εδώ η σταδιακή εξέλιξη του συστήματος, με αναφορές στην οπισθοδρομικότητα της Αλβανίας σε σχέση με την Ελλάδα και την Ευρώπη, τον ολοένα και αυξανόμενο φόβο για τις αρχές, την έντονη μυστικοπάθεια του συστήματος, αλλά και τους φοβερούς διωγμούς προς τους αντιφρονούντες, την κατασκοπεία που φτάνει στα όρια της παράνοιας, την αυξανόμενη τρομοκρατία και το κλίμα αβεβαιότητας, καθώς και την ακούραστη προπαγάνδα του Κόμματος. Η γραφή του Κώτσια δεν αποκαλύπτει μόνο την εξέλιξη ενός συστήματος, παρά εστιάζει και στη σταδιακή διάβρωση του υπαρκτού σοσιαλισμού, που επιφέρει την αντίστοιχη ανθρώπινη πτώση των χαρακτήρων του[447]. Από τη μυθιστοριογραφία του Κώτσια που εστιάζει στις ανωτέρω προβληματικές, θεωρώ πως τα μυθιστορήματα *Τα εφτά Παράθυρα* και *Σινική μελάνη*[448] αποτελούν την πλέον ολοκληρωμένη καταγραφή της σοσιαλιστικής

[446] Σημ: Τα πλέον χαρακτηριστικά διηγήματα της συλλογής, *Ο εκβιασμένος ήρωας* και *Κάτω απ' το βουρκωμένο ουρανό,* αναπαριστούν έναν εγκλωβιστικό κόσμο, όπου μεγαλύτερη απειλή για τους πολίτες αποτελεί η κρατική Ασφάλεια: ένα μίγμα αυθαιρεσίας, μίσους και φρικτών βασανιστηρίων. Βλέπε αναλυτικά Τηλέμαχος Κώτσιας, *Περιστατικό τα Μεσάνυχτα,* Αθήνα, Κέδρος, 1991.

[447] Σημ: Βλέπε αναλυτικά Τηλέμαχος Κώτσιας, *Στην απέναντι όχθη,* Αθήνα, Ψυχογιός, 2009.

[448] Σημ: Στο μυθιστόρημα *Σινική Μελάνη,* τρεις νεαροί ελληνικής καταγωγής, μαθητές στο λύκειο του Αργυροκάστρου, γράφουν και μοιράζουν χειρόγραφες προκηρύξεις με μηνύματα εναντίον του καθεστώτος. Τα αντανακλαστικά της εξουσίας, ωστόσο, αποδεικνύονται ακέραια: οι τρεις φίλοι συλλαμβάνονται, ανακρίνονται και υπόκεινται σε σκληρότατα βασανιστήρια. Το κλίμα τρομοκρατίας, κατασκοπείας και παραδειγματικών τιμωριών διαμορφώνουν επίσης ένα κόσμο από τον οποίο η διαφυγή μοιάζει αδύνατη. Βλέπε αναλυτικά Τηλέμαχος Κώτσιας, *Σινική Μελάνη,* Αθήνα, Πατάκης, 2018.

Αλβανίας στο έργο του συγγραφέα ˙ επέλεξα έτσι το πρώτο από αυτά ως αντικείμενο συζήτησης.

Τα *Εφτά Παράθυρα* αποτελούν ένα ιστορικό μυθιστόρημα που ακολουθεί τη διαδρομή ενηλικίωσης μιας παρέας σπουδαστών στη σοσιαλιστική Αλβανία ˙ παρόλο που οι βασικοί χαρακτήρες του ανήκουν στην ελληνική μειονότητα, δεν εκλείπουν τα αλβανικής καταγωγής πρόσωπα. Από ένα σημείο και έπειτα, ο φακός του συγγραφέα εστιάζει στο Γιώργο, ο οποίος, αν και στην αρχή δείχνει να θέλγεται από τις ιδέες που πρεσβεύει το κομμουνιστικό καθεστώς, σταδιακά τις αποδομεί και αναπτύσσει έντονες τάσης διαφυγής. Παράλληλα σε αυτά, ωστόσο, διαμορφώνεται και μεγεθύνεται ο βασικός εχθρός του Γιώργου: το απάνθρωπο και καταπιεστικό πολιτικό αλβανικό σύστημα. Μολονότι οι σπουδαστές δεν αντιλαμβάνονται αρχικά τη σοβαρότητα της κατάστασης, το καθεστώς δείχνει μέρα με τη μέρα τις διαθέσεις του, σφίγγοντας τον κλοιό για τους πολίτες του ολοένα και περισσότερο. Στο μυθιστόρημα περιγράφεται ένας κόσμος, όπου η πορεία του καθενός είναι προδιαγεγραμμένη από το Κόμμα. Βάσει των "κατηγοριών", στις οποίες εντάσσεται κάθε πολίτης ανάλογα με τις εκάστοτε ιδεολογικές ατασθαλίες των συγγενών του, ενδέχεται να απαγορευτεί στον οποιονδήποτε να σπουδάσει ή να εργαστεί. Ο Κώτσιας στα *Εφτά Παράθυρα* εικονογραφεί έναν ασφυκτικό, κλειστοφοβικό κόσμο: η συνεχής προπαγάνδα, η παράνοια -στα όρια του συνδρόμου καταδίωξης- για τους εξωτερικούς εχθρούς, οι αδιάκριτες επεμβάσεις στην ιδιωτικότητα και ο πανταχού παρών δοσιλογισμός διαμορφώνουν για τους χαρακτήρες του μια καφκική ατμόσφαιρα επιβίωσης. Το όραμα του καθεστώτος, ο νέος τύπος ανθρώπου- ο "Homo Socialisticus"- περιγράφεται ως άτομο πειθαρχημένο στα όρια της απόλυτης τυποποίησης και της πλήρους απώλειας του προσωπικού στοιχείου. Οι πολίτες της σοσιαλιστικής Αλβανίας ταυτίζονται με την αμάθεια, την απομόνωση και την απογοήτευση, βιώνουν μια συνεχή πτώση, αρχίζοντας σταδιακά να αμφιβάλλουν για τον ίδιο τους τον εαυτό, θεωρώντας ακόμα και την ανθρώπινη φύση ως στοιχείο διαφθοράς:

"Ίσως αυτός να ήταν διεφθαρμένος και να ενδιαφερόταν μόνο για τη σαρκική πλευρά του έρωτα. Τα κοινωνικά προβλήματα και τα ιδανικά των ηρώων τα διάβαζε διαγώνια, ίσα να μη χάσει τη συνέχεια της ανάγνωσης. Τα είχε βαρεθεί. [...]Αυτά, σκεφτόταν, δεν ήταν τίποτ' άλλο παρά ένα ψεύτικο κέλυφος για να δικαιολογήσουν τη συγγραφή των ερωτικών σκηνών. Τελικά, έβλεπε τον εαυτό του ανήθικο, γεμάτο ελαττώματα, ανάξιο της επαναστατικής ατμόσφαιρας. Και οι ενοχές τον βασάνιζαν. Κάποιοι στην κοινωνία

είχαν θεσπίσει κανόνες, και αυτός δεν τους τηρούσε, τους παραβίαζε. Ένιωθε διεστραμμένος. Και τι θα γινόταν μ' αυτόν;"[449].

Είναι λοιπόν πρόδηλο ότι ο αλβανικός υπαρκτός σοσιαλισμός αποτελεί τον κατεξοχήν διαχωριστικό παράγοντα της Αλβανίας από τη Δύση. Παράλληλα, καθώς ο αλβανικός χώρος ταυτίζεται με τον πρωτογονισμό, την οπισθοδρομικότητα, τον εγκλεισμό και την αμάθεια, ο ελληνικός χώρος αποτελεί μια εντελώς διαφορετική πραγματικότητα για το μεγαλύτερο μέρος των πολιτών της σοσιαλιστικής Αλβανίας. Η Ελλάδα θεωρείται ως σύμβολο- συνώνυμο της προόδου, της χαράς, της σεξουαλικής και ιδεολογικής απελευθέρωσης και της ξεγνοιασιάς ˙ μια πλήρης αντίθεση ανάμεσα στη σοσιαλιστική αλβανική φυλακή και στο ελληνικό φως:

"Λοιπόν, από την αρχή. Η δεσποινίς βρίσκεται ολόγυμνη μπροστά του. Αλλά όχι εδώ. Σε κάποια μακρινή θάλασσα, στην αμμουδιά. Στην Ελλάδα, στο απέραντο φως. Εκεί που δεν υπάρχουν επαναστατικοί περιορισμοί, όπως εδώ. Εκεί, στην απόλυτη ελευθερία. Ξενοιασιά. Χαρά. Γέλια"[450].

Σημαντικό τμήμα της αφήγησης αφιερώνεται επίσης στην εμπειρία της ελληνικής μειονότητας στη Λαϊκή Δημοκρατία της Αλβανίας. Ο Κώτσιας, έχοντας αφιερώσει, όπως προαναφέρθηκε, σημαντικό τμήμα του έργου στη συγκεκριμένη παράμετρο, παραθέτει μια εξαιρετικά σκληρή απεικόνιση του τρόπου ζωής του ελληνικού στοιχείου στη χοτζική Αλβανία: συνεχείς διωγμοί, συνειδητή καταστροφή ελληνικών εκκλησιών και βιβλίων, συλλήψεις και βασανισμοί για ασήμαντες ή μη αφορμές ˙ όλα τα ανωτέρω, δομημένα στη βάση μιας σχεδιασμένης προσπάθειας του καθεστώτος για την τελική εξάλειψη της ελληνικής μειονότητας[451]. Σταδιακά, η

[449] Τηλέμαχος Κώτσιας, *Τα εφτά παράθυρα,* Αθήνα, Κέδρος, 2002, σ.138.
[450] Ό.π., σσ. 61-62.
[451] Σημ: Στην ελληνική εθνική λογοτεχνία υπάρχουν και άλλα τεκμήρια που αφορούν αμιγώς τη ζωή της ελληνικής μειονότητας στη χοτζική Αλβανία. Ένα εξ αυτών, είναι το ιστορικό μυθιστόρημα της Μάγδας Παπαδημητρίου- Σαμοθράκη, *Στο κόκκινο τ' ουρανού,* έργο εκδοθέν από τις εκδόσεις Πνοή, το 2017. Η αφήγηση ακολουθεί τα βήματα τριών γενιών ελληνικής καταγωγής μεταναστών, από την Αλβανία στην Ελλάδα. Η οικογένεια που δραπετεύει από την Αλβανία και επιχειρεί να εγκατασταθεί στον ελληνικό χώρο, βιώνει το ρατσισμό, θεωρούμενη ως ξένη στη μητέρα πατρίδα. Το πρώτο μέρος του μυθιστορήματος της Παπαδημητρίου- Σαμοθράκη εμπεριέχει μια εξαιρετικά σκληρή περιγραφή της ζωής της ελληνικής, βορειοηπειρωτικής μειονότητας, κάτω από το καθεστώς Hoxha. Η διήγηση αποκαλύπτει πλήθος σκληρών και απάνθρωπων βασανιστηρίων από το καθεστώς προς την ελληνική κοινότητα, με τελικό σκοπό την εξάλειψή της. Η στοχοποίηση του ελληνικού εθνικού στοιχείου περιγράφεται ως οργανωμένο καθεστωτικό σχέδιο: ούτε λίγο ούτε πολύ, η μορφή του Hoxha αποτυπώνεται ως μια διαβολική φιγούρα, εμμονική με την εξόντωση της βορειοηπειρωτικής μειονότητας. Οι συλλήψεις, τα βασανιστήρια, οι στημένες δίκες και τα μαρτύρια των ελληνικής καταγωγής πολιτών της σοσιαλιστικής Αλβανίας, κατέχουν ένα εξαιρετικά σημαντικό μέρος του ιστορικού αυτού μυθιστορήματος: πρόκειται, σύμφωνα με την έρευνα που έχει διεξαχθεί στην παρούσα μελέτη, για την με τα πλέον μελανά χρώματα αποτύπωση της ζωής της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία, μέσα στην ελληνική εθνική λογοτεχνία. Αναφορικά δε με το καθεστώς Hoxha, τα στοιχεία της μιζέριας, της κατάθλιψης και της απελπισίας του λαού, από κοινού με το

πίστη του Γιώργου στο σοσιαλισμό καταρρέει. Ο ήρωας, αν και σκέφτεται έντονα να δραπετεύσει, δε βρίσκει το κουράγιο να προβεί σε μια τέτοια πράξη. Καταλήγει στον αλβανικό στρατό, όπου οι άθλιες συνθήκες, η πείνα και ο χαφιεδισμός τον οδηγούν, έπειτα από πολλά περιστατικά, στο να πάρει εντέλει την απόφαση να επιχειρήσει να περάσει κρυφά στον ελληνικό χώρο. Ωστόσο, το πανταχού παρόν κράτος δείχνει τη δύναμή του: εντός του στρατεύματος, το ισχυρότατο, μυστικό τμήμα καταδοτών αντιλαμβάνεται τις διαθέσεις του και τον συλλαμβάνει λίγο μετά την προσπάθεια διαφυγής του. Η διήγηση ολοκληρώνεται με σαφείς υπαινιγμούς για το ουσιαστικό τέλος της ζωής του ήρωα και τα φρικτά βασανιστήρια που θα υπομείνει.

Περνώντας σε περισσότερο σύγχρονα γεγονότα ο Κώτσιας στο μυθιστόρημα *Κώδικας Τιμής* παρέχει στον αναγνώστη μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα σύνθεση εικόνων και νοοτροπιών, που έχουν ως αντικείμενό τους τόσο τη μετα-χοτζική Αλβανία, όσο και τις σχέσεις μεταξύ ελληνικής και αλβανικής πραγματικότητας, καθώς και τους όρους συνύπαρξης των δύο εθνών αμέσως μετά το άνοιγμα των συνόρων. Η αφήγηση αποκαλύπτει έναν γοητευτικό και άγριο κόσμο και εμπερικλείει αναρίθμητα μοτίβα, τα οποία στη δυτική σκέψη συνδέθηκαν με τη Βαλκανική. Ο κεντρικός χαρακτήρας του μυθιστορήματος, Ζεφ, έχοντας βρεθεί με τα αδέρφια του στην Ελλάδα ως οικονομικός μετανάστης, και ενώ αναπτύσσει με την κόρη του αφεντικού του μια ερωτική σχέση με αρκετές ιδιομορφίες, υποχρεούται να μεταβεί στην Αλβανία, ώστε να παραδώσει τα πρώτα κερδισμένα χρήματα από τη δουλειά του στον πατέρα του. Η πράξη αυτή του Ζεφ περιγράφεται ως παραδοσιακή υποχρέωση των υιών προς τον πατέρα. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού στα κακοτράχαλα αλβανικά βουνά ο Ζεφ πέφτει θύμα απόπειρας ληστείας και αμυνόμενος, σκοτώνει τον επίδοξο ληστή. Όταν κατορθώνει να φτάσει στο χωριό του, αποκαλύπτεται μια τρομακτική αλήθεια: η οικογένεια στην οποία ανήκει ο νεκρός "χρωστάει το αίμα"[452] ήδη μια φορά στην οικογένεια του Ζεφ, κάτι που κάνει

δοσιλογισμό, την ανομία και την αυθαιρεσία της κρατικής Sigurimi, διαμορφώνουν έναν κόσμο απόλυτου τρόμου και καταστροφής.

[452] Σημ: Η φράση αυτή, ουσιαστικά υποδηλώνει την υποχρέωση που έχει η οικογένεια του νεκρού να εκδικηθεί για το θάνατο του μέλους της, έχοντας ως πιθανό στόχο, πέρα από τον άνθρωπο που διέπραξε το φόνο, τα πλέον στενά αρσενικά μέλη της οικογένειας του φονιά. Οι γυναίκες εξαιρούνται από τη βεντέτα, ενώ ο χώρος του σπιτιού αποτελεί ένα ιδιάζον άσυλο: καθώς εντός αυτού δεν μπορεί να διαπραχθεί φόνος αντεκδίκησης -πάντα σύμφωνα με το εθιμικό δίκαιο- οι γυναίκες γίνονται υπεύθυνες για όλες τις εξωτερικές δουλειές της οικογένειας, ενώ οι άνδρες "κλείνονται" εντός του σπιτιού σαν σε μία πραγματική φυλακή. Οι ρόλοι μεταξύ των αρσενικών μελών δύο εμπλεκόμενων σε βεντέτα οικογενειών, φυσικά εναλλάσσονται, ανάλογα με τη συνέχιση και την εξέλιξη αυτής.

τη συγχώρεση να φαίνεται αδύνατη. Έτσι, ο Ζεφ δραπετεύει στην Ελλάδα, έχοντας πλήρη επίγνωση του γεγονότος ότι θα ζήσει ως κυνηγημένος για το υπόλοιπο της ζωής του.

Στο μυθιστόρημα του Κώτσια περιγράφεται η σύγχρονη αλβανική πραγματικότητα, πολλές φορές μάλιστα ερχόμενη σε σύγκριση με την αντίστοιχη ελληνική. Αν και το πρίσμα θέασης της Αλβανίας δεν είναι ξεκάθαρα το χοτζικό καθεστώς, εντούτοις η Αλβανία παρουσιάζεται ως η μετεξέλιξη των σοσιαλιστικών δομών, ως ένα κράτος ειδικών συνθηκών, το οποίο λειτουργεί εν μέρει ακόμη βάσει των παρελθοντικών συστημάτων και παράλληλα επιδιώκει τη σφυρηλάτηση μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας. Το μοτίβο του βαλκανικού και ειδικότερα εδώ του αλβανικού πριμιτιβισμού διατρέχει έντονα όλο το μήκος του έργου με έμφαση στα επιμέρους μοτίβα της ανδρείας, της σκληρότητας και της αγριότητας:

"Και η αυτοδικία, οι κανόνες της, είχαν κωδικοποιηθεί μαζί με όλους τους αστικούς κανονισμούς που ρύθμιζαν γάμους, κληρονομιές, ήθη, ποινές. Ακόμα και όταν επιβλήθηκε το καθεστώς, οι άνθρωποι εξακολουθούσαν να τηρούν τους παλιούς παραδοσιακούς κανόνες, γι' αυτό και σε εκείνες τις περιοχές τα δικαστήρια, οι αγωγές και οι μηνύσεις των πολιτών ήταν πράγματα σχεδόν άγνωστα και επιπλέον κατακριτέα στα μάτια του κόσμου. Το να ζητήσει κανείς τη βοήθεια του κράτους, του ξένου, του κατακτητή, για να βρει το δίκιο του ήταν απόδειξη δειλίας και ανανδρίας. 'Μην εκδικείσαι μέσω του κράτους' ήταν η παλιά αρχή"[453].

Η αλβανική κοινωνία παρουσιάζεται να λειτουργεί σε όλες τις εκφάνσεις της πάνω σε ένα εθιμικό δίκαιο, τον "κανούν"[454]. Οι ρίζες του "κανούν" φθάνουν στο 15ο αιώνα˙ πρόκειται για ένα εθιμικό δίκαιο που μεταδόθηκε προφορικά από γενιά σε γενιά και το οποίο προβλέπει όλες τις πιθανές και απίθανες περιπτώσεις αντιδικίας, υποκαθιστώντας το νόμο και παρέχοντας λύσεις, που αφενός προσβλέπουν στην ικανοποίηση των δύο διαφωνουσών πλευρών, αφετέρου δε, έχουν ως στόχο να διασφαλισθεί η τιμή και η "μπέσα" των εμπλεκόμενων: όροι, που συνδέονται στενά με τις έννοιες του ιπποτισμού ή του ρομαντισμού. Το αλβανικό σοσιαλιστικό καθεστώς είχε απαγορέψει την εφαρμογή του εθιμικού δικαίου, με αποτέλεσμα οι

[453] Τηλέμαχος Κώτσιας, *Κώδικας Τιμής,* Αθήνα, Ψυχογιός, 2013, σ.187.

[454] Σημ: Σύμφωνα με τον Leonard Fox, η χρήση του εθιμικού δικαίου υπήρξε τόσο σημαντική για τον αλβανικό λαό, που διαμόρφωσε εν μέρει το χαρακτήρα του, γεγονός που επιβεβαιώνεται από τα ηθικά πρότυπα που ακολουθούνται ακόμα και σήμερα, όσον αφορά έννοιες, όπως η τιμή και η αντρειοσύνη. Για το θέμα, βλέπε αναλυτικά Leonard Fox, *The code of Leke Dukagnini,* New York, Gjonlekaj Publishing Company, 1989. Επιπλέον, για μια αναλυτική μελέτη του τρόπου λειτουργίας, της σημασίας, αλλά και της εξέλιξης του Κώδικα από τα Οθωμανικά χρόνια έως και τη σύγχρονη εποχή, βλέπε Margaret Hasluck, *Ο άγραφος νόμος στην Αλβανία*, μτφ. Εύα & Παναγιώτα Χατζηπαυλή, Ιωάννινα, Ισνάφι, 2003.

βεντέτες αυτές να διακοπούν. Παρ' όλ' αυτά, έπειτα από την πτώση του καθεστώτος, το φαινόμενο της αναβίωσης κάποιας ξεχασμένης έχθρας και η αναζωπύρωση των περιστατικών της βεντέτας υπήρξε πράγματι συχνό.

Η αναφορά στο μύθο της ληστείας -στοιχείο που συνδέεται με τα Βαλκάνια στη δυτική σκέψη ήδη από τον 18ο αιώνα- καθώς επίσης και η πίστη της κοινωνίας σε ένα εθιμικό δίκαιο, ελλείψει ενός συγκροτημένου κράτους δικαίου προστίθενται στην αίσθηση πριμιτιβισμού που υπάρχει στο μυθιστόρημα του Κώτσια. Τα γνωστά και επαναλαμβανόμενα μοτίβα της ανδρείας, της σκληρότητας, της περηφάνιας, της "μπέσας", της ληστείας, της ομορφιάς της βαλκανικής φύσης, των παραδόσεων, των προλήψεων, των δεισιδαιμονιών αλλά και της αγραμματοσύνης, εναλλάσσονται στο κείμενο, παρέχοντας αυθεντικές, όσο και ως ένα σημείο στερεοτυπικές "βαλκανικές" κατασκευές. Ειδικότερα, όσον αφορά τη ληστεία, αποτελεί ένα μοτίβο που στη νεοελληνική κουλτούρα συνδέεται με την περιοχή τουλάχιστον από το 19ο αιώνα, καθώς εμφανίζεται για παράδειγμα, όπως συζητήθηκε νωρίτερα, στο επικολυρικό ποίημα του Grigor Prlicev -ή Γρηγορίου Σταυρίδη- *Ο Αρματωλός*. Η επιβίωση του μοτίβου της ληστείας, ως στοιχείο συνδεόμενο με την περιοχή των Βαλκανίων, και ιδιαίτερα με τα αλβανικά βουνά, αποδεικνύεται και από την παρουσία του σε άλλα νεοελληνικά λογοτεχνικά κείμενα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η σχέση μεταξύ Ελλήνων και Αλβανών, όπως αυτή καταγράφεται στο μυθιστόρημα του Κώτσια, καθώς επίσης και η συχνή συγκριτική θέαση της ελληνικής και της αλβανικής κοινωνίας. Αναφορικά με το πρώτο σκέλος αξίζει ειδικής μνείας το περιγραφόμενο φαινόμενο του ρατσισμού, με αποδέκτη τον Αλβανό Άλλο οικονομικό μετανάστη της δεκαετίας του 1990[455]. Πράγματι, οι Αλβανοί μετανάστες στον ελληνικό χώρο στα μέσα της δεκαετίας του '90 βίωσαν την περιθωριοποίηση από τον ελληνικό κοινωνικό ιστό και συχνά αναγκάστηκαν να υπομείνουν σκληρότατες συνθήκες εργασίας και γενικότερα, διαβίωσης[456]. Αν και οι Αλβανοί εργάτες στο μυθιστόρημα αναφέρονται ως εργατικοί

[455] Σημ: Ο Κώτσιας ασχολείται και αλλού στην εργογραφία του με τη συγκεκριμένη προβληματική. Για παράδειγμα, στο διήγημα *Ταξίδι σε λάθος χώρα*, ένας Σουηδός επισκέπτης στην Ελλάδα, χάνει τα ταξιδιωτικά έγγραφά του και πέφτει θύμα αστυνομικής βίας, καθώς θεωρείται ως Αλβανός. Μάλιστα, απελαύνεται στην Αλβανία, καθότι οι αστυνομικοί ειρωνεύονται τις προσπάθειές του να τους πείσει ότι πράγματι είναι Σουηδός πολίτης, θύμα κλοπής. Βλέπε αναλυτικά τη συλλογή διηγημάτων του Κώτσια *Οι δεινόσαυροι των Αθηνών- Ταξίδι σε λάθος χώρα,* Αθήνα, Πατάκης, 2015.

[456] Σημ: Βλέπε σχετικά, Ιορδάνης Ψημμένος, *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια- Κοινωνικός αποκλεισμός στην Αθήνα,* Αθήνα, Glory Book- Παπαζήσης, 1995, σσ. 115-156.

και σε γενικές γραμμές φιλήσυχοι άνθρωποι, είναι εμφανής η αίσθηση, τόσο της ρατσιστικής συμπεριφοράς των Ελλήνων προς τους Αλβανούς, όσο και της σύνδεσης των Αλβανών με ορισμένα τυπικά στη νεοελληνική κουλτούρα στερεότυπα. Συγκεκριμένα, υπάρχουν αναφορές στην "πονηράδα"[457] τους, στα πλαστά έγγραφα που συχνά μεταφέρουν[458], καθώς και στην ενασχόληση πολλών εξ αυτών με παράνομες, σκοτεινές εργασίες:

"Το τηλεφώνημα είχε πετύχει τον Βουξάν στο σπίτι, όταν ξεκουραζόταν με τον αδερφό του τον Ουκ. Εκείνη τη μέρα είχαν πετάξει κάτι μπάζα από την οικοδομή και είχαν κουραστεί. [...] Έμεναν σε ένα γιαπί που τους είχε παραχωρήσει ένας ιδιοκτήτης με τον όρο να φροντίζουν τον κήπο του. [...] Έκαναν περιστασιακές δουλειές και έβγαζαν χρήματα τα οποία ξόδευαν συνήθως άσκοπα. Σύχναζαν στα ουζάδικα του χωριού κι έκαναν παρέα με συμπατριώτες τους.[...] Τα σχέδια, κυρίως του Βουξάν , συνδέονταν με την προσδοκία ότι η τύχη θα τους έφερνε μια μέρα αναπάντεχα χρήματα και τότε αυτοί θα ασχολούνταν με το εμπόριο με την Αλβανία, κυρίως με το λαθρεμπόριο"[459].

Παράλληλα σε αυτά, η εικόνα της αλβανικής κοινωνίας συνοδεύεται από αναφορές σε μέρη όπου παραμονεύει ο κίνδυνος, σε παγίδες με σκοπό τη ληστεία ή στην αναφορά λαθραίων οδηγών ταξί. Φυσικά, ο Κώτσιας σε καμία περίπτωση δεν έχει ως πρόθεση να αναπαράγει ρατσιστικά στερεότυπα για τους Αλβανούς, παρά να περιγράψει όλο το σύγχρονο φάσμα σχέσεων μεταξύ των δύο λαών. Επιπρόσθετα, μέσω της ερωτικής περιπέτειας του Ζεφ με την κόρη του αφεντικού του, Στέλλας, εικονοποιούνται και άλλες διαφοροποιητικοί παράμετροι μεταξύ των Ελλήνων και των Αλβανών. Ο ερωτισμός - με ψήγματα μητρικής προστασίας προς τον αρκετά μικρότερο Ζεφ- της Στέλλας, γίνεται δύσκολα κατανοητός από το νεαρό Αλβανό, για τον οποίο το γυναικείο σώμα φαίνεται να αποτελεί ταμπού[460]. Γενικότερα δε, η ηρωίδα του Κώτσια παρουσιάζεται σε αρκετά σημεία του βιβλίου να έχει μια ανεπτυγμένη, αβίαστη σεξουαλικότητα, μια περισσότερο "ανοιχτή" κουλτούρα από το Ζεφ, ενώ οι Έλληνες θεωρούνται ως περισσότερο απελευθερωμένοι και "προχωρημένοι"[461] άνθρωποι από τους Αλβανούς.

Σε γενικές γραμμές, ο αλβανικός χώρος προσλαμβάνεται ως αρκετά πίσω από το δυτικό τρόπο σκέψης και ζωής. Η αναζήτηση μιας νέας ταυτότητας και η ανάγκη εξευρωπαϊσμού του τρόπου ζωής των Αλβανού Άλλου είναι ορατή στο κείμενο,

[457] Τηλέμαχος Κώτσιας, *Κώδικας Τιμής,* ό.π., σ. 8.
[458] Ό.π., σσ. 14-15.
[459] Ό.π., σ.112.
[460] Ό.π., σ.90.
[461] Ό.π.

ερχόμενη σε πλήρη αντίθεση με το εθιμικό δίκαιο και τον πριμιτιβισμό που χαρακτηρίζει την αλβανική κοινωνία. Η τελευταία θεωρείται εγκλωβισμένη στον αρχαίο κώδικα, τον οποίο δεν είναι βέβαιο ότι επιθυμεί να συνεχίζει να εφαρμόζει ˙ ωστόσο η έννοια της τιμής ωθεί τους Αλβανούς προς την κατεύθυνση αυτή:

"Αυτοδικία και εθιμικό δίκαιο διώκονται από τους σύγχρονους νόμους, τους οποίους όμως κανένας δε μπορεί να επιβάλει σε τούτα τα όρη. Όποια κυβέρνηση προσπαθούσε να συνταιριάξει και να συζεύξει δύο διαφορετικές νοοτροπίες -ή πιο σωστά να αναλάβει ο νόμος την εφαρμογή του Κώδικα, τροποποιημένος και εναρμονισμένος με τα σημερινά δεδομένα- αποτύγχανε. Έλεγαν ότι θα καταργούσαν τη θανατική ποινή. Αν γινόταν αυτό, τότε θα ερχόταν το οριστικό τέλος του Κώδικα: οι άνθρωποι, αντί να μένουν ταμπουρωμένοι στο σπίτι τους, θα ήταν πιο ασφαλείς στη φυλακή, και θα τους τάιζαν τσάμπα. Ή, απεναντίας, τότε θα επερχόταν η πραγματική του αναγέννηση, καθώς θα ήταν ο μοναδικός τρόπος να πάρει κανείς το αίμα του πίσω"[462]*.*

Τα χρόνια του κομμουνισμού αποτυπώνονται εδώ με αμφίσημο τρόπο, αλλά σίγουρα παρέχεται η εικόνα μιας χώρας σαφώς περισσότερο οπισθοδρομικής από την Ελλάδα[463], στη διαμόρφωση και εξέλιξη της οποίας τα χρόνια του απομονωτισμού διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο. Τέλος, αξίζει να αναφερθεί πως αν και στην ελληνική πραγματικότητα επίσης είναι γνωστά περιστατικά διενέργειας βεντετών, οι αλβανικές πρακτικές εκδίκησης που πηγάζουν από την εφαρμογή του εθιμικού δικαίου δε φαίνεται να είναι ανεκτές ή εφαρμόσιμες στο σύνολο της ελληνικής κοινωνίας, εντούτοις διαφαίνεται πως -τουλάχιστον εν μέρει- γίνονται κάποτε κατανοητές. Το στοιχείο αυτό, είναι ενδεικτικό της ιδιάζουσας θέσης της νεοελληνικής κουλτούρας για τα Βαλκάνια. Ο νεοελληνικός χώρος από τη μία πλευρά κατανοεί τις ειδικές συνθήκες που επικρατούν στα Βαλκάνια, από την άλλη δε, έχει αποκοπεί -η καλύτερα προσπαθεί να αποκοπεί- από συνδηλώσεις που στη δυτική κουλτούρα αποτυπώνουν την οπισθοδρομική πλευρά των Βαλκανίων: την αγριότητα, την απουσία σύγχρονου κράτους δικαίου και τον πριμιτιβισμό. Η προσπάθεια αυτή των βαλκανικών εθνών να αποκοπούν από πρακτικές οι οποίες είναι αρνητικά φορτισμένες, δεν είναι χαρακτηριστικό μόνο της σύγχρονης εποχής, παρά πρόκειται για μια διαχρονική προσπάθεια, γνωστή από το παρελθόν: έχοντας ως στόχο να αποδράσουν από τη σκοτεινή εικόνα των Βαλκανίων, τα βαλκανικά έθνη

[462] Ό.π., σ.136.

[463] Σημ: Είναι γεγονός ότι η Αλβανία, μετά τη πτώση του σοσιαλιστικού καθεστώτος βίωσε μια εξαιρετικά ασταθή περίοδο, με κύρια χαρακτηριστικά την πολιτική κρίση, τη δύσκολη πολιτική μετάβαση από τον κομμουνισμό σε μια αμφιβόλου τύπου δημοκρατία, αλλά και στην οικονομική δυσπραγία. Για το θέμα, βλέπε αναλυτικά James Pettifer & Miranda Vickers, *The Albanian question- Reshaping the Balkans,* London- New York, I.B. Tauris, 2010.

συχνά επιδίωξαν να ακολουθήσουν παραδοσιακά δυτικά μοντέλα όσον αφορά τη διαδικασία οικοδόμησης του έθνους[464].

Τα Βαλκάνια ως ενιαίος χώρος και η τοποθέτηση της Ελλάδας μέσα ή έξω από αυτόν: η μυθιστοριογραφία του Δημοσθένη Κούρτοβικ και του Δημήτρη Μαργαριτόπουλου

Επέλεξα να ολοκληρώσω τη συζήτηση των επιλεγμένων νεοελληνικών κειμένων με δύο μυθιστορήματα, τα οποία εξετάζουν τον όρο "Βαλκάνια" ως ενιαίο σύνολο. Καθώς σε προηγούμενα κείμενα εξετάσθηκαν οι συνδηλώσεις και οι στερεοτυπικές κατασκευές, με τις οποίες συνδέεται στη νεοελληνική κουλτούρα κάθε ένα από τα βαλκανικά κράτη ξεχωριστά, τα μυθιστορήματα *Τι ζητούν οι βάρβαροι* και *Οι απέναντι,* των Δημοσθένη Κούρτοβικ και Δημήτρη Μαργαριτόπουλου αντίστοιχα, παρέχουν μια συνολική θεώρηση του βαλκανικού χώρου. Στα έργα τους, ο όρος "Βαλκάνια" ενέχει εκτός από μια γεωγραφική, και μια σαφή πολιτισμική χροιά: καθώς η βαλκανική σύγχρονη πραγματικότητα προσλαμβάνεται ως κοινή, το κρίσιμο ζήτημα είναι η τοποθέτηση του ελληνικού χώρου μέσα σε αυτήν, ή η εξαίρεσή του από εκείνη.

Στο μυθιστόρημα του Δημοσθένη Κούρτοβικ *Τι ζητούν οι βάρβαροι* -με τον τίτλο να παραπέμπει σε γνωστό ελληνικό εμβατήριο[465]- η πλοκή περιστρέφεται γύρω από το λογοτεχνικό διαγωνισμό '*Interbalkan*', τοποθετημένου στην φανταστική πόλη '*Τυρίμμεια'* (ή αλλιώς '*Γαζέτεπε*' και *'Κρασνίτσα'* στις διάφορες βαλκανικές ή τουρκικές ντοπιολαλιές) που βρίσκεται στην τριεθνή συμβολή των συνόρων μεταξύ Ελλάδας, Βουλγαρίας και Βόρειας Μακεδονίας. Ωστόσο, η κατάσταση περιπλέκεται, όταν τρεις διαγωνιζόμενοι συγγραφείς, ο Έλληνας Αντώνης Ρωμανός, η σαγηνευτική Νίνα Ντάνοβα από τη Βουλγαρία και ο Σέρβος Λιούμπομιρ Βρατσάνοβιτς αναπλάθουν, σαν σε μια σατανική σύμπτωση, την πλοκή της διήγησής τους, βασιζόμενοι στο ίδιο ιστορικό ντοκουμέντο: η κοινή φωτογραφία ενός Έλληνα, ενός Βουλγάρου και ενός Σέρβου στρατιωτικού στα 1913, στα πλαίσια της ανακατασκευής ενός διαλυμένου γεφυριού της περιοχής και της τέλεσης ενός τοπικού γάμου, δίνουν

[464]Alexander Kiossev, "The Dark Intimacy: Maps, Identities, Acts of Identifications", στο: Συλλογικό, Balkan as metaphor: between globalization and fragmentation, Cambridge, MIT Press, 2002, σ.180.

[465] Σημ: Πρόκειται για γνωστό ελληνικό εθνικό εμβατήριο, το οποίο μεταξύ άλλων αναφέρει: "Τι ζητούν οι Βούλγαροι στη Μακεδονία/τι ζητούν οι βάρβαροι στα Ελληνικά χωριά/ Η σάλπιγξ κράζει στα όπλα και φωνάζει/ παιδιά σηκωθείτε για την Ελευθεριά/ Όπλα μας εδώσανε, όλμους και κανόνια/ χτυπάτε τους Βουλγάρους, τ' άτιμα σκυλιά/ το λέμε οι φαντάροι, το λέμε με καμάρι/ Μεγάλη Ελλάδα θέλουμε/ Μεγάλη όπως παλιά/ Έξω Βουλγαρία ούστ/ Έξω Βουλγαρία ούστ".

το εφαλτήριο στους τρεις συγγραφείς να στοχασθούν την ιστορική αλήθεια και τη σχέση της με τη μυθοπλασία από τρεις διαφορετικές, μάλλον εθνικές, αφετηρίες. Η περιοχή της Μακεδονίας, ως σημείο διεξαγωγής του διαγωνισμού, αλλά και πεδίου όπου οι βαλκανικές επιμιξίες φτάνουν στο απόγειό τους, συνιστά μια εξαιρετικά εύστοχη επιλογή του συγγραφέα. Τα τρία μυθιστορήματα -αποσπάσματα των οποίων ο Κούρτοβικ επιλέγει να παραθέτει σταδιακά, καθ' όλη τη διάρκεια της διήγησής του- αποσκοπούν στο να αποδείξουν πως η κάθε πλευρά οικειοποίησε την Ιστορία προς ίδιον όφελος, όχι μόνον σε επίπεδο ιστοριογραφίας, αλλά και στη σφαίρα της λογοτεχνίας. Με άλλα λόγια, ο συγγραφέας επισημαίνει πως η παραγωγή λόγου στα Βαλκάνια, σε οποιαδήποτε μορφή, τέθηκε συχνά στην υπηρεσία των εθνικών συμφερόντων, αλλά και κάτι πολύ παραπάνω από αυτό: το μυθιστόρημα αναδεικνύει τη λειτουργία της μυθοπλασίας και της Ιστορίας στη γιγάντωση των βαλκανικών παθών:

" 'Αργύρη', είπε ο Στογιάνοφ τονίζοντας μία - μία τις λέξεις, 'ξέρεις πολύ καλά ότι οι συγγραφείς διαχειρίζονται την Ιστορία'.

Διαχειρίζονται! Η λέξη άστραψε στο μυαλό του Χρυσικού σαν η κρίσιμη που έλειπε για να λυθεί το σταυρόλεξο. Αυτό ήταν! Εδώ δεν επρόκειτο για βαλκανική φιλία, για υπέρβαση του παρελθόντος, για καινούργια επεξεργασία κοινών ιστορικών εμπειριών. Ούτε για το εθνικό γόητρο ή σπέρματα εθνικισμού. Επρόκειτο για έναν αγώνα με έπαθλο τα διαπιστευτήρια του διαχειριστή της βαλκανικής κληρονομιάς στον σημερινό κόσμο. Ο ανταγωνισμός δεν γινόταν ανάμεσα σε συγγραφείς, αλλά ανάμεσα σ' εθνικές εμπορικές ετικέτες. Δεν αφορούσε την καλύτερη έκφραση της χειραφέτησης από τα βάρη της Ιστορίας ή από τη μυθολογία της Ιστορίας, αλλά την εικόνα που ήθελα να έχει η Ευρώπη για το κακόφημο υπογάστριό της και που ήταν έτοιμη να την πληρώσει καλά"[466].

Αφήνοντας στην άκρη την παραδοχή αυτή, το πλέον ενδιαφέρον επιμέρους στοιχείο του μυθιστορήματος του Κούρτοβικ, είναι η εννοιολόγηση του όρου "Βαλκάνια", η σχέση του με τον ελληνικό χώρο, αλλά και η πρόσληψη του όρου από το δυτικό παράγοντα. Ήδη από την αρχή του μυθιστορήματος, στα λόγια του Σέρβου συγγραφέα Ζούριτς -ενός δευτερεύοντος αλλά σημαντικού χαρακτήρα του κειμένου- αποτυπώνεται η γνωστή ανάγκη των βαλκανικών λαών να δραπετεύσουν από τις αρνητικές συνδηλώσεις της ταυτότητάς τους και να προσεγγίσουν την πολυπόθητη Ευρώπη:

"Τι είναι η βαλκανική λογοτεχνία; Τι είναι τα Βαλκάνια; Ένα ξερωγιασμένο τσαμπί σταφύλια -πολύ καλό, με την ευκαιρία το κόκκινο κρασί του κύριου Ξινού. Η Κροατία,

[466] Δημοσθένης Κούρτοβικ, *Τι ζητούν οι βάρβαροι,* Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2008, σ.147.

η Σλοβενία έφυγαν, και μάλιστα λένε τώρα πως δεν ήταν ποτέ εκεί. Οι Ρουμάνοι επαμφοτερίζουν, να δείτε που όταν αύριο μπουν στην Ευρωπαϊκή Ένωσή σας δε θα καταδέχονται ούτε αυτοί να πάρουν μέρος σε τέτοιες βαλκανικές συνάξεις. Κι εσείς οι Έλληνες... ε, καλά, εσείς είστε οι πρώτοι που το στρίψατε γι' αλλού, πάει καιρός τώρα. Είπα πριν πως τα Βαλκάνια είναι ένα ξερωγιασμένο τσαμπί. Μάλλον θα έπρεπε να πως είναι ένα δόκανο, και κάθε αλεπού που πιάνεται σ' αυτό κόβει με τα δόντια της το πόδι της για να ξεφύγει'[467].

Ο δε δυτικός παράγοντας, ο οποίος εικονοποιείται μέσω της φιγούρας της Ούτα Ράουτενμπεργκ, αδυνατεί να κατανοήσει ή να δικαιολογήσει το ακριβές πλαίσιο των βαλκανικών εξελίξεων και εκλαμβάνει τα γεγονότα που διαδραματίζονται ως χαρακτηριστικά του "βαλκανικού σουρεαλισμού". Από την άλλη πλευρά, οι ίδιοι οι βαλκάνιοι συγγραφείς θεωρούν πως ο δυτικός παράγοντας δρα στο βαλκανικό χώρο με τον αέρα του 'παλιού αποικιοκράτη': για εκείνους, η Δύση χρησιμοποιεί έννοιες, όπως "τοπικότητα" ή "ιδιαιτερότητα" για να συγκαλύψει την ανάγκη της προς ανακάλυψη ενός "γραφικού, ακίνδυνου, χειραγωγήσιμου πρωτογονισμού" [468] . Εξαιρετικά σημαντικό είναι το γεγονός ότι ο Κούρτοβικ θεωρεί τον ελληνικό χώρο ως ανήκοντα στο βαλκανικό σύνολο, ενώ και η δυτικής προελεύσεως Ούτα χαρακτηρίζεται από παρόμοια στάση. Ο Κούρτοβικ παρέχει μια σπάνια, στη νεοελληνική κουλτούρα, θεώρηση της σχέσης Ελλάδας και Βαλκανίων, καθώς αμφισβητεί την κυρίαρχη ιδέα, σύμφωνα με την οποία η Ελλάδα βρίσκεται εκτός Βαλκανίων και εντάσσεται σε μια δυτική, ή σχεδόν δυτική, πραγματικότητα. Υπονομεύοντας την άποψη ότι η Ελλάδα είναι μέρος της Ευρώπης περισσότερο από ό,τι είναι μέρος των Βαλκανίων θεωρεί πως ο ελληνικός χώρος επί της ουσίας εκμεταλλεύτηκε το βαλκανικό, με τελικό στόχο να διαχωριστεί από το βαλκανικό σύνολο ως ανώτερο κράτος, τόσο σε επίπεδο πολιτιστικό, όσο και στον τομέα της οικονομίας. Η ιδέα αυτή, μάλιστα, υιοθετείται τόσο από τους Βαλκάνιους -που κρίνουν ειρωνικά την ελληνική τάση προς εκδήλωση ανωτερότητας- όσο και από τους Έλληνες χαρακτήρες του μυθιστορήματος:

" 'Φτιάχνουμε τα περισσότερα σχολεία!' Είπε ο γέρος ζωηρά, αλλά σαν να μιμούνταν τη φωνή κάποια άλλου. 'Έχουμε τον καλύτερο στρατό! Την πιο γερή βιομηχανία! Είμαστε οι πρώτοι στα Βαλκάνια' "[469].

" 'Αυτό πληρώνουμε σήμερα Αργύρη', είπε. 'Ότι μόνο πιάνα ξέραμε να κλέβουμε. Έπρεπε να μάθουμε από άλλους πως προκόβεις στην κλεψιά. Δες αυτό το μαγαζί. Η μπουφετζού είναι Ρουμάνα, απ' ό,τι κατάλαβα. Οι λαντζιέρηδες, πίσω από την κουζίνα,

[467] Ό.π., σ.45.
[468] Ό.π., σ. 197.
[469] Ό.π., σ.51.

θα είναι Αλβανοί. Και μετά τα μεσάνυχτα θα βγουν στην πίστα Ρωσίδες, Ουκρανές και Μολδαβές στριπτιτζούδες [...]. Όλο αυτό το πολυεθνικό προσωπικό, άνθρωποι των πτυχίων και των πιάνων, έστω κλεμμένων, ξεθεώνεται κι εξευτελίζεται για να πλουτίσει το αφεντικό του, ένας πιθανότατα ημιαναλφάβητος Έλληνας. Πόσες χιλιάδες τέτοια μαγαζιά υπάρχουν στην Ελλάδα, Αργύρη; Πόσες χιλιάδες τέτοιες οικονομικές μονάδες; Ποιές εμπειρίες πρέπει να βάλουν στην άκρη όλοι αυτοί οι σκλάβοι, για να φτιάξουν την εικόνα της φιλόξενης, φωτεινής Ελλάδας [...]

'Η Ελλάδα θα είναι πάντα φωτεινή στον νου μας' συνέχισε, αφού απόλαυσε το ξάφνιασμα των δύο λογομάχων .'Πώς λέμε το Αιγαίο στη γλώσσα μας; Μπιάλο Μορέ. Άσπρη Θάλασσα. Νομίζεις πως το λέμε έτσι μόνο επειδή αστράφτει στον ήλιο; Το λευκό είναι το χρώμα της ψυχής. Περιέχει όλα τα χρώματα' "[470].

Ο Κούρτοβικ ολοκληρώνει τη διήγησή του με περιγραφές ορισμένων περιστατικών στο πλαίσιο του λογοτεχνικού διαγωνισμού -όπως η διεξαγωγή ενός φιλικού ποδοσφαιρικού αγώνα σε θερμότατο κλίμα, ή η παράλληλη παρακολούθηση στιχομυθιών δύο φαντασμάτων, προγόνων των σημερινών κατοίκων στο μακεδονικό χώρο, που χαρακτηρίζονται από ακαθόριστη εθνική ταυτότητα, οι οποίες στοχεύουν στο να αναδείξουν μια "κοινή βαλκανική μοίρα" και μια κοινή βαλκανική νοοτροπία, από όπου η Ελλάδα δε μπορεί και δεν πρέπει να εξαιρεθεί. Σαν ένας τρόπος εκτόνωσης της έντασης ή απλά σαν παραδοχή ότι η ιστορική αλήθεια δεν μπορεί να συμφωνηθεί εύκολα στα Βαλκάνια, το λογοτεχνικό βραβείο *Interbalkan* λαμβάνει εντέλει η τουρκική συμμετοχή, παρά το γεγονός ότι η λογοτεχνική της αξία θεωρείται λειψή: προκρίνεται, απλώς λόγω του γεγονότος ότι θεωρείται ως "το λιγότερο επικίνδυνο".

Από την άλλη πλευρά, το μυθιστόρημα του Δημήτρη Μαργαριτόπουλου *Οι απέναντι* προτείνει επίσης μια πρόσληψη του σύγχρονου βαλκανικού χώρου ως ενιαίου. Η αφήγηση ακολουθεί τα επιχειρηματικά βήματα του Έλληνα Άλεξ στα "παρακμιακά", μετα-σοσιαλιστικά Βαλκάνια. Κοντά στον ήρωα δραστηριοποιείται και εικονοποιείται ένα μωσαϊκό σκοτεινών χαρακτήρων, προερχόμενων από τη Βαλκανική. Όπως και στο μυθιστόρημα του Κούρτοβικ, έτσι και εδώ, η σύγχρονη βαλκανική πραγματικότητα προσλαμβάνεται ως κοινή ˙ η ειδοποιός ωστόσο διαφορά είναι το ότι στους *Απέναντι* η Ελλάδα βρίσκεται έξω από αυτή. Μέσα από τα μάτια δύο Αλβανίδων ιεροδούλων που εκδίδονται στη Θεσσαλονίκη -και απολαμβάνουν εκεί "τις πρώτες δυτικές πολυτέλειες" του βίου τους- ο Μαργαριτόπουλος αφενός εικονοποιεί τον ελληνικό ρατσισμό για τον Αλβανό Άλλο και αφετέρου

[470] Ό.π., σ.147.

επαναχρησιμοποιεί μια γνωστή στη νεοελληνική κουλτούρα απεικόνιση της σοσιαλιστικής αλλά και της μετα- σοσιαλιστικής Αλβανίας, όπου κυριαρχεί η κομματική διαφθορά, η φτώχεια και η μιζέρια, ενώ η απόκτηση προϊόντων δυτικής προελεύσεως θεωρείται ουτοπική και οι δυτικές νόρμες έρχονται σε πλήρη αντιδιαστολή με τη σύγχρονη διαβίωση στον αλβανικό χώρο:

"Βέβαια, προς το παρόν στην Αλβανία, επικρατούσε ο απόλυτος χαμός. Οι μαφιόζοι έλυναν κι έδεναν, ο κοσμάκης λιμοκτονούσε, τα περισσότερα εργατικά χέρια μετανάστευαν στις χώρες της Δύσης για να ψάξουν να βρουν την τύχη τους, κι ο τουρισμός ήταν περίπου λέξη άγνωστη. Όμως, σκέφτονταν, σ' αυτόν τον κόσμο, τίποτα δε μένει σταθερό. Οι καιροί αλλάζουν, όπως άλλαξε και το καθεστώς στην Αλβανία σε μια χρονική στιγμή που μπορούσε να στοιχηματίσεις τη ζωή σου ότι δε θα άλλαζε σε χίλια χρόνια. Κι η Αλβανία, όταν με το καλό αποκτήσει τις στοιχειώδεις υποδομές ενός σύγχρονου κράτους, κι έχοντας την τύχη να διαθέτει έναν από τους πιο εργατικούς και προκομμένους λαούς της Ευρώπης, είναι βέβαιο ότι θα γίνει χώρα ελκυστική[...]"[471].

Αντίστοιχη αποδεικνύεται και η εικονοποίηση τόσο του ρουμανικού, όσο και του βουλγαρικού χώρου. Το σοσιαλιστικό παρελθόν της Ρουμανίας εκλαμβάνεται ως ο κύριος διαχωριστικός παράγοντας από τη Δύση, καθώς ο Μαργαριτόπουλος παρέχει μια ισότιμη αντιμετώπιση για όλες τις πρώην σοσιαλιστικές χώρες. Έτσι, η περίοδος του βαλκανικού υπαρκτού σοσιαλισμού ταυτίζεται με την ανέχεια, ενώ ο δυτικός τρόπος διαβίωσης -ή ακόμα και τα δυτικά καταναλωτικά αγαθά- θεωρείται πως στη βαλκανική κουλτούρα σχετίζονται με την έννοια της ελευθερίας. Παράλληλα ψέγεται και η νέα πολιτική κατάσταση μετά την αλλαγή του πολιτεύματος, υπό την έννοια ότι αυτό προσλαμβάνεται ως ταυτόσημο της αβεβαιότητας, της διαφθοράς και της αποσταθεροποίησης. Η Βουλγαρία εικονοποιείται επίσης ως χώρος όπου ανθεί η εγκληματικότητα, η ανομία και το παρακράτος. Καθώς ο νεοελληνικός χώρος ταυτίζεται με τη Δύση, τα κοντινά σε εκείνον, μετα- κομμουνιστικά Βαλκάνια διαμορφώνουν ένα νέο λογοτεχνικό τόπο στην ελληνική λογοτεχνική παραγωγή. Μέσα από εικόνες εγκατάλειψης, που περιλαμβάνουν "χορταριασμένα αρδευτικά κανάλια" και "διαβρωμένες κτηριακές εγκαταστάσεις", ο άνθρωπος που δραστηριοποιείται στα Βαλκάνια, οφείλει να διαφθαρεί -ηθελημένα ή μη- ώστε να μπορέσει να επιβιώσει και να ενσωματωθεί στις υπάρχουσες συνθήκες: σ' αυτό το τοπίο βασιλεύει ο κίνδυνος, το πολιτικό χάος, η μιζέρια, η ρευστότητα και η μαφία:

"Η Ρουμανία, όπως κι όλες οι τέως σοσιαλιστικές χώρες, είναι Γη της Επαγγελίας για μας τους δυτικούς, του είχε πει επί λέξει. Όσα καταναλωτικά αγαθά στερήθηκαν οι λαοί

[471] Δημήτρης Μαργαριτόπουλος, *Οι απέναντι,* Κέρκυρα, Εκδόσεις ΑΛΔΕ, 2013, σ. 44.

αυτών των χωρών επί σοσιαλισμού, κάνουν αγώνα δρόμο να τα απολαύσουν τώρα, σπαταλώντας τα όποια μετρητά τους βρίσκονται. Κυρίως γούνες, δερμάτινα, χρυσαφικά, καλλυντικά, μπλουτζίν, είδη τα οποία ήταν δυσεύρετα ή στοίχιζαν περιουσίες επί προηγούμενου καθεστώτος, και προορίζονταν μόνο για τους εκλεκτούς του συστήματος. Φυσικά, αυτοί που μπορούν και τα αγοράζουν και τώρα, δεν είναι τα λαϊκά στρώματα -αυτών τα λιγοστά χρήματα τελείωσαν τους πρώτους κιόλας μήνες μετά την αλλαγή- αλλά οι διάφοροι νεόπλουτοι. Κι από τέτοιους, δόξα το Θεώ, βρίθει ο τόπος"[472].

"Ποτέ δεν του πέρασε από το μυαλό ότι θα μπορούσε να βρει την τύχη του στα παρακμιακά Βαλκάνια. Ειδικά στη Βουλγαρία για την οποία ακούγονται ένα σωρό αρνητικά. Ότι μετά την αλλαγή, δεν κάνει κουμάντο η νόμιμα εκλεγμένη κυβέρνηση, αλλά η μαφία μαζί με μια δράκα αργυρώνητων πολιτικών. Κι ότι η ανομία, η διαφθορά κι η εγκληματικότητα, ανθούν σαν εύοσμα λουλούδια στο νεοκαπιταλιστικό μπαχτσέ της[...] Το πρόβλημα με τη μαφία, δεν υπάρχει μόνο στη Βουλγαρία, αλλά σ' όλες τις τέως σοσιαλιστικές χώρες. Όμως, αν έρθεις σε επαφή με τους μαφιόζους, συνάψεις μαζί τους τις αναγκαίες συμφωνίες και τις τηρήσεις με ευλάβεια, δεν πρόκειται να σ' ενοχλήσει κανείς"[473].

Αν η πρόσληψη του βαλκανικού χώρου αποδεικνύεται κοινή και τα Βαλκάνια διαχωρίζονται από τη Δύση -στην οποία εντάσσεται και η Ελλάδα- ο δυτικός κόσμος δεν αντιμετωπίζεται σε καμία περίπτωση ως πανάκεια ούτε συζητείται άκριτα. Στο μυθιστόρημα του Μαργαριτόπουλου η ανομία και η εγκληματικότητα που χαρακτηρίζει τη Βαλκανική διαπιστώνεται και σε χώρες της Δύσης, όπως φυσικά και στην Ελλάδα. Με άλλα λόγια, ο Μαργαριτόπουλος δεν αποδίδει κάποιο "ηθικό πλεονέκτημα" στο δυτικό κόσμο σε σχέση με τα Βαλκάνια, παρά βλέπει τα τελευταία ως πρόσφορο έδαφος για τη διαφθορά, και όχι ως την πηγή διαφθοράς. Μάλιστα, η Δύση γίνεται αντικείμενο ειρωνείας, κάποτε για τις έντονες κοινωνικές διαφορές που παρατηρούνται εντός του πολιτικού συστήματός της και άλλοτε για τον υποκριτικό ρόλο που ακολουθεί στη Βαλκανική:

"Η Βουλγαρία έχει δυτικοποιηθεί σε χρόνο ρεκόρ, μονολόγησε. Απ' όλα έχει ο νεοκαπιταλιστικός μπαχτσές της. Κλέφτες, απατεώνες, κλεφτρόνια της δεκάρας, ζητιάνους, νεόπτωχους, πένητες που σκαλίζουν τους σκουπιδοτενεκέδες ανταγωνιζόμενοι τις γάτες, γύφτους που κλέβουν πορτοφόλια, μαφιόζους που δολοφονούν εν ψυχρώ, κάρα που τα σέρνουν σκελετωμένα γαϊδούρια, υπερπολυτελή αυτοκίνητα που τρέχουν με εκνευριστική νωχέλεια, εκατομμυριούχους όσους δεν είχε επί τσάρου"[474].

Τα μυθιστορήματα του Κούρτοβικ και του Μαργαριτόπουλου συζητούν τον όρο "Βαλκάνια", ενσωματώνοντας σε αυτόν πολιτισμικές, κοινωνικές και πολιτικές

[472] Ό.π., σ.54.
[473] Ό.π., σ.55.
[474] Ό.π., σ.133.

συνδηλώσεις, εκτός των προφανών γεωγραφικών. Προβάλλουν τα στοιχεία που καθορίζουν τη σύγχρονη βαλκανική πραγματικότητα, και εξετάζουν το ρόλο της Δύσης στην περιοχή. Παρά τα ανωτέρω κοινά στοιχεία, χαρακτηρίζονται από μια δομική διαφοροποίηση: ο Κούρτοβικ ενσωματώνει την Ελλάδα στο βαλκανικό σύνολο και στη βαλκανική νοοτροπία, ενώ ο Μαργαριτόπουλος εξαιρεί το νεοελληνικό χώρο από τις συνδηλώσεις, που φέρει η συμπερίληψη στην "παρακμιακή" Βαλκανική, εντάσσοντας την Ελλάδα στο δυτικό κόσμο. Όπως επισημάνθηκε και αλλού, θεωρώ ότι η θεώρηση του Κούρτοβικ περί απόλυτης ένταξης της Ελλάδας στα Βαλκάνια, χωρίς επιμέρους αστερίσκους, είναι σαφώς σπανιότερη σε σχέση με την ιδέα ότι η Ελλάδα αποτελεί δυτικό κράτος. Στο επόμενο τμήμα της μελέτης, θα επιχειρηθεί η τελική τοποθέτηση της Ελλάδας στον ευρωπαϊκό χάρτη συμβολικής γεωγραφίας, όπως αυτή συλλαμβάνεται και αποτυπώνεται στο νεοελληνικό φαντασιακό, πάντοτε με σημεία αναφοράς τις έννοιες "Δύση", "Ανατολή" και "Βαλκάνια".

III

Αντεστραμμένοι Επάλληλοι Οριενταλισμοί: η σχέση Ελλάδας, Βαλκανίων και Δύσης στο νεοελληνικό φαντασιακό

Ο Οριενταλισμός ως δυτικό σύστημα γνώσης και επιβολής στην Ανατολή: οι επιδράσεις και οι κριτικές της μελέτης του Said στη σύγχρονη ακαδημαϊκή κοινότητα

Το 1978 ο Edward Said επιχειρώντας να περιγράψει την έννοια της Ανατολής, όπως αυτή δημιουργήθηκε και έγινε γνωστή στο δυτικό κόσμο, εκδίδει τη μελέτη του *Οριενταλισμός*. Εργαζόμενος επάνω στο φουκωικό δίπολο γνώσης-δύναμης ο Said διερευνά πρακτικές δυτικών συγγραφέων αναφορικά με το χώρο της Ανατολής, οι οποίες αναδύονται σε πολιτικά, εθνογραφικά, γεωγραφικά και λογοτεχνικά -μεταξύ άλλων- κείμενα και συγκροτούν μια γνώση που αντανακλά την κυριαρχική διάθεση της Ευρώπης προς την Ανατολή: ακριβώς τη στιγμή κατά την οποία ο Said προσδιορίζει το φαινόμενο του Οριενταλισμού ως "έναν δυτικό τρόπο επιβολής, αναδιάρθρωσης και εξουσίας επάνω στην Ανατολή", αναφέρεται άμεσα στο Foucault. Ο *Οριενταλισμός* του Said αφορά ταυτόχρονα ένα σύστημα γνώσης και ένα ιστορικό φαινόμενο, οριζόμενος ως ένα δίπολο γνώσης και δύναμης, στο οποίο η γνώση αυξήθηκε προοδευτικά μέσω της αποικιακής συνάντησης. Έτσι, ο Said ορίζει την Ανατολή ως μια "σχεδόν ευρωπαϊκή επινόηση", ως μια από τις βαθύτερες και τις πιο έμμονες ευρωπαϊκές εικόνες του Άλλου, καθώς και ως έναν βοηθητικό,

προσδιοριστικό παράγοντα της δυτικής ή της ευρωπαϊκής ταυτότητας μέσω μιας αντιθετικής -πολιτιστικά και ιδεολογικά- σχέσης[475]. Επιχειρεί δε, να αναδείξει μια επιστημολογική και οντολογική διάκριση μεταξύ της "Ανατολής" και της "Δύσης", η οποία δρα ως αφετηριακό σημείο συγγραφής δυτικών κειμένων, που αναφέρονται στην περιοχή της Ανατολής. Παρά το γεγονός ότι θεωρεί πως η Ανατολή δεν υπήρξε απλώς μια κατασκευασμένη ιδέα -υπό την έννοια ότι υπάρχει και η αντίστοιχη, πραγματική της διάσταση- εντούτοις ορίζει το φαινόμενο του Οριενταλισμού έξω από το φάσμα των πιθανών αντιστοιχιών μεταξύ του ίδιου του φαινομένου και της πραγματικής Ανατολής. Επιπλέον, στην ανωτέρω περιγραφόμενη σχέση του δίπολου Δύσης και Ανατολής, προσθέτει στη συζήτηση τον παράγοντα της εξουσίας:

"Θα ήταν υποκριτικό να πιστέψουμε πως η Ανατολή δημιουργήθηκε -ή, όπως προτιμώ, 'οριενταλιοποιήθηκε- απλώς σαν αναγκαιότητα της φαντασίας. Η σχέση μεταξύ Δύσης και Ανατολής είναι σχέση εξουσίας, κυριαρχίας, σχέση περίπλοκης ηγεμονίας σε ποικίλους βαθμούς"[476].

Ο Said θεωρεί πως η προσδιοριστική γνώση της Δύσης σχετικά με την Ανατολή, αναδύθηκε εξ ολοκλήρου μέσα από μια σχέση ισχύος της πρώτης, με τελικό αποτέλεσμα η Ανατολή να θεωρείται ως 'ανορθολογική', 'εξαχρειωμένη', 'παιδική', και 'διαφορετική', με την Ευρώπη να εκλαμβάνεται, αντίστοιχα και πάντοτε, ως 'ορθολογική', 'ενάρετη', 'ώριμη', και 'κανονική' *"*[477]. Παραθέτοντας και σχολιάζοντας δυτικά κείμενα διαφορετικών ειδών ο Παλαιστίνιος ερευνητής αποκαλύπτει μια Ανατολή η οποία, μέσω μιας φαντασιακής διάκρισης αιώνων, συνδέθηκε με την κατωτερότητα, την οπισθοδρομικότητα, αλλά και την πνευματική υποτέλεια στη Δύση. Επισημαίνει δε, ότι από την αρχαϊκή κιόλας εποχή διαμορφώνεται μια παράδοσης απεικόνισης της Ευρώπης ως ισχυρής και ευφράδους, σε αντιδιαστολή με τη νικημένη και βουβή Ασία, τοποθετώντας την εκκίνηση της δράσης της ευρωπαϊκής φαντασιακής γεωγραφίας, ήδη στην εποχή του Αισχύλου.

Παράλληλα, περνώντας από την αρχαϊκή στη σύγχρονη εποχή αποκρυσταλλώνει την εικόνα μιας αναλλοίωτης, καθηλωμένης στο χρόνο Ανατολής. Ειδικότερα, επισημαίνει ότι κατά το 19ο θεωρούνταν ως λόγια στάση

"η εικόνα ενός μορφωμένου δυτικού που επισκοπεί από ένα υποτιθέμενο σημείο υπεροχής την παθητική, σπερματική, θηλυκή, ακόμα και σιωπηλή και αδρανή Ανατολή, και ύστερα πασχίζει να την αρθρώσει, κάνοντας την Ανατολή να παραδώσει τα μυστικά

[475] Edward Said, *Οριενταλισμός*, μτφ. Φώτης Τερζάκης, Αθήνα, Νεφέλη, 1996, σσ.11-12.
[476] Ό.π., σ.16.
[477] Ό.π., σ.56.

της στην επιστημονική αυθεντία ενός φιλολόγου του οποίου η δύναμη απορρέει από την ικανότητά του να ξεκλειδώσει μυστικές, απόκρυφες γλώσσες"[478].

Στον *Οριενταλισμό*, είναι έκδηλη η πίστη του Said ότι ο δυτικός λόγος για την Ανατολή υπήρξε στενά συνδεδεμένος με τις έννοιες του ρατσισμού, του ιμπεριαλισμού και του εθνοκεντρισμού, ενώ η Ανατολή, τόσο ως αντικείμενο, όσο και ως περιοχή, κατά το τελευταίο μισό του 19ου αιώνα, θεωρείται ότι καλυπτόταν από ένα περίπλοκο φάσμα ιδεών, το οποίο συμπεριλάμβανε στρώματα συμφερόντων, επίσημη γνώση, αλλά και θεσμικές πιέσεις · κεντρική δε ιδέα, ως προς την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο η Δύση επιβλήθηκε, ή επιχείρησε να επιβληθεί στην Ανατολή, αφορά την αντίληψη, σύμφωνα με την οποία, η Ανατολή στην πραγματικότητα χρειάζεται τη δυτική κατάκτηση, καθώς η τελευταία ισοδυναμεί με την ελευθερία. Συνοψίζοντας, ο Said όρισε τα κυριότερα δόγματα του Οριενταλισμού ως εξής:

" Ένα είναι η απόλυτη και συστηματική διαφορά ανάμεσα στη Δύση, η οποία είναι ορθολογική, ανεπτυγμένη, ανθρωπιστική, ανώτερη και την Ανατολή, η οποία είναι αποκλίνουσα, υπανάπτυκτη, κατώτερη. Ένα άλλο δόγμα είναι ότι οι αφαιρέσεις γύρω από την Ανατολή, ιδιαίτερα εκείνες που βασίζονται σε κείμενα τα οποία αναπαριστούν τον "κλασικό" ανατολικό πολιτισμό, είναι πάντα προτιμότερες από τις άμεσες μαρτυρίες που αντλούνται από τις σύγχρονες ανατολικές πραγματικότητες. Ένα τρίτο δόγμα είναι ότι η Ανατολή είναι αιώνια, ομοιόμορφη και ανίκανη να ορίσει τον εαυτό της · υποτίθεται ως εκ τούτου ότι ένα υψηλά γενικευτικό και συστηματικό λεξιλόγιο για την περιγραφή της Ανατολής από μια δυτική σκοπιά είναι αναπόφευκτο, ή ίσως και επιστημονικά 'αντικειμενικό'. Ένα τέταρτο δόγμα είναι ότι η Ανατολή είναι στο βάθος κάτι που πρέπει να φοβόμαστε [...] είτε να ελέγχουμε"[479].

Η μελέτη του Said αποδείχθηκε μια από τις πλέον επιδραστικές μελέτες στη σύγχρονη ακαδημαϊκή κοινότητα και αποτέλεσε γόνιμο πεδίο θεωρητικών αντεγκλήσεων για την περιοχή της Ανατολής, έχοντας από τη μια πλευρά θερμούς υποστηρικτές, δεχόμενη ωστόσο και επαναλαμβανόμενη κριτική. Εξετάζοντας κανείς παράλληλες, επίσης σημαντικές, με το έργο του Said, μελέτες, θα πρέπει να σταθεί αρχικά στον Anouar Abdel- Malek, ο οποίος, βασιζόμενος στη μαρξιστική θεωρία, ασχολείται με τη μεγαλύτερη ορμή των οριενταλιστικών σπουδών κατά τη διάρκεια των αποικισμών. Εξηγεί δε ότι μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, οι νίκες που κατέγραψαν τα εθνικά απελευθερωτικά κινήματα στην Ασία, την Αφρική και τη Λατινική Αμερική, οδήγησαν το επάγγελμα του Οριενταλιστή σε κρίση, καθώς διαφαινόταν ότι τα κυριαρχικά δικαιώματά του στις περιοχές αυτές σταδιακά

[478] Ό.π., 169.
[479] Ό.π., σ.362.

εξαλείφονταν[480]. Αν η μελέτη του Abdel-Malek θα πρέπει κατά πάσα πιθανότητα να θεωρείται ως προγονική εκείνης του Said, εξαιρετικά γόνιμη για την τελευταία υπήρξε και η σχετική μελέτη του Tibawi. Ο Tibawi διερευνά το φαινόμενο του Οριενταλισμού από τη θέση ενός πιστού Μουσουλμάνου ερευνητή, εστιάζοντας στην επιθετικότητα της χριστιανικής Ευρώπης, αλλά και τη στήριξη που παρείχαν στην τελευταία οι ακαδημαϊκοί Οριενταλιστές κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Ο Tibawi θεωρεί πως ακριβώς αυτό το πλαίσιο δράσης των Οριενταλιστών, τους οδήγησε στην ανικανότητά τους να προβούν στο έργο τους, σε ό,τι εκείνος αναφέρει ως "επιστημονική αποστασιοποίηση", καθώς κρίνει πως εκείνοι αποδέχονται προκατασκευασμένες εικόνες του Ισλάμ, παρερμηνεύοντας εν τέλει το Κοράνι[481]. Αντίθετα ο Bryan Turner εμπνεόμενος από μια βαθιά κριτική διάθεση απέναντι στη μαρξιστική θεωρία και στην αντι-αποικιακή βιβλιογραφία, ορίζει τον Οριενταλισμό ως ένα σύστημα θεωριών και πρακτικών, το οποίο επιδρά τόσο στις Ισλαμικές σπουδές, αλλά και ακόμη εντονότερα, στα πεδία της γεωγραφίας, της κοινωνιολογίας και των οικονομικών[482].

Αν λοιπόν οι ανωτέρω μελετητές θεωρούνται ως οι πλέον επιδραστικοί στο πεδίο της κριτικής του φαινομένου Οριενταλισμού, ενδιαφέρον παρουσιάζει και η στοχοθεσία της έρευνάς τους. Συγκεκριμένα, ο A.L. Macfie υποστηρίζει ότι ο Abdel-Malek στόχευε σε μια κριτική επαναξιολόγηση των μεθόδων που μεταχειρίστηκαν οι Οριενταλιστές, ο Tibawi στην καλύτερη κατανόηση ενός παλαιότερου προβλήματος, και ο Turner σε μια επαναδιαπραγμάτευση της διαμάχης μεταξύ των Οριενταλιστών, των κοινωνιολόγων και των μαρξιστών, σχετικά με το χαρακτηρισμό της ιστορίας και της κοινωνικής δομής της Νότιας Αμερικής και της Ασίας[483]. Ο Macfie, διερευνώντας τα κοινά στοιχεία των ανωτέρω μελετών, επισημαίνει την πεποίθηση όλων ότι ο Οριενταλισμός έδρασε στις υπηρεσίες του ιμπεριαλισμού ή το γεγονός ότι οι οριενταλιστικές στάσεις έχουν τις ρίζες στο βαθύ, απομακρυσμένο παρελθόν. Εφιστά ωστόσο την προσοχή στο ότι οι μελέτες αυτές, χαρακτηρίζονται από σαφείς

[480] Anouar Abdel-Malek, "Orientalism in Crisis", *Diogenes,* Vol.11, Issue 44 (December 1, 1963) 104-112.
[481] A.L. Tibawi, "English- Speaking Orientalists- A critique of their approach to Islam and Arab Nationalism" *The Muslim World,* Vol 53, Issue 4 (October 1963) 298-313.
[482] Bryan Turner, *Marx and the End of Orientalism,* London, Allen & Unwin, 1978.
[483]A.L. Macfie, *Orientalism,* London, Longman, 2002, σ.7.

διαφοροποιήσεις, όπως είναι για παράδειγμα η εννοιολόγηση της γνώσης και ο τρόπος δράσης της τελευταίας στην περίπλοκη σχέση Ανατολής και Δύσης[484].

Σε κάθε περίπτωση, μέσω των ανωτέρω μελετών, επιτεύχθηκε αρχικά μια σημαντική νοηματική μετατόπιση, όσον αφορά τους όρους 'Οριενταλισμός' και 'Οριενταλιστής'. Συγκεκριμένα, κατά τον 18ο και 19ο αιώνα η λέξη Οριενταλισμός αναφερόταν γενικά στο έργο ενός Οριενταλιστή, δηλαδή ενός λογίου ειδικευόμενου στις γλώσσες και στις εθνικές λογοτεχνίες της Ανατολής, ενώ στο χώρο της τέχνης χρησιμοποιούνταν για να προσδιορίσει έναν χαρακτήρα ή ένα είδος που υπήρξε στενά συνδεδεμένο με τα ανατολικά έθνη[485]. Σύμφωνα με το Στάθη Γουργουρή ο Οριενταλισμός

"δεν αφορούσε απλώς κάποια ιδεολογία (με την πλατιά έννοια του όρου), κάποια, δηλαδή, καταχρηστική ψευδαίσθηση της πραγματικότητας, αλλά υπήρξε από τη σύστασή του ένας θεσμοποιημένος ακαδημαϊκός κλάδος με αδιαμφισβήτητο πεδίο έρευνας, αυστηρά ειδικευμένη ορολογία, σαφή ιεραρχία γνώσεων, εξαιρετικά δύσκολη (ιδίως γλωσσολογικά) διαπαιδαγώγηση και βεβαίως μια αυξανόμενη παράδοση ειδίκευσης και αυθεντίας, η οποία κυβέρνησε τον κλάδο με το κοινότοπο συντηρητικό κύρος των κεκτημένων που ανέκαθεν χαρακτήριζε (και συνεχίζει να χαρακτηρίζει) τις απανταχού ακαδημαϊκές δομές"[486].

Ωστόσο, οι προαναφερθείσες μελέτες, σε συνδυασμό με τον κατακλυσμό άλλων σχετικών μελετών που ακολούθησαν το παράδειγμα των τεσσάρων αυτών δομικών μελετητών του φαινομένου, οδήγησαν στην ταύτιση του όρου 'Οριενταλισμός' με σαφείς συνδηλώσεις περί δύναμης, γνώσης, ηγεμονίας και κατάκτησης. Προτού συζητήσω τη συνεχή (επανα)διαπραγμάτευση των γεωγραφικών ορίων του Οριενταλισμού, όπως αυτή λαμβάνει χώρα στη σύγχρονη ακαδημαϊκή συζήτηση, θα ήθελα να επισημάνω ότι αρκετοί μελετητές συσχέτισαν άμεσα το φαινόμενο του Οριενταλισμού, όπως αυτό περιγράφεται στη μελέτη του Said, με την ελληνική περίπτωση, όπως για παράδειγμα με το φαινόμενο του φιλελληνισμού ή ακόμα και με τη σύγχρονη εποχή της οικονομικής κρίσης. Ο Γουργουρής θεωρεί ότι η υπόρρητη αποικιοκρατική αντίληψη του Οριενταλισμού, μπορεί να γίνει αντιληπτή στην

[484] Ό.π., σ.96 κ.εξ.
[485] A.L. Macfie, Orientalism- A reader, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2000, σ.1.
[486] Στάθης Γουργουρής, *Ο Οριενταλισμός του Έντουαρντ Σαϊντ- Μια κριτική πράξη με ορίζοντα το μέλλον,* Αθήνα, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, 2004, σσ.8-9.

περίπτωση του φιλελληνισμού και στη θέσμιση των Κλασικών Σπουδών κατά το 19ο αιώνα[487], επισημαίνοντας ότι

"ακόμα κι αν περιορίσουμε την αυτοκρατορική διάθεση του φιλελληνισμού στο πεδίο της αρχαιολατρίας και μόνο, πάλι έχουμε να κάνουμε με κινήσεις οριενταλιστικού τρόπου αναπαράστασης του άλλου μέσω αντικατάστασής του με τις αυτοδημιούργητες εικόνες και προβολές της ετερότητας, τις οποίες η ίδια η Δύση έχει ανάγκη για να μπορέσει να σχηματίσει την εικόνα του εαυτού της[...]. Στην περίπτωση του σύγχρονου ελληνικού έθνους, το οποίο προσπαθούσε να απαλλαγεί από το τεράστιο βάρος της εξιδανίκευσης των αρχαίων -την 'αποικιοκρατία του ιδανικού' όπως έχω ονομάσει την πρακτική του φιλελληνισμού-, αυτή η εμπειρία πρόκειται στην ουσία για τιμωρία: είναι μια οριενταλιστική εμπειρία, ένας εξανατολισμός εν ονόματι του εξευρωπαϊσμού"[488].

Παράλληλα, ο Μαρίνος Πουργούρης αναπτύσσει τη θεωρία του "Παροδικού Οριενταλισμού", στοχεύοντας στην περιγραφή τρόπων, με τους οποίους λανθασμένες αντιλήψεις, ιδεολογικές τάσεις και μη ιστορικοί αναχρονισμοί χαρακτηρίζουν το δυτικό λόγο για τον ελληνικό χώρο. Θεωρεί ότι η έννοια του παροδικού Οριενταλισμού "επιβάλλει μια ήδη λανθασμένα κατασκευασμένη εικόνα των αρχαίων Ελλήνων, στους σύγχρονους κατοίκους της χώρας", τους οποίους η Δύση κρίνει ως λιγότερο μοντέρνους και ταυτόχρονα λιγότερο δυτικούς, από τους ίδιους τους προγόνους της[489]. Ο Πουργούρης επισημαίνει ότι εάν ο Οριενταλισμός υποδηλώνει μια τάση επικυριαρχίας της Δύσης προς την Ανατολή, στην περίπτωση που συζητείται εδώ, υποδηλώνει μια θέαση της αρχαίας Ελλάδας ως την "παιδική ηλικία" της ανθρωπότητας ή το γενέθλιο τόπο της δημοκρατίας ˙ ωστόσο, η ιδέα περί ανωτερότητας της Δύσης σε σχέση με τους -Έλληνες- προγόνους της τονίζεται μέσω της αντίληψης ότι ο σύγχρονος δυτικός πολιτισμός μπορεί να δημιουργήθηκε στον ελληνικό χώρο, αλλά η ίδια η Ελλάδα δεν αποτελούσε, ακόμα, μέρος του. Αντίστοιχα, εξετάζοντας αυτή τη φορά τη μοντέρνα περίοδο η Anna Carastathis θεωρεί πως ακόμα και κατά τη σύγχρονη εποχή η αποικιακή γεωγραφία της Δυτικής Ευρώπης χαρακτηρίζεται από οριενταλιστικές στάσεις, επισημαίνοντας πως ο κυρίαρχος λόγος γύρω από το ελληνικό χρέος διακατέχεται από μια σαφή οριενταλιστική γραφή: σύμφωνα με την ερευνήτρια, παρά το ότι η Ελλάδα, πολιτικά και γεωγραφικά θεωρείται εντός του ευρωπαϊκού συνόλου -και επιπλέον συχνά η

[487] Σημ: Στάθης Γουργουρής, ό.π., σσ.12-13. Για το θέμα βλέπε επίσης αναλυτικά το βιβλίου του ιδίου, *Έθνος- όνειρο*: διαφωτισμός και θέσμιση της σύγχρονης Ελλάδας, ό.π.

[488] Στάθης Γουργουρής, *Ο Οριενταλισμός του Έντουαρντ Σαϊντ- Μια κριτική πράξη με ορίζοντα το μέλλον,* ό.π., σ.14.

[489] Marinos Pourgouris "Topographies of Greek Modernism", (σσ. 88-111), στο Συλλογικό, *The Avant-Garde and the Margin: New Territories of Modernism*, Oxford, Cambridge Scholars Press, 2006, σσ.100-101.

εικόνα της κατασκευάστηκε ως η πηγή του δυτικού πολιτισμού- η έννοια του "Ελληνισμού" χρησιμοποιείται για να περιγραφεί μια Ελλάδα που φυλετικά, οικονομικά, πολιτιστικά αλλά και όσον αφορά την κουλτούρα της, ανήκει στο όριο του "Ευρωπαίου". Η Carastathis εξετάζει τη σύγχρονη εποχή, την εποχή της λιτότητας και πιστεύει ότι "η αποικιοκρατία της εξουσίας αποκαλύπτει την εγγενή βία στο φαντασιακό του ευρωπαϊκού πολιτισμού"[490].

Όπως γίνεται κατανοητό, το θεωρητικό σχήμα του Οριενταλισμού χρησιμοποιήθηκε εξαιρετικά συχνά ως βάση για την παράθεση παράλληλων θεωρητικών σχημάτων που αντιλαμβάνονται τον κόσμο χωρισμένο σε δυαδικά, αντιθετικά σχήματα, αλλά και ως βάση μελέτης αναπαραστάσεων ιεραρχικής, συμβολικής γεωγραφίας. Για παράδειγμα, αν και ο Said δηλώνει στον *Οριενταλισμό* ότι η απάντηση στο σχήμα του δεν είναι ο Δυτικισμός, διάφοροι μελετητές επιχείρησαν να αντιστρέψουν το επιχείρημα του, εξετάζοντας προσλήψεις της Δύσης στο χώρο της Ανατολής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η μελέτη των Ian Barouma και Avishai Margalit, *Δυτικισμός- Η Δύση στα μάτια των άλλων,* όπου επιχειρείται μια εις βάθος διερεύνηση των στερεοτυπικών αναπαραστάσεων και φαντασιώσεων, με τις οποίες συνδέεται η έννοια της Δύσης στο φαντασιακό των οπαδών του ιερού πολέμου [491] . Σύμφωνα με τους Barouma και Margalit, ο Δυτικισμός, φαινόμενο που έχει τις ρίζες του στην Ευρώπη, αφορά μια τάση όρασης της Δύσης ως απάνθρωπου και ιμπεριαλιστικού παράγοντα, εχθρού της ανατολικής αυθεντικότητας: αυτή η μορφή της Δύσης πρέπει να καταστραφεί, υπό την έννοια ότι ο νέος, δυτικός πολιτισμός εκμαυλίζει το παραδοσιακό, ανατολικό πνεύμα [492] . Παράλληλα, ήδη από τη δεκαετία του 1990, η συζήτηση περί Δυτικισμού φαίνεται πως αποδεικνύεται ολοένα και περισσότερο αναπτυσσόμενη στο διεθνή ακαδημαϊκό χώρο[493]. Βέβαια, παρά το γεγονός ότι η έννοια του Δυτικισμού εισβάλει σταδιακά στη συζήτηση περί συγκριτικής κουλτούρας, λογοτεχνικών σπουδών και

[490] Anna Carastathis, "Is Hellenism an Orientalism? Reflections on the boundaries of 'Europe' in an age of austerity" (1-17), *Critical Race and Whiteness Studies Journal*, Vol 10, No. 1 (2014) 1-2.

[491] Ian Barouma & Avishai Margalit, *Δυτικισμός- Η Δύση στα μάτια των άλλων*, μτφ. Ξενοφών Γιαταγάνας, Αθήνα, Κριτική, 2007.

[492] Ian Barouma, "The origins of Occidentalism", *The Chronicle of Higher Education,* Vol. 50, Issue 22 (Feb 2004) 1-5.

[493] Σημ: Σχετικά με το φαινόμενο του Δυτικισμού, βλέπε για παράδειγμα Akeel Bilgrami, "Occidentalism, the Very Idea: An Essay on Enlightenment and Enchantment," Critical Inquiry 32, no. 3 (Spring 2006) 381-411. Βλέπε επίσης Συλλογικό, *Occidentalism- Images of the West,* Oxford, Clarendon Press, 2003. Βλέπε, ακόμη, James G. Carrier, "Occidentalism: the world turned upside-down", Vol. 18, Issue 2 (May 1992) 195-212.

λογοτεχνικής κριτικής, το φαινόμενο αυτό είναι σαφώς περισσότερο προβληματικό, σε θεωρητικό επίπεδο, εν συγκρίσει με τον Οριενταλισμό: επί της ουσίας, ο Δυτικισμός αφορά περισσότερο "μια στρατηγική ενάντια στο δυτικό ηγεμονισμό" και απέχει παρασάγγας από έναν σαφώς ανεπτυγμένο επιστημονικό κλάδο[494]. Άλλες προσπάθειες ορισμού του φαινομένου αντιλαμβάνονται το Δυτικισμό ως επιστημονικό και πολιτιστικό κλάδο, που διαμορφώθηκε στον Τρίτο κόσμο, με στόχο να ολοκληρωθεί η διαδικασία της απο-αποικιοποίησης[495], ενώ -όπως άλλωστε συνέβη και με τον όρο *Οριενταλισμό*- ο όρος *Δυτικισμός* χρησιμοποιήθηκε -ενδεχομένως κάποτε άκριτα- με στόχο να περιγράψει εντελώς διαφορετικές, μεταξύ τους, ιεραρχικές σχέσεις συμβολικής γεωγραφίας, όπως για παράδειγμα προσλήψεις της Δύσης εντός του κινεζικού φαντασιακού[496] ή ακόμα και τις σχέσεις μεταξύ Ευρωπαϊκής Ένωσης και σύγχρονης Τουρκίας[497].

Επιστρέφοντας ωστόσο στη μελέτη του Said, οι κριτικές που συνάντησε υπήρξαν πολλές, διαβαθμιζόμενες μάλιστα, από εκείνες που φιλοδοξούσαν να αναδείξουν τα προβληματικά -μεθοδολογικά και θεωρητικά- σημεία της σκέψης του Said, μέχρι εκείνες που υπήρξαν εντελώς εχθρικές ως προς την ουσία του επιχειρήματος του *Οριενταλισμού.* Ένας από τους επιφανέστερους επικριτές του έργου του Said, υπήρξε ο Bernard Lewis, ο οποίος βάσισε την κριτική του στη θεώρηση, σύμφωνα με την οποία ο Said δαιμονοποίησε τους Οριενταλιστές και διαφοροποίησε το ίδιο το περιεχόμενο της έννοιας αυτής. Η κριτική του Lewis συνίσταται κυρίως στην πεποίθησή του ότι ο Said στη μελέτη του γενίκευσε, κατηγορώντας ολόκληρο των κλάδο των Οριενταλισμών για "φυλετική προκατάληψη". Επιπλέον, ο Lewis επέμεινε στην άγνοια του Said αναφορικά με το έργο συγκεκριμένων Οριενταλιστών, με άλλα λόγια στο ότι παρέβλεψε το έργο ορισμένων άλλων, ή αντίστροφα, προέβαλε συγκεκριμένο μέρος αυτού, απευθύνοντας συχνά αβάσιμες και απρόσεχτες κατηγορίες. Παράλληλα, έψεξε τον Said ως προς την έλλειψη γνώσης του τελευταίου σχετικά με την ιστορία και τη φιλολογία, τόσο σε ευρωπαϊκό επίπεδο, όσο και σχετικά με τον αραβικό και τον

[494] Wang Ning, "Orientalism versus Occidentalism?", *New Literary History*, Vol. 28, No.1 (Winter 1997) 57-66.
[495] Hassan Hanafi, "From Orientalism to Occidentalism" (σσ. 257-265), στο: Συλλογικό, *Building Peace by Intercultural Dialogue*, Tampere, Tampere Peace Research Institute, 2008.
[496] Diana Lary, "Edward Said: Orientalism and Occidentalism", *Journal of the Canadian Historical Association*, Vol. 17, No.2 (2006) 3-15.
[497] Meltem Ahiska, "Occidentalism: The Historical Fantasy of the Modern" *The South Atlantic Quarterly*, Vol. 102, No. 2/3 (Spring/ Summer 2003) 351-379.

ισλαμικό κόσμο. Ο Lewis καταλήγει στο ότι -παρά το ότι ενδεχομένως, ορισμένοι Οριενταλιστές επωφελήθηκαν πράγματι από το δίπολο γνώσης και δύναμης- η συμπερίληψη όλων των Οριενταλιστών στην ίδια κατηγορία αποτελεί "ανεπαρκή" και "παράδοξη" ερευνητική μέθοδο. Εστίασε δε στο ότι ο Said ανέδειξε το ρατσισμό και την επιθετικότητα, στοιχεία πράγματι παρόντα σε σημαντικό τμήμα του Οριενταλισμού, αποφεύγοντας ωστόσο να σχολιάσει τα λόγια και ανθρωπιστικά κατορθώματα Οριενταλιστών, όπως ο Marshall Hodgson, ο Claude Cahen ή ο Andrew Rayomond. Για να στηρίξει μάλιστα καλύτερα το επιχείρημά του, αναφέρθηκε σε μια φανταστική διαμάχη μεταξύ των Ελλήνων λογίων και των μελετητών της ελληνικής Κλασσικής Αρχαιότητας σε διεθνές επίπεδο:

"Φανταστείτε μια κατάσταση στην οποία, μια πατριωτική και ακραία, ριζοσπαστική ομάδα από την Ελλάδα αποφασίζει ότι το επάγγελμα των κλασικών σπουδών προσβάλει την σπουδαία ελληνική κληρονομιά και επιπλέον, εκείνοι που εμπλέκονται σε αυτόν τον κλάδο -γνωστοί και ως κλασικιστές- αποτελούν τη νεότερη έκφανση μιας βαθιάς και σατανικής συνομωσίας, εκκολαπτόμενης εδώ και αιώνες, η οποία επωάστηκε στην Ευρώπη και αναπτύχθηκε στην Αμερική, με σκοπό να δυσφημίσει την ελληνική γη και τον ελληνικό λαό. Μέσω αυτής της οπτικής, ολόκληρη η ευρωπαϊκή παράδοση των κλασικών σπουδών [...] αποτελεί μια μακρόχρονη προσβολή στην τιμή και στην ακεραιότητα της Ελλάδας, όπως επίσης και μια απειλή για το μέλλον της. Το δηλητήριο αυτό εξαπλώθηκε από την Ευρώπη στην Αμερική, όπου η διδασκαλία της ελληνικής ιστορίας, γλώσσας και λογοτεχνίας στα πανεπιστήμια εξουσιάζεται από την διαβολική ράτσα των κλασικιστών, αντρών και γυναικών, οι οποίοι δεν έχουν ελληνική καταγωγή, δεν τρέφουν καμία συμπάθεια για τα ελληνικά συμφέροντα και οι οποίοι, κάτω από ψευδή μάσκα μιας νηφάλιας ακαδημαϊκής γνώσης, μοχθούν να διατηρήσουν τον ελληνικό λαό σε μια κατάσταση μόνιμης υποταγής"[498].

Από την άλλη πλευρά, ο Aijaz Ahmad ασκεί την κριτική του στο έργο του Said, από μια καθαρά μαρξιστική σκοπιά, εστιάζοντας κυρίως σε προβλήματα που αφορούν τη θεωρία και την ιστορία. Ο Ahmad θεωρεί τον Said ανιστόρητο, και προβληματίζεται επανειλημμένα, σε διάφορα σημεία του *Οριενταλισμού*, τόσο σχετικά με τη μεθοδολογική ορθότητα, όσο και με την ίδια την ουσία του κεντρικού επιχειρήματος της μελέτης. Παράλληλα, επισημαίνει ως δομικό πρόβλημα τις συνεχείς αναφορές του Said στην Ευρώπη -ή στη Δύση- ως μια αυτόνομη και ενιαία ύπαρξη, η οποία χαρακτηριζόταν πάντοτε από μια κοινή ουσία, ένα κοινό στόχο, μια κοινή φαντασία και μια κοινή θέληση. Ο Ahmad επισημαίνει, εν τέλει, ότι ο Said, όταν αναφέρεται στον ευρωπαϊκό χώρο, διακατέχεται επί της ουσίας από τα ίδια χαρακτηριστικά, για τα οποία κατηγορεί τους Οριενταλιστές, καθώς το έργο του προϋποθέτει μια Ευρώπη

[498] Bernard Lewis, "The Question of Orientalism" (σσ.49-69), *The New York Review of Books,* (June 24, 1982) σ.49.

ενοποιημένη, αυτόνομη και αιώνια[499]. Αντίστοιχα, ο Sadik Jalal al-'Azm χαρακτήρισε το έργο του Said ως "έκδηλα ουτοπικό", μέμφοντάς το για αντι- επιστημονική μεροληψία και κάνοντας λόγο για έναν αντεστραμμένο οριενταλισμό, ακριβώς υπό την έννοια όσων ανέφερε και ο Ahmad[500]. Επιπρόσθετα, εντελώς εχθρική ως προς τον *Οριενταλισμό* υπήρξε η κριτική του Robert Irwin, ο οποίος ούτε λίγο ούτε πολύ, στον πρόλογο της σχετικής μελέτης του χαρακτηρίζει "τσαρλατάνο" τον Said, ενώ μελετώντας με ανοιχτά επικριτική διάθεση τα δομικά επιχειρήματα του *Οριενταλισμού*, χαρακτηρίζει το συγγραφέα του ως ανιστόρητο, επισημαίνει ότι εκείνος υπέκρυψε συγκεκριμένες, σοβαρές και κρίσιμες πτυχές του μελετώμενου φαινομένου, τον κατηγορεί για διαστρέβλωση, και καταλήγει στο ότι ο Said προέβη σε μια "φαντασιακή απεικόνιση της ιστορίας" [501] .Αντίστοιχα, αν και σε σαφώς ηπιότερο τόνο, ήταν τα επιχειρήματα του J.J. Clarke, ο οποίος, εξετάζοντας τις αντιμαχόμενες ιδέες του δυτικού κόσμου σχετικά με την Ανατολή, επισημαίνει ότι όσο η Δύση άσκησε την ηγεμονία της στην Ανατολή, άλλο τόσο γοητεύτηκε από εκείνη: έτσι, το ευρύτατο αυτό σύνολο των αντιμαχόμενων δυτικών προσλήψεων και ιδεών σχετικά με την Ανατολή, δε μπορεί, σύμφωνα με τον Clarke, να γίνει εξ ολοκλήρου κατανοητό μέσα από το δυαδικό πλέγμα δύναμης και εξουσίας[502].

[499] Aijaz Ahmad, "Orientalism and after: Ambivalence and Cosmopolitan Location in the Work of Edward Said", *Economic and Political Weekly,* Vol.27, No.30 (25 July 1992) 98-116.
[500] Michael Richardson, "Enough Said: Reflections on Orientalism", *Anthropology Today,* Vol.6, No.4 (Aug 1990) 16-19.
[501] Robert Irwin, *For Lust of Knowing- The Orientalists and their Enemies,* London, Penguin Books, 2007, σσ. 284 κ.εξ.
[502] J.J. Clarke, *Oriental Enlightment- The Encounter Between Asian and Western Thought,* London, Routhledge, 1997.

Ο Βαλκανισμός της Maria Todorova: μια εφαρμογή του σαϊντικού μοντέλου στη Νοτιοανατολική Ευρώπη ή ένα ανεξάρτητο φαινόμενο;

Είκοσι σχεδόν έτη μετά την κυκλοφορία της μελέτης του Said, το 1997, η Maria Todorova εκδίδει το έργο της *Βαλκάνια: η δυτική φαντασίωση,* εκκινώντας από το θεωρητικό πλαίσιο, στο οποίο δομήθηκε ο *Οριενταλισμός.* Στη μελέτη αυτή διερευνάται η φαντασιακή σχέση μεταξύ Δυτικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης, μέσω του φαινομένου του *Βαλκανισμού.* Αν και η Todorova χτίζει επάνω στο σαϊντικό μοντέλο σκέψης, εντούτοις αναφέρεται επανειλημμένα στις αποκλίσεις των δύο θεωρητικών σχημάτων και επισημαίνει πως ο Βαλκανισμός "διαμορφώθηκε βαθμιαία στην πορεία δύο αιώνων και αποκρυσταλλώθηκε σε ένα συγκεκριμένο λόγο την εποχή των Βαλκανικών πολέμων και του Α' Παγκοσμίου Πολέμου"[503]. Στο έργο της επιχειρείται η καταγραφή ολόκληρου του φαντασιακού φάσματος σχέσεων μεταξύ Δύσης και Βαλκανίων, όπως και της διαδικασίας πρόσληψης της Βαλκανικής από τη Δυτική Ευρώπη. Ο λόγος περί Βαλκανισμού εντοπίζεται στο γραμματειακό είδος της δημοσιογραφίας, ή στα συναφή είδη των ταξιδιωτικών εντυπώσεων, των πολιτικών πραγματειών και σε "υβρίδια" της "ακαδημαϊκής δημοσιογραφίας". Ως αποτέλεσμα των κατασκευών που συζητούνται, αλλά και της παραγωγής και

[503] Maria Todorova, *Τα Βαλκάνια- Η δυτική φαντασίωση*, ό.π., σσ. 61-62.

υιοθέτησης στο δυτικό χώρο, όρων, όπως η βαλκανοποίηση, θεωρείται η συσχέτιση των Βαλκανίων με την εικόνα του Άλλου, η τελική απομόνωσή τους από το ευρωπαϊκό σύνολο και η οριστικοποίηση παγωμένων στο χρόνο, αρνητικών συνδηλώσεων σχετικά με τη Βαλκανική και τους λαούς αυτής. Σύμφωνα με την Todorova

"Ο βαλκανισμός εξελίχθηκε σε μεγάλο βαθμό ανεξάρτητα από τον οριενταλισμό, και από ορισμένες απόψεις αντίθετα με αυτόν και εις πείσμα του. Ένας λόγος ήταν γεωπολιτικός ˙ συγκεκριμένα, η διαφορετική αντιμετώπιση, στο πλαίσιο της περίπλοκης ιστορίας του ανατολικού ζητήματος, των Βαλκανίων ως στρατηγικής σφαίρας διαφορετικής από την Εγγύς και τη Μέση Ανατολή. Άλλη σημαντική διαφορά είναι η απουσία αποικιακής παράδοσης στα Βαλκάνια [...] Επιπλέον, ο κυρίαρχος χριστιανικός χαρακτήρας των Βαλκανίων εξέθρεψε για πολύ καιρό την αίσθηση μιας χριστιανικής αλληλεγγύης απέναντι στο Ισλάμ. Παρά τις πολυάριθμες προσπάθειες να παρουσιαστεί η Ορθοδοξία ως χριστιανική παραλλαγή του δεσποτισμού της Ανατολής, δηλαδή ως στοιχείο μη ευρωπαϊκό και μη δυτικό, η κύρια διαχωριστική γραμμή χαρασσόταν πάντοτε μεταξύ χριστιανισμού και μωαμεθανισμού. Τέλος, η κατασκευή μιας ιδιόμορφης βαλκανικής αυτοαντίληψης, ή μάλλον πολλών εθνικών βαλκανικών αυτοαντιλήψεων, αποτελεί σημαντική διάκριση: όλες αυτές οι ταυτότητες κατασκευάστηκαν έχοντας ως αντίθετο έναν 'ανατολίτη' άλλο"[504].

Επιχειρώντας να αναδείξει τα διαφοροποιητικά στοιχεία μεταξύ Οριενταλισμού και Βαλκανισμού, και επισημαίνοντας παράλληλα ότι ο δεύτερος, συν το χρόνω, λειτούργησε ως υποκατάστατο του πρώτου, η Todorova εντοπίζει τις διαφοροποιήσεις μεταξύ των δύο θεωρητικών σχημάτων κυρίως στο αποικιακό παρελθόν της Ανατολής, στις γεωπολιτικές διαφορές μεταξύ των δύο χώρων, καθώς και στις διαφοροποιήσεις σε θρησκευτικό επίπεδο. Συγκεκριμένα, σημειώνει αρχικά ότι τα Βαλκάνια συγκροτούν μια σαφή ιστορική και γεωγραφική οντότητα, σε αντιδιαστολή με την ευρύτερη και ασαφέστερη έννοια της Ανατολής. Επιπλέον, επισημαίνει ότι η έννοια της Ανατολής χρησιμοποιείται για την περιγραφή ενός καθ' όλα ολοκληρωμένου κόσμου, σε αντίθεση με τον όρο "Βαλκάνια", που συχνά περιγράφει μια γέφυρα ή ένα σταυροδρόμι. Καταγράφει δε ως σαφή διαφοροποιητικό παράγοντα την ανυπαρξία αποικισμού στο βαλκανικό χώρο, θεωρώντας ότι στη Βαλκανική, μπορεί κανείς να κάνει λόγο για 'ημι-αποικισμό' ή 'ψευδο- αποικισμό', αλλά όχι για έναν σαφή και ακριβή αποικισμό. Τέλος, προσδιορίζει ότι, σε αντίθεση με τον Οριενταλισμό, ο οποίος κινείται γύρω από "μια επιβεβλημένη εικόνα αντίθεσης", ο Βαλκανισμός "κινείται γύρω από μια επιβεβλημένη εικόνα επαμφοτερισμού", όπως επίσης και ότι ο Οριενταλισμός αφορά αλλομορφίες μεταξύ

[504] Ό.π., σσ.63-64.

δύο τύπων, τη στιγμή που ο Βαλκανισμός διερευνά ανομοιογένειες στο εσωτερικό ενός και μόνο τύπου[505].

Το ερώτημα του κατά πόσον το μοντέλο του Οριενταλισμού μπορεί να είναι εφαρμόσιμο στην περίπτωση του Βαλκανισμού απασχόλησε την ακαδημαϊκή κοινότητα εντός [506] και εκτός της Βαλκανικής. Ο Βαλκανισμός, όπως και ο Οριενταλισμός, αφορά ένα σύστημα αναπαραστάσεων ˙ το διαφορετικό ωστόσο ιστορικό υπόβαθρο δημιουργίας των δύο φαινομένων, η χρήση οριενταλιστικών λόγων από τη Δύση και στη Βαλκανική χερσόνησο, αλλά και η δυσκολία σαφούς ορισμού όρων, όπως η Ανατολή, η Δύση και τα Βαλκάνια θολώνουν τα όρια μεταξύ των δύο φαινομένων. Ορισμένοι μελετητές θεωρούν ότι η ένταξη των Βαλκανίων στο σαϊντικό μοντέλο θα κατέστρεφε όλη τη λογική του αρχικού επιχειρήματος του Οριενταλισμού ˙ στον αντίποδα, έτερα μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας θεωρούν πως τα δύο φαινόμενα βασίζονται σε κοινές προϋποθέσεις, ιδεολογίες και μεθόδους.

Περισσότερο συγκεκριμένα, ο K.E. Fleming επισημαίνει πως ο Βαλκανισμός και ο Οριενταλισμός δεν μπορεί να θεωρούνται φαινόμενα ανάλογα, θέτοντας συγκεκριμένους παράγοντες σύγκρισης των δύο υπό συζήτηση θεωρητικών σχημάτων. Έχοντας ως βάση την άποψη ότι οι τέσσερις αιώνες οθωμανικής κυριαρχίας δεν είναι δυνατόν να συγκριθούν με τις ιστορικές συνθήκες, οι οποίες αποτελούν τη "σπονδυλική στήλη" του θεωρητικού επιχειρήματος του Said, ο Fleming τονίζει το γεγονός ότι η δυτική ιμπεριαλιστική αποικιοκρατία -ένα πράγματι δομικό συστατικό στο μοντέλο του Said- πρέπει να παραμεριστεί, όταν επιχειρείται μια αναγωγή του φαινομένου του Οριενταλισμού στο Βαλκανισμό. Αυτό συμβαίνει διότι, σύμφωνα με τον Fleming, ο αποικισμός των Βαλκανίων από τη Δύση υπήρξε περισσότερο μεταφορικός ή φαντασιακός, σε σχέση με την υπαρκτή αποικιοκρατική πολιτική που ακολούθησε ο δυτικός κόσμος στην Ανατολή ˙ επιπλέον, και με βάση το γεγονός ότι ο Fleming δε θεωρεί πως υπάρχει ακαδημαϊκή παράδοση του Βαλκανισμού, ανάλογη της αντίστοιχης, ισχυρότατης ακαδημαϊκής παράδοσης του Οριενταλισμού, εκφράζει ανοιχτές αμφιβολίες αναφορικά με τη συσχέτιση μεταξύ

[505] Ό.π., σσ.55-62.

[506] Σημ: Βλέπε για παράδειγμα Nikolay Aretov, "Balkan variations of Orientalism and Occidentalism", *Култура/*Culture, No. 3 (2014) 88-99. Βλέπε επίσης Chaslav Koprivitsa, " 'Balkanism' as Discourse(s) of Power(lessness)- Towards the Questionability of Narrativism", *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities*, Vol.5, No.3 (2015) 1-17. Βλέπε ακόμη Diana Mishkova, "Symbolic Geographies and Visions of Identity: A Balkan Perspective", *European Journal of Social Theory*, 11:2 (2008) 237-256.

των δύο φαινομένων, καθώς και με το κατά πόσον ο Οριενταλισμός είναι εφικτό να χρησιμοποιηθεί ως επεξηγηματικό μοντέλο για τη μελέτη της Νοτιοανατολικής Ευρώπης[507]. Αντίστοιχα, σύμφωνα με τον Hywel Dix, παρά το ότι πράγματι υπάρχουν καθαρά σημεία στα οποία τα φαινόμενα του Οριενταλισμού και του Βαλκανισμού επικαλύπτονται, εντούτοις ο Βαλκανισμός θα πρέπει να θεωρείται διακριτό φαινόμενο, καθώς ναι μεν η Δυτική Ευρώπη χρησιμοποίησε κοινές πρακτικές ιδεολογικής ηγεμονίας τόσο στη Ανατολή όσο και στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, ωστόσο, οι πρακτικές αυτές είχαν σαφείς ιδιαιτερότητες[508].

Στον αντίποδα της λογικής αυτής, αρκετοί ερευνητές συμφώνησαν -σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό- με την εφαρμογή του σαϊντικού μοντέλου στη Βαλκανική[509] : η Milica Bakic- Hayden σημειώνει πως, παρά τη σημασία του να αναγνωριστεί ο Βαλκανισμός ως ρητορικό σχήμα, είναι δύσκολο να αντιληφθεί κανείς το Βαλκανισμό σκεπτόμενος έξω από το γενικό οριενταλιστικό πλαίσιο, καθώς τόσο ο Οριενταλισμός, όσο και ο Βαλκανισμός, μοιράζονται μια κοινή, υπόρρητη, ρητορική και λογική: έτσι, ο τελευταίος θα πρέπει να μελετάται ως μια "παραλλαγή του Οριενταλισμού"[510]. Αντίστοιχα, ο David Norris προτείνει τη Δύση ως την πηγή του βαλκανικού μύθου, υπό την έννοια ότι η Βαλκανική υπήρξε η τελευταία ευκαιρία αποικιακής εξάπλωσης στον ευρωπαϊκό χώρο. Κατ' αυτή τη λογική, θεωρεί τη διαδικασία της βαλκανοποίησης ως "παράγωγο των δυτικών φόβων για τον πολιτιστικό άλλο", και επισημαίνει ότι μέσω αυτής, πραγματοποιήθηκε μια εξάπλωση "αποικιακής συλλογιστικής". Καταλήγει με αυτόν τον τρόπο στο ότι είναι δυνατό να βρεθούν αρκετές αναλογίες στην εξέλιξη των Βαλκανίων ως πολιτιστικό όρο και στον Οριενταλισμό, καθότι τα Βαλκάνια θεωρούνταν πάντοτε έξω από τη συμβολική γεωγραφία της Ευρώπης: η Δύση, μέσω ιδεολογικά φορτισμένων κατασκευών, διαμόρφωσε την εικόνα των Βαλκανίων, μη αντιλαμβανόμενη τις ειδικές συνθήκες του βαλκανικού πλαισίου, αλλά, αντιθέτως, σκεπτόμενη εντός ενός αμιγώς ευρωπαϊκού πλαισίου[511].

[507] K.E. Fleming, "Orientalism, the Balkans, and Balkan Historiography", *The American Historical Review*, Vol.104, No.4 (0ct 2000) 1222-1225.
[508] Hywel Dix, "On Balkanism and Orientalism: Undifferentiated patterns of perception in literary and critical representations of Eastern Europe" (σσ. 973-991), *Textual Practice*, 29:5 (2015) 975-976.
[509] Andrew Hammond, "Typologies of the East: On distinguishing Balkanism and Orientalism", *Nineteenth-Century Contexts*, 29:2 (2007) 201-218.
[510] Milica Bakic- Hayden, "Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia", ό.π., σ.921.
[511] David Norris, *In the Wake of the Balkan Myth- Questions of Identity and Modernity*, New York, St Martins' Print, 1999, σσ.12-14.

Ο Andrew Hammond κρίνει ως ανεπαρκή το βαθμό ανάλυσης της σχέσης μεταξύ των απεικονιστικών αφηγήσεων, της εξουσίας και της δύναμης στο βαλκανικό χώρο ˙ αποδίδει δε την ανεπάρκεια αυτή κυρίως στην έλλειψη άμεσης, δυτικής αποικιοκρατικής παρέμβασης. Διαφωνεί μάλιστα ριζικά με το Fleming, επισημαίνοντας ότι όχι μόνο υπήρξαν δυτικά -εξαιρετικά ισχυρά- συστήματα οικονομικής και πολιτικής επικυριαρχίας, τα οποία διευκολύνθηκαν από τη γραφή για τα Βαλκάνια, αλλά επιπλέον, αυτά τα συστήματα εξουσίας αποκαλύπτουν ομοιότητες -τόσο στη μορφή όσο και στην επίδραση- με αντίστοιχα συστήματα του κλασικού αποικισμού[512]. Επισημαίνει δε, ότι η εικόνα των Βαλκανίων κατασκευάστηκε μέσω ενός αφηγηματικού λόγου, ο οποίος δημιουργήθηκε στο δυτικό χώρο, με πρωταρχικό στόχο να χρησιμοποιηθεί επάνω σε ένα αποικιοκρατούμενο αντικείμενο. Ως σχετικό δομικό παράδειγμα καταγράφει την αρχική δυτική άρνηση για ανεξαρτησία στα βαλκανικά έθνη και την εστίαση στην κατωτερότητα της περιοχής. Μάλιστα, ειδικά όσον αφορά το σχετικό με τη Βαλκανική λόγο, που αρθρώθηκε στη Μεγάλη Βρετανία, στόχος, σύμφωνα με τον Hammond, υπήρξε η διατήρηση μιας σταθερής, ειρηνικής κατάστασης στα Βαλκάνια, η οποία θα επέτρεπε τη διασφάλιση των βρετανικών συμφερόντων σε αυτά[513]. Κινούμενος στην ίδια λογική ο John Allcock συζητά την εικονοποίηση των Βαλκανίων ως μια υποκατηγορία της μελέτης του Οριενταλισμού [514] , ενώ οι Wendy Bracewell και Alex Drace- Francis επαναπροσδιορίζουν τη δυτική εικόνα των Βαλκανίων, αποκαλύπτοντας ότι η σύγχρονη διεθνής ακαδημαϊκή συζήτηση περί του όρου χαρακτηρίζεται από μια σαφή "οριενταλιστική προσέγγιση"[515]. Αντίστοιχα, και η Diana Mishkova θεωρεί πως ο διάλογος με την εργογραφία του Σαιντ αποδεικνύεται εξαιρετικά παραγωγικός για την βαλκανική ιστοριογραφία[516].

Στη συζήτηση σχετικά με το κατά πόσον υπήρξε πραγματική σύνδεση μεταξύ του δυτικού ιμπεριαλισμού, του αποικισμού και των Βαλκανίων, η Vesna Goldsworthy προτείνει τον όρο του "φαντασιακού αποικισμού" της Βαλκανικής, μέσω της λογοτεχνικής παραγωγής της Μεγάλης Βρετανίας. Η Goldsworthy θεωρεί

[512] Andrew Hammond, "The uses of Balkanism: Representation and Power in British Travel Writing, 1850-1914", (601-624) *The Slavonic and East European Review,* Vol.82, No.3 (July 2004) 602.
[513] Ό.π., σσ. 603-605.
[514] John B. Allcock, "Constructing the Balkans" (σσ. 170-191), στο Συλλογικό, *Black Lambs and Grey Falcons: Women Travellers in the Balkans,* Bradford, Bradford UP, 1991, σσ.178-179.
[515]Bracewell, Wendy & Alex Drace-Francis. "South-Eastern Europe: History, Concepts, Boundaries", *Balkanologie*, 3 (December 1999) 47–66.
[516] Diana Mishkova, "In Quest of Balkan Occidentalism" (29-62), *Tokovi Istorije* 1-2 (Jan 1 2006) 32.

πως, καθώς δεν υπήρξε άμεση δυτική οικονομική εμπλοκή στα Βαλκάνια, ευνοήθηκε η επιρροή των προϊόντων φαντασίας που παρήχθησαν στις αγγλόφωνες χώρες, με το υλικό αυτό να συμβάλλει παράλληλα στη διαμόρφωση του τρόπου πρόσληψης των Βαλκανίων, από το σύνολο σχεδόν του υπόλοιπου κόσμου. Συνεχίζοντας, κάνει λόγο για έναν "φαντασιακό αποικισμό" των Βαλκανίων από τη Μεγάλη Βρετανία, με βάση το γεγονός ότι η τελευταία εκμεταλλεύτηκε τους πόρους της Βαλκανικής, ώστε να ικανοποιήσει τις απαιτήσεις της λαϊκής φαντασίας και να τροφοδοτήσει τις βιομηχανίες της λογοτεχνίας και της ψυχαγωγίας. Μάλιστα, ισχυρίζεται ότι η διαδικασία του λογοτεχνικού αποικισμού δε διαφέρει ιδιαίτερα από τον πραγματικό αποικισμό, όσον αφορά τουλάχιστον τα στάδια και τις επιπτώσεις τους[517].

Είναι βέβαια κοινώς αποδεκτή άποψη ότι η περιοχή των Βαλκανίων λειτούργησε ως ένας καθρέπτης για τη Δύση: μέσω αυτού οι δυτικοί έβλεπαν πόσο "προηγμένοι και πολιτισμένοι" υπήρξαν, πλήρως διαφοροποιημένοι από το "βάρβαρο" και "πρωτόγονο" Άλλο: η χρησιμότητα του Βαλκάνιου Άλλου υπήρξε ακριβώς αυτή, με τα Βαλκάνια να αντιπροσωπεύουν για το δυτικό κόσμο ό,τι ο ίδιος υπήρξε παλαιότερα, αλλά πλέον δε θα μπορούσε να συνεχίσει να είναι[518]. Η Goldsworthy καταλήγει:

"'Η γενική ιδέα ενός φαντασιακού αποικισμού που επιτυγχάνεται μέσω των κειμένων [...] δείχνει με ποιόν τρόπο μια κυρίαρχη πολιτισμική παράδοση μπορεί να εκμεταλλευτεί μια περιοχή κάνοντάς την θέμα για διάλογο με τον εαυτό της. Πράγματι η ίδια μεθοδολογία θα μπορούσε να εφαρμοστεί και σε άλλα μέρη του κόσμου, με τη διαφορά ότι μπορούμε να παρατηρήσουμε τη διαδικασία με μεγαλύτερη ενάργεια στη νοτιοανατολική Ευρώπη, καθώς η περιοχή δεν κυριαρχείται από τον συμβατικό δυτικό ιμπεριαλισμό. Τα βαλκανικά έθνη, όπως τα άλλα μικρά έθνη του κόσμου, είναι αναγκασμένα να μάθουν όχι μόνο τη γλώσσα της Δύσης, αλλά και τα αρχέτυπα και τα στερεότυπα, τα οποία στηρίζουν τη γλώσσα αυτή'"[519].

Στη σύγχρονη εποχή η συζήτηση σχετικά με την ύπαρξη μιας αποικιοκρατικής διάθεσης από τη Δυτική προς τη Νοτιοανατολική Ευρώπη διευρύνθηκε μέσω της μελέτης του ακριβούς ρόλου της Ε.Ε και των -κατά ορισμένους μελετητές- αποικιακού χαρακτήρα των λειτουργιών της. Έτσι, η Merje Kuus ερευνά εκφερόμενους πολιτικούς λόγους περί προσχώρησης στην Ε.Ε., από την οπτική της μεταποικιακής θεωρίας, υπό την έννοια ότι οι χώρες που επιθυμούν να ενταχθούν στο συλλογικό ευρωπαϊκό όργανο λαμβάνουν συμπεριφορές που αντιστοιχούν σε

[517] Vesna Goldsworthy, Ruritania- Ανακαλύπτοντας τα Βαλκάνια, ό.π., σσ. 16-29.
[518] Bozidar Jezernik, *Wild Europe- The Balkans in the gaze of Western Travellers*, ό.π., *σ*.29.
[519] Vesna Goldsworthy, ό.π., σσ. 296-297.

ουσιοκρατικά αντίθετα προς την Ευρώπη σύνολα[520]. Η Tanja Petrovic, διερευνώντας αυτή την παγιωμένη εικόνα των Βαλκανίων ως περιοχής που χρήζει συνεχούς εποπτείας και επίβλεψης από τα ευρωπαϊκά κέντρα δύναμης, θεωρεί ότι υπάρχει σύνδεση μεταξύ του παραδοσιακού αποικισμού και της σύγχρονης ευρωπαϊκής ταυτότητας. Συγκεκριμένα, μέσω της διαδικασίας διεύρυνσης της Ε.Ε., και καθώς οι υποψήφιες προς συμπερίληψη χώρες οφείλουν να μετατραπούν από μη ευρωπαϊκές, σε ευρωπαϊκές χώρες, η Petrovic αντιλαμβάνεται την ανάδυση αποικιακού τύπου μοντέλων και λόγων, όσον αφορά τη νοτιοανατολική περιφέρεια της Ευρώπης[521]. Αντίστοιχα, ο Jozsef Borocz, εφαρμόζοντας παραπλήσιες θεωρητικές πρακτικές, εξετάζει το αποικιακό υπόβαθρο της ανατολικής μεγέθυνσης της Ε.Ε[522], ενώ η Elissa Helms επισημαίνει τη διαφορά μεταξύ των φαινομένων του Βαλκανισμού και του Οριενταλισμού, όσον αφορά τεχνικές υποταγής από τη Δύση. Με αυτό τα δεδομένα, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο Οριενταλισμός του Said υπήρξε άρρηκτα συνδεδεμένος με έναν άμεσο δυτικό αποικισμό, τη στιγμή που ο Βαλκανισμός δομήθηκε σε σαφώς περισσότερο έμμεσες και κρυφές, δυτικές πρακτικές κυριαρχίας και υποταγής[523].

Σε κάθε περίπτωση, θα πρέπει να θεωρείται βέβαιο ότι οι πολιτιστικές κατασκευές των Βαλκανίων στο δυτικό χώρο χαρακτηρίζονταν διαχρονικά από σαφείς πολιτικούς και στρατιωτικούς στόχους. Το φαινόμενο του Βαλκανισμού, ανεξαρτήτως του κατά πόσον θα πρέπει να μελετάται ως υποκατηγορία του Οριενταλισμού ή όχι, αφορά σε κάθε περίπτωση τη διερεύνηση μοτίβων κυριαρχίας σε ένα ενδοευρωπαϊκό πλαίσιο. Ο Hammond επισημαίνει ότι η μίξη αγριότητας, αταξίας και οπισθοδρομικότητας με την οποία συνοδεύτηκαν οι απεικονίσεις των Βαλκανίων, μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, σήμαινε την επιστροφή στους αντίστοιχους λόγους του 18ου και του 19ου αιώνα, οι οποίοι προέρχονταν από ρατσιστικές και ουσιοκρατικές πηγές. Χαρακτηρίζει τις απεικονίσεις αυτές ως "μετα-

[520] Merje Kuus, "Europe's Eastern Expansion and the Reinscription of Otherness in East-Central Europe." *Progress in Human Geography* 28 (2004) 472–489.
[521] Tanja Petrovic, "*Nesting Colonialisms:* Austria, Slovenia and Discourses on the Western Balkans in the Context of the EU Enlargement", *Do good Fences Make Friendly Neighbors? Inclusion and Exclusion in and on the Borders of Europe*, 1 (2008) 917-931.
[522] Jozsef Borocz, "Empire and Coloniality in the 'Eastern Enlargement' of the European Union" (σσ.4-50), στο Συλλογικό, *Empire's New Clothes. Unveiling EU Enlargement*, Central Europe Review, Holly Cottage-Ellerdine Heath- Telford- Shropshire, 2001.
[523] Elissa Helms, "East and West Kiss: Gender, Orientalism, and Balkanism in Muslim-Majority Bosnia- Herzegovina", *Slavic Review*, Vol. 67, Issue 1 (Spring 2008) 88-119.

αποικιακές" και σημειώνει ότι διατηρούν τη βάση τους στις βικτωριανές θεωρίες περί ηθικής και φυλής. Παράλληλα, επισημαίνει ότι το φαινόμενο του Βαλκανισμού, όπως λειτούργησε κατά το 19ο αιώνα, έδρασε τόσο ως "ιεραρχικός τύπος της ηπειρωτικής γεωγραφίας", όσο και ως μετωνυμία. Έτσι, μέσω της χρήσης του όρου "Βαλκάνια", δημιουργήθηκε μια υπερεθνική κατασκευή, η οποία συντέλεσε στη φαντασιακή ενοποίηση της Βαλκανικής, με το ίδιο το φαινόμενο του Βαλκανισμού να αποτελεί μια "διαπολιτισμική συλλογιστική, η οποία στοχεύει μια συλλογικότητα αρνητικά αξιολογούμενων εθνών, των οποίων οι ιδιότητες μπορεί να απαντούν σε οποιοδήποτε σημείο της περιοχής, αλλά είναι πάντοτε χαρακτηριστικές της κοινότητας ως ενιαίας"[524].

Καθώς θα επανέλθω αργότερα στο εξαιρετικά κρίσιμο ερώτημα περί ενοποίησης του όρου "Βαλκάνια", τόσο στο δυτικό, όσο και στο νεοελληνικό φαντασιακό, θα παραμείνω προς το παρόν στη συζήτηση της λειτουργίας του Βαλκανισμού. Σχηματικά λοιπόν, ήδη από το 19ο αιώνα, η γνώση για τα Βαλκάνια βασίζεται στα αυτοκρατορικά συμφέροντα ˙ έτσι, κινήματα που εντάσσονται στη γερμανόφωνη Δύση, επιχείρησαν να διαμορφώσουν μια ατζέντα συνεχούς έρευνας επάνω στην πολιτιστική και εθνογραφική πλευρά των Βαλκανίων, μια έρευνα που θεωρούνταν χρήσιμη ως προς στρατιωτικά, οικονομικά και πολιτικά οφέλη. Δημιουργήθηκαν κατά τον αυτόν τρόπο λόγοι, σύμφωνα με τους οποίους τα βαλκανικά έθνη δεν θα μπορούσαν ποτέ να κατέχουν τον ίδιο ιστορικό χρόνο με το δυτικό παρατηρητή[525]. Αντίστοιχη λογική χαρακτηρίζει και το δυτικό λόγο που εκφέρεται για τη Βαλκανική κατά τον 20ο αιώνα. Ήδη μέσα από τα βαλκανικά κομμουνιστικά καθεστώτα, αλλά ακόμα περισσότερο έπειτα από το τέλος του βαλκανικού υπαρκτού σοσιαλισμού, και οδεύοντας προς τη δύσκολη οδό της ευρωπαϊκοποίησης, τα βαλκανικά έθνη γίνονται, ολοένα και συχνότερα, κατανοητά ως "παιδιά που χρήζουν επιτήρησης"[526].

[524] Andrew Hammond, *The Belated Lands- British and American Representations of the Balkans,* Cardiff, University of Cardiff, 2007, σ. 241.

[525] Albert Doja, "From the German-speaking point of view: Unholy Empire, Balkanism, and the culture circle particularism of Albanian studies", (294-326) *Critique of Anthropology,* Vol. 34: 3 (2014) 294-301.

[526] Tanja Petrovic, "Introduction: Europeanization and the Balkans", στο Συλλογικό, *Mirroring Europe- Ideas of Europe and Europeanization in Balkan Societies,* Brill, Leiden-Boston, 2014, σσ. 3-19.

Αντίστοιχα, στη σύγχρονη εποχή, νέες μορφές μετα-αποικιακών και μετα-σοσιαλιστικών τοπογραφιών γνώσης και δύναμης, οι οποίες οργανώνονται σε παγκόσμιο επίπεδο, "μεταμφιέζονται σε λόγους περί ευρωπαϊκοποίησης και εκδημοκρατισμού" [527] . Σχετικά λοιπόν με την εξέλιξη του φαινομένου του Βαλκανισμού στη σύγχρονη εποχή, ο Stilhoff Sorensen μελετά τον τρόπο με τον οποίο ο λόγος περί Βαλκανισμού, οικουμενικότητας και "πολιτισμικού νιχιλισμού", κατέστησαν δυνατό έναν "ανθρωπιστικό πόλεμο" και δικαιολόγησαν τη στρατιωτική παρεμβατικότητα της Δύσης, ποινικοποιώντας την περιφέρεια ˙ παράλληλα, θεωρεί πως η διεθνής επιστημονική κοινότητα, στα τέλη του 20ου αιώνα, δημιούργησε τυπολογίες και ταξινομήσεις, επιχειρώντας να τοποθετήσει σε νέο πλαίσιο παλιές θεωρίες, στις συνθήκες της μετα-κομμουνιστικής εποχής[528]. Ολοκληρώνοντας τη συζήτηση σχετικά με το φαινόμενο του Βαλκανισμού, θα πρέπει να επισημανθεί ότι, ακριβώς όπως και ο Οριενταλισμός του Said, έτσι και εκείνος λειτούργησε ως θεωρητικό πλαίσιο ανάδειξης νέων, επιμέρους ιεραρχιών συμβολικής γεωγραφίας, αυτή τη φορά σε ενδοβαλκανικό πλαίσιο. Χαρακτηριστική περίπτωση ως προς αυτή τη κατεύθυνση αποτελεί για παράδειγμα ο *Αλβανισμός* της Schwandner- Sievers. Η Schwandner- Sievers ορίζει τον Αλβανισμό ως υποκατηγορία του Βαλκανισμού και ως μορφή μιας εξαιρετικά ισχυρής στερεοτυπικής φαντασίας, στην οποία η αλβανική βιαιότητα αξιολογείται βάσει πολιτικών ή οικονομικών συμφερόντων, και κατά συνέπεια, είτε εκθειάζεται -ως τυπικό χαρακτηριστικό ευγενείας- είτε δαιμονοποιείται, ως μη δυτική πραγματικότητα[529].

[527] Albert Doja, "From the German-speaking point of view: Unholy Empire, Balkanism, and the culture circle particularism of Albanian studies", ό.π., σ.311.

[528] Jens Stilhoff Sorensen, "Balkanism and the New Radical Interventionism: A Structural Critique", *International Peacekeeping,* 9:1 (2002) 1-22.

[529] Stephanie Schwandner- Sievers, "Albanians, Albanianism and the strategic subversion of stereotypes", *Anthropological Notebooks,* 14:2 (2008) 47-64

'Παλίμψηστοι' ή 'Επάλληλοι' Οριενταλισμοί: η αναγωγή της οριενταλιστικής λογικής στο ενδοευρωπαϊκό πλαίσιο

Διερευνώντας αντίστοιχους, οριενταλιστικού τύπου, λόγους εντός της ευρωπαϊκής επικράτειας, οι Milica Bakic- Hayden και Robert Hayden προτείνουν ότι η λογική του Οριενταλισμού, όπως θεωρητικοποιήθηκε από τον Said, είναι δυνατόν να

"εφαρμοστεί και εντός της ίδιας της Ευρώπης, "μεταξύ της ' ορθής' Ευρώπης και τα μέρη εκείνα της ηπείρου τα οποία βρισκόταν υπό Οθωμανική (και συνεπώς ανατολίτικη) κυριαρχία. Η αξιολόγηση που υπονοείται από την ανωτέρω διάκριση μπορεί να γίνει κατανοητή μέσω της τυπικής ρητορικής που αναφέρεται στα τελευταία: Βαλκανική νοοτροπία, Βαλκανικός πριμιτιβισμός, Βαλκανοποίηση, Βυζαντινός, Ορθοδοξία. Αυτοί οι όροι, καθώς και το οριενταλιστικό πλαίσιο γενικότερα, συχνά χρησιμοποιούνται ακόμη και από εκείνους οι οποίοι δυσφημίζονται μέσω αυτών [...]. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα Βαλκάνια, είτε Βυζαντινά, είτε Οθωμανικά, αναπαραστάθηκαν ως ένας πολιτιστικός και θρησκευτικός 'Άλλος' απέναντι στην 'ορθή' Ευρώπη'[530].

Επιπρόσθετα, οι Bakic-Hayden και Hayden εξετάζοντας επιμέρους ενδοευρωπαϊκές διακρίσεις, όπως για παράδειγμα τη φαντασιακή αντικατάσταση του Ανατολίτη Άλλου με έναν "ιδεολογικό" Άλλο, ο οποίος προέκυψε από την εγκαθίδρυση των κομμουνιστικών καθεστώτων, ή τη γεωγραφική αντιπαράθεση μεταξύ του

[530] Milica Bakic-Hayden & Robert Hayden, "Orientalist Variations on the Theme 'Balkans': Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics", *Slavic Review,* Vol. 51, Issue 1 (Spring 1992) 3.

υπανάπτυκτου νότου και του πλούσιου βορρά, προχωρούν στην ανάδειξη του θεωρητικού μοντέλου των "Επάλληλων Οριενταλισμών". Μέσω της παράθεσης του σχήματος αυτού, επιχειρείται η καταγραφή μιας σειράς παλίμψηστων, επάλληλων ιεραρχιών συμβολικής γεωγραφίας, οι οποίες οδηγούν στην αξιολόγηση του βορειοδυτικού χώρου ως συγκριτικά ανώτερου σε σχέση με το νοτιοανατολικό. Βάσει της λογικής αυτής, διαμορφώνεται μια ιδεολογική -και μόνον φαινομενικά γεωγραφική- τάση, για οποιαδήποτε χώρο, η οποία θεωρεί τους πολιτισμούς και τις θρησκείες που βρίσκονται νοτιότερα και ανατολικότερα από εκείνον, ως "περισσότερο συντηρητικούς ή πρωτόγονους"[531]. Τρία χρόνια αργότερα, η Bakic-Hayden επανέρχεται στο θεωρητικό πρόβλημα των 'Επάλληλων Οριενταλισμών' -τους οποίους αποκρυπτογραφεί ως "διαβαθμισμένες Ανατολές"- και διερευνά την εφαρμογή του ανωτέρω θεωρητικού σχήματος στη Βαλκανική:

"Η διαβάθμιση των Ανατολών, την οποία αποκαλώ 'Επάλληλοι Οριενταλισμοί', είναι ένα μοτίβο αναπαραγωγής της αυθεντικής διχοτόμησης, βάσει της οποίας προϋποτίθεται ο Οριενταλισμός. Μέσα σε αυτό το μοτίβο, η Ασία είναι περισσότερο 'Ανατολική' ή 'αλλότρια' σε σχέση με την ανατολική Ευρώπη ˙ εντός της ίδιας της Ανατολικής Ευρώπης αυτή η διαβάθμιση αναπαράγεται με τα Βαλκάνια να εκλαμβάνονται ως τα πλέον 'ανατολικά' ˙ εντός των Βαλκανίων υπάρχουν παρομοίως κατασκευασμένες ιεραρχίες. Υποστηρίζω, ότι οι όροι του ορισμού τέτοιων διχοτόμων μοντέλων, εν τέλει εγκαθιδρύουν προϋποθέσεις για εσωτερικές αντιφάσεις"[532] .

Ο Michal Buchowski επισημαίνει σχετικά ότι αυτή η "διπλοεστιακή πρόσληψη του ευρωπαϊκού χώρου", δημιουργημένη κατά την εποχή του Βυζαντίου μεταξύ δυτικής και ανατολικής Εκκλησίας, αντικαταστάθηκε έπειτα από την οθωμανική εξάπλωση, από έναν γεωγραφικό λόγο, που με τη σειρά του διέκρινε την 'πρέπουσα' από την 'ανατολική' Ευρώπη. Αντίστοιχα, στα μέσα του 20ου αιώνα προέκυψε ένας εκ νέου διαχωρισμός της Ευρώπης ανάμεσα στις δυτικές δημοκρατίες και στην κομμουνιστική Ανατολή, ενώ αυτή η καθαρή, γεωγραφικών όρων διάκριση, εντάθηκε κατά την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου, όταν "τα σύνορα των δύο συστημάτων εγγράφηκαν σε έναν πνευματικό χάρτη στον οποίο ο συνεχής χώρος μεταμορφώθηκε σε διακοπτόμενα τμήματα, τα οποία κατοικούνταν από δύο διακριτές φυλές: οι πολιτισμένοι εμείς και οι εξωτικοί, απολίτιστοι Άλλοι"[533]. Σημειώνει δε πως το

[531] Ό.π., σ.4.
[532] Milica Bakic- Hayden, "Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia" (917-931), *Slavic Review*, Vol.54, No4 (Winter 2005) 918.
[533] Michal Buchowski, "The Specter of Orientalism in Europe: From Exotic Other to Stigmatized Brother" (463-482), *Anthropological Quarterly*, 79, No. 3 (2006) 465.

φαινόμενο του Οριενταλισμού σταδιακά διέφυγε των χρονικών και χωρικών ορίων, διαθλάσθηκε, εξαπλώθηκε και πλέον γίνεται ορατό εντός και του ευρωπαϊκού χώρου.

Οι "Επάλληλοι Οριενταλισμοί" της Bakic-Hayden χρησιμοποιήθηκαν ως θεωρητική βάση για την καταγραφή ανάλογων -ιεραρχικά δομημένων- οριενταλιστικών λόγων από ευρωπαϊκούς ή και βαλκανικούς λαούς με αποδέκτες γειτονικές τους χώρες, πυροδοτώντας μια συζήτηση η οποία βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη. Έτσι, ο Slavoj Zizek επεκτείνει το σχήμα της Bakic- Hayden σε ολόκληρη σχεδόν την ευρωπαϊκή επικράτεια, αποκαλύπτοντας ένα παλίμψηστο οριενταλιστικών λόγων με πομπό τις βορειότερες και δέκτη τις νοτιότερες χώρες:

"*Εάν ρωτήσεις, 'Που ξεκινούν τα Βαλκάνια;' θα λάβεις πάντοτε την απάντηση ότι ξεκινούν εκεί κάτω, προς τα νοτιοανατολικά. Για τους Σέρβους, ξεκινούν στο Κόσοβο ή στη Βοσνία όπου η Σερβία προσπαθεί να υπερασπιστεί την πολιτισμένη Χριστιανική Ευρώπη απέναντι στις καταχρήσεις αυτού του Άλλου. Για τους Κροάτες, τα Βαλκάνια ξεκινούν στην Ορθόδοξη, δεσποτική και Βυζαντινή Σερβία, εναντίον της οποίας η Κροατία διαφυλάσσει τις Δυτικές δημοκρατικές αξίες. Για πολλούς Ιταλούς και Αυστριακούς, ξεκινούν στη Σλοβενία, το Δυτικό φυλάκιο των Σλαβικών ορδών. Για πολλούς Γερμανούς, η Αυστρία είναι κηλιδωμένη με τη Βαλκανική διαφθορά και ανεπάρκεια ˙ για πολλούς Βόρειο- Γερμανούς, η Καθολική Βαυαρία δεν είναι απαλλαγμένη από την Βαλκανική ρύπανση. Πολλοί υπερφίαλοι Γάλλοι συσχετίζουν τη Γερμανία με την Ανατολίτικη Βαλκανική ωμότητα - καθώς στερείται της Γαλλικής φινέτσας. Τέλος, για ορισμένους Βρετανούς πολέμιους της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η ηπειρωτική Ευρώπη είναι μια νέα εκδοχή της Τουρκικής Αυτοκρατορίας με τις Βρυξέλλες ως τη νέα Κωνσταντινούπολη- ένας ακόρεστος δεσποτισμός που απειλεί τη Βρετανική ελευθερία και κυριαρχία'*[534].

Η λογική της ύπαρξης ελλοχευόντων οριενταλισμών εντός της Βαλκανικής, επισημάνθηκε πρώτα από την ίδια την Bakic- Hayden, με την πεποίθησή της ότι το φαινόμενο των Επάλληλων Οριενταλισμών είναι διακριτό στην πρώην Γιουγκοσλαβία και στα διάδοχα κράτη αυτής: οι Γιουγκοσλάβοι, οι οποίοι προέρχονται από περιοχές, που προηγουμένως ανήκαν στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων, διαχωρίζουν εαυτούς ως "ορθότερους", συγκριτικά με εκείνους, οι οποίοι κατοικούν στις περιοχές της πρώην Οθωμανικής Αυτοκρατορία. Αντιστοίχως, οι ανατολικότεροι ορθόδοξοι πληθυσμοί θεωρούν εαυτούς ως περισσότερο Ευρωπαίους, σε σχέση με εκείνους που έχουν υιοθετήσει μια ταυτότητα Ευρωπαίων μουσουλμάνων[535]. Η ανάδειξη παρόμοιων φαντασιακών ιεραρχήσεων από την απασχολούμενη με το πρόβλημα ακαδημαϊκή κοινότητα αφορά την καταγραφή μιας

[534] Slavoj Zizek, "You May!", *London Review of Books*, Vol.21, No.6 (1999) 3-4.
[535] Milica Bakic-Hayden, "Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia", ό.π., σ.922.

αδιάκοπης αλυσίδας διαφοροποιήσεων, μέσα στην οποία "η Κροατία θεωρείται ότι είναι Βαλκάνια συγκριτικά με τη Γερμανία, η Σερβία είναι Βαλκάνια συγκριτικά με την Κροατία, το Κόσοβο είναι Βαλκάνια συγκριτικά με τη Σερβία και ούτω καθ' εξής" [536]. Στην ίδια λογική κινούνται οι προσπάθειες απαγκίστρωσης από τη βαλκανική ταυτότητα, εθνών, όπως οι Κροάτες και οι Σλοβένοι: τονίζοντας τα διαφοροποιητικά σημεία της εθνικής τους ταυτότητας, και στιγματίζοντας μέσω ενός οριενταλιστικού λόγου, τόσο τη γιουγκοσλαβική, όσο και τη βαλκανική ταυτότητα, τα έθνη αυτά επιχείρησαν να δημιουργήσουν μια ευρωπαϊκή, ή κέντρο-ευρωπαϊκή ταυτότητα [537]. Ανάλογης λογικής και λειτουργίας αποδεικνύονται οι εξαιρετικά αρνητικές απεικονίσεις του Αλβανού Άλλου στο σερβικό φαντασιακό. Σύμφωνα με τον Atdhe Hetemi, οι κατασκευές αυτές δημιουργήθηκαν μάλιστα σε υψηλά θεσμικά πλαίσια- κυρίως δε στον ακαδημαϊκό και πολιτικό σερβικό χώρο- και αποτελούνταν από επίμονες αναφορές στην οπισθοδρομικότητα, στη δεισιδαιμονία, στον αιμοδιψή χαρακτήρα ή στην ανικανότητα δημιουργίας ενός σύγχρονου κράτους του Αλβανού Άλλου[538].

Οι ανωτέρω μελέτες ιεραρχιών συμβολικής γεωγραφίας καταδεικνύουν ότι ο Οριενταλισμός έχει εισβάλει ως λογική και στην Ευρώπη ˙ ως αποτέλεσμα, καταγράφονται εξαιρετικά περίπλοκες εσωτερικές διαβαθμίσεις εντός του ευρωπαϊκού χώρου, στον οποίο είναι σύνηθες φαινόμενο, διάφορα έθνη να κατασκευάζουν την ταυτότητά τους, τόσο απέναντι σε ό,τι ορίζεται ως μη δυτικό, όσο και απέναντι στον εσωτερικό τους Άλλο[539]. Παράλληλα, γίνεται κατανοητό ότι, όσον αφορά τα όρια της εφαρμογής του φαινομένου του Οριενταλισμού στον ευρωπαϊκό χώρο, τα τελευταία βρίσκονται υπό μια συνεχή διαπραγμάτευση. Κάνοντας ωστόσο μια μικρή παρένθεση εδώ, θα μπορούσε κανείς να επισημάνει ότι η διεύρυνση των ορίων του Οριενταλισμού είναι γενικότερο φαινόμενο. Η έννοια του Οριενταλισμού φαίνεται να έχει διεθνοποιηθεί στο πέρασμα του χρόνου και να μην υπακούει πάντοτε

[536] Maple Razsa & Nicole Lindstrom, "Balkan Is Beautiful: Balkanism in the Political Discourse of Tudman's Croatia" (628-650), *East European Politics and Societies,* Vol.18, Issue 4 (2004) 637.
[537] Nicole Lindstrom, "Between Europe and the Balkans: Mapping Slovenia and Croatia's 'Return to Europe' in the 1990s", *Dialectical Anthropology,* 27 (2003) 313-329. Για το θέμα, βλέπε επίσης Patrick Hyder- Patterson, "On the edge of Reason: The Boundaries of Balkanism in Slovenian, Austrian and Italian Discourse", *Slavic Review,* Vol.62, No.1 (Spring, 2003) 110-141.
[538] Atdhe Hetemi, "Seeing Each Other: Nesting Orientalisms and Internal Balkanism among the Albanians and the South Slavs in the Former Yugoslavia", στο Συλλογικό, *Figure of the enemy: rethinking Serbian- Albanian relations,* Beograd, TonB, 2015, σσ. 117-131.
[539] Elisa Segnini, "Orientalism within Europe: Introduction", *Journal of European Studies,* Vol.46 (2016) 214-220.

στις συμβάσεις που τέθηκαν στη μελέτη του Said, ή και σε άλλες παρεμφερείς μελέτες: χαρακτηριστικά, μελετητές εξετάζουν την ύπαρξη ενός εσωτερικού Οριενταλισμού στον αμερικανικό χώρο, ο οποίος αφορά τους Αφροαμερικανούς[540], ή συζητούν την εικονοποίηση της Βρετανίας σε ταινίες του αμερικανικού κινηματογράφου, ως δομημένη σε ένα σαφές οριενταλιστικό πλαίσιο[541].

Επιστρέφοντας ωστόσο στο ευρωπαϊκό και βαλκανικό πλαίσιο που κυρίως ενδιαφέρει εδώ, θα πρέπει να θεωρείται δεδομένο ότι οι γεωγραφικές κατηγοριοποιήσεις εντός των ευρωπαϊκών ορίων ενισχύονται, παρέχοντας νέες μορφές οριενταλιστικών λόγων. Επίσης, όπως ήδη αναφέρθηκε, η πολιτική ενοποίηση της Ευρώπης μέσω της Ευρωπαϊκής Ένωσης δημιούργησε νέες επιμέρους κατηγοριοποιήσεις μεταξύ των εθνών, υπό την έννοια πως πολλές φορές τα κράτη που δεν έχουν ενταχθεί στην Ε.Ε. θεωρούνται λιγότερο "ευρωπαϊκά", ενώ ορισμένες φορές εκλαμβάνονται ακόμη και ως απειλή για τα ιδεώδη και τις αξίες της Δύσης. Ειδικότερα, όσον αφορά την περιοχή των Βαλκανίων παρατηρείται μια νέα επιμέρους διάκριση εντός της δυτικής κουλτούρας, η οποία υποκαθιστά την αρνητικότητα της έννοιας των Βαλκανίων με εκείνη των δυτικών Βαλκανίων, καθώς τα πρώην μέλη της ενωμένης Γιουγκοσλαβίας αντιμετωπίζονται με διαφορετικό τρόπο σε σχέση με τις βαλκανικές χώρες που έχουν ολοκληρώσει την ένταξή τους στην Ευρωπαϊκή Ένωση[542]. Με άλλα λόγια, δημιουργείται ένας ευρωπαϊκός λόγος με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, ο οποίος απευθύνεται στη μη- Ευρώπη και αποτυπώνει την ύπαρξη ενός σχήματος "από διαφορετικές Ευρώπες και Ανατολές, οι οποίες συμβαδίζουν με τη συζήτηση περί Ανατολικής Ευρώπης και την ενισχύουν"[543].

[540] Ernest J. Wilson III, "Orientalism: A Black Perspective", *Journal of Palestine Studies*, 10, 2 (Winter 1981) 59-69.

[541] Σημ: Βλέπε σχετικά Ziauddin Sardar, *Orientalism*, Buckingham- Philadelphia, Open University Press, 2000, σ. 114 κ.εξ.

[542] Φωτεινή Τσιμπιρίδου & Δημήτρης Σταματόπουλος, "Εισαγωγή" (σσ.9-22), στο: Συλλογικό, *Οριενταλισμός στα όρια- Από τα οθωμανικά Βαλκάνια στη σύγχρονη Μέση Ανατολή,* Αθήνα, Κριτική, 2008, σσ. 9-10.

[543] Merje Kuus, "Europe's eastern expansion and the Reinscription of otherness in East- Central Europe", *Progress in Human Geography*, Vol.28, Issue 4 (2004) 479-480.

Η ελληνική πορεία προς τη Δύση, οι παρεκκλίσεις από αυτή και ο "ανατολικός" χώρος των Βαλκανίων

Το κυρίαρχο σχήμα που προτείνει η μελέτη, οι *Αντεστραμμένοι Επάλληλοι Οριενταλισμοί,* συνίσταται στη διττή ιδέα, η οποία αναπτύχθηκε στο νεοελληνικό φαντασιακό και αφορά, αφενός μεν την ανωτερότητα της Ελλάδας στο βαλκανικό χώρο, αφετέρου δε τη σύμπλευσή της με τη Δύση. Καθώς ωστόσο μέρος της νεοελληνικής διανόησης έστρεψε κάποτε το βλέμμα στην Ανατολή, διερευνώντας τη θέση της Ελλάδας και σε αυτόν τον χώρο, και επίσης, οι αναζητήσεις των Ελλήνων λογίων σχετικά με το θεωρητικό πρόβλημα της ένταξης της χώρας στο δυτικό ή στον ανατολικό χώρο υπήρξαν κατά περιόδους έντονες, θα ήθελα στο σημείο αυτό να συζητήσω τη ρευστότητα αυτών των διακυμάνσεων. Η συζήτηση αυτή, δεν πρέπει να γίνει, ωστόσο, αντικείμενο παρερμηνείας: το δομικό ερώτημα της μελέτης, δηλαδή, το κατά πόσον ο ελληνικός λόγος προς τα βαλκανικά έθνη μπορεί να εκληφθεί ως οριενταλιστικός, δεν θα πρέπει σε καμία περίπτωση να συγχέεται με το ερώτημα του εάν η Ελλάδα αποτελεί τμήμα της Δύσης ή της Ανατολής. Αντίθετα, το σημείο στο οποίο θα ήθελα να εστιάσω εδώ, είναι το ότι -ανεξαρτήτως από το πού τοποθετεί η νεοελληνική σκέψη το νεοελληνικό χώρο σε επίπεδο συμβολικής, φαντασιακής γεωγραφίας- ο βαλκανικός χώρος παραμένει για τη νεοελληνική κουλτούρα ένας κατώτερος, "ανατολικός" κόσμος, μια ενότητα που φέρει τις αρνητικές συνδηλώσεις

εκείνες, με τις οποίες συνδέθηκε η έννοια της Ανατολής, τουλάχιστον σε μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι η ίδια η Ελλάδα.

Μέσω λοιπόν μιας σύντομης συζήτησης αναφορικά με την αμφιταλάντευση του νεοελληνικού φαντασιακού μεταξύ Ανατολής και Δύσης, σχετικά με το πού ανήκει ο ελληνικός χώρος, θεωρώ ότι θα γίνει επαρκώς κατανοητό, πως η φαντασιακή σύζευξη Ελλάδας και Δύσης υπήρξε -και αποτελεί ακόμη- το κυρίαρχο ρεύμα στη νεοελληνική σκέψη. Σχετικά λοιπόν με το θεωρητικό πρόβλημα του χώρου στον οποίον ανήκει η Ελλάδα, όπως αυτό συζητήθηκε εντός του ίδιου του ελληνικού χώρου, υποστηρίζω πως ήδη από το 19ο αιώνα διαμορφώνεται ένα ισχυρό ιδεολογικό ρεύμα, που αποζητά την συνταύτιση της χώρας με τη Δύση και την ταυτόχρονη αποκόλλησή της από το βαλκανικό πλαίσιο. Μέσα στο γενικό αυτό σχήμα, το οποίο προοδευτικά βαίνει ισχυρότερο και στη σύγχρονη εποχή παγιώνεται, υπάρχουν ορισμένες αποκλίσεις, που προσδιορίζουν τη θέση της Ελλάδας είτε στην Ανατολή, είτε σε έναν ιδιάζοντα χώρο, μεταξύ Δύσεως και Ανατολής. Το πρώτο βασικό σημείο των ιδεολογικών αυτών αποκλίσεων αφορά περίπου το γύρισμα του 20ου αιώνα και το δεύτερο την περίοδο του υπαρκτού σοσιαλισμού.

Η θεωρητική συζήτηση σχετικά με την τοποθέτηση της Ελλάδας στον δυτικό, στον ανατολικό ή σε έναν ενδιάμεσο χώρο υπήρξε ενεργή ήδη από τις πρώτες δεκαετίες της λειτουργίας του νεοελληνικού βασιλείου. Βέβαια, σε αυτό το εξαιρετικά πολύπλοκο φάσμα θεωρητικών σχημάτων και γεωγραφικών σηματοδοτήσεων, εκείνο που πρώτιστα πρέπει να γίνει κατανοητό είναι ότι οι όροι "Δύση" και "Ανατολή" δεν συνιστούν διαμορφωμένες γεωγραφικές, ή έστω πολιτισμικές έννοιες, παρά έχουν έντονο το στοιχείο της ρευστότητας. Το θεωρητικό πρόβλημα σχετικά με την πιθανή δημιουργία μιας ελληνικής αυτοκρατορίας απασχολεί τον Ραγκαβή στα διηγήματά του από τα μέσα του 19ου αιώνα: στον "αυτοκρατορικό λόγο" που αναπτύσσεται σε διηγήματα, όπως *Ο Αυθέντης του Μορέως,* η ιδέα περί ανωτερότητας του ελληνικού στοιχείου στο χώρο της Ανατολής είναι εμφανής και ισχυρή. Αντίστοιχα, σχετικά με το νεοελληνικό δίλημμα μεταξύ Ανατολής και Δύσης κατά τον ίδιο αιώνα, ο Παρασκευάς Ματάλας επισημαίνει πως, όταν στα 1842 ο Μάρκος Ρανιέρης στο διάσημο άρθρο *Τί είναι η Ελλάς; Ανατολή ή Δύσις;* καταπιάνεται με το θεωρητικό πρόβλημα της ένταξης της Ελλάδας στο δυτικό ή στον ανατολικό χώρο, οδηγείται

"σε μια άλλη σημασιοδότηση της Ανατολής που αφομοιώνει στοιχεία του τότε αναπτυσσόμενου ιμπεριαλιστικού οριενταλισμού: μια Ανατολή που δεν είναι ο αντίπαλος της Δύσης, αλλά ο γεωγραφικός χώρος εξάπλωσης του ελληνικού έθνους, του ελληνισμού, έννοιας που παραπέμπει ιστορικά στους ελληνιστικούς χρόνους, νοούμενη διαχρονικά ως η πολιτική και πολιτιστική δύναμη που έχει αναλάβει την αποστολή να εξελληνίσει -στην ουσία να 'κατακτήσει και να αναπλάσει για λογαριασμό της Δύσης- αυτήν την παθητική Ανατολή"[544].

Η παρατήρηση του Ματάλα είναι δομική ως προς την κατανόηση της ελληνικής στάσης απέναντι στο χώρο της Ανατολής και της Δύσης. Όπως θα καταστεί εμφανές και μέσω της συζήτησης έτερων νεοελληνικών σημασιοδοτήσεων σχετικά με το χώρο της Ανατολής, το οριενταλιστικό μοντέλο σκέψης που περιγράφει ο Ματάλας, και κυρίως το ελληνικό αίσθημα ανωτερότητας στην -απροσδιόριστη συχνά- Ανατολή, κάθε άλλο παρά αποδυναμώνεται. Είναι σε κάθε περίπτωση βέβαιο, πως, ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα, διαμορφώνεται στον ελληνικό χώρο μια τάση θαυμασμού για οτιδήποτε το δυτικό, ενώ ταυτόχρονα εντοπίζεται μια διάθεση ταύτισης της έννοιας της προόδου με τη Δύση[545]. Σταδιακά, και παρά τις αποκλίσεις που συζητούνται εδώ, το σχήμα ταύτισης Ελλάδας και Δύσης κυριαρχεί στο νεοελληνικό φαντασιακό. Σύμφωνα με το Δημήτρη Σταματόπουλο, στην ίδια ακριβώς κατεύθυνση αποσκοπεί και η απόρριψη των προελληνικών και ανατολικών επιδράσεων για την αρχαιοελληνική, στο έργο του Παπαρρηγόπουλου: στην αποστασιοποίηση από την Ανατολή. Ο ίδιος επισημαίνει πως οι αποκλίσεις στην προσπάθεια σύγκλισης του ελληνισμού με τον δυτικό παράγοντα, παράγονται ακριβώς την στιγμή, κατά την οποία τμήματα του ανατολικού χώρου εντάσσονται στη Δύση:

"Αναγκαστικά ασυνέχειες και αποκλίσεις ορίζονται στο δίποδο οριενταλισμός-οξιντενταλισμός: οι πρώτες προκύπτουν κάτω από την πίεση της αναγνώρισης του έθνους από τη Δύση, και εάν το έθνος θέλει να εισαχθεί στο δυτικό Φαντασιακό πρέπει να αναγνωρίζει διαρκώς την έλλειψή του σε σχέση με τον δυτικό κανόνα. Αντίθετα, οι αποκλίσεις παράγονται τη στιγμή που οι αυτοκρατορίες της Ανατολής [...] αναδύονται στον ορίζοντα ως ισότιμοι παίχτες στο επίπεδο οργάνωσης του συλλογικού φαντασιακού. [...] Τα αντιδυτικά δηλαδή επιχειρήματα εμφανίζονταν τη στιγμή της ένταξης τμημάτων της Ανατολής στη Δύση"[546].

Από την άλλη πλευρά, η Στέλλα Μανέ επισημαίνει πως η ελληνική εθνική ταυτότητα περιστράφηκε διαχρονικά γύρω από τους φαντασιακούς άξονες 'Δύση' και 'Ανατολή'

[544] Παρασκευάς Ματάλας, "Μεταξύ Δύσης και Ανατολής ή Δύσης και Βορρά;- Η διαμάχη για την έννοια του Ελληνισμού στα μέσα του 19ου αιώνα" (σσ. 481-493), στο Συλλογικό, *Ο Ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981,* ό.π., σ.484.
[545] Χρήστος Γιανναράς, *Ορθοδοξία και Δύση στη νεώτερη Ελλάδα,* Αθήνα, Δρομέας, 2006, σ.10.
[546] Δημήτριος Σταματόπουλος, *Το Βυζάντιο μετά το έθνος- Το πρόβλημα της συνέχειας στις βαλκανικές ιστοριογραφίες,* Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2009, σ. 383.

˙ ενώ μέχρι τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα η συμπόρευση με το άρμα της πολιτισμένης Δύσης θεωρούνταν ως η επιβεβλημένη προοπτική, η ερευνήτρια σημειώνει πως, έκτοτε, η αντινομία του ελληνικού χώρου με τη Δύση εκφράζεται έντονα στην κοινωνία της Ελλάδας, η οποία δε θεώρησε ποτέ ρητά εαυτή ως 'Ευρωπαία'. Η Μανέ θεωρεί πως στη διαδικασία πολιτισμικής σύμμειξης μεταξύ Ελλάδας και Δύσης, η ελληνική αρχαιότητα έδρασε εν είδει χρέους τόσο για την Δύση, όσο και για την Ελλάδα: χρέος των Ελλήνων υπήρξε η προσπάθεια να φανούν αντάξιοι των προγόνων τους και χρέος της Ευρώπης -η οποία άλλωστε όφειλε τον πολιτισμό της στην ελληνική αρχαιότητα- να επιχειρήσει να αναγεννήσει την κλασική ελληνική αρχαιότητα μέσα από τη σύγχρονη Ελλάδα[547]. Η Μανέ, η οποία σημειώνει ότι η σύγχρονη Ελλάδα γεννιέται μέσα από την πολιτισμική της σύμμειξη με τη Δυτική Ευρώπη, επισημαίνει πως στα μέσα του 19ου αιώνα, στον ελληνικό χώρο διαμορφώθηκε το ρεύμα *Η Ανατολή δια της Ανατολής,* "που γενικά σημαίνει πώς η Ελλάδα θα πρέπει, τώρα, να 'μετατοπιστεί' προς Ανατολάς για να κερδίσει την αίγλη της (και την καταξίωση της στη Δύση)"[548].

Ένας δομικός πυρήνας της προσπάθειας θεωρητικής σύγκλισης Ελλάδας και Ανατολής θα πρέπει να αναζητηθεί στην ουσία ακριβώς αυτού του συνθήματος και στις κινήσεις που διαμορφώθηκαν προς την περαιτέρω υπεράσπιση και ανάπτυξή του. Σύμφωνα με τον Λουκιανό Χασιώτη το σλόγκαν "Η Ανατολή δια της Ανατολής" υιοθετήθηκε στον ελληνικό χώρο από διάφορες πνευματικές και πολιτικές ομάδες, ήδη από την δεκαετία του 1860. Η ιδέα αυτή αντανακλούσε πίστη στην πολιτική και πολιτιστική αυτοδιάθεση της Ορθόδοξης Ανατολής, κριτική στάση απέναντι στις Μεγάλες Δυνάμεις, αναγνώριση των εθνικών δικαιωμάτων όλων των βαλκανικών λαών, καθώς και μια πρόθεση μιας "κάποιου είδους" συνεργασίας μεταξύ τους. Ωστόσο, για πολλούς από τους υποστηρικτές της ιδέας αυτής εντός του ελληνικού χώρου, το ανωτέρω σύνθημα σήμαινε στην πραγματικότητα ότι η Ελλάδα θα αφομοίωνε πολιτιστικά την Ανατολή, καθώς, στο χώρο της τελευταίας, θα πραγματοποιούνταν μια ενοποίηση, πάντοτε κάτω από την ηγεμονία της Ελλάδας. Οι δύο περισσότερο γνωστές σχετικές κινήσεις στον ελληνικό χώρο, αφορούν τη

[547] Στέλλα Μανέ, "Πολιτισμική σύμμειξη Δυτικής Ευρώπης και σύγχρονης Ελλάδας δια μέσου της 'κατασκευής' του ελληνικού κράτους (1821-1862)- Ο ρόλος της αρχαιότητας" (σσ.459-471) στο Συλλογικό, *Ο Ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981,* Τόμος Β', Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999, σ.462.
[548] Ό.π., σ. 471.

Δημοκρατική Ανατολική Ομοσπονδία και το ελληνικό της παράρτημα -δηλαδή τον πολιτικό σύλλογο *Ρήγας*- όπως βέβαια και την Ανατολική Ομοσπονδία[549].

Εξαιρετικά κρίσιμο, ωστόσο, στοιχείο σχετικά με τις προαναφερθείσες οργανώσεις είναι η πίστη των συμμετεχόντων σε εκείνες ότι οι Έλληνες, ακριβώς λόγω της ηγεμονικής πολιτιστικής τους παράδοσης στον ευρύτερο χώρο, θα μπορούσαν σταδιακά να "φωτίσουν" το χώρο της Ανατολής και να κυριαρχήσουν εντός της εκάστοτε συνομοσπονδίας. Δύο από τους πλέον δυναμικούς υποστηρικτές του ανατολικού και ταυτόχρονα αντιδυτικού προσανατολισμού υπήρξαν ο Παντελής Γιαννόπουλος και ο Ίων Δραγούμης, οι οποίοι στράφηκαν κατά του μιμητισμού των Ευρωπαίων, που θεωρούνταν ότι απομάκρυνε την Ελλάδα από τις παραδόσεις της. Αντίστοιχα, όπως συζητήθηκε ήδη μέσω του έργου του Δραγούμη, και στο κίνημα της Ανατολικής Ομοσπονδίας διαφαίνεται μια διάθεση προώθησης των συμφερόντων του ελληνικού κράτους, έστω μέσω των ιδεολογημάτων περί αναγέννησης της Ανατολής. Αν και φαινομενικά παράδοξο, θεωρώ ότι η συνθήκη αυτή εξηγεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τη συνεχή ελληνική προσπάθεια συνταύτισης ή, έστω, ισότιμης αποτίμησης, με τον δυτικό χώρο. Τις στιγμές κατά τις οποίες, μέρος του ελληνικού πνευματικού κόσμου στρέφει την προσοχή του στην Ανατολή -και λαμβάνοντας φυσικά υπόψη ότι αυτές οι κινήσεις δεν μπορούν να θεωρηθούν ως διαχρονικά κυρίαρχες στην ελληνική σκέψη- θα πρέπει κανείς να αναρωτηθεί, με ποιά ακριβώς Ανατολή θα ήθελαν να συμπορευτούν οι Έλληνες. Όταν λοιπόν η νεοελληνική κουλτούρα στρέφει το βλέμμα της στην Ανατολή, τα ιδεολογήματα αυτά αφορούν μια Ανατολή καθαγιασμένη, απαλλαγμένη από τις αρνητικές συνδηλώσεις και αναγνωρισμένη ως ισότιμο παίχτη με τη Δύση. Και φυσικά -και αυτό κατέχει τη μεγαλύτερη σημασία- μέσα σε αυτή την Ανατολή, ο δομικός και ηγεμονικός ρόλος της Ελλάδας θεωρείται και επισημαίνεται ως αδιαπραγμάτευτος. Θεωρώ ότι οι ανωτέρω συνθήκες οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η Ελλάδα, διερευνώντας τη σχέση της με την Ανατολή, προσβλέπει στην ουσία στη Δύση, υπό την έννοια ότι ο χώρος της Ανατολής θεωρείται ως χώρος υπό κατασκευή, ο οποίος, με τη συνδρομή του ανώτερου πνευματικά ελληνικού στοιχείου, θα κατορθώσει να αποτελέσει το αντίπαλο δέος της κυρίαρχης Δύσης. Εάν λοιπόν η νεοελληνική σκέψη δεν έχει το βλέμμα της στραμμένο πάντοτε προς το δυτικό χώρο, το στρέφει σίγουρα προς την

[549] Σημ: Για μια αναλυτική παρουσίαση των θέσεων και των κινήσεων των δύο οργανώσεων, βλέπε Λουκιανός Χασιώτης, *Η Ανατολική Ομοσπονδία- Δύο ελληνικές φεντεραλιστικές κινήσεις του 19ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2001.

πανθομολογούμενη, δυτική ανωτερότητα, μέρος της οποίας εκτιμά ότι μπορεί να είναι και εκείνη.

Ένας δεύτερος πυρήνας των ελληνικών προσεγγίσεων στο χώρο της Ανατολής -εντελώς διαφορετικός τόσο ως προς την ιδεολογία, από την οποία απορρέει, όσο και ως προς την ουσία- θα πρέπει να αναζητηθεί στην περίοδο του υπαρκτού σοσιαλισμού. Μέρος της ελληνικής διανόησης και συγκεκριμένα συγγραφείς που ιδεολογικοπολιτικά ανήκουν στην ελληνική αριστερά επιχειρούν να επαναπροσδιορίσουν την ελληνική πορεία προς τη Δύση και να συζητήσουν τα περιθώρια ένταξης του ελληνισμού σε έναν χώρο κοντινότερο στην Ανατολή. Ιστοριογραφικά, έχει κυριαρχήσει η άποψη ότι στον ελληνικό χώρο υπήρξαν δύο διαφορετικοί ιδεολογικά μονόδρομοι: για τις συντηρητικές δυνάμεις της χώρας, η Ελλάδα θα έπρεπε αδιαπραγμάτευτα να συγκαταλέγεται στη Δύση ˙ από την άλλη πλευρά, η εναλλακτική θέση του ΚΚΕ και των υποστηρικτών του προέβλεπε την τοποθέτηση της Ελλάδας σε έναν χώρο ανατολικότερα της Δύσης, στο χώρο της Ευρώπης, όπως τον οραματιζόταν ο Στάλιν. Σύμφωνα πάντως με το Θανάση Σφήκα η προσέγγιση αυτή είναι ημιτελής, αν όχι παντελώς λανθασμένη. Ο ίδιος θεωρεί πως η μελέτη των προτάσεων της ελληνικής αριστεράς μέσα στο ιστορικό πλαίσιο της παραγωγής τους, αλλά και η μελέτη της "Θεωρίας των Δύο Πόλων" του Ζαχαριάδη υποδηλώνουν ότι μερικοί Έλληνες πράγματι πίστεψαν και επένδυσαν "στην ύπαρξη ενός χώρου ανατολικά της Άγγλο-αμερικανής Δύσης και δυτικά της σοβιετικής Ανατολής"[550].

Μελετώντας τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα ο Μαρίνος Πουργούρης διερευνά τον ελληνικό μοντερνισμό και την "καθυστερημένη ελληνική είσοδο στην εποχή της νεωτερικότητας": σύμφωνα με τον ίδιο, το *Ελεύθερο Πνεύμα* του Θεοτοκά διαμόρφωσε ένα νέο πλαίσιο ανάπτυξης για την ελληνική λογοτεχνία, αποτελώντας μια προσπάθεια σύγκλισης του ελληνικού χώρου με τη Δύση και το μοντερνισμό. Ωστόσο, την ίδια στιγμή,

"αυτό το κάλεσμα για έναν δυτικό προσανατολισμό, είχε ως αντίπαλο δέος ένα ισοδύναμο δυναμικό κάλεσμα για έναν ανατολικό προσανατολισμό. Στην πραγματικότητα, μεγάλο τμήμα της μοντερνιστικής συζήτησης της δεκαετίας του 1930

[550] Θανάσης Σφήκας, "Ανατολικά της Δύσης και δυτικά της Ανατολής. Οι ελληνικές επιλογές, 1940-1949" (133-139) στο Συλλογικό, *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981,* (Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών), Τόμος Β', Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999, σ. 139.

επικεντρώθηκε στην ανομοιογένεια μεταξύ του τί εισάγεται, ως ιδεολογία που επιβάλλεται από τη Δύση στην Ελλάδα, και του τοπικού και αυθεντικού μέρους της ελληνικής εμπειρίας. Αυτή η ένταση μεταξύ Ανατολής και Δύσης εισχώρησε στην ιστορική, κοινωνική και πολιτική σφαίρα, και, κατά κάποιους τρόπους, διαμόρφωσε τη στάση των ποιητών και των συγγραφέων της γενιάς του 30' "[551].

Πλησιάζοντας ολοένα και περισσότερο στη σύγχρονη εποχή γίνεται κατανοητό πως οι ανωτέρω κινήσεις αφορούν περισσότερο νοηματικές μετατοπίσεις ή διαβαθμίσεις, στο θεωρητικό σχήμα που εν τέλει κυριάρχησε, δηλαδή στην αυτοπρόσληψη της Ελλάδας ως δυτικού κράτος, ή, τουλάχιστον, στην προσπάθεια μιας φαντασιακής σύμπλευσης μεταξύ του νεοελληνικού και του δυτικού παράγοντα. Χαρακτηριστική προς την κατεύθυνση αυτή είναι και η εικόνα της Ελλάδας ως συνομιλητή της Δύσης σχετικά με τις βαλκανικές εξελίξεις[552]. Αντίστοιχα, στη μετα-κομμουνιστική εποχή, οι σημαντικές δυσκολίες που συνάντησαν τα βαλκανικά έθνη σχετικά με τη διαδικασία ένταξής τους στην Ε.Ε.[553], θα πρέπει να εκλαμβάνονται ως η μοντέρνα εκδοχή της προσπάθειας για δυτικοποίηση των Βαλκανίων, κατάσταση στην οποία ο ελληνικός χώρος θεωρήθηκε -τουλάχιστον εκ των έσω- ότι είχε ήδη φθάσει.

Αυτή ακριβώς η πρόσληψη της Ελλάδας ως ανήκουσας στο ευρωπαϊκό σύνολο αντιστοιχεί στην ανάγκη διαφυγής από το βαλκανικό περίγυρο και σύνολο. Άλλωστε, κατά το 19ο αιώνα ο ελληνικός χώρος ουσιαστικά ευελπιστεί στο να γίνει μια Δύση που επεμβαίνει στο βαλκανικό χώρο, αλλά προς το παρόν απλώς παρατηρεί, ενώ στη σύγχρονη εποχή εντάσσεται- φαντασιακά ή πραγματιστικά- στη Δύση με το συνακόλουθο δικαίωμα επέμβασης στην περιοχή. Χαρακτηριστικά προς αυτή την κατεύθυνση είναι τα κείμενα που εικονοποιούν την Ελλάδα ως τον ισχυρό παίχτη εντός των Βαλκανίων και αντίστοιχα, τις βαλκανικές χώρες ως αδύναμα έθνη που χρήζουν βοήθειας από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις. Αν και στην ελληνική σκέψη αυτή η δυτική προσπάθεια παροχής "βοήθειας" στο βαλκανικό χώρο ταυτίζεται συχνά με την επιβολή, έχουμε το παράδοξο μιας ένταξης και ταυτόχρονα μιας αποστασιοποίησης από εκείνη. Ένταξη, από τη μια πλευρά, καθώς η νεοελληνική

[551] Marinos Pourgouris "Topographies of Greek Modernism", (σσ. 88-111), στο Συλλογικό, *The Avant-Garde and the Margin: New Territories of Modernism,* Oxford, Cambridge Scholars Press, σ.93.
[552] Thanos Veremis, "A Greek view of Balkan Developments" (σσ. 131-139) στο Συλλογικό, *Greece in a changing Europe- Between European integration and Balkan disintegration,* Manchester, Manchester University Press, 1996.
[553] Σημ: Βλέπε σχετικά Dimitris Papadimitriou & Eli Gateva, "Between Enlargement- led Europeanization and Balkan Exceptionalism: an appraisal of Bulgaria's and Romania' s entry into the European Union", *Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe*, Vol. 10, Issue 2 (April 2009) 152-166.

κουλτούρα θεωρεί τον εαυτό της ως ανήκουσα στο δυτικό σύνολο και ταυτόχρονα διαφοροποιημένη από τα παρακμιακά και μη ευρωπαϊκά Βαλκάνια · αποστασιοποίηση, υπό την έννοια ότι εντοπίζονται επανειλημμένα αναφορές στην αδυναμία του δυτικού παράγοντα να αντιληφθεί το ειδικό -τόσο σε νοοτροπία, όσο και σε επιμέρους δομές- πολύπλοκο, βαλκανικό τοπίο. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο επισημαίνεται και η δημιουργία ενός θεωρητικού ενδιάμεσου στο νεοελληνικό φαντασιακό, το οποίο θα εξηγήσω αναλυτικότερα παρακάτω.

Όσον αφορά δε την εικόνα της Ελλάδας στο δυτικό χώρο θα πρέπει να επισημανθεί ότι η χώρα δεν λειτούργησε ποτέ, από το 19ο αιώνα έως και τη σύγχρονη εποχή, εντελώς, ως ο 'ξένος Άλλος' για εκείνον:

"η τοπογραφία της, ειδικότερα μετά τα ρομαντικά χρόνια υπήρξε οικεία σε τέτοιο βαθμό, ώστε ήταν δύσκολο να φιλοξενήσει ιστορίες με στοιχειωμένα κάστρα ή φαντασιακά βασίλεια. Ακόμα και στη σύγχρονη εποχή, η δυσκολία εντοπισμού μιας ακριβούς θέσης του ελληνικού χώρου, μιλώντας πάντοτε με όρους συμβολικής γεωγραφίας, είναι υπαρκτή στη δυτική σκέψη. Μάλιστα, η Ελλάδα χαρακτηρίστηκε ως 'διπλά αλλότρια', καθώς από τη μια πλευρά εμφανίστηκε ως περισσότερο ευρωπαϊκή, σε σχέση με τις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες, και από την άλλη, με την ένταξή στην Ε.Ε. θεωρήθηκε ως ένας βαλκανικός κούκος στη φωλιά της Ευρωπαϊκής Ένωσης"[554].

Η Μαρία Κουντουρά, μελετώντας την παραδοξότητα της απεικόνισης της Ελλάδας τόσο ως πηγή της Ευρώπης, όσο και ως 'Άλλου', επισημαίνει ότι η κατασκευή της Ελλάδας "ως το σταθερό σημείο του σχηματισμού της δυτικής ταυτότητας αποκαλύπτει την ένταση μεταξύ της μυθικής κατάστασης και της επισφαλούς ιστορίας στο ενδιάμεσο μεταξύ Ανατολής και Δύσης χώρο"[555]. Σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο ανάλυσης της Κουντουρά, μπορούν να ενταχθούν οι αντικρουόμενες δυτικές προσλήψεις της Ελλάδας, όπως η απογοήτευση των περιηγητών του 19ου αιώνα από τη νεοελληνική πραγματικότητα, ή ο τονισμός της βαλκανικής της ταυτότητας από έτερα μέλη της Ε.Ε., κατά τη σύγχρονη περίοδο. Σε κάθε περίπτωση, το βέβαιο είναι ότι η Ελλάδα προσλήφθηκε συχνά ως αλλότρια της Δύσης φιγούρα, τόσο στη δυτική σκέψη, αλλά και κάποτε, εντός της ίδιας της νεοελληνικής κουλτούρας.

[554] Vesna Goldsworthy, Ruritania- Ανακαλύπτοντας τα Βαλκάνια, ό.π, σσ. 280-288.
[555] Maria Koundoura, *The Greek Idea: The Formation of National and Transnational Identities*, London, Tauris, 2012, σ.8.

Αντεστραμμένοι Επάλληλοι Οριενταλισμοί

Με δεδομένο το ανωτέρω πολύπλοκο θεωρητικό και ιδεολογικό πλαίσιο θα προχωρήσω στην ανάλυση του σχήματος το οποίο αποκαλώ *Αντεστραμμένοι Επάλληλοι Οριενταλισμοί* ˙ μέσω της αποσαφήνισης του τρόπου λειτουργίας του εν λόγω επεξηγηματικού μοντέλου, φιλοδοξώ να αποτυπώσω την κυρίαρχη άποψη εντός της νεοελληνικής κουλτούρας περί της περίπλοκης, όπως αποδεικνύεται, σχέσης μεταξύ Ελλάδας, Βαλκανίων και Δύσης. Αρχικά, θα πρέπει βέβαια να συζητηθεί το κατά πόσον η περιγραφή του βαλκανικού χώρου από το νεοελληνικό λόγο μπορεί να γίνει αντιληπτή ως οριενταλιστική, ή έστω οριενταλιστικού τύπου. Ανατρέχοντας στον *Οριενταλισμό* του Said -οι θεωρητικές προσεγγίσεις του οποίου λειτούργησαν ως βάση παραγωγής θεωρητικών σχημάτων για αντίστοιχης υφής και στόχευσης λόγους, οι οποίοι απευθύνθηκαν στο βαλκανικό σύνολο- παρατηρεί κανείς ότι συγκεκριμένες συμβάσεις του δυτικού λόγου προς την Ανατολή, θεωρήθηκαν ως προαπαιτούμενες για την ισχύ του θεωρητικού μοντέλου του Οριενταλισμού. Ένα εύλογο ερώτημα είναι λοιπόν το εάν μια αναγωγή της μελέτης του δυτικού λόγου προς την Ανατολή μπορεί να πραγματοποιηθεί στην περίπτωση του νεοελληνικού λόγου προς τα βαλκανικά έθνη.

Μία από τις πλέον δομικές συμβάσεις του Οριενταλισμού αφορά την καταγραφή των σχέσεων του δυτικού λόγου προς το χώρο της Ανατολής, με τις

έννοιες της επικυριαρχίας, της επιβολής, της δύναμης και της εξουσίας. Εκ πρώτης όψεως, το να διαβλέψει κανείς μια αντίστοιχη τάση στην περίπτωση Ελλάδας και Βαλκανίων, θα φαινόταν από υπερβολικό έως εντελώς ανυπόστατο. Παρά ταύτα, σε μεγάλο τμήμα των μελετώμενων κειμένων, η νεοελληνική σκέψη -μέσω της διαδικασίας της αυτοπρόσληψης- εκλαμβάνει την Ελλάδα είτε ως ένα κράτος συμπλέον με το δυτικό παράγοντα, είτε ως ρυθμιστή της, συχνότατα έκρυθμης, βαλκανικής πραγματικότητας. Μάλιστα, η αντίληψη αυτή βαίνει προοδευτικά ισχυροποιούμενη: σύγχρονα κείμενα, εικονοποιώντας την Ελλάδα ως μέλος διεθνών οργανισμών, όπως η Ε.Ε. ή το ΝΑΤΟ, υποκρύπτουν μια διάθεση ταύτισης του ελληνικού χώρου με το δυτικό, με ό,τι αυτό συνεπάγεται. Στην περίπτωση που μελετάται εδώ, οι αντιλήψεις αυτές αφενός μεν κινούνται στα πλαίσια ενός διαχωρισμού του νεοελληνικού χώρου από το βαλκανικό, αφετέρου δε διέπονται από τη βεβαιότητα ότι η Ελλάδα μπορεί να λειτουργήσει στη Βαλκανική με αντίστοιχο της Δύσης τρόπο: ως σταθεροποιητικός παράγων στην περιοχή, ο οποίος επιπλέον είναι σε θέση να παράσχει βοήθεια στον οπισθοδρομικό και μη ευρωπαϊκό -τουλάχιστον σε απόλυτο βαθμό- Βαλκάνιο Άλλο.

Όσον αφορά την φαντασιακή σχέση μεταξύ Δύσης και Ανατολής, η Σκοπετέα επιχειρώντας να αναδείξει διαφοροποιητικά σημεία ανάμεσα στα είδη των δυτικών παρεμβάσεων διακρίνει δύο διαφορετικές υποδιαιρέσεις της Δύσης:

"*Η Δύση που επεμβαίνει και η Δύση που παρατηρεί είναι οι δύο βασικές υποδιαιρέσεις, στις οποίες μπορούν να ταξινομηθούν οι επιμέρους ρόλοι- εφόσον δώσουμε τόσο στην έννοια της επέμβασης όσο και στην έννοια της παρατήρησης, ένα ευρύ περιεχόμενο [...] Τα δύο πλαίσια είναι συγγενικά. Η απόσταση μεταξύ τους δεν είναι τόσο η απόσταση μεταξύ μιας Δύσης που μεταφέρει την Δύση στην Ανατολή και μιας Δύσης που μεταφέρει την Ανατολή στη Δύση, όσο η απόσταση μεταξύ μιας 'ενεργού' και μιας 'παθητικής' δυτικής επέμβασης*"[556].

Παραφράζοντας τη ρήση της Σκοπετέα και επιχειρώντας να αναγάγω την ιδέα περί Δύσης που επεμβαίνει και Δύσης που παρατηρεί, στο δίπολο Ελλάδας- Βαλκανίων -όπως αυτό διαμορφώθηκε στο νεοελληνικό φαντασιακό- η Ελλάδα μπορεί εμφανώς να αυτο-κατηγοριοποιηθεί στην κατηγορία του δυτικού παρατηρητή της Βαλκανικής, και σπανιότερα, ακόμα και σε εκείνη του επεμβαίνοντα. Επιπρόσθετα, μια δεύτερη δομική παράμετρος του Οριενταλισμού αφορά την απεικόνιση του Ανατολίτη Άλλου ως μιας κατεξοχήν αλλότριας, βάρβαρης, υπανάπτυκτης και κατώτερης φιγούρας στο

[556] Έλλη Σκοπετέα, *Η Δύση της Ανατολής- Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, ό.π., σσ. 29-30.

δυτικό φαντασιακό. Είναι αυταπόδεικτο ότι αντίστοιχης λογικής, νεοελληνικές απεικονίσεις του Βαλκάνιου Άλλου, όχι μόνον υπάρχουν, αλλά και επαναλαμβάνονται στη νεοελληνική κουλτούρα. Οι νεοελληνικές κατασκευές -ασχέτως του εάν κάποτε υπήρξαν δάνεια από τη δυτική σκέψη ή όχι- που συσχετίζουν τα βαλκανικά έθνη με τον πριμιτιβισμό, τη βαρβαρότητα, την αμάθεια, την καθυστέρηση και τη δεισιδαιμονία, μπορούν να εκληφθούν ως παράγωγα ενός οριενταλιστικού λόγου.

Παράλληλα, η ιδέα περί ελληνικής ανωτερότητας στην Βαλκανική μπορεί να αναχθεί στην αντίληψη περί ανωτερότητας του δυτικού κόσμου συγκριτικά με την Ανατολή. Το ρεύμα θέασης του νεοελληνικού χώρου ως ανώτερου -πνευματικά, πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά, ανά διαφορετικές περιόδους- σε σχέση με τη Βαλκανική, αποδεικνύεται εξαιρετικά βαθύ και ισχυρό στο νεοελληνικό φαντασιακό. Οι διακυμάνσεις του σχήματος αυτού δε, οι οποίες συζητήθηκαν εκτενώς, θεωρώ ότι δε μπορούν να θεωρηθούν ως αντίβαρο της νεοελληνικής κεντρικής αντίληψης περί ανωτερότητας στα Βαλκάνια, παρά να μελετηθούν μόνον ως εξαιρέσεις, οι οποίες μάλιστα χαρακτηρίζονται από σαφείς ιδεολογικοπολιτικές στοχεύσεις. Η συσσωρευτική δράση των πολιτιστικών, πολιτικών και κοινωνικών επιχειρημάτων που οδήγησαν σε στερεοτυπικές κατασκευές, οι οποίες ανακύκλωσαν και υπερτόνισαν την ιδέα περί ελληνικής υπεροχής δημιούργησαν, εξέλιξαν και εντέλει παγίωσαν το νεοελληνικό σύμπλεγμα ανωτερότητας συγκριτικά με τα βαλκανικά έθνη.

Βάσει των όσων συζητήθηκαν εδώ θεωρώ ότι πράγματι μπορεί κανείς να προσδιορίσει τον απευθυνόμενο προς τα βαλκανικά έθνη, νεοελληνικό λόγο, ως οριενταλιστικής λογικής. Άλλωστε, εάν κανείς επιχειρήσει να αναγάγει το σχήμα του Οριενταλισμού στο επεξηγηματικό μοντέλο των Αντεστραμμένων Επάλληλων Οριενταλισμών θα πραγματοποιήσει ένα λογικό άλμα, υπό την έννοια ότι ανάμεσα στα δύο αυτά θεωρητικά μοντέλα παρεμβάλλονται -και γι' αυτό ακριβώς το λόγο συζητήθηκαν εκτενώς εδώ- τα φαινόμενα του Βαλκανισμού και των Επάλληλων Οριενταλισμών. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι δομικές συμβάσεις του Said δεν είναι απολύτως ταιριαστές ούτε στο σχήμα της Bakic- Hayden, επί παραδείγματι, καθώς το τελευταίο διαμορφώθηκε με στόχο να περιγράψει τις εσωτερικές ιεραρχικές διαβαθμίσεις στο χώρο της πρώην ενωμένης Γιουγκοσλαβίας. Κινούμενος σε

παραπλήσια λογική επιχειρώ μέσω των Αντεστραμμένων Επάλληλων Οριενταλισμών να αναδείξω αντίστοιχες ιεραρχήσεις συμβολικής γεωγραφίας, όπως αυτές δημιουργήθηκαν στο νεοελληνικό φαντασιακό και αφορούν πρώτιστα τη μελέτη των σχέσεων μεταξύ Ελλάδας και Βαλκανίων.

Ως κυρίαρχη σχετική νεοελληνική ιδέα, όπως συνάγεται από τα κείμενα που συζητήθηκαν, θα πρέπει να θεωρείται η πρόσληψη του νεοελληνικού χώρου ως του πλέον δυτικού κράτους της Βαλκανικής, εάν όχι του μοναδικού δυτικού κράτους αυτής. Τα θεωρητικά επεξηγηματικά μοντέλα που χρησιμοποιούνται ως βάση παραγωγής αντίστοιχων μελετών αποτυπώνουν την τάση εθνών, που βρίσκονται βόρεια και δυτικά στον γεωγραφικό χάρτη, να προσλαμβάνουν εαυτόν ως περισσότερο "εξελιγμένα", "ορθά", "εξευρωπαϊσμένα", "πολιτισμένα", κατά μίαν έννοια ως "ανώτερα", συγκριτικά με έθνη τα οποία γεωγραφικά βρίσκονται νοτιότερα και ανατολικότερα από αυτά. Η μελέτη του νεοελληνικού λόγου προς τα Βαλκάνια, είχε ως στόχο να αναδείξει, αρχικά, μια αντεστραμμένη, συμβολικού τύπου γεωγραφική ιεράρχηση του επεξηγηματικού μοντέλου περί παλίμψηστων οριενταλισμών. Θεωρώ ότι η μελέτη των νεοελληνικών κειμένων που επιλέχθηκαν, απέδειξε ότι στη νεοελληνική κουλτούρα, σε ένα έθνος δηλαδή που βρίσκεται στο νότο, διαμορφώθηκε μια σαφής τάση αντιστροφής αυτού του μοντέλου, λόγω του εμφανούς αισθήματος ανωτερότητας που διακρίνει το νεοελληνικό λόγο, ο οποίος αποδίδεται σε έθνη που γεωγραφικά βρίσκονται βορειότερα από τον ελληνικό χώρο. Η αντιστροφή αυτή δεν είναι μονοσήμαντη: αφενός αποδεικνύει ότι η ιδέα περί ενός "πολιτισμένου" και "ορθού" Βορρά και αντίστοιχα, μιας "ευρωπαϊκής" και "ανώτερης" Δύσης, δεν αποτελεί μια παγιωμένη και αδιασάλευτη αντίληψη στο ευρωπαϊκό φαντασιακό ˙ αφετέρου δε, επιβεβαιώνει ότι συμβολικές ιεραρχήσεις, γεωγραφικού τύπου, δεν κατασκευάστηκαν μόνον στη βορειοδυτική Ευρώπη, αλλά και στη νοτιοανατολική, με τα ιδεολογήματα αυτά μάλιστα να κατασκευάζουν με τη σειρά τους σχήματα πρόσληψης απολύτως αντιθετικά.

Ο νεοελληνικός, οριενταλιστικού τύπου, λόγος για τη Βαλκανική και τα έθνη της δομήθηκε σε διαχρονικές ιδέες του νεοελληνικού φαντασιακού, ιδέες που έδρασαν ως παράγοντες αντιπαραβολής και διαχωρισμού του νεοελληνικού χώρου συγκριτικά με τα Βαλκάνια. Η αντίληψη αναφορικά με την πολιτιστική υπεροχή της Ελλάδας, τόσο στην αρχαιότητα, όσον και στη σύγχρονη εποχή, είναι πιθανόν η

πλέον χαρακτηριστική του συνόλου των ιδεών αυτών. Το φαντασιακό χάσμα μεταξύ Ελλάδος και Βαλκανίων εντάθηκε κατά την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων -καθώς οι εθνικές συγκρούσεις συνέβαλλαν τα μέγιστα προς την κατεύθυνση αυτή- γιγαντώθηκε ωστόσο στα μέσα του 20ου αιώνα. Θεωρώ ότι ο βαλκανικός υπαρκτός σοσιαλισμός υπήρξε κομβικό ιστορικοπολιτικό γεγονός, βάσει του οποίου, αφενός η Ελλάδα διαχωρίστηκε εκ νέου από το βαλκανικό σύνολο -τόσο για την δυτική, όσο και για την ίδια τη νεοελληνική σκέψη- και αφετέρου, τα Βαλκάνια "ενοποιήθηκαν" πολιτιστικά στο νεοελληνικό φαντασιακό σε σημαντικό βαθμό. Οι αντιθετικές πορείες που ακολούθησαν οι δύο χώροι, δηλαδή η συμπερίληψη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση από τη μία και ο απομονωτισμός των βαλκανικών εθνών από τις εκφάνσεις του δυτικού πολιτισμού από την άλλη, "νομιμοποίησαν" στη νεοελληνική κουλτούρα τα ιδεολογήματα και τις στερεοτυπικές κατασκευές περί ανωτερότητας της Ελλάδας στη Βαλκανική- σχήμα που άλλωστε ήταν ήδη υπαρκτό δεκαετίες νωρίτερα. Επιπρόσθετα, στο σύγχρονο βαλκανικό ορίζοντα, ο οποίος στιγματίστηκε από την γιουγκοσλαβική πολυδιάσπαση, τον εμφύλιο πόλεμο και την αστάθεια σε ολόκληρη τη Βαλκανική, η -σχετική- πολιτικοοικονομική σταθερότητα στον ελληνικό χώρο επέτρεψε, αν δεν επέτεινε, την επαναχρησιμοποίηση και εντέλει την παγίωση των προαναφερθεισών κατασκευών: στο νεοελληνικό φαντασιακό η ιδέα σύμφωνα με την οποία ο βαλκανικός και ο νεοελληνικός χώρος, παρά τις στενές παραδοσιακές τους σχέσεις, κινούνται πλέον σε ασύμμετρα πλαίσια, αποκτά έτσι, προοδευτικά, βαθύτερες ρίζες.

Από την ανάλυση αυτή προκύπτει ότι η επισήμανση του νεοελληνικού λόγου προς τα βαλκανικά έθνη ως οριενταλιστικού, ή έστω ως οριενταλιστικού τύπου, συνδέεται πρωταρχικά και βαθιά με την παγιωμένη αντίληψη περί ελληνικής ανωτερότητας στο νεοελληνικό φαντασιακό, και την ταυτόχρονη αντίληψη ότι ο ελληνικός και ο δυτικός χώρος μοιράζονται σαφώς περισσότερα κοινά χαρακτηριστικά, απ' ό,τι τα υπόλοιπα βαλκανικά έθνη με τη Δύση. Με άλλα λόγια, η νεοελληνική προσπάθεια συμπόρευσης με τις δυτικές νόρμες κανονικότητας και διαφυγής από το βαλκανικό σύνολο -το οποίο εικονοποιήθηκε ως "ανατολικός" χώρος- συνετέλεσε στην παραγωγή ενός λόγου με οριενταλιστική λογική και χαρακτηριστικά, από την πλευρά της νεοελληνικής κουλτούρας και με αποδέκτη τη Βαλκανική. Έτσι λοιπόν, το προαιώνιο αντιθετικό δίπολο Δύσης και Ανατολής μπορεί να διαιρεθεί σε επιμέρους φαντασιακά κατασκευασμένα, αντιθετικά δίπολα:

εντός της ίδιας της ευρωπαϊκής σκέψης άλλωστε δημιουργήθηκε το δίπολο μεταξύ Βορειοδυτικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Βάσει δε αντίστοιχων σχημάτων πρόσληψης και αυτοπρόσληψης, στη νεοελληνική κουλτούρα γεννήθηκε και παγιώθηκε ένα νέο αντιθετικό ζεύγος, εκείνο της σύγχρονης Ελλάδας και των Βαλκανίων. Η ιδέα αυτή αφορά την αυτοπρόσληψη της Ελλάδας ως ένα δυτικό κράτος, μια μικρή δυτική κοιτίδα μέσα στον οπισθοδρομικό, "ανατολικό" κατά τα άλλα χώρο των Βαλκανίων. Η πρακτική του διαχωρισμού της Ελλάδας από τα Βαλκάνια υπήρξε συχνή, όπως συζητήθηκε, και στη δυτική κουλτούρα. Σε κάθε περίπτωση, το κατά πόσον οι νεοελληνικές φαντασιακές κατασκευές, που στοχεύουν στην εικονοποίηση της Ελλάδας ως δυτικό κράτος και σε κάθε περίπτωση δυτικότερο των Βαλκανίων, αντιστοιχούν στην πραγματικότητα, αφορά μια προβληματική που δε μπορεί να εξεταστεί εδώ · άλλωστε, μια τέτοια ανάλυση θα απαιτούσε τη συνδρομή πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών, μεταξύ άλλων, επιστημών και εργαλείων μελέτης.

Η φαντασιακή -ή μη- συμπόρευση του ελληνικού χώρου με τη Δύση και η πίστη στην ιδέα της ελληνικής ανωτερότητας στη Βαλκανική αφορά λοιπόν τη μια -και δομικότερη- πλευρά των σχέσεων Ελλάδας και Βαλκανίων, όπως αποτυπώθηκαν στο νεοελληνικό φαντασιακό. Ωστόσο, η εις βάθος κατανόηση όλων των παραμέτρων της φαντασιακής αυτής σχέσης δεν εξηγείται απόλυτα μέσω του σχήματος αυτού. Η οριενταλιστική διάθεση, η οποία αναλύθηκε παραπάνω, είναι πράγματι εμφανής · συνυπάρχει ωστόσο με την αίσθηση του βάρους που διακατέχει τη νεοελληνική κουλτούρα, το οποίο αφορά την επίγνωση του ότι και η ίδια η Ελλάδα έχει αποτελέσει αντικείμενο οριενταλιστικών λόγων από τη Δύση. Ούσα άλλωστε στενά συνδεδεμένη με τις έννοιες του Βυζαντίου και της Ορθοδοξίας, δε θα μπορούσε να συμβεί διαφορετικά. Αν σε πολλά δυτικά κείμενα η Ελλάδα έχει χαρακτηριστεί ως το "μόνο δυτικό κράτος στα Βαλκάνια", σε πλείστα άλλα έχει επισημανθεί ως αναπόσπαστο μέλος του βαλκανικού συνόλου, με όποιες αρνητικές συνδηλώσεις συνεπάγεται μια τέτοιου είδους συμπερίληψη. Η κατανόηση αυτής της ειδικής συνθήκης και η ταυτόχρονη τάση υπογράμμισης των κοινών παραδόσεων και νοοτροπιών μεταξύ του νεοελληνικού και του βαλκανικού χώρου εξηγεί τη δημιουργία ενός νέου ενδιαμέσου στο χώρο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης: το ενδιάμεσο αυτό, τουλάχιστον στο νεοελληνικό φαντασιακό, αφορά την πρόσληψη του ελληνικού χώρου, αν όχι ως ένα αμιγώς δυτικό κράτος στη Βαλκανική, σε κάθε

περίπτωση, τουλάχιστον ως ένα βαλκανικό κράτος ανώτερο από τα υπόλοιπα, εντασσόμενο σε ένα ιδιάζοντα χώρο μεταξύ Βαλκανίων και Δύσης. Αν για τη Δύση, η Ανατολή χρησιμοποιήθηκε ως "ένας ακόμη αντιπερισπασμός από τα προβλήματά της"[557], οι νεοελληνικές στερεοτυπικές απεικονίσεις και κατασκευές των Βαλκανίων λειτούργησαν με αντίστοιχο τρόπο: ως μέσο παράκαμψης των δυσκολιών που αντιμετώπισε η Ελλάδα στην προσπάθειά της για πλήρη εναρμόνιση με τη Δύση.

Σε κάθε περίπτωση, η νεοελληνική κουλτούρα επιχείρησε να αποδράσει από τη σκοτεινή εικόνα των Βαλκανίων, να αποτινάξει από πάνω της τη "βαλκανική μιζέρια": μια όχι άγνωστη τάση και για τα υπόλοιπα βαλκανικά έθνη, όπως επισημαίνει ο Kiossev, άποψη που έχει ήδη συζητηθεί στην παρούσα μελέτη. Έτσι, ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα, αλλά και μέχρι τη σύγχρονη εποχή, η σύνδεση των βαλκανικών εθνοτήτων με στοιχεία της δυτικής- ευρωπαϊκής ταυτότητας υπήρξε πολυπόθητο ζητούμενο · άλλωστε, η προσπάθεια μιας εθνικής ομάδας να χαρακτηριστεί ως "δυτική" σχετίζεται με τη διαδικασία κατά την οποία η ομάδα αυτή προσλαμβάνει τον εαυτό της, μέσω ενός φαντασιακού πλαισίου σκέψης, ως ανήκουσα σε μια συγκεκριμένη πολιτιστική ομάδα υπό το όνομα "Δύση"[558]. Από την άλλη πλευρά, στη νεοελληνική κουλτούρα διαφαίνεται επίσης μια αντίληψη, σύμφωνα με την οποία οι Έλληνες είναι σε θέση να κατανοήσουν εις βάθος το περίπλοκο βαλκανικό σύστημα νοοτροπιών, εθνικών ερίδων και διαμαχών, το οποίο ξενίζει συχνά το δυτικό παράγοντα. Παραδείγματος χάρη, οι εθνικιστικές και οι θρησκευτικές συγκρούσεις στη Βαλκανική κατανοούνται σε σαφώς μεγαλύτερο βαθμό στη νεοελληνική σκέψη σε σχέση με τη δυτική, αν και δεν γίνονται πλήρως αποδεκτές, ίσως, σε ένα βαθμό, υποκριτικά. Έτσι, δημιουργείται το εξής παράδοξο φαινομενικά σχήμα: αν και η νεοελληνική σκέψη εντάσσει εαυτόν συχνότατα στο δυτικό χώρο, εντούτοις δεν υιοθετεί άκριτα τις δυτικές κρίσεις που ψέγουν τη βαλκανική πραγματικότητα και νοοτροπία ως στοιχεία έξω από το δυτικό σύνολο. Χαρακτηριστικό, ως προς τα ανωτέρω, παράδειγμα, αποτελεί η μη θεώρηση της βίας ως de facto χαρακτηριστικό των βαλκανικών εθνών -με την εξαίρεση ίσως των Βουλγάρων- στη νεοελληνική κουλτούρα. Η εξέταση ολόκληρου του φάσματος των ιδεών, μέσω μιας συλλογικής ματιάς, αποκαλύπτει την αμφίσημη, ιδιάζουσα θέση του

[557] Έλλη Σκοπετέα, *Η Δύση της Ανατολής- εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας,* ό.π., σ.91.
[558] Meyda Yegenoglu, *Colonial fantasies: towards a feminist reading of Orientalism,* Cambridge-New York, Cambridge University Press, 1999, σ.4.

νεοελληνικού παράγοντα συγκριτικά με τα Βαλκάνια και τη Δύση, όπως αυτή προσλαμβάνεται και αποτυπώνεται μέσα στην ίδια τη νεοελληνική κουλτούρα.

Συνολικά, η ανάγκη διαφοροποίησης της ελληνικής από τη βαλκανική ταυτότητα και η αποστασιοποίηση της πρώτης από τις "βαλκανικές", αρνητικού τύπου συνδηλώσεις, εξυπηρετούσε πάντοτε συγκεκριμένες βλέψεις και συμφέροντα: στις αρχές του 19ου αιώνα συνδεόταν με την προσπάθεια της Ελλάδας για εθνική ανεξαρτησία · κατά την περίοδο του βαλκανικού υπαρκτού σοσιαλισμού αποσκοπούσε στη διατήρηση της χώρας σε τροχιά προς το δυτικό κόσμο, αλλά και στην ένταξή της στην Ε.Ε., μακριά από το βαλκανικό απομονωτισμό. Αντίστοιχα, στη σύγχρονη εποχή, η εξαίρεση της Ελλάδας από το βαλκανικό σύνολο στο νεοελληνικό φαντασιακό θα πρέπει να εκληφθεί ως μια προσπάθεια επιβολής της εικόνας ενός κυρίαρχου, σταθερού και ισχυρού κράτους στη Βαλκανική, διαχωριζόμενο από την τελευταία, ως μέλος του δυτικού κόσμου. Φυσικά, και η -λιγότερο ισχυρή- ιδέα σύμφωνα με την οποία η Ελλάδα θα έπρεπε να αναζητήσει τη θέση της σε έναν χώρο μέσα, ή κοντά στην Ανατολή εξυπηρετούσε αντίστοιχους σκοπούς. Ωστόσο, ακόμα και αυτά τα ιδεολογήματα, χαρακτηρίζονταν από τη δομική αντίληψη, σύμφωνα με την οποία η ελληνική πολιτισμική -και όχι μόνον- ανωτερότητα κρίθηκε ως αδιαμφισβήτητη, και αντίστοιχα, ο χώρος των Βαλκανίων προσλήφθηκε ως εν δυνάμει εξελισσόμενος, πολιτιστικά, πολιτικά και ηθικά.

Ένα "υπερβολικό σύμπλεγμα ανωτερότητας" και οι παράγοντες διαμόρφωσής του

Στη νεοελληνική πορεία προς τη δυτική ολοκλήρωση ανιχνεύεται μια σαφής τάση σύνδεσης της νεοελληνικής εθνικής ταυτότητας με στοιχεία τα οποία εκλαμβάνονται ως "δυτικά". Η συνθήκη αυτή είναι σαφής και εκ πρώτης όψεως φαίνεται πως περιγράφει μια ολοκληρωμένη φαντασιακή σχέση σύμπλευσης μεταξύ του νεοελληνικού και του δυτικού παράγοντα. Ωστόσο, πίσω από αυτή, κρύβεται μια ακόμη διαδικασία, που αφορά την ταύτιση, στο νεοελληνικό φαντασιακό, των βαλκανικών εθνών με αρνητικές συνδηλώσεις. Έχοντας αναφέρει ήδη την τάση των εθνών της Βαλκανικής -στο εγχείρημά τους να διαφύγουν της "βαλκανικής ρύπανσης"- να κηλιδώνουν τη βαλκανική ταυτότητα των γειτόνων τους, ως αντίβαρο της δόμησης μιας ευρωπαϊκής αυτοεικόνας, η περιγραφόμενη αυτή τάση της νεοελληνικής κουλτούρας μπορεί να χαρακτηριστεί ως ένα σχεδόν φυσικό, για τα βαλκανικά δεδομένα, φαινόμενο. Οι κατασκευές αυτές, με τις οποίες συνδέθηκαν τα

βαλκανικά έθνη στο νεοελληνικό φαντασιακό και οι οποίες αποτελούνται σε μεγάλο βαθμό από μομφές και αμφιβολίες σχετικά με το βαθμό ευρωπαϊκότητάς τους στόχευαν ως επί τον πλείστον στον διαχωρισμό της Ελλάδας από το βαλκανικό της πλαίσιο, μέσω της αποτίναξης στοιχείων τα οποία κρίθηκαν ως μη επαρκώς, ή και καθόλου, ευρωπαϊκά. Η ελληνική αίσθηση περί ανωτερότητας στη Βαλκανική οδήγησε την Todorova στο συμπέρασμα, ότι εντός της νεοελληνικής κουλτούρας, αναπτύχθηκε σταδιακά ένα "υπερβολικό σύμπλεγμα ανωτερότητας", όσον αφορά τη σχέση της Ελλάδας με τους υπόλοιπους βαλκανικούς λαούς:

"*Όπως κάθε εθνική ταυτότητα, έτσι και η ελληνική εμπεριέχει μια ιεραρχία πολλαπλών ταυτοτήτων · ένας σύγχρονος Έλληνας θα αυτοχαρακτηριζόταν ως εξής: πρώτον, Έλληνας · δεύτερον, με την τοπική του ταυτότητα, Κρητικός, Μακεδόνας, Ηπειρώτης κτλ · τρίτον, Ευρωπαίος, κι έπειτα μόνο Βαλκάνιος, Νοτιοευρωπαίος ή Μεσογειακός. Πάντως, ενώ οι Έλληνες δε δείχνουν ιδιαίτερο ενθουσιασμό για τη βαλκανικότητά τους ή τέλος πάντων την αποδέχονται με κάπως κοροϊδευτική μοιρολατρία, οι μειωτικοί χαρακτηρισμοί τους έχουν ως στόχο την 'Ανατολή' (πιο συγκεκριμένα την Τουρκία) και όχι τα Βαλκάνια. Άλλωστε η Ελλάδα είχε ανέκαθεν υπερβολικό σύμπλεγμα ανωτερότητας απέναντι στις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες, το οποίο μετριάστηκε μόλις τις τελευταίες δεκαετίες'*[559].

Υπερβολικό ή όχι, το ελληνικό αίσθημα ανωτερότητας προς τα βαλκανικά έθνη, το οποίο αναδύεται σε πλείστα νεοελληνικά κείμενα, είναι πρόδηλο. Ωστόσο το επιχείρημα της Todorova χρήζει βαθύτερης διερεύνησης: αρχικά, η Todorova δε συζητά τους παράγοντες διαμόρφωσης, συντήρησης και αναπαραγωγής αυτού του συνδρόμου ανωτερότητας. Δεύτερον, επισημαίνει πως το σύνδρομο αυτό μετριάστηκε στη σύγχρονη εποχή · καθώς η μελέτη εκδίδεται στα μέσα της δεκαετίας του 1990, η ισχύς του χρονικού πλαισίου που τίθεται εδώ, αποτελεί επίσης ζήτημα προς περαιτέρω εξέταση. Τέλος, η άποψη σύμφωνα με την οποία οι περισσότεροι ελληνικοί μειωτικοί χαρακτηρισμοί αφορούν την Ανατολή και την Τουρκία θα μπορούσε να αμφισβητηθεί, ειδικότερα μέσω των στοιχείων από σύγχρονα νεοελληνικά μυθιστορήματα που αφορούν τη Βαλκανική.

Το "ελληνικό σύμπλεγμα ανωτερότητας" ή αλλιώς η ελληνική βεβαιότητα περί ανώτερης θέσης στη Βαλκανική ή η εικονοποίηση της Ελλάδας ως το μόνο δυτικό κράτος στα Βαλκάνια αφορά ένα πολύπλοκο σύστημα ιδεών. Οι επιμέρους αυτές ιδέες, παρά το γεγονός ότι ενδέχεται ανά χρονικά διαστήματα να διαφοροποιούνται και να διανθίζονται με νέες, αντίστοιχης λογικής αντιλήψεις,

[559] Maria Todorova, *Τα Βαλκάνια- Η δυτική φαντασίωση,* ό.π., σ.111.

έδρασαν συνεργικά, όσον αφορά την παγίωση αυτής της αντίληψης. Ένας πρώτος και πιθανότατα ο παλαιότερος παράγοντας διαμόρφωσης αυτής της ιδέας είναι η ελληνική κλασική αρχαιότητα. Αναφορικά με το χρόνο κατά τον οποίο η νεοελληνική σκέψη καλείται να διαχειριστεί την αρχαιότητα ως "κληρονομημένο κεφάλαιο", ο Μίλτος Πεχλιβάνος επισημαίνει ότι η στιγμή αυτή θα πρέπει να αναζητηθεί στο κοραϊκό *Memoire sur l'etat actuel de la civilisation dans la Grece*: σταδιακά ο νεότερος ελληνισμός θα έπρεπε να βρει τον τρόπο "να διαχειριστεί μιαν αρχαιότητα που σταδιακά εγνώριζε ή και κατασκεύαζε, όταν μάλιστα κάποιοι άλλοι την εγνώριζαν ή και την είχαν κατασκευάσει πολύ καλύτερο από τον ίδιο"[560]. Κοντά στα ανωτέρω δε θα πρέπει να λησμονείται και η καθιέρωση του σχήματος περί ελληνικής συνέχειας, με δομικούς, συνεκτικούς κρίκους της ενότητας αυτής να αποτελούν κατά σειρά η ελληνική αρχαιότητα, το Βυζάντιο και το σύγχρονο νεοελληνικό έθνος. Ο θαυμασμός για τα επιτεύγματα της κλασικής αρχαιότητας από το νεοελληνικό στοιχείο και η θέαση των αρχαίων Ελλήνων ως άμεσων προγόνων του νεοελληνικού έθνους διαμόρφωσαν αναντίρρητα ένα αρχικό αίσθημα περί ανωτερότητας στη Βαλκανική: τα προερχόμενα από σλαβικά, ως επί το πλείστον, φύλα, βαλκανικά έθνη δε θα μπορούσαν να συγκριθούν με τους επιγόνους του γενέθλιου τόπου του σύγχρονου δυτικού πολιτισμού.

Η θέαση της ελληνικής αρχαιότητας ως κοιτίδας γέννησης της Δημοκρατίας και της σύγχρονης Δύσης, έχει συζητηθεί ήδη. Στο δυτικό φαντασιακό δεν είναι σπάνιος ο διαχωρισμός του νεοελληνικού κράτους από τη βαλκανική οπισθοδρομικότητα: συχνά, παρατηρείται μια ιδιαίτερη μεταχείριση της Δύσης προς το νεοελληνικό έθνος, αφενός επειδή η τελευταία οικειοποιήθηκε τις αρχές της ελληνικής αρχαιότητας, και αφετέρου επειδή η κληρονομιά της κλασικής αρχαιότητας στο σύγχρονο νεοελληνικό κράτος πιστοποιούσε, ως ένα τουλάχιστον σημείο, την ευρωπαϊκότητα του ελληνικού έθνους. Φυσικά, η τάση αυτή δεν υπήρξε μονόδρομος στη δυτική σκέψη. Αντίθετα, όπως σημειώθηκε, η απογοήτευση των δυτικών περιηγητών του 19ου αιώνα από την εικόνα του σύγχρονου ελληνικού κράτος -εικόνα που ερχόταν σε πλήρη αντιδιαστολή με τις φαντασιώσεις τους για τους επιγόνους των αρχαίων Ελλήνων- είναι χαρακτηριστική της διπλοεστιακής πρόσληψης στη Δύση, αναφορικά με τη σχέση της αρχαίας με τη σύγχρονη Ελλάδα.

[560] Μίλτος Πεχλιβάνος, "Παρρησία και αποσιώπηση: ο Ιωσήφ Μοισιόδαξ και τα όρια της κριτικής στην αρχαιότητα", *Σύγχρονα Θέματα*, 64 (1997) 81-87.

Στον αντίποδα, στη νεοελληνική κουλτούρα δεν υπήρξε θέση για ένα αντίστοιχο διακύβευμα: η ελληνική αρχαιότητα θεωρήθηκε συλλήβδην ως προγονικό κληροδότημα δόξας και ανωτερότητας.

Ένα δεύτερο σημείο αναφοράς σχετικά με τη δημιουργία του ελληνικού συνδρόμου ανωτερότητας ως προς τη Βαλκανική συνδέεται με το πρώτο, αλλά αφορά μια γενικότερη αποτίμηση της έννοιας του πολιτισμού. Σε γενικές γραμμές, η πολιτιστική ανάπτυξη της Ελλάδας θεωρείται στο νεοελληνικό χώρο, ως σημαντικά μεγαλύτερη της αντίστοιχης ανάπτυξης των βαλκανικών εθνών. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι εικονοποιήσεις του βυζαντινού πολιτισμού ως περισσότερο εξευγενισμένου και εκλεπτυσμένου, σε σχέση με το σλαβικό -και κυρίως το βουλγαρικό- βάρβαρο πολιτισμό, σε νεοελληνικά κείμενα στο γύρισμα του 20ου αιώνα. Αντίστοιχα, σε σύγχρονα κείμενα, διαφαίνεται μια τάση σύγκρισης και αντιδιαστολής των ελληνικών επιτευγμάτων στους τομείς της κουλτούρας και του πολιτισμού, με τη βαλκανική αμάθεια και οπισθοδρομικότητα σε πνευματικό επίπεδο. Παρόμοιες αναφορές βρίσκει κανείς όχι μόνο αναφορικά με τη Βουλγαρία, αλλά και για τα υπόλοιπα βαλκανικά έθνη. Μάλιστα, εάν κανείς θελήσει να συζητήσει τυχόν εξαιρέσεις στο σχήμα αυτό, θα βρεθεί προ της παραδοχής ότι ακόμα και σε κείμενα Ελλήνων συγγραφέων -εκπροσώπων κυρίως της αριστερής διανόησης- στα οποία εξυμνείται η πρόοδος των βαλκανικών σοσιαλιστικών καθεστώτων στον τομέα της πνευματικής καλλιέργειας και της γνώσης, δε παραγνωρίζεται ότι προ της εντυπωσιακής αλλαγής που επετεύχθη επί του υπαρκτού σοσιαλισμού, χώρες όπως η Βουλγαρία ή η Αλβανία υπήρξαν χαοτικά κατώτερες της Ελλάδας στον τομέα των πολιτιστικών και πνευματικών επιτευγμάτων.

Η πίστη στην ιδέα της ελληνικής πολιτιστικής ανωτερότητας στο βαλκανικό χώρο έγινε αντικείμενο πολύπλευρης εκμετάλλευσης στο νεοελληνικό φαντασιακό. Σύμφωνα δε με την Diana Mishkova η πολιτιστική ανωτερότητα της Ελλάδας στα Βαλκάνια εκλήφθηκε στη νεοελληνική σκέψη ως το πιθανότερο μέσο διαφυγής -σε φαντασιακό επίπεδο- της χώρας από το βαλκανικό πλαίσιο και την ταυτόχρονη θεώρηση της Ελλάδας ως ανήκουσας στον ευρωπαϊκό χώρο. Η Mishkova επισημαίνει ότι η ιδέα της Ευρώπης ταυτίστηκε με το μοντερνισμό, ως σύμβολο δύναμης και ανωτερότητας, και είχε εξαιρετικά σημαίνοντα ρόλο στη διαμόρφωση των αναπαραστάσεων του Εαυτού, εντός του βαλκανικού χώρου. Καταλήγει δε στο ότι το

ρεύμα πίστης στην ελληνική ανωτερότητα στη Βαλκανική υπήρξε σε τέτοιο βαθμό έντονο, ώστε να δικαιολογεί την ανάδειξη ενός "ελληνικού οριενταλισμού" αναφορικά με τη Βουλγαρία, σχήμα που βασίστηκε κυρίως στην αντίληψη περί ελληνικής πολιτιστικής ανωτερότητας[561].

Το "σύμπλεγμα ανωτερότητας" ή αλλιώς η ιδέα περί ανωτερότητας απέναντι στα υπόλοιπα βαλκανικά έθνη, που αναδύεται στη νεοελληνική κουλτούρα εξηγείται εν μέρει από τις προαναφερθείσες συνιστώσες. Ωστόσο, και κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα, η ελληνική ιδέα περί ανωτερότητας στη Βαλκανική κάθε άλλο παρά αποδυναμώθηκε · αντιθέτως, ενισχύθηκε, βάσει πολύ συγκεκριμένων συνθηκών. Δομικό προς αυτή τη κατεύθυνση βήμα υπήρξε η εγκαθίδρυση των βαλκανικών σοσιαλιστικών καθεστώτων στα μέσα της δεκαετίας του 1940. Η εξέλιξη αυτή δε σήμαινε απλά ότι η Ελλάδα και τα Βαλκάνια θα ακολουθούσαν στο εξής διαφορετικούς πολιτικούς δρόμους. Σε γενικές γραμμές -και παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις μεταξύ των βαλκανικών σοσιαλιστικών καθεστώτων- ο υπαρκτός σοσιαλισμός συνεπαγόταν τον απομονωτισμό, τον αντιδυτικισμό αλλά και μια γενικότερη απομάκρυνση από την ιδέα της ευρωπαϊκότητας. Αντίστοιχα, και στον ελληνικό χώρο, κατά το διάστημα του μισού περίπου αιώνα, στο οποίο συντελέστηκε η άνοδος και η πτώση του βαλκανικού υπαρκτού σοσιαλισμού, υπήρξαν ιστορικές δύσκολες και σκοτεινές περίοδοι, όπως η ελληνική επταετής στρατιωτική δικτατορία. Παρ' όλ' αυτά, η πορεία της χώρας προς την Ευρωπαϊκή Ένωση δεν ανακόπηκε και αυτή η διακριτή αντίθεση μεταξύ ενός ευρωπαϊκού κράτους και των υπό κομμουνιστικό καθεστώς βαλκανικών γειτόνων της αποτέλεσε βασικότατο διαφοροποιητικό παράγοντα της Ελλάδας από το σύνολο των Βαλκανίων, στο νεοελληνικό φαντασιακό.

Έχοντας ήδη συζητήσει αναλυτικά την σχέση μεταξύ της τοποθέτησης της Ελλάδας σε ένα δυτικό ή ανατολικό πλαίσιο και της ιδέας περί ελληνικής ανωτερότητας στη Βαλκανική, όπως αυτή αρθρώθηκε στον ελληνικό λόγο την περίοδο 1880-1920, είναι αναγκαία μια σύντομη παρένθεση, προς διευκρίνιση μιας ακόμα ιδεολογικής στάσης. Οι εκπρόσωποι της ελληνικής αριστεράς, οι οποίοι επισκέπτονται τις σοσιαλιστικές χώρες, προσλαμβάνουν υπό διαφορετικό πρίσμα τα σοσιαλιστικά επιτεύγματα. Συχνά, θεωρούν πως η πρόοδος που έχει επιτευχθεί, κάθε

[561] Diana Mishkova, "In Quest of Balkan Occidentalism", ό.π., σ.37.

άλλο παρά φέρνει τα Βαλκάνια πίσω από τη Δύση ˙ μακριά από εκείνη ίσως, αλλά όχι σε κατώτερο επίπεδο. Παράλληλα, τυχόν αδυναμίες των καθεστώτων που αποκαλύπτονται μέσω της αφήγησής τους θεωρούνται ως στοιχεία προς βελτίωση μέσω της τελειοποίησης του πολιτικού συστήματος. Θα μπορούσε κανείς να επισημάνει ότι στη συγκεκριμένη κατηγορία νεοελληνικών τεκμηρίων, το ελληνικό "σύμπλεγμα ανωτερότητας" προς τα βαλκανικά έθνη παρακάμπτεται, ή διακόπτεται. Συνακόλουθα, η ιδέα περί ελληνικής ανωτερότητας σύμφωνα με τους αριστερούς συγγραφείς της περιόδου που συζητείται εδώ αντιστοιχεί συνηθέστερα σε μια παρελθοντική αλήθεια, η οποία πλέον δεν ισχύει, ακριβώς λόγω της ευεργετικής δράσης του υπαρκτού σοσιαλισμού, είτε, σε άλλα κείμενα, αποσιωπάται πλήρως.

Ωστόσο, παρά την υπαρκτή αυτή τάση, που βέβαια θα πρέπει να θεωρείται απολύτως εξαρτώμενη από τις ιδεολογικοπολιτικές αντιλήψεις των συγγραφέων, το κυρίαρχο ρεύμα εντός της νεοελληνικής κουλτούρας αφορά την πρόσληψη της βαλκανικής κομμουνιστικής περιόδου ως συνωνύμου της οπισθοδρομικότητας, του απομονωτισμού και της έλλειψης ευρωπαϊκότητας. Επιπρόσθετα, το γεγονός ότι τα σοσιαλιστικά καθεστώτα δεν επέτρεπαν παρά ελάχιστες -έως μηδαμινές- επαφές με τη Δύση, συγκρτικά με την εκ διαμέτρου αντίθετη, προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, πορεία της Ελλάδας, εκλήφθηκε στο εσωτερικό της τελευταίας ως σαφής παράγοντας κατοχύρωσης της ανωτερότητάς της στη Βαλκανική. Άλλωστε, η αντίστοιχη ιδέα περί διαχωρισμού της Ελλάδας από τα κομμουνιστικά Βαλκάνια έκανε την εμφάνισή της και στο δυτικό χώρο, καθώς θεωρήθηκε ότι τα βαλκανικά έθνη

"εξαφανίστηκαν από τη συνείδηση της Δύσης στη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου και το Σιδηρούν παραπέτασμα έκοψε στα δύο τη νοτιοανατολική Ευρώπη, χωρίζοντας την Ελλάδα από τους κομμουνιστές γείτονές της. Η Αλβανία έγινε σχεδόν απροσπέλαστη. Η Γιουγκοσλαβία του Τίτο έγινε το ίνδαλμα των Αμερικανών ιθυνόντων και της Νέας Αριστεράς στην Ευρώπη [...] Η εξουσία του Τσαουσέσκου στη Ρουμανία ήταν περισσότερο γνωστή για τον έντονο αντισοβετισμό της παρά για την αφόρητη καταπίεση του ντόπιου πληθυσμού. Σε γενικές γραμμές, η Ελλάδα έγινε μια παρυφή της "Δύσης", ενώ τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη συναποτέλεσαν το λιγότερο μελετημένο κομμάτι της κομμουνιστικής ανατολικής Ευρώπης[562]".

Καθώς η Δύση αντιλαμβανόταν τα σοσιαλιστικά Βαλκάνια ως ένα ομοιογενές παράρτημα της Σοβιετικής Ένωσης, η Ελλάδα παγίωσε την εικόνα της ως χώρος εμφανέστατα περισσότερο ευρωπαϊκός, συγκριτικά με τους βαλκάνιους γείτονές της.

[562] Mark Mazower, *Τα Βαλκάνια,* ό.π., σ.32.

Βέβαια, η πραγματικότητα αυτή κατείχε μια ακόμη επιμέρους ιεράρχηση, η οποία αποτυπώνει εξαιρετικά εύστοχα το ενδιάμεσο της θέσης της Ελλάδας μεταξύ Δύσης και Βαλκανίων, καθώς η Ελλάδα, μόλις εντάχθηκε στη νέα Ευρώπη, αντιμετωπίστηκε ως Άλλος εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αν και η παραπάνω συνθήκη αποτελεί ένα υποστηρικτικό στοιχείο στην αντίληψη ότι η απομάκρυνση της Ελλάδας από το χώρο της βαλκανικής ήταν εν μέρει φαντασιακή, οι σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Βαλκανίων κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο υπήρξαν πράγματι παγωμένες[563] · ο πολυεπίπεδος αυτός διαχωρισμός εκλήφθηκε σε γενικές γραμμές στη νεοελληνική κουλτούρα ως απόδειξη ανωτερότητας. Λόγω δε του ότι κατά την περίοδο του βαλκανικού υπαρκτού σοσιαλισμού ο Ανατολίτης Άλλος αντικαταστάθηκε στη δυτική συνείδηση με τον Κομμουνιστικό Άλλο, η Ελλάδα αυτομάτως βρέθηκε περισσότερο κοντά στη Δύση από τα βαλκανικά έθνη, με τις αντίστοιχες θετικές συνδηλώσεις που συνεπάγεται μια τέτοιου είδους φαντασιακή μεταφορά.

Η Todorova αναφέρει πως το ελληνικό σύμπλεγμα ανωτερότητας προς τα Βαλκάνια μετριάστηκε τα τελευταία χρόνια · ωστόσο, βάσει των λογοτεχνικών κειμένων, καθώς και των υπόλοιπων στοιχείων που συζητήθηκαν, μια τέτοια άποψη θα πρέπει να θεωρείται παρακινδυνευμένη. Όπως αποδείχθηκε, κατά τη δεκαετία του 1990 έχει ήδη παγιωθεί στη νεοελληνική κουλτούρα η αντίληψη περί ανώτερης θέσης της Ελλάδας στη Βαλκανική. Στο σχήμα αυτό προστίθενται νέες συνθήκες: μέρος των μετα- κομμουνιστικών Βαλκανίων γνωρίζει τον εμφύλιο και ολόκληρη η Χερσόνησος ταλανίζεται από την πολιτική και κοινωνική αστάθεια, τη διαφθορά, την παρακμή και την αβεβαιότητα. Η σύγχρονη βαλκανική τραγωδία βρίσκει την Ελλάδα κοντά στις εξελίξεις, αλλά όχι στο μάτι του κυκλώνα: έτσι, οι νεοελληνικές κατασκευές της περιόδου, όπως θα δούμε αναλυτικότερα παρακάτω, διαχωρίζοντας εκ νέου τον ελληνικό χώρο από τον βαλκανικό, διαιωνίζουν το ήδη υπαρκτό αίσθημα ανωτερότητας. Το βαλκανικό τοπίο σταδιακά σταθεροποιείται στο νεοελληνικό φαντασιακό, ως ένα συμπίλημα μεταξύ του αλβανικού πριμιτιβισμού, της βουλγαρικής μετα-σοσιαλιστικής αστάθειας, του γιουγκοσλαβικού εμφυλίου και κατακερματισμού, και της ρουμανικής ανέχειας, που ακολουθεί την πτώση του σκοταδιστικού και τυραννικού καθεστώτος του Ceausescu. Ως αποτέλεσμα, η ελληνική ανωτερότητα, σε πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό και πολιτιστικό επίπεδο,

[563] Dimitris Tziovas, "Introduction" (σσ. 1-18), στο: Συλλογικό, *Greece and the Balkans: identities, perceptions and cultural encounters since the enlightment*, Aldershot, Ashgate, 2003, σ.7.

αποκτά διαστάσεις θεσφάτου στη νεοελληνική σκέψη. Η συγκριτική διάθεση μεταξύ ενός "δυτικού" κράτους και της βαλκανικής αστάθειας εδραιώνει, κατά αυτόν τον τρόπο, τις ήδη υπάρχουσες σχετικές αντιλήψεις στο νεοελληνικό φαντασιακό. Συνοψίζοντας, θεωρώ ότι οι συνθήκες που συζητήθηκαν, έδρασαν τόσο ως ανεξάρτητες ιδέες, όσο και συσσωρευτικά, στη διαδικασία δημιουργίας και εδραίωσης του νεοελληνικού αισθήματος ανωτερότητας στα Βαλκάνια. Δεδομένου δε ότι τα στοιχεία αυτά εντοπίζονται σε διαφορετικά χρονικά σημεία των τελευταίων δύο τουλάχιστον αιώνων, δημιουργήθηκε μια αντίληψη, η οποία φαίνεται δύσκολο να ανατραπεί[564].

[564] Σημ: Ενδιαφέρουσα προβληματική προς συζήτηση -για την οποία δεν υπάρχει χώρος διερεύνησής της εδώ- είναι το κατά πόσον η οικονομική κρίση που έπληξε την Ελλάδα, ιδιαίτερα μετά το 2010, θα μπορούσε να μεταβάλει μέρος αυτής της αντίληψης περί ανωτερότητας, η οποία συζητείται εδώ.

Τα "Βαλκάνια" στη νεοελληνική σκέψη: ένας ενιαίος πολιτιστικά όρος ή ένας ουδέτερος γεωγραφικός προσδιορισμός;

Προτού εξετάσω τα λογοτεχνικά μοτίβα, τους λογοτεχνικούς τόπους και τις επιμέρους εθνικές εικονοποιήσεις των Βαλκανίων στη νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή, θα ήθελα να εστιάσω σε ένα δομικό μεθοδολογικό ζήτημα, το οποίο προέκυψε κατά τη διάρκεια της μελέτης του όρου "Βαλκάνια". Μελετώντας νεοελληνικά κείμενα σε βάθος δύο αιώνων, τα οποία αναφέρονται στις βαλκανικές χώρες, δημιουργήθηκε, μάλλον αναπόφευκτα, το ερώτημα του κατά πόσον οι ελληνικές αναπαραστάσεις ή οι ελληνικές κατασκευές για μια συγκεκριμένη βαλκανική χώρα θα πρέπει να θεωρούνται ως απόλυτα αντίστοιχες με το γενικό σύνολο των Βαλκανίων. Με άλλα λόγια, γεννάται το ερώτημα του ποιά ακριβώς είναι η υπόρρητη διαδρομή που συνδέει μια νεοελληνική απεικόνιση, παραδείγματος χάριν, του Βούλγαρου ή του Αλβανού Άλλου, με την έννοια των Βαλκανίων ως ολότητα. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό με προβλημάτισε ιδιαίτερα και αποδείχθηκε πράγματι εξαιρετικά σύνθετη. Από τη μια πλευρά, θα πρέπει κανείς αρχικά να διερωτηθεί σχετικά με την αναγκαιότητα ή μη αυτής της συνεχούς μετάβασης από το ειδικό στο γενικό: αν οποιαδήποτε μελετώμενη εικόνα του εκάστοτε βαλκανικού έθνους συλληφθεί αυτόματα ως εικόνα των Βαλκανίων εν γένει, η διαδικασία αυτή

θα οδηγούσε σε δύο -τουλάχιστον- αρνητικά αποτελέσματα. Από τη μια πλευρά, θα αποσιωπούνταν ή έστω θα υποτιμούνταν οι διακυμάνσεις του ελληνικού λόγου για τα Βαλκανικά έθνη. Από την άλλη, και αυτό είναι ακόμα σημαντικότερο, η μελέτη αυτή δεν θα ήταν παρά μια ακόμα ακαδημαϊκή έρευνα που μελετά "βαλκανικά χαρακτηριστικά" και επί της ουσίας, αντί να εστιάζει στο ότι οι μελετώμενες εικόνες είναι κατασκευές, θα βοηθούσε, άθελά της, στην αναπαραγωγή των συνδηλώσεων που αφορούν τα Βαλκάνια και κατά συνέπεια, στην περαιτέρω ενοποίηση του όρου στην ερευνητική κοινότητα.

Όσον αφορά λοιπόν το πραγματικό αντικείμενο της ενότητας των εικόνων που μελετώνται εδώ έγκειται στο γεγονός ότι το σύνολο των -κατά τα άλλα ανομοιόμορφων βαλκανικών χωρών- χαρακτηρίζεται (και) στη νεοελληνική σκέψη από έναν σημαίνοντα παράγοντα συνοχής. Ο παράγοντας αυτός σχετίζεται με τις εικονοποιήσεις τους που εντάσσονται σε ένα καθόλα συγκεκριμένο πλαίσιο σκέψης, το οποίο παρά τις τυχόν ανομοιομορφίες των επιμέρους κατασκευών χαρακτηρίζεται από έναν σαφή σκοπό. Στην περίπτωση που διερευνάται στην παρούσα μελέτη, ο σκοπός αυτός συχνά δεν είναι άλλος από το διαχωρισμό της Ελλάδας από το βαλκανικό της περίγυρο, από την ολοένα και αυξανόμενη "βαλκανική τραγωδία". Αντίστοιχα, στη σύγχρονη εποχή, η ενοποίηση που χαρακτηρίζει τον ελληνικό λόγο για τα Βαλκάνια -και που είναι περισσότερο έκδηλη από κάθε άλλο εξεταζόμενο χρονικό σημείο- αφορά κυρίως μια απεικόνιση του τί θα μπορούσε να συμβεί στον ελληνικό χώρο σε περίπτωση που κατέρρεε η σχέση της με την Ευρώπη: η εικόνα των επικίνδυνων, καταθλιπτικών, μίζερων και πολιτικά ρευστών μετα-κομμουνιστικών Βαλκανίων αφορά ακριβώς την ανωτέρω προβληματική.

Θα ήθελα ωστόσο να τονίσω ότι τα Βαλκάνια δεν εξετάζονται εδώ ως κάποιο ενιαίο πολιτιστικό αντικείμενο μελέτης. Με άλλα λόγια, τόσο οι απεικονίσεις των βαλκανικών εθνών, όσο και το σχήμα των "αντεστραμμένων επάλληλων οριενταλισμών", δε βασίζονται σε μια υποτιθέμενη ενότητα του υπό συζήτηση όρου, αλλά σαφώς περισσότερο στη χαρακτηριστική συγγένεια των ελληνικών προσεγγίσεων και απεικονίσεων για τα βαλκανικά έθνη, με τις κατασκευές αυτές να έχουν μια σαφή στοχοθεσία. Στην ίδια λογική, άλλωστε, επιχειρήθηκε η μελέτη του όρου "Βαλκάνια" μακριά από την αντίληψη, σύμφωνα με την οποία, ο βαλκανικός χώρος αποτελεί μια καθηλωμένη στο χωροχρόνο ενότητα, ανίκανη να εξελιχθεί. Ο

σκεπτικισμός με τον οποίο μελετώνται αντίστοιχες στάσεις, θεωρώ ότι επαρκεί, ώστε η μελέτη αυτή να μην ανακυκλώσει οριενταλιστικούς, βαλκανιστικούς, ή νεο-οριενταλιστικούς λόγους, οι οποίοι αντιστοιχούν σε δυτικές αναφορές, σύμφωνα με τις οποίες τα Βαλκάνια αφορούν μια περιοχή όπου όλα τα κράτη είναι "ίδια" και δεν υπάρχει ανάγκη μεταξύ τους διαχωρισμού[565]. Βάσει λοιπόν των κειμένων που συζητήθηκαν εδώ, το συμπέρασμα είναι ότι ο ελληνικός λόγος που αφορά τα Βαλκάνια παρουσιάζει σαφώς μεγαλύτερες διακυμάνσεις από τον αντίστοιχο δυτικό. Έτσι, ο όρος "Βαλκάνια" χρησιμοποιείται περισσότερο γεωγραφικά, καθώς μια μελέτη που εκλαμβάνει τον όρο ως a priori ενιαίο συμβάλλει στην πραγματικότητα στη γενίκευση και στην παγιοποίηση αρνητικών συνδηλώσεων για τη Βαλκανική.

Από την άλλη πλευρά, ο μελετώμενος όρος παρουσιάζει σαφώς μεγαλύτερη συνοχή σε αντίστοιχα, δυτικά κείμενα. Ο Andrew Hammond θεωρεί πως, παίρνοντας τη σκυτάλη από τον πρότερα "κομουνιστικό άλλο", η περιοχή των Βαλκανίων κατασκευάστηκε εκ νέου στη σύγχρονη εποχή, μέσω της δημοσιογραφίας, πολιτικών μαρτυριών και ταξιδιωτικής λογοτεχνίας, ως ένας τόπος βαρβαρότητας, βίας και οπισθοδρομικότητας, ο οποίος έστεκε σαν απειλή έμπροσθεν της δημοκρατικής και πολιτισμένης Δύσης. Πιστεύει δε, ότι αυτή η σύζευξη αγριότητας, οπισθοδρομικότητας και διχόνοιας, που χαρακτηρίζει το βρετανικό λόγο για τα Βαλκάνια την περίοδο μετά τον Ψυχρό Πόλεμο, έχει τις ρίζες του σε ρατσιστικές και ουσιοκρατικές, βικτωριανές θεωρίες του 18ου και του 19ου αιώνα. Παράλληλα, επισημαίνει ότι οι βρετανικές κατασκευές δεν χαρακτηρίζουν κάποιο συγκεκριμένο έθνος · αντίθετα, μέσω της συνεχούς παράθεσης του όρου "Βαλκάνια", ο βαλκανισμός διαμορφώθηκε σε έναν διαπολιτισμικό λόγο, ο οποίος στοχεύει στη συλλογικότητα αρνητικά αξιολογούμενων εθνικών ομάδων, των οποίων τα ιδιαίτερα συστατικά μπορεί να εμφανιστούν σε οποιοδήποτε μέρος της Βαλκανικής, ως χαρακτηριστικά μιας ενιαίας συλλογικότητας[566]. Και συνεχίζει:

"Η απάντηση της Δύσης στους Γιουγκοσλαβικούς πολέμους ήταν να θέσει τον τόνο για τη σύλληψη της χερσονήσου ως ενιαίας. Η πρόσληψη της Γιουγκοσλαβίας ως μιας συλλογής ευέξαπτων και μοχθηρών ενοτήτων υπήρξε κεντρική στην ευρύτερη συλλογιστική ανάκαμψη του βικτωριανού βαλκανισμού, με τις αξιολογήσεις και τις κατηγορίες που σημάδεψαν τα δυτικά σχόλια για το έθνος, να εξαπλώνονται γρήγορα

[565] K.E. Fleming, "Orientalism, the Balkans, and Balkan Historiography", *The American Historical Review,* Vol.105, No.4 (0ct 2000) 1219.

[566] Andrew Hammond, " 'The danger zone of Europe' - Balkanism between the Cold War and 9/11" (135-154) , *European Journal of Cultural Studies,* 8 (2005) 146.

ώστε να συμπεριλάβουν όλες της μετεπαναστατικές κοινωνίες, και βοηθώντας στο να αναδείξουν τα Βαλκάνια ακόμη μια φορά ως συνώνυμο ανειλικρίνειας και βαναυσότητας. Πράγματι, για τους δυτικούς σχολιαστές που εργάζονταν οπουδήποτε εντός της χερσονήσου, η αναπαράσταση της Γιουγκοσλαβίας διαμόρφωσε ένα προκαθορισμένο ερμηνευτικό πλαίσιο αναφοράς, το οποίο χρειαζόταν μόνο μικρές τροποποιήσεις, όταν αναφερόταν στα ορφανά της Ρουμανίας, στη βουλγαρική φτώχεια, στις αλβανικές αντικυβερνητικές διαμαρτυρίες, ή σε κάθε μια από τις άλλες μετα-κομμουνιστικές κρίσεις, με τις οποίες καταπιάνονταν οι δυτικοί δημοσιογράφοι"[567].

Η μελέτη των ελληνικών αναπαραστάσεων για το Βαλκάνιο Άλλο ως ενιαίο σύνολο, όσο και οι επιμέρους απεικονίσεις των βαλκανικών εθνοτήτων, σχετίζεται αρχικά με το ερώτημα του ποιές στρατηγικές αφήγησης και ποιές μεταφορές χρησιμοποιήθηκαν για να περιγράψουν αυτόν τον Άλλο, καθώς επίσης και το πού αποσκοπούν οι στρατηγικές αυτές. Παράλληλα, παρά το γεγονός ότι οι μελετώμενες εικόνες αφορούν στο σύνολό τους κατασκευές, κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης μιας λογοτεχνικής εικόνας προφανώς χρησιμοποιήθηκαν και υπαρκτά στοιχεία. Δημιουργήθηκε με αυτόν τον τρόπο ένας ελληνικός λόγος που αφορά τη Βαλκανική, εν μέρει φαντασιακός, εν μέρει πολιτικός -υπό την έννοια ότι οι κατασκευές των εικόνων των βαλκανικών εθνών εξαρτώνται συχνά σε μέγιστο βαθμό από τα νεοελληνικά, εθνικά συμφέροντα- και εν μέρει "αντικειμενικός". Το κράμα αυτό αποδεικνύεται εξαιρετικά πολύπλοκο, καθώς αποτελεί ένα συνονθύλευμα από την υιοθέτηση στερεοτυπικών αναφορών για τα βαλκανικά έθνη, τα οποία ζυμώθηκαν στο ευρωπαϊκό φαντασιακό, συνοδευόμενο από προσωπικές αφηγήσεις, έλλειψη πληροφόρησης και συχνά άγνοια για το Βαλκάνιο γείτονα. Η μελέτη των ελληνικών στερεοτυπικών -και μη- αναφορών για τα βαλκανικά έθνη αναδεικνύει επίσης τον τρόπο με τον οποίο πολιτισμικά και πολιτικά συστήματα φαντασιώνονται τον εαυτό τους μέσα από την πρόσληψη ετερότητας και εν τέλει δομούν -ή συντηρούν- ένα κυρίαρχο πολιτισμικό λόγο.

Επιπρόσθετα, στο κεφάλαιο αυτό, στοχεύω στην εξέταση του κατά πόσον οι ελληνικές απεικονίσεις του Βαλκάνιου Άλλου αφορούν μια αποκρυσταλλωμένη συλλογικότητα ή, αντίθετα, μπορεί κανείς να κάνει λόγο για μια διαβαθμισμένη αντιμετώπιση των βαλκανικών εθνών στο νεοελληνικό φαντασιακό. Καθώς τα στερεότυπα και οι λογοτεχνικοί τόποι που αφορούν τη Βαλκανική θα συζητηθούν μέσω ενός -έστω χαλαρού- χρονοδιαγράμματος, θα γίνει κατανοητό ότι προοδευτικά, οι σύγχρονες ελληνικές αφηγηματικές τεχνικές δεν εστιάζουν πλέον σε στοιχεία όπως

[567] Ό.π., σ.139.

ο ρομαντικός χαρακτήρας της Βαλκανικής, αλλά αντίθετα δομούνται στη λογική της καταγραφής της αταξίας και του χάους που επικρατεί σε εκείνη. Κυρίως εντός του 19ου αιώνα, αλλά και στον 20ο, σημαντικό τμήμα του νεοελληνικού λόγου για τα βαλκανικά έθνη αρθρώνεται μέσα σε κείμενα ταξιδιωτικής λογοτεχνίας: τα κείμενα αυτά αφορούν τις πλείστες φορές έναν συνδυασμό ταξιδιωτικών εντυπώσεων και κοινωνικοπολιτικών αναλύσεων, λαμβάνοντας έτσι έναν δοκιμιακό χαρακτήρα, που καθορίζεται από μια σαφή βιωματική και διερευνητική ματιά. Κατά τη διάρκεια δε του βαλκανικού υπαρκτού σοσιαλισμού, οι ελληνικές κατασκευές περί των κομμουνιστικών καθεστώτων ενισχύονται κάποτε από το στοιχείο της άγνοιας, ενώ, όσον αφορά το περιεχόμενό τους, κυμαίνονται από ουτοπικές αφηγηματικές αναπαραστάσεις ή προπαγανδιστικά κομμουνιστικά κείμενα, έως και τη δραματοποιημένη καταγραφή μιας κομμουνιστικής δυστοπίας. Αντίστοιχα, στα σύγχρονα νεοελληνικά λογοτεχνικά κείμενα, οι Έλληνες συγγραφείς συχνά διαμορφώνουν μια γεωγραφία του βαλκανικού προβλήματος: εξετάζοντας το πού ξεκινά και το πού ολοκληρώνεται το βαλκανικό αίνιγμα, τοποθετούν έξω από αυτό το σύνολο την Ελλάδα, θολώνοντας για ακόμα μια φορά τα όρια μεταξύ φαντασιακής και πραγματικής γεωγραφίας.

Οι αναφερόμενοι στα Βαλκάνια νεοελληνικοί λογοτεχνικοί τόποι και τα αντίστοιχα λογοτεχνικά μοτίβα

Η διαχείριση του όρου "Βαλκάνια" συσχετίστηκε εντός της νεοελληνικής κουλτούρας με πάμπολλα λογοτεχνικά μοτίβα˙ άλλα εξ αυτών αποδείχθηκαν διαχρονικά, υπό την έννοια ότι μεταφέρθηκαν από τη μια λογοτεχνική γενιά στις επόμενες, ενώ ορισμένα άλλα συνδέθηκαν με συγκεκριμένες χρονικές περιόδους, αποτυπώνοντας έτσι μια συγκεκριμένη εικονοποίηση των σχέσεων της Ελλάδας με ένα ή περισσότερα βαλκανικά έθνη, κατά μια χρονική περίοδο. Η συζήτηση των μοτίβων και των λογοτεχνικών αυτών τόπων για τα βαλκανικά έθνη, ανά εξεταζόμενη περίοδο, υποδεικνύει αρχικά το ποιά από αυτά υπήρξαν διακοπτόμενα και ποιά όχι. Αντίστοιχα, η σύγκριση των απεικονίσεων αυτών με ανάλογα δυτικά μοτίβα για τα βαλκανικά έθνη δεν κινείται τόσο στη λογική ανάδειξης πιθανών δανείων από το δυτικό προς το νεοελληνικό φαντασιακό, παρά αποσκοπεί περισσότερο στην αποσαφήνιση μιας παραπλήσιας στάσης της Ελλάδας και της Δύσης προς τα Βαλκάνια. Άλλωστε, η εξέταση του κατά πόσον οι εικόνες που συζητούνται εδώ δημιουργήθηκαν σε ένα δυτικό ή σε ένα νεοελληνικό πλαίσιο σκέψης είναι εξαιρετικά περίπλοκη και σύνθετη, ώστε να απαντηθεί επακριβώς. Παράλληλα, όπως θα γίνει κατανοητό, ορισμένες λογοτεχνικές εικόνες απαντώνται σε όλες τις εξεταζόμενες χρονικές περιόδους, σε διαφορετικά μάλιστα είδη κειμένων˙ ενδεχομένως, τα επιμέρους μοτίβα των εικόνων αυτών γίνονται διακριτά με

διαφορετική συχνότητα ανά περίοδο, είναι ωστόσο πάντοτε ορατά. Για παράδειγμα, στοιχεία, όπως είναι η οπισθοδρομικότητα, ο πριμιτιβισμός, ο διαφορετικός από το δυτικό σύνολο βαλκανικός χαρακτήρας ή αντίστοιχα η ανδρεία, η περηφάνια και η εντιμότητα των βαλκανικών εθνών, εντοπίζονται διαχρονικά σε νεοελληνικά λογοτεχνικά κείμενα, ανεξαρτήτως εποχής. Μέχρις εδώ, έγινε ήδη λόγος για τη χρήση στερεοτυπικών απεικονίσεων των βαλκανικών εθνών, με στόχο τη φαντασιακή απομάκρυνση του ελληνικού από τον βαλκανικό χώρο ˙ ωστόσο -σε μικρότερο πάντως βαθμό- ορισμένοι από τους λογοτεχνικούς τόπους που αναφέρονται στη Βαλκανική εντάσσονται, όπως θα δούμε, σε ένα πλαίσιο ισχυροποίησης των ελληνικών δεσμών με τα Βαλκάνια, κυρίως μέσω της επισήμανσης των κοινών στοιχείων παράδοσης μεταξύ των δύο χώρων.

Ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα, ο βαλκανικός χώρος -και ειδικότερα οι μυστηριώδεις και επικίνδυνες βαλκανικές οροσειρές- συνδέεται στη νεοελληνική σκέψη με το μοτίβο της ληστείας. Η ταύτιση του βαλκανικού τοπίου με το μύθο της ληστείας κατέχει βαθιές ρίζες και στη δυτική κουλτούρα, όπου οι περίφημες ταξιδιωτικές εντυπώσεις δυτικών περιηγητικών, οι οποίοι έπεσαν θύμα του βαλκανικού αυτού "εθίμου" γίνονται ανάρπαστες στο ευρωπαϊκό αναγνωστικό κοινό. Η ληστεία αποτελεί έναν κατεξοχήν μύθο[568] της Βαλκανικής, συνθήκη που δεν αποτελεί εξαίρεση ούτε και για τη νεοελληνική κουλτούρα ˙ τουναντίον, ο μύθος της ληστείας αφορά ένα λογοτεχνικό μοτίβο μεταφερόμενο από τη μία λογοτεχνική γενιά στην επόμενη, επανεμφανιζόμενο τόσο σε παλαιά, όσο και σε σύγχρονα λογοτεχνικά κείμενα. Βέβαια, πολλές δυτικές περιγραφές του βαλκανικού ληστρικού φαινομένου αφορούν μια ρομαντική πρόσληψη της εμπειρίας του συγγραφέα, ως αιχμάλωτου κάποιας βαλκανικής συμμορίας ληστών, ενώ ένας τυπικός Βαλκάνιος ληστής του 19ου αιώνα, συχνά εικονοποιούνταν ως "ένας νεαρός βουνίσιος, μεταξύ είκοσι και τριάντα χρονών, ή και πιο νέος, τις περισσότερες φορές ημινομάδας βοσκός"[569].

Εκτός από το φαινόμενο της ληστείας, οι λογοτεχνικοί τόποι με τους οποίους συνδέεται ο βαλκανικός χώρος στο νεοελληνικό φαντασιακό κατά τον 19ο -

[568] Για μια συστηματική έρευνα των μύθων της Βαλκανικής Χερσονήσου -όπως η έννοια της αρχαιότητας, η καταγωγή, οι θρησκευτικοί μύθοι, οι πολιτικοί μύθοι ή ο μύθος των Βαλκανίων ως προπύργιο της Ευρώπης- και μια ενδελεχή ανάλυση του τρόπου με τον οποίο έδρασαν στο εσωτερικό της περιοχής, αλλά και το πώς χρησιμοποιήθηκαν ως διαφοροποιητικός παράγοντας σε σχέση με τη Δύση, βλέπε Pal Kolsto, *Myths and Boundaries in South-Eastern Europe*, London, Hurst Company, 2005.

[569] Mark Mazower, *Τα Βαλκάνια,* ό.π., σ 78.

τουλάχιστον- αιώνα, είναι επίσης η βία και η αγριότητα, το γενικευμένο φαινόμενο της βαθιάς πίστης σε παντός είδους δεισιδαιμονίες και αόρατα πνεύματα, η συνακόλουθη αμάθεια και η πενιχρή παιδεία, αλλά και η φτωχική ζωή στο κακοτράχαλο και δυσπρόσιτο βαλκανικό τοπίο. Η σύνδεση του βαλκανικού χώρου με τον πρωτογονισμό, τη βαρβαρότητα, τη φτώχεια και τη μιζέρια, τις ακραίες δεισιδαιμονίες, την υποεκπαίδευση, αλλά και τους ράθυμους, ανατολίτικους ρυθμούς, είναι μάλλον αυταπόδεικτη, βάσει όσων έχουν συζητηθεί έως εδώ: τα Βαλκάνια αντιπροσώπευαν για τους Ευρωπαίους τον "ενοχλητικά ξένο", ό,τι οι ίδιοι οι Ευρωπαίοι υπήρξαν κατά το παρελθόν, αλλά δεν τους επιτρεπόταν να είναι πλέον[570]. Ο Mazower επισημαίνει πάντως ότι η ταύτιση της Βαλκανικής με το στοιχείο της βίας και της αγριότητας δεν αφορά παρά μια κατασκευή, η οποία δημιουργήθηκε στη βάση της δυτικής πεποίθησης ότι οι ρομαντικοί, εθνικιστικοί βαλκανικοί μύθοι αποτελούσαν "αιώνιες αλήθειες". Συμπληρώνει δε ότι η ταύτιση των Βαλκανίων με παραπλήσιες συνδηλώσεις συνετέλεσε στη δημιουργία μια εικόνας περί παγωμένης στο χρόνο Βαλκανικής:

"Θαρρείς και η εμφάνιση της ιδέας της νεωτερικότητας στην Ευρώπη του δεκάτου ένατου αιώνα, με την έντονη αίσθηση του χρόνου που κυλά με ταχύ βήμα προς τα εμπρός, ενθάρρυνε μια εικόνα των Βαλκανίων όπου ο χρόνος είχε σταματήσει"[571].

Αν το ανωτέρω πλαίσιο αφορά την καταγραφή των αρνητικών συνδηλώσεων για τα βαλκανικά έθνη στο νεοελληνικό φαντασιακό, υπάρχει και μια αντίστοιχη κατεύθυνση προς θετικές απεικονίσεις, επίσης δυναμική, ιδιαίτερα δε κατά τα μέσα του 19ου αιώνα και έως ότου αρχίσει να διαφαίνεται καθαρά στον ορίζοντα η προοπτική της βαλκανικής σύγκρουσης. Προς την κατεύθυνση αυτή κινούνται οι ελληνικές ρομαντικές αναπαραστάσεις των βαλκανικών βασιλείων στις αρχές του 19ου αιώνα, ή οι αντίστοιχης λογικής εικονοποιήσεις εκδήλωσης θαυμασμού, που αφορούν για παράδειγμα τον πολεμικό και ηρωικό χαρακτήρα των Μαυροβουνίων ή την αλβανική γενναιότητα και "μπέσα". Αυτή η αντινομία μεταξύ της εικόνας των άγριων και ταυτόχρονα ηρωικών μικρών βαλκανικών εθνών και της ανετοιμότητάς τους να συμπεριληφθούν στο σύνολο της πολιτισμένης Ευρώπης, δημιούργησαν ένα πορτραίτο που παραπέμπει στην εικόνα του "ευγενούς αγρίου": φυσικά, μια αντίστοιχη τάση εντοπίζεται -και μάλιστα σε σαφώς μεγαλύτερο βαθμό- και στη

[570] Bozidar Jezernik, *Wild Europe- The Balkans in the gaze of Western Travellers*, ό.π., σσ. 78-79 κ.εξ.
[571] Mark Mazower, ό.π., σ.69.

δυτική κουλτούρα[572]. Παράλληλα, κατά την ίδια περίοδο γίνεται διακριτή μια τάση αποτύπωσης των κοινών παραδόσεων, των θρησκευτικών δεσμών και των μύθων περί κοινής καταγωγής που συνδέουν την Ελλάδα με τις βαλκανικές εθνότητες. Ήδη δε από τις αρχές του 19ου αιώνα, τα Βαλκάνια σταχυολογούνται στη νεοελληνική σκέψη ως μια περιοχή επιμιξιών και κατέχουν μια ενίοτε εξωτική εικόνα, που χαρακτηρίζεται επίσης από ένα ρομαντικό πρίσμα πρόσληψης της Βαλκανικής. Αν στη νεοελληνική σκέψη τα Βαλκάνια αποτυπώθηκαν κάποτε ως μια εξωτική περιοχή, γίνεται εύκολα κατανοητό ότι ο λογοτεχνικός αυτός τόπος υπήρξε συνήθης πρακτική για τη δυτική διανόηση: χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αλληλογραφία του λόρδου Byron, στην οποία διαφαίνεται ένας "εξωτισμός ρυθμικά επαναλαμβανόμενων σκηνών από τα Βαλκάνια, ο οποίος αντικατοπτρίζεται στη μείξη ασυνήθιστων εθνοτήτων και αξιοπερίεργων ενδυμασιών"[573]. Αυτή ακριβώς η εθνική πολυμορφία και πολυπλοκότητα των Βαλκανίων -με βάση το γεγονός ότι τα ευρωπαϊκά έθνη ήταν ταξινομημένα σε σαφώς περισσότερο ομοιογενείς εθνικές ομάδες- θεωρήθηκαν συχνά ως το πλέον ενοχλητικό χαρακτηριστικό των Βαλκανίων[574]. Όσον αφορά την περίοδο αυτή, αξιομνημόνευτη είναι επίσης και η οφθαλμοφανής αντίληψη στη νεοελληνική κουλτούρα, σύμφωνα με την οποία η εμπλοκή των Μεγάλων Δυνάμεων στο βαλκανικό χώρο προσλαμβάνεται ως ένα "αναγκαίο κακό", καθώς είτε γίνεται δεκτή μέσω μιας κριτικής ματιάς, είτε θεωρείται ανοιχτά ως ανεπιθύμητη.

Η περίοδος των Βαλκανικών Πολέμων αφορά μια πρώτη διαφοροποίηση των ελληνικών εικονοποιήσεων που αφορούν τα βαλκανικά έθνη. Ο αναγνωριστικός λόγος της πρώτης περιόδου δίνει τη θέση του σε έναν εθνικό λόγο, ο οποίος δομείται στη λογική της υποστήριξης των εθνικών συμφερόντων. Καθώς στη Βαλκανική το φαινόμενο των εθνικισμών και των μεγαλοϊδεατισμών βρίσκεται στο απόγειό του, είναι μάλλον λογικό επακόλουθο, οι ιδεολογίες αυτές να εμφανίζονται και στις εθνικές λογοτεχνίες των χωρών αυτών. Στην ελληνική περίπτωση ο λόγος για τα Βαλκάνια αφορά εξαρχής την ίδια τη νεοελληνική ταυτότητα: σε πλείστα κείμενα αυτής της περιόδου, Έλληνες συγγραφείς δεν χάνουν την ευκαιρία να εξάρουν το ιδιαίτερο στοιχεία της ελληνικής ταυτότητας, κυρίως όσον αφορά το πολιτιστικό κομμάτι. Παράλληλα, όπως έγινε κατανοητό, οι ενδοβαλκανικές συγκρούσεις σε

[572] David Norris, *In the wake of the Balkan Myth- Questions of Identity and Modernity*, ό.π., σ.27.
[573] Vesna Goldsworthy, Ruritania- *Ανακαλύπτοντας τα Βαλκάνια*, ό.π., σσ. 51-52.
[574]Maria Todorova, *Βαλκάνια- Η δυτική φαντασίωση,* ό.π., σ.290.

επίπεδο πολιτικό, διπλωματικό και στρατιωτικό, όχι μόνον διαμορφώνουν, αλλά και μεταβάλλουν τις ελληνικές εικονοποιήσεις για το Βαλκάνιο Άλλο. Περισσότερο συγκεκριμένα, σε σημαντικό τμήμα των ελληνικών κειμένων της περιόδου, ο βαλκανικός χώρος συνδέεται με την εξάπλωση των εθνικιστικών τάσεων και την επέκταση των προπαγανδιστικών μηχανισμών[575]. Φυσικά, το μοτίβο της βιαιότητας και της αγριότητας αποτελεί ένα δομικό στοιχείο των εν λόγω κειμένων ˙ ωστόσο, όσον αφορά την ελληνική περίπτωση, οι αναφορές στη βαλκανική βία χαρακτηρίζονται από ορισμένες ιδιαιτερότητες, σε σχέση με αντίστοιχα, δυτικά κείμενα. Αρχικά, όπως συζητήθηκε ήδη, στο δυτικό χώρο η έννοια της βίας συνδέεται με το σύνολο της Βαλκανικής, αντίληψη που συνέβαλε δομικά στην πολιτιστική ομοιογενοποίηση του όρου "Βαλκάνια". Στο νεοελληνικό φαντασιακό, η έννοια της βίας ταυτίζεται σε μεγάλο βαθμό με το Βούλγαρο Άλλο: καθώς ο βασικός αντίμαχος των ελληνικών συμφερόντων στην περιοχή υπήρξαν οι Βούλγαροι, η ελληνική εθνική λογοτεχνική παραγωγή βρίθει αρνητικών εικονοποιήσεων του Βούλγαρου Άλλου, με επίμονες, στερεοτυπικού τύπου, αναφορές στη δολιότητα, τη βαρβαρότητα και το φιλοπόλεμο στοιχείου του χαρακτήρα του. Μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, δεύτερη ιδιαιτερότητα του ελληνικού λόγου της περιόδου είναι ότι στη νεοελληνική κουλτούρα, μια a priori αντίληψη της βίας ως τυπικού βαλκανικού χαρακτηριστικού δε γίνεται αντιληπτή, ειδικότερα στο βαθμό που η ιδέα αυτή παγιώθηκε στη Δύση.

Η παράδοση περί σύνδεσης του βαλκανικού χώρου με τη βία στη δυτική σκέψη κατέχει βαθιές ρίζες. Μάλιστα, οι Βαλκανικοί Πόλεμοι -από κοινού με τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά και την εμφυλιοπολεμική γιουγκοσλαβική σύρραξη της σύγχρονης εποχής- υπήρξαν τόσο επιδραστικοί για τη δυτική σκέψη, ώστε έπειτα από τη λήξη τους, τα Βαλκάνια να θεωρούνται πλέον ως Άλλος εντός των ευρωπαϊκών ορίων, όχι λόγω του ιστορικού, οθωμανικού τους παρελθόντος, παρά για τη "βίαιη φύση" τους[576]. Πάντως, αρκετοί υπήρξαν οι μελετητές, όπως επισημάνθηκε, που επιχείρησαν να αποδείξουν ότι αυτή η διαχρονική δυτική ιδέα δεν ήταν παρά μια κατασκευή: η Todorova θεωρεί ότι κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους η έννοια της βίας διαμορφώθηκε ως ένα κεντρικό στοιχείο της βαλκανικής νοοτροπίας,

[575] Σημ: Για τον τρόπο δράσης των προπαγανδιστικών μηχανισμών των σύγχρονων βαλκανικών εθνικών κρατών, βλέπε: Ivan Ilchev, *Έχει δίκαιο η πατρίδα μου; Η προπαγάνδα των Βαλκανικών Κρατών (1821-1923)*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2001.

[576] Mirela Cufurovic, "Fully known yet wholly unknowable: orientalising the Balkans", *Australian Journal of Islamic Studies* (σσ. 39-58), Vol 2, Issue 1 (2017) 40-41.

επισημαίνοντας, ωστόσο, ότι "η βία στην βαλκανική ιστορία δεν ήταν κάτι καινούριο. Οι Ευρωπαίοι έφριτταν με ορισμένες μορφές 'ανατολίτικης' βαρβαρότητας, και ιδίως με τον ανασκολοπισμό, που ερέθιζε τη φαντασία όλων των ταξιδιωτών"[577]. Παρά το γεγονός ότι τέτοιου είδους αντιλήψεις ενέπνευσαν την παραγωγή μεγάλου αριθμού αναγνωσμάτων με εικονοποιήσεις της βαλκανικής βίας, αντίστοιχου τύπου συμπεριφορές δεν θα πρέπει να θεωρούνται άγνωστες για την πολιτισμένη Ευρώπη. Η "κοντή μνήμη" της Δύσης επί του θέματος, έχει επισημανθεί και από τον Jezernik, ο οποίος θεωρεί πως ο δυτικός κόσμος λησμόνησε τις -χρησιμοποιούμενες από τον ίδιο- ανάλογες πρακτικές, μόλις λίγες γενεές πρωτύτερα, χρονικό διάστημα κατά το οποίο η Δύση θεωρήθηκε εκ των έσω ως "πολύ νέα"[578]. Αντίστοιχα, και ο Mazower θεωρεί πως η ταύτιση βιαιότητας και Βαλκανίων υπήρξε μια δυτική κατασκευή, καθώς η ζωή στον βαλκανικό χώρο δεν υπήρξε περισσότερο βίαιη από αλλού, ενώ, αναφορικά με την εθνοκάθαρση της περιόδου των Βαλκανικών Πολέμου ή της περιόδου της διάσπασης της Γιουγκοσλαβίας, επισημαίνει ότι καμία από τις περιόδους αυτές, δεν υπήρξε

"η αυθόρμητη έκρηξη ενός αρχέγονου μίσους, αλλά η συνειδητή χρήση οργανωμένης βίας εναντίον αμάχων από παραστρατιωτικές ομάδες και στρατιωτικές ομάδες · αντιπροσώπευε την ακραία βία που έπρεπε να χρησιμοποιήσουν οι εθνικιστές για να σπάσουν την συνοχή μιας κοινωνίας, η οποία υπό κανονικές συνθήκες κατάφερνε να αγνοεί τα καθημερινά ταξικά και εθνολογικά ρήγματα"[579].

Οι κατασκευές αυτές βασιζόμενες στην ιδέα σύμφωνα με την οποία η βαλκανική βία αποτελεί ένα αρχέγονο χαρακτηριστικό των εντόπιων λαών, δεν φαίνεται να έχουν τόσο βαθιές ρίζες στη νεοελληνική σκέψη, όσο στη δυτική. Θεωρώ ότι η συνθήκη αυτή εξηγείται, τουλάχιστον κατά ένα μέρος της, λόγω της παρουσίας της ίδιας της Ελλάδας στη Βαλκανική. Η βιαιότητα και η πολεμική ζωή των βαλκανικών χωρών αποτελούν αναντίρρητα το θεμελιώδη λογοτεχνικό τόπο, με τον οποίο συνδέονται τα Βαλκάνια στη νεοελληνική σκέψη, κατά την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων. Κοντά σε αυτό, οι ρομαντικές απεικονίσεις των βαλκανικών εθνών, αν και πράγματι φθίνουν, δεν εξαλείφονται · το ρομαντικό πρίσμα θέασης των βαλκανικών εθνών γίνεται αντιληπτό κυρίως μέσω της ανίχνευσης των μοτίβων της γενναιότητας και του ηρωισμού, των οποίων η παρουσία διοχετεύεται και στις επόμενες λογοτεχνικές γενεές. Στα υπό συζήτηση κείμενα, έντονη αποδεικνύεται επίσης η εμπλοκή του

[577] Maria Todorova, *Βαλκάνια- Η δυτική φαντασίωση,* ό.π., σσ. 275-276.
[578] Bozidar Jezernik, *Wild Europe- The Balkans in the gaze of the Western Travellers,* ό.π., σ.122.
[579] Mark Mazower, *Τα Βαλκάνια,* ό.π., σσ.240-241.

οθωμανικού- τουρκικού στοιχείου στην περιοχή, καθώς και η αυταπόδεικτη ύπαρξη κοινών στοιχείων -παράδοσης, ηθών και εθίμων- μεταξύ της Ελλάδας και των Βαλκανίων. Τα κοινά αυτά στοιχεία τονίζονται ιδιαίτερα σε κείμενα που γράφονται από υπέρμαχους της δημιουργίας μιας Βαλκανικής Συμπολιτείας. Ως σημαντικό επίσης στοιχείο αξιολογείται το ότι, ακριβώς όπως και σε προγενέστερα, έτσι και στα μεταγενέστερα νεοελληνικά κείμενα, συχνά ψέγεται η παρουσία και ο ρόλος των Μεγάλων Δυνάμεων στη Βαλκανική, ως παράγοντος που ενδιαφέρεται μόνο για τα συμφέροντά του.

Η περίοδος του βαλκανικού υπαρκτού σοσιαλισμού συνυφαίνεται με την ανάδυση μιας ολότελα νέας πλευράς του βαλκανικού μύθου. Τα στοιχεία του απομονωτισμού, της βαλκανικής άγνοιας περί των εκφάνσεων του δυτικού πολιτισμού, του μυστηρίου, αλλά και της κατασκευής ενός ιδεολογικού Άλλου, διαμορφώνουν το κυρίαρχο πρίσμα θέασης των Βαλκανίων, όσον αφορά και τη νεοελληνική κουλτούρα. Κατά τη διάρκεια της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου παρατηρείται επίσης η διακοπή της χρήσης ορισμένων μοτίβων, τα οποία συνδέθηκαν με τα Βαλκάνια στη νεοελληνική σκέψη και η ταυτόχρονη εστίαση στη σοσιαλιστική διακυβέρνηση και στα αποτελέσματά της. Η παράθεση μοτίβων που διαμόρφωσαν το βαλκανικό μύθο κατά τις προηγούμενες περιόδους -όπως για παράδειγμα τα ρομαντικά στοιχεία- αποδεικνύονται εδώ αρκετά σπάνια. Ο ελληνικός λόγος εστιάζει πλέον αμιγώς στην ιδεολογική και πολιτικοκοινωνική πλευρά της βαλκανικής πραγματικότητας, ενώ εξαιρετικά ενδιαφέρον πλαίσιο συζήτησης αφορά το γεγονός ότι οι λογοτεχνικοί τόποι που συνδέονται με τα Βαλκάνια κατά την κομμουνιστική περίοδο, επιτείνουν την περαιτέρω απομόνωσή τους από τη Δύση. Ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα στη δυτική σκέψη συντηρείται η εικόνα των βαλκανικών χωρών ως μεταιχμίου μεταξύ Ανατολής και Δύσης, καθώς τα βαλκανικά έθνη διακρίνουν να ανοίγονται μπροστά τους δύο πολιτικοί δρόμοι, εκ των οποίων πρέπει να ακολουθήσουν τον έναν[580]. Η κομμουνιστική περίοδος παγιώνει τα βαλκανικά έθνη στη δυτική σκέψη ως μια "Ανατολή", έναν Άλλο εντός της ευρωπαϊκής περιφέρειας. Η συνθήκη αυτή οδηγεί στη σύνδεση, μεταξύ άλλων, των βαλκανικών κομμουνιστικών κρατών με το αίσθημα του εγκλωβισμού και τη

[580]Wayne S. Vucinic, *Serbia between East and West- The Events of 1903-1908,* Stanford, Stanford University Press, 1954.

ζοφερότητα[581]. Παράλληλα, η Ελλάδα σε πολλές διεθνείς μελέτες αποκόπτεται σταδιακά από το βαλκανικό σύνολο, το οποίο ενοποιείται πολιτισμικά ολοένα και περισσότερο στη δυτική σκέψη. Χαρακτηριστικά, στα 1991 ο Michael Roskin - ο οποίος θεωρεί ότι η Ανατολική Ευρώπη οφείλει την ενότητα της, μεταξύ άλλων, στα κομμουνιστικά καθεστώτα, την καθυστερημένη ανεξαρτησία των κρατών της και στο γεγονός ότι οι χώρες που την απαρτίζουν υπήρξαν κατά το παρελθόν μέρη αυτοκρατοριών- γράφει:

"συνοψίζοντας, τα Βαλκάνια είναι οικονομικά, εκπαιδευτικά, οργανωτικά και πολιτικά περισσότερο οπισθοδρομικά από την Κεντρική Ευρώπη. Τόσο στα Βαλκάνια όσο και στον Τρίτο Κόσμο (και τα Βαλκάνια είναι σε μεγάλο βαθμό παρόμοια με τον Τρίτο Κόσμο) οι οπισθοδρομικές χώρες δεν έχουν καλές επιδόσεις στις εκλογικές, δημοκρατικές πολιτικές. Η εξουσία τείνει να χειραγωγείται από εκείνους που την ασκούν ήδη. Δε μπορούμε να προσδοκούμε πλέον από τη Βουλγαρία να διεξάγει από τη μια στιγμή στην άλλη ελεύθερες και δίκαιες δημοκρατικές εκλογές, περισσότερο από ό,τι προσδοκούμε κάτι τέτοιο από το Μεξικό[582].

Οι κατασκευές που δημιουργήθηκαν για να περιγράψουν τον ιδεολογικό αυτόν Άλλο, ή τα ήδη υπαρκτά στερεότυπα για τη Βαλκανική, τα οποία επαναχρησιμοποιήθηκαν σε διαφορετικό πλαίσιο, αποδείχθηκαν εξαιρετικά ανθεκτικά: μπορεί το Σιδηρούν Παραπέτασμα να αποτέλεσε στα μέσα της δεκαετίας του 1990 παρελθόν, ωστόσο η σκιά του επέμεινε να απλώνεται πάνω από τη Νοτιοανατολική Ευρώπη[583]. Όσον αφορά τη νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή, το δομικό στοιχείο που σχετίζεται με την πρόσληψη των βαλκανικών κομμουνιστικών καθεστώτων, αφορά τον έκδηλο δυϊσμό, που εντοπίζεται μεταξύ όσων είναι ιδεολογικά αντίθετοι προς τον υπαρκτό σοσιαλισμό και των φίλα προσκείμενων σε αυτόν. Για τους τελευταίους, δηλαδή τους εκπροσώπους της ελληνικής αριστερής διανόησης, οι βαλκανικές κοινωνίες αποτελούν εκφάνσεις της ευημερίας, της ευτυχίας, της συνεχούς προόδου, της αδιάκοπης επιστημονικής έρευνας και της ανάπτυξης, τόσο σε υλικό, όσο και πνευματικό επίπεδο. Ο ελληνικός λόγος για τα βαλκανικά σοσιαλιστικά καθεστώτα, που προέρχεται από Έλληνες ανήκοντες στην ελληνική αριστερά, εστιάζει επαναλαμβανόμενα στην πειθαρχία και στην ηθική, πολιτισμική και υλική πρόοδο των βαλκανικών χωρών. Παρόμοιες δυτικές αναφορές ήταν επίσης υπαρκτές, καθώς

[581] Andrew Hammond, *The Belated Lands- British and American Representations of the Balkans,* Cardiff, University of Cardiff, 2007, σ. 154.
[582] Michael Roskin, *The rebirth of East Europe,* New Jersey, Prentice Hall, 1991, σ.147.
[583] Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe- The map of civilization on the mind of the Enlightment,* Stanford- London, Stanford University Press,1994, σ.4

"πολλοί Δυτικοί διανοούμενοι φρονούσαν ότι οι κομμουνιστές κατείχαν τη σωστή οικονομική στρατηγική για την περιοχή. Δεν θαύμαζαν κατ' ανάγκην την τραχύτητα των κομμουνιστικών μεθόδων, αλλά θεωρούσαν ότι το ίδιο το γεγονός της ύπαρξης μιας στρατηγικής αποτελούσε όχι μόνο σαφή βελτίωση σε σχέση με τη μεταπολεμική στασιμότητα αλλά και πρόγευση μόνιμων δομικών αλλαγών στην οικονομία των Βαλκανίων"[584].

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει και η περιγραφή των νέων, αταξικών σοσιαλιστικών βαλκανικών κοινωνιών και κυρίως του σοσιαλιστικού, νέου τύπου ανθρώπου: ο νέος άνθρωπος, δημιουργημένος βάσει του σοσιαλιστικού ιδεώδους των ιδανικών σοσιαλιστικών εθνών, χαρακτηρίζεται από συγκεκριμένα στοιχεία, όπως είναι η αποτίναξη των παλαιών ανθρώπινων ελαττωμάτων, η ηθική διαπαιδαγώγηση, η άμιλλα, η συναδελφικότητα και η αγάπη για το συνάνθρωπο. Ο νέος τύπος ανθρώπου γίνεται αντικείμενο θαυμασμού, καθώς εικονοποιείται ως αρνητής της πολυτέλειας, του εγωισμού και της αλαζονείας και ως εμποτισμένος με τα αισθήματα της αγνής και αδελφικής αγάπης και αλληλεγγύης προς τους συμπολίτες του. Παράλληλα, και αυτό λαμβάνει ακόμα μεγαλύτερη σημασία, οι βαλκανικές σοσιαλιστικές κοινωνίες προσλαμβάνονται συχνά ως ανώτερες της ελληνικής, συνθήκη που θα πρέπει να αντιμετωπιστεί ως μια σαφής εξαίρεση -χρονικά και ιδεολογικά- του κυρίαρχου νεοελληνικού ρεύματος που κατατάσσει τον ελληνικό χώρο ως αξιακά ανώτερο του βαλκανικού. Οι δομικές αυτές συνθήκες οδηγούν αναπόφευκτα στην -προσωρινή- κατάλυση του διαχρονικού μοτίβου περί πολιτισμικής ανωτερότητας της Ελλάδας συγκριτικά με τα υπόλοιπα βαλκανικά έθνη, η οποία για τους αριστερούς συγγραφείς της εποχής αναφέρεται πράγματι σε μια πραγματικότητα, με την υποσημείωση ότι αυτή ανήκει στο παρελθόν. Επιπρόσθετα, ο υπαρκτός σοσιαλισμός προσδιορίζεται στα έργα των αριστερών Ελλήνων συγγραφέων και ως μια εναλλακτική πολιτική επιλογή για την Ελλάδα, η οποία ωστόσο δεν κατέστη ποτέ δυνατή.

Στον αντίποδα, πλήρως αντιθετικές αποδεικνύονται οι προσλήψεις του βαλκανικού χώρου από Έλληνες συγγραφείς, ιδεολογικά αντίθετους με το σοσιαλισμό. Οι συγγραφείς που είτε ανήκουν στην δεξιά παράταξη είτε πολιτικά αυτοπροσδιορίζονται ως ανήκοντες στο κέντρο ταυτίζουν τα βαλκανικά σοσιαλιστικά καθεστώτα με την αίσθηση της καταπίεσης των ελευθεριών του πολίτη, το αίσθημα της μονοτονίας και την μαζικοποίηση του τρόπου ζωής. Η πνευματική άνθηση την

[584]Mark Mazower, *Τα Βαλκάνια,* ό.π., σ.222.

οποία προωθούν τα σοσιαλιστικά καθεστώτα δεν αποσιωπάται ούτε στα κείμενα των αντίθετων με την ιδεολογία του κομμουνισμού Ελλήνων λογίων ˙ ωστόσο, θεωρούν ότι η πρόοδος αυτή δεν είναι απόλυτα άσπιλη, καθώς επισημαίνεται επι παραδείγματι ότι η πνευματική άνθηση είναι τουλάχιστον κατευθυνόμενη από το Κόμμα. Αντίστοιχες βέβαια περιγραφές υπάρχουν και στο δυτικό χώρο, όπως είναι για παράδειγμα οι αναφορές του Durrel στην πλήξη που χαρακτήριζε το Βελιγράδι κατά τη διάρκεια των πρώτων ετών της οικοδόμησης του κομμουνισμού επί Τίτο[585]. Επιπλέον, αντίστοιχοι επαναλαμβανόμενοι λογοτεχνικοί τόποι αφορούν την καταγραφή των διωγμών των αντιφρονούντων, της χρήσης προπαγανδιστικών μέσων και της καλλιέργειας -ή της επιβολής- της προσωπολατρίας από τα σοσιαλιστικά καθεστώτα.

Παραμερίζοντας τις επιμέρους συνδηλώσεις, με τις οποίες συνδέθηκε ο βαλκανικός χώρος στη νεοελληνική σκέψη κατά την περίοδο του υπαρκτού σοσιαλισμού, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η κομμουνιστική περίοδος αφορά το χρονικό διάστημα κατά το οποίο ο όρος "Βαλκάνια" λαμβάνει μεγάλο βαθμό συνοχής στη νεοελληνική κουλτούρα. Παρά το γεγονός ότι οι ελληνικές εικονοποιήσεις αποκαλύπτουν σκληρότερα και λιγότερα σκληρά καθεστώτα, ο λόγος που εκφέρεται για τη Βαλκανική, θα μπορούσε σε μεγάλο βαθμό να χαρακτηριστεί ως ενιαίος. Η εξήγηση είναι απλή: ο ελληνικός λόγος της περιόδου αφορά έναν αμιγώς πολιτικό ή ιδεολογικοπολιτικό λόγο και έτσι ο υπαρκτός σοσιαλισμός έχει ως αποτέλεσμα τη θεώρηση των βαλκανικών εθνών στη νεοελληνική κουλτούρα -αν όχι ως μια αμιγή ομάδα- τουλάχιστον ως μια ομάδα με μικρές διαφοροποιήσεις. Ενώ στις προηγούμενες χρονικά περιόδους η ελληνική γραφή για τα Βαλκάνια χαρακτηρίζεται από σαφώς διαχωρισμένα μοτίβα -τα οποία αποδίδονται σε συγκεκριμένες βαλκάνιες εθνότητες- κατά τη βαλκανική κομμουνιστική περίοδο τα ελληνικά μοτίβα για τα βαλκανικά έθνη είναι επί της ουσίας επαναλαμβανόμενα και συσσωρεύονται κάτω από την ομπρέλα του σοσιαλισμού. Επιπλέον, τα λογοτεχνικά μοτίβα και οι λογοτεχνικοί τόποι για τα οποία γίνεται λόγος εδώ -ανεξαρτήτως μάλιστα του εάν χρησιμοποιούνται από Έλληνες αριστερούς ή δεξιούς συγγραφείς- συνηγορούν στην κατεύθυνση της φαντασιακής απομάκρυνσης του βαλκανικού χώρου από το δυτικό. Βέβαια, για τις δύο ομάδες συγγραφέων που προαναφέρθηκαν, η απομάκρυνση αυτή κρίνεται διαφορετικά. Για την αριστερή σκέψη, οι δυτικές νόρμες δεν αποτελούν σε

[585] Vesna Goldsworthy, *Ruritania- Ανακαλύπτοντας τα Βαλκάνια*, ό.π., σ. 25.

καμία περίπτωση τον ιδεατό τρόπο ζωής ˙ έτσι ο βαλκανικός απομονωτισμός κρίνεται θετικά, ως επιστροφή στις βαλκανικές ρίζες, ως θεματοφύλακας των εθνικών παραδόσεων, αλλά και ως εναλλακτικού τύπου ανάπτυξη. Εν αντιθέσει, από την άλλη πλευρά, η εκ νέου διαφαινόμενη ρήξη μεταξύ του βαλκανικού και του δυτικού τρόπου ζωής εκλαμβάνεται ως σημάδι πριμιτιβισμού, οπισθοδρομικότητας και εν τέλει κατωτερότητας. Οπωσδήποτε όμως, η δημιουργία ενός νέου, ιδεολογικού Άλλου, ο απομονωτισμός που επέβαλαν τα βαλκανικά σοσιαλιστικά καθεστώτα και η συνακόλουθη απομάκρυνσή τους από την Ευρώπη, είχαν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός ρεύματος, τόσο εντός της δυτικής σκέψης, όσο και εντός της νεοελληνικής κουλτούρας, βάσει του οποίου η περίοδος του βαλκανικού υπαρκτού σοσιαλισμού συνδέθηκε με τη μη ευρωπαϊκότητα και την οπισθοδρομικότητα.

Ολοκληρώνοντας τη συζήτηση σχετικά με την περίοδο του βαλκανικού υπαρκτού σοσιαλισμού, θα ήθελα να σταθώ σε μεταγενέστερες ελληνικές προσλήψεις της βαλκανικής κομμουνιστικής περιόδου. Μετά την κατάρρευση των σοσιαλιστικών καθεστώτων στη Βαλκανική, τα χάσμα μεταξύ των ελληνικών περιγραφών, που ανωτέρω περιέγραψα ως "δυϊσμό", φαίνεται να γεφυρώνεται, υπό την έννοια ότι οι σύγχρονες αποτυπώσεις των σοσιαλιστικών Βαλκανίων συγκλίνουν προς τη μια πλευρά. Σε μεταγενέστερα λοιπόν κείμενα της νεοελληνικής εθνικής λογοτεχνίας η βαλκανική σοσιαλιστική περίοδος περιγράφεται συχνά ως ένας καφκικός κόσμος συνεχούς παρακολούθησης, πλήρους στέρησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της ελευθερίας έκφρασης, ως ένας χώρος βασανιστηρίων, γενικευμένης απώλειας των δημοκρατικών παραδόσεων, προσωπικών αδιεξόδων, απάνθρωπης κρατικής συμπεριφοράς και ανεξέλεγκτης αστυνομικής βίας. Η διαφοροποίηση συνδέεται προφανώς με την αυξανόμενη πληροφορία για τα βαλκανικά καθεστώτα, από συγγραφείς που είτε έζησαν εκ των έσω τον υπαρκτό σοσιαλισμό, είτε -σπανιότερα- συνέλεξαν πληροφορίες επ' αυτού ˙ ωστόσο, ενδέχεται να αφορά και μια παγιωμένη κρίση του σοσιαλιστικού πειράματος ως αποτυχημένου, τουλάχιστον στο μεγαλύτερο τμήμα της σύγχρονης νεοελληνικής σκέψης.

Η τελευταία χρονική περίοδος που συζητείται στη μελέτη αφορά το χρονικό σημείο μετά τον γιουγκοσλαβικό εθνικό κατακερματισμό και την πτώση των βαλκανικών κομμουνιστικών καθεστώτων. Τόσο στο δυτικό, όσο και στον ελληνικό χώρο, συγγραφείς- αυτόπτες μάρτυρες, παρατηρητές του υπό εξέλιξη νέου

βαλκανικού τοπίου κατασκευάζουν για ακόμη μια φορά ένα αφηγηματικό πλαίσιο που διαχωρίζει τη Βαλκανική από το κυρίως ευρωπαϊκό πλαίσιο. Ο ευρωπαϊκός χώρος, παρά το σοκ του γιουγκοσλαβικού εμφυλίου πολέμου, αποδεικνύεται κάθε άλλο παρά απροετοίμαστος, ώστε να περιγράψει τη φρίκη που λαμβάνει χώρα στη νοτιοανατολική πλευρά του. Αντίθετα, για το σκοπό αυτό χρησιμοποιείται ένα "a priori πολιτιστικό πλαίσιο" αναφοράς στα Βαλκάνια[586], δομημένο στην πεποίθηση ότι οι βαλκανικοί λαοί είναι επικίνδυνοι: έτσι, οι κατασκευές αυτές διαμορφώνουν ένα πλαίσιο συσχέτισης του βαλκανικού μύθου εκ νέου με τα στοιχεία της ίντριγκας, της δολιοφθοράς, της απάτης και της εχθρότητας. Ο σύγχρονος βαλκανικός κόσμος εικονοποιήθηκε συχνά ως δυστοπικός ˙ ακόμα και όταν το αρχικό οδυνηρό αίσθημα από το γιουγκοσλαβικό εμφύλιο πόλεμο ή τις εξεγέρσεις εναντίον των κομμουνιστικών καθεστώτων παρήλθε, οι ευρωπαϊκές αμφιβολίες για την ιδιαιτερότητα της βαλκανικής νοοτροπίας κάθε άλλο παρά εξαλείφθηκαν. Μάλιστα, ακόμα και μετά την ένταξη ορισμένων βαλκανικών κρατών στην Ε.Ε., ο δυτικός προβληματισμός για τις "βαλκανικές" συνήθειες των νέων κρατών- μελών δεν αποτέλεσε παρελθόν[587]. Τα βαλκανικά κράτη συνάντησαν πράγματι δυσκολίες προς την κατεύθυνση ενός πλήρους εκδημοκρατισμού[588] και η παγωμένη στο χρόνο και στο χώρο εικόνα τους δεν φαίνεται να μεταβλήθηκε σε μεγάλο βαθμό. Άλλωστε, χαρακτηριστική είναι η αντίληψη σύμφωνα με την οποία, όταν παρατηρούνται αλλαγές στο βαλκανικό χώρο, αυτές δεν περιγράφονται με τους όρους κάποιας εξέλιξης, παρά με την έννοια μιας σταδιακής απο-βαλκανοποίησης της περιοχής. Φαίνεται πως τα Βαλκάνια, παρά την προσπάθεια σταδιακής ενοποίησης με την Ευρώπη, θα δυσκολευθούν αρκετά να αποτινάξουν, εάν τελικά τα καταφέρουν, την εικόνα ενός Άλλου στο ευρωπαϊκό εσωτερικό: εξάλλου, ακόμα και μετά την πτώση των σοσιαλιστικών καθεστώτων, οι ασυμμετρίες στα πολιτικά και οικονομικά συστήματα μεταξύ Δυτικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης παραμένουν εξαιρετικά σημαντικές[589].

[586] David Norris, *In the Wake of the Balkan Myth- Questions of Identity and Modernity*, ό.π., σσ.1-3.
[587] Wim van Meurs, "Romania: New Membership and Old Habits?", *Südosteuropa-Journal of Politics and Society*, 57 (2009) 284-304.
[588] Σημ: Για το θέμα βλέπε P. Nikiforos Diamandouros & F. Stephen Larrabee, "Democratization in South- Eastern Europe: theoretical considerations and evolving trends", στο Συλλογικό, *Experimenting with Democracy- Regime Change in the Balkans*, London & New York, Routhledge, 2000, σσ. 24-64.
[589] L. Benov, "The World and Balkan Significance of the Reversal in Eastern Europe after 1989", *Etudes Balkaniques*, 1 (1992) 3-11. Βλέπε επίσης Συλλογικό, *The Balkan States-1. Economic- A review*

Όσον αφορά τις αντίστοιχες ελληνικές εικονοποιήσεις της σύγχρονης βαλκανικής πραγματικότητας, εστίασα αναλυτικά προηγουμένως στον τρόπο με τον οποίο έδρασαν στο νεοελληνικό φαντασιακό, δηλαδή ως διαχωριστικοί παράγοντες μεταξύ του ελληνικού και του βαλκανικού χώρου, και ταυτόχρονα ως περαιτέρω, φαντασιακοί ενοποιητικοί παράγοντες Ελλάδας και Δύσεως. Τα νεοελληνικά λογοτεχνικά κείμενα που αναφέρονται στα σύγχρονα Βαλκάνια παρέχουν έναν λόγο διαποτισμένο από την αίσθηση του πριμιτιβισμού, την έλλειψη σύγχρονων κρατικών δομών, την εκ νέου απομάκρυνση από τις επιταγές του δυτικού πολιτισμού, τον άκρατο μιμητισμό της Δύσης και την ανάδειξη ενός νέου τύπου, σκληρότατου, αναζωπυρωμένου εθνικισμού. Η νεοελληνική ματιά εστιάζει σε φτωχικές και ταλαιπωρημένες φιγούρες, σε ανθρώπους και σε απαρχαιωμένα εμπορικά καταστήματα, ενώ μαγνητίζεται από τις κεντρικές πλατείες των πρώην σοσιαλιστικών χωρών, οι οποίες θυμίζουν αναπαραστάσεις-κακέκτυπα των δυτικών μεγαλουπόλεων. Οι βαλκανικές κοινωνίες συνδέονται με την πλήρη διαφθορά, την αυξανόμενη ένταση, την συνεχή παρακολούθηση και κατασκοπείας αλλά και με κοινωνικό φόβο, την απόγνωση και τον ανθρώπινο πόνο. Παράλληλα, παρατηρείται μια νέα πραγμάτευση της βαλκανικής βαρβαρότητας υπό νέους όρους, μέσω της καταγραφής φαινομένων αναρχίας, βιαιότητας και ληστειών.

Ακόμα μεγαλύτερο πρόβλημα φαίνεται να αποτελεί μια συνολική κατάργηση των αξιών και η κυριαρχία παράλληλων και σκοτεινών μηχανισμών, που παρουσιάζονται να κατέχουν βαθιές ρίζες τόσο στην πολιτική εξουσία, όσο και στις ανώνυμες μάζες. Αντίστοιχες εικονοποιήσεις των σύγχρονων Βαλκανίων -αφηγήσεις που εστιάζουν στο χάος, στη μηχανορραφία, στην απάτη, στην μιζέρια, στην κατασκοπεία, στον μιμητισμό και στην καταστροφή- είναι υπαρκτές και σε δυτικά κείμενα. Βέβαια, σημαντικό στοιχείο όσον αφορά τη νεοελληνική κουλτούρα, είναι ότι η παρουσία του δυτικού παράγοντα στη Βαλκανική δεν εικονοποιείται άκριτα˙ αντίθετα, συχνά ψέγονται τόσο η εμφανής προσπάθεια εγκαθίδρυσης στα Βαλκάνια ενός status quo, το οποίο προστατεύει τα δυτικά συμφέροντα, όσο και η ανικανότητα των δυτικών να αντιληφθούν τις βαλκανικές ιδιαιτερότητες. Είναι δε εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι ακόμα και σε κείμενα, στα οποία η Ελλάδα κατέχει την εικόνα ενός ισότιμου με τη Δύση παίχτη, το προνόμιο του ελληνικού στοιχείου να αντιλαμβάνεται

of the economic and financial development of Albania, Bulgaria, Greece, Romania and Yugoslavia since 1919, Oxford, Oxford University Press, 1956.

πολύ περισσότερο και πολύ βαθύτερα τις ειδικές βαλκανικές συνθήκες, δεν εξαλείφεται ποτέ.

Ένα έτερο σημαντικό στοιχείο είναι η αποτίμηση των νέων κρατών ως μετεξέλιξη των σοσιαλιστικών καθεστώτων, αλλά και η κρίση των αποτελεσμάτων του υπαρκτού σοσιαλισμού με νέους όρους. Δεδομένου ότι ο βαλκανικός απομονωτισμός περνά σταδιακά στη σφαίρα του παρελθόντος, τα κομμουνιστικά Βαλκάνια ταυτίζονται ανοιχτά στη νεοελληνική σκέψη, όπως αναφέρθηκε και ανωτέρω, με το σκοταδισμό, τις σκληρές πρακτικές του διωγμού και την ανελευθερία. Οι υποστηρικτές -ή οι υμνητές- των σοσιαλιστικών καθεστώτων περιορίζονται δραματικά και η κυρίαρχη τάση στη νεοελληνική κουλτούρα αναδεικνύει το σοσιαλισμό στα Βαλκάνια ως ένα μάλλον αποτυχημένο πολιτικοκοινωνικό πείραμα. Παράλληλα, ιδιαίτερα σημαντικό μοτίβο είναι η περιγραφή της παρουσίας της αυτοδικίας και του εθιμικού δικαίου, το οποίο παραπέμπει αυταπόδεικτα στην απουσία σύγχρονων θεσμικών και κρατικών δομών.

Σε γενικές γραμμές -αν και δεν λείπουν οι αναφορές σε κοινά στοιχεία και παραδόσεις- η σύγχρονη νεοελληνική γραφή για τα Βαλκάνια εστιάζει στην αναθέρμανση των εθνικιστικών τάσεων, στην εμφυλιοπολεμική κατάσταση και στην ανάδειξη ενός νέου, μαζικού κύματος βίας, πόνου και απόγνωσης. Η εμφυλιοπολεμική γραφή σοκάρει, αποκαλύπτοντας έναν παρηκμασμένο κόσμο. Παράλληλα, ο ανθρώπινος πόνος της προσφυγιάς και της δυστυχίας δεν παραγνωρίζεται, με τα ελληνικά κείμενα να περιλαμβάνουν χαρακτηριστικές σχετικές εικόνες, που αναδεικνύουν γλαφυρά την τραγικότητα και το αδιέξοδο της κατάστασης. Επαναλαμβανόμενοι λογοτεχνικοί τόποι που αφορούν τη Βαλκανική αποδεικνύεται ότι είναι η φτώχεια, η μιζέρια, η μέθη, καθώς και μια ανατολίτικη ατμόσφαιρα γενικής καθυστέρησης, η οποία βρίσκεται στον αντίποδα της δυτικής προόδου. Παράλληλα, στοιχεία που αποδίδονται στους βαλκανικούς λαούς, όπως η απάθεια, η τεμπελιά και η αγάπη για το ποτό, είναι παρόντα και σε δυτικά κείμενα, όπως επίσης και η διαφορετική, περισσότερο χαλαρή και ως εκ τούτου περισσότερο "ανατολική" αντιμετώπιση του χρόνου. Από την άλλη πλευρά, εντύπωση προκαλούν οι ελληνικές περιγραφές των πρώτων, δειλών βαλκανικών επαφών με τη Δύση, στοιχείο που προφανώς αναδεικνύει την ασυμμετρία μεταξύ των δύο χώρων. Δε θα πρέπει επίσης να παραγνωριστούν οι αναφορές στη ρατσιστική διάθεση που συχνά

επιδεικνύουν οι Έλληνες -κυρίως προς τους Αλβανούς οικονομικούς μετανάστες- ακριβώς λόγω της αίσθησης ανωτερότητας που επισημαίνεται ότι διακατέχει τον ελληνικό λαό, απέναντι στα υπόλοιπα βαλκανικά έθνη. Η ύπαρξη και η εικονοποίηση των ρατσιστικών αυτών τάσεων αποτελεί μια νέα πτυχή της διαμορφούμενης σχέσης μεταξύ Ελλάδας και Βαλκανίων. Το σημαντικότερο μέρος των ανωτέρω στοιχείων, τα οποία χρησιμοποιούνται επαναλαμβανόμενα σε σύγχρονα νεοελληνικά κείμενα, αφορά την καταγραφή μιας φαντασιακής απομάκρυνσης του ελληνικού χώρου από το βαλκανικό σύνολο. Αν και η μελέτη των κατασκευών αυτών, δηλαδή των λογοτεχνικών τόπων και μοτίβων που αναφέρονται στα Βαλκάνια, όσον αφορά τη Δύση και την Ελλάδα, δεν γίνεται -και δε θα μπορούσε να γίνει- μέσω ενός κοινού πρίσματος μελέτης, εντούτοις παρέχουν ένα αντίστοιχο αποτέλεσμα: λειτουργούν ως οριοθετικά στοιχεία διαχωρισμού του Εαυτού από το βαλκανικό σύνολο.

Οι λογοτεχνικοί τόποι και τα λογοτεχνικά μοτίβα που καταγράφηκαν μέχρις εδώ αφορούν τη συζήτηση των Βαλκανίων στην κατεύθυνση μελέτης ενός ενοποιημένου όρου. Παρά το ότι η Βαλκανική πράγματι διαμορφώνει στη νεοελληνική σκέψη κάποτε έναν σχετικά ενοποιημένο πολιτιστικό όρο, εντούτοις οι διαφοροποιήσεις στις απεικονίσεις των βαλκανικών εθνών είναι υπαρκτές. Ενδεχομένως η συνθήκη αυτή να φαίνεται εκ πρώτης όψεως αντιφατική, αλλά είναι αληθής: παρά το ότι η αντιμετώπιση που επιφύλαξε η νεοελληνική κουλτούρα στα βαλκανικά έθνη θα μπορούσε μέχρις ενός σημείου να θεωρηθεί ισότιμη, κάθε έθνος συνδέθηκε με επιμέρους στερεοτυπικές κατασκευές. Έτσι, οι απεικονίσεις των βαλκανικών εθνών στην ελληνική εθνική λογοτεχνία δεν θα πρέπει να θεωρούνται ως απόλυτα ενιαίες, υπό την έννοια ότι η πολυπλοκότητα του ελληνικού λόγου για τα βαλκανικά έθνη οδήγησε στη σύνδεση κάθε ενός από αυτά με συγκεκριμένα, επιμέρους στερεοτυπικά χαρακτηριστικά. Η ενότητα του όρου δεν αφορά λοιπόν τη συγγένεια ή την ταύτιση των επιμέρους στερεοτυπικών κατασκευών, αλλά τον παρεμφερή τρόπο λειτουργίας των -συχνά διαφορετικών ανά έθνος και ανά χρονική περίοδο- κατασκευών αυτών, στο νεοελληνικό φαντασιακό. Έχοντας τα ανωτέρω στο νου, θα επιχειρήσω μια παρουσίαση των βαλκανικών εθνικών πορτραίτων στην ελληνική εθνική λογοτεχνία, μέσω αναφορών στα κυριότερα χαρακτηριστικά με τα οποία τα βαλκανικά κράτη συνδέονται στη νεοελληνική σκέψη.

Τα εθνικά πορτραίτα των βαλκανικών λαών στη νεοελληνική λογοτεχνία

Η συζήτηση των βαλκανικών εθνικών πορτραίτων θα γίνει -όσον αφορά τη σειρά με την οποία θα παρατεθούν- με βάση τη συχνότητα των νεοελληνικών αναφορών στις βαλκανικές εθνότητες. Η προτίμηση αυτή των Ελλήνων συγγραφέων σε συγκεκριμένες βαλκανικές εθνότητες κάθε άλλο παρά τυχαία υπήρξε ˙ αντίθετα, υπαγορεύτηκε από πολιτικούς, ιστορικούς αλλά και πρακτικούς λόγους. Σχηματικά, οι συχνότερες και πολυπληθέστερες νεοελληνικές αναφορές αφορούν διαχρονικά το Βούλγαρο και τον Αλβανό Άλλο. Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα και ειδικότερα προς το τέλος αυτού, παρατηρείται ένα έντονο ελληνικό ενδιαφέρον για το Μαυροβούνιο, ενώ το ελληνικό ενδιαφέρον για το Σέρβο και το Ρουμάνο Άλλο αναπτύσσεται, όσο πλησιάζουμε χρονικά στη σύγχρονη εποχή. Αντίθετα, οι αναφορές σε εθνότητες, όπως είναι οι Κροάτες, οι Σκοπιανοί και οι Βόσνιοι, αποδεικνύονται σαφώς λιγότερες. Παρά το γεγονός ότι η εξέταση των βαθύτερων αιτιών αυτής της προτίμησης δεν αποτελεί κυρίαρχη προβληματική της μελέτης, θα επιχειρήσω εδώ μια πρώτη σχετική προσέγγιση. Θεωρώ λοιπόν ότι -ιδιαίτερα όσον αφορά το 19ο αιώνα- οι λόγοι της προτίμησης σε εθνότητες, όπως είναι οι Βούλγαροι ή οι Αλβανοί, είναι μάλλον προφανείς: αρχικά, συνδέονται με την ύπαρξη μιας παράδοσης εικονοποίησης των δύο αυτών εθνών στον ελληνικό λόγο, ήδη από τη βυζαντινή γραμματεία. Αντίστοιχες εικόνες για τους Κροάτες, επί παραδείγματι, δεν

υπάρχουν ή αποδεικνύονται σπανιότατες. Παράλληλα, υπάρχει ο βασικός, πρακτικός λόγος της γειτνίασης μεταξύ των κρατών: για κάποιον Έλληνα περιηγητή του 19ου αιώνα το να ταξιδέψει σε χώρες κοντινότερες υπήρξε ασυγκρίτως ευκολότερο, από το να επισκεφθεί χώρες πλησιέστερες στην κεντρική Ευρώπη. Ο παράγων αυτός ισχυροποιείται, εάν ληφθεί υπόψη ότι προοδευτικά οι ελληνικές αναφορές σε περισσότερο μακρινές βαλκανικές χώρες αυξάνονται, μέσω και της ανάπτυξης των συγκοινωνιακών μέσων. Παράλληλα, ειδικά όσον αφορά την περίοδο του Μακεδονικού Ζητήματος και των Βαλκανικών Πολέμων, είναι επόμενο ότι ο ελληνικός λόγος -προστατεύοντας πάντοτε τα ελληνικά συμφέροντα στην περιοχή- εστίασε στις εθνότητες που αναμιγνύονται στη διαμάχη: πρωτίστως στους Βουλγάρους, στους Σέρβους και στους Αλβανούς και δευτερευόντως στους Μαυροβούνιους και στους Ρουμάνους.

Μια τελευταία σύμβαση που πρέπει να συζητηθεί πριν την παρουσίαση των βαλκανικών πορτραίτων, όπως αυτά εμφανίζονται μέσω των νεοελληνικών κειμένων, είναι η αποτύπωση της ενιαίας εικόνας του ιδεολογικού Άλλου κατά την περίοδο του σοσιαλισμού. Σε γενικά πλαίσια, κατά την περίοδο του βαλκανικού υπαρκτού σοσιαλισμού τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε βαλκανικής εθνότητας παραμερίζονται, για να περιγραφούν τα βασικά χαρακτηριστικά ενός ενοποιημένου βαλκανικού, Κομμουνιστικού Άλλου, του νέου τύπου ανθρώπου, που δημιούργησαν τα σοσιαλιστικά καθεστώτα. Για τους Έλληνες αριστερούς συγγραφείς, όπως επισημάνθηκε, ο νέος τύπος ανθρώπου χαρακτηρίζεται από την ευγένεια, την αφοσίωση, την αγάπη για το συνάνθρωπο, την πνευματικότητα, τη φιλοξενία, την ευτυχία και τον ζήλο για πρόοδο και εργασία: πρόκειται για έναν υπερεθνικό, νέο τύπου ανθρώπου, ο οποίος συναντάται ανεξαιρέτως σε όλα τα βαλκανικά σοσιαλιστικά καθεστώτα. Ο ίδιος άνθρωπος, βάσει των περιγραφών των αντίθετων ιδεολογικά με τον κομμουνισμό Ελλήνων συγγραφέων, στενάζει κάτω από τη δυναστεία του σοσιαλισμού, χαρακτηρίζεται ως ανελεύθερος και μονότονος - μια μηχανή παραγωγής έργου και ανακύκλωσης της εξουσίας, χωρίς προσωπική ζωή, βυθισμένος στο φόβο. Ωστόσο, ακόμα και σε αυτήν την περίοδο, όπου τα Βαλκάνια προσλαμβάνονται μέσω ενός ενιαίου ιδεολογικοπολιτικού πρίσματος, ο ελληνικός λόγος χαρακτηρίζεται από μικρές διαφοροποιήσεις στην εικόνα των βαλκανικών σοσιαλιστικών καθεστώτων, μέσω μιας κατηγοριοποίησης σε σκληρότερα και ανεκτικότερα καθεστώτα.

Ο Βούλγαρος Άλλος με τις πάμπολλες εικονοποιήσεις του στη νεοελληνική λογοτεχνία θα πρέπει να θεωρείται ως μια από τις βαλκανικές εθνότητες με τη συχνότερη παρουσία σε νεοελληνικά τεκμήρια. Ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα παρατηρείται μια αρνητική φόρτιση στις νεοελληνικές εικονοποιήσεις του βουλγαρικού έθνους, ενώ παράλληλα γίνεται κατανοητό ένα σχήμα ανάδειξης της φυλετικής κατωτερότητάς του, σε σχέση με το ελληνικό[590]. Θα πρέπει να ξεπεράσουμε κατά πολύ το δεύτερο μισό του 20ου αιώνα, για να αμβλυνθεί κάπως αυτή η τάση προς δαιμονοποίηση του Βουλγάρου γείτονα ˙ ακόμα και αυτή, ωστόσο, φαίνεται να περιορίζεται σε κοινωνικοπολιτικό επίπεδο[591] και να μην γίνεται τόσο εμφανής στη νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή. Συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του 19ου αιώνα οι σχετικές ελληνικές περιγραφές φέρνουν στο φως έναν φτωχικό, αγροτικό και δεισιδαίμονα λαό, ενώ κάποτε διαφαίνεται και μια σύνδεσή του με το στοιχείο του εξωτικού.

Έχοντας στο νου τη σπάνια λογοτεχνική εικόνα του Βούλγαρου Άλλου, η οποία υπάρχει στον *Τυχοδιώκτη* του Χουρμούζη, ως συνεργάτη του ελληνικού έθνους στον αγώνα προς την ανεξαρτησία, η σύγκρισή της με την εικονοποίηση των Βουλγάρων στη νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή, μεσούσης της περιόδου των Βαλκανικών Πολέμων, υποδεικνύει μια πρόδηλη μεταβολή. Ο Βούλγαρος Άλλος απεικονίζεται σταδιακά ολοένα και με μελανότερα χρώματα, μέχρις ότου φτάσει στο σημείο να μπορεί να θεωρηθεί ως ο κατεξοχήν Άλλος στο νεοελληνικό φαντασιακό, ακόμη και συγκριτικά με τον τουρκικό παράγοντα. Η εικονοποίηση του Βούλγαρου Άλλου μέσω μιας σειράς εξαιρετικά αρνητικών συνδηλώσεων, ως απολίτιστου, βάρβαρου, βίαιου, φιλοπόλεμου, ασεβούς και δόλιου τύπου ανθρώπου σταδιακά αποτελεί τον κανόνα και όχι την εξαίρεση στη νεοελληνική κουλτούρα. Προοδευτικά, η λανθάνουσα επιθετικότητα μεταξύ των βαλκανικών εθνών εξελίσσεται, διογκώνεται και έτσι στον ελληνικό λόγο η εικόνα του Βούλγαρου Άλλου λαμβάνει

[590] Αλέξης Πολίτης, "Οι Βούλγαροι με τα μάτια των Ελλήνων. Αλλαγές της οπτικής από τα μέσα του 19ου αιώνα", στο: Συλλογικό, *Τα Βαλκάνια- Εκσυγχρονισμός, Ταυτότητες, Ιδέες- Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα,* Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης-Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών ΙΤΕ, 2004, σσ. 355-370.

[591] Σημ: Βλέπε σχετικά Σωτήρης Βαλντέν, "Φίλη ή εχθρός; Σύγχρονες ελληνικές αντιλήψεις για τη Βουλγαρία", στο: Συλλογικό, *Τα Βαλκάνια- Εκσυγχρονισμός, Ταυτότητες, Ιδέες- Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα,* Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης-Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών ΙΤΕ, 2004, σσ. 551-575.

μια "μονολιθική μορφή" και ταυτίζεται με την έννοια του "τρομερού γείτονα" και του αντιπάλου:

"Η Βουλγαρία γίνεται αντιληπτή από τους γείτονές της ως κύριος εχθρός στις συνθήκες της αναμφίβολης έλλειψης σημείων επαφής και ανοιχτής σύγκρουσης των εθνικών συμφερόντων, των οποίων η κατεύθυνση είναι απολύτως αντιφατική. Η Βουλγαρία γίνεται επίσης αντιληπτή ως 'όργανο του Πανσλαβισμού' και ως ο μεγαλύτερος κίνδυνος για τον Ελληνισμό'[592].

Γενικά, η σύνδεση του βουλγαρικού έθνους με το στοιχείο της βαρβαρότητας δεν είναι άγνωστη και στο δυτικό χώρο ˙ είναι δε απολύτως χαρακτηριστικό ότι ακόμα και εντός της ελίτ των Βουλγάρων διανοουμένων, στα μέσα του 19ου αιώνα συζητήθηκε ανοιχτά το κατά πόσον οι Βούλγαροι ανήκουν στον πολιτισμένο χώρο, ή είναι εμποτισμένοι με το στοιχείο της βαρβαρότητας[593]. Από τα ανωτέρω, γίνεται κατανοητό ότι ο ελληνικός λόγος επιφύλαξε ένα συγκεκριμένο σχήμα πρόσληψης για το Βούλγαρο Άλλο, το οποίο εντοπίζεται τόσο στη νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή, αλλά και αλλού, όπως για παράδειγμα στο χώρο της ιστοριογραφίας[594]. Το βαθύτερο αίτιο της εξάπλωσης και της παγίωσης των κατασκευών αυτών θα πρέπει να αναζητηθεί κυρίως σε εθνικό, πολιτικό και στρατιωτικό επίπεδο: δομικό χαρακτηριστικό των στερεοτυπικών αυτών αναπαραστάσεων αποτέλεσαν τόσο οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, όσο και η συνεργασία των Βουλγάρων με τις γερμανικές δυνάμεις κατά τη διάρκεια της ελληνικής Κατοχής.

Η περίοδος του βουλγαρικού υπαρκτού σοσιαλισμού δεν φαίνεται να ενδιαφέρει σε εξαιρετικό βαθμό τη νεοελληνική σκέψη: οι σχετικές αναφορές αποδεικνύονται λίγες -τουλάχιστον συγκριτικά με τα υπόλοιπα βαλκανικά καθεστώτα- και η εικονοποίηση του σοσιαλιστικού βουλγαρικού καθεστώτος, αφορά πιθανότατα ένα από τα λιγότερο σκληρά βαλκανικά κομμουνιστικά καθεστώτα. Θα πρέπει να φτάσουμε στα μέσα του 20ου αιώνα, για να παρατηρήσει κανείς μια πρώτη τάση προς παραμερισμό των ανωτέρω στερεοτυπικών κατασκευών και μια παράλληλη προσπάθεια για τη θέαση των Βουλγάρων έξω από το πρίσμα των προκαταλήψεων του παρελθόντος. Παρά την υπαρκτή αυτή τάση, ορισμένες από τις

[592] Sanya Velkova, "Ο Βαλκάνιος γείτονας σε ελληνικές και βουλγαρικές οδοιπορικές σημειώσεις, ημερολόγια και απομνημονεύματα από τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα", ό.π., σ. 232.

[593]Dessislava Lilova, "Barbarians, civilized people and Bulgarians. Definition of identity n Textbooks and the Press" (1830-1978), στο Συλλογικό, *We, the People*: *Politics of National Peculiarity in Southeastern Europe*, Budapest, Central European University Press, 2009.

[594] Για το θέμα, βλέπε αναλυτικά: Dimitris Livanios, "Christians, Heroes and Barbarians- Serbs and Bulgarians in the Modern Greek Historical Imagination (1602-1950)", στο συλλογικό, *Greece and the Balkans- Identities, Perceptions and Cultural Encounters since the Enlightment*, ό.π., σσ. 68-83.

κατασκευές που συζητούνται εδώ, όπως η ταύτιση του βουλγαρικού έθνους με τον πριμιτιβισμό, την αμάθεια, τη φτωχική, αγροτική ζωή, αλλά και την οπισθοδρομικότητα συγκριτικά με τον δυτικό χώρο, επιβιώνουν και σε σύγχρονα νεοελληνικά κείμενα.

Στην παγίωση πάντως των στερεοτυπικών αυτών κατασκευών σημαντικό ρόλο διαδραματίζει και η πρόσληψη της κομμουνιστικής περιόδου, ως απόλυτα αντίθετης με την ευρωπαϊκή προοπτική και ως του πλέον σημαντικού παράγοντα φτωχοποίησης της χώρας. Βέβαια, και σε δυτικά κείμενα, στα οποία εμφανίζεται ο Βούλγαρος Άλλος, ανεξαρτήτως του είδους και του πνεύματος γραφής του κειμένου, η εικόνα ενός λαού αδίστακτου με τους εχθρούς, στερημένου και κατά κύριο λόγο αγροτικού, κάθε άλλο παρά άγνωστη είναι[595]. Ακόμη και στη σύγχρονη εποχή, το νεοελληνικό ενδιαφέρον για το βουλγαρικό χώρο παραμένει εξαιρετικά υψηλό και ενεργό: όσον αφορά για παράδειγμα τον ελληνικό Τύπο, η εικόνα της Βουλγαρίας παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες με όσα αναφέρθηκαν, καθώς ο Βούλγαρος Άλλος κρίνεται με δυσπιστία, θεωρείται φιλοτουρκικός παράγοντας στη Βαλκανική και σε κάθε περίπτωση οι κατασκευές που συνοδεύουν την εικονοποίηση της χώρας δομούνται στη λογική της προάσπισης των ελληνικών συμφερόντων[596].

Η εικόνα του Αλβανού Άλλου στη νεοελληνική εθνική λογοτεχνία χαρακτηρίζεται από εξαιρετικά ενδιαφέρουσες διακυμάνσεις, γεγονός που οδήγησε στην παραγωγή ικανού αριθμού μελετών, που καταπιάνονται με το εν λόγω ζήτημα. Άλλωστε, και στη δυτική ακαδημαϊκή κοινότητα και σκέψη, η Αλβανία κατέχει μια μακρόχρονη παράδοση μελέτης της εικόνας της: γι' αυτό ακριβώς το λόγο, η περιδιάβαση στις μελέτες που αφορούν την εικονοποίηση του Αλβανού Άλλου σε δυτικά κείμενα είναι σαφώς περισσότερο εκτενής, συγκριτικά με τις υπόλοιπες βαλκανικές εθνότητες. Η περίφημη φράση του Otto Bismarck, σύμφωνα με την οποία η Αλβανία αποτελεί απλά μια γεωγραφική έννοια και μια ανωμαλία της ιστορίας, δε φαίνεται να διαφοροποιήθηκε ιδιαίτερα στο ευρωπαϊκό φαντασιακό, έως και τη σύγχρονη εποχή. Σε γενικές γραμμές, η Αλβανία προσλήφθηκε ως άγνωστη και μυστηριώδης χώρα, κείμενη τελείως έξω από τις ευρωπαϊκές νόρμες, συνδέθηκε με τις έννοιες της θηριωδίας και της αγριότητας και θεωρήθηκε στη σύγχρονη εποχή ως

[595] Έλλη Σκοπετέα, *Η δύση της Ανατολής- Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας,* ό.π., σ. 77.
[596] Κυριάκος Κεντρωτής, "Η εικόνα της Βουλγαρίας στον ελληνικό τύπο", ό.π., σ. 275 κ.εξ..

το τελευταίο προπύργιο του κομμουνισμού[597]. Είναι χαρακτηριστικό πως ήδη από τον 19ο αιώνα έως και τα τέλη του 20ου οι Αλβανοί ισοδυναμούν για τη Δύση με έναν λαό πρωτόγονο, ανίκανο να δημιουργήσει ένα σύγχρονο, οργανωμένο κράτος[598]. Ο δυτικός λόγος για την Αλβανία εμποτίστηκε με το στοιχείο του εξωτικού και υπήρξε συχνά μεροληπτικός: ο Gëzim Alpion κινούμενος σε ένα σαφές οριενταλιστικό πλαίσιο έρευνας διαπιστώνει ότι οι ευρωπαϊκές δυνάμεις χαρακτηρίζονται από την τάση να "κακολογούν" χώρες, οι οποίες γεωγραφικά, ιστορικά, θρησκευτικά και πολιτικά ανήκουν στην ίδια την Ευρώπη. Επισημαίνοντας ότι η παγιωμένη εικόνα της Αλβανίας αποτελεί μια κατασκευή θεωρεί πως ο αλβανικός χώρος συνδέθηκε άμεσα και στενά με την έννοια του πριμιτιβισμού, με την χώρα να εικονοποιείται ως απολίτιστη, επικίνδυνη, αλλά και ταυτόχρονα "διασκεδαστική στο να την επισκεφθεί κανείς". Το αποτέλεσμα όλων αυτών των μακρών διεργασιών και παραδόσεων, με τη Δύση να αγνοεί -ηθελημένα ή ακούσια- οτιδήποτε θετικό συμβαίνει στα Βαλκάνια, οδήγησε κατά τον Alpion στην παγίωση της ιδέας ότι η Αλβανία είναι σε θέση μόνο να θαυμάζει τα επιτεύγματα των άλλων πολιτισμών και όχι να παράγει πολιτισμό αυτόνομα[599].

Παράλληλα, και η Stephanie Schwandner- Sievers επισημαίνει ότι οι εξωτικές φαντασιακές απεικονίσεις των Αλβανών, πρότειναν ουσιοκρατικές απεικονίσεις και υπηρέτησαν δομές αποκλεισμού. Ονομάζοντας το φαινόμενο αυτό "Αλβανισμό" -μια υποκατηγορία του βαλκανισμού- το ορίζει ως μια μορφή ισχυρής στερεοτυπικής φαντασίας, όπου η αλβανική βιαιότητα αξιολογείται βάσει πολιτικών ή οικονομικών συμφερόντων, και είτε δοξολογείται ως τυπικό χαρακτηριστικό ευγενείας, είτε δαιμονοποιείται. Για την Schwandner- Sievers, στη σύγχρονη, μετα-κομμουνιστική περίοδο, ο Αλβανισμός εξελίχθηκε μέσω της εικονοποίησης του Αλβανού Άλλου ως αξιολύπητου θύματος, το οποίο είχε απεριόριστη και άμεση ανάγκη εξωτερικής βοήθειας. Τέτοιες κατασκευές, σύμφωνα με την ίδια, χρησιμοποιήθηκαν με στόχο τη δικαιολόγηση της "ανθρωπιστικής" δράσης της Δύσης στο Κόσοβο:

[597] Mariella Pandolfi, "Myths and new Forms of governance in contemporary Albania", στο Συλλογικό, *Albanian Identities- Myths and history,* Indiana, Indiana University Press, 2002, σσ. 203-214.
[598] James Pettifer & Miranda Vickers, *Αλβανία- από την αναρχία σε μια βαλκανική ταυτότητα,* ό.π., σ.14.
[599] *Gëzim Alpion, "Western Media and the European 'Other': Images of Albania in the British Press in the New Millennium" (4-25), Albania Journal of Politics, 1 (2005) 21.*

"ουσιαστικά, οι δύο κυρίαρχες εικονοποιήσεις των Αλβανών, ως θύματα και ως πιθανοί εγκληματίες, διαμόρφωσαν την ιδέα περί αλβανικής ανικανότητας: η "διεθνής ανθρωπιστική βιομηχανία" και ο "υπερ- αποικισμός" ανθούσαν"[600].

Κινούμενος σε μια αντίστοιχη λογική ο Isa Blumi εφιστά την προσοχή στο ότι ο δυτικός κόσμος διατήρησε τις στερεοτυπικές αφηγήσεις του 19ου αιώνα, προς μια σύγχρονη κατανάλωση: με τον τρόπο αυτόν, μέσω μιας συμμαχίας του διαφημιστικού, του εκδοτικού και του ακαδημαϊκού κόσμου, ολόκληρες περιοχές στιγματίστηκαν και συγκεκριμένα έθνη φυλακίστηκαν μέσα σε άκαμπτα στερεότυπα. Έτσι, κατά τον Blumi η σύνδεση της Αλβανίας με τη βία ή το μοτίβο ενός ανάξιου προς εμπιστοσύνη λαού σχηματίστηκε μέσα σε ένα πλαίσιο "εμπορευματοποίησης της ετερότητας". Στην περίπτωση των Βαλκανίων, το διαφημιστικό σύγχρονο στοιχείο χρησιμοποίησε χαρακτηρισμούς που δημιουργήθηκαν σε ένα παντελώς διαφορετικό πλαίσιο για τις ανάγκες του σημερινού κοινού, και έτσι πολλές δυτικές μαρτυρίες ή ντοκουμέντα, που διερεύνησαν το βαλκανικό χώρο, βασίστηκαν στη λογική της απλούστευσης. Αυτές οι γενικεύσεις, που δομήθηκαν χωρίς κάποια ιδιαίτερη προσπάθεια να κατανοηθούν οι πολιτιστικές και πολιτικές ιδιαιτερότητες της περιοχής, εφαρμόστηκαν ως επεξηγηματικά μοντέλα των βαλκανικών κρίσεων, σε ευρεία μάλιστα κλίμακα[601]. Και ο Karl Kaser -ο οποίος διακρίνει συγκεκριμένες διαφοροποιήσεις στα θεωρητικά μοντέλα του Οριενταλισμού και του Βαλκανισμού, αλλά παράλληλα κρίνει ότι υπάρχουν σημεία που θα πρέπει τα φαινόμενα αυτά να θεωρούνται επικαλυπτόμενα- επισημαίνει ότι οι κατασκευές περί Αλβανίας και Αλβανών διαδραμάτισαν εξαιρετικά σημαντικά ρόλο στο λόγο περί Βαλκανισμού, υπό την έννοια ότι οι Αλβανοί συνέχιζαν να θεωρούνται "άγνωστοι" και "ανεξερεύνητοι" στον ευρωπαϊκό χώρο, μέχρι τουλάχιστον τις αρχές του 20ου αιώνα. Έτσι, οι δυτικοί περιηγητές

"συνειδητά ή ασυνείδητα επέλεξαν αντιλήψεις, οι οποίες αναπαριστούσαν μια συγκεκριμένη εικόνα της Αλβανίας και του αλβανικού πληθυσμού- μια μίξη εξωτισμού, Βαλκανισμού και Οριενταλισμού. Αυτού του είδους η λογοτεχνία αναπαριστά ένα συγκεκριμένο στερεότυπο, δημιουργώντας έτσι μια εικόνα των Αλβανών που προσεγγίζει σχεδόν οποιοδήποτε λαό στον κόσμο- αλλά ποτέ τους Ευρωπαίους. Εδώ, η έμφαση δίδεται στους πρωτόγονους νόμους, στις αρχαϊκές εκδικήσεις αίματος, στις

[600] Stephanie Schwandner- Sievers, "Albanians, Albanianism and the strategic subversion of stereotypes" (47-64), *Anthropological Notebooks*, 14:2 (2008) 58.
[601] Isa Blumi, "The Commodification of Otherness and the Ethnic Unit in the Balkans: How to Think About Albanians", *East European Politics and Societies*, Vol 12, No. 3, (Fall 1998) 527-569.

ξεχασμένες πατρίδες, στον πριμιτιβισμό και στην αγνότητα των αυτοχθόνων, στην σπαρτιατική απλότητα, αλλά και στην ασύγκριτη φιλοξενία"[602].

Σύμφωνα με τον Derek Hal, ο *Οριενταλισμός* του Said μπορεί να εφαρμοστεί επιτυχώς στη μελέτη της αλβανικής εικόνας στο δυτικό χώρο. Συγκεκριμένα, διερευνώντας τις δυτικές εικόνες για τον αλβανικό χώρο, ο Hal προβαίνει στην εξής κατηγοριοποίηση: η εστίαση του δυτικού φακού στη μελέτη της αρχαιότητας αφορά την πρώτη κατηγορία απεικονίσεων, η οποία ονομάζεται ως "κλασική". Η "ανατολική" εικόνα αφορά τη μελέτη της Αλβανίας ως περιθωριακό, συγγενικό με την Ανατολή τόπο -τόσο γεωγραφικά όσο και θρησκευτικά- και η "στοιχειώδης" εμπερικλείει τη θέαση της Αλβανίας ως χώρας παραδοσιακής κουλτούρας και τους Αλβανούς ως "ευγενείς- άγριους". Ο Hal τονίζει ότι η κατασκευή της "νέας" Αλβανίας επαναπροσδιόρισε τη "στοιχειώδη" εικόνα της: το αλβανικό πορτραίτο έγινε συνώνυμο της αντίθεσης της ευρωπαϊκότητας, της αναρχίας και του ισλαμισμού. Παράλληλα, ο ρόλος των συμμοριών τονίστηκε ιδιαίτερα, το ίδιο και η κρατική αστάθεια, με το φωτογραφικό υλικό, που αποτύπωνε την κρίση της δεκαετίας του 1990 και κυκλοφόρησε στο δυτικό τύπο, να ενισχύει την παλαιότερη έννοια της αγριότητας, όπως αυτή συνδέθηκε με τον αλβανικό χώρο[603]. Άλλωστε, και εντός της ίδιας της Αλβανίας, η σύγχρονη πολιτισμική και κοινωνική πραγματικότητα ερμηνεύεται μέσα από μια "διαρκή ιδεολογική παλινδρόμηση μεταξύ Ανατολής και Δύσης": στο εσωτερικό της σύγχρονης αλβανικής διανόησης παρατηρούνται δύο αντικρουόμενα ιδεολογικά ρεύματα, με το ένα να ακολουθεί τη γραμμή της πρόσδεσης της Αλβανίας στο δυτικό χώρο και το έτερο να είναι ανοιχτά προσανατολισμένο προς την Ανατολή[604].

Όσον αφορά την πρόσληψη του Αλβανού Άλλου στο νεοελληνικό φαντασιακό, θα πρέπει να επισημανθεί εξαρχής ότι οι εικονοποιήσεις του μπορούν σχηματικά να χαρακτηριστούν ως διττές. Αφενός, στη νεοελληνική σκέψη η πρόσληψη του αλβανικού έθνους ως όμαιμου με το ελληνικό -μέσω επίμονων αναφορών στα κοινά στοιχεία παράδοσης, καθώς και στους αρχέγονους μύθους περί κοινής καταγωγής

[602] Karl Kaser, "Albania: Orientalisation and Balkanisation of a Balkan country-A Contribution to an Ongoing Debate' (σσ. 27-28), στο Συλλογικό, *Albania- a country in transition Aspects of changing identities in a South- East European Country*, Baden- Baden, Nomos, 2002, σ.30.
[603] Derek R. Hal, "Representations of place: Albania" (162-171), *The Geographical Journal*, Vol.165, No. 2 (July 1999) 168-170.
[604] Ελευθερία Μαντά, "Η Αλβανία μεταξύ Ανατολής και Δύσης" (205-209), στο Συλλογικό, *Οι Πνευματικές σχέσεις του Ελληνισμού με τους Βαλκανικούς λαούς,* (Β' Διαβαλκανικό Συνέδριο-Πρακτικά), Κομοτηνή, Εταιρεία Παιδαγωγικών Επιστημών Κομοτηνής, 2002, σ. 208.

Ελλήνων και Αλβανών- κατέχει μακρά παράδοση. Στην αναντίρρητα θετική αυτή πλευρά του Αλβανού Άλλου, προστίθενται συχνά οι κατασκευές εκείνες, οι οποίες εστιάζουν στις έννοιες της ευσέβειας, της γενναιότητας και του ηρωισμού του αλβανικού έθνους και προβάλλουν παράλληλα την αλβανική "μπέσα", έναν όρο ιδιόμορφο, που επιχειρεί να περιγράψει την ειλικρίνεια, την ηθικότητα και την πίστη στην έννοιας της τιμής που χαρακτηρίζει το αλβανικό γένος: το στοιχείο της μπέσας είναι διακριτό σε νεοελληνικά λογοτεχνικά κείμενα των δύο τουλάχιστον τελευταίων αιώνων. Αξίζει εδώ να αναφερθεί, πως η απόδοση των προαναφερθεισών ιδιοτήτων στον Αλβανό Άλλο παρατηρείται και στη δυτική κουλτούρα[605].

Από την άλλη πλευρά, η απεικόνιση του αλβανικού έθνους στο νεοελληνικό φαντασιακό συχνά γίνεται μέσα από όρους και περιγραφές που εστιάζουν στον εγωισμό και στην πονηριά του Αλβανού Άλλου, παρουσιάζοντάς τον ως ταραχοποιό, φιλοπόλεμο και δεσποτικό, χωρίς πάντως -ούτε σε αυτή την περίπτωση- να παραγνωρίζεται η αντρειοσύνη του. Αν αυτή η σχηματική αποτύπωση της εικόνας του Αλβανού αποτελεί το κύριο ρεύμα στη νεοελληνική σκέψη, η περίοδος του αλβανικού υπαρκτού σοσιαλισμού γέννησε μια σειρά κατασκευών -ή κατά μια έννοια επαναπροσδιόρισε ορισμένες παλαιότερες- οι οποίες αποκόπτουν εντελώς τον αλβανικό χώρο από το δυτικό. Η αλβανική κομμουνιστική περίοδος αποδεικνύεται απολύτως ταυτιζόμενη με το σκοταδισμό στη νεοελληνική κουλτούρα, καθώς και με την ηθική πτώση του ανθρώπου, την απόλυτη αστυνόμευση και την πλήρη καταστρατήγηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων: ένας ολοκληρωμένος καφκικός κόσμος, που όμοιος, ή παραπλήσιός του, μπορεί να θεωρηθεί μόνον η Ρουμανία του Ceausescu. Φυσικά, αυτή η εικόνα συνδέεται άμεσα με τη θεώρηση του αλβανικού χώρου στη σύγχρονη, μετα-κομμουνιστική εποχή, ως ένας κόσμος όπου κυριαρχεί ο πριμιτιβισμός και στον οποίο φιλοξενείται ένας λαός αμαθής, άναρχος και πεισματικά πιστός σε ένα απαρχαιωμένο και σκληρό εθιμικό δίκαιο. Μάλιστα, παρά το γεγονός ότι η σύγχρονη νεοελληνική σκέψη δε φαίνεται να λησμονεί τη θεωρία περί στενών σχέσεων ή ακόμα και κοινής καταγωγής των δύο λαών, η εικονοποίηση των νεοελληνικών ρατσιστικών τάσεων προς τον Αλβανό οικονομικό μετανάστη της δεκαετίας του 1990 ξεπερνά τα όρια μιας απλής στερεοτυπικής απεικόνισης: ο αλβανικός χώρος συνδέεται συχνά και ανοιχτά με διάφορες μορφές εγκληματικότητας, με την επικινδυνότητα, την αναρχία και την απόλυτη έλλειψη

[605] Vesna Goldsworthy, *Ruritania- Ανακαλύπτοντας τα Βαλκάνια*, ό.π., σ.25.

νομιμότητας και πειθαρχίας σε κρατικούς κανόνες και δομές. Βέβαια, δεν είναι λίγα τα νεοελληνικά κείμενα, στα οποία η τάση αυτή απλώς αναφέρεται ως υπαρκτή, ενώ σε κάποια άλλα στηλιτεύεται. Σε κάθε περίπτωση, οι κατασκευές αυτές διαμορφώνουν ένα αποτέλεσμα απόλυτα ορατό: ο ελληνικός χώρος εικονοποιείται ως ανώτερος -πολιτικά, κοινωνικά, οικονομικά, πνευματικά- και περισσότερο μοντέρνος συγκριτικά με τον αντιδυτικό, αλβανικό χώρο.

Οι νεοελληνικές εικονοποιήσεις του Μαυροβούνιου Άλλου κατέχουν αρχικά το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό ότι έχουν μια σαφή κορύφωση: το επίκεντρο του ελληνικού ενδιαφέροντος για τη μικρή βαλκανική χώρα τοποθετείται στο χρονικό διάστημα μεταξύ του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα και των πρώτων δεκαετιών του 20ου. Όταν το Μαυροβούνιο εισέρχεται στη σοσιαλιστική ένωση κρατών της Γιουγκοσλαβίας, οι ελληνικές αναφορές σε αυτό, εάν δεν εκλείπουν, ελαχιστοποιούνται. Αντίθετα, τα υπόλοιπα διάδοχα κράτη που προέκυψαν μετά την γιουγκοσλαβική πολυδιάσπαση φαίνεται πως λαμβάνουν τη μερίδα του λέοντος στη νεοελληνική κουλτούρα, συγκριτικά με το Μαυροβούνιο. Όπως άλλωστε έχει ήδη επισημανθεί, οι ελληνικές εικόνες του Μαυροβουνίου μπορούν να εξετασθούν παράλληλα με τις δυτικές, αντίστοιχες εικονοποιήσεις του. Στο βρετανικό χώρο, οι αναπαραστάσεις του Μαυροβουνίου σχετίζονται άμεσα με το κίνημα του Ρομαντισμού, κίνημα που θα πρέπει να θεωρείται ως θεμέλιος λίθος της διαμόρφωσης του βαλκανικού μύθου στο δυτικό φαντασιακό[606]. Στα χρόνια του ευρωπαϊκού Ρομαντισμού, η ιστορία του Μαυροβουνίου προσλήφθηκε ως η πιο "όμορφη στον κόσμο", με το Μαυροβούνιο Άλλο να συνδέεται αφενός με το στοιχείο του ηρωισμού και της συνεχούς αναζήτησης της ελευθερίας, και αφετέρου με το στοιχείο του απολίτιστου, τη βαρβαρότητα, αλλά και την οπισθοδρομικότητα της φυλής[607]. Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, οι προσεγγίσεις του Μαυροβουνίου προσδιορίζονται μέσω ενός "φολκλορικού και οριενταλιστικού βλέμματος": ο ληστρικός και πολεμικός τρόπος ζωής των Μαυροβουνίων εξιδανικεύεται και ταυτίζεται με τον ηρωισμό, καθώς προσλαμβάνεται ως ηθική αξία, η οποία ηθική αξία συλλαμβάνεται μέσα από την έννοια μιας "αρχαϊκότητας"[608].

[606] David Norris, *In the Wake of the Balkan Myth- Questions of Identity and Modernity*, ό.π., σ.24.
[607] Bozidar Jezernik, *Wild Europe- The Balkans in the gaze of Western Travellers*, ό.π., σσ. 105-133.
[608] Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, *Πολιτική και μνήμη στα Βαλκάνια- Οι ελληνικές εικόνες του Μαυροβουνίου (19ος αι.- Α' Παγκόσμιος πόλεμος)*, ό.π., σ.42.

Η Κωνσταντακοπούλου επισημαίνει ότι οι ελληνικές ματιές στο Μαυροβούνιο, παρά τις αντιστοιχίες του με τις ανάλογες, δυτικές εικόνες, κάποιες φορές διαφοροποιούνται από τις τελευταίες και σε κάθε περίπτωση

"προσδιορίζονται από τη νεοτερική και θεμελιακή, σ' αυτή την περίοδο, έννοια του έθνους, με την οποία οργανώνεται η πολιτική ζωή αλλά και η γενικότερη κοσμοαντίληψη για τον 'άλλο' και το 'εμείς', τα οποία επηρέασαν με την εξάπλωση του θετικισμού την πολιτική θεωρία, τη γεωγραφία και την ιστορία/ εθνογραφία"[609].

Πράγματι, σχηματικά, οι αντιστοιχίες του νεοελληνικού και του δυτικού λόγου που αφορούν το Μαυροβούνιο είναι εμφανείς. Στη νεοελληνική κουλτούρα, το κυρίαρχο ρεύμα πρόσληψης του Μαυροβούνιου Άλλου αφορά μια εστίαση στον ηρωισμό του, στην αδούλωτη ψυχή του και στο ληστρικό τρόπο ζωής του. Η νεοελληνική σκέψη συνεπαίρνεται από την ομορφιά των βουνών, τα οποία συχνά λαμβάνουν μια υπερφυσική υπόσταση, υπό την έννοια ότι φαίνεται να διαμορφώνουν τον ιδιάζοντα χαρακτήρα των κατοίκων. Πέρα από αυτό το γεωγραφικής φύσεως μοτίβο, ο ελληνικός λόγος για το Μαυροβούνιο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως αμιγώς πολιτικός: η πολιτική πρόσληψη του Μαυροβουνίου έγκειται στο γεγονός ότι οι θετικές εικονοποιήσεις του στη νεοελληνική εθνική λογοτεχνία συνυφαίνονται απόλυτα με τις κοινές διπλωματικές, στρατιωτικές και πολιτικές επιδιώξεις των δύο βασιλείων κατά το 19ο αιώνα. Κοντά στα ανωτέρω, σημαντική διάσταση της ελληνικής εικόνας για το Μαυροβούνιο κατέχουν τόσο η έννοια του έθνους -και τα κινούμενα από την υποστήριξη έως και τον θαυμασμό αισθήματα των Ελλήνων συγγραφέων για την προσπάθεια ανεξαρτησίας του μικρού βαλκανικού έθνους- όσο και η έννοια των κοινών θρησκευτικών αισθημάτων. Συχνά δε, η θετική εικόνα του Μαυροβούνιου Άλλου αποδεικνύεται απολύτως εξαρτώμενη από την αρνητικότατη εικονοποίηση του Τούρκου Άλλου, με τον οποίο ο πρώτος έρχεται σε ευδιάκριτη αντιδιαστολή, σε νεοελληνικά κείμενα.

Βέβαια, σε μερική αντιδιαστολή με όσα συζητήθηκαν έως τώρα, στα νεοελληνικά κείμενα που αναφέρονται στον Μαυροβούνιο Άλλο διακρίνεται και μια ακόμη τάση: κάποτε, στη νεοελληνική σκέψη το Μαυροβούνιο εικονοποιείται μέσω αναφορών στην τραχύτητα και στην αμάθεια των κατοίκων και στον οπισθοδρομικό, αντιδυτικό τρόπο ζωής. Παράλληλα, η κυρίαρχη εικόνα περί ενός ακόμη αδιαμόρφωτου λαού, αναδύει μια αίσθηση περί πλημμελούς αρτιότητας: το έντονο

[609] Ό.π., σ. 233.

στοιχείο του ανολοκλήρωτου, εξαπλώνεται σε επίπεδο εθνικό, κοινωνικό και πολιτικό. Επιπλέον, η φυλετική οργάνωση της μαυροβούνιας κοινωνίας, οδηγεί τη νεοελληνική σκέψη στην απόδοση του στοιχείου του εξωτικού, τόσο όσον αφορά την πρόσληψη της κοινωνικής διάρθρωσης του Μαυροβουνίου, όσο και του καθημερινού τρόπου ζωής των κατοίκων. Όλα τα ανωτέρω στοιχεία συνδιαμορφώνουν την εικονοποίηση ενός "ευγενούς αγρίου". Έτσι, παρά τις θετικές, ως επί τω πλείστον, ελληνικές εικονοποιήσεις του Μαυροβουνίου, η κυρίαρχη ιδέα στη νεοελληνική κουλτούρα αποτυπώνει ένα έθνος, το οποίο συγκριτικά με τον ελληνικό χώρο, βρίσκεται ακόμα πίσω εξελικτικά, υπό την έννοια ότι εκλαμβάνεται ως μια ανολοκλήρωτη, υπό διαμόρφωση, εθνική, πολιτική και κοινωνική οντότητα.

Οι Ρουμάνοι αφορούν μια εθνότητα με σαφώς λιγότερες εικονοποιήσεις στη νεοελληνική κουλτούρα, τουλάχιστον συγκριτικά με τις προαναφερθείσες βαλκανικές εθνότητες. Στο δυτικό φαντασιακό, η Ρουμανία, όπως άλλωστε συζητήθηκε ήδη, κάποτε αποκόπηκε και κάποτε προσδέθηκε στο βαλκανικό σύνολο. Μέχρι την εγκαθίδρυση του υπαρκτού σοσιαλισμού, ο ρουμανικός χώρος προσλαμβανόταν στη Δύση ως μεγαλοπρεπής και ευκατάστατος: τέτοιου είδους λογικές, άλλωστε, υπαγόρευσαν τη θεώρηση του Βουκουρεστίου ως ευρωπαϊκής πόλης υψηλής αισθητικής και πολιτισμού. Φαίνεται, ωστόσο, πως η κομμουνιστική περίοδος συνέβαλε άρδην σε μια αναδιάρθρωση της εικόνας της Ρουμανίας στο δυτικό χώρο. Η περίοδος Ceausescu προσλήφθηκε ως απόλυτα σκοταδιστική και τυραννική, ενώ οι σύγχρονες δυσκολίες που αντιμετώπισε η χώρα στην προσπάθειά της να ενταχθεί στο ευρωπαϊκό σύνολο, μετά την πτώση του σοσιαλιστικού καθεστώτος, παγίωσε μια εικόνα της χώρας ως ανήκουσας σε ένα "ανατολικό" σύνολο εθνοτήτων. Ο Andi Sasaiac, ο οποίος μελετά την εξέλιξη της εικόνας της Ρουμανίας στο βρετανικό φαντασιακό σε βάθος των τελευταίων εκατό ετών, αναφέρει ότι η Ρουμανία, ανάμεσα στους δύο Παγκοσμίους Πολέμους, κατείχε στη βρετανική σκέψη μια θέση ως χώρα ειδυλλιακή. Βέβαια, ακόμα και κατά την περίοδο αυτή, η απόδοση κάποιων τυπικών "βαλκανικών" κλισέ στο ρουμανικό χώρο -όπως χαρακτηρίζονται η απάθεια, η παραίτηση και η ραθυμία, αλλά και επίσης μια δυσκολία τοποθέτησης μεταξύ της Ανατολής και της Δύσης- δεν εξέλιπε. Ωστόσο -και το σημείο που ακολουθεί, αναδεικνύει για ακόμα μια φορά τον εξαιρετικά επιδραστικό ρόλο των κομμουνιστικών καθεστώτων στην διαδικασία πρόσληψης των βαλκανικών εθνών- έπειτα από τη δεκαετία του 1990, στο βρετανικό λόγο κυριαρχούν οι αφηγήσεις περί

φτώχειας και κυρίως, περί συστημικής διαφθοράς[610]. Είναι χαρακτηριστικό ότι διάφοροι μελετητές επισήμαναν ότι η πολιτικοποίηση της ρουμανικής μετα-κομμουνιστικής ταυτότητας βασίζεται σε λόγους συνδεόμενους με το οριενταλιστικό ή και το βαλκανιστικό μοντέλο σκέψης[611].

Μια αντίστοιχη σχηματοποίηση της μεταβολής της νεοελληνικής εικόνας για το ρουμανικό χώρο μπορεί να γίνει κατανοητή και στη νεοελληνική κουλτούρα. Αρχικά, η νεοελληνική σκέψη δε παραγνωρίζει τις στενές πνευματικές σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Ρουμανίας, που δημιουργήθηκαν κυρίως μέσω της φαναριώτικης παρουσίας και επιρροής στο Βουκουρέστι. Στις αρχές του 19ου αιώνα, ο ρουμανικός χώρος συνδέεται επίσης με το βασιλικό πλούτο και τη μεγαλοπρέπεια. Ειδικότερα, το Βουκουρέστι πρωτοστατεί σε παραπλήσιες περιγραφές, αφού όπως στο δυτικό, έτσι και στον ελληνικό χώρο, συνδέθηκε συχνά με τη μεγαλοπρέπεια και τον πλούτο, την υιοθέτηση ευρωπαϊκών εθίμων, αλλά και τις προσπάθειες προς εκδυτικοποίηση[612]. Κάνοντας μια μικρή παρένθεση εδώ, η κυρίαρχη εικόνα των βαλκανικών πόλεων[613] στη δυτική σκέψη συνυφαινόταν με περιγραφές που τόνιζαν την αχρειότητα και την αθλιότητά τους, στοιχεία που πάντως αποδίδονταν κυρίως στην πνευματική παρακμή του Οθωμανικού κόσμου · σχεδόν μοναδική εξαίρεση στις μίζερες και ανιαρές βαλκανικές πόλεις, υπήρξε παραδοσιακά το Βουκουρέστι, πόλη που συνδέθηκε με μια αίσθηση ευρωπαϊκότητας[614]. Επιστρέφοντας στις νεοελληνικές εικονοποιήσεις της Ρουμανίας, μια πρώτη, εμφανής μεταβολή αφορά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων, όπου οι ελληνικές αναφορές στον Ρουμάνο Άλλο -αν και σχετικά σπάνιες- εικονοποιούν κυρίως έναν εν δυνάμει σύμμαχο του εχθρικού Βούλγαρου Άλλου. Εκτός του στοιχείου της αντίθεσης όσον αφορά τα ελληνικά συμφέροντα, ο Ρουμάνος Άλλος εικονοποιείται στα κείμενα αυτά και ως δεισιδαίμων, πότης και προληπτικός άνθρωπος.

[610] Andi Sasaiac, "From *woods and water* to the *gran bazaar*- Images of Romania in English travelogues after WWI", *Linguaculture,* 2 (2015) 79-97.
[611] Σημ: Βλέπε για παράδειγμα Ramona Arfire, "The Moral Regulation of the Second Europe: Transition, Europeanization and the Romanians" (853-870), *Critical Sociology,* 37 (2011) 865.
[612] Adrian Sivan Ionescu, "West Meets East: The 19th Century Romanian Urban Society and its Fashions as observed by European Travellers", *Historical Yearbook*, Bucharest, Vol. IV (2007) 49-64.
[613] Σημ: Για μια αναλυτική παρουσίαση των ρυθμών ανάπτυξης μιας τυπικής βαλκανικής πόλης, κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, βλέπε Nikolaj Todorov," The Balkan town in the second half of the 19th century", *Etudes balkaniques,* 2 (1969) 31-50.
[614] Bozidar Jezernik, *Wild Europe- The Balkans in the gaze of Western Travellers*, ό.π., σσ. 207-211.

Η κύρια ωστόσο μεταβολή στις νεοελληνικές εικόνες για το ρουμανικό χώρο έρχεται για το νεοελληνικό λόγο, όπως και για το δυτικό, ταυτόχρονα με την εγκαθίδρυση του ρουμανικού σοσιαλιστικού καθεστώτος. Καταρχάς, η πρόσληψη του ίδιου του καθεστώτος Ceausescu, όπως ακριβώς συνέβη και με το καθεστώς Hoxha, γίνεται κάτω από απολύτως αρνητικούς όρους: το ρουμανικό κομμουνιστικό καθεστώς, για τη νεοελληνική κουλτούρα, αφορά ένα από τα σκληρότερα -αν όχι το σκληρότερο- βαλκανικά σοσιαλιστικά καθεστώτα, και περιγράφεται με όρους μεσαιωνικής τυραννίας. Τα κυρίαρχα στοιχεία στο σχήμα αυτό είναι μάλλον αναμενόμενα: εστίαση στο αστυνομοκρατούμενο κράτος, στην ανελευθερία, στο σκοταδισμό του καθεστώτος, αλλά και στην απόγνωση, στη γενική, ψυχική παραίτηση των πολιτών. Βάσει αυτού του σχήματος πρόσληψης, στη σύγχρονη εποχή, παγιώνεται στη νεοελληνική σκέψη και μια σύνδεση του ρουμανικού χώρου με έναν νέο τύπο αμάθειας: μια αμάθεια που δεν αφορά τα πνευματικά επιτεύγματα του ρουμανικού λαού, παρά την πλήρη άγνοιά του σχετικά με τις εκφάνσεις του σύγχρονου δυτικού πολιτισμού, κατάσταση που διαμορφώθηκε λόγω των ελάχιστων επαφών με τη Δύση, κατά την περίοδο του κομμουνιστικού απομονωτισμού. Φυσικά, ο τύπος αυτός της αμάθειας αποδίδεται και στις υπόλοιπες βαλκανικές εθνότητες, με ορισμένες διακυμάνσεις αναφορικά με την έντασή του. Τέλος, σε σύγχρονα νεοελληνικά κείμενα ανιχνεύεται και η περιγραφή μιας ρατσιστικής, σεξιστικής τάσης προς γυναίκες με καταγωγή από τη Ρουμανία, οι οποίες εργάστηκαν ως ιερόδουλες στην Ελλάδα και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, μετά την πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού.

Η περίπτωση της εικονοποίησης των εθνών της πρώην ενωμένης Γιουγκοσλαβίας, χαρακτηρίζεται, όπως είναι φυσικό, από συγκεκριμένες, επιμέρους παραμέτρους. Αρχικά, ο όρος "Σλάβος", που ειδικά σε κείμενα του 19ου αιώνα χρησιμοποιείται συχνά μάλλον αδιακρίτως, σταδιακά περιθωριοποιείται, Έτσι, κατά τα μέσα του 20ου αιώνα, και παρά τη συχνή χρήση του όρου "Γιουγκοσλάβος" ή "Γιουγκοσλαβία", η νεοελληνική σκέψη διαχωρίζει τις εθνότητες που συγκροτούν το γιουγκοσλαβικό σύνολο, το οποίο άλλωστε εκλαμβάνεται, ως επί το πλείστον, ως πολιτική ενότητα. Η σοσιαλιστική συνομοσπονδία κρατών, όπως λειτούργησε κυρίως κάτω από το πρόσταγμα του στρατάρχη Tito, προσλήφθηκε στη νεοελληνική κουλτούρα ως ένα περισσότερο ανεκτικό σοσιαλιστικό καθεστώς, τουλάχιστον εν συγκρίσει με την εικονοποίηση των αντίστοιχων καθεστώτων στον αλβανικό και στο

ρουμανικό χώρο. Το άνωθεν σχήμα πρόσληψης δεν είναι άγνωστο ούτε στη δυτική σκέψη, όπου θεωρήθηκε ότι το γιουγκοσλαβικό σοσιαλιστικό μοντέλο αποδεδειγμένα έκανε προσπάθειες προσέγγισης της Δύσης, και, εκτός αυτού, επιμέρους χαρακτηριστικά του γιουγκοσλαβικού σοσιαλιστικού συστήματος αποδείχθηκαν διαφοροποιημένα σε σύγκριση με τα υπόλοιπα βαλκανικά σοσιαλιστικά καθεστώτα[615]. Πάντως, η γιουγκοσλαβική ένωση κρατών -όπως και τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη- επί σοσιαλιστικού καθεστώτος Tito, συχνά εικονοποιήθηκε ως ανήκουσα σε ένα χώρο μεταξύ Δύσης και Ανατολής[616]. Από την άλλη πλευρά, η σύγχρονη νεοελληνική σκέψη παρείχε ισότιμη αντιμετώπιση στα κράτη που προήλθαν από τη γιουγκοσλαβική πολυδιάσπαση και στα υπόλοιπα μετα-κομμουνιστικά έθνη. Όπως ανέφερα και παραπάνω, η χρονική περίοδος του βαλκανικού υπαρκτού σοσιαλισμού, όπως και η μετα-σοσιαλιστική περίοδος, αφορά το χρονικό διάστημα, κατά το οποίο ο όρος Βαλκάνια ενοποιείται ολοένα και περισσότερο στη νεοελληνική κουλτούρα. Έτσι, οι όροι με τους οποίους η νεοελληνική σκέψη προσλαμβάνει τα νεόδμητα βαλκανικά κράτη στις αρχές της δεκαετίας του 1990, αφορούν την απουσία δυτικών νορμών, τη ρευστότητα, την αναρχία, αλλά και την ανθρώπινη παραίτηση και καταστροφή, τον πόνο του εμφυλίου, τα προσωπικά αδιέξοδα και τη διάχυτη αίσθηση της μιζέριας,

Από την εις βάθος μελέτη της εικόνας των βαλκανικών εθνών στη νεοελληνική κουλτούρα, πριν ή μετά τη γιουγκοσλαβική πολυδιάσπαση, γίνεται εξαρχής κατανοητό ότι οι Σλοβένοι μάλλον εξαιρούνται από το βαλκανικό σύνολο. Παράλληλα, το ελληνικό ενδιαφέρον για τους Κροάτες και τους Βόσνιους θα πρέπει να θεωρείται κατά βάση περιορισμένο: είναι χαρακτηριστικό ότι βάσει των σύντομων, ως επί το πλείστον, ελληνικών αναφορών σε εκείνους, σε νεοελληνικά κείμενα τόσο του 19ου αιώνα, όσο και του 20ου, δεν κατέστη δυνατόν να καταγραφούν οι κυρίαρχες κατασκευές που συνδέονται με τα υπό συζήτηση έθνη. Αντίθετα, το ελληνικό ενδιαφέρον για το Σέρβο Άλλο αποδεικνύεται βαθύ και διαχρονικό: ήδη από τους Βαλκανικούς Πολέμους, και παρά τη στιγμιαία αρνητική τροπή που λαμβάνει η εικόνα του Σέρβου -αρνητική φόρτιση που σε καμία περίπτωση δε μπορεί να συγκριθεί με την αντίστοιχη ροπή προς τις αρνητικότατες

[615] Paul Shoup, *Communism and the Yugoslav National Question,* New York & London, Columbia University Press, 1968, σ.184 κ.εξ.
[616] David Tornquist, *Look East- Look West- The Socialist Adventure in Yugoslavia,* New York, The Macmillan Company, 1966.

απεικονίσεις του Βούλγαρου Άλλου- στη νεοελληνική κουλτούρα διαμορφώνεται ένα ρεύμα εικονοποίησης του σερβικού έθνους ως περήφανο, ομόδοξο, ανδρείο και φιλικό προς την Ελλάδα, έθνος.

Οι κατασκευές αυτές εξαρτώνται σαφώς από πολιτικούς και θρησκευτικούς παράγοντες, ενώ σε σύγχρονα νεοελληνικά κείμενα παρατηρείται μια εξέλιξη της εικόνας του Σέρβου Άλλου, ο οποίος συνδέεται κάποτε με την οπισθοδρομικότητα, τον αντιευρωπαϊκό τρόπο ζωής, την απουσία εκσυγχρονισμού και την εθνικιστική βιαιότητα. Αυτή η ελληνική έλξη προς το σερβικό χώρο έχει σχηματοποιηθεί από τον Βασίλη Γούναρη ˙ ο Γούναρης, μέσω ενός χρονοδιαγράμματος της θετικής εικόνας του Σέρβου Άλλου στη νεοελληνική σκέψη, επιχειρεί να καταγράψει τον τρόπο με τον οποίο ο τελευταίος προσλήφθηκε στον ελληνικό χώρο όχι απλά ως φιλικός προς το ελληνικό έθνος, αλλά ως "ορθόδοξος αδελφός": μέχρι τουλάχιστον το 1860 - σημείο το οποίο θα πρέπει να θεωρείται δομικό ως προς την ανάπτυξη της παραδοσιακής, πλέον, ελληνοσερβικής φιλίας- η ρητορική περί "αδελφότητας" των δύο εθνών βασίστηκε στον κοινό αγώνα προς ανεξαρτησία. Αν και, όπως επισημάνθηκε, υπάρχουν στιγμές στην ελληνική ιστορία, κατά τις οποίες η ελληνική εικόνα για το Σέρβο άλλο λαμβάνει αρνητική τροπή -όπως για παράδειγμα κατά το διάστημα στο οποίο Έλληνες και Σέρβοι αναπτύσσουν έναν εθνικό ανταγωνισμό στην περιοχή της Μακεδονίας- ωστόσο, η παράδοση της φιλίας μεταξύ των δύο χωρών παρέμεινε ζωντανή και κραταιά. Ο Γούναρης καταλήγει σχετικά στο ότι η ανάπτυξη των ελληνοσερβικών φιλικών σχέσεων

"συνδέεται στενά με το ερώτημα περί της ελληνικής εθνικότητας, την αναζήτηση μιας Ανατολικής Ομοσπονδίας, την οριοθέτηση των ελληνικών ιστορικών δικαιωμάτων, αλλά και το ψευδο-δίλημμα ανάμεσα στον σλαβικό Ορθόδοξο κόσμο και την εκμοντερνισμένη Δύση"[617].

Ολοκληρώνοντας τη συζήτηση σχετικά με τις νεοελληνικές κατασκευές που αφορούν τα επιμέρους βαλκανικά έθνη, θα αναφερθώ στην Βόρεια Μακεδονία. Αρχικά, καθώς η συμφωνία των Πρεσπών για την επίσημη ονομασία του γειτονικού κράτους αποτελεί μια εξαιρετικά πρόσφατη εξέλιξη, πρέπει να επισημανθεί ότι οι συγγραφείς των εξεταζόμενων νεοελληνικών κειμένων χρησιμοποιούν συνηθέστερα τους όρους "Σκοπιανός", "Σκόπια" και "ΠΓΔΜ". Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, προς αποφυγή συγχύσεων, επέλεξα να εντάξω στη συζήτηση και τους όρους αυτούς. Εύλογα, η

[617] Basil C. Gounaris, "A Mysterious Bond Forged by History: The Making of Greek- Serbian Traditional Friendship in 19th Century Greece" (5-22), *Balkan Studies*, Vol.45, No.1 (2004) 21.

πολυδιάσπαση της ενωμένης Γιουγκοσλαβίας και η ανεξαρτητοποίηση του κράτους των Σκοπίων στις αρχές της δεκαετίας του 1990 ανακινεί το ελληνικό ενδιαφέρον προς το αναδυόμενο κράτος. Άλλωστε, όπως αποδείχθηκε μέσω της ανάλυσης του ελληνικού λόγου, που αφορά την περιοχή της Μακεδονίας, το ενδιαφέρον αυτό κάθε άλλο παρά συρρικνώθηκε. Ελληνικές αναφορές στον χώρο των Σκοπίων εντοπίζονται ήδη σε κείμενα του 19ου αιώνα ˙ το κύμα των αναφορών αυτών ωστόσο επεκτείνεται εντυπωσιακά μετά το 1991. Άλλωστε, σημαντικό τμήμα της νεοελληνικής σκέψης αρνείται την ύπαρξη κάποιας σλαβομακεδονικής εθνότητας, ειδικότερα στα μέσα του 20ου αιώνα. Η αναπόφευκτα συγκρουσιακή πορεία της νεοελληνικής ταυτότητας με μια εθνική ταυτότητα που αυτοπροσδιορίζεται ως μακεδονική συνετέλεσε σε άκρως αρνητικές απεικονίσεις του νέου αυτού Άλλου, ως σφετεριστή ελληνικών πολιτιστικών και ιστορικών επιτευγμάτων. Από την άλλη πλευρά, μια διακριτή νεοελληνική στάση, λιγότερη σκληρή, εικονοποιεί το Σκοπιανό Άλλο ως θύμα ενός καλά ενορχηστρωμένου πολιτικού παιχνιδιού, που πάντως, επισημαίνεται ότι διεξάγεται εις βάρος των ελληνικών συμφερόντων.

IV

Εθνικός Λόγος & Μακεδονία: το κληροδότημα της ελληνικής αρχαιότητας στο σύγχρονο νεοελληνικό κράτος και οι "σφετεριστές της ιστορίας"

"Υπό οιανδήποτε έποψιν και αν εξετάση τις την Μακεδονίαν θα εύρη ταύτην ελληνικήν.
Ελληνικήν κατά την φυλετικήν καταγωγήν ·
ελληνικήν κατά το ιστορικόν δίκαιον ·
ελληνικήν κατά τα εθνοκρατικά γεωγραφικά όρια ·
ελληνικήν κατά το θρήσκευμα ·
ελληνικήν κατά την εκπαίδευσιν ·
ελληνικήν κατά την φιλολογίαν, τα ήθη, τα έθιμα, τας θυσίας και τα μαρτύρια ·
ελληνικήν κατά την ιδέαν και το φρόνημα του Μακεδονικού λαού[...].
Και, το εκπληκτικώτατον πάντων, την παρασκευαζόμενην αρπαγήν της Μακεδονίας,
εικονίζουσιν ως εθνολογικήν δικαιοσύνην,
δια μυρίων μυθευμάτων πειρώμενοι να πείσωσι τον πεπολιτισμένον κόσμον ότι η Μακεδονία είνε Βουλγαρική."

Ιωάννης Καλοστύπης,
***Μακεδονία: ήτοι μελέτη οικονομική, γεωγραφική, ιστορική και εθνολογική της Μακεδονίας,* 1896**

"ΤΣΩΡΤΣΙΛ: Απάντησέ μου, υπάρχει Μακεδονικό Έθνος;
ΝΤΑΦ: Όχι. Δεν υπάρχει μακεδονική εθνότητα ούτε μακεδονική γλώσσα.
Αυτοί που κατοικούν την περιοχή των Σκοπίων δεν είναι Μακεδόνες,
αλλά συνυπάρχουσες ομάδες πληθυσμού ελληνικού, βουλγαρικού και σερβικού."

Νίκος Πασχαλίδης, *Μακεδονική Ρουλέτα,* 1992

"Τα' λεγα και στην Ελένη, μα η Ελένη είχε πάθος και δεν μ' άκουγε.
Έβλεπε τον αγώνα όχι σαν ένα πιάτο στο μενού των μεγάλων,
αλλά σαν μια δίκαιη μάχη που έδιναν οι Έλληνες για να πάρουν πίσω τη Μακεδονία τους.
Την αρχαία 'γη τους' στον βορρά και μετά, σαν δυνάμωναν,
να έπαιρναν και την Ιωνία, την 'αρχαία γη' τους στην ανατολή.
Μάταια προσπαθούσα να της εξηγήσω πως από τότε η θάλασσα έχει καταπιεί πολλές ακτές
κι έχει φανερώσει καινούργιες κι η γη έχει χωνέψει αμέτρητες αρχαίες δοξασμένες πρωτεύουσες [...]
Δεν καταλάβαινε. Δεν είχε εικόνα για να καταλάβει.
Νόμιζε πως τα παλιά της έδιναν συμβόλαιο ιδιοκτησίας που ίσχυε ακόμη."

Θανάσης Σκρουμπέλος, *Μαύρος Μακεδών,* 2010

Εθνοκεντρικές, ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του Μακεδονικού Ζητήματος (1880-1970)

Οι νεοελληνικές κειμενικές αναφορές στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας, τόσο σε επίπεδο λογοτεχνικό, όσο κυρίως σε επίπεδο ιστορικών ερευνών, ακαδημαϊκών τεκμηρίων, μαρτυριών, ντοκουμέντων, απομνημονευμάτων, πολιτικών πραγματειών, δημοσιογραφικών άρθρων, προπαγανδιστικών κειμένων ή ακόμα και υβριδίων μεταξύ των ανωτέρω ειδών, μπορούν να χαρακτηριστούν ως ένας υπεραιωνόβιος ωκεανός βιβλιογραφίας. Πρόθεσή μου, γράφοντας αυτό το κεφάλαιο, δεν είναι να προσθέσω στην ανωτέρω βιβλιογραφία ένα ακόμα δοκίμιο, το οποίο επιχειρεί να καταγράψει το δίκαιο ή το άδικο των επιχειρημάτων της εκάστοτε εμπλεκόμενης στο Μακεδονικό Ζήτημα πλευράς ˙ μια τέτοια προσέγγιση, εκτός από αχρείαστη -υπό την έννοια ότι έχει επαναληφθεί ήδη πολλάκις, από περισσότερο ειδικούς μάλιστα σε σχετικά ζητήματα ερευνητές- θα ήταν, ίσως, επιπλέον ανώφελη. Αντίθετα, σκοπός του παρόντος κεφαλαίου είναι λαμβάνοντας υπόψη αντιπροσωπευτικό τμήμα του τεράστιου όγκου των νεοελληνικών σχετικών κειμένων να αποσαφηνιστούν οι συνδηλώσεις που φέρει ο όρος "Μακεδονία" στη νεοελληνική κουλτούρα, όπως

φυσικά και οι λόγοι της παγίωσης αυτών. Πρέπει συνεπώς να γίνει αντιληπτό ότι δεν ενδιαφέρει η ορθότητα των -ιστορικών, πολιτικών και εθνικών- ελληνικών επιχειρημάτων που συζητούνται εδώ, παρά η φύση τους και η εννοιολογική τους συγκρότηση.

Με άλλα λόγια, επιχειρώ αφενός να αναδείξω και να παρουσιάσω το τι ακριβώς συνιστά ο όρος Μακεδονία στη νεοελληνική κουλτούρα, αλλά και να συνδέσω τις προσεγγίσεις αυτές με τα επιχειρήματα που χρησιμοποιούνται από την ελληνική πλευρά, ως κοινά αποδεκτοί τόποι. Σκοπός είναι να προβληθούν τα ιδεολογικά, ιστορικά ή πολιτικά επιχειρήματα, τα οποία συνεπιδρώντας, συνέθεσαν στη νεοελληνική σκέψη μια αρκετά ομοιογενή γραφή σχετικά με τη Μακεδονία, σε βαθμό που ο λόγος αυτός -λόγος με ευδιάκριτα εθνική, ελληνοκεντρική χροιά- θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως κοινός, με ορισμένες παρεκκλίσεις. Προτού ωστόσο εισέλθω στη συζήτηση αυτή, θα ήθελα να διευκρινίσω, για την αποφυγή οποιασδήποτε σύγχυσης, τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιώ τους δομικούς όρους του κεφαλαίου αυτού: με τον όρο Μακεδονία, αναφέρομαι στην ευρύτερη γεωγραφική περιοχή που περιγράφει η έννοια αυτή και εμπεριέχει εδάφη της Ελλάδας, της Βουλγαρίας, της πρώην ενωμένης Γιουγκοσλαβίας, ή της Βόρειας Μακεδονίας[618]. Η περιοχή αυτή διακρίνεται από τα σημερινά ελληνικά εδάφη της Μακεδονίας, όταν αναφέρομαι στην ελληνική Μακεδονία ή στο ελληνικό τμήμα αυτής.

Η γέννηση του Μακεδονικού Ζητήματος, το οποίο στην παραδοσιακή ιστοριογραφία ταυτίζεται με την τελευταία φάση του Ανατολικού Ζητήματος[619], τοποθετείται στα 1870, ακριβώς τη στιγμή κατά την οποία η Ρωσία κατόρθωσε να πείσει την Οθωμανική Αυτοκρατορία να επιτρέψει στη Βουλγαρία τη δημιουργία της αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της, δηλαδή της Βουλγαρικής Εξαρχίας. Η άμεση αντίδραση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, το οποίο εξέλαβε το νέο

[618] Σημ: Καθώς η ονομασία Βόρεια Μακεδονία κυρώθηκε μέσω της συμφωνίας των Πρεσπών μόλις στις 12 Ιουλίου του 2018, ένα ενδιαφέρον ερώτημα -που πάντως είναι εξαιρετικά νωρίς, ώστε να απαντηθεί εδώ- είναι το κατά πόσον η ονομασία αυτή παγιώθηκε στη νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή και στη νεοελληνική κουλτούρα ευρύτερα. Σε κάθε περίπτωση, καθώς τα κείμενα που μελετώνται εδώ, είναι σαφώς προγενέστερα της ημερομηνίας αυτής, χρησιμοποιούνται επίσης -τόσο στα ίδια τα κείμενα, όσο και στη μελέτη- για το ίδιο κράτος οι όροι ΠΓΔΜ και Σκόπια. Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί, ότι στα κείμενα που συζητούνται εδώ, ο λαός της Βόρειας Μακεδονίας αναφέρεται κυρίως ως "Σλαβομακεδόνες" ή "Σκοπιανοί", ενώ ο συνηθέστερος όρος για την αναφορά στο γειτονικό κράτος είναι ο όρος "Σκόπια".

[619] Βασίλης Γούναρης, *Το Μακεδονικό Ζήτημα από τον 19ο έως τον 21ο αιώνα: ιστοριογραφικές προσεγγίσεις,* Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2010, σ. 12.

εκκλησιαστικό φορέα ως σχισματικό, οδήγησε σε συγκρούσεις αυξανόμενης, βαθμιαία, έντασης. Αντίστοιχα, και η σερβική πλευρά αντέδρασε στην προοπτική της αύξησης της βουλγαρικής επιρροής στην περιοχή: η τριμερής διένεξη για τη Μακεδονία, ήταν πλέον γεγονός[620]. Η περιοχή της Μακεδονίας, η οποία θεωρήθηκε ως "η πλέον αιματηρή και βάρβαρη των Βαλκανίων"[621], έχει ως βάση των εθνικών διενέξεων και αντεγκλήσεων για εκείνη, πολλές παραμέτρους, διαφορετικής μάλιστα φύσης: συνακόλουθα, η ιδέα να καταστεί η Μακεδονία "μια Ελβετία των Βαλκανίων"[622] αποδείχθηκε σύντομα ουτοπική. Το Μακεδονικό Ζήτημα συνδέεται, μεταξύ άλλων, με τη γέννηση και την ανάπτυξη των βαλκανικών εθνικισμών, την πολυσύνθετη εθνολογική σύσταση της περιοχής, την αναζήτηση θρησκευτικής ανεξαρτησίας, τις αντιπαλότητες μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων, την πτώση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τον ιμπεριαλισμό των ισχυρών οικονομικά δυνάμεων, την τάση για πολιτική επέκταση, την οθωμανική καταπίεση, την εξάρτηση του βαλκανικού χώρου από τη δυτική βιομηχανική παραγωγή, αλλά και τον ανταγωνισμό των κατοίκων της περιοχής ως προς την εκμετάλλευση των φυσικών πόρων της[623].

Είναι λοιπόν αυταπόδεικτο ότι ο μακεδονικός χώρος χαρακτηρίζεται από μια πολυμορφία εθνικού, πολιτισμικού, γλωσσικού και θρησκευτικού τύπου, η οποία αναπόφευκτα ήρθε σε σύγκρουση με τις εθνικές ιδεολογίες, καθώς οι τελευταίες προσέλαβαν την εθνοτική ομοιογένεια ως νομιμοποιητικό παράγοντα των κυριαρχικών τους δικαιωμάτων[624]. Έως περίπου τα μέσα του 19ου αιώνα, η Μακεδονία για μια σειρά από λόγους θεωρούνταν σε γενικές γραμμές ως μια ελληνική περιοχή. Στην αντίληψη αυτή, συνέβαλε καθοριστικά το γεγονός ότι ο έλεγχος της Εκκλησίας βρισκόταν σε ελληνικά χέρια, όπως επίσης και το γεγονός ότι η χρήση της ελληνικής θεωρούνταν πειστήριο κοινωνικής και πολιτιστικής

[620] Elizabeth Barker, *Η Μακεδονία στις διαβαλκανικές σχέσεις και συγκρούσεις,* μτφ. Άννα Κολιοπούλου, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1996, σ. 19.
[621] Duncan M. Perry, *The politics of terror- The Macedonian Revolutionary Movements 1893-1903,* Durham and London, Duke University Press, 1988, σ.1.
[622] Σημ: Βλέπε σχετικά Ivan Mihajlov, *Μακεδονία- Η Ελβετία των Βαλκανίων*, μτφ. Αλ. Κοντός, [χ.ο.], [χ.χ.], 1952.
[623] Βλέπε σχετικά: Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Το Μακεδονικό Ζήτημα- Γένεση- Διαμόρφωση- Εξέλιξη, Λύση- Τουρκοκρατία,* Τόμος Πρώτος, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1989, σ.23. Βλέπε επίσης, Βασίλης Γούναρης, *Το Μακεδονικό Ζήτημα από τον 19ο έως τον 21 αιώνα: ιστοριογραφικές προσεγγίσεις*, ό.π., σ. 22. Σχετικά με τις προσπάθειες των Βρετανών να μεγεθύνουν την επιρροή τους στον βαλκανικό χώρο, βλέπε: Dimitris Livanios, *The Macedonia Question: Britain and the southern Balkans 1939-1949,* Oxford, Oxford University Press, 2008.
[624] Βασίλης Γούναρης, "Ανακυκλώνοντας τις παραδόσεις" (σσ. 27-62), στο: Συλλογικό, *Ταυτότητες στη Μακεδονία,* Αθήνα, Παπαζήσης, 1997, σ. 48.

ανωτερότητας, σε τέτοιο μάλιστα βαθμό, ώστε ακόμα και η βουλγαρική ελίτ μάθαινε τα ελληνικά, ώστε να είναι σε θέση να ξεχωρίζει από τις μάζες[625]. Έτσι, μέχρι τα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ου αιώνα, η θρησκευτική ορολογία, αλλά και η επιλογή του πληθυσμού της Μακεδονίας αναφορικά με την εκπαίδευσή του χρησιμοποιούνται ως στοιχεία που καθορίζουν την εθνική ταυτότητα του διεκδικούμενου πληθυσμού[626]. Κοντά στα ανωτέρω, τα οποία περιγράφουν εν μέρει τη δυσκολία σαφούς εθνικού προσδιορισμού[627] συγκεκριμένων πληθυσμιακών ομάδων, πρέπει κανείς να λάβει υπόψη του την παρουσία μειονοτικών, μετακινούμενων κάποτε, εθνοτικών ομάδων στην περιοχή. Το συγκεκριμένο πρόβλημα αφορά και την ακαδημαϊκή ορολογία, καθώς σχετικά συχνά οι όροι "εθνικός" και "εθνοτικός" - ο οποίος προέρχεται από τον αγγλικό όρο ethnic- γίνονται επίσης αντικείμενο σύγχυσης[628].

Καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου και του 20ου αιώνα, το ελληνικό ερευνητικό και λογοτεχνικό ενδιαφέρον για τη Μακεδονία παραμένει σταθερό. Εάν ωστόσο θέλουμε να εξετάσουμε τα πλέον κομβικά στάδια του νεοελληνικού λόγου για τη Μακεδονία, θα πρέπει να σταθούμε σε δύο νευραλγικές -μακρές- χρονικές περιόδους: αναφέρομαι αρχικά στο χρονικό διάστημα που ακολουθεί την ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας και εκτείνεται έως τους Βαλκανικούς Πολέμους και κατά δεύτερον, στη σύγχρονη εποχή και την περίοδο μεταξύ της ονομασίας του μετέπειτα κράτους της Βόρειας Μακεδονίας, ως "Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Μακεδονίας" από το καθεστώς Τίτο, έως και την ανεξαρτητοποίηση των Σκοπίων από τη Γιουγκοσλαβία, τη στιγμή της πολυδιάσπασης της τελευταίας, γεγονός που διαμόρφωσε έναν νέο κύκλο έντασης. Τα γεγονότα που έλαβαν χώρα στις προαναφερθείσες χρονικές περιόδους έχουν ως άμεσο αποτέλεσμα την αύξηση της λογοτεχνικής και επιστημονικής ελληνικής παραγωγής αναφορικά με τα ιστορικά δικαιώματα της Ελλάδας στο μακεδονικό χώρο. Κατά συνέπεια, τα κείμενα αυτά,

[625] Evangelos Kofos, *Nationalism and Communism in Macedonia,* Θεσσαλονίκη, Institute for Balkan Studies, 1964, σ.12.
[626] Σοφία Βούρη, *Πηγές για την ιστορία της Μακεδονίας- Εκκλησία και κράτος 1889-1905*, Αθήνα, Gutenberg, 1999, σσ. 45-47.
[627] Σημ: Αναφορικά με τη δυσκολία προσδιορισμού της εθνικής ταυτότητας στο μακεδονικό χώρο, βλέπε επίσης Giorgos Agelopoulos, "Perceptions, Construction, and Definition of Greek National Identity in Late Nineteenth and Early Twentieth Century Macedonia", *Balkan Studies,* Vol. 36 (1995) 247-261.
[628] Σημ: Βλέπε σχετικά Βασίλης Γούναρης, "Ανακυκλώνοντας τις παραδόσεις", ό.π., σ. 35 κ.εξ. Για το θέμα των εθνικών και τοπικών ταυτοτήτων στο μακεδονικό χώρο βλέπε επίσης Von Peter Haslinger, Johannes Niehoff- Panagiotidis und Christian Voss, "Zwischen Geschichtswissenschaft und Anthropologie. Regionale und nationale Identitäten als Gegenstand der Makedonienforschung", *Südost- Forschungen,* 59-60 (2000/2001) 462-489.

εμπεριέχουν εξαιρετικά ενδιαφέρουσες εικονοποιήσεις των βαλκανικών εθνών, συναρτώμενες πλήρως από τις εξελίξεις στο μακεδονικό χώρο.

Πιο συγκεκριμένα, ο πρώτος κύκλος του Μακεδονικού Ζητήματος έχει ως άμεσο επακόλουθο σε λογοτεχνικό επίπεδο την παραγωγή τεκμηρίων που διακρίνονται από μια σαφώς εθνική γραφή. Ο ελληνικός λόγος για τα βαλκανικά έθνη την περίοδο αυτή εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις στρατιωτικές αντιδικίες με εκείνα, οι σημαντικότερες από τις οποίες διαδραματίζονται στην περιοχή της Μακεδονίας. Αντίστοιχα, στα μέσα της δεκαετίας του 1940, όταν η Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας εντάσσεται στην ένωση των Ομοσπονδιών που συγκροτούν τη Γιουγκοσλαβία, γεννάται ένα ζήτημα το οποίο έμελλε να αποτελέσει εστία προστριβών, εντάσεων και ερίδων έως και σήμερα. Σε κάθε περίπτωση, φαίνεται πως η ιδεολογία του σλαβομακεδονισμού λειτούργησε ως εξισορροπητικός παράγοντας μεταξύ του σερβο-βουλγαρικού ανταγωνισμού στην περιοχή, ενώ για την ελληνική και τη βουλγαρική πλευρά, έδρασε ως αποσταθεροποιητικός παράγοντας[629]. Στη σύγχρονη εποχή, το πρόβλημα σχετικά με την επίσημη, διεθνώς αναγνωρισμένη ονομασία της Βόρειας Μακεδονίας επέφερε πολλές τριβές και αντιφάσεις στις σχέσεις της Ελλάδας με την Ευρωπαϊκή Ένωση: ο ρόλος της πρώτης ως μέλους της δεύτερης εντάθηκε, λόγω των περιοριστικών οριοθετήσεων του έθνους- κράτους[630], ενώ από αρκετούς ερευνητές θεωρήθηκε ότι το πρόβλημα λειτούργησε σαν παγίδα για την Ελλάδα, η οποία λόγω αυτού, στερήθηκε την ευκαιρία να αναλάβει τον ηγετικό ρόλο που της άρμοζε στα Βαλκάνια[631]. Η ελληνική πλευρά βρέθηκε προ της απειλής μιας "σταδιακής διάβρωσης" της ελληνικής μακεδονικής πολιτιστικής ταυτότητας και της αντίστοιχης ιστορικής της κληρονομιάς από τους Σλαβομακεδόνες[632]. Παράλληλα, το ζήτημα της ονομασίας της Βόρειας Μακεδονίας πυροδότησε μεγάλες αντιδράσεις στον ελληνικό τύπο, αλλά και στον ελληνικό πολιτικό και κοινωνικό ιστό. Το ενδιαφέρον για την περιοχή εντάθηκε εκ νέου και μάλιστα υπήρχαν μεγάλες αντιδράσεις, οι οποίες κυμαίνονταν από τη δημιουργία

[629] Σπυρίδων Σφέτας, *Η διαμόρφωση της σλαβομακεδονικής ταυτότητας- Μια επώδυνη διαδικασία.* Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2003, σ.281.
[630] Παναγιώτης Καφετζής, "Μια θεωρητική προσέγγιση της ξενοφοβίας" σσ. 19-47, στο: Συλλογικό, *Μακεδονία και Βαλκάνια: Ξενοφοβία και Ανάπτυξη,* Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1998, σ.34.
[631] Βλέπε σχετικά: Λεωνίδας Κύρκος, *Το αδιέξοδο βήμα του εθνικισμού- σκέψεις για το Μακεδονικό,* Αθήνα, Θεμέλιο, 1993.
[632] Evangelos Kofos, "The unresolved 'Difference Over the Name': A Greek Perspective" (σσ. 125-224), στο: Evangelos Kofos και Vlasis Vlasidis, *Athens- Skopje: An Uneasy Symbiosis (1995-2002),* Hellenic Foundation for European and Foreign Policy, Athens, 2005, σ. 127.

καμπανιών για την ελληνικότητα της Μακεδονίας, έως και την επιβολή εμπάργκο από την Ελλάδα προς την ΠΓΔΜ[633]. Ενδεικτική της έντασης που επικράτησε στην περιοχή είναι η άποψη σύμφωνα με την οποία, το ελληνικό κράτος προέβη σε διωγμούς γλωσσικού τύπου, όσον αφορά το σλαβικό ιδίωμα στην ελληνική πλευρά του μακεδονικού χώρου[634].

~

Η επιλογή των τεκμηρίων που εξετάζονται στο κεφάλαιο αυτό έχει ως στόχο να προβάλλει τις κύριες συνδηλώσεις που φέρει ο όρος "Μακεδονία" στη νεοελληνική κουλτούρα. Η επίτευξη αυτού του στόχου θεωρώ ότι είναι εφικτή μέσα από την συζήτηση λογοτεχνικών κειμένων που απασχόλησαν και στο πρώτο μέρος της μελέτης, σε συνδυασμό με την απαραίτητη προσθήκη ορισμένων ακόμη νεοελληνικών λογοτεχνικών τεκμηρίων, τα οποία επέλεξα ως χαρακτηριστικά δείγματα των τάσεων που περιγράφονται εδώ. Τα τεκμήρια αυτά καλύπτουν το χρονικό φάσμα μεταξύ των δεκαετιών μετά το 1870, όπου και γεννάται η πρώτη περίοδος του Μακεδονικού Ζητήματος, έως και τη σύγχρονη εποχή. Είναι δε αντιπροσωπευτικά δείγματα της νεοελληνικής λογοτεχνικής παραγωγής για τη Μακεδονία, κάτι που σε συνδυασμό με την άντληση στοιχείων από τις -εξαιρετικά ετεροβαρείς όσον αφορά την ποιότητα και την αντικειμενικότητα- ελληνικές ιστορικές ή πολιτικές μελέτες αντίστοιχης θεματολογίας της ίδιας περιόδου, αλλά και την αναφορά σε διάφορα υβρίδια γραμματειακού λόγου που γεννώνται από το συνεχές ενδιαφέρον της ελληνικής σκέψης για το Μακεδονικό Ζήτημα, επιτρέπουν εν τέλει την καταγραφή των κύριων θέσεων της νεοελληνικής κουλτούρας για τη Μακεδονία, σε διαχρονικό επίπεδο.

Ο αναφερόμενος στο Μακεδονικό Ζήτημα νεοελληνικός λόγος, αν και έχει το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό μιας διαρκούς ενασχόλησης και κατά συνέπεια τη συνεχή παραγωγή σχετικών τεκμηρίων, σφραγίζεται εντούτοις από δύο βασικά πλαίσια αναφοράς, τα οποία μπορούν να χαρακτηριστούν ως οι δύο δομικοί κύκλοι σύνθεσης λογοτεχνικών -και προφανώς όχι μόνον- έργων: ο πρώτος από τους δύο κύκλους αφορά τις επτά δεκαετίες μεταξύ του 1870 και του 1930, όπου η αυξανόμενη

[633] Anastasia Karakasidou, *Fields of Wheat- Hills of blood- Passages to Nationhood in Greek Macedonia 1870-1990,* Chicago and Londonε, The University of Chicago Press, 1997, σσ. 228-229.
[634] Τάσος Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα- Κρατική καταστολή των Σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία,* Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2008.

εθνικιστικού τύπου ένταση στα Βαλκάνια γενικά και στη Μακεδονία ειδικά αποτελεί μια ανεξάντλητη φύτρα παραγωγής κειμένων ˙ ο δεύτερος αφορά το διάστημα από τα μέσα της δεκαετίας του 1940 έως και σήμερα, όπου το μείζον πρόβλημα της επίσημης ονομασίας της Βόρειας Μακεδονίας εξέθρεψε και συντήρησε μια νεοελληνική παραγωγή λόγου με επίσης σαφή εθνικά χαρακτηριστικά. Καθώς η πολύπλοκη φύση του Μακεδονικού Ζητήματος γίνεται γνωστή στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό μέσω λογοτεχνικών κειμένων, περιοδικών ευρείας κυκλοφορίας, αλλά και μελετών ποικιλόμορφου ύφους και περιεχομένου, διαμορφώνονται σταδιακά στη νεοελληνική κουλτούρα ορισμένες συγκεκριμένες απόψεις, οι οποίες προοδευτικά παγιώνονται και λαμβάνουν τη μορφή θεσφάτων. Επιπρόσθετα, τα λογοτεχνικά τεκμήρια που επιλέχθηκαν προς συζήτηση χαρακτηρίζονται από την εικονοποίηση επιμέρους πτυχών της γενικής αντιδικίας στη Μακεδονία: παραδείγματος χάρη, η συγκρουσιακή σχέση μεταξύ ιδεολογικής γραμμής και εθνικής συνείδησης στο εσωτερικό του ΚΚΕ, ή οι επίσημες και παρασκηνιακές κινήσεις των ισχυρών διεθνών δυνάμεων στο χώρο, εντάσσονται στην αφήγηση ορισμένων συγγραφέων, παρέχοντας ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον προς μελέτη υλικό.

Στα 1886 ο Ιωάννης Καλοστύπης εκδίδει το έργο του υπό τον τίτλο *Μακεδονία: ήτοι μελέτη οικονομολογική, γεωγραφική, ιστορική και εθνολογική της Μακεδονίας,* το οποίο μπορεί να χαρακτηριστεί ως μαρτυρία, τόσο λόγω του περιεχομένου του, όσο και λόγω του γεγονότος ότι αποτέλεσε καρπό της παραμονής του συγγραφέα στην περιοχή. Το έργο εκδόθηκε αρχικά ανυπόγραφο, ίσως λόγω της γνωστής -και γι' αυτό ακριβώς επικίνδυνης- δράσης του Καλοστύπη σχετικά με την προσπάθεια απελευθέρωσης της Μακεδονίας από τον οθωμανικό ζυγό. Το κείμενο διατρέχει ένας έντονος διδακτισμός σχετικά με την ελληνικότητα της περιοχής από τα αρχαία χρόνια, ενώ επίσης εντός αυτού εξετάζονται ιστορικές, οικονομικές, πολιτιστικές, εθνολογικές αλλά και πολιτικές πλευρές του Μακεδονικού Ζητήματος[635]. Παρά το γεγονός ότι ο Καλοστύπης διακρίνει στη Μακεδονία έναν "εθνολογικό κυκεώνα" [636], δεν αναφέρεται ωστόσο στην ύπαρξη μιας αμιγώς μακεδονικής εθνότητας, ενώ επισημαίνει ότι τόσο σε εθνικό, όσο και σε εκπαιδευτικό

[635] Σημ: Βλέπε σχετικά Θεοδόσης Πυλαρινός, "Εισαγωγή", στο : Ιωάννης Καλοστύπης, *Μακεδονία-μελέτη οικονομική, γεωγραφική, ιστορική και εθνολογική της Μακεδονίας*, Αθήνα, Ιστορητής, 1993, σσ. 15-39.

[636] Ιωάννης Καλοστύπης, *Μακεδονία: ήτοι μελέτη οικονομική, γεωγραφική, ιστορική και εθνολογική της Μακεδονίας,* Πειραιάς, Τυπογραφείο 'Σφαίρα', 1896, σ. 94.

επίπεδο, η ελληνική παρουσία βρίσκεται αναμφίβολα πρώτη, μακράν μάλιστα των υπολοίπων εθνών. Παράλληλα, ο Καλοστύπης αναφέρεται και στην ύπαρξη πολλών σλαβόφωνων Ελλήνων στην περιοχή, που παρά το γεγονός ότι δεν ομιλούν την ελληνική, εντούτοις διακατέχονται από υψηλά ελληνικά εθνικά φρονήματα. Οι βουλγαρικές προσπάθειες οικειοποίησης της Μακεδονίας θεωρούνται ως πλήρως ανυπόστατες, ενώ οι αντίστοιχες ρουμανικές θέσεις περί της καταγωγής του βλάχικου στοιχείου της περιοχής αντικρούονται με συντομία, ως επί της ουσίας ανάξιες ουσιώδους αντίλογου:

"Αλλ' οι Βούλγαροι έχουσι φαντασίαν ουχί κατωτέραν της υποκρισίας αυτών. Εν ω μέχρι της χθες ενηβρύνοντο καλούμενοι Έλληνες, προβάλλουσιν ήδη πολλάς περγαμηνάς περί της εθνικής αυτών αυθυπαρξίας και εις χρόνους παλαιοτάτους. Περιβόητος κατέστη η κωμική αυτών αξίωσις ότι η Μακεδονία και Θράκη οικούνται ανέκαθεν υπό Βουλγάρων και ότι ο Αλέξανδρος αυτός και ο Αριστοτέλης ήσαν Βούλγαροι! Οι αγαθοί Τουράνιοι, αν δεν είχον, όση έχουσιν αιδημοσύνην προς την ιστορικήν αλήθειαν, ηδύναντο βραχύ τι μάλλον εντείνοντες την φαντασίαν αυτών να καυχηθώσι μετά των Αρκάδων ότι εγεννήθησαν προ της σελήνης"[637].

"Περί των αστείων υπό πάσαν έποψιν αντιποιήσεων των Ρωμούνων επί της Μακεδονίας μάταιον ήθελεν είναι να ποιήσωμεν καν λόγον"[638].

Η ελληνική φυλή προσδιορίζεται στο έργο του Καλοστύπη ως προνομιούχος και εξ ορισμού ανώτερη σε σχέση με τα σλαβικά φύλα που κατοικούν στην ίδια περιοχή. Αντίθετα, οι Βούλγαροι -σε μια γνώριμη ελληνική στερεοτυπική κατασκευή- περιγράφονται ως τυραννικός και βάρβαρος λαός, ενώ σε κάθε ευκαιρία τονίζεται η πνευματική, ηθική και πολιτιστική ανωτερότητα του ελληνικού στοιχείου: είναι απόλυτα χαρακτηριστικό το ότι οι Βούλγαροι θεωρούνται πως ανήκουν στην κατώτατη πολιτισμική βαθμίδα. Γίνεται λοιπόν κατανοητό ότι οι στερεοτυπικές αναφορές στις βαλκανικές εθνότητες, όταν τα νεοελληνικά κείμενα εξετάζουν την περιοχή της Μακεδονίας, δεν ξεφεύγουν από το γενικό κλίμα, το οποίο αναλύθηκε στα προηγούμενα κεφάλαια της μελέτης. Ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί ότι σε ορισμένα από τα κείμενα που εξετάζονται εδώ, οι αρνητικές αναφορές στους βαλκανικούς λαούς είναι και περισσότερο έντονες, αλλά και συχνά, δριμύτερα επικριτικές. Πράγματι, η επίδραση του Μακεδονικού Ζητήματος στην απόκλιση της Ελλάδας από τις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες υπήρξε καταλυτική [639]. Είναι

[637] Ιωάννης Καλοστύπης, ό.π., σ. 115.
[638] Ό.π., σ. 118.
[639] Βασίλης Γούναρης, *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων- Από το Διαφωτισμό έως τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο,* ό.π., σ. 211.

χαρακτηριστική η άποψη που παραθέτει ο Καλοστύπης, σύμφωνα με την οποία η ύπαρξη του ελληνικού στοιχείου συνεπάγεται τον πολιτισμό, ενώ η εξάλειψή του ταυτίζεται με τη βαρβαρότητα, ιδέα που εντοπίζεται τακτικά ως λογοτεχνικός τόπος στη νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή. Παράλληλα, είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο Καλοστύπης αναφέρεται στην ελληνικότητα της Μακεδονίας με όρους που υπενθυμίζουν την ισχύ της συνθήκης αυτής τόσο κατά την αρχαιότητα, όσο και κατά την περίοδο του Βυζαντίου. Το σχήμα ενότητας του ελληνισμού, για το οποίο έχει γίνει αναλυτική αναφορά σε άλλο σημείο της μελέτης, ανιχνεύεται και στο υπό συζήτηση κείμενο:

"Όπου δρα και ζη ο ελληνισμός, συζή μετ' αυτού η πρόοδος, ο πολιτισμός, η ημέρωσις. Πάσα απώλεια του ελληνισμού εν Ανατολή είνε και απώλεια του πολιτισμού"[640].

"Η Μακεδονία υπό την μακράν δουλοσύνην των Ρωμαίων και των Τούρκων και εν τω μεταιχμίω ταύτης υπό τον φοβερόν κατακλυσμόν της επιδρομής βαρβαρωτάτων φύλων εδύνατο να θεωρηθή τελέως καταποντισθείσα και διαγραφείσα εσαεί από του χάρτου των ζώντων εθνών. Ενόμιζε τις ότι εκ του αρχαίου εκείνου πολιτισμού μόνον ερείπια και αναμνήσεις ιστορικάς εδύνατο ναπαντήση [...] Κατά τον βυζαντιακόν ελληνισμόν η Μακεδονία δια την οχυρότητα της θέσεως και την μεγαλοφροσύνην του λαού και την οικονομικήν αυτής δύναμιν υπήρξεν η κρατίστη και μαχιμωτάτη των επαρχιών αυτού"[641].

Το έργο του Καλοστύπη αποδεικνύεται εξαιρετικά σημαντικό εντός της νεοελληνικής κουλτούρας σχετικά με τις κυρίαρχες απόψεις εντός αυτής για το μακεδονικό χώρο. Ουσιαστικά, οι θέσεις που παραθέτει ο Καλοστύπης προσδιορίζουν, με μικρές ή μηδαμινές διαφοροποιήσεις, την ελληνική πολιτική ατζέντα, αλλά και την αντίστοιχη κοινωνικοπολιτική σκέψη σχετικά με τη Μακεδονία κατά τη διάρκεια των επόμενων δεκαετιών, ενώ η απήχηση της μελέτης γίνεται εμφανέστερη, λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι πρόκειται για μια από τις πρώτες σχετικές ελληνικές μελέτες, η οποία, επιπλέον, κατέστη ευρέως γνωστή. Ο συγγραφέας εστιάζει σε ποικίλα είδη επιχειρημάτων και λαμβάνοντας υπόψη όλες τις πλευρές του πολύπλοκου μακεδονικού προβλήματος επιχειρεί να αναδείξει το δίκαιο των ελληνικών απόψεων σε όλες τις ανωτέρω παραμέτρους. Οι κεντρικές θέσεις που υποστηρίζει ο Καλοστύπης συνοψίζονται στο κάτωθι απόσπασμα:

"Υπό οιανδήποτε έποψιν και αν εξετάση τις την Μακεδονίαν θα εύρη ταύτην ελληνικήν. Ελληνικήν κατά την φυλετικήν καταγωγήν · ελληνικήν κατά το ιστορικόν δίκαιον · ελληνικήν κατά τα εθνοκρατικά γεωγραφικά όρια · ελληνικήν κατά το θρήσκευμα ·

[640] Ιωάννης Καλοστύπης, ό.π., σ. 170.
[641] Ό.π., σ. 215.

ελληνικήν κατά την εκπαίδευσιν ˙ ελληνικήν κατά την φιλολογίαν, τα ήθη, τα έθιμα, τας θυσίας και τα μαρτύρια ˙ ελληνικήν κατά την ιδέαν και το φρόνημα του Μακεδονικού λαού[...]. Και, το εκπληκτικώτατον πάντων, την παρασκευαζόμενην αρπαγήν της Μακεδονίας, εικονίζουσιν ως εθνολογικήν δικαιοσύνην, δια μυρίων μυθευμάτων πειρώμενοι να πείσωσι τον πεπολιτισμένον κόσμον ότι η Μακεδονία είνε Βουλγαρική"[642].

Από τη δεκαετία του 1880, όταν ο Καλοστύπης εκδίδει την πραγματεία του, έως και τα μέσα της δεύτερης δεκαετίας του 19ου αιώνα, παρατηρείται μια έντονη εκδοτική κίνηση που αφορά την κυκλοφορία αρκετών περιηγητικών κειμένων -καθώς και άλλων λογοτεχνικών ειδών[643] ή και ιστορικών μελετών[644]- που εξετάζουν τη μακεδονική γη, με τα τεκμήρια αυτά να απηχούν την αυξανόμενη ένταση στην ευρύτερη περιοχή και παράλληλα να επιβεβαιώνουν το αδιάλειπτο ελληνικό ενδιαφέρον για τη Μακεδονία. Μόλις τέσσερα χρόνια πριν εκδοθεί η μελέτη του Καλοστύπη, δηλαδή το 1882, κυκλοφορεί σε πέντε τεύχη η -λιγότερο γνωστή- μελέτη του Ζώτου Μολοσσού για τη Μακεδονία, με τίτλο *Δρομολόγιον της Ελληνικής Χερσονήσου- Αρχαιολογικόν, Ιστορικόν, Γεωγραφικόν, στρατιωτικόν, στατιστικόν και εμπορικόν.* Στο δεύτερο τεύχος της σειράς, εκδοθέν το 1882, αναπαράγεται ανοιχτά η αναμφισβήτητη διαχρονικά θέση της νεοελληνικής κουλτούρας περί της ελληνικότητας της περιοχής. Ο Μολοσσός εικονοποιεί αρχικά τη Μακεδονία ως χωνευτήρι λαών, εθνοτήτων, θρησκειών και πολιτισμών.

Οι περιγραφόμενες εθνοτικές και θρησκευτικές επιμειξίες παρέχουν στον αναγνώστη μια πρώτης τάξεως ευκαιρία να αντιληφθεί τις συνθήκες γέννησης ενός προβλήματος, το οποίο γιγαντώθηκε λίγες δεκαετίες αργότερα, όταν τα βαλκανικά κράτη διεκδίκησαν τα προαναφερθέντα εδάφη και τους μειονοτικούς πληθυσμούς εντός αυτών, με τη Μακεδονία να μετατρέπεται σε έναν μόνιμο πεδίο συγκρούσεων,

[642] Ιωάννης Καλοστύπης, ό.π., σσ. 188-189.

[643] Σημ: Βλέπε για παράδειγμα το ποίημα του Παναγιώτη Συνοδινού *Η Μακεδονία- Ποίημα εις άσματα Πέντε,* Αθήνα, Τυπογραφείο Αττικού Μουσείου, 1885. Αν και το έργο δεν χαρακτηρίζεται από λογοτεχνική αρτιότητα, εντούτοις εμπεριέχει όλες τις κυρίαρχες θέσεις σχετικά με το Μακεδονικό Ζήτημα, οι οποίες δεσπόζουν στην ελληνική σκέψη έως και τη σύγχρονη εποχή. Ο Συνοδινός αναδεικνύει την ελληνικότητα του Μακεδονικού χώρου από την αρχαιότητα, με αναφορές στον Φίλιππο και στον Μέγα Αλέξανδρο. Εκλαμβάνει το σύγχρονο ελληνικό κράτος ως συνέχεια των αρχαίων Ελλήνων, και αποτιμά την παρουσία των Σέρβων, των Ρουμάνων και των Βουλγάρων στην περιοχή ως ένα "ιστορικό λάθος". Χαρακτηριστικά, η ρουμανική θεωρία περί βλαχικής επιρροής στην Μακεδονία εκλαμβάνεται ως ύβρις, ενώ ο ποιητής αδυνατεί να συνδέσει ιστορικά τα βαλκανικά έθνη με τη Μακεδονία, με την εξαίρεση της, εχθρικής πάντοτε, Βουλγαρίας. Στο εν λόγω ποίημα διαπιστώνεται ότι η βεβαιότητα με την οποία προβάλλεται η άποψη ότι η Ελλάδα αντιμετωπίζει ένα ευρύ φάσμα, ενωμένων ενάντιά της εχθρικών δυνάμεων, εντοπίζεται και σε πάμπολλα σύγχρονα κείμενα ˙ σε ορισμένα μάλιστα εξ' αυτών, σε βαθμό ψύχωσης.

[644] Αντώνιος Σπηλιωτόπουλος, *Η Μακεδονία και ο Ελληνισμός- Η δύναμις και τα δίκαια αυτού,* Αθήνα, Τυπογραφείο του Κράτους, 1904.

είτε διπλωματικών, είτε και στρατιωτικών. Πράγματι, ο διαχωρισμός των εθνοτήτων υπήρξε ιδιαίτερα δύσκολη υπόθεση στο μακεδονικό χώρο, ακόμη και με γνώμονα στοιχεία, όπως είναι η γλώσσα ή η θρησκεία, καθώς τόσο στην περιοχή αυτή -όσο και γενικότερα στα Βαλκάνια- αναιρείται η «ταύτιση γλώσσας και έθνους, καθιστώντας όλες τις προσπάθειες συνοριοποίησης μέσω της γλωσσολογίας αναξιόπιστες»[645].

Η δόμηση της εικόνας της Μακεδονίας από το Ζώτο Μολοσσό είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα ως προς την ανάλυσή της, καθώς εμπεριέχει διάφορες τεχνικές και αξιοποιούνται έννοιες, όπως η πολιτική, η ιστορία αλλά και η προπαγάνδα. Εξετάζοντας ιστορικά κυρίως στοιχεία, η εθνοκεντρική ματιά του Μολοσσού φιλοδοξεί να προσδώσει την έννοια της συνέχειας αναφορικά με την ελληνική παρουσία στη Μακεδονία, με απώτερο σκοπό την ανάδειξη των εθνικών δικαιωμάτων στην περιοχή. Ο συγγραφέας ολοκληρώνει την εικόνα της ελληνικής Μακεδονίας μέσω της προπαγάνδας, αναφέροντας ότι η παλαιότερα ένδοξη Μακεδονία μαραίνεται σήμερα ακριβώς λόγω του γεγονότος ότι πλέον δε βρίσκεται σε ελληνικά χέρια. Ολοκληρώνει έτσι μια στερεοτυπική απεικόνισή της ως κατεξοχήν ελληνικής περιοχής - απεικόνιση η οποία παγιώνεται στη νεοελληνική κουλτούρα μέσω της παρουσίας της σε πάμπολλα τεκμήριά της:

"Η πολυώνυμος και πολυένδοξος αυτή Ελληνίς Επαρχία [...] η πλούσια και λαμπρά αυτή χώρα, η γενήσασα τους διδασκάλους του πολιτισμού, Αριστοτέλην και Αλέξανδρον, μαραίνεται σήμερον από τους διέποντας αυτήν πνιγηρούς ανέμους της Αραβίας, παίγνιον των λαοπλάνων προσηλυτιστών των εθνών. [...] Η ενδοξοτάτη Μακεδονία όσω δυστυχεστέρα κατέστη επί Ρωμαίων, τοσούτω αθλιεστέρα είνε επί των Τούρκων, οίτινες εκ πολιτικής ανικανότητος και αδυναμίας, επέτρεψαν εν αυτή την παλαίστραν λαών ετερογενών, ετερογλώσσων και ετεροδόξων, και κατέστησαν την Ελληνίδα ταύτην Επαρχίαν το μήλον της έριδος όλων των γειτόνων αλλογενών Βουλγάρων, Σέρβων και Αυστριακών και των πόρρω ταύτης κατακτητών Ρωμούνων, Ρώσων, Γερμανών, και Ιταλών, οίτινες δια διαφόρων προπαγανδών αφειδώς δαπανουσών δια του προσηλυτισμού των ατυχών ραγιάδων ομογενών και ομαιμόνων αδελφών ημών, δυστυχώς δε Αλβανογλώσσων και Σλαβογλώσσων των πλείστων[...]"[646].

Το 1905 εκδίδονται οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις του δημοσιογράφου Ευστράτιου Ευστρατιάδη από την περιοδεία του στην Μακεδονία, οι οποίες δημοσιεύτηκαν

[645] Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, "Τα σλαβικά ιδιώματα στην Ελλάδα- Γλωσσολογικές προσεγγίσεις και πολιτικές αποκλίσεις" (σσ. 89-101), στο: Συλλογικό, *Ταυτότητες στη Μακεδονία,* Αθήνα, Παπαζήσης, 1997, σ.101.

[646] Ζώτος Μολοσσός, *Δρομολόγιον της Ελληνικής Χερσονήσου- Αρχαιολογικόν, Ιστορικόν, Γεωγραφικόν, στρατιωτικόν, στατιστικόν και εμπορικόν,* Τεύχος Β', Αθήνα, Τυπογραφείο Κ. Αντωνιάδου, 1882, σσ. 125-126.

αρχικά στην εφημερίδα *Σκριπ*. Η λογική πάνω στην οποία δομείται η αφήγηση δεν διαφέρει ιδιαίτερα από τις μελέτες που ήδη συζητήθηκαν: εστίαση στην ελληνικότητα της περιοχής από τα αρχαία χρόνια, πληροφορίες γεωγραφικού τύπου, αναφορά στον ελληνικό τρόπο ζωής και στη διατήρηση της ελληνικής γλώσσας στη Μακεδονία. Ο δημοσιογράφος επιχειρεί και κατορθώνει να φτάσει στο Μοναστήρι, την εστία του πολέμου, όπου περιγράφεται ένα κλίμα γενικής τρομοκρατίας. Ακόμα και ο ίδιος σε ένα σημείο της αφήγησής του -το οποίο παραπέμπει σε ρομαντικές αφηγήσεις, όπου ο πρωταγωνιστής διαπλέκεται με τα γεγονότα και βρίσκεται τυχαία αλλά και μάλλον αναπόφευκτα στην κινδυνώδη περιοχή- πετυχαίνει να παραπλανήσει ορισμένους Βουλγάρους στρατιωτικούς, καθώς παρουσιάζεται ως υποστηρικτής της βουλγαρικής Εξαρχίας, με σκοπό να αποσπάσει πληροφορίες σχετικά με τη λειτουργία και τα επικείμενα σχέδια του βουλγαρικού κομιτάτου[647]. Ο Ευστρατιάδης επιχειρεί να ενημερώσει το ελληνικό αναγνωστικό κοινό, αλλά και να τονώσει το εθνικό φρόνημα ˙ ο τρομερός -στα μάτια πολλών Ελλήνων- Βούλγαρος εχθρός δεν είναι στην πραγματικότητα παρά ένας θρασύδειλος, βάρβαρος τύπος ανθρώπου:

"Είπα ότι ο Βουλγαρικός αγών- εάν επιτρέπεται η χρήσις αυτής της ευγενούς λέξεως δια τας πράξεις των ληστών- είνε δειλός και μάταιος. Δεν θα αναφέρω ούτε τας δολοφονίας εκ των όπισθεν, ούτε τους προσηλυτισμούς υπό το ράσον, ούτε τας προδοσίας υπό φουστανέλλαν, ούτε τας χρηματικάς εκβιάσεις προς γυναίκας, ούτε τας ενεργείας δια γυναικών, όπου οι άνδρες φοβούνται να εμφανισθούν. [...] Τώρα θα ανασύρω μόνον εν χαρακτηριστικώτατον αυτής της αναδρίας επεισόδιον [...] Τέσσαρες σχισματικοί, περιήρχοντο τα καλδιρίμια και εξεδήλωναν μεγαλοφώνος τον ενθουσιασμόν των υπέρ της ενδόξου κραταιότητος των μαχαιροβγαλτών του κομιτάτου. Διαβαίνοντες από την θύραν ενός μικρού Ελληνικού μαγαζείου ύψωσαν περισσότερον την βάναυσον φωνήν των. Ο ορθόδοξος, ένα παιδί αμούστακο, προβάλλει έξω φρενών εις το κατώφλιον και απαντά εις την βουλγαρόφωνον προπέτειαν με την ελληνικοτέραν ύβριν. [...] Εν αμερικάνικον ρεβόλβερ προβάλλει από το ζωνάρι του κομιτάτου [...] Αλλά πριν ακόμα το όπλον διευθυνθή κατά του ελληνικού στήθους, ο μικρός γενναίος έχει ορμήσει και συλλάβει οπισθάγκωνα τον ρυπαρόν. Εν τω μεταξύ οι τρεις άλλοι σύντροφοί του είχαν εξαφανισθή με όλας των τας πανοπλίας. Ο αιχμάλωτος κατώρθωσε να ξεφύγη [...] δεν εσκέφθη να χρησιμοποιήση προς άμυνάν του άλλο από τα πόδια του"[648].

Στις πρώτες δεκαετίες, έπειτα από το γύρισμα του αιώνα και καθώς ο Μακεδονικός Αγώνας αποτελεί αέναη πηγή έμπνευσης για την ελληνική λογοτεχνική παραγωγή,

[647] Σημ: Βλέπε σχετικά τις σελίδες 150 έως 153 από το έργο του Ευστρατιάδη, *Μακεδονία- η πρώτη περιοδεία Έλληνος δημοσιογράφου*, όπου ο δημοσιογράφος προσποιείται έναν φιλοβούλγαρο Κωνσταντινοπολίτη έμπορο, αγνοώντας τον κίνδυνο να γίνει αντιληπτός και προσπαθεί μέσω της συνομιλίας αυτής, παρά την έντονη εσωτερική ταραχή του, να αποσπάσει σημαντικές πληροφορίες για τα σχέδια των Βουλγάρων.

[648] Ευστράτιος Ευστρατιάδης, *Μακεδονία- η πρώτη περιοδεία Έλληνος δημοσιογράφου,* Αθήνα, [χ.ο.], 1905, σσ. θ'- ι'.

εκδίδονται διαρκώς απομνημονεύματα ή ταξιδιωτικές εντυπώσεις από το μακεδονικό χώρο [649] , που διατηρούν ως δομικό στόχο τους πάντοτε την ανάδειξη της ελληνικότητας της Μακεδονίας. Ωστόσο, κατά την εποχή των Βαλκανικών Πολέμων και του απόηχου αυτών, στον ελληνικό λόγο για τα Βαλκάνια και τη Μακεδονία δεσπόζουν οι μορφές των Ίωνος Δραγούμη, Π.Σ. Δέλτα και Κωστή Παλαμά. Θεωρώ, πως παρά το γεγονός ότι οι δύο τελευταίοι αφιέρωσαν σημαντικό τμήμα του έργου τους για τη Μακεδονία, οι κύριες σχετικές θέσεις τους καλύπτονται από την συζήτηση που πραγματοποιήθηκε για τα έργα τους στο πρώτο μέρος. Επέλεξα να συζητήσω το έργο τους εκεί και όχι στο κεφάλαιο αυτό, καθώς πιστεύω ότι οι εικόνες που οι συγκεκριμένοι συγγραφείς παρέχουν για τα Βαλκάνια και τους λαούς τους, είναι ενδεικτικές της νεοελληνικής λογοτεχνικής παραγωγής, όχι μόνον για την περιοχή της Μακεδονίας, αλλά και για την περιοχή των Βαλκανίων εν γένει, κατά το αντίστοιχο χρονικό διάστημα. Φυσικά, και το έργο του Δραγούμη είναι ενδεικτικό της ελληνικής στάσης για το βαλκανικό χώρο ˙ ωστόσο, όπως επιχειρώ να αναδείξω στο παρόν κεφάλαιο, ο Δραγούμης υπεισέρχεται σε εκτενέστερες λεπτομέρειες σχετικά με το μακεδονικό πρόβλημα, συγκριτικά με τους άλλους δύο συγγραφείς για τους οποίους γίνεται λόγος εδώ.

Είναι λοιπόν γεγονός ότι ο Παλαμάς ασχολήθηκε επισταμένως στο έργο του με το μακεδονικό χώρο. Ο εθνικός ποιητής έβλεπε τη Μακεδονία ως τον πρώτο σταθμό για την ελληνική εθνική ολοκλήρωση, που αντιστοιχούσε στην πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας[650]. Όπως ήδη αναφέρθηκε, στη θεματολογία της ποιητικής του συμπεριλαμβάνονται εικόνες από την Μακεδονία κατά την εποχή του Βυζαντίου και τις διαμάχες Ελλήνων και Βουλγάρων για τα μακεδονικά εδάφη. Παράλληλα, ο Μακεδονικός Αγώνας εμπνέει εκ νέου τον ποιητή και ορισμένες ποιητικές του δημιουργίες αναφέρονται ανοιχτά σε εκείνον[651]˙ ανάμεσα βέβαια στα πρώτα χρόνια

[649] Σημ: Βλέπε για παράδειγμα Μαρία Χατζηκάλου, *Εντυπώσεις εκ της Ιεράς Μακεδονίας και Θράκης,* Τυπογραφείο Πανελληνίου Κράτους, 1909. Βλέπε ακόμα Μελπομένη Αυγερινού, *Μακεδονικά Απομνημονεύματα- Γραφέντα επί τη βάσει λεπτομερούς μελέτης και προσωπικής πείρας των Μακεδονικών πραγμάτων (1898-1912),* Αθήνα, Τυπογραφείο Το Κράτος, 1914. Βλέπε επίσης Γεώργιος Χατζηκυριακού, *Σκέψεις και εντυπώσεις εκ περιοδείας ανά την Μακεδονίαν (1905-1906),* Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1962.

[650] Γιάννης Νοτάρης, *Η Μακεδονία στην ποίησι του Παλαμά,* Αθήνα, [χ.ο.], 1953, σ. 8.

[651] Σημ: Βλέπε για παράδειγμα τα ποιήματα της Συλλογής *Η πολιτεία και η μοναξιά,* με τίτλο *Παύλος Μελάς* και *Στον καπετάνιο που σκοτώθηκ' εκεί πέρα,* που αναφέρονται αντίστοιχα σε δύο εξέχουσες μορφές του ελληνικού αγώνα στο μακεδονικό χώρο. Το πρώτο στον Παύλο Μελά και το δεύτερο στον ανθυπολοχαγό Αγαπηνό, ευρύτερα γνωστός ως "Καπετάν Άγρας", μέσω των μυθιστορημάτων της Π.Σ. Δέλτα.

του 20ου αιώνα και μέχρι την περίοδο 1912-1913, όπου οι Βαλκανικοί λαοί συμμάχησαν, γίνεται αντιληπτή μια ευκρινής μεταστροφή στο έργο[652] του Παλαμά, η οποία συζητήθηκε εκτενώς στο πρώτο μέρος της μελέτης. Αντίστοιχα, σημαντικό τμήμα του έργου της Δέλτα είναι επίσης αφιερωμένο στην Μακεδονία: όπως ήδη συζητήθηκε, δύο από τα πλέον γνωστά της μυθιστορήματα, με τίτλο *Για την πατρίδα* και *Τον καιρό του Βουλγαροκτόνου* διαδραματίζονται στην εποχή του Βυζαντίου, ενώ τα μυθιστορήματα *Ο Μάγκας* και *Στα μυστικά του βάλτου* αναφέρονται στο σύγχρονο Μακεδονικό Αγώνα. Η Δέλτα έχει υπόψη της το έντονο ενδιαφέρον των Παλαμά και Δραγούμη σχετικά με τη Μακεδονία, ενώ φαίνεται πως μελέτησε εις βάθος[653] τη βυζαντινή ιστορία του Gustave Schlumberger[654]. Σε κάθε περίπτωση, καθώς τα μυθιστορήματά της γνώρισαν εξαιρετική επιτυχία για τα ελληνικά δεδομένα, δεν είναι άστοχη η άποψη του Λαούρδα, σύμφωνα με την οποία το έργο της Δέλτα κατάφερε να στρέψει το ενδιαφέρον του ελληνικού έθνους από την αντιδικία του με τους Τούρκους, στην αντιδικία με τους Βουλγάρους[655]. Όπως δε επισημάνθηκε και στο πρώτο μέρος, τα μυθιστορήματα της Δέλτα διαμόρφωσαν σε μεγάλο βαθμό τις στερεοτυπικές εικόνες των Ελλήνων για το Βούλγαρο Άλλο στο νεοελληνικό φαντασιακό. Επιπλέον, το μυθιστορηματικό έργο της Δέλτα παρείχε στο ελληνικό λογοτεχνικό κοινό μια "λογοτεχνική εκλαΐκευση", τόσο του Μακεδονικού Αγώνα, όσο και της Βυζαντινής Ιστορίας[656].

Από την άλλη πλευρά, το Μακεδονικό Ζήτημα υπήρξε το κατεξοχήν ελληνικό, εθνικό πρόβλημα για τον Ίωνα Δραγούμη. Ο Δραγούμης αφιέρωσε ουσιαστικά τη ζωή του στον αγώνα για την Μακεδονία[657], επιχειρώντας να ενημερώσει και να παρακινήσει προς δράση τόσο την ελληνική κυβέρνηση, όσο και την ελληνική κοινή γνώμη. Καθώς οι απόψεις του σχετικά με το "Ανατολικό κράτος"

[652] Σημ: Για τις αναφορές του Παλαμά στη Μακεδονία βλέπε επίσης Θανάσης Μουσόπουλος, "Ο Κωστής Παλαμάς για τη Μακεδονία και τη Θράκη", *Θρακική Επετηρίδα,* 9 (1992-1994) 281-311.

[653] Σημ: Η αλληλογραφία της Δέλτα αποδεικνύει ότι, εκτός του Schlumberger, συνομίλησε και με άλλους βυζαντινολόγους ώστε να λάβει τις απαραίτητες πληροφορίες σχετικά με το ιστορικό πλαίσιο των μυθιστορημάτων της. Για το ζήτημα, βλέπε και Μαριάννα Σπανάκη, *Βυζάντιο και Μακεδονία στο έργο της Π.Σ. Δέλτα,* Αθήνα, Ερμής, 2004, σ. 73 κ.εξ.

[654] Βασίλης Λαούρδας, *Η Πηνελόπη Δέλτα και η Μακεδονία,* Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών- Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1958, σσ. 15-16.

[655] Ό.π., σ. 29.

[656] Μαριάννα Σπανάκη, ό.π., σσ. 7-9. Για το θέμα βλέπε επίσης Μαρία Μάντακα- Τριφύλλη, "Η Π.Σ. Δέλτα και το Βυζάντιο", *Νέα Εστία,* 1562 (1992) 1015-1020.

[657] Σημ: Για ανέκδοτες αναφορές του Ίωνος Δραγούμη σχετικά με το Μακεδονικό Ζήτημα, βλέπε Ιωάννης Κολιόπουλος, "Η Μακεδονία του Ίωνος Δραγούμη: σκέψεις από το προσωπικό του ημερολόγιο" (σσ. 153-160), στο: Συλλογικό, *Ο Μακεδονικός Αγώνας- Συμπόσιο,* Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1987.

και το σχήμα ενότητας, όπως φυσικά και οι πλέον χαρακτηριστικές εικονοποιήσεις των βαλκανικών εθνών στα έργα του, συζητήθηκαν σε προηγούμενο τμήμα της μελέτης, στο σημείο αυτό η προσοχή στρέφεται σε συγκεκριμένες επιμέρους λεπτομέρειες σχετικά με το Μακεδονικό Ζήτημα. Στο πολιτικό του μυθιστόρημα με τίτλο *Μαρτύρων και ηρώων αίμα,* ο Δραγούμης καταθέτει μια από τις σπάνιες ελληνικές λογοτεχνικές εικονοποιήσεις της εξέγερσης, που είναι γνωστή ως "η επανάσταση του Ίλιντεν". Εκτός του ενδιαφέροντος που προσδίδει στο κείμενο η καταγραφή των ιδεολογικοπολιτικών θέσεων του Δραγούμη, αλλά και των θέσεων που κυριαρχούν στη σύγχρονη ελληνική σκέψη, το μυθιστόρημα κατέχει επίσης εξέχουσα γραμματολογική σημασία, καθώς αφορά χρονικά μια από τις πρώτες -και σίγουρα μια από τις σημαντικότερες- λογοτεχνικές αποτυπώσεις του Μακεδονικού Αγώνα στην ελληνική λογοτεχνική παραγωγή. Οι αναφορές του στην δολιότητα και στη βαρβαρότητα που χαρακτηρίζει το βουλγαρικό έθνος επισημάνθηκαν ήδη στο πρώτο μέρος, όπως επίσης και το καλά ενορχηστρωμένο, όπως περιγράφεται, βουλγαρικό σχέδιο για την υφαρπαγή της Μακεδονίας.

Ο Δραγούμης, αν και επιβεβαιώνει το γεγονός ότι η εθνική και εθνοτική μείξη δεσπόζει στην περιοχή της Μακεδονίας, εντούτοις θεωρεί την επανάσταση του Ίλιντεν ως υποκινούμενη από τη βουλγαρική πολιτική, ως μέρος του γενικότερου βουλγαρικού σχεδίου για την τελική προσάρτηση της Μακεδονίας στο βουλγαρικό κράτος. Επιπλέον, ο Δραγούμης αναφέρεται ανοιχτά στην πεποίθησή του ότι δεν υφίσταται μακεδονική εθνότητα στην περιοχή της Μακεδονίας, εμμένοντας στην ελληνική εθνική συνείδηση του μεγαλύτερου μέρους των κατοίκων της περιοχής:

"Λοιπόν τα συστήματα αυτά και τους κανονισμούς εννοούν να τους καθίσουν στα χωριά μας για να αναγκάσουν τους δικούς μας να μπουν στο χορό, σιγά- σιγά να ξεχάσουν πως είναι Έλληνες, να υπακούσουν θέλοντας και μη σ' εκείνους που τους ορίζουν και στο τέλος να λέγωνται Βούλγαροι. Πρώτα- πρώτα, καθώς σου έλεγα, ούτε λέξη προφέρνουν για τη Βουλγαρία, τους λένε μόνο να δώσουν και αυτοί χρήματα και να πάρουν όπλα να πολεμήσουν όλοι μαζί για την ελευθερία. Δεν τους λεν να γίνη η Μακεδονία βουλγαρική, παρά φωνάζουν η Μακεδονία στους Μακεδόνες. Και αργότερα, αφού τους συνηθίσουν λίγο, καμμιά μέρα τους ρωτούν απ' έξω απ' έξω ˙

'Γιατί δεν παίρνετε Βούλγαρο παπά ή γιατί δε διαβάζετε βουλγαρικά στις εκκλησιές σας, ή γιατί δε μαθαίνεται τα παιδιά σας βουλγαρικά. Όλοι μια γενιά είμαστε'.

Αν μερικοί από τους χωριανούς νοιώσουν, κανένας προεστός ή δάσκαλος ή παπάς, πως οι Βούλγαροι μ' αυτά τους τα λόγια θέλουν να ξεγελάσουν το χωριό [...] άμα

ξαναγυρίσει στο χωριό η συμμορία, σκοτώνει τον παπά αυτόν ή το δάσκαλο ή τον προεστό αφού τον βασανίσει"[658].

Ο Δραγούμης πίστευε ακράδαντα πως οι κάτοικοι της Μακεδονίας είχαν ελληνική συνείδηση. Το έργο του αποτελεί μια διαρκή, ανοιχτή μομφή προς την ελληνική κυβέρνηση[659], καθώς θεωρούσε πως η κωλυσιεργία των ελληνικών επίσημων αρχών, θα είχε ως αποτέλεσμα την ουσιαστική παράδοση της περιοχής στην Βουλγαρία. Στο *Μαρτύρων και ηρώων αίμα,* προβάλλει στη διήγησή του τη θέση ότι οι κάτοικοι των χωριών της Μακεδονίας προτιμούν την ελληνική πλευρά και μένουν πιστοί σε εκείνη, παρά τις συνεχείς, οργανωμένες προσπάθειες βίαιης ένταξης των πληθυσμών αυτών στο βουλγαρικό κράτος, εκ μέρους της βουλγαρικής κυβέρνησης[660]. Στο εν λόγω ιστορικό μυθιστόρημα εξετάζονται επιπλέον συγκεκριμένες πτυχές του μακεδονικού ζητήματος, όπως είναι η εθνικότητα, το γλωσσικό πρόβλημα, οι παρεμβάσεις της Ευρώπης αλλά και ο ρόλος της Τουρκίας, με τον Δραγούμη να επισημαίνει και να εμμένει στις διαφορές μεταξύ του ελληνικού και του βουλγαρικού τύπου ανθρώπου:

"Άμα όμως οι Βούλγαροι μπήκαν στο Κρούσοβο, ο Αλέξης αγανάκτησε και αναθεμάτισε κείνους που διευθύνουν τάχα το έθνος · δεν είχε πια τίποτε να κάμη · έστειλε μόνο ένα απελπισμένο και λυσσασμένο άρθρο σε μιαν ελληνική εφημερίδα που δεν το δημοσίεψε επειδή ήταν υπερβολικό. [...] Λίγες μέρες έπειτα το Κρούσοβο έγινε στάχτη [...] Τότε ξύπνησαν οι Έλληνες και συνταράχθηκε ο Ελληνισμός όλος"[661].

"Πού Βούλγαρος! Στα εξήντα τέσσερα οι Βούλγαροι θέλουν να βιάσουν τους δικούς μας να λεν το δε de, κ' ένας δικός μας τους είπε, μεις δεν μπορούμε να χοντραίνουμε τη γλώσσα μας"[662].

Ο αντι- σλαβισμός του Δραγούμη είναι ένα στοιχείο που ανιχνεύεται και στην υπόλοιπη εργογραφία του[663].Το μεγάλο παράπονό του, εκτός των κυβερνητικών κωλυσιεργιών -οι οποίες περιγράφονται ως μια συνεχής αδράνεια μεταξύ αδιαφορίας και φόβου- υπήρξε ότι οι σύγχρονοι με εκείνον απλοί Έλληνες πολίτες, αδιαφορούσαν για την τύχη της Μακεδονίας, σα να έχει σβήσει η φλόγα της αγάπης

[658] Ίων Δραγούμης, *Μαρτύρων και Ηρώων αίμα,* ό.π., σσ. 26-27.

[659] Σημ: Οι μομφές του Δραγούμη για την αδράνεια της ελληνικής κυβέρνησης και των Ελλήνων πολιτών, τόσο στο Μακεδονικό Ζήτημα, όσο και γενικότερα στα εθνικά θέματα διατρέχουν σχεδόν το σύνολο του έργο του. Αντίστοιχου τύπου κατηγορίες διατυπώνονται τόσο στο μυθιστόρημα *Το Μονοπάτι,* όσο και στο έργο του *Όσοι ζωντανοί,* το οποίο επί της ουσίας εμπεριέχει το πολιτικό πρόγραμμα του Δραγούμη σχετικά με το Ανατολικό Ζήτημα εν γένει.

[660] Ό.π., σ.52.

[661] Ίων Δραγούμης, *Μαρτύρων και ηρώων αίμα,* ό.π., σ. 88.

[662] Ό.π., σ. 110.

[663]Σημ: Βλέπε για παράδειγμα το βιβλίο *Ο ελληνισμός μου και οι Έλληνες,* ό.π.. Βλέπε επίσης το μυθιστόρημα *Το μονοπάτι,* όπου η ελληνική πατρίδα παρουσιάζεται προσωποποιημένη, να αναφέρει ότι "μισεί τους Σλάβους": Ίων Δραγούμης, *Το Μονοπάτι,* Αθήνα, Νέα Θέσις, 1992, σ. 53.

τους για την πατρίδα και το ενδιαφέρον τους για τα εθνικά θέματα. Έτσι, στο μυθιστόρημά του *Όσοι ζωντανοί,* ούτε λίγο ούτε πολύ, οι ελληνικός λαός της περιόδου περιγράφεται ως "ανάξιος", "βολεμένος", ενώ χαρακτηρίζεται επιπλέον ως "φυτό", "εκφυλισμένος" και "παραμορφωμένος"[664]. Η δεσπόζουσα στα νεοελληνικά γράμματα μορφή του Δραγούμη, η θεωρία του για το έθνος και φυσικά η εθνοκεντρική γραφή του, αποτέλεσαν ορόσημο για τη νεοελληνική θεώρηση του Μακεδονικού Ζητήματος. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι θέσεις που ενσωματώνονται στην αφήγησή του, συχνά επαναχρησιμοποιούνται ακόμα και σήμερα, αποδεικνύοντας την επίδραση και την απήχηση του εθνικού λόγου που διατύπωσε ο Δραγούμης για τη Μακεδονία.

Ο Γεώργιος Μόδης από την πλευρά του αφιέρωσε το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος του συγγραφικού του έργου στην περιοχή της Μακεδονίας, απασχολούμενος κυρίως με τα είδη της ιστοριογραφίας[665] και του διηγήματος. Λόγω της θεματολογίας του έργου του, αλλά και της έντονης πολιτικής δράσης που ανέπτυξε στην περιοχή της Μακεδονίας, χαρακτηρίστηκε ως "μακεδονολάτρης ιστορικός", του οποίου ωστόσο τα διηγήματα δεν μελετήθηκαν εις βάθος από την κριτική[666].Ο Μόδης υπήρξε πολυγραφότατος · τα διηγήματά του καλύπτουν ένα εκτενές χρονικό διάστημα, άνω των πενήντα ετών, καθώς εκδίδει την πρώτη του συλλογή διηγημάτων κατά το 1920 και την τελευταία μισό αιώνα περίπου αργότερα, στα 1975. Η μακεδονική ύπαιθρος αποτελεί τον κύριο -αν όχι τον μοναδικό- χώρο ένταξης της αφήγησης του Μόδη, το σύνολο του έργου του οποίου παρέχει ένα ακριβές και εξαιρετικά λεπτομερειακό ιστορικό διάγραμμα των έντονων συγκρούσεων μεταξύ των βαλκανικών εθνοτήτων για τη Μακεδονία: είναι μάλλον εμφανές ότι ως κύρια χαρακτηριστικά της διηγηματογραφίας του θα πρέπει να θεωρούνται η

[664] Ίων Δραγούμης, *Όσοι ζωντανοί,* Αθήνα, Δωδώνη, [χ.χ.], σ.2 και σ.75.

[665] Σημ: Βλέπε σχετικά Γεώργιος Μόδης, *Ο Μακεδονικός Αγών και η νεώτερη Μακεδονική Ιστορία,* Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1967. Βλέπε ακόμα το ιστορικό, γραμμένο σε διηγηματική μορφή, έργο του ιδίου, με τίτλο *Χωριά- φρούρια της Μακεδονίας- Μακεδονικές Ιστορίες,* το οποίο εκδόθηκε στην Αθήνα από τις εκδόσεις Πάπυρος και στο οποίο εξετάζεται η συμβολή των χωριών της Δυτικής, Κεντρικής και Ανατολικής Μακεδονίας στον Μακεδονικό Αγώνα, με ένα ύφος που παραπέμπει σε διήγημα. Πρέπει βέβαια να επισημανθεί ότι στη νεοελληνική ιστοριογραφία υπάρχουν αρκετές μελέτες που κινούνται στο ίδιο πλαίσιο σκέψης με την ιστορία του Μόδη. Βλέπε για παράδειγμα Κώστας Στολίγκας, *Επιδρομείς...,* Αθήνα, [χ.ο.], 1961.

[666] Σημ: Βλέπε σχετικά Γιώργος Αργυριάδης, *Γεώργιος Μόδης- Ο αφηγητής του Μακεδονικού Αγώνα: Μακεδονικές Ιστορίες,* Θεσσαλονίκη, χ.ο., 1991, σσ. 17-21. Για ορισμένες κριτικές στο έργο του Μόδη βλέπε επίσης Βασίλης Λαούρδας, "Οι μακεδονικές ιστορίες του Μόδη", *Νέα Εστία,* 72 (1962) 1852-1853. Βλέπε ακόμη Κων. Βαβούσκος, *Γ. Μόδης- Ο διηγηματογράφος του Μακεδονικού Αγώνος,* Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1972.

ελληνοκεντρική γραφή, ο έντονος ιστορικισμός και η μάλλον περιορισμένη πρωτοτυπία των διηγήσεών του. Ο πλούτος των παρεχόμενων ηθογραφικών στοιχείων, η εικονοποίηση μιας μακεδονικής Βαβέλ, οι αναφορές στις βαλκάνιες εθνότητες και στην οθωμανική διοίκηση, η επιμονή στα προσωπικά δράματα των ανθρώπων και οι διαμάχες μεταξύ εξαρχικών και πατριαρχικών, συνθέτουν την κύρια θεματολογία του διηγημάτων του.

Η αφήγηση του Μόδη αποκαλύπτει τους λόγους εκείνους για τους οποίους η ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας υπήρξε και παρέμεινε μήλον της έριδος για τα βαλκανικά έθνη και ταυτόχρονα το επίκεντρο των συγκρούσεών τους. Οι συνεχείς δολοπλοκίες, η ακαθόριστη εθνική ταυτότητα των κατοίκων, ο ρόλος της θρησκείας, οι εθνοτικές, μειονοτικού τύπου ομάδες που διεκδικήθηκαν με δριμείς τρόπους από τα βαλκανικά έθνη, το status quo της οθωμανικής διοίκησης, η συνταύτιση της εθνικής ταυτότητας με τη γλώσσα ή το θρήσκευμα, οι σκληρές και βάρβαρες συγκρούσεις που συγκλόνισαν τη βαλκανική και ευρωπαϊκή κοινή γνώμη και τέλος, η προσπάθεια συγκρότησης μιας σλαβομακεδονικής ταυτότητας και ο ρόλος του ΚΚΕ, αποτυπώνονται γλαφυρά στο έργο του Μόδη. Ορισμένα από τα ανωτέρω θέματα έχουν συνεχή παρουσία καθ' όλη την έκταση της διηγηματογραφίας του, ενώ άλλα εμφανίζονται σπανιότερα.

Το διήγημα *Η πεταλούδα,* το οποίο ανήκει στην εκδοθείσα κατά το 1937 συλλογή διηγημάτων του Μόδη με τίτλο *Η πεταλούδα-Μακεδονικές ιστορίες,* αφορά την ιστορία της Μάγδας, μιας γυναίκας χωρίς σαφώς διαμορφωμένη εθνική συνείδηση, η οποία, όταν ο αρραβωνιαστικός της Μήτσος κατατάσσεται στο ελληνομακεδονικό κομιτάτο, αναπτύσσει σταδιακά έντονη πατριωτική δράση. Η αφήγηση ακολουθεί την αντιθετική πορεία των δύο ηρώων που προαναφέρθηκαν, με τη Μάγδα να μεταμορφώνεται σε "πεταλούδα", ενόσω εντάσσεται στις υπηρεσίες των ελληνικών συμφερόντων και τον αρραβωνιαστικό της να εξελίσσεται σε προδότη, κατατασσόμενος μάλιστα ως αστυνομικός της οθωμανικής διοίκησης. Το διήγημα ολοκληρώνεται με την δηλητηρίαση του Μήτσου από την ίδια την αρραβωνιαστικιά του. Απλό στο σύλληψη, το κείμενο αποκτά ενδιαφέρον ελέω της περιγραφή του φαινομένου της εύκολης αλλαγής στρατοπέδων βάσει του προσωπικού οφέλους, κυρίως όμως για τη σκιαγράφηση κατοίκων του μακεδονικού χώρου, οι οποίοι δεν διακρίνονταν από κάποια καθορισμένη εθνική συνείδηση:

"Η Μάγδα έκανε μια χειρονομία έσχατης περιφρονήσεως.

-Έως τώρα, είπε, μονάχα οι Βούλγαροι ξέρουν να σκοτώνουν. Σεις θα σκοτώσετε μύγες...

-Θα ιδής, θα ιδής. Δεν είναι έτσι. Εμείς είμαστε καλλίτεροι. Έχουμε και μερικούς που τους είχαν πριν ξεγελάσει οι Βούλγαροι. Είναι, ξέρεις, άπιστοι και κατεργαρέοι. Με τις πλάτες τους έκαμναν τον παλληκαρά.

-Και τι μας νοιάζει εμάς για τους Έλληνες, τους Βούλγαρους και τα κομιτάτα τους; Δεν πάει να σκοτώνονται; Ποιος μας κοιτάζει εμάς; Κοίταξε, καημένε, την δουλειά σου"[667].

Οι μνείες στις αλλαγές εθνικής συνείδησης μεταξύ Ελλήνων, Βουλγάρων, Αλβανών και Οθωμανών είναι συχνές στα διηγήματα του Μόδη, όπως επίσης και οι αναφορές σε ανθρώπους με ακαθόριστη εθνική ταυτότητα. Πρέπει επιπλέον να επισημανθεί ότι ο Μόδης κάνει επίσης συχνά λόγο στα διηγήματά του για την ύπαρξη σλαβόφωνων Ελλήνων, που συχνά χαρακτηρίζονται μάλιστα από έντονη πατριωτική δράση[668]. Παράλληλα, οι προσεγγίσεις της οθωμανικής διοίκησης στον βαλκανικό χώρο αποδεικνύονται εξαιρετικά ενδιαφέρουσες. Κοντά σε αυτά, ο Μόδης έγραψε και αρκετά διηγήματα που στην ουσία αποτελούν προσωπικές ενθυμήσεις, μαρτυρίες από τη συμμετοχή του στον Μακεδονικό Αγώνα[669], όπως και αφιερωματικά διηγήματα σε εξέχουσες μορφές της ελληνικής πολεμικής δράσης στην Μακεδονία[670].

Σχετικά με τις βαλκανικές εθνότητες στο έργο του Μόδη, όπως ήδη επισημάνθηκε, εντοπίζονται αναφορές σε Έλληνες, Τούρκους, Βουλγάρους, Σέρβους[671], Ρουμάνους[672], Αλβανούς[673] και σε κατοίκους με απροσδιόριστη ή

[667] Γεώργιος Μόδης, *Η πεταλούδα- Μακεδονικές ιστορίες,* Αθήνα, Πάπυρος, [χ.χ], σ. 8.

[668] Σημ: Βλέπε για παράδειγμα το διήγημα "Ταρατόρι το δροσιστικό", στο: Γεώργιος Μόδης, *Πενήντα θρεφτάρια- Μακεδονικές Ιστορίες,* Αθήνα, Πάπυρος, 1972. Η ιστορία αφορά μια σλαβόφωνη Ελληνίδα ηλικιωμένη, η οποία με τη συμβολή της οκτάχρονης εγγονής της, καταφέρνει να δηλητηριάσει και να σκοτώσει πέντε μέλη της αστυνομίας της περιοχής, χωρίς μάλιστα να την υποψιαστεί κανείς. Βλέπε ακόμα το διήγημα "Για το χατίρι της γριάς", στην εκδοθείσα το 1963 συλλογή διηγημάτων *Μαργαρίτα- Μακεδονικές Ιστορίες*. Βλέπε επίσης, τις αναφορές για τα "ελληνικότατα", αλλά σλαβόφωνα χωριά στο διήγημα "Υποσχέσεις ανεκπλήρωτες", που βρίσκεται στη συλλογή διηγημάτων *Υποσχέσεις ανεκπλήρωτες- Μακεδονικές ιστορίες,* η οποία εκδόθηκε επίσης το 1963.

[669] Σημ: Βλέπε για παράδειγμα το σύντομο αυτοβιογραφικό διήγημα "Γιώργη- Χρήστο", που βρίσκεται στη συλλογή διηγημάτων *Πενήντα θρεφτάρια- Μακεδονικές ιστορίες,* ή το διήγημα "Τα δύο βιλαέτια", στο οποίο περιγράφονται προσωπικές ενθυμήσεις από το Μακεδονικό Αγώνα και εμπεριέχεται στη συλλογή διηγημάτων *Ο δραπέτης- Μακεδονικές ιστορίες.*

[670] Σημ: Τα διηγήματα που συγγράφει ο Μόδης σχετικά με τη ζωή, τις συγκρούσεις και τη δράση γνωστών -ή λιγότερο γνωστών- Ελλήνων οπλαρχηγών Μακεδονομάχων είναι πολλά στον αριθμό, βρίσκονται σε διάφορες συλλογές διηγημάτων του συγγραφέα και δεν χαρακτηρίζονται από κάποια ιδιαίτερη λογοτεχνική αξία. Βλέπε για παράδειγμα το διήγημα "Τελευταία και μοιραία σύγκρουση", στη συλλογή διηγημάτων *Ο δραπέτης- Μακεδονικές ιστορίες,* όπου περιγράφεται ο θάνατος του Παύλου Μελά.

[671] Σημ: Βλέπε το διήγημα "Διπλωματία με πιστολιές", στη συλλογή διηγημάτων *Πενήντα θρεφτάρια- Μακεδονικές ιστορίες,* όπου περιγράφεται η ύπαρξη του σερβικού στοιχείου στην Μακεδονία, παρά το

ακαθόριστη εθνική συνείδηση. Παράλληλα, πολλά διηγήματα εξετάζουν τις διάφορες επιμέρους εθνοτικές ομάδες, αλλά οι περισσότερες αναφορές του Μόδη, μάλλον αναπόφευκτα, αφορούν τους Βουλγάρους και τους Τούρκους. Όπως αποδείχθηκε ήδη στο πρώτο μέρος της μελέτης, οι Βούλγαροι συχνά θεωρούνται ως "κατεξοχήν εχθρός" της Ελλάδας και η απεικόνισή τους στο έργο του Μόδη -με την εξαίρεση ίσως ορισμένων διηγημάτων-δεν παρεκκλίνει ιδιαίτερα[674] από το γενικό κανόνα της περιόδου στην οποία εντάσσεται, αλλά και εξετάζεται στο κυρίως έργο του. Οι σκληρές συγκρούσεις του Μακεδονικού Αγώνα, αλλά και η βουλγαρική κατοχή εδαφών της ελληνικής Μακεδονίας κατά την περίοδο 1941-1944[675], αναντίρρητα διαμόρφωσαν ένα αρνητικό στερεοτυπικό φάσμα απεικονίσεων του Βούλγαρου Άλλου στη νεοελληνική κουλτούρα, το οποίο ήρθε να προστεθεί στην ήδη υπάρχουσα, αντίστοιχης φύσεως, παράδοση. Ο Μόδης συγκρίνοντας τους Έλληνες με τους Βουλγάρους αποδίδει στους πρώτους ηθικό και πνευματικό πλεονέκτημα[676], ενώ οι δεύτεροι, σε ένα γνώριμο, επαναλαμβανόμενο νεοελληνικό λογοτεχνικό μοτίβο, παρουσιάζονται να διαπράττουν ωμότητες[677], χαρακτηρίζονται ως τρομοκράτες,

γεγονός ότι η "σέρβικη προπαγάνδα" αποκαλύπτεται ότι είναι στην πραγματικότητα βουλγαρικές δολοπλοκίες.

[672] Σημ: Βλέπε το διήγημα "Οι δύο δρόμοι" στη συλλογή διηγημάτων *Πενήντα θρεφτάρια- Μακεδονικές ιστορίες,* όπου συζητείται το θέμα της ρουμανικής προπαγάνδας στον ευρύτερο χώρο της Μακεδονίας.

[673]Σημ: Οι αναφορές του Μόδη σε Αλβανούς χαρακτήρες είναι σχετικά σπάνιες ˙ ωστόσο, σε ορισμένα διηγήματα οι Αλβανοί κατέχουν ελληνικά ονόματα και συχνά εναλλάσσουν την εθνική τους ταυτότητα με την αντίστοιχη ελληνική.

[674] Σημ: Μια διαφορετική επί του θέματος άποψη παρέχει η Βικτωρία Χατζηγεωργίου- Χασιώτη, η οποία αναφέρει σχετικά τα εξής: *"Ο πατριωτισμός βέβαια διαποτίζει όλες τις ιστορίες του Μόδη. Αλλά απουσιάζει ο στόμφος και η επιτήδευση που θα συναντήσουμε σε μερικούς όψιμους μιμητές του. Ο αλλοεθνής αντίπαλος (Τούρκος, Τουρκαλβανός ή Βούλγαρος) αντιμετωπίζεται με ανθρωπιά και συμπάθεια ως θύμα και αυτός του βαλκανικού εθνικισμού"*. Για το θέμα, βλέπε αναλυτικά Βικτωρία Χατζηγεωργίου- Χασιώτη, *Αποτυπώσεις του Μακεδονικού Αγώνα στη νεοελληνική πεζογραφία- Γραμματολογική προσέγγιση και ανθολόγηση*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2004.

[675] Σημ: Σχετικά με τον τρόπο που επέδρασε-ως προς τη διαμόρφωση και την παγίωση αρνητικών στερεοτύπων αναφορικά με το Βούλγαρο Άλλο- στην ελληνική συλλογική μνήμη η κατοχή του ελληνικού τμήματος της Μακεδονίας από τη Βουλγαρία κατά το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, βλέπε Ξανθίππη Κοτζαγεώργη, " 'Φιλία; Ναι. Να συγχωρήσουμε; Ναι. Να ξεχάσουμε; Όχι'- Προσωπική και συλλογική μνήμη από εμπειρίες της βουλγαρικής κατοχής στην Ανατ. Μακεδονία (1941-1944)" (σσ. 589-617), στο: Συλλογικό, *Η Δράμα και η περιοχή της- Ιστορία και πολιτισμός,* Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης, Δράμα, 2002.

[676] Σημ: Βλέπε χαρακτηριστικά το διήγημα "Οι χοντροκέφαλοι", το οποίο εμπεριέχεται στη συλλογή διηγημάτων *Πενήντα Θρεφτάρια- Μακεδονικές Ιστορίες*. Οι ελληνικής καταγωγής χαρακτήρες του αφηγήματος, απευθυνόμενοι σε ορισμένες γυναίκες που συναντούν, τις καθησυχάζουν σχετικά με την παρουσία τους στον ίδιο χώρο, αναφέροντας πως εκείνοι "δεν είναι Βούλγαροι, για να σκοτώνουν γυναίκες". Αντίστοιχα, όταν οι γυναίκες περιγράφουν σε άλλους κατοίκους του χωριού τη συνάντησή τους με τους Έλληνες άντρες, τους περιγράφουν ως "τετραπέρατους", σε αντίθεση με τους Βουλγάρους κομιτατζήδες, οι οποίοι μάλιστα χαρακτηρίζονται ως "χοντροκέφαλοι" και "βουβάλια".

[677] Σημ: Βλέπε σχετικά το διήγημα "Είμαι ο Σαντάνσκυ", το οποίο εμπεριέχεται στην εκδοθείσα κατά το 1958 συλλογή διηγημάτων *Τα δύο στρατόπεδα- Μακεδονικές Ιστορίες.*

συνώνυμοι της αυθαιρεσίας[678], βάρβαροι και ανίεροι[679]. Παρόμοια είναι και η απεικόνιση των Βουλγάρων στα διηγήματα που αναφέρονται στη βουλγαρική κατοχή της ελληνικής Μακεδονίας κατά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο[680]. Οι υπόλοιπες βαλκανικές εθνότητες περνούν σε δεύτερο πλάνο, με την εξαίρεση φυσικά της οθωμανικής πλευράς και των διοικητικών της μεθόδων.

Στην απεικόνιση της διαμάχης μεταξύ των Ελλήνων και των Βουλγάρων στην πεζογραφία του Μόδη σημαντικό χώρο καταλαμβάνουν οι διενέξεις μεταξύ των Εξαρχικών και των Πατριαρχικών. Η ίδρυση της Αυτοκέφαλης Βουλγαρικής Εκκλησίας, δηλαδή της Εξαρχίας, διαμόρφωσε ένα νέο πεδίο συγκρούσεων στη Μακεδονία, το οποίο φαινομενικά σχετιζόταν με τη θρησκεία, είχε ωστόσο ως συγκαλυμμένο παράγοντα διαμάχης το έθνος. Καθώς η επιλογή μιας εκκλησίας ταύτιζε κάποιον με την επιλογή του αντίστοιχου έθνους, οι ελληνοβουλγαρικές συγκρούσεις και σε αυτό το πεδίο υπήρξαν σκληρότατες. Ο Μόδης πάντως εικονίζει τους Βουλγάρους στη συγκεκριμένη περίπτωση ως τους κύριους υπαίτιους των συγκρούσεων, καθώς οι Έλληνες θρησκευόμενοι συνήθως ακολουθούν τόσο τους θεσμοθετημένους από την οθωμανική διοίκηση σχετικά με την τέλεση της θρησκείας κανόνες, όσο και τους αντίστοιχους χριστιανικούς. Αντίθετα, οι Βούλγαροι δε διστάζουν να βασανίσουν ή να σκοτώσουν Έλληνες ιερωμένους ή να εκφοβίσουν ολόκληρα χωριά, ώστε αυτά να ενταχθούν στη βουλγαρική Εξαρχία και να ασπαστούν κατά συνέπεια τη βουλγαρική εθνική ταυτότητα. Οι αντίστοιχες πράξεις των Ελλήνων είτε αποσιωπούνται, είτε κρίνονται ως αναγκαίες, ένα μοτίβο που μας είναι ήδη γνωστό από τα έργα της Π.Σ. Δέλτα: ο βουλγαρικός λαός θεωρείται ότι έχει στο αίμα του τη βαρβαρότητα και τ δολιότητα, ενώ οι Έλληνες οδηγούνται σε αντίστοιχες πράξεις υποκινούμενοι από ύψιστο εθνικό συμφέρον, ευρισκόμενοι σχεδόν πάντοτε σε περιπτώσεις άμυνας ή απόλυτης ανάγκης προς δράση, ώστε να μην εξαλειφθεί το ελληνικό στοιχείο.

[678] Σημ: Βλέπε επί παραδείγματι το διήγημα "Ναυτική εκστρατεία", στην εκδοθείσα το 1972 συλλογή διηγημάτων με τίτλο *Ο δραπέτης- Μακεδονικές ιστορίες.*

[679] Σημ: Βλέπε το διήγημα "Τα δύο αθώα θύματα" στη συλλογή διηγημάτων *Υποσχέσεις ανεκπλήρωτες.*

[680] Βλέπε σχετικά το διήγημα "Κατοχή και Αναρχία", στο: Γεώργιος Μόδης, *Μακεδονικές ιστορίες: Τα δύο στρατόπεδα,* Αθήνα, χ.ο.,1958. Στο παρόν διήγημα, οι Βούλγαροι θεωρούν βέβαιη την επικράτησή τους στη Μακεδονία και επιχειρούν μέσω υποσχέσεων και απειλών να μεταλλάξουν τους Έλληνες σε Βουλγάρους. Ένας από τους κεντρικούς χαρακτήρες του έργου πράγματι πείθεται και ασπάζεται τη βουλγαρική εθνική ταυτότητα, για να μετανοήσει, όταν, αντικρίζοντας τις συνθήκες ζωής στη Βουλγαρία, κατανοεί το λάθος του.

Τα διηγήματα που αφορούν συγκρούσεις μεταξύ Πατριαρχικών και Εξαρχικών βρίθουν στο έργο του Μόδη [681] και μια πλήρης καταγραφή και παρουσίασή τους θα ήταν άσκοπη. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα μπορεί να αναφερθεί το διήγημα "Τα δύο αθώα θύματα", που εμπεριέχεται στη συλλογή διηγημάτων *Υποσχέσεις ανεκπλήρωτες- Μακεδονικές ιστορίες.* Στο διήγημα αυτό ο Βασίλης, κύριος χαρακτήρας του έργου, βαπτίζει τα δίδυμα παιδιά του. Παρά το γεγονός ότι το χωριό στο οποίο διαμένει είναι χωρισμένο στην ελληνική και στη βουλγαρική πλευρά, οι διακρίσεις αποφεύγονται και όλοι οι κάτοικοι είναι καλεσμένοι στο μυστήριο, με την κοινή ιδιότητα των χριστιανών στο θρήσκευμα πολιτών. Ο Βασίλης, ο οποίος παρουσιάζεται ως ευεργέτης της περιοχής, αποφασίζει να καλέσει για την τέλεση του μυστηρίου έναν παπά από γειτονικό χωριό, φίλα προσκείμενο στην ελληνική πλευρά, καθώς ο παπάς του χωριού, "άξεστος", "αγράμματος" και "ανάξιος λειτουργός του Κυρίου", επέλεξε να γίνει σχισματικός λόγω χρηματισμού. Καθώς η οθωμανική διοίκηση είχε θεσπίσει νόμο, σύμφωνα με τον οποίο η εκκλησία ήταν για μια εβδομάδα ελληνική και για την επόμενη βουλγαρική, κάνουν ξαφνικά την εμφάνισή τους ορισμένοι εξαγριωμένοι Εξαρχικοί με σκοπό να λιντσάρουν τον Έλληνα παπά, καθότι τη συγκεκριμένη εβδομάδα η εκκλησία θα έπρεπε να είναι, βάσει του σχετικού νόμου, στη διάθεση της βουλγαρικής πλευράς. Παρά τις γενικές εκκλήσεις προς αποφυγή δυσάρεστων συγκρούσεων, αλλά και τη διάθεση προς συνεννόηση που επιδεικνύει ο Βασίλης, η συμπλοκή καθίσταται αναπόφευκτη, καθώς οι Βούλγαροι Εξαρχικοί εικονίζονται ως αμετανόητοι, ανίεροι και βάρβαροι. Όταν ολοκληρώνεται η συμπλοκή, το κακό δεν περιορίζεται στα ξεριζωμένα μαλλιά και μούσια ή στα σκισμένα άμφια του παπά: τα δίδυμα αγοράκια βρίσκονται πνιγμένα στην κολυμπήθρα.

Όπως έχει γίνει κατανοητό έως τώρα, οι κύριες θέσεις της νεοελληνικής κουλτούρας σχετικά με τη Μακεδονία συγκλίνουν στην αυταπόδεικτη, όπως πιστεύεται, ελληνικότητά της, άλλες φορές διατυπωμένες με έντονο φανατισμό και άλλες με πρόδηλη την προσπάθεια για μια περισσότερο διαλλακτική στάση. Εντός

[681] Σημ: Βλέπε, μεταξύ πολλών, τα διηγήματα "Τα δύο στρατόπεδα" και "Για να μην ακούει κακές συμβουλές", στη συλλογή διηγημάτων *Μακεδονικές Ιστορίες: τα δύο στρατόπεδα* ή το διήγημα "Διπλωματία με πιστολιές", στη συλλογή διηγημάτων *Πενήντα θρεφτάρια- Μακεδονικές ιστορίες.* Βλέπε ακόμα το διήγημα "Το αδύνατο φύλο", που βρίσκεται στην εκδοθείσα κατά το 1959 συλλογή διηγημάτων *Χριστίνα- Μακεδονικές ιστορίες* και αφορά μια ειρηνική διαδήλωση των γυναικών της Καστοριάς, με τελικό σκοπό την εκδίωξη του Εξαρχικού Μητροπολίτη από την πόλη τους, ο οποίος βρέθηκε εκεί για ανθρωπιστικούς λόγους.

της νεοελληνικής κουλτούρας μοναδική[682] ίσως εξαίρεση στην περιγραφόμενη συνθήκη -τουλάχιστον μέχρι τη σύγχρονη εποχή- αποτελεί η στάση[683]του ΚΚΕ, μέχρι ενός συγκεκριμένου χρονικού σημείου. Η συγγραφική παραγωγή του Μόδη αποτελεί μια από τις λιγοστές φωνές στη νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή, που ασχολούνται με το ζήτημα της ιδεολογικής τοποθέτησης του ΚΚΕ σχετικά με τον ευρύτερο μακεδονικό χώρο. Ήδη από το ιστορικό έργο του -γραμμένο σε μορφή διηγήματος- με τίτλο *Χωριά Φρούρια της Μακεδονίας,* ο Μόδης περιγράφει τον απελευθερωτικό στρατό του ΕΑΜ- ΕΛΑΣ να επιδίδεται σε πλιάτσικο στα μακεδονικά χωριά από κοινού με την οργάνωση ΝΟΦ[684], ή να διατηρεί στις τάξεις του ενταγμένους αρκετούς Βουλγάρους, κάτι που ενοχλούσε τους κατοίκους των χωριών με ελληνικά φρονήματα και στην ουσία απέτρεπε τους σλαβόφωνους, αλλά ακραιφνείς Έλληνες κατοίκους διαφόρων μακεδονικών χωριών, να ενταχθούν στις τάξεις του:

"Οι 'συναγωνιστές' του ΝΟΦ και του ΚΚΕ βρήκαν έπειτα συμφερώτερο να πλησιάζουν λίγο στα τουφέκια και τα πολυβόλα του φρουρίου και ν' ασχολούνται πολύ στα ακραία και στα απροστάτευτα σπίτια με την 'επιμελητεία' και 'στρατολογία'. Πολλών, πολλά, πολλές φορές ζώα τρόφιμα, ρούχα κτλ. πλιατσικολόγησαν"[685].

"Δεν υπήρξε πολύ ταχύτερο και το ΕΑΜ- ΕΛΑΣ. Αν και είχαν τόση παλιά αντάρτικη δράση, παρέμειναν οι ξενόφωνοι αυτοί χωρικοί κρύοι και αδιάφοροι στα κηρύγματα

[682] Σημ: Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 και συγκεκριμένα στις Ευρωεκλογές του 1994, η μετεξέλιξη του κινήματος της "Μακεδονικής Κίνησης Βαλκανικής Ευημερίας" (ΜΑ.ΚΙ.ΒΕ.), δηλαδή το Ουράνιο Τόξο, συμμετείχε σε αυτές ως αυτόνομο κόμμα. Οι θέσεις του συγκεκριμένου κόμματος, το οποίο παρουσιάστηκε ως πρεσβευτής των "ντόπιων Μακεδόνων της Ελλάδας", μπορεί να θεωρηθεί ως μια σαφή διαφοροποίηση στη νεοελληνική κουλτούρα σχετικά με τις κυρίαρχες απόψεις για την περιοχή της Μακεδονίας. Ωστόσο, μια αναλυτική εξέταση του προβλήματος αυτού, και κυρίως του κατά πόσον τα ανωτέρω κινήματα εντάσσονται όντως στο πλαίσιο της νεοελληνικής κουλτούρας, πρέπει να λάβει υπόψη της τις έννοιες της εθνικής συνείδησης, των πολιτικών σκοπιμοτήτων, αλλά και τη διαβούλευση σχετικά με την ύπαρξη ή μη μειονοτικών πληθυσμών στην ελληνική Μακεδονία. Το ζήτημα συζητείται εκτενέστερα προς το τέλος του παρόντος κεφαλαίου. Παρ' όλ' αυτά πρέπει να επισημανθεί πως σε λογοτεχνικό τουλάχιστον επίπεδο, δεν βρέθηκε κάποιο σχετικό ελληνικό κείμενο.

[683] Σημ: Η στάση του ΚΚΕ σχετικά με το Μακεδονικό ζήτημα έχει γίνει αντικείμενο έρευνας για αρκετές μελέτες, αλλά και λόγος δημιουργίας διαφόρων εντάσεων μεταξύ των αντιπάλων ελληνικών κομμάτων και του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδας. Πρέπει στο σημείο αυτό να επισημανθεί, πως το Μακεδονικό Ζήτημα δεν είχε ως συνέπεια μια συγκεκριμένη στάση μεταξύ των πολιτικών που συνυπήρχαν μέσα στο κόμμα, καθώς κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί διαφορετικές απόψεις και μεγάλες διαφωνίες μεταξύ των μελών του. Επιπλέον, όπως άλλωστε συζητείται και εδώ, το ΚΚΕ άλλαξε αρκετές φορές την επίσημη θέση του για το Μακεδονικό, προσπαθώντας να ισορροπήσει μεταξύ της ελληνικής κοινής γνώμης και των κατευθύνσεων της Κομιντέρν.

[684] Για τις σχέσεις μεταξύ ΚΚΕ και ΝΟΦ βλέπε: Σπυρίδων Σφέτας, "Ανεπιθύμητοι σύμμαχοι και ανεξέλεγκτοι αντίπαλοι: οι σχέσεις μεταξύ ΚΚΕ και ΝΟΦ στη διάρκεια του εμφυλίου (1946-1949)", *Βαλκανικά Σύμμεικτα,* Περιοδική Έκδοση του Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 8 (1996) 211-246.

[685] Γεώργιος Μόδης, *Χωριά- φρούρια της Μακεδονίας- Μακεδονικές ιστορίες,* ό.π., σ. 63.

και συνθήματα των νέων 'ανταρτών', κυρίως γιατί έβλεπαν μασκαρεμένους στις τάξεις των και πολλούς και γνωστούς Βουλγάρους"[686].

Όπως προαναφέρθηκε, η θέση του ΚΚΕ σχετικά με την Μακεδονία αποτέλεσε αντικείμενο έρευνας σημαντικού αριθμού μελετών, καθώς και αντικείμενο διένεξης στον ελληνικό πολιτικό χώρο. Πράγματι, το 1935, με το ελληνικό κομμουνιστικό κόμμα να βρίσκεται αντιμέτωπο με μια σειρά πιέσεων της Κομιντέρν, αλλά και του ίδιου του εσωτερικού του στον ελληνικό χώρο, διατυπώνεται από τους κόλπους του το περίφημο σύνθημα περί "Ενιαίας και Ανεξάρτητης Μακεδονίας", σύνθημα που αποτελούσε έκφραση της Βαλκανικής Κομμουνιστικής Ομοσπονδίας. Η υιοθέτηση του μηνύματος αυτού επέφερε τεράστια κρίση στο εσωτερικό του ΚΚΕ, καθώς το κόμμα κατηγορήθηκε ευθέως για προδοτική στάση σε εθνικά θέματα. Παράλληλα, και καθότι οι αντιδράσεις δεν έλειψαν ούτε από το εσωτερικό του ίδιου του κόμματος[687], η στάση αυτή σταδιακά διαφοροποιείται: οι ανταλλαγές πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας, Τουρκίας και Βουλγαρίας, που έλαβαν χώρα μέσα στη δεκαετία του 1940, θεωρήθηκαν ως αλλοίωση του εθνικού μακεδονικού συνόλου, και βάσει του ότι το ελληνικό στοιχείο υπερίσχυε πλέον στην περιοχή σε μεγάλο βαθμό, δημιουργώντας μια σαφή ομοιογένεια[688], το κόμμα εγκαταλείπει τη γραμμή περί αυτόνομης ή ανεξάρτητης Μακεδονίας.

Στα επόμενα χρόνια, η επίσημη θέση του κόμματος μεταβάλλεται ακόμη μια φορά, όταν κατά το 1949, επί ηγεσίας Ζαχαριάδη, το σύνθημα περί Ενιαίας και Ανεξάρτητης Μακεδονίας επιστρέφει, προτού περάσει οριστικά στη λήθη του παρελθόντος[689]. Παρά τη θύελλα αντιδράσεων που ξέσπασε στον ελληνικό χώρο, η Barker θεωρεί ότι δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις που να οδηγούν στο συμπέρασμα πως το ΚΚΕ υποσχέθηκε να εκχωρήσει την ελληνική Μακεδονία σε μια μελλοντική "Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας". Επισημαίνει ωστόσο πως το κόμμα κράτησε

[686] Ό.π., σ. 44.

[687] Σημ: Για μια πλήρη επισκόπηση των σχετικών με τη Μακεδονία αποφάσεων των Συνεδρίων του ΚΚΕ, την αμφισβήτηση της κομματικής γραμμής από συγκεκριμένα μέλη του και τις αντιδικίες που πρόεκυψαν στο εσωτερικό του κόμματος, καθώς και τις αντιδράσεις του ΚΚΕ σχετικά με τις αποφάσεις της Βαλκανικής Κομμουνιστικής Ομοσπονδίας, βλέπε αναλυτικά στο: Αλέξανδρος Δάγκας και Γιώργος Λεοντιάδης, *Η Κομιντέρν και το Μακεδονικό Ζήτημα: το ελληνικό παρασκήνιο- 1924*, Αθήνα, Επίκεντρο, 2008.

[688] George Zotiades, *The Macedonian controversy*, Thessaloniki, Hetaireia Makedonikon Spoudon, 1961, σ. 59.

[689] Σημ: Σχετικά με τις διεργασίες επί του Μακεδονικού στο διεθνές κομμουνιστικό επίπεδο και κυρίως τις διαδικασίες και τις αντιδικίες πίσω από την υιοθέτηση ή την εγκατάλειψη του σλόγκαν περί Ενιαίας και Ανεξάρτητης Μακεδονίας, βλέπε αναλυτικά στο: Evangelos Kofos, *Nationalism and Communism in Macedonia*,ό.π.

μια διφορούμενη στάση απέναντι στο Μακεδονικό Ζήτημα, περιμένοντας την οριστική λύση του προβλήματος από τη Μόσχα, προτού τοποθετηθεί δημόσια επ' αυτού[690]. Σε κάθε περίπτωση, ακόμα και σήμερα, η στάση αναμονής που φαίνεται να επέδειξε το ΚΚΕ για τη Μακεδονία αποτελεί κόκκινο πανί για συγκεκριμένους πολιτικούς κύκλους.

Επιστρέφοντας στο έργο του Μόδη, υπογραμμίζεται επίσης ότι αυτό αφορά μια από τις πρώτες φορές που στην ελληνική λογοτεχνική παραγωγή εξετάζεται η υπό διαμόρφωση ακόμα νέα βαλκανική εθνότητα που οδήγησε στη δημιουργία του σύγχρονου κράτους της Βόρειας Μακεδονίας και η οποία παρουσιάζεται ως υποκλοπέας του ελληνικού ονόματος της Μακεδονίας και ως σφετεριστής της ελληνικής ιστορίας: οι εικονοποιήσεις αυτές θα δεσπόζουν στον κυρίαρχο ελληνικό λόγο για αρκετές δεκαετίες ακόμη. Βέβαια, η εθνότητα αυτή χαρακτηρίζεται ως υποκινούμενη, είτε από τους Βουλγάρους -όπως ακριβώς και στο έργο του Δραγούμη- είτε από τη Γιουγκοσλαβία του Τίτο. Είναι εμφανές ότι στη νεοελληνική κουλτούρα σταδιακά δημιουργείται η πεποίθηση ότι η νέα αυτή εθνότητα είναι ένα επίπλαστο δημιούργημα, πλήρως αντιτιθέμενο στα ελληνικά συμφέροντα. Ο Μόδης θεωρεί τη δράση του ΚΚΕ στην Μακεδονία ως άκρως προδοτική εθνικά, ολοκληρωτικά εναρμονισμένη με την προπαγάνδα των καθεστώτων του Στάλιν και του Τίτο:

"Τον Αύγουστο του 1944 ο δημοδιδάσκαλος και βαθμοφόρος του ΕΛΑΣ Ρακοβαλής, έπειτα Ρακόφσκη, επιστράτευσε 120 νέους[...] Τους πέρασαν, λοιπόν, στο γιουγκοσλαβικό έδαφος, όπου και τους έκλεισαν σε στρατόπεδο των 'Μακεδονικών Ταγμάτων'. Η καθημερινή θεωρία ήταν ότι ένας είναι ο θείος Στάλιν και ο Τίτο ο προφήτης του, ότι πολλά θαύματα είχαν συντελεσθή σε λίγο καιρό στην Γιουγκοσλαβία και, το σπουδαιότερον, ότι έπρεπε να φοβούνται τους Γραικούς και κομμουνιστικά 'δώρα φέροντας'. Κατά τους αποστόλους του γιουγκοσλαβικού και του σλαβικού κομμουνισμού και τα ΕΑΜ, ΕΛΑΣ, ΚΚΕ ξεγέλασαν και επρόδωσαν τον Μακεδονικό λαό[...] και είχαν ιερή, επομένως, υποχρέωση, οι 'Μακεδόνες', της 'Μακεδονίας του Αιγαίου', που τότε είχε εφευρεθή, ν' αγωνισθούν για την ελευθερία και την ένωσή τους με την 'Μακεδονία του Βαρδαρίου' και την μητέρα Γιουγκοσλαβία"[691].

Βέβαια, η κρίση του Μόδη για τον ΕΑΜ- ΕΛΑΣ δεν είναι εξ ολοκλήρου αρνητική στο έργο του · αντίθετα, σε αρκετά, περισσότερο σύγχρονα τεκμήρια, επαινείται η συνεισφορά του στην αντίσταση ενάντια στη γερμανική κατοχή · εντούτοις το Μακεδονικό Ζήτημα και η αμφιλεγόμενη, για μεγάλο μέρος της ελληνικής πολιτικής

[690] Σημ: Για το θέμα βλέπε Elizabeth Barker, ό.π., σ. 131 κ.εξ.
[691] Γεώργιος Μόδης, *Χωριά- Φρούρια της Μακεδονίας- Μακεδονικές ιστορίες,* ό.π., σ.106.

σκηνής, στάση του ΚΚΕ απέναντι σε αυτό, έχει ως αποτέλεσμα ανοιχτές, αρνητικές σχετικές απεικονίσεις στη διηγηματογραφία του Μόδη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το διήγημα "*Στο τούρκικο σπίτι*", όπου ο ήρωας του κειμένου, ακραιφνής Μακεδονομάχος, εκτελείται από ομάδα Βουλγάρων, όπου συμμετέχει μάλιστα και ένας αξιωματούχος του ΕΛΑΣ, ο οποίος φέρει διπλή εθνική ταυτότητα[692]. Ο Μόδης αποτελεί μια σπάνια ελληνική λογοτεχνική μορφή, υπό την έννοια ότι ασχολείται με ζητήματα, τα οποία δεν έχουν κεντρίσει ιδιαίτερα το ενδιαφέρον της σύγχρονης ελληνικής λογοτεχνίας. Ενδεικτικό δείγμα αποτελούν οι αναφορές του στις διαμάχες εντός των κόλπων της οργάνωσης VMRO, την οποία εκλαμβάνει ως όργανο της βουλγαρικής εθνικής πολιτικής[693]. Η θεματολογία των διηγημάτων του Μόδη αφορά προβληματικές, που από το χρονικό σημείο το οποίο εξετάζεται εδώ και στη συνέχεια, θα μονοπωλήσουν το ελληνικό ενδιαφέρον για το Μακεδονικό Ζήτημα: σταδιακά, τα Βαλκάνια εισέρχονται στο δεύτερο, επίσης έντονο, κύκλο του προβλήματος, με την ελληνική ιδεολογική και πολιτική γραμμή να παραμένει ακλόνητη ως προς τις κύριες θέσεις, έχοντας ωστόσο να αντιμετωπίσει νέες προκλήσεις.

Παρά το γεγονός ότι το πρόβλημα της επίσημης ονομασίας της Βόρειας Μακεδονίας θα εξελιχθεί στη συνέχεια σε φλέγον ζήτημα της ελληνικής εξωτερικής και διπλωματικής πολιτικής, το ελληνικό ενδιαφέρον σε λογοτεχνικό επίπεδο για την απεικόνιση της "Δημοκρατίας" της Μακεδονίας της ενωμένης Γιουγκοσλαβίας είναι εξαιρετικά μικρό. Ο λόγος της συνθήκης αυτής δεν είναι απόλυτα σαφής ˙ υπάρχει η ήδη αναφερθείσα άποψη σύμφωνα με την οποία στην Ελλάδα για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα το Μακεδονικό πρόβλημα παρέμεινε στα αζήτητα, ενώ επιπλέον, θεωρώ βέβαιο πως όσο η Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Μακεδονίας παρέμενε κάτω από τη γενική διοίκηση της Γιουγκοσλαβίας, η μετεξέλιξη του προβλήματος και οι διαστάσεις που θα λάμβανε το ζήτημα αργότερα, δεν έτυχαν ακριβούς κατανόησης. Έτσι, μια από τις -σχετικά σπάνιες- αναφορές της νεοελληνικής λογοτεχνικής παραγωγής στην Βόρεια Μακεδονία, είναι η ολιγοσέλιδη αναφορά της Αλιφέρη-Μακροπούλου σε εκείνη, όταν η ίδια διασχίζει, κατά την δεκαετία του 1960, την πρώην ενωμένη Γιουγκοσλαβία. Η συγγραφέας αναφέρεται αρχικά στην ύπαρξη της "γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας" και χαρακτηρίζει τα Σκόπια ως μια τυπική

[692] Γεώργιος Μόδης, *Ο δραπέτης,* ό.π., σ. 196.
[693] Σημ: Βλέπε σχετικά το διήγημα "Λύκοι και το αλληλοφάγωμά τους" στη συλλογή διηγημάτων *Ο δραπέτης*.

γιουγκοσλαβική πόλη, η οποία διακρίνεται από αργούς ρυθμούς, βασικές ελλείψεις σε σύγχρονα αγαθά και υπηρεσίες, φτώχεια, από την έλλειψη κάθε είδους πολυτέλειας και από τις εμφανείς, τούρκικες επιρροές: εικονοποιείται έτσι μια σύγχρονη "ανατολίτικη πολιτεία"[694]. Ωστόσο, το πλέον ενδιαφέρον σημείο της αφήγησης της Αλιφέρη- Μακροπούλου για τα Σκόπια, στα οποία επισημαίνεται η ύπαρξη μιας σημαντικής ελληνικής κοινότητας[695], αφορά τη θεώρησή τους ως μια αμιγώς -με κριτήριο προφανώς την εθνική συνείδηση- γιουγκοσλαβική πόλη:

"Οι κάτοικοι της πόλης αποτελούν πραγματικό μωσαϊκό. Εκτός από τους Γιουγκοσλάβους, συναντάμε εκεί Τούρκους, Βούλγαρους και αρκετούς Έλληνες"[696].

"Στην περιοχή της Γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας είναι πολύ δύσκολο να συνεννοηθή κανείς, γιατί ο κόσμος δεν ξέρει άλλη γλώσσα από τα γιουγκοσλαβικά"[697].

Τα ανωτέρω χωρία καθιστούν προφανές το ότι η συγγραφέας δεν αναγνωρίζει ούτε την ύπαρξη μιας σλαβομακεδονικής ή μακεδονικής εθνότητας, ούτε και την ύπαρξη μιας σλαβομακεδονικής, ή μακεδονικής, αντίστοιχα, γλώσσας. Το έργο εκδίδεται το 1963, όταν η "Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας" αποτελεί μια από τις έξι Λαϊκές Δημοκρατίες, οι οποίες συγκροτούν το ομόσπονδο κράτος της ενωμένης Γιουγκοσλαβίας του Τίτο. Παρά το γεγονός ότι στις υπόλοιπες εθνότητες που συνυπάρχουν κάτω από την κεντρική γιουγκοσλαβική διοίκηση, δηλαδή στους Σέρβους, στους Κροάτες, στους Βόσνιους και στους Σλοβένους, γίνονται διακριτές αναφορές, εντούτοις οι κάτοικοι των Σκοπίων περιγράφονται ως ένα μωσαϊκό εθνοτήτων, χωρίς κάποια συγκεκριμένη εθνική ταυτότητα, πέραν φυσικά της γιουγκοσλαβικής. Επιπλέον, παρατηρούνται συχνές μνείες στην ελληνική καταγωγή πολλών κατοίκων των Σκοπίων ˙ αν και δεν χρησιμοποιείται κάποια συγκεκριμένη ορολογία, είναι εμφανής η πρόθεση υποστήριξης και ανάδειξης του σλαβόφωνου ελληνικού στοιχείου. Μολονότι η συγγραφέας επιλέγει να μείνει μακριά από φανατισμένες διατυπώσεις, εντούτοις παραμένει αρκετά προσεκτική όσον αφορά την ορολογία που χρησιμοποιεί: έτσι, προκρίνει τον όρο "Σκόπια", επιλογή που θα πρέπει να θεωρείται ως η πλέον διαδεδομένη και δημοφιλής στη νεοελληνική κουλτούρα.

[694] Καίτη Αλιφέρη- Μακροπούλου, *Γιουγκοσλαβία- Δαλματικές ακτές: Ταξίδια.* ό.π., σσ. 21-18.

[695] Σημ: Η Αλιφέρη- Μακροπούλου αναφέρεται επανειλημμένα στην ύπαρξη μιας σημαντικής ελληνικής κοινότητας στα Σκόπια. Χαρακτηριστικό της αφήγησής της είναι το περιστατικό κατά το οποίο, ένας κάτοικος της πόλης εξιστορεί με εμφανή συγκίνηση και νοσταλγία για την Ελλάδα, τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης που πρέπει να αντιμετωπίσει, το χωρισμό του από τους ελληνικής καταγωγής συγγενείς του και τη σφοδρή -αλλά ανέφικτη- επιθυμία του να γυρίσει πίσω.

[696] Ό.π., σ. 25.

[697] Ό.π., σ.27.

Όπως γίνεται κατανοητό, η πρόσληψη του μακεδονικού χώρου στο νεοελληνικό φαντασιακό πραγματοποιείται βάσει πολιτικών κυρίως κριτηρίων. Αντίστοιχη τάση, άλλωστε, παρατηρείται και στις νεοελληνικές ιστοριογραφικές προσεγγίσεις στο Μακεδονικό Ζήτημα, οι οποίες συχνά παραμερίζουν το επιστημονικό υπόβαθρο χάριν του κυρίαρχου ιδεολογικοπολιτικού ρεύματος[698]. Σύμφωνα με τη Χατζηγεωργίου- Χασιώτη, μπαίνοντας στη δεκαετία του 1960, η λογοτεχνική εκμετάλλευση του Μακεδονικού Αγώνα φαντάζει για ορισμένους συγγραφείς ως μια "παρωχημένη αποτύπωση ψυχροπολεμικών συνδρόμων". Ωστόσο, καθώς η Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών προκηρύσσει στα μέσα της δεκαετίας του 1960 λογοτεχνικό διαγωνισμό με θέμα το Μακεδονικό Αγώνα, φαίνεται πως το θεματικό πλαίσιο του διαγωνισμού πυροδότησε την κυκλοφορία μιας σειράς ακόμη σχετικών λογοτεχνημάτων. Η Χατζηγεωργίου- Χασιώτη, επισημαίνει επίσης ότι η συμβολή της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών και του -θυγατρικού έως τότε- τμήματός της, δηλαδή του Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, υπήρξε καθοριστική ως προς την έκδοση αυτοτελών τόμων, περιοδικών, απομνημονευμάτων ή και έτερων πηγών σχετικά με το μακεδονικό χώρο, αναφέρει σχετικά:

"Φαίνεται ότι οι προδιαγραφές της προκήρυξης των διαγωνισμών για τον Μακεδονικό Αγώνα δεν επηρέασαν μόνο το ιδεολογικό περιεχόμενο των υποβληθέντων έργων, αλλά και τον ειδολογικό τους χαρακτήρα. Έτσι, η πλειονότητά τους, ακόμα και στις περιπτώσεις που δεν εντάσσονται στην κατηγορία των παιδικών διηγημάτων, απευθύνεται στο παιδικό και εφηβικό αναγνωστικό κοινό. Γι' αυτό και τα υποβληθέντα έργα τα διακρίνει, πέρα από την επιλογή της θεματολογίας (στην οποία κυριαρχούν παιδιά και έφηβοι) και το ηθοπλαστικό- διδακτικό και το ιδεολογικό-πατριωτικό στοιχείο"[699].

Λίγο αργότερα, άλλωστε, ξεκινά η ελληνική επταετής δικτατορία, κατά την οποία τα εθνικά θέματα λαμβάνουν μια ιδιαίτερη μεταχείριση, με τον εθνικισμό να γίνεται αντιληπτός τόσο στην εκπαιδευτική πολιτική του κράτους[700], όσο και στην ελληνική λογοτεχνική παραγωγή. Μέσα σε αυτή τη χρονική περίοδο, προφανώς και για πολιτικούς σκοπούς, η ιστορική αφήγηση κρίνεται επιβεβλημένη, με οποιαδήποτε προσπάθεια εκσυγχρονιστικών προσλήψεων του μακεδονικού προβλήματος να επισκιάζεται. Βέβαια, και μετά την πτώση της δικτατορίας, η εκκίνηση της

[698] Βλέπε σχετικά Basil Gounaris, "Reassessing Ninety Years of Greek Historiography on the 'Struggle for Macedonia' (1904-1908)", Journal of Modern Greek Studies 14:2 (1996) 237-251.

[699] Βικτωρία Χατζηγεωργίου- Χασιώτη, *Αποτυπώσεις του Μακεδονικού Αγώνα στη Νεοελληνική Πεζογραφία- Γραμματολογική Προσέγγιση και Ανθολόγηση,* ό.π., σ 59.

[700] Σημ: Για το θέμα, βλέπε αναλυτικά Μαρία Κοντοβά, *Ελλάδα και Βαλκάνια στα ελληνικά σχολικά βιβλία ιστορίας της περιόδου 1967-2007*, ό.π.

Μεταπολίτευσης δε φαίνεται να επιφέρει άμεσες σχετικές διαφοροποιήσεις. Το Μακεδονικό Ζήτημα λοιπόν κάθε άλλο παρά παραγκωνίζεται και μετά τις δεκαετίες του 1960 και 1970 ˙ απόδειξη σε αυτό είναι τόσο η δράση των περιοδικών που ασχολούνται αμιγώς με τα μακεδονικά θέματα και τα οποία θα συζητηθούν παρακάτω, όπως επίσης και μια εκδοτική λογοτεχνική τάση, η οποία εντοπίζεται κοντά στα 1970. Πιο συγκεκριμένα, με επίκεντρο το έτος αυτό, η Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών εκδίδει μια σειρά μυθιστορημάτων εμπνευσμένων από το Μακεδονικό Αγώνα. Συγγραφείς όπως η Ελένη Θέμελη- Κιτσοπούλου[701], η Θάλεια Σαμαρά[702], η Άντα Παλαιολόγου[703], η Ρούλα Παπαδημητρίου[704] και η Φράνση Σταθάτου[705] εντάσσονται στο πλαίσιο μιας έντονης εκδοτικής δραστηριότητας με διάχυτα εθνικά και τοπικά χαρακτηριστικά. Τα μυθιστορήματα αυτά ανακυκλώνουν γνωστούς σχετικά με τη Μακεδονία λογοτεχνικούς τόπους και επαναλαμβανόμενα στη νεοελληνική λογοτεχνία μοτίβα, τα οποία έχουν συζητηθεί ήδη εκτενώς. Η ελληνικότητα της Μακεδονίας, η συνεχής αρπακτική διάθεση και η γονιδιακού τύπου βιαιότητα των Βουλγάρων, ή η προσπάθεια εξόντωσης του ελληνικού στοιχείου στο χώρο, είναι μόνο ορισμένες από τις προβαλλόμενες ιδέες που παραπέμπουν σαφώς στη μυθιστοριογραφία της Πηνελόπης Δέλτα: άλλωστε, κάποιες από τις ανωτέρω συγγραφικές προσπάθειες απευθύνονται επίσης σε παιδιά.

Κοντά στην εκδοτική αυτή έξαρση της κυκλοφορίας μυθιστορημάτων που επαναφέρουν στον προσκήνιο το Μακεδονικό Αγώνα, σε ένα ευρύτερο χρονικό διάστημα, ανάμεσα δηλαδή στη δεκαετία του 1950 και στην δεκαετία του 1990, εκδίδεται επίσης ένας ικανός αριθμός σχετικών με το ζήτημα τεκμηρίων, που ουσιαστικά αποδεικνύει τη συνεχή αγωνία της ελληνικής πλευράς για την τύχη του Μακεδονικού Ζητήματος. Αναφέρομαι εδώ στη λογοτεχνική παραγωγή με κύρια θεματολογία τη δράση του Μεγάλου Αλεξάνδρου[706], μια επιλογή με σαφή

[701] Σημ: Βλέπε σχετικά Ελένη Θέμελη- Κιτσοπούλου, *Τα παιδιά- παιδικά διηγήματα,* Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1969.
[702] Σημ: Βλέπε σχετικά Θάλεια Σαμαρά, *Στον Μακεδονικό Αγώνα,* Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1969.
[703] Σημ: Βλέπε σχετικά Άντα Παλαιολόγου, *Οι αιχμάλωτοι,* Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1970.
[704] Σημ: Βλέπε σχετικά Ρούλα Παπαδημητρίου, *Αγώνας για τη λευτεριά,* Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1970.
[705] Σημ: Βλέπε σχετικά Φράνση Σταθάτου, *Φλογισμένα χρόνια- παιδικά διηγήματα,* Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1970.
[706] Σημ: Βλέπε σχετικά το ιστορικό μυθιστόρημα της Γεωργίας Δεληγιάννη- Αναστασιάδη, *Μέγας1 Αλέξανδρος,* Αθήνα, Μίνωας, 1972. Βλέπε ακόμα Παντελής Ιωαννίδης, *Αλέξανδρος ο Μέγας- Δράμα*

προσανατολισμό στη στήριξη του σχήματος ενότητας και στην απόδειξη της ελληνικότητας της Μακεδονίας από την αρχαιότητα. Αναφέρομαι επίσης στην έκδοση διηγημάτων, ποιητικών συλλογών, ακόμα και στη σύνθεση όπερων, με κεντρικούς ήρωες Έλληνες αγωνιστές του Μακεδονικού Αγώνα[707], στο εκδοτικό ενδιαφέρον για τις σχετικές με το μακεδονικό χώρο ενθυμήσεις ή τα απομνημονεύματα των Ελλήνων μακεδονομάχων[708] , όπως επίσης και στο αντίστοιχο ενδιαφέρον σχετικά με αφηγήσεις που αφορούν τις ελληνικές εστίες -πληθυσμιακά και πολιτιστικά- της μακεδονικής γης και κάποτε χαρακτηρίζονται από έναν λόγο που παραπέμπει σε αλυτρωτικές ρητορικές[709]. Παράλληλα, μέσα στο προαναφερθέν εκτενές χρονικό όριο κυκλοφορούν επιστημονικές μελέτες, που επιχειρούν να απαντήσουν σε ό, τι εκλαμβάνεται ως προπαγάνδα από την πλευρά των Σκοπίων, σε ιστορικό[710], κοινωνικό, ακόμα και γλωσσικό[711] επίπεδο. Τέλος, κάνουν επίσης την

ιστορικό, Θεσσαλονίκη, Γραφικαί Τέχναι 'Άλφα- Θήτα', 1973. Βλέπε επίσης το έπος της Κρήνης Μητροπούλου με τίτλο *Αλέξανδρος ο Μέγας,* που εκδόθηκε το 1983 στην Αθήνα ή την τραγωδία του Θανάση Μπίντα *Φίλιππος Β' ο Μακεδών,* εκδοθείσα στην Κατερίνη από τις εκδόσεις Salvia, το 1989.

[707] Σημ: Βλέπε σχετικά την ποιητική συλλογή της Νανάς Κοντού *Δάφνες της Μακεδονίας,* με θεματολογία την ύμνηση των Ελλήνων ηρώων του Μακεδονικού Αγώνα, εκδοθείσα στην Αθήνα κατά το 1978. Βλέπε ακόμα το διήγημα του Ηλία Μπακαλόπουλου, *Η Μακεδονία και ο Παύλος Μελάς,* αφιερωμένο στον ομώνυμο ήρωα, που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1953. Βλέπε επίσης την όπερα *Παύλος Μελάς-Όπερα σε τέσσερις πράξεις,* γραμμένη από τον Αλέκο Δαφνομήλη και εκδοθείσα από τη Μουσική Εταιρεία Βορείου Ελλάδας κατά το 1975. Για μια γενική θεώρηση της εικονοποίησης των ηρώων αυτών στην ελληνική δημοτική ποίηση, βλέπε Σταμ. Αποστολάκης, *Οι Μακεδονομάχοι μας στη Δημοτική ποίηση,* Αθήνα, [χ.ο], 1984.

[708] Σημ: Μεταξύ πολλών, βλέπε για παράδειγμα Δημήτριος Κάκκαβος, *Απομνημονεύματα Μακεδονικού Αγώνα,* Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1972. Βλέπε ακόμα Γερμανός Καραβαγγέλης, *Απομνημονεύματα Γερμανού Καραβαγγέλη, Μητροπολίτου Καστοριάς: Ο Μακεδονικός Αγώνας,* Θεσσαλονίκη, Μπαρμπουνάκης, 1992. Βλέπε επίσης Ευθύμιος Καούδης, *Ευθύμιος Καούδης, ένας Κρητικός αγωνίζεται για τη Μακεδονία. Απομνημονεύματα,1903-1907,* Θεσσαλονίκη, Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, 1996. Βλέπε επιπλέον Γεώργιος Δικώνυμος Μακρής, *Ο Μακεδονικός Αγώνας-Απομνημονεύματα,* Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1959. Βλέπε, τέλος, Νίκος Γεωργιάδης, *Όσα έγραψα στο Μοναστήρι,* Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1989.

[709] Σημ: Βλέπε το έργο του Χρίστου Ζαφείρη, *Βαλκάνιος Πραγματευτής- Οδοιπορικό μνήμης σε ελληνικές κοινότητες και παροικίες,* Αθήνα, Εξάντας, 1998.Ο Ζαφείρης εστιάζει στο ελληνικό στοιχείο της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας γενικά και των Σκοπίων ειδικά, εμμένοντας στην ελληνική συνείδηση των κατοίκων και στη βίαιη ενσωμάτωσή τους στο κράτος των Σκοπίων, μέσω της διαδικασίας τους αφελληνισμού. Βλέπε ακόμα Μιχαήλ Χρυσανθόπουλος, *Ο ελληνισμός της ' Δημοκρατίας των Σκοπίων'-(Η βόρειος Μακεδονία από το 1899 μέχρι το 1993),* Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Ζήτη, 1993. Βλέπε επίσης το έργο του ιδίου, *Οι Έλληνες στη Βόρειο Μακεδονία- Η πορεία του ελληνισμού στο κράτος των Σκοπίων,* Θεσσαλονίκη, Κυρομάνος, 1997.

[710] Ap. Daskalakis, *The Hellenism of the Ancient Macedonians,* Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 1965.

[711] Σημ: Για την επιστημονική, γλωσσολογικού τύπου, εξέταση της σλαβομακεδονικής γλώσσας, βλέπε το συλλογικό έργο, επιμέλειας Γεώργιου Μπαμπινιώτη, *Η γλώσσα της Μακεδονίας: η αρχαία Μακεδονική και η ψευδώνυμη γλώσσα των Σκοπίων,* Αθήνα, Ολκός, 1992. Στο συλλογικό αυτό έργο, προβάλλεται ως συμπέρασμα των επιστημονικών μελετών που φιλοξενούνται στον τόμο, ότι η Αρχαία Μακεδονική διάλεκτος είναι στην ουσία ελληνική γλώσσα, ενώ η γλώσσα που χρησιμοποιείται από τους πολίτες των Σκοπίων θεωρείται ψευδώνυμη και τεχνητή, μια πολιτική σκοπιμότητα που φτάνει στα όρια της πρόκλησης. Σχετικά με το ίδιο θέμα, βλέπε επίσης και: Νικόλαος Ανδριώτης, *Το*

εμφάνισή τους πολιτικά δοκίμια που αντιτίθενται εκ νέου στην πολιτική που άσκησαν μέλη του ΚΚΕ σχετικά με το Μακεδονικό[712].

ομόσπονδο κράτος των Σκοπίων και η γλώσσα του, Θεσσαλονίκη, [χ.ο.], 1960. Βλέπε ακόμα Νικόλαος Ανδριώτης, *Η γλώσσα και η ελληνικότητα των αρχαίων Μακεδόνων,* Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1952. Βλέπε επιπρόσθετα Ιωάννης Προμπονάς, *Η συγγένεια της μακεδονικής και της μυκηναϊκής διαλέκτου και η πρωτοελληνική καταγωγή των Μακεδόνων,* Αθήνα, [χ.χ.], 1973.

[712] Γιάννης Νοτάρης, *Το Μακεδονικό ζήτημα όπως το είδε ο 'Γιάνης' Κορδάτος,* Αθήνα- Γιάννινα, Δωδώνη, 1985.

Η σύγχρονη φάση του Μακεδονικού Ζητήματος στη νεοελληνική σκέψη: ο κυρίαρχος εθνικός λόγος και μια ανανεωτική τάση (1980-2018)

Πλησιάζοντας στο επίκεντρο της δεύτερης δομικής κρίσης σχετικά με το μακεδονικό πρόβλημα, παρατηρείται αρχικά μια εκ νέου εκδοτική έξαρση που περιλαμβάνει ιστορικές μελέτες ή πραγματείες, πολιτικά δοκίμια και φυσικά αρθογραφίες, κυρίως σχετικά με το ζήτημα της ονομασίας της Βόρειας Μακεδονίας. Καθώς η διαφαινόμενη πολυδιάσπαση της ενωμένης Γιουγκοσλαβίας εξελίσσεται, ολοένα και περισσότερο, σε μια πιθανή προοπτική, το νεοελληνικό εκδοτικό ενδιαφέρον για την περιοχή αποδεικνύεται πιθανότατα ισχυρότερο από ποτέ. Είναι μάλλον αυταπόδεικτο ότι τα κείμενα για τα οποία γίνεται λόγος εδώ εξυπηρετούν πολιτικούς και ιδεολογικούς σκοπούς και ταυτόχρονα στηρίζουν την κυρίαρχη ελληνική, εθνική πολιτική γραμμή στο Μακεδονικό. Μια πρώτη κατηγορία των κειμένων αυτών αφορά μελέτες ιστορικού τύπου, γραμμένες όχι πάντοτε από εγνωσμένης αξίας ιστορικούς ερευνητές - και άρα κάποτε αμφιβόλου ποιότητας- σε υψηλούς μάλιστα τόνους, που ανακυκλώνουν τις απόψεις περί ελληνικότητας της Μακεδονίας από την αρχαιότητα[713], ή που ακολουθούν τη γραμμή σκέψης σύμφωνα με την οποία το υπό

[713] Σημ: Βλέπε για παράδειγμα Παντελής Βυσσούλης, *Ο Μακεδονικός Ελληνισμός: αγώνες και θυσίες ηρώων,* Αθήνα, Ελεύθερη Σκέψη, 1988. Βλέπε ακόμη Γεώργιος Μίντσης, *Η ιστορία του Μακεδονικού Ζητήματος: γενική ιστορική επισκόπηση 1870-1990,* Θεσσαλονίκη, Πελεκάνος, 1990.

ανεξαρτητοποίηση κράτος της Βόρειας Μακεδονίας αντιστοιχεί σε μια οργανωμένη προπαγάνδα πολιτικών σκοπιμοτήτων. Ως εκ τούτου, χαρακτηρίζεται ως "κρατικό μόρφωμα", "σφετεριστικό της ελληνικής ιστορίας" ή ακόμα και "τερατογέννημα"[714]. Γράφονται ακόμα τεκμήρια που επιχειρούν να περιγράψουν -κάποτε από συγκεκριμένη πολιτική θέση- το θερμό πολιτικό[715] ή διπλωματικό[716] παρασκήνιο πίσω από τις διαπραγματεύσεις σχετικά με το όνομα του νέου ανεξάρτητου βαλκανικού κράτους ή μελέτες που επιχειρούν να εξετάσουν και να κατανοήσουν το υπό διαμόρφωση νέο πεδίο στη βαλκανική[717]. Όπως γίνεται κατανοητό, η περίοδος που συζητείται εδώ αποτελεί ένα χρονικό διάστημα κατά το οποίο οι προκαταλήψεις και τα στερεότυπα για τον Άλλο παραμένουν εξαιρετικά ενεργές στο νεοελληνικό φαντασιακό και λειτουργούν εν πολλοίς ως "αυτοεκπληρούμενες προφητείες"[718]. Φυσικά, και ο ελληνικός Τύπος της εποχή ασχολείται επισταμένως με το Μακεδονικό, αντιμετωπίζοντάς το επίσης με έναν "έντονα εθνοκεντρικό τρόπο"[719]. Το σύνολο της εκδοτικής αυτής δραστηριότητας, αν και σαφέστατα εξαιρετικά ετεροβαρές, από κοινού φυσικά με το αντίστοιχο ενδιαφέρον του ελληνικού αναγνωστικού κοινού, μαρτυρά αφενός τη σημαντικότητα του Μακεδονικού Ζητήματος για την ελληνική πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα και αφετέρου την έντονα πολιτική και εθνική χροιά του σχετικού νεοελληνικού λόγου.

Περνώντας στο αμιγώς λογοτεχνικό πεδίο, κατά το 1992 εκδίδεται το ιστορικό μυθιστόρημα του Νίκου Πασχαλίδη με τίτλο *Μακεδονική Ρουλέτα.* Η διήγηση επιστρέφει στη δεκαετία του 1940 και ακολουθεί τα βήματα ενός ρομαντικού καθηγητή Κοινωνιολογίας του Δικαίου στο Πανεπιστήμιο του

[714]Σημ: Βλέπε για παράδειγμα Στέφανος Σωτηρίου, *Μακεδονία: η επανάσταση ενάντια στη λογική: η Μακεδονία στη νοτιοσλαβική ιστοριογραφία,* Αθήνα, Ελληνική Ευρωεκδοτική, 1991. Βλέπε ακόμα Σαράντος Καργάκος, *Από το Μακεδονικό Ζήτημα στην εμπλοκή των Σκοπίων*, Αθήνα, Gutenberg, 1992. Βλέπε επίσης Βασίλης Γεωργίου, *Η Μακεδονία στο μάτι του Γιουγκοσλαυικού κυκλώνα,* Αθήνα, Ρήγας, 1992.

[715] Σημ: Βλέπε Θόδωρος Σκυλακάκης, *Στο όνομα της Μακεδονίας,* Αθήνα, Ελληνική Ευρωεκδοτική, 1995. Βλέπε ακόμα Αθανάσιος Στριγάς, *Τύμπανα πολέμου Σκόπια- Γιουγκοσλαβία: κρυμμένη απειλή,* Αθήνα, Νέα Θέσις, 1997.

[716] Σημ: Βλέπε για παράδειγμα Σταύρος Λυγερός, *Σκόπια- Άνεμοι πολέμου στα Βαλκάνια,* Αθήνα, Νέα Σύνορα- Λιβάνη, 1992. Βλέπε ακόμα Αλέξανδρος Τάρκας, *Αθήνα- Σκόπια: πίσω από τις κλειστές πόρτες. Ο απόρρητος φάκελος 1991-1995,* Αθήνα, Λαβύρινθος, 1995.

[717] Σημ: Βλέπε Συλλογικό, επιμ. Ευάγγελος Κωφός και Βλάσης Βλασίδης, *Αθήνα- Σκόπια: η επτάχρονη συμβίωση (1995-2002),* Αθήνα, Παπαζήσης, 2003.

[718] Αλέξης Ηρακλείδης, "Οι εικόνες του εθνικού 'εαυτού' και του 'άλλου' στις διεθνείς σχέσεις: η περίπτωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής", *Σύγχρονα Θέματα*, 54 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1995) 27-35

[719] Αρμενάκης Αντώνης, Γκοτσόπουλος Θεόδωρος, Δεμερτζής Νίκος, Ρόη Παναγιωτοπούλου, Δημήτρης Χαραλάμπης, "Ο εθνικισμός στον ελληνικό Τύπο. Το Μακεδονικό Ζήτημα κατά την περίοδο Δεκεμβρίου 1991- Απριλίου 1993", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών,* 89-90 (1996) 188-231.

Cambridge, του John Duff. Ο Duff συναντάται με μια εξέχουσα μορφή της βρετανικής και παγκόσμιας πολιτικής σκηνής, τον Winston Churchill, με σκοπό να τον κατατοπίσει για την ακριβή κατάσταση που επικρατεί στο βαλκανικό χώρο και ειδικότερα στην περιοχή της Μακεδονίας. Άθελά του, εμπλέκεται σε μια παγκοσμίων διαστάσεων πλεκτάνη, σε μια ατμόσφαιρα που θυμίζει κατασκοπευτικό θρίλερ, με το Μακεδονικό Ζήτημα να μετουσιώνεται σε ένα ρευστό παιχνίδι συμφερόντων, κυριαρχίας και εξουσίας στα χέρια των ισχυρών δυνάμεων της εποχής. Ο Duff ξεκινά ανυποψίαστος την εισήγησή του προς τον Churchill, έχοντας ως κύριο σκοπό του να ενημερώσει τον ανυπόμονο πρωθυπουργό της Μεγάλης Βρετανίας για την ιστορική πλευρά του δικαίου στο μακεδονικό χώρο. Η συζήτηση των δύο αντρών οδηγεί στην γνωστή απόρριψη της ύπαρξης μακεδονικού έθνους στη νεοελληνική κουλτούρα και παράλληλα προβάλλει σχετικές με το Μακεδονικό θέσεις, ευρέως διαδεδομένες και αποδεκτές στην ελληνική σκέψη:

"ΤΣΩΡΤΣΙΛ: Σταμάτα. Ο Τίτο μιλάει για μακεδονικό έθνος και μακεδονική γλώσσα. Στο θέμα αυτό έλα αμέσως και μίλησέ μου ευθέως.

ΝΤΑΦ: Είναι πλάνη και επειδή γίνεται εν γνώσει της αναληθείας συνιστά ιστορική απάτη. Θα μπορούσα εκτενέστερα...

ΤΣΩΡΤΣΙΛ: Έχεις μόνο λίγα λεπτά ακόμη, άφησε το παρελθόν. Ο Μένζις σου έστειλε εκθέσεις πρακτόρων και συ μου κάνεις μάθημα ιστορίας.

ΝΤΑΦ: Θέλω με σύντομη ανάλυση να σας δείξω το πολιτικό παιχνίδι, είναι αδικία.

ΤΣΩΡΤΣΙΛ: Για ποιούς είναι αδικία;

ΝΤΑΦ: Για τους Έλληνες.

ΤΣΩΤΡΣΙΛ: Οι Έλληνες είναι φίλοι μου, φυλή ανήσυχη, που όμως ασχολείται υπερβολικά με την πολιτική. [...]

ΤΣΩΡΤΣΙΛ: Απάντησέ μου, υπάρχει Μακεδονικό Έθνος;

ΝΤΑΦ: Όχι. Δεν υπάρχει μακεδονική εθνότητα ούτε μακεδονική γλώσσα. Αυτοί που κατοικούν την περιοχή των Σκοπίων δεν είναι Μακεδόνες, αλλά συνυπάρχουσες ομάδες πληθυσμού ελληνικού, βουλγαρικού και σερβικού"[720].

Στον Duff ανατίθεται μια σπουδαία αποστολή ˙ καλείται να δράσει από κοινού με τη στενή συνεργάτιδα του Churchill, Σάρα, ώστε να συγκεντρώσει τις -συναινετικές προς το σχέδιο για την επίλυση του Μακεδονικού- υπογραφές των άμεσα εμπλεκόμενων πλευρών σε μια μεμβράνη χαρτιού, η οποία κωδικοποιημένα

[720] Νίκος Πασχαλίδης, *Μακεδονική Ρουλέτα,* Θεσσαλονίκη, Ρέκος, 1992, σσ. 32-35.

αποκαλείται "μακεδονική ρουλέτα". Σύμφωνα με το περιεχόμενο της συμφωνίας -το οποίο φέρεται να έχει υπογραφεί ήδη από το βασιλιά Γεώργιο τον Β' της Ελλάδας και το βασιλιά Πέτρο τον Β' της Σερβίας- αναγνωρίζεται ότι δεν υπάρχει μακεδονικό έθνος και μακεδονική γλώσσα, δεν υφίσταται σλαβομακεδονική μειονότητα στην Ελλάδα και επιπλέον ότι κάθε σχετική διακήρυξη έλαβε χώρα για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας και μόνον. Το κείμενο θα πρέπει να υπογραφεί επίσης από τον Τίτο, από τους στρατηγούς του ΕΛΑΣ Μπακιρτζή και Σαράφη, όπως και από τον διοικητή του ΔΣΕ Μάρκο Βαφειάδη. Ο Τίτο θεωρείται ότι θα υπογράψει χωρίς ιδιαίτερη αντίσταση, λόγω της ανάγκης του για πολεμικά και υλικά εφόδια από τη Μεγάλη Βρετανία, ενώ οι Έλληνες του ΕΛΑΣ παρουσιάζονται ως απόλυτα σύμφωνοι με το κείμενο, έχοντας εξοργιστεί με τις επεκτατικές τάσεις του Tito στον μακεδονικό και κατά συνέπεια και στον ελληνικό, χώρο.

Ο Duff στην ουσία προάγεται σε πράκτορα των βρετανικών μυστικών υπηρεσιών[721] και βρίσκεται άμεσα στη γερμανοκρατούμενη Θεσσαλονίκη, όπου συναντάται με τον Nicholas Hammond -ιστορική προσωπικότητα που είχε ασχοληθεί επισταμένως με το Μακεδονικό- αλλά και το Βαφειάδη. Μέσα από έναν τυπικό έλεγχο, αποκαλύπτεται ότι η συνεργάτιδα του Churchill είναι στην πραγματικότητα Καραγεώργεβιτς, πριγκίπισσα της Σερβίας και σταδιακά εξυφαίνεται ένα ολοένα και περισσότερο πολύπλοκο φάσμα συμφερόντων, στο οποίο διαπλέκονται τόσο η Σοβιετική Ένωση, όσο και οι ΗΠΑ. Παράλληλα, γίνεται αντιληπτό ότι η ελληνική εσωτερική πολιτική, μέσω των εμφύλιων προστριβών, χάνει την ευκαιρία να απαντήσει δυναμικά στην πολιτική που ακολουθεί ο Τίτο στην Μακεδονία, θέση που επίσης είναι ευρέως διαδεδομένη στη νεοελληνική ιστοριογραφία:

"ΦΙΛΜΠΥ: Ένα να θυμάσαι, ο Τίτο θα κάνει ζημιά αργότερα στην Ελλάδα, σκέψου την επιχείρηση που έστησε με την τεχνητή δημοκρατία των Σκοπίων. Τώρα, στην κάψα του πολέμου, φαίνεται ανώδυνο, μετά θα δεις, πόσο καλοστημένη μηχανή ήταν. Οι Έλληνες θα ψάχνουν τους θυρεούς των Μακεδόνων βασιλέων τους και θα τους περιφέρει ο Τίτο για δικούς του"[722].

Αίφνης η κατάσταση αλλάζει άρδην ˙ ο Tito αρνείται να υπογράψει, ο Stalin επιθυμεί να δει τη μεμβράνη άμεσα, προτού συνδιαλεχθεί με τον Churchill, ενώ η ελληνική κυβέρνηση παρουσιάζεται ενοχλημένη -καθότι δεν ενημερώθηκε επί των εξελίξεων-

[721] Σημ: Για μια αναλυτική εξέταση της βρετανικών πολιτικών ιεραρχήσεων και δράσεων σχετικά με το Μακεδονικό Ζήτημα, βλέπε αναλυτικά Dimitris Livanios, *The Macedonian Question: Britain and the Southern Balkans,1939-1949,* Oxford, Oxford University Press, 2008.
[722] Νίκος Πασχαλίδης, *Μακεδονική Ρουλέτα*, ό.π., σ. 74.

και σε κάθε περίπτωση, απροετοίμαστη. Ο Duff αντιλαμβάνεται σύντομα πως διαδραματίζει το ρόλο του πιονιού, αλλά μέσω μιας αναπάντεχης εξέλιξης, διασφαλίζει υπό την κατοχή του τη "μακεδονική ρουλέτα". Ο καθηγητής βρίσκεται σε δίλημμα σχετικά με το ποιά θα πρέπει να είναι η τύχη του σημαντικού εγγράφου. Αν και κλίνει προς τη θέση ότι παρά τη δυσμενή εξέλιξη, η μεμβράνη θα έπρεπε να παραδοθεί στον Churchill, εντούτοις λαμβάνει διφορούμενες συμβουλές από τους Άγγλους πράκτορες που βρίσκονται στον ελληνικό χώρο μαζί του: σύμφωνα με τις γνώμες τους θα πρέπει είτε να την πουλήσει, είτε να κρατήσει την ύπαρξή της κρυφή.

Παρότι ο Duff αποφασίζει να στείλει εντέλει τη μεμβράνη στον Βρετανό πρωθυπουργό, πέφτει θύμα άγριας δολοφονίας από δύο μυστικούς πράκτορες, των οποίων η εθνικότητα αποτελεί μυστήριο για τον αναγνώστη, καθώς, παρά τα βρετανικά ονόματα και την αντίστοιχη ομιλία τους, εντοπίζονται σε αυτούς ψήγματα ρωσικής προφοράς. Το μυθιστόρημα του Πασχαλίδη πραγματεύεται το Μακεδονικό Ζήτημα ως μια αλληλουχία ανατρεπτικών πολιτικών αποφάσεων των κυρίαρχων δυνάμεων σε παγκόσμιο επίπεδο. Προβάλλει τη θέση ότι το δίκαιο και η ιστορία δεν διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στις αποφάσεις ή στις ενέργειες της διεθνούς σκηνής σχετικά με τη Μακεδονία. Αντίθετα, πρωταγωνιστικό ρόλο κατείχαν οι πολιτικοί ελιγμοί, οι διακρατικές μυστικές συμφωνίες, τα στρατιωτικά συμφέροντα και η μυστική διπλωματία. Βέβαια, το σημαντικό στοιχείο είναι ότι και σε αυτό το δυσπροσδιόριστο, ρευστό τοπίο, οι ελληνικές, πάγιες θέσεις για το Μακεδονικό δικαιώνονται, τουλάχιστον σε επίπεδο θεωρητικό.

Ο Λεωνίδας Χατζηπροδρομίδης ασχολήθηκε επισταμένως με το γιουγκοσλαβικό πρόβλημα και υπήρξε ανταποκριτής από το Βελιγράδι των εφημερίδων *Αυγή,* από το 1976 *και Ελευθεροτυπία,* από το 1988, αντίστοιχα. Ήδη από το πρώτο βιβλίο που εκδίδει το 1991 για την Γιουγκοσλαβία, με τίτλο *Γιουγκοσλαβία: η έκρηξη του εθνικισμού- Ο Βαλκανικός και ο ευρύτερος περίγυρος,* χρησιμοποιεί το όνομα της Μακεδονίας σε εισαγωγικά, ώστε να περιγράψει τη Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας και μετέπειτα Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας. Η χρησιμοποίηση των εισαγωγικών, ή η χρήση των όρων "κρατίδιο" ή "ψευδεπίγραφο κράτος" αποτελεί μια εξαιρετικά διαδεδομένη επιλογή για τη νεοελληνική κουλτούρα: όπως εύστοχα σημειώνει ο Παναγιώτης Καφετζής, οι ανωτέρω επιλογές κινούνται σε μια λογική μεταξύ της υπεροψίας και της

προσπάθειας ευτελισμού του γειτονικού κράτους [723]. Σχετικά με το ίδιο θέμα ο Thanos Lipowatz επιχειρώντας μια ψυχαναλυτικού τύπου ανάλυση των χαρακτηριστικών της νεοελληνικής εθνικής ταυτότητας προχωρά σε μια ειδική μνεία αναφορικά με τη σχέση του μακεδονικού προβλήματος, του εθνικισμού και της νεοελληνικής ταυτότητας. Χαρακτηρίζοντας το όνομα της Μακεδονίας ως "φετίχ" για την ελληνική πραγματικότητα ο Lipowatz θεωρεί πως η έξαρση του εθνικισμού και του ρατσισμού στον ελληνικό χώρο στις αρχές της δεκαετίας του 1990 συνυφαίνεται απόλυτα με τη βαθιά κρίση ανασυγκρότησης και την προσπάθεια εκσυγχρονισμού του ελληνικού κράτους, που λαμβάνει χώρα την ίδια περίοδο: το κενό που δημιουργείται μέσω της πολιτικής κρίσης της εποχής καλύπτεται με "φαντασιώσεις επιθετικής παντοδυναμίας", οι οποίες εκκολάπτουν εθνικιστικές ιδεολογίες και ρατσιστικές συμπεριφορές[724].

Στη μαρτυρία του για την κατάσταση στην Γιουγκοσλαβία ο Χατζηπροδρομίδης επισημαίνει την ύπαρξη της μακεδονικής εθνότητας στο βαλκανικό χώρο, την οποία ωστόσο αναφέρει πάντοτε εντός εισαγωγικών. Παράλληλα, τα Σκόπια εικονίζονται ως η πλέον φτωχική περιοχή του ομόσπονδου κράτους, στην οποία ο εθνικισμός λειτουργεί ως φυγή από το λαβύρινθο παρακμής, στον οποίο έχει περιέλθει:

" Η γιουγκοσλαβική 'Μακεδονία' είναι η πιο καταστραμμένη οικονομικά Δημοκρατία της Ομοσπονδίας. [...] Η 'Μακεδονία' περνάει τώρα περίοδο ιστορικής και εθνικής ψύχωσης. Ο εθνικισμός της είναι περισσότερο φυγή από το κοινωνικό, οικονομικό και ιστορικό αδιέξοδό της, παρά μια ορθολογική ιδεολογικοποίηση κάποιων προβλημάτων. Με το κλείσιμο του ταμείου της ομοσπονδίας, για τις μη ανεπτυγμένες περιοχές, αφού η Σλοβενία και η Κροατία δεν δίνουν πλέον χρήματα, η 'Μακεδονία' δεν έχει άλλη προβληματική, παρά μόνο τη διεύρυνση των εθνικιστικών μετώπων"[725].

Τα αποτελέσματα του εμφυλίου πολέμου στη Γιουγκοσλαβία, η πολυδιάσπαση της Ομοσπονδίας και οι ευαίσθητες ισορροπίες στη διαδικασία απόσχισης και ανεξαρτητοποίησης της ΠΓΔΜ περιγράφονται γλαφυρά στο επόμενο έργο του Χατζηπροδρομίδη, με τίτλο *Η δολοφονία της Γιουγκοσλαβίας.* Η χρήση των εισαγωγικών στους όρους Μακεδονία και Μακεδόνες διατηρείται και το νέο κράτος

[723] Παναγιώτης Καφετζής, "Μια θεωρητική προσέγγιση της ξενοφοβίας" (σσ. 19-47), στο: Συλλογικό, *Μακεδονία και Βαλκάνια: ξενοφοβία και ανάπτυξη,* Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1998.
[724] Thanos Lipowatz, "Η διχασμένη ελληνική ταυτότητα και το πρόβλημα του εθνικισμού" (σσ. 115-132), στο: Συλλογικό, *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα,* (επιμ. Νίκος Δεμερτζής), Αθήνα, Οδυσσέας, 1994, σσ. 129-131.
[725] Λεωνίδας Χατζηπροδρομίδης, *Γιουγκοσλαβία: Η έκρηξη του εθνικισμού- Ο Βαλκανικός και ο ευρύτερος περίγυρος*, ό.π., σσ. 190-191.

στη Βαλκανική περιγράφεται ως εξαιρετικά εύθραυστο οικονομικά και όχι μόνον: είναι προφανές ότι η επιβίωσή του κρίνεται ως επισφαλής. Ο Χατζηπροδρομίδης ωστόσο αναφέρεται επίσης στην "εθνικιστική ψύχωση" που επικρατεί και στην ελληνική πλευρά, όπως επίσης και στη λανθασμένη προσέγγιση που χαρακτηρίζει την ελληνική πολιτική. Βυθιζόμενη σε μια εθνικιστική κρίση η Ελλάδα φαίνεται να χάνει την ευκαιρία να αξιοποιήσει τη θέση ισχύος, στην οποία βρέθηκε σταδιακά στα Βαλκάνια:

"Η Ελλάδα ξαφνικά, μετά από 45 χρόνια, θυμήθηκε τη χρήση του ονόματος 'Μακεδονία', από τους κατοίκους των βορείων συνόρων μας [...] Μια ψύχραιμη πολιτική θα επέτρεπε την επίδραση της Ελλάδας στους κατοίκους της 'Μακεδονίας', ενώ οι κραυγές για επέμβαση και όπλα τους κάνουν εχθρικούς. Η εθνικιστική ψύχωση, που συνένωσε στο κενό στρατηλάτες από την άκρα Δεξιά ως την Αριστερά, επιζητεί την τελική λύση, αποφεύγει την όποια διαμεσολάβηση στοιχείων της σύγχρονης ιστορίας και του πολιτισμού και ανάγει τελικά την επίλυση όλων των προβλημάτων στη βία"[726].

Από την άλλη πλευρά, το μυθιστόρημα του Κώστα Μπούρη, *Balkan Tourist*, εμπεριέχει μια από τις λιγοστές ελληνικές λογοτεχνικές αναφορές στο λαό της Βόρειας Μακεδονίας. Αρχικά, είναι εμφανές ότι ο συγγραφέας επαναχρησιμοποιεί το εξαιρετικά συνήθη στη νεοελληνική κουλτούρα λογοτεχνικό τόπο, που δεν είναι άλλος από την αδιαπραγμάτευτη ελληνικότητα της περιοχής της Μακεδονίας. Αν και ο συγγραφέας δεν υπεισέρχεται ιδιαίτερα βαθιά στην ανάλυση του θέματος, είναι έκδηλη η διαιώνιση της αντίληψης περί της ελληνικότητας της Μακεδονίας, μια ιδέα βαθιά παγιωμένη, όπως έγινε ήδη αντιληπτό, στη νεοελληνική κουλτούρα. Τα Σκόπια περιγράφονται και εδώ ως η πλέον φτωχή, υπανάπτυκτη και ασήμαντη επαρχία της πρώην Γιουγκοσλαβίας, ενώ η γενική ατμόσφαιρα που επικρατεί, μοιάζει έκρυθμη και αβέβαιη. Η πολιτική που εφαρμόζεται από το ανεξαρτητοποιημένο κράτος σχετικά με το ζήτημα της ονομασίας του θεωρείται από τον Μπούρη ανόητη ˙ παρά το γεγονός αυτό, οι αναφορές του στο λαό της χώρας -μια από τις ελάχιστες στην σύγχρονη νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή- δεν είναι απόλυτα εχθρικές ή αρνητικές. Αντιθέτως, αναγνωρίζεται η ανάγκη για επιβίωση, ενώ η στροφή στον εθνικισμό και η πίστη των πολιτών της Βόρειας Μακεδονίας σε "ένα μεγάλο ψέμα" εκλαμβάνεται ως μια φυσιολογική ανθρώπινη αντίδραση ενάντια στη φτώχεια και στην απώλεια:

[726] Λεωνίδας Χατζηπροδρομίδης, *Η δολοφονία της Γιουγκοσλαβίας,* ό.π., σσ. 151-152.

"Στο μυαλό του αυθόρμητα ήρθαν εικόνες από τα Σκόπια. Μόλις πριν λίγες ώρες διέσχιζε, για μια φορά ακόμα, εκείνο το κρατίδιο με το κλεμμένο όνομα Μακεδονία, κλεμμένο για κάθε Έλληνα, κατευθυνόμενος στην πατρίδα του. Ο συσχετισμός των εικόνων της μνήμης του σμπαράλιασε τη λογική του. Κατάλαβε, για πρώτη φορά, την αγωνία των Σκοπιανών για επιβίωση, κι ας γνώριζε πολύ καλά πώς οικοδομήθηκε το μεγάλο ψέμα, στο οποίο στηριζόταν το κρατίδιο εκείνο. Κι ύστερα συλλογίστηκε πως οι άνθρωποι εκείνοι είχαν ανάγκη να πιστέψουν σε κάτι για να επιβιώσουν. Έστω και ψεύτικο. Όσο επικίνδυνο είναι να πιστεύεις σε ένα ψέμα"[727].

Το μυθιστόρημα εξετάζει ακόμα τη διαδικασία δημιουργίας της εθνικής συνείδησης του λαού της Βόρειας Μακεδονίας, αναπαράγοντας ουσιαστικά την άποψη σύμφωνα με την οποία, τόσο η ταυτότητα, όσο και η κρατική οντότητα του κράτους, ανάγονται στην πολιτική σκέψη και στους επιτυχείς ελιγμούς του Tito. Η δημιουργία της σλαβομακεδονικής εθνότητας αποδίδεται σε αμιγώς πολιτικές και επεκτατικές κινήσεις και επισημαίνεται η προσπάθεια υποκλοπής της ελληνικής ιστορίας στο μακεδονικό χώρο. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο Μπούρης καταρρίπτει εμμέσως τα ιστορικά επιχειρήματα των κατοίκων των Σκοπίων περί της καταγωγής τους από την αρχαία Μακεδονική φυλή, παρουσιάζοντας έναν Σκοπιανό χαρακτήρα του μυθιστορήματος, να μην είναι σε θέση να κατανοήσει τις επιγραφές στη Βεργίνα, το βασίλειο των αρχαίων Μακεδόνων, εν αντιθέσει φυσικά με τους σύγχρονους Έλληνες:

" -Αυτό εξηγούσα στον Γιοβάν. Η ονομασία Μακεδονία δόθηκε για πολιτικούς λόγους, λόγους που ίσχυαν εκείνη την εποχή, του απάντησε και συνέχισε να τον κοιτά στα μάτια δείχνοντας ότι συμφωνεί μαζί του. [...]

- Το καθεστώς εκείνης της περιόδου αντέγραψε συστηματικά οτιδήποτε ελληνικό, οτιδήποτε σχετιζόταν με τη Μακεδονία και μπορούσε να αντιγραφεί. Κυρίως τοπωνύμια και σύμβολα. Στόχος του ήταν να πιέσει εμάς, τους Έλληνες, συνέχισε ο Αλέξανδρος. [...]

- Τι εννοείς; Θες να πεις ότι δεν είναι Μακεδόνες; είπε στον Αλέξανδρο φανερά εκνευρισμένος ο Γιοβάν.

Ο δημοσιογράφος τον κοίταξε στα μάτια. Τον ρώτησε έπειτα με απλοϊκό ύφος, αν έχει επισκεφθεί τη Βεργίνα. Εκείνος του απάντησε αρνητικά.

-Μακάρι να μπορέσεις κάποτε να επισκεφθείς τον τάφο του Φιλίππου, του βασιλιά των Μακεδόνων. Θα νιώσεις τότε διαφορετικά, θα καταλάβεις μάλλον.[...]

-Θα πρέπει να επισκεφθώ τη Βεργίνα, λοιπόν, παρατήρησε ο Γιοβάν μιλώντας αυτή το φορά στα ελληνικά.

Ο Αλέξανδρος και ο Μίλτος έμειναν έκπληκτοι.

[727] Κώστας Μπούρης, *Σχέδιο Balkan Tourist*, ό.π., σ.39.

-Μιλάς ελληνικά; ρώτησε αμήχανος ο Μίλτος.

-Ναι, και πιστεύω αρκετά καλά...Επομένως μπορώ να διαβάσω τις επιγραφές. Ωστόσο δε θα καταλάβω και πολλά επειδή δε ξέρω αρχαία ελληνικά"[728].

Παράλληλα, στο μυθιστόρημα εξιστορείται η εξέλιξη του Μακεδονικού ζητήματος από την ελληνική πλευρά, ενώ επισημαίνεται η συνεχής παρεμβατικότητα της διεθνούς κοινότητας και συγκεκριμένα των Η.Π.Α. Ο συγγραφέας προβάλλει βέβαια και τις ελληνικές ευθύνες αλλά και αδυναμίες, στην προσπάθεια λύσης του προβλήματος, καθώς ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος της δεκαετίας του 1940, εικονίζεται ως πρόσφορο έδαφος για τον Tito, ώστε να κατορθώσει να επιβάλλει τα σχέδιά του στη Βαλκανική χερσόνησο. Η τελική λύση δε που προτείνεται, μεταξύ αστείου και σοβαρού, είναι η ένωση του κράτους της Βόρειας Μακεδονίας με την Ελλάδα:

"-Όταν υπήρχε η ενιαία Γιουγκοσλαβία, τα Σκόπια ήταν απλώς η επαρχία της Μακεδονίας. Όνομα που δέχονταν οι εκάστοτε ελληνικές κυβερνήσεις κατ' απαίτηση των Αμερικανών βέβαια, αφού ο Τίτο δεν τα πήγαινε καλά με τους Σοβιετικούς, κι αυτό βόλευε την Ουάσιγκτον, την περίοδο εκείνη. Μην ξεχνάτε ότι επιπλέον η χώρα μας τότε μόλις έβγαινε από έναν σκληρό και αδελφοκτόνο εμφύλιο πόλεμο. Πριν κάποια χρόνια, ο Τίτο πέθανε, αφήνοντας πίσω του μια κατάσταση, η οποία μετεξελίχθηκε σε μια διαλυμένη Γιουγκοσλαβία, συνέχισε ο Αλέξανδρος. [...]

-Λοιπόν, βρήκα τη λύση. Θα ζητήσετε την ενσωμάτωση με τη μητέρα πατρίδα και τότε θα λυθεί το Μακεδονικό, είπε παρεμβαίνοντας στη συζήτηση ο Μίλτος.

Ενώ οι άλλοι γέλασαν, η Γεωργία αρκέστηκε να πει ότι ίσως αυτή να ήταν η λύση του προβλήματος, ώστε να ζήσουν όλοι ειρηνικά στο μέλλον".

Θα πρέπει να περάσουμε το κατώφλι του 21ου αιώνα για να αντιληφθούμε μια ανανεωτική τάση αμφισβήτησης της κυρίαρχης ιστορικής, εθνοκεντρικής αφήγησης που χαρακτηρίζει τις νεοελληνικές λογοτεχνικές αναπαραστάσεις του Μακεδονικού Ζητήματος. Ως προς τις σύγχρονες αυτές προσεγγίσεις, θα ήθελα να εστιάσω σε δύο κυρίως μυθιστορήματα: στο έργο του Δημοσθένη Κούρτοβικ *Τι ζητούν οι βάρβαροι* και στο μυθιστόρημα *Μαύρος Μακεδών* του Θανάση Σκρουμπέλου. Κάνοντας μια μικρή παρένθεση, θα αναφερθώ συνοπτικά και στο μυθιστόρημα της Ελένης Χουζούρη, *Σκοτεινός Βαρδάρης*[729], το οποίο θα μπορούσε επίσης να εξεταστεί ως χαρακτηριστικό μιας ανανεωτικής διάθεσης στη σύγχρονη νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή. Η Χουζούρη απομακρύνεται από τις συμβάσεις της ελληνοκεντρικής

[728] Ό.π., σσ. 160-162.

[729] Ελένη Χουζούρη, *Σκοτεινός Βαρδάρης-βαλκανική μυθιστορία έρωτα και απώλειας,* Αθήνα, Πατάκης, 2018.

ιστοριογραφικής αφήγησης για το μακεδονικό χώρο, επιχειρώντας να γράψει μια "βαλκανική μυθιστορία έρωτα και απώλειας". Το κείμενο τοποθετείται χρονικά στο γύρισμα του 20ου αιώνα και εστιάζει σε δύο κυρίως χώρους: στο μακεδονικό Μελένικο, το έντονο ελληνικό στοιχείο του οποίου θα βιώσει το δράμα της προσφυγιάς, όταν το χωριό θα παραχωρηθεί στη Βουλγαρία και στην πολυπολιτισμική Θεσσαλονίκη, που βιώνει την εποχή της αλλαγής, αισθάνεται την ευρωπαϊκότητα μέσω του εθνικού μωσαϊκού των κατοίκων της, ενώ τα πρώτα θαύματα της νεωτερικότητας θαμπώνουν τους πολίτες της. Η Χουζούρη εντάσσει υπαρκτά, ιστορικά πρόσωπα στη διήγησή της, συνομιλεί με τους χαρακτήρες της και πλάθει την αφήγησή της βάσει ιστορικών φωτογραφιών · οι ιστορικές αυτές φωτογραφίες ζωντανεύουν σαν κινηματογραφικά ενσταντανέ και έτσι μεταφέρουν τον αναγνώστη σε διαφορετικούς τόπους, δίνοντας ένα αίσθημα ασυνέχειας στην αφήγηση, η οποία δεν αποδεικνύεται σε καμία περίπτωση γραμμική. Έχοντας ως βάση μια ερωτική ιστορία η συγγραφέας επιχειρεί να παραμερίσει τους νεοελληνικούς μύθους για τον μακεδονικό χώρο και την ιστορική αφήγηση · τα δομικά στοιχεία της διήγησής της εστιάζουν στην εικόνα των Βαλκανίων ως "περιοχής που βράζει", στην προσπάθεια ανατροπής των στερεοτυπικών κατασκευών για τα βαλκανικά έθνη και δη για το Βούλγαρο Άλλο, και στην τελική πεποίθηση ότι οι λαοί στο μακεδονικό χώρο θα πρέπει να συμβιώσουν ξεχνώντας τις ιστορικές διαφορές. Το πλαίσιο αυτό εντάσσει εμφανώς το μυθιστόρημα της Χουζούρη σε ένα σύγχρονο νεοελληνικό λογοτεχνικό ρεύμα, το οποίο επιχειρεί να επαναπροσδιορίσει τα ιστορικά μοτίβα και τις στερεοτυπικές κατασκευές για τη Μακεδονία που κυριάρχησαν στο νεοελληνικό λόγο για διάστημα μεγαλύτερο του ενός αιώνα.

Από την άλλη πλευρά, μέρος των συμβάσεων που χαρακτηρίζει την αφήγηση του Κούρτοβικ στο μυθιστόρημα *Τι ζητούν οι βάρβαροι,* έχει συζητηθεί ήδη. Το δομικό στοιχείο της αφήγησης του Κούρτοβικ αφορά τη λογοτεχνική αναπαράσταση μιας ιστορικής φωτογραφίας, τραβηγμένης στο μακεδονικό χώρο, από τρεις διαφορετικές εθνικές αφετηρίες. Στο μυθιστόρημά του, ο αναστοχασμός της ιστορικής αλήθειας και η ανάπλαση της ιστορικής αφήγησης -στα πλαίσια του λογοτεχνικού διαγωνισμού *Interbalkan*- από τρεις συγγραφείς, έναν Έλληνα, έναν Σέρβο και μια Βουλγάρα, συντελεί στην παραγωγή τριών ριζικά διαφορετικών ιστορικών μυθιστορημάτων: μέσω αυτού του τεχνάσματος ο Κούρτοβικ αναφέρεται ανοιχτά στη σχετικότητα της Ιστορίας, στις πιθανές πολλαπλές, εθνικές

αναπαραστάσεις της, όπως επίσης και στη δυσκολία ακριβούς προσδιορισμού της λεπτής γραμμής που ενώνει την ιστορική αλήθεια, τους εθνικούς μύθους και τη λογοτεχνία. Παράλληλα, ο Κούρτοβικ αναδεικνύει τη σημαίνουσα συμβολή των εθνικών μύθων στην παραγωγή λογοτεχνικών στερεοτυπικών κατασκευών, απομακρυνόμενος έτσι από τις βαθιά εθνοκεντρικές, παραδοσιακές προσλήψεις του Μακεδονικού Ζητήματος. Σε μια ανοιχτή δε μομφή στην ελληνική ψύχωση με την επίσημη ονομασία της Βόρειας Μακεδονίας ο Κούρτοβικ αποκαλεί ειρωνικά το βαλκανικό κράτος ως '*Ξερεισποιά*', φιλοδοξώντας να αναδείξει το πώς η ονοματοδοσία ενός γειτονικού κράτους διαμορφώθηκε σε θέμα-ταμπού για τη νεοελληνική κουλτούρα.

Ο Θανάσης Σκρουμπέλος, συγγραφέας που ιδεολογικά ανήκει στο χώρο της αριστεράς, παρέχει στο μυθιστόρημά του *Μαύρος Μακεδών* μια μεταμοντέρνα πρόσληψη της ταραγμένης εποχής του Μακεδονικού Αγώνα, τη στιγμή της κατάρρευσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Και στο κείμενο αυτό, οι εθνοκεντρικοί δογματισμοί αποφεύγονται, ενώ η επιλογή εκ μέρους του συγγραφέα μιας πολυεστιακής αφήγησης συνεπάγεται την καταγραφή πολυφωνικών και κύρια αντιθετικών, εθνικών ιδεολογικών. Οι τρεις βασικοί πρωταγωνιστές του διηγήματος είναι ο Έλληνας Μανώλης, ο Βούλγαρος Στόγιαν και ο μαύρου χρώματος Σελήμ που κατοικεί στην Αίγυπτο. Και οι τρεις βρίσκονται ταυτόχρονα και δραστηριοποιούνται στο μακεδονικό χώρο, με το Μανώλη να επιχειρεί να ενταχθεί στο ελληνικό σώμα του μακεδονικού αγώνα, τον Στόγιαν να αποδεικνύεται ένας σκληρός εθνικιστής, ορκισμένος στην υπέρτατη, για εκείνον, ιδέα του έθνους και το Σελήμ να κυνηγά το "όνειρό του", αισθανόμενος Έλληνας, καθώς η μητέρα του αποδεικνύεται ελληνικής καταγωγής. Η αφήγηση κινείται και εδώ σε μια λογική ασυνέχειας · οι τρεις πρωταγωνιστές αναπτύσσουν εναλλάξ μονολόγους, οι οποίοι, όσο πλησιάζουμε προς το τέλος του μυθιστορήματος γίνονται ολοένα και πιο κοφτοί, σε μια προσπάθεια του συγγραφέα να επιτείνει τη δράση. Σε ένα παιχνίδισμα της μοίρας, ο Μανώλης ταξιδεύει στη Μακεδονία με αποστολή να σκοτώσει το Στόγιαν, ενώ ο τελευταίος επιτίθεται στο τρένο που μεταφέρει το Σελήμ αρχικά στη μακεδονική Μπίτολα και στη συνέχεια στη Σορβόννη, με σκοπό τη δολοφονία της Ελένης, μιας ελληνίδας δασκάλας με εθνικιστική δράση στην περιοχή, η οποία συνοδεύει τον Σελήμ στο ταξίδι του. Αν και ο Στόγιαν βρίσκεται αιχμάλωτος του Μανώλη και του Σελήμ, έπειτα από μια σκληρή συμπλοκή, θα είναι εκείνος που θα σώσει τη ζωή του

Μανώλη, όταν ο τελευταίος τραυματίζεται σοβαρά, στην απέλπιδα προσπάθειά του να σώσει την ελληνίδα δασκάλα από τα χέρια των Βουλγάρων.

Ο Σκρουμπέλος πραγματεύεται θέσεις που σε προγενέστερα πεζογραφήματα της νεοελληνικής λογοτεχνικής παραγωγής αποσιωπούνται ή μνημονεύονται σπανιότατα. Τα πλέον δομικά χαρακτηριστικά της ιστορικής επανεξέτασης των ελληνικών δικαιωμάτων στο μακεδονικό χώρο αφορούν, κατά σειρά, την ανάδειξη των εθνικών θέσεων των έτερων κρατών που εμπλέκονται στο Μακεδονικό Ζήτημα, την αμφισβήτηση της γενικευμένης νεοελληνικής αντίληψης περί ιστορικής ιδιοκτησίας του συνόλου του μακεδονικού χώρου, καθώς και την παραδοχή της ύπαρξης μιας αμιγώς μακεδονικής εθνότητας, με τη δική της γλώσσα και εθνική συνείδηση:

"Τα' λεγα και στην Ελένη, μα η Ελένη είχε πάθος και δεν μ' άκουγε. Έβλεπε τον αγώνα όχι σαν ένα πιάτο στο μενού των μεγάλων, αλλά σαν μια δίκαιη μάχη που έδιναν οι Έλληνες για να πάρουν πίσω τη Μακεδονία τους. Την αρχαία 'γη τους' στον βορρά και μετά, σαν δυνάμωναν, να έπαιρναν και την Ιωνία, την 'αρχαία γη' τους στην ανατολή. Μάταια προσπαθούσα να της εξηγήσω πως από τότε η θάλασσα έχει καταπιεί πολλές ακτές κι έχει φανερώσει καινούργιες κι η γη έχει χωνέψει αμέτρητες αρχαίες δοξασμένες πρωτεύουσες [...] Δεν καταλάβαινε. Δεν είχε εικόνα για να καταλάβει. Νόμιζε πως τα παλιά της έδιναν συμβόλαιο ιδιοκτησίας που ίσχυε ακόμη. Εγώ είχα δει στην έρημο τέσσερις αυτοκρατορίες που τις είχε καταπιεί η άμμος, τη μία μες στα ερείπια της άλλης, και μόνο πέτρες και καύκαλα ήταν τώρα: των Αιγυπτίων φαραώ, των Πτολεμαίων βασιλιάδων, των Ρωμαίων στρατηγών κι αυτοκρατόρων και των Αράβων χαλίφιδων ˙ κι αυτή όταν μου μιλούσε για τη Μακεδονία ήταν σαν να ζούσε ακόμη ο Αλέξανδρος. Εγώ τον ονειρευόμουν και ήξερα πως ήταν όνειρο, αυτή ζούσε μαζί του. Έτσι είναι αν έτσι νομίζετε, της είχα πει μια φορά [...] κι η Ελένη έκανε τρεις μέρες να μου ξαναμιλήσει"[730].

"Τότε ο Κρίστο κοκκίνιζε και κουνούσε το δάχτυλο μπρος στις μουσούδες τους. Κοινός εχθρός είναι ο σουλτάνος, αυτός τους κλέβει με τους φόρους, τους αδικεί με τον δικό του δικαστή, τους διαφθείρει με το μπαξίσι, τους κρατάει αμόρφωτους. Αυτόν πρέπει να αποτινάξουν πρώτα από τον σβέρκο τους, αυτόν να διώξουν από τη φη τους, και γη όλων αυτών είναι η Μακεδονία. Εγώ σε ελληνικό σχολείο σπούδασα. Μα δε νιώθω Έλληνας. Η καταγωγή μου είναι βουλγάρικη, μα δεν νιώθω Βούλγαρος, Μακεδόνας νιώθω"[731].

[730] Θανάσης Σκρουμπέλος, *Μαύρος Μακεδών*, Αθήνα, Τόπος, 2010.
[731] Ό.π., σσ. 187-188.

Περιοδικές εκδόσεις στην υπηρεσία του εθνικού λόγου

Από κοινού με τη λογοτεχνική παραγωγή, τα πολιτικά δοκίμια ή τα υβρίδια μεταξύ δημοσιογραφικού και ιστορικού λόγου που δημοσιεύονται στον ελληνικό χώρο κατά τη διάρκεια του 19ου και του 20ου αιώνα σχετικά με τη Μακεδονία, εκδίδονται επιπλέον ορισμένα περιοδικά, των οποίων η θεματολογία αφορά ειδικά τα ζητήματα του μακεδονικού χώρου, τις διαμάχες στην περιοχή και μάλλον αναπόφευκτα έχει ως δομικό στόχο την ανάδειξη της ελληνικότητας της περιοχής. Η εκδοτική αυτή δραστηριότητα, που εκτείνεται σε αρκετές δεκαετίες, έχει ως κύριο σκοπό τη διασπορά και την παγίωση των ελληνικών de facto θέσεων περί της μακεδονικής γης, σε όσο το δυνατόν μεγαλύτερο τμήμα του κοινωνικού ιστού της χώρας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το περιοδικό *Μακεδονικά,* στο οποίο φιλοξενούνται κυρίως ακαδημαϊκού τύπου μελέτες σχετικά με την εθνολογική σύσταση της Μακεδονίας, τις αντιδικίες στο βαλκανικό χώρο και την ιστορική διαμόρφωση της πολύπλοκης -εθνολογικά, πολιτικά και κοινωνικά- σύνθεσης του ευρύτερου χώρου. Εκτός από τα ευρείας κυκλοφορίας περιοδικά, τα οποία θα συζητηθούν επιγραμματικά εδώ, υπήρξαν αρκετά περιοδικά που κυκλοφόρησαν σε

τοπική εμβέλεια[732] στο χώρο της ελληνικής Μακεδονίας και χαρακτηρίζονται από παρόμοια θεματογραφία και ιδεολογία. Επιπλέον, είναι πάμπολλα τα περιοδικά με διαφορετική κεντρική θεματολογία, τα οποία ωστόσο φιλοξενούν στις σελίδες τους σε τακτά χρονικά διαστήματα μελέτες σχετικά με το Μακεδονικό: μια τέτοια περίπτωση είναι για παράδειγμα το περιοδικό *Balkan Studies.*

Κατά τη δεκαετία του 1920, εκδίδεται από το Νικόλαο Σφενδόνη το περιοδικό *Μακεδονικό Ημερολόγιο,* το οποίο είναι σαφέστατα περισσότερο λογοτεχνικής φύσης σε σχέση με τις προαναφερθείσες περιοδικής μορφής εκδόσεις. Το περιοδικό διαγράφει μάλιστα μια εξαιρετικά μακρόχρονη πορεία, καθώς συνεχίζει να κυκλοφορεί μέχρι και τη δεκαετία του 1990, δείγμα της σαφώς θετικής απήχησής του στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό. Κατά τις πρώτες δεκαετίες της έκδοσης του *Μακεδονικού Ημερολογίου* κυριαρχεί η παρουσία διηγημάτων ηθογραφικής και λαογραφικής θεματολογίας που περιγράφουν τα μακεδονικά έθιμα[733], όπως επίσης και η δημοσίευση δημοτικών τραγουδιών ή ταξιδιωτικών εντυπώσεων που αφορούν την -ελληνική κυρίως- Μακεδονία[734]. Μάλιστα, οι αναφορές στην ηθογραφία και τις παραδόσεις αποτελεί μια σταθερά του περιοδικού σε όλη την εκδοτική του πορεία[735]. Παράλληλα, σταδιακά στην ύλη του περιοδικού προστίθενται ποικίλες ιστορικές αναλύσεις σχετικά με τη δράση των σύγχρονων Ελλήνων μακεδονομάχων, αλλά και ορισμένα ενθυμήματα ηρώων του Μακεδονικού Αγώνα, θεματολογία που επίσης απασχολεί το περιοδικό διαχρονικά[736].

Ενδιαφέρον είναι επίσης το γεγονός ότι το περιοδικό καθ' όλη τη διάρκεια της κυκλοφορίας του, διάσπαρτα αλλά συχνά, εξετάζει ενδελεχώς τη μορφή του Μεγάλου

[732] Σημ: Μεταξύ πολλών, βλέπε για παράδειγμα το εικονογραφημένο περιοδικό *Μακεδονικός Αγών,* που εκδίδεται στη Θεσσαλονίκη στα τέλη της δεκαετίας του 1920 και επικεντρώνεται στην παρουσίαση ιστορικών πηγών του Μακεδονικού αγώνα.

[733] Σημ: Βλέπε για παράδειγμα Ελένη Κωτούλα, "Τίποτε απ' ό,τι λογάριαζα", *Μακεδονικό Ημερολόγιο,* (1938) 216-221.

[734] Σημ: Βλέπε για παράδειγμα Ανώνυμος, "Δημοτικά τραγούδια Αβδέλλας Γρεβενών- Βουλγάρα Νύφη", *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1936) 254.

[735] Σημ: Βλέπε για παράδειγμα Χρ. Καραηλία, "Σαλονικιώτικα Χριστούγεννα", *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1953) 95-96. Βλέπε ακόμα Αναστ. Χριστοδούλου, *"Βερροιώτικα Αρραβωνιάσματα", Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1963) 243- 248. Βλέπε επίσης Γεώργιος Μπόντας, "Η γιορτή της Παναγίας σαν έθιμο στην Σιάτιστα", *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1978) 301-304.

[736] Σημ: Από το εξαιρετικά πυκνό σχετικό υλικό, βλέπε για παράδειγμα Αγγελική Μεταλλινού, "Ο Καπετάν Μήτσος- Αναμνήσεις από τον Μακεδονικό Αγώνα'" *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1949) 206-208. Βλέπε επίσης Χάρης Κωνσταντινίδης, "Ενας βέρος Μακεδόνας", *Μακεδονικό Ημερολόγιο,* 1958 (273-275). Βλέπε ακόμα Χάρης Θεοχαρίδης, "Αυτός δεν έπρεπε να πεθάνη", *Μακεδονικό Ημερολόγιο,* 1961(145-148). Βλέπε επιπλέον Παντελής Οικονόμου, "Το τρίπτυχο της θυσίας", *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1964) 305-310, κ.ά.

Αλεξάνδρου, στοιχείο που εμφανέστατα χρησιμοποιείται ως αποδεικτικό της ελληνικότητας της Μακεδονίας από την αρχαιότητα. Το σχήμα ενότητας και συνέχειας του ελληνισμού, το οποίο έχει συζητηθεί σε άλλο σημείο της μελέτης, βρίσκει σε διάφορα τεκμήρια του περιοδικού την πραγμάτωσή του, μέσω ιστορικών μελετών-γραμμένων κάποτε από ερασιτέχνες ιστορικούς-[737], διηγημάτων[738] ή και ποιημάτων[739] που αναφέρονται στην υπεραιωνόβια ελληνικότητα της μακεδονικής γης, με κύριους σταθμούς την αρχαιότητα, το Βυζάντιο και φυσικά τη σύγχρονη εποχή.

Τα λογοτεχνικά διηγήματα που δημοσιεύονται στις σελίδες του περιοδικού, αφορούν συχνά την παρουσίαση των Ελλήνων μακεδονομάχων στο αναγνωστικό κοινό ή και την παράθεση απομνημονευμάτων των ιδίων: είναι χαρακτηριστικό, ότι ήδη από τη δεκαετία του 1940 καθιερώνεται ως μόνιμη στήλη του περιοδικού η στήλη υπό τον τίτλο *"Από τον μακεδονικό Αγώνα"*. Τα διηγήματα για τα οποία γίνεται λόγος εδώ, συνήθως δεν χαρακτηρίζονται από κάποια ιδιαίτερη λογοτεχνική αξία, ενώ εμπεριέχουν αρκετά, γνωστά στην νεοελληνική κουλτούρα, μοτίβα, σχετικά με τα Βαλκάνια, όπως είναι για παράδειγμα οι συχνές αναφορές στις βουλγαρικές ωμότητες[740]. Στις σελίδες του περιοδικού φιλοξενούνται συχνά διηγήματα γνωστών, περισσότερο ή λιγότερο, λογοτεχνικών μορφών, που ασχολήθηκαν ενδελεχώς με το Μακεδονικό Αγώνα, όπως ο Γεώργιος Μόδης, η Ρούλα Παπαδημητρίου, ή η Αλεξάνδρα Παραφεντίδου. Επιπλέον, καθώς οι πολιτικές εξελίξεις στη βαλκανική τρέχουν, η ελληνική σκέψη θεωρεί ως εθνικό καθήκον να απαντήσει στην προπαγάνδα των Σκοπίων και σε θεωρητικό επίπεδο, σχετικά με την προσπάθεια ιδιοποίησης της ελληνικής ιστορίας, όπως συλλήβδην εκλαμβάνονται οι κινήσεις

[737] Σημ: Βλέπε σχετικά, μεταξύ πολλών, Ανδρέας Ξυγγόπουλος, "Ο Μέγας Αλέξανδρος εις την βυζαντινήν τέχνην", *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1940) 37-40. Βλέπε ακόμα Κωνστ. Θεοχάρης, "Βοττιαία- Βοττική", *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1962) 193-194. Βλέπε επίσης Γεώργιος Κεχαγιάς, "Ελληνική Μακεδονία: από πάντοτε- για πάντα", *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1977) 227-236, κ.ά.

[738] Βλέπε για παράδειγμα το διήγημα με θέμα τη ζωή του Μεγάλου Αλεξάνδρου, "Ένα αστέρι γεννιέται στο Βορρά", γραμμένο από το Δημήτρη Σιατόπουλο, στο *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1977) 37-44. Βλέπε ακόμα το διήγημα της Ερατώς Μέλλου, "Οι Αμαδρυάδες και ο Μεγαλέξανδρος", *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1981) 193-198.

[739] Σημ: Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το ποίημα του Δαμ. Αμανατίδη με τίτλο " Ιστορικές μορφές του Μακεδονικού Αγώνα". Το ποίημα, που εκδίδεται στο τεύχος του 1980, αναφέρεται σε σημαντικές μορφές της ελληνικής παράδοσης σχετικά με το μακεδονικό χώρο, από το Μέγα Αλέξανδρο, έως και τον Παύλο Μελά, τον Τέλλο Άγρα, καθώς και στους ανώνυμους Έλληνες Μακεδονομάχους, προωθώντας έτσι το σχήμα ενότητας του ελληνισμού, από την αρχαιότητα έως και τη σύγχρονη εποχή.

[740] Σημ: Βλέπε, μεταξύ πολλών, Β.Α. Μεσολογγίτης, "Η μακεδονική σαλάτα", *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1951) 39-43. Βλέπε επίσης, Φ. Βίττης, "Η τιμωρία του Βουλγαρόπαππα", *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1971) 187-189.

αυτές στη νεοελληνική κουλτούρα. Ήδη από τη δεκαετία του 1950, εμφανίζονται διάφορα πολιτικά άρθρα, τα οποία παρακολουθούν και σχολιάζουν τις εξελίξεις στα βόρεια σύνορα της χώρας και γενικότερα στη Βαλκανική[741]· προϊόντος του χρόνου, τα πολιτικά άρθρα που αντιπαρατίθενται ανοιχτά στην προπαγάνδα των Σκοπίων αυξάνονται[742].

Αντίστοιχης ιδεολογίας και μέχρι ενός σημείου και θεματολογίας υπήρξε το μηνιαίο περιοδικό *Μακεδονική Ζωή,* το οποίο κυκλοφόρησε για πρώτη φορά στη Θεσσαλονίκη κατά το 1965 και ολοκλήρωσε επίσης την εκδοτική του πορεία τη δεκαετία του 1990. Κυριαρχούν και εδώ οι συχνές αναφορές στα μακεδονικά ήθη και έθιμα[743], η προβολή του σχήματος ενότητας[744], η παρουσίαση ανέκδοτων τεκμηρίων από τις ενθυμήσεις των Ελλήνων μακεδονομάχων[745], η καταγραφή της ιστορίας των μαρτυρικών χωριών της Μακεδονίας[746], όπως και -σε μικρότερο πάντως βαθμό- η διηγηματογραφία με σχετική θεματογραφία[747]. Το περιοδικό έχει ωστόσο κυρίως πολιτική φύση, καθώς ασχολείται επισταμένως με τα εθνικά θέματα και κυρίως με το Μακεδονικό Ζήτημα. Οι εξελίξεις στη γείτονα Βόρεια Μακεδονία, όπως και η προπαγάνδα που προωθείται εκεί, παρακολουθούνται αδιαλείπτως και αντικρούονται · οι κρίσεις των σκοπιανών ιστορικών μελετητών και των πορισμάτων τους, επίσης. Οι ιδεολογικές γραμμές του περιοδικού παραμένουν αδιασάλευτες και αδιαπραγμάτευτες κατά το σύνολο της εκδοτικής του πορείας: η Μακεδονία ταυτοποιείται ως ελληνική γη από την αρχαιότητα έως και τη σύγχρονη εποχή · αντίστοιχα, οι πολιτικές και ιδεολογικές θέσεις του γειτονικού κράτους

[741] Σημ: Βλέπε για παράδειγμα Ι.Κ. Βογιατζίδης, "Η επελθούσα μεταβολή εις τα βόρεια σύνορα της Ελλάδος, 1946-1949", *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1950) 35-38.

[742] Σημ: Βλέπε για παράδειγμα Στέλιος Παπαθεμελής, "Μακεδονικό. Η πολιτική διάσταση", *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1990) 55-61. Βλέπε ακόμα το άρθρο του ιδίου, "Το Μακεδονικό ενώπιον των ραγδαίων εξελίξεων στη Βαλκανική", Μακεδονικό Ημερολόγιο (1991) 43-47.

[743] Σημ: Μεταξύ πολλών, βλέπε ως παράδειγμα Κ.Ι. Χιόνη, "Πρωτοχρονιάτικα έθιμα της Μακεδονίας", *Μακεδονική Ζωή,* 8 (Ιανουάριος 1967)12-15. Βλέπε ακόμη Κώστας Δούφλιας, "Κόλιντα στα βουνά της Δυτικής Μακεδονίας", *Μακεδονική Ζωή,* 103 *(*Δεκέμβριος 1974) σ. 22.

[744] Σημ: Βλέπε για παράδειγμα Ανώνυμος, "Η Μακεδονία- Κοιτίς των πρώτων πολιτισμών", *Μακεδονική Ζωή,* 33 (Φεβρουάριος 1969) 37. Βλέπε ακόμα Ειρήνη Παναγιωτίδου, "Μένανδρος ο Έλλην- Οι επίγονοι του Μεγάλου Αλεξάνδρου στα όρια της αχανούς αυτοκρατορίας του", *Μακεδονική Ζωή,* 73 (Ιούνιος 1972) 6-15.

[745] Σημ: Μεταξύ πολλών, βλέπε για παράδειγμα Χαρ. Λέκας, "Η απάτη του Ίλιντεν και η καταστροφή του Κρουσόβου", *Μακεδονική Ζωή,* 26 (Ιούλιος 1968) 11-16. Βλέπε ακόμη Αν. Τοπάλης, "Μνήμη Μακεδονομάχων γύρω απ' το Στρέμπενο", *Μακεδονική Ζωή,* 92 (Ιανουάριος 1974) 32-33.

[746] Σημ: Βλέπε για παράδειγμα Φαιδ. Γιαγκόζης "Προσκύνημα εις το Λιτόχωρον", *Μακεδονική Ζωή,* 10 (Μάρτιος 1967) 22-23. Βλέπε ακόμη Αθανάσιος Σιδέρης, "Εθνικόν Φλωρίνης- Ένα ηρωικό χωριό", *Μακεδονική Ζωή,* 15 (Αύγουστος 1967) 38-39.

[747] Σημ: Βλέπε για παράδειγμα Ν.Ι. Μέρτζιος, "Ο Καπετάνιος με το γλυκό χαμόγελο", *Μακεδονική Ζωή,* 100 (Σεπτέμβριος 1974) 24-25.

προσλαμβάνονται ως "χωρίς αιδώ πλαστογράφηση της ιστορίας[748], ενώ το έθνος της γειτονικής χώρας χαρακτηρίζεται ως "ψευδομακεδόνες", η γλώσσα τους ως "ψευδομακεδονική" και η εκκλησία τους ως απόσταγμα μιας θρησκευτικής σκηνοθεσίας: μια πραγματική "εκκλησία των Αθέων"[749]. Οι θέσεις του περιοδικού προφανώς παραμένουν αναλλοίωτες στο πέρασμα του χρόνου, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τα δύο παρακάτω χωρία, που γράφτηκαν με διαφορά είκοσι πέντε περίπου ετών:

"*Εμπνεόμεθα από την πίστην προς την φιλίαν, την στενωτάτην μάλιστα φιλίαν μεταξύ Ελλάδας και Γιουγκοσλαβίας, αλλά πρέπει να κατανοηθή από την γείτονα επικράτειαν η ανάγκη να χαλιναγωγηθή και να εκριζωθή η γελοία, η φαντασιόπληκτος ιμπεριαλιστική μεγαλομανία των ψωραλέων Δον Κιχώτων της Νοτιωτάτης επαρχίας της, η οποία ουδέποτε υπήρξε Μακεδονία, αλλά κατά μεν την αρχαίαν εποχήν εκαλείτο Δαρδανία, κατά δε την βυζαντινήν Σκλαβωνία. Ας λέγωνται οι κάτοικοί της όπως θέλουν, αλλά όχι 'Μακεδόνες', διότι Μακεδόνες ίσον Έλληνες"*[750].

"Αυτός καθ' εαυτόν ο σφετερισμός των απαραχάρακτα επί 3.000 τουλάχιστον χρόνια ελληνικών όρων Μακεδονία και Μακεδόνες και της κληρονομιάς από ένα σλαβικό - αλλά όχι μόνο σλαβικό- πληθυσμιακό συνονθύλευμα συνιστά αφόρητη όσο και βάρβαρη πρόκληση προς την ανθρώπινη ιστορία, αποτελεί αυτόφωρη κλοπή πνευματικών, ηθικών και εθνικών δικαιωμάτων, είναι ανοικτή πράξη πολιτιστικής και εθνικής και πολιτικής γενοκτονίας και, γι' αυτό, απειλεί μόνιμα την ειρήνη στα Βαλκάνια, αλλά και στην ευρύτερη περιοχή"[751].

Εκτιμώ ότι η ύλη των περιοδικών αυτών, προστιθέμενη στα λογοτεχνικά τεκμήρια με θέμα την περιοχή, αλλά και στην εξαιρετικά εκτεταμένη παραγωγή ετερόκλητων ανάλογων πηγών, συγκρότησε έναν τεράστιο όγκο πληροφορίας σχετικό με τη Μακεδονία, απευθυνόμενο στο νεοελληνικό αναγνωστικό κοινό. Το συσσωρευμένο αυτό υλικό, διαμόρφωσε σε μεγάλο βαθμό τη νεοελληνική συνείδηση επί του θέματος. Κείμενα διαφορετικής επιστημονικής ή λογοτεχνικής αξίας και αισθητικής, παρείχαν έναν αρκούντως ομοιόμορφο λόγο, με σαφή εθνικά χαρακτηριστικά, που έδρασε συσσωρευτικά στη διεργασία αυτή, και επιπλέον προσλήφθηκε από το αναγνωστικό κοινό, χωρίς πάντοτε την παρουσία διακρίσεων μεταξύ των ετερόμορφων -ποιοτικά και όχι μόνο- ειδών. Έτσι, παρατηρείται το φαινόμενο της εκκίνησης της σκέψης των Ελλήνων συγγραφέων από γενικώς αποδεκτές στη νεοελληνική κουλτούρα θέσεις, που συνακόλουθα οδηγεί στην παραγωγή τεκμηρίων

[748] Ανώνυμος, "Οι εικόνες διαψεύδουν την σκοπιανή ΄ιστορία΄", *Μακεδονική Ζωή,* 80 (Ιανουάριος 1973) 23.
[749] Ανώνυμος, "Η εκκλησία των αθέων", *Μακεδονική Ζωή,* 16 (Σεπτέμβριος 1967) 3-4.
[750] Ανώνυμος, "Μακεδόνες και Ψευτομακεδόνες", *Μακεδονική Ζωή,* 8 (Ιανουάριος 1967) 3.
[751] 'Ο Μακεδών', "Η ιστορία εκδικείται", *Μακεδονική Ζωή,* 296 (Ιανουάριος 1991) 6-7.

που κάποτε κυμαίνονται μεταξύ της υπερβολής, της ανακρίβειας, ή και της καθαρής αλυτρωτικής ή πολιτικής προπαγάνδας.

~

Συνοψίζοντας, το Μακεδονικό Ζήτημα υπήρξε γενεσιουργός δύναμη μιας εξαιρετικά πυκνής για τα νεοελληνικά δεδομένα εκδοτικής κίνησης, η οποία μάλιστα ακόμα και σήμερα, παραμένει ενεργή. Λογοτεχνία, δημοσιογραφία, ιστορικές μελέτες, πολιτικές πραγματείες: όλα τα ανωτέρω γραμματειακά είδη τέθηκαν στην υπηρεσία ενός αδιαμφισβήτητα εθνικού λόγου, ο οποίος κράτησε τις βασικές ιδεολογικοπολιτικές θέσεις του αδιασάλευτες -με την εξαίρεση μιας κίνησης ανανέωσης, η οποία πάντως αποδεικνύεται εξαιρετικά πρόσφατη- στο πέρασμα ενός χρονικού διαστήματος μεγαλύτερου των δύο αιώνων. Φυσικά, η παραγωγή αυτή είχε ως καρπό και έργα αμφιβόλου επιστημονικής αξίας ή γενικότερα, αισθητικής. Αναφέρομαι, όπως και παραπάνω, σε ελληνικές εκδόσεις σχετικά με το Μακεδονικό, οι οποίες κινούνται μεταξύ της ιστορικής ανακρίβειας και της προπαγάνδας ˙ τα ανωτέρω τεκμήρια, βάσισαν την επιχειρηματολογία τους σε γενικά αποδεκτές -και πράγματι συχνά ιστορικά αποδεικνυόμενες- θέσεις στην ελληνική σκέψη, κάνοντας ωστόσο ορισμένες φορές -ηθελημένα ή μη- λογικά άλματα, κάποτε επικίνδυνα για τη βαλκανική συνεννόηση και ευημερία. Σε κάθε περίπτωση, αν και τα τεκμήρια αυτά έχουν συγκεκριμένες αδυναμίες, είναι στην πραγματικότητα αρκούντως ενδιαφέροντα, υπό την έννοια ότι συνδιαμόρφωσαν, από κοινού με τις περισσότερο επιστημονικές σχετικές μελέτες, μέρος της νεοελληνικής κοινής γνώμης αναφορικά με το πρόβλημα. Είναι επίσης προφανές ότι η περίπλοκη φύση του Μακεδονικού Ζητήματος παρέχει a priori στον επίδοξο σχολιαστή του το περιθώριο να υποστηρίξει τις θέσεις του μέσω επιχειρημάτων που αντλούνται από εντελώς διαφορετική βάση κάθε φορά. Αν στα ανωτέρω προσθέσει κανείς τα παραποιημένα στοιχεία[752] που ενδέχεται να εντάσσει

[752] Σημ: Βλέπε χαρακτηριστικά τα όσα αναφέρονται στη μελέτη του Duncan Perry, *The politics of terror 1893-1903,* ό.π., σ. 19 κ.εξ. Ο Perry επιχειρώντας να αναδείξει την εξαιρετικά μεγάλη απόκλιση των στατιστικών στοιχείων που εξέτασαν κατά περιόδους τις κυρίαρχες πληθυσμιακά εθνικές ομάδες στον μακεδονικό χώρο μνημονεύει τον J. Larmeroux. Ο Larmeroux συνέκρινε τις στατιστικές μελέτες σχετικά με την εθνική ταυτότητα των κατοίκων της Μακεδονίας, όπως εκείνες κυκλοφορούσαν στο βαλκανικό χώρο, στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα. Τα αποτελέσματα της έρευνάς του αποδείχτηκαν εκπληκτικά, καθώς αναδείκνυαν αδιαμφισβήτητα την πολιτική σκοπιμότητα των στατιστικών στοιχείων που προωθούσαν οι εμπλεκόμενες πλευρές: είναι χαρακτηριστικό, ότι ο αριθμός των Ελλήνων, των Βουλγάρων, των Σλάβων και των Βλάχων κατοίκων της Μακεδονίας,

στο διάλογο η εκάστοτε εμπλεκόμενη πλευρά, γίνεται άμεσα κατανοητή η ευκολία διαφορετικών αναγνώσεων και η τελική παράθεση αντικρουόμενων απόψεων.

Το Μακεδονικό Ζήτημα στη νεοελληνική κουλτούρα μπορεί να θεωρηθεί, όπως εξηγήθηκε, ως έχων δύο δομικές φάσεις. Η πρώτη από αυτές αφορά το διάστημα από το 1870 έως και το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, και η δεύτερη συνυφαίνεται με την περίοδο μεταξύ της ονομασίας του σύγχρονου κράτους της Βόρειας Μακεδονίας ως "Δημοκρατία της Μακεδονίας" από τον Tito, έως και σήμερα. Το πρόβλημα της ονοματοδοσίας αναζωπύρωσε εθνικιστικές ιδεοληψίες και αλυτρωτικές ρητορικές, διαμορφώνοντας ένα κλίμα έντονης πολιτικής κρίσης: η επίσημη ονομασία μιας άλλης χώρας είχε πλέον γίνει μείζον εθνικό θέμα στον ελληνικό χώρο. Στο διάστημα αυτό, που είναι μεγαλύτερο των δύο αιώνων, η Μακεδονία, τόσο ως γεωγραφικός χώρος όσο και ως -μη επακριβώς οριοθετημένη- γενική έννοια, αποτέλεσε σημείο τριβής και απόκλισης της Ελλάδας από τα Βαλκάνια. Είναι βέβαιο ότι οι διαμάχες για αυτήν σε πολιτικό, διπλωματικό και στρατιωτικό επίπεδο, διαμόρφωσαν συγκεκριμένες, αρνητικής φύσεως, στερεοτυπικές κατασκευές για τους βαλκανικούς λαούς, ιδιαίτερα δε για τους Βουλγάρους ή, στη σύγχρονη εποχή, για τους πολίτες του κράτους της Βόρειας Μακεδονίας. Οι βαθύτερες, υπόρρητες σχέσεις μεταξύ του νεοελληνικού λόγου για τη Μακεδονία και των νεοελληνικών εικόνων για τα Βαλκάνια, έχουν επισημανθεί από το Γούναρη, ο οποίος σημειώνει πως η Μακεδονία υπήρξε το φίλτρο διαμόρφωσης της ελληνικής εικόνας και των αντίστοιχων στερεοτύπων για τα βαλκανικά έθνη έως και σήμερα[753].

Παρά την ορθότητα της διαπίστωσης αυτής θα ήθελα να προσθέσω σχετικά ορισμένες παρατηρήσεις. Ο νεοελληνικός λόγος για τη Μακεδονία δε θα πρέπει να ταυτίζεται με τον αντίστοιχο λόγο για τη βαλκανική ˙ αρχικά, μια τέτοια προσέγγιση θα είχε την αδυναμία ενός γεωγραφικού τύπου αποκλεισμού. Καθώς ο νεοελληνικός λόγος για το μακεδονικό χώρο κυριότερα τη Βουλγαρία, τη Βόρειο Μακεδονία και τη Σερβία -και σε μικρότερο βαθμό τη Ρουμανία-, χώρες, όπως είναι η Αλβανία με τις εξαιρετικά συχνές απεικονίσεις στην ελληνική λογοτεχνική γραφή, το Μαυροβούνιο,

παρουσιάζουν διακυμάνσεις που ξεπερνούν συχνά ακόμα και το εξαιρετικά μεγάλο αριθμό του ενός εκατομμυρίου πολιτών. Σχετικά με τις εντυπωσιακές διακυμάνσεις μεταξύ των στοιχείων από τους εθνολογικούς χάρτες που αναφέρονται στην περιοχή, βλέπε επίσης H.R. Wilkinson, *Maps and Politics- A review of the ethnographic cartography of Macedonia,* Liverpool, University Press, 1951.

[753] Βασίλης Γούναρης, *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων- Από το Διαφωτισμό έως και τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο,* ό.π., σ. 410.

η Κροατία ή ακόμα και η Βοσνία, "περιθωριοποιούνται", εάν κανείς υιοθετήσει σε απόλυτο βαθμό το προαναφερθέν σκεπτικό. Επίσης, επαναλαμβανόμενοι λογοτεχνικοί τόποι και μοτίβα, όπως οι ρομαντικές απεικονίσεις του Μαυροβουνίου, οι ρομαντικού τύπου αναφορές σε ιστορίες με βρικόλακες, ή ακόμα και η σύνδεση των Βαλκανίων με την οπισθοδρομικότητα και τη δεισιδαιμονία, δεν μπορεί να θεωρούνται καρπός των διαμαχών στο μακεδονικό χώρο. Τέλος, ο εξαιρετικά ενδιαφέρων, ιδεολογικής και πολιτικής απόχρωσης νεοελληνικός λόγος για τα Βαλκάνια κατά την περίοδο του υπαρκτού σοσιαλισμού, αλλά και η ελληνική γραφή σχετικά με τη σύγχρονη βαλκανική τραγωδία της δεκαετίας του 1990, εάν δεν γέννησαν νέα στερεότυπα, σίγουρα επαναπροσδιόρισαν ορισμένα παλαιότερα.

Συμπερασματικά, θεωρώ ότι οι νεοελληνικές αναφορές για τη Μακεδονία δεν αποδεικνύονται παράλληλες σε απόλυτο βαθμό με τον αντίστοιχο, κύριο, νεοελληνικό, εκφερόμενο για τα Βαλκάνια λόγο. Με άλλα λόγια, η γραφή που άπτεται των επιμέρους ζητημάτων του Μακεδονικού Ζητήματος δεν ακολουθεί πάντοτε το γενικό κανόνα των ελληνικών αναφορών στα Βαλκάνια, στην εκάστοτε εποχή. Επιπλέον, ο νεοελληνικός λόγος για την Μακεδονία, εν αντιθέσει με το νεοελληνικό λόγο για τα βαλκανικά κράτη, δεν παρουσιάζει ιδιαίτερες διακυμάνσεις, τουλάχιστον ως προς τις θεμελιώδεις του ιδέες. Αν δηλαδή, όπως συζητήθηκε διεξοδικά στο κυρίως μέρος της μελέτης, η νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή συζητά το βαλκανικό μύθο μέσω οριοθετημένων και σαφών χρονικών, πολιτικών ή ιστορικών τομών, ο κυρίαρχος λόγος για τη Μακεδονία κινείται διαρκώς στις ίδιες, παγιωμένες αντιλήψεις. Παραδείγματος χάριν, εάν σε κάποια συγκεκριμένη χρονική στιγμή, ο Βούλγαρος ή Σέρβος Άλλος σκιαγραφείται με θετικό πρόσημο στη νεοελληνική κουλτούρα, η αντιδικία στη Μακεδονία βρίσκεται πάντοτε εκεί για να υπενθυμίσει την "κακή" πλευρά τους. Ο νεοελληνικός λόγος για τα Βαλκάνια σταδιακά πολιτικοποιείται, ιδεολογικοποιείται και σίγουρα διαφοροποιείται ανά συγκεκριμένες χρονικές περιόδους. Σε πλήρη αντίθεση, ο αντίστοιχος λόγος για συγκεκριμένα βαλκανικά έθνη, σε συνάρτηση πάντοτε με τις ειδικές και πολύπλοκες συμβάσεις του μακεδονικού χώρου, παραμένει σταθερός, ακλόνητος, έχοντας μια σαφή εθνική προσέγγιση, που δεν επηρεάζεται ιδιαίτερα από τις γενικότερες ιδεολογικές και σε μικρότερο βαθμό, πολιτικές διαφοροποιήσεις.

Οι επικρατούσες ιδέες στη νεοελληνική κουλτούρα αναφορικά με τη σχέση Ελλάδας, Μακεδονίας και βαλκανικών εθνών, όπως αυτές εμφανίζονται τόσο στα λογοτεχνικά κείμενα, όσο και σε οποιαδήποτε έτερη μορφή λόγου, συνοψίζονται ως εξής: είναι αρχικά αυταπόδεικτο ότι η Μακεδονία θεωρείται εντός της νεοελληνικής σκέψης ως κατεξοχήν ελληνική περιοχή. Αντίστοιχα, και καθώς το όνομα της περιοχής είναι πράγματι ελληνικό, αυτό εκλαμβάνεται ως αρχαίο κληροδότημα στους σύγχρονους Έλληνες επίγονους και έτσι, η σύνδεση μεταξύ της αρχαίας και της σύγχρονης Μακεδονίας αποδεικνύεται εξαιρετικά στενή στη νεοελληνική κουλτούρα. Αν και σε γενικές γραμμές αναγνωρίζεται ότι γεωγραφικά τουλάχιστον, υφίστανται τμήματα της Μακεδονίας, τα οποία ανήκουν -κατά διαφορετικές χρονικές περιόδους- στη Γιουγκοσλαβία, τη Βουλγαρία ή τη Βόρεια Μακεδονία, εντούτοις το αρχαίο βασίλειο των Μακεδόνων προσλαμβάνεται ως αμιγώς ελληνικό και ταυτίζεται με την σύγχρονη ελληνική μακεδονική περιοχή. Επιπλέον, το κράτος της Βόρειας Μακεδονίας θεωρείται ως υποκλοπέας της ελληνικής ιστορίας και κληρονομιάς, καθώς διεκδικεί[754] στοιχεία της ελληνικής ιστορίας και κληρονομιάς. Το μεγαλύτερο πρόβλημα, εκτός από τη βεβαιότητα για το ότι λαμβάνει χώρα μια προσπάθεια οικειοποίησης της ελληνικής ιστορίας, είναι η πεποίθηση πως οι κινήσεις αυτές, από κοινού με τις μελέτες σχετικά με την ύπαρξη σλαβομακεδονικής μειονότητας στον ελληνικό χώρο[755], κρύβουν σαφείς ενδείξεις αλυτρωτικών μηνυμάτων. Σε μια χρονική περίοδο κατά την οποία η Ελλάδα βρίσκεται αντιμέτωπη με προκλήσεις τόσο ως προς την ευρωπαϊκή, όσο και προς την βαλκανική της ταυτότητα, οι πιέσεις αυτές φαίνεται ότι διαμορφώνουν ένα συγκεκριμένο πλαίσιο αντίδρασης. Αν μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι η βαλκανική ιστορία βρίθει εθνικιστικών θρύλων και αιματηρών συγκρούσεων, το πρόβλημα αντί να βαίνει μειούμενο, είναι εύλογο να διογκώνεται.

Παράλληλα, όπως επισημάνθηκε, οι αντιδικίες της Ελλάδας με τους υπόλοιπους βαλκανικούς λαούς γέννησαν και παγίωσαν αρνητικά στερεότυπα στον ελληνικό λόγο για εκείνους. Βέβαια, αναφορικά με το κράτος της Βόρειας Μακεδονίας, υπάρχουν σχετικές εικονοποιήσεις -όπως αποδείχθηκε παραπάνω- οι οποίες

[754] Σημ: Το κεφάλαιο γράφτηκε στις αρχές του 2019. Κατά τη χρονική αυτή στιγμή, καθώς και στο -ελαφρώς προγενέστερο- πλαίσιο διπλωματικών και πολιτικών διαπραγματεύσεων για την τελική λύση στο ζήτημα της ονομασίας, η Βόρεια Μακεδονία φαίνεται πως ακολουθεί μια πολιτική "απαγκίστρωσης" από τη σύνδεσή της με τον μύθο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, ως στοιχείο εθνικής ταυτότητας.

[755] Σημ: Σχετικά με το ζήτημα της ύπαρξης σλαβομακεδονικής μειονότητας στον ελληνικό χώρο, βλέπε Vlassis Vlasidis και Veniamin Karakostanoglou, "Recycling Propaganda: Remarks on Recent Reports on Greece's 'Slav- Macedonian Minority' ", *Balkan Studies*, Vol. 30, No. 1 (1995) 151-170.

εκλαμβάνουν τους πολίτες του κράτους αυτού ως θύματα της προπαγανδιστικής πολιτικής που ακολουθήθηκε στην περιοχή, ή ως θύματα του γενικότερα υποβαθμισμένου, και κατά συνέπεια ευάλωτου στον εθνικισμό, βιοτικού επιπέδου τους. Επιπλέον, οι αντίστοιχες ευθύνες της Ελλάδας σχετικά με τη διαιώνιση του Μακεδονικού Ζητήματος θεωρούνται συχνά ως ανύπαρκτες ή έστω ως σαφώς μικρότερες, ακριβώς επειδή η Μακεδονία θεωρείται ελληνική γη και επαγωγικά το δίκαιο των νεοελληνικών θέσεων κρίνεται ως αδιαπραγμάτευτο. Είναι μάλλον περιττό να επισημανθεί ότι οι αντιλήψεις και τα ιδεολογήματα αυτά υπαγορεύτηκαν από σαφείς πολιτικές βλέψεις, τις οποίες και υπηρέτησαν.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι αναφορές στις ισχυρές δυνάμεις της εκάστοτε εποχής, καθώς ο δυτικός παράγοντας πιστεύεται πως διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην πορεία του Μακεδονικού Ζητήματος και πως αρκετές φορές βρέθηκε στον αντίποδα των ελληνικών θέσεων. Σημαντική δε παράμετρος σχετικά με την ονομασία της Βόρειας Μακεδονίας είναι ότι στη νεοελληνική κουλτούρα πλανάται ευρέως η αντίληψη ότι η Ελλάδα υπέστη μια σημαντική διπλωματική ήττα, κάτι σαν την απώλεια μιας ευκαιρίας να κατοχυρώσει διεθνώς τα δικαιώματά της στην περιοχή. Ο Κωφός - ο οποίος διορίσθηκε ως ειδικός σε θέματα της Βαλκανικής στο ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών, όπου και εργάστηκε επί σειρά ετών- επιχειρώντας να καταγράψει τους λόγους, για τους οποίους διαμορφώθηκε ένα τόσο έντονο συναισθηματικό πλαίσιο αναφοράς στη Μακεδονία, εντός του ελληνικού χώρου, αναφέρεται σε συγκεκριμένους ιστορικούς, πολιτικούς και κοινωνικούς παράγοντες. Επισημαίνει δε ως τέτοιους αρχικά τις ποικίλες πολεμικές διαμάχες στο μακεδονικό χώρο, οι οποίες δημιούργησαν ένα κλίμα φόβου και αντίδρασης στον ελληνικό πληθυσμό ˙ σε αυτή τη συνθήκη, προσθέτει τις "τύψεις" του ΚΚΕ για τη πολιτική του στάση στο ζήτημα, την ευαισθησία περί της ιστορικής συνέχειας της ελληνικής φυλής, τους συναισθηματικούς δεσμούς με την αρχαιότητα, αλλά και την παραπληροφόρηση. Καταλήγει δε στο ότι το μεγαλύτερο πρόβλημα σχετικά με την ονομασία της Βόρειας Μακεδονίας δεν έγκειται τόσο στην άρνηση της ύπαρξης κάποιας νέας εθνότητας στον μακεδονικό χώρο. Αντίθετα, εκφράζει κυρίως την

αντίθεση με την ιδέα της χρήσης του ονόματος "Μακεδονία" από έναν σλαβικό λαό[756].

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να διευκρινίσω τους λόγους για τους οποίους χρησιμοποίησα τη φράση "κυρίαρχη ιδέα" σχετικά με τις αντιλήψεις της νεοελληνικής κουλτούρας και όχι έναν όρο που θα αποτύπωνε μια συλλήβδην ελληνική θέση περί της ελληνικότητας της Μακεδονίας, Ο πρώτος, είναι ότι στη σύγχρονη εποχή, σύμφωνα με σχετικές δημοσκοπήσεις, ναι μεν η μεγάλη πλειοψηφία του ελληνικού κοινωνικού ιστού παρουσιάζεται να θεωρεί τη Μακεδονία ως ελληνική γη, υπάρχει ωστόσο και ένα μικρότερο, αλλά όχι ευκαταφρόνητο ποσοστό πολιτών, που δεν δείχνει να ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για το ζήτημα ή που κρατάει μια περισσότερο διαλλακτική στάση. Βέβαια, στην περίπτωση αυτή, το ζήτημα της ονομασίας της Βόρειας Μακεδονίας, ίσως δεν θα πρέπει να γίνει αντικείμενο σύγχυσης ή καλύτερα απόλυτης ταύτισης με την ιδέα περί της ελληνικότητας της Μακεδονίας. Δεύτερον, διότι υπάρχει η πολυσυζητημένη και αμφιλεγόμενη, από πολλούς, ιδεολογικοπολιτική στάση του ΚΚΕ για το Μακεδονικό. Αν και δεν επιθυμώ να εμπλακώ σε μια τέτοια συζήτηση, πρέπει να επισημανθεί ότι η στάση του ΚΚΕ πράγματι διαφοροποιήθηκε -τουλάχιστον προς στιγμήν- από την κυρίαρχη ελληνική θέση στο Μακεδονικό και είναι γεγονός αδιαμφισβήτητο ότι η επιλογή αυτή επέφερε ισχυρό πλήγμα στην εικόνα του στην ελληνική κοινή γνώμη. Επίσης, πρέπει να τονιστεί ότι οποιαδήποτε και εάν υπήρξε η γνώμη του ΚΚΕ για το Μακεδονικό και παρά τις αμφιταλαντεύσεις που παρατηρήθηκαν αργότερα, κατά τη σύγχρονη εποχή, η θέση του κόμματος φαίνεται να συμπλέει με την κυρίαρχη, "εθνική" επί του ζητήματος άποψη.

Τρίτον, μια ακόμη παράμετρος που πρέπει να συζητηθεί, είναι η περίπτωση της ΜΑ.ΚΙ.ΒΕ. και του Ουράνιου Τόξου. Προβληματίστηκα πολύ για τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να αναφερθώ σε αυτήν την κίνηση, καθώς, εάν συμφωνήσουμε με τις μελέτες που αναφέρουν ότι τα μέλη της συγκεκριμένης οργάνωσης[757] εξέθρεψαν κάποια στιγμή αποσχιστικές από το ελληνικό κράτος στάσεις, δεν είμαι τόσο βέβαιος ότι έχουν ελληνική εθνική συνείδηση -χωρίς φυσικά να ταυτίζω εδώ την εθνική

[756]Evangelos Kofos, "The Macedonian Question: The politics of mutation", *Balkan Studies*, 27 (1986) 157-172

[757]Σημ: Σχετικά με την οργάνωση και τις θέσεις της βλέπε Άγγελος Χοτζίδης, "Άρθρωση και δομή του μειονοτικού λόγου- Το παράδειγμα των Μογλενών και της Ζόρα" (σσ. 143-170), στο: Συλλογικό, *Ταυτότητες στη Μακεδονία,* ό.π.

συνείδηση με την κουλτούρα- και ως εκ τούτου μπορούν να μελετηθούν ως παραδείγματα ενός διαμορφωμένου πλαισίου σκέψης[758] εντός της νεοελληνικής κουλτούρας. Βέβαια, στο συλλογισμό αυτό μπορεί κανείς να αντιτείνει ότι τα μέλη των κινήσεων αυτών, έχοντας λάβει ελληνική εκπαίδευση και δραστηριοποιούμενοι στην ελληνική πολιτική σκηνή, πράγματι ανήκουν στη νεοελληνική κουλτούρα, απλά αποκλίνουν από μια συγκεκριμένη θέση αυτής. Ωστόσο, και παρά τις ανωτέρω διαφοροποιήσεις, είναι εξαιρετικά κρίσιμο να γίνει αντιληπτό ότι εδώ, απασχολεί κυρίως η λογοτεχνική απεικόνιση της Μακεδονίας, και όχι τόσο οι πολιτικές ή ιδεολογικές αποκλίσεις, που βέβαια συζητούνται, ως επικουρικά στοιχεία. Παρά τις -σημαντικές ή λιγότερο σημαντικές- αποκλίσεις από την κυρίαρχες ελληνικές θέσεις για την Μακεδονία, θεωρώ ότι οι τελευταίες, όπως παρουσιάστηκαν στο κεφάλαιο αυτό, δεν μπορούν να αμφισβητηθούν, ως πράγματι κυρίαρχες στη νεοελληνική κουλτούρα, τουλάχιστον κατά τη δεδομένη χρονική στιγμή.

[758]Σημ: Για τις θέσεις ενός από τα πλέον δραστήρια συγγραφικά, μέλη της πολιτικής κίνησης του Ουράνιου Τόξου, του Δημήτρη Λιθοξόου, βλέπε το έργο του ιδίου, *Μειονοτικά ζητήματα και εθνική συνείδηση στην Ελλάδα: ατασθαλίες της ελληνικής ιστοριογραφίας,* Αθήνα, Λεβιάθαν, 1992. Βλέπε ακόμα σχετικά, Συλλογικό, *Ελληνικός Εθνικισμός-Μακεδονικό Ζήτημα- Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας,* Αθήνα, Έκδοση της Κίνησης Αριστερών Ιστορικού- Αρχαιολογικού, 1992.

Συμπεράσματα ~ Αντί Επιλόγου

Σκοπός της παρούσας διδακτορικής διατριβής υπήρξε η εξέταση της διαχείρισης του όρου "Βαλκάνια" στη νεοελληνική κουλτούρα από τις αρχές του 19ου αιώνα έως και τη σύγχρονη εποχή. Κατά τη διαδικασία εξέτασης των κειμένων που απασχόλησαν, κατέστη ευθύς εξαρχής εμφανής η πολυπλοκότητα του νεοελληνικού λόγου που αφορά τα βαλκανικά έθνη. Αν και φαινομενικά η σχηματοποίηση του λόγου αυτού σε ένα περιχαρακωμένο και απόλυτο πλαίσιο αναφοράς φαντάζει αδύνατο, εντούτοις θεωρώ πως ο διαχωρισμός των εξεταζόμενων κειμένων σε τέσσερις, επιμέρους, μακρές χρονικές περιόδους έδρασε ευεργετικά προς την κατεύθυνση αυτή ˙ και αυτό γιατί -παρά τις εξαιρέσεις που μπορεί πράγματι να εξευρεθούν και να επισημανθούν- ο κυρίαρχος νεοελληνικός λόγος σχετικά με τα βαλκανικά έθνη σε κάθε μια από τις τέσσερις περιόδους ενδιαφέροντος χαρακτηρίζεται από έναν σημαντικό βαθμό συνοχής και μια διακριτή συνάφεια.

Συγκεκριμένα, το διάστημα που μεσολαβεί από την ίδρυση του νεοελληνικού βασιλείου, έως και την περίοδο της προετοιμασίας των Βαλκανικών Πολέμων, ο νεοελληνικός λόγος για τα Βαλκάνια χαρακτηρίζεται από μια διερευνητική ματιά: η νεοελληνική σκέψη πασχίζει να κατηγοριοποιήσει τους βαλκάνιους γείτονες κυρίως με όρους εχθρών ή συμμάχων, αντιλαμβάνεται σταδιακά τον κομβικό ρόλο των εξελίξεων στη Βαλκανική όσον αφορά τα ίδια εθνικά συμφέροντα και κάποτε

παλινωδεί -μέσα άλλωστε σε ένα εξαιρετικά φορτισμένο και ρευστό γεωπολιτικό κλίμα- δυσκολευόμενη να εκτιμήσει με ακρίβεια τα γεγονότα που έπονται της Οθωμανικής κατάρρευσης. Οι αμφιταλαντεύσεις αυτές παρατηρούνται και στα νεοελληνικά κείμενα της περιόδου, με τις κατασκευές που συνοδεύουν τα βαλκανικά έθνη να αποδεικνύονται αμφίσημες. Η σχετική νεοελληνική παραγωγή της περιόδου αφορά κατά ένα σημαντικό τμήμα της κείμενα ταξιδιωτικής λογοτεχνίας, μέρος των οποίων θα πρέπει να θεωρούνται υβριδικού τύπου, υπό την έννοια ότι ενσωματώνουν στοιχεία πολιτικοκοινωνικών, ανθρωπολογικών ή οικονομικών μελετών. Τα κείμενα αυτά εμπεριέχουν ορισμένες στερεοτυπικές κατασκευές για τα βαλκανικά έθνη, η χρήση των οποίων θα γιγαντωθεί στις επόμενες δεκαετίες. Σε κάθε περίπτωση, τα θεμέλια της φαντασιακής αυτοπρόσληψης του νεοελληνικού χώρου ως ενότητας ανήκουσας έξω από το βαλκανικό πλαίσιο τίθενται ήδη μέσα σε αυτό το χρονικό πλαίσιο.

Αντίστοιχα, κατά τη δεύτερη εξεταζόμενη χρονική περίοδο συντελείται μια εμφανής μεταστροφή: το κυρίαρχο νεοελληνικό ιδεολογικοπολιτικό ρεύμα της εποχής επιβάλλει την παραγωγή ενός βαθιά εθνικού και ιδιαίτερα συνεκτικού λόγου. Είναι γεγονός ότι οι πρώτες δύο περίοδοι θα μπορούσαν να μελετηθούν ως μια, ή καλύτερα, η δεύτερη ως η κορύφωση της πρώτης. Άλλωστε, το εθνικό συμφέρον κυριαρχεί στη νεοελληνική γραφή καθ' όλη τη διάρκεια των εκατό πρώτων χρόνων που εξετάζονται στην εδώ μελέτη. Ωστόσο, η απόλυτη εθνική χροιά που χαρακτηρίζει το νεοελληνικό λόγο για τα Βαλκάνια κατά τις τέσσερις δεκαετίες ανάμεσα στα 1880 και 1920 θεωρώ ότι επαρκεί, ώστε το διάστημα αυτό να μελετάται ως μια σαφής τομή του λόγου περί Βαλκανίων στη νεοελληνική σκέψη. Η εθνικιστική, ομοιογενής σε μεγάλο βαθμό, νεοελληνική γραφή συνεπάγεται τη παραγωγή και την διαιώνιση πλήθους αρνητικά φορτισμένων στερεοτυπικών εικονοποιήσεων για τα βαλκανικά έθνη. Οι συσχετισμοί αλληλεπίδρασης μεταξύ της ιστορικοπολιτικής πραγματικότητας, των εθνικών λογοτεχνιών και των λογοτεχνικών εθνικών εικόνων αποδεικνύονται εξαιρετικά στενοί, με το Βαλκάνιο Άλλο να αναπαριστάται στη νεοελληνική κουλτούρα μέσω ενός απλού, δυαδικού σχήματος: κατά το δεύτερο εξεταζόμενο χρονικό διάστημα, η νεοελληνική γραφή που ασχολείται με τα βαλκανικά έθνη αποτυπώνεται σχεδόν αποκλειστικά στο δίπολο φίλων ή εχθρών λαών, παραμερίζοντας ως επί το πλείστον διαφορετικής υφής και στοχοθεσίας κατασκευές.

Αν το παραπάνω δυαδικό πλαίσιο αναφοράς στα βαλκανικά έθνη χαρακτηρίζει την προαναφερθείσα χρονική περίοδο, ένας έτερος δυϊσμός -απόλυτα διαφορετικής φύσεως και λογικής- κάνει την εμφάνισή του στη νεοελληνική γραφή, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, όταν ο βαλκανικός μύθος εξετάζεται μέσω νέων, αμιγώς πολιτικών, ως επί το πλείστον, πρισμάτων. Με το βαλκανικό υπαρκτό σοσιαλισμό να εισέρχεται κατά το χρονικό αυτό σημείο στη δεύτερη δεκαετία του, οι νεοελληνικές προσλήψεις των βαλκανικών κομμουνιστικών καθεστώτων δομούνται μέσα από την οπτική των ιδεολογικοπολιτικών προτιμήσεων των Ελλήνων συγγραφέων. Το σχήμα αυτό δε χάνει την ισχύ του μέχρι περίπου και την πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού, με την ελληνική αριστερά που ασχολείται με τα Βαλκάνια να παρέχει, κατά κανόνα, εξαιρετικά θετικές προσλήψεις των κομμουνιστικών Βαλκανίων και του Homo Socialisticus, δηλαδή του νέου τύπου ανθρώπου, ενώ αντίθετα, η κεντρώα ή δεξιά ελληνική πολιτική σκέψη να εμμένει στις έννοιες του απομονωτισμού, της ανελευθερίας και της μαζικοποίησης, που για εκείνη χαρακτηρίζουν την κομμουνιστική ιδεολογία. Μια πρώτη θεώρηση του σχήματος αυτού θα μπορούσε να επιφέρει την αντίληψη, σύμφωνα με την οποία στην πραγματικότητα ο νεοελληνικός λόγος της περιόδου για τα Βαλκάνια δεν αφορά απαραίτητα την ίδια τη Βαλκανική και τα κράτη αυτής, παρά τη Σοβιετική Ένωση και τον Κομμουνισμό εν γένει. Ωστόσο, κάθε άλλο παρά ισχύει μια τέτοια άποψη˙ τούτο, γιατί ενίοτε η αριστερή σκέψη συνοδεύει τις προσλήψεις της για τα βαλκανικά σοσιαλιστικά καθεστώτα με μια ταυτόχρονα αξιακή τοποθέτηση των βαλκανικών κρατών σε επίπεδο ανώτερο του νεοελληνικού χώρου, πάντοτε με όρους συμβολικής, φαντασιακής γεωγραφίας. Το φαινόμενο αυτό, που αποτελεί μια εξαιρετικά σπάνια θέση στη νεοελληνική κουλτούρα σχετικά με τις γεωγραφικές ιεραρχήσεις των δύο χώρων, αποδεικνύεται βραχύβιο και καταλύεται αρκετά σύντομα.

Η τέταρτη και τελευταία περίοδος ενδιαφέροντος κατέχει εξαρχής το χαρακτηριστικό της εμφάνισης ολοένα και περισσότερων νεοελληνικών κειμένων για τη Βαλκανική, είτε σε επίπεδο μυθιστορηματικής γραφής, είτε σε επίπεδο μαρτυριών, ντοκουμέντων και ταξιδιωτικής λογοτεχνίας. Η νεοελληνική σκέψη εστιάζει το βλέμμα της στα πολυδιασπασμένα, μετεμφυλιακά, μετακομμουνιστικά Βαλκάνια, τα οποία διαμορφώνουν ένα γοητευτικό πλαίσιο αφήγησης. Αν και ο σύγχρονος νεοελληνικός λόγος για τη Βαλκανική διατηρεί την πολιτική του χροιά, εντούτοις διανθίζεται από ευρύτερες προσεγγίσεις, οι οποίες συμπεριλαμβάνουν κοινωνικές και

οικονομικές, μεταξύ άλλων, συγκρίσεις ανάμεσα στο νεοελληνικό και στο βαλκανικό χώρο. Χαρακτηρίζω λοιπόν το σύγχρονο νεοελληνικό λόγο για τα Βαλκάνια ως "γεωγραφικό", υπό την έννοια ότι στη μελετώμενη περίοδο οι στερεοτυπικές κατασκευές, βάσει των οποίων η νεοελληνική σκέψη διαχώρισε εαυτόν από το βαλκανικό σύνολο παγιώνονται, λαμβάνοντας τη μορφή θεσφάτων και διαμορφώνοντας έναν λόγο με διακριτά "οριενταλιστικά" χαρακτηριστικά. Καθώς τα βαλκανικά κράτη αδυνατούν να συνέλθουν από το πείραμα του υπαρκτού σοσιαλισμού και δοκιμάζονται από συνεχείς, πολιτικού και οικονομικού τύπου, δυσχέρειες, η νεοελληνική σκέψη εξετάζει το υπό διαμόρφωση, σύγχρονο βαλκανικό τοπίο από μια θέση εξωτερικού -συχνότατα δε και δυτικού- παρατηρητή, με εμφανέστατο αίσθημα ανωτερότητας. Εξαιρετικά ενδιαφέρον γεγονός είναι ακόμη ότι ο χαρακτηριστικός δυισμός της νεοελληνικής κουλτούρας σχετικά με τα σοσιαλιστικά καθεστώτα γεφυρώνεται στη σύγχρονη εποχή: το πείραμα του βαλκανικού υπαρκτού σοσιαλισμού κρίνεται σχεδόν συλλήβδην ως αποτυχημένο και συνηθέστερα εκλαμβάνεται ως η αφετηρία της συνεχιζόμενης βαλκανικής τραγωδίας.

Όσον αφορά το δομικό θεωρητικό σχήμα που προτείνει η μελέτη, δηλαδή τους *Αντεστραμμένους Επάλληλους Οριενταλισμούς*, επιχειρήθηκε αρχικά η καταγραφή των συστημάτων αναπαραστάσεων συμβολικής γεωγραφίας, στα οποία βασίστηκε η θεωρητική σχηματοποίηση των φαντασιακών σχέσεων μεταξύ του νεοελληνικού και του βαλκανικού χώρου. Μια από τις μελέτες που χρησιμοποιήθηκαν ως θεωρητικό υπόβαθρο υπήρξε ο *Οριενταλισμός* του Said, ένα σύστημα γνώσης και ταυτόχρονα ένα ιστορικό φαινόμενο δομημένο στο φουκωικό δίπολο γνώσης και δύναμης, στο οποίο επισημαίνεται ότι η Ανατολή αποτέλεσε μια από τις πλέον έμμονες εικόνες του Άλλου, μέσω του τονισμού των πολιτιστικών και ιδεολογικών διαφορών μεταξύ Δύσης και Ανατολής. Ο Said θεωρητικοποιεί τον Οριενταλισμό ως έναν δυτικό τρόπο επιβολής και άσκησης εξουσίας στην Ανατολή, και ως μια υπεραιωνόβια φαντασιακή διάκριση, κατά την οποία η ανορθολογική, εξαχρειωμένη, οπισθοδρομική Ανατολή πάντοτε διαχωρίζεται από την ανορθολογική, ενάρετη, εξελιγμένη Δύση. Η μελέτη του Said αποδείχθηκε μια από τις πλέον επιδραστικές στη σύγχρονη ακαδημαϊκή κοινότητα και χρησιμοποιήθηκε εξαιρετικά συχνά ως βάση για τη διαμόρφωση επεξηγηματικών μοντέλων που αντιλαμβάνονται τον κόσμο διαχωρισμένο σε δυαδικά, αντιθετικά σχήματα, αλλά και ως βάση μελέτης αναπαραστάσεων ιεραρχικής, συμβολικής γεωγραφίας.

Η γνωστότερη, πιθανότατα, από τις μελέτες αυτές υπήρξε η προσπάθεια της Maria Todorova να περιγράψει και να εξηγήσει τη φαντασιακή σχέση μεταξύ Δυτικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης, μέσω του φαινομένου του *Βαλκανισμού.* Τόσο ο Βαλκανισμός, όσο και ο Οριενταλισμός -έχοντας βέβαια διαφορετικό υπόβαθρο δημιουργίας- αφορούν ένα σύστημα αναπαραστάσεων ˙ παρά τη μακρά συζήτηση σχετικά με το κατά πόσον ο Βαλκανισμός θα πρέπει να μελετάται ως υποκατηγορία του Οριενταλισμού ή όχι, έγινε κατανοητό ότι το φαινόμενο που περιγράφει η Todorova αφορά σε κάθε περίπτωση τη διερεύνηση μοτίβων κυριαρχίας σε ένα ενδοευρωπαϊκό πλαίσιο. Σχεδόν ταυτόχρονα με τη μελέτη της Todorova, οι Milica Bakic- Hayden και Robert Hayden προτείνουν ότι η λογική του Οριενταλισμού είναι δυνατόν να εφαρμοστεί και σε ενδοευρωπαϊκό πλαίσιο, μελετώντας τα σημεία απόκλισης μεταξύ της "ορθής Ευρώπης" και των χωρών εκείνων που βρίσκονταν κάποτε υπό την Οθωμανική κυριαρχία. Διευρύνοντας τη σκέψη της η Bakic- Hayden παραθέτει το θεωρητικό σχήμα των "Επάλληλων Οριενταλισμών". Σ' αυτό επιχειρείται η μελέτη μιας σειράς παλίμψηστων, επάλληλων ιεραρχιών συμβολικής γεωγραφίας, οι οποίες οδηγούν στην αξιολόγηση του βορειοδυτικού χώρου ως συγκριτικά ανώτερου σε σχέση με το νοτιοανατολικό. Σημειώνεται δε η ύπαρξη μιας ιδεολογικής τάσης πολιτισμών που βρίσκονται βόρεια ή δυτικά στον γεωγραφικό χάρτη να προσλαμβάνουν ως περισσότερο οπισθοδρομικούς ή πρωτόγονους, τους πολιτισμούς και τις θρησκείες που βρίσκονται νοτιότερα ή ανατολικότερα από εκείνους. Το δομικό συμπέρασμα των ανωτέρω αφορά αφενός μεν στην εκτίμηση ότι η οριενταλιστική λογική διέφυγε των ρητών συμβάσεων της σαϊντικής ανάλυσης, διεθνοποιήθηκε προοδευτικά και εισέβαλε στον ενδοευρωπαϊκό χώρο, αφετέρου δε στην πεποίθηση περί ύπαρξης εξαιρετικά περίπλοκων, σχετικών εσωτερικών διαβαθμίσεων και ιεραρχιών μεταξύ των εθνών.

Έχοντας ως βάση το πολύπλοκο θεωρητικό και ιδεολογικό αυτό πλαίσιο, επιχείρησα να αποσαφηνίσω τον τρόπο λειτουργίας των Αντεστραμμένων Επάλληλων Οριενταλισμών, ώστε να αναδείξω τις κυρίαρχες στάσεις της νεοελληνικής κουλτούρας αναφορικά με την πολυσχιδή φαντασιακή σχέση μεταξύ Ελλάδας, Βαλκανίων και Δύσης. Κατά το πρώτο στάδιο της διαδικασίας αυτής εξετάστηκε το κατά πόσον είναι εφικτή μια αναγωγή του δυτικού λόγου προς την Ανατολή, στο νεοελληνικό λόγο προς τα βαλκανικά έθνη. Το αποτέλεσμα της συζήτησης αυτής καταρχάς έγκειται στο ότι όσον αφορά τον πρωταρχικό πυρήνα των

οριενταλιστικών λόγων, δηλαδή τις έννοιες της δύναμης, της εξουσίας και της επιβολής, η Ελλάδα εκλαμβάνει εαυτήν συχνά ως ρυθμιστικό, συμπλέοντα με τη Δύση, παράγοντα στη Βαλκανική. Αυτή η τάση ταύτισης με τους διεθνείς οργανισμούς που επεμβαίνουν στην περιοχή, η παράλληλη θεώρηση του νεοελληνικού χώρου ως σταθεροποιητικού παράγοντα στα "έκρυθμα Βαλκάνια", καθώς και η αντίληψη ότι η Ελλάδα είναι σε θέση -και κάποτε οφείλει- να παράσχει βοήθεια στον οπισθοδρομικό Βαλκάνιο Άλλο, αναγνωρίστηκε ως η προσπάθεια να επισημανθεί η Ελλάδα εκ των έσω ως εν δυνάμει δυτική δύναμη, η οποία έχει το δικαίωμα της παρατήρησης του βαλκανικού χώρου από ένα υψηλότερο επίπεδο και -σπανιότερα- το δικαίωμα της επέμβασης σε αυτόν. Επιπρόσθετα, επισημάνθηκαν οι νεοελληνικές κατασκευές, οριενταλιστικού τύπου, που εικονοποιούν τον Βαλκάνιο Άλλο ως μια φιγούρα αλλότρια, κατώτερη και υπανάπτυκτη. Ιδιαίτερη δε προσοχή δόθηκε στο ισχυρότατο διαχρονικό ρεύμα θέασης του νεοελληνικού χώρου ως ανώτερου -πνευματικά, πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά- του αντίστοιχου βαλκανικού, αντίληψη που εμφανώς μπορεί να αναχθεί σε ανάλογα δυτικά ιδεολογήματα με αποδέκτη την Ανατολή.

Βάσει λοιπόν του εξαιρετικά ανεπτυγμένου νεοελληνικού συνδρόμου ανωτερότητας ως προς το βαλκανικό χώρο, αλλά και της μελέτης των νεοελληνικών κατασκευών που διαμόρφωσαν αντίστοιχα στερεότυπα για τα βαλκανικά έθνη, ανιχνεύθηκε μια αντεστραμμένη, συμβολικού τύπου γεωγραφική τάση, που βρίσκεται σε αντιδιαστολή με όσα συζητήθηκαν ανωτέρω. Έτσι, θεωρώ ότι στη νεοελληνική σκέψη και σε ένα έθνος που βρίσκεται νότια στον ευρωπαϊκό χάρτη, διαμορφώθηκε και παγιώθηκε μια εμφανής αντίληψη περί ανωτερότητας ως προς κράτη που βρίσκονται βορειότερα από αυτό: η πολυσήμαντη αυτή αντιστροφή του κυρίαρχου μοντέλου των Επάλληλων Οριενταλισμών, αφενός επιβεβαιώνει ότι οι γεωγραφικού τύπου, συμβολικές ιεραρχήσεις κατασκευάστηκαν και στη νοτιοανατολική Ευρώπη -και όχι μόνον στη Δύση- και αφετέρου αποδεικνύει ότι τα κυρίαρχα ιδεολογήματα περί ενός "ορθού", "ανεπτυγμένου" και "ευρωπαϊκού" δυτικού ή βόρειου χώρου αξιοποιήθηκαν ως προς τη δημιουργία επιμέρους σχημάτων πρόσληψης στο φαντασιακό των ευρωπαϊκών εθνών, κάποτε απολύτως αντιθετικά μεταξύ τους.

Συνοψίζοντας, το θεωρητικό σχήμα των Αντεστραμμένων Επάλληλων Οριενταλισμών -λαμβάνοντας υπόψη τις επιμέρους διακυμάνσεις της νεοελληνικής

γραφής για τα Βαλκάνια- επιχειρεί να αναδείξει το νεοελληνικό, οριενταλιστικού τύπου, εκφερόμενο για τη Βαλκανική λόγο, τις παράλληλες δομικές αντιλήψεις του νεοελληνικού φαντασιακού, οι οποίες συνδιαμόρφωσαν την ιδέα περί ελληνικής ανωτερότητας και τέλος, την ταυτόχρονη προσπάθεια της νεοελληνικής κουλτούρας, αφενός να διαχωριστεί από το βαλκανικό σύνολο και αφετέρου να συγκλίνει προς τη Δύση. Με άλλα λόγια, ο νεοελληνικός κόσμος φαντάστηκε εαυτόν ως συμπλέοντα με τις δυτικές νόρμες κανονικότητας ˙ ως προς τη νομιμοποίηση δε της ιδέας αυτής απηύθυνε συχνά έναν οριενταλιστικό λόγο προς τα "ανατολικά" Βαλκάνια, έχοντας σαφή στοχοθεσία: την απεμπλοκή της από το αντιευρωπαϊκής φύσεως "βαλκανικό πρόβλημα". Έτσι, μέσω της πρόσληψης της Ελλάδας ως μιας δυτικής κοιτίδας ανάμεσα στον περιρρέοντα βαλκανικό πριμιτιβισμό, η νεοελληνική σκέψη γέννησε και παγίωσε ένα νέο ενδιάμεσο, ένα νέο αντιθετικό ζεύγος μεταξύ του ελληνικού και του βαλκανικού χώρου ˙ είναι βέβαιο ότι οι κατασκευές αυτές λειτούργησαν στο νεοελληνικό φαντασιακό ως αντιπερισπασμός των δυσχερειών της Ελλάδας στις συνεχείς προσπάθειές της προς μια περαιτέρω, ουσιαστική και βαθύτερη σύγκλιση με το δυτικό κόσμο.

Όσον αφορά τη φαντασιακή σχέση μεταξύ του νεοελληνικού και του δυτικού χώρου, αλλά και την εικονοποίηση του τελευταίου στη νεοελληνική σκέψη, αν και δεν αποτελεί μια άμεση προβληματική της μελέτης, εντούτοις αποδείχθηκε ανέφικτο να μελετήσει κανείς τη φαντασιακή σχέση Ελλάδας και Βαλκανίων, χωρίς αναφορές στο χώρο της Δύσης, όπως φυσικά και σε εκείνον της Ανατολής. Όπως λοιπόν συζητήθηκε, παρατηρήθηκε πράγματι μια αμφιταλάντευση της νεοελληνικής σκέψης ανάμεσα στο δυτικό και στον ανατολικό χώρο. Από τη μια πλευρά, πρέπει βέβαια να επισημανθεί ότι ο νεοελληνικός, οριενταλιστικού τύπου, ηγεμονικός λόγος προς τα βαλκανικά έθνη, δε θα πρέπει να συγχέεται σε καμία περίπτωση με τα ιδεολογήματα που πραγματεύονται τη θέση της Ελλάδας στο χώρο της Ανατολής. Και αυτό, γιατί παρά τις επιμέρους διακυμάνσεις, τα Βαλκάνια θεωρήθηκαν από τη νεοελληνική σκέψη -σε επίπεδο συμβολικής, φαντασιακής γεωγραφίας- πάντοτε ως χώρος περισσότερο "ανατολικός" από την Ελλάδα, ως χώρος κατώτερος από αυτή, φέροντας τις αρνητικές συνδηλώσεις με τις οποίες συνδέεται η έννοια της Ανατολής, σε μεγαλύτερο τουλάχιστον βαθμό από ό,τι ο καθαυτό ελληνικός χώρος. Σ' αυτές τις παραμέτρους -και παρά τη ρευστότητα των όρων Ανατολή και Δύση- θα πρέπει να προστεθεί ότι τα νεοελληνικά ιδεολογήματα περί ένταξης της Ελλάδας σε έναν (ίσως

κάποτε απροσδιόριστο) χώρο στην Ανατολή, αναφέρονται συλλήβδην σε μια Ανατολή καθαγιασμένη, πεφωτισμένη από το νεοελληνικό πνεύμα και πολιτισμό, αλλά και μια Ανατολή αναγνωρισμένη ως ισότιμος της Δύσης χώρος ˙ όσον αφορά μάλιστα τον ειδικότερο ρόλο της Ελλάδας σε ένα υποθετικό, ανατολικό εγχείρημα, αυτός κρίνεται αδιαμφισβήτητα ως θεσμικός και ηγεμονικός. Καταλήγω έτσι στο συμπέρασμα ότι το πολυπόθητο ζητούμενο για τη νεοελληνική σκέψη αφορούσε στην πραγματικότητα τη σύζευξη με το δυτικό χώρο ή έστω με έναν χώρο αντίστοιχα ισχυρό με το δυτικό. Στη σύγχρονη εποχή, το θεωρητικό σχήμα που εν τέλει κυριάρχησε, δηλαδή η αυτοπρόσληψη της Ελλάδας ως δυτικού κράτους, γίνεται κατανοητό μέσω της εικονοποίησης του εαυτού ως συνομιλητή της Δύσης σχετικά με τις βαλκανικές εξελίξεις, ή και μέσω κατασκευών που τονίζουν τις δυσχέρειες των βαλκανικών εθνών ως προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση.

Παρά τη νεοελληνική τάση σύμπλευσης με το δυτικό χώρο, η σχέση της Ελλάδας με τη Δύση, όπως τη φαντάστηκε η νεοελληνική σκέψη, αποδεικνύεται εξαιρετικά περίπλοκη. Ευθύς εξαρχής γίνεται κατανοητό ένα αίσθημα της ελληνικής πλευράς μεταξύ ζηλοτυπίας, δέους, αλλά και της πεποίθησης ότι η Δύση οφείλει κάτι -συχνά αόριστο ή δυσπροσδιόριστο- στο νεοελληνικό έθνος, ακριβώς λόγω του ότι ο αρχαίος ελληνικός κόσμος προσλήφθηκε ως η κοιτίδα γέννησης του σύγχρονου δυτικού πολιτισμού. Από την άλλη πλευρά, ακόμα και αυτή η ισχυρή τάση προς σύμπλευση με τις δυτικές νόρμες δεν επαρκεί ώστε να εκλαμβάνεται η Δύση σαν πανάκεια. Έτσι, η έννοια της Δύσης κατέχει μια ορατή αμφισημία στη νεοελληνική σκέψη. Χαρακτηριστική της αμφισημίας αυτής, επί παραδείγματι, αποδεικνύεται η επιφυλακτικότητα με την οποία αντιμετωπίζει η νεοελληνική κουλτούρα τη δράση των Μεγάλων Δυνάμεων στη Βαλκανική κατά το 19ο αιώνα, ή του ΝΑΤΟ και των ΗΠΑ στη σύγχρονη εποχή, όπως επίσης και οι περιγραφές που υπογραμμίζουν τις δυσχέρειες του δυτικού κόσμου να αντιληφθεί τις ιδιαιτερότητες της βαλκανικής γης. Σε πλήρη αντίθεση, η κατανόηση των βαλκανικών ειδικών συνθηκών από τη νεοελληνική σκέψη ουσιαστικά εκλαμβάνεται ως νομιμοποίηση του δικαιώματος της Ελλάδας να δαιμονοποιεί ή να εξαγνίζει τα βαλκανικά έθνη κατά το δοκούν. Με άλλα λόγια, ο ενδιάμεσος ανάμεσα σε Βαλκάνια και Δύση χώρος της Ελλάδας δρα σαν μια "πατρική φιγούρα" στη Βαλκανική: από το ένα μέρος έχει τη δυνατότητα να επέμβει όποτε χρειαστεί -αυτοεκλαμβανόμενη ως ανήκουσα στο δυτικό σύνολο- και από το άλλο είναι σε θέση να προστατέψει ή έστω να υποστηρίξει τα βαλκανικά δίκαια, όταν

κρίνει ότι η Δύση ξεπερνά κάποια όρια: πρόκειται προφανώς για μια ευκρινή παλινδρόμηση της νεοελληνικής ταυτότητας ανάμεσα στους δύο χώρους, η οποία, παρά τη φαινομενική παραδοξότητά της, δεν παύει εντούτοις να ισχύει.

Παράλληλα, στη μελέτη εξετάστηκαν οι βαθύτερες αιτίες της δημιουργίας του νεοελληνικού "συμπλέγματος ανωτερότητας" προς τα υπόλοιπα βαλκανικά έθνη. Η αντίληψη αυτή αφορά αρχικά μια γενικευμένη τάση του συνόλου των εθνών της Βαλκανικής προς διαφυγή από τα ιδεολογήματα περί "βαλκανικής τραγωδίας" με μια ταυτόχρονη προσπάθεια, αφενός να κηλιδώσουν την ευρωπαϊκή ταυτότητα των Βαλκάνιων γειτόνων τους και αφετέρου να αναδείξουν στο μέγιστο βαθμό τα ευρωπαϊκά σημεία της ίδιας τους της εθνικής ταυτότητας. Στην ελληνική περίπτωση, τα ιδεολογήματα αυτά εκφράστηκαν μέσω συγκεκριμένων κατασκευών, με σαφή στοχοθεσία: τον τελικό διαχωρισμό του νεοελληνικού από το βαλκανικό χώρο και την φαντασιακή σύμπλευση της Ελλάδας με την ευρωπαϊκή Δύση. Το πολύπλοκο αυτό σύστημα ιδεών επέδρασε συσσωρευτικά στο νεοελληνικό φαντασιακό και αποδείχθηκε ότι προοδευτικά έβαινε αυξανόμενο, παγιώνοντας έτσι την αντίληψη περί ελληνικής ανωτερότητας στη Βαλκανική ˙ ως δομικά, επιμέρους στοιχεία της ιδέας αυτής αναγνωρίστηκαν η ελληνική κλασική αρχαιότητα, η ελληνική πολιτιστική ανωτερότητα σε διαχρονικό μάλιστα επίπεδο, οι αντιθέσεις μεταξύ του βαλκανικού υπαρκτού σοσιαλισμού και της ελληνικής πορείας προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, και τέλος, η πολυεπίπεδη αποστασιοποίηση της Ελλάδας από τη σύγχρονη βαλκανική τραγωδία. Με αυτόν τον τρόπο, στη σύγχρονη νεοελληνική σκέψη, ο γιουγκοσλαβικός εμφύλιος συναντά την αλβανική οπισθοδρομικότητα, τη ρουμανική ανέχεια και τη βουλγαρική πολιτική αστάθεια: οι επιμέρους αυτές εικονοποιήσεις προστίθενται στις ήδη υπάρχουσες αντιλήψεις περί ελληνικής ανωτερότητας, οδηγώντας σε μια παραγωγή λόγου που εκφέρεται μέσω κατασκευών-θεσφάτων, οι οποίες οδηγούν συνειρμικά στην απόκλιση του νεοελληνικού χώρου από το βαλκανικό σύνολο.

Σχετικά με το δομικό ζήτημα του κατά πόσον οι νεοελληνικές κατασκευές που αφορούν τα βαλκανικά έθνη διαμορφώνουν ένα ενιαίο πολιτιστικό σύνολο μελέτης, επιχείρησα να ερευνήσω το κατά πόσον οι νεοελληνικές αναπαραστάσεις μιας βαλκανικής εθνότητας θα πρέπει να θεωρούνται ως αντίστοιχες των Βαλκανίων ως σύνολο. Αρχικά, λήφθηκε υπόψη ότι η συνεχής μετάβαση από το ειδικό (δηλαδή

από την εικόνα μιας επιμέρους βαλκανικής εθνότητας) στο γενικό (δηλαδή στην εικόνα των Βαλκανίων ως σύνολο) θα είχε πιθανότητα αρνητικές επιπτώσεις στην καταγραφή των διακυμάνσεων του νεοελληνικού λόγου για τα βαλκανικά έθνη και θα δρούσε, μη ηθελημένα, ως ένας περαιτέρω μηχανισμός ενοποίησης του όρου στην ακαδημαϊκή κοινότητα. Έτσι, επισημαίνεται ότι τα Βαλκάνια δεν μελετήθηκαν ως κάποιο ενιαίο πολιτιστικό αντικείμενο μελέτης ˙ ο όρος χρησιμοποιήθηκε περισσότερο περιγραφικά, εστιάζοντας κυρίως στη γεωγραφική πλευρά του. Ο παράγοντας συνοχής, ωστόσο, των επιμέρους νεοελληνικών κατασκευών που χρησιμοποιήθηκαν για την εικονοποίηση των βαλκανικών εθνών σχετίζεται με την κοινή λειτουργία των επιμέρους κατασκευών και όχι με την ομοιομορφία των βαλκανικών εθνών. Με άλλα λόγια, ο βαθμός συνοχής των Βαλκανίων στη νεοελληνική σκέψη αφορά τη διαρκή νεοελληνική ροπή προς έναν φαντασιακό διαχωρισμό του ελληνικού χώρου από το βαλκανικό και μια παράλληλη τάση ταύτισης με τη Δύση. Αποδείχθηκε επίσης ότι ο βαθμός συνοχής του όρου "Βαλκάνια" στη νεοελληνική κουλτούρα δεν υπήρξε σταθερός, παρά χαρακτηρίζεται από εμφανείς τομές και διακυμάνσεις. Θεωρώ ότι ο υψηλότερος βαθμός συνοχής του όρου παρατηρείται κατά τη διάρκεια του βαλκανικού κομμουνισμού, όπου το σύνολο των νεοελληνικών κειμένων εξετάζουν τη Βαλκανική κάτω από την ομπρέλα του υπαρκτού σοσιαλισμού, αλλά και κατά τη σύγχρονη εποχή, όπου η νεοελληνική σκέψη διαμόρφωσε ένα σχετικά ενοποιημένο πλαίσιο αναφοράς στα γειτονικά, βαλκανικά έθνη με απώτερο σκοπό την απεμπλοκή της από το ολοένα και αυξανόμενο βαλκανικό δράμα.

Επιπλέον, επισημάνθηκε ότι η νεοελληνική κουλτούρα επιφύλαξε μια άνιση μεταχείριση στα βαλκανικά έθνη σε επίπεδο συχνότητας αναφορών σε αυτά. Οι περισσότερες και οι συχνότερες νεοελληνικές απεικονίσεις σε διαχρονικό επίπεδο αφορούν το Βούλγαρο και τον Αλβανό Άλλο. Οι αναφορές στο Μαυροβούνιο Άλλο χαρακτηρίζονται από ένα σαφές χρονικό επίκεντρο, ενώ οι εικονοποιήσεις των υπόλοιπων βαλκανικών εθνών προοδευτικά αυξάνονται, όσο πλησιάζουμε στη σύγχρονη εποχή. Οι βαθύτερες αιτίες του άνισου αυτού λόγου θα πρέπει να αναζητηθούν, μεταξύ άλλων, σε πολιτικούς και ιστορικούς παράγοντες, στο κατά πόσον συγκεκριμένες βαλκάνιες εθνότητες κατέχουν μια μακραίωνη παράδοση εικονοποιήσεών τους ή μη στην ελληνική γραμματεία, καθώς και σε περισσότερες πρακτικές αιτίες, όπως είναι η γειτνίαση ή μη, με ορισμένα βαλκανικά έθνη.

Στο σημείο αυτό, κάνοντας μια μικρή παρένθεση στο κυρίως θέμα της διατριβής, θα αναφερθώ στις συνδηλώσεις που φέρει ο όρος Μακεδονία στη νεοελληνική κουλτούρα, όπως αυτές αναγνωρίστηκαν και καταγράφτηκαν στο αντίστοιχο κεφάλαιο. Ευθύς εξαρχής υιοθετήθηκε η πεποίθηση σύμφωνα με την οποία η ορθότητα των σχετικών με το μακεδονικό χώρο νεοελληνικών λογοτεχνικών κατασκευών και ιστορικοπολιτικών επιχειρημάτων δεν αποτελεί αντικείμενο ενδιαφέροντος. Αντίθετα, σκοπός του κεφαλαίου υπήρξε η ανάδειξη των κοινά αποδεκτών τόπων για τη Μακεδονία στο νεοελληνικό φαντασιακό, οι οποίοι συνεπιδρώντας κατά τους δύο τελευταίους αιώνες συνετέλεσαν στην παραγωγή ενός εξαιρετικά ογκώδους και ευδιάκριτα συνεκτικού λόγου για την περιοχή. Η ελληνοκεντρική, εθνοκεντρική χροιά του λόγου αυτού είναι μάλλον αυταπόδεικτη και μάλιστα γίνεται διακριτή σε κάθε πιθανό είδος κειμένου, από ιστορικά δοκίμια μέχρι μυθιστορήματα και από περιηγητικά κείμενα μέχρι δημοσιογραφικής γλώσσας πολιτικές μαρτυρίες ή υβριδικά κείμενα μεταξύ των ανωτέρω ειδών. Το σύνολο των κειμένων αυτών φυσικά δε μπορεί να επισημανθεί και να μελετηθεί ως απόλυτα ενιαίο, υπό την έννοια ότι παρατηρούνται σημαντικές μεταπτώσεις όσον αφορά την ποιότητα και την αισθητική τους. Ωστόσο, παρά τις εμφανείς επιμέρους διαφοροποιήσεις -καθώς κάποτε τα ιστορικά επιχειρήματα μετατρέπονται σε ρητορικές αλυτρωτισμού ή συντελούν στην παραγωγή μιας προπαγανδιστικής γραφής- η νεοελληνική σκέψη που αφορά το μακεδονικό χώρο χαρακτηρίζεται από μια πράγματι κοινή, υπόρρητη λογική: έτσι, οι βασικές νεοελληνικές προσλήψεις της περιοχής της Μακεδονίας οδηγούν σε έναν εθνοκεντρικό λόγο, ο οποίος διατήρησε αδιασάλευτες τις δομικές του αντιλήψεις επί πολλές δεκαετίες.

Συγχρόνως, μια τάση προς ανανέωση της κυρίαρχης ιστορικής αφήγησης για το μακεδονικό χώρο παρατηρείται μόλις στις αρχές του 21ου αιώνα, μέσα από νεοελληνικά μυθιστορήματα που επιχειρούν να εξετάσουν το πρόβλημα μέσω υπερεθνικών πρισμάτων, αντιδιαμετρικά αντίθετων των παραδοσιακών, ελληνοκεντρικών σχημάτων πρόσληψης του Μακεδονικού Ζητήματος. Σε κάθε περίπτωση, αυτό που κυρίως ενδιαφέρει στην παρούσα μελέτη είναι το γεγονός ότι οι εξελίξεις στο μακεδονικό χώρο διαμόρφωσαν συγκεκριμένες στερεοτυπικές κατασκευές για τα βαλκανικά έθνη, που αποδείχθηκαν μάλιστα εξαιρετικά ανθεκτικές στο πέρασμα του χρόνου. Χωρίς βέβαια να υποστηρίζω ότι ο βαλκανικός μύθος, όπως αποτυπώθηκε στο νεοελληνικό φαντασιακό, εξαρτάται απόλυτα από τις

στρατιωτικοπολιτικές και διπλωματικές διαμάχες για τη Μακεδονία, θεωρώ εντούτοις ότι οι τελευταίες αποτελούσαν ένα μόνιμο πεδίο απόκλισης -σε καμία περίπτωση πάντως το μοναδικό- του νεοελληνικού από το βαλκανικό χώρο.

Όσον αφορά τους λογοτεχνικούς τόπους και τα μοτίβα που κυριαρχούν στη νεοελληνική σκέψη σχετικά με τον όρο "Βαλκάνια", επισημαίνεται αρχικά πως μέσω των συγκεκριμένων κατασκευών, το βαλκανικό σύνολο λαμβάνει έναν υψηλό βαθμό συνοχής στη νεοελληνική κουλτούρα. Τα περισσότερα εξ αυτών αποδεικνύονται διαχρονικά, ενώ παρά το γεγονός ότι σε μεγάλο βαθμό ενσωματώνουν αρνητικές συνδηλώσεις, ορισμένα άλλα κινούνται στη λογική ρομαντικών προσλήψεων του βαλκανικού χώρου ή επισημαίνουν τα κοινά στοιχεία παράδοσης, ακόμα και καταγωγής της Ελλάδας με τα βαλκανικά έθνη. Πάντως, ακόμα και κάποιοι λογοτεχνικοί τόποι, οι οποίοι δεν θα πρέπει να θεωρούνται ως αρνητικά φορτισμένοι, χαρακτηρίζονται από παρόμοια λειτουργία σε σύγκριση με τα αρνητικής φύσεως μοτίβα της νεοελληνικής σκέψης για τα Βαλκάνια, καθώς συνηθέστερα διαμορφώνουν ένα σαφές πλαίσιο φαντασιακής απόκλισης των δύο χώρων. Σχηματικά, από τις αρχές του 19ου αιώνα έως και σήμερα, οι λογοτεχνικοί τόποι και τα λογοτεχνικά μοτίβα με τα οποία συνδέθηκαν τα Βαλκάνια στη νεοελληνική σκέψη επισημαίνονται ως εξής: αρχικά, ήδη από το 19ο αιώνα ο χώρος των Βαλκανίων σχετίζεται, μεταξύ άλλων, με το μύθο της ληστείας -κάποτε μέσω ενός ρομαντικού πρίσματος- με την εθνική πολυμορφία, με τη βία, την αγριότητα, το γενικευμένο φαινόμενο παντός είδους δεισιδαιμονιών και πίστεων σε αόρατα πνεύματα, τον πριμιτιβισμό, τη φτωχική ζωή, την οπισθοδρομικότητα και την αμάθεια.

Προς μια διαφορετική -μα όχι ολότελα αντιθετική- κατεύθυνση κινούνται οι ρομαντικές νεοελληνικές αναπαραστάσεις των βαλκανικών βασιλείων που τονίζουν τον πολεμικό και ηρωικό μαυροβούνιο χαρακτήρα ή την αλβανική γενναιότητα και μπέσα: τα πορτραίτα αυτά, όσο κι αν χαρακτηρίζονται από μια εμφανώς θετική διάθεση εικονοποίησης, προωθούν επί της ουσίας την εικόνα του "ευγενούς αγρίου", απομακρύνοντας φαντασιακά το βαλκανικό χώρο τόσο από το ευρωπαϊκό σύνολο, όσο και από την ίδια την Ελλάδα. Κατά την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων η πρόσληψη των βαλκανικών εθνών γίνεται κυρίως μέσω των όρων "σύμμαχος " ή "εχθρός". Οι ρομαντικές προσλήψεις των Βαλκανίων φθίνουν και το διάστημα αυτό αποτελεί φύτρα παραγωγής και παγίωσης ορισμένων εξαιρετικά αρνητικών

στερεοτυπικών κατασκευών για τη Βαλκανική και τους λαούς της, ιδιαίτερα δε όσον αφορά το Βούλγαρο Άλλο. Σε κάθε περίπτωση, οι Βαλκανικοί Πόλεμοι ενστάλαξαν και στο νεοελληνικό φαντασιακό, όπως και στο δυτικό, μια περαιτέρω σύνδεση της Βαλκανικής με τα στοιχεία του εθνικισμού, της βίας, της αστάθειας και της ροπής προς την πολεμική διάθεση.

Κατά το διάστημα του βαλκανικού υπαρκτού σοσιαλισμού ο δυισμός της νεοελληνικής σκέψης όσον αφορά την πρόσληψη των βαλκανικών κομμουνιστικών καθεστώτων επιφέρει έναν αντίστοιχο δυισμό και στην παραγωγή των λογοτεχνικών τόπων και μοτίβων. Έτσι, από τη μια πλευρά, παρατηρείται μια σαφής εστίαση στον απομονωτισμό, στην ανελευθερία, στο σκοταδιστικό, τυραννικό και αστυνομοκρατούμενο χαρακτήρα των καθεστώτων και στην εν γένει βαλκανική άγνοια περί των εκφάνσεων του δυτικού πολιτισμού. Από την άλλη, η ταύτιση των σοσιαλιστικών καθεστώτων με τη ζοφερότητα, τον εγκλεισμό και τη μιζέρια, αντιστρέφεται πλήρως από τους αριστερούς Έλληνες συγγραφείς που πραγματεύονται τον κομμουνιστικό βαλκανικό χώρο. Οι τελευταίοι εικονοποιούν τις βαλκανικές κοινωνίες ως συνώνυμα της ευημερίας, της αδιάλειπτης προόδου, της αδιάκοπης επιστημονικής και πνευματικής έρευνας και ανάπτυξης, αλλά και της ευτυχίας. Μάλιστα, η ηθική, πνευματική και υλική πρόοδος των βαλκανικών λαών εκφράζεται κυρίως μέσω της περιγραφής του ιδεολογικού Άλλου, του νέου τύπου ανθρώπου, στον οποίο προσέβλεπε ο σοσιαλισμός: ένας άνθρωπος που αποτινάσσει τις παρελθοντικές "ελαττωματικές" συνήθειες του, αποδεικνύεται εκ πεποιθήσεως αρνητής της πολυτέλειας, της αλαζονείας και της ζηλοφθονίας και βασίζει την κοινωνική ζωή και εξέλιξή του στην ευγενή άμιλλα, στην ηθικοπλαστική διαπαιδαγώγησή του και στην αγάπη για το συνάνθρωπο. Ένα ακόμη εξαιρετικά ενδιαφέρον συμπέρασμα από τα ανωτέρω αφορά τη διαπίστωση ότι τα αντικρουόμενα αυτά σχήματα πρόσληψης χαρακτηρίζονται από μια κοινή λειτουργία: επέτειναν -κάθε μια πλευρά με αντίθετη στοχοθεσία- την περαιτέρω φαντασιακή απομόνωση των Βαλκανίων τόσο από το δυτικό, όσο και από τον ελληνικό χώρο. Η δε περίοδος του βαλκανικού υπαρκτού σοσιαλισμού θα απολέσει το δυιστικό χαρακτήρα των προσλήψεών της στη σύγχρονη νεοελληνική σκέψη της μετα-κομμουνιστικής περιόδου, όπου πλέον εικονοποιείται σχεδόν συλλήβδην ως ένα αποτυχημένο πείραμα, αλλά και ως ένας καφκικός, εγκλωβιστικός κόσμος απώλειας,

προσωπικών και κοινωνικών αδιεξόδων, κρατικών αυθαιρεσιών, αλλά και καθολικού αισθήματος φόβου.

Η πολυδιάσπαση της πρώην ενωμένης Γιουγκοσλαβίας και η γενικευμένη αστάθεια που χαρακτηρίζει τα υπόλοιπα μετα-κομμουνιστικά βαλκανικά κράτη διαμορφώνουν στη νεοελληνική σκέψη ένα νέο, γοητευτικό αφηγηματικό πλαίσιο, το οποίο έχει το ιδιαίτερο στοιχείο του να βρίσκεται τόσο κοντά (γεωγραφικά) στην Ελλάδα όσο και μακριά (φαντασιακά) από εκείνη. Ο σύγχρονος βαλκανικός χώρος εικονοποιείται συχνά ως δυστοπικός, μέσω συνεχών αναφορών στον αντιδυτικισμό, στον πριμιτιβισμό, στην επικινδυνότητα, στην δολιοφθορά, στις εθνικιστικές ακρότητες, στην αναρχία, αλλά και στη φτώχεια, την ανθρώπινη απώλεια και την τάση προς μιμητισμό σε οτιδήποτε εκλαμβάνεται ως δυτικό. Το σύγχρονο βαλκανικό χάος αποτελεί κοινό λογοτεχνικό τόπο για πλείστα νεοελληνικά μυθιστορήματα και θεωρώ μάλλον προφανές ότι οι κατασκευές αυτές διαχωρίζουν το νεοελληνικό χώρο από το βαλκανικό σύνολο με ακόμα μεγαλύτερη ορμή.

Ως μια από τις βαλκάνιες εθνότητες με τις περισσότερες εικονοποιήσεις στη νεοελληνική κουλτούρα θα πρέπει να θεωρείται ο Βούλγαρος Άλλος. Εξαιρετικά ενδιαφέρον στοιχείο, όσον αφορά τις στερεοτυπικές κατασκευές με τις οποίες συνοδεύεται το βουλγαρικό έθνος στο νεοελληνικό φαντασιακό, είναι ότι δε διαφαίνονται ιδιαίτερες διακυμάνσεις στις εικονοποιήσεις του. Ήδη από το 19ο αιώνα ο Βούλγαρος Άλλος συνδέθηκε στη νεοελληνική σκέψη με τις έννοιες της αγροτικής, φτωχικής ζωής, της δεισιδαιμονίας και κάποτε με το στοιχείο του εξωτικού. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, οι διεκδικήσεις τμήματος του μακεδονικού χώρου μεταξύ των δύο εθνών, αλλά και η βουλγαρική συνεργασία με τις γερμανικές δυνάμεις της κατοχής κατά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, αποτελούν το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο η νεοελληνική κουλτούρα παγιώνει την αντίληψη περί ταύτισης του βουλγαρικού έθνους με τη βία, τη δολιότητα, την ασέβεια, τη σκληρότητα και τη ροπή προς τη βαρβαρότητα: οι εθνικές συγκρούσεις διαμόρφωσαν ένα σαφές, αρνητικά φορτισμένο, σχήμα πρόσληψης για το Βούλγαρο Άλλο, το οποίο αν και μετριάστηκε κάπως στη σύγχρονη εποχή, δε φαίνεται να αποτελεί ολότελα παρελθόν. Σαφώς μεγαλύτερες διακυμάνσεις χαρακτηρίζουν τις εικονοποιήσεις του Αλβανού Άλλου · μάλιστα, οι προσλήψεις του αλβανικού έθνους μπορούν να καταγραφούν σχηματικά μέσω ενός διττού επεξηγηματικού μοντέλου: από τη μια πλευρά,

κυριαρχούν οι νεοελληνικές απεικονίσεις, οι οποίες αναμιγνύουν τους μύθους περί κοινής καταγωγής του ελληνικού και του αλβανικού έθνους με τις έννοιες της μπέσας, την γενναιότητας και της ευσέβειας, συντελώντας σε θετικές εικονοποιήσεις. Από την άλλη, το αλβανικό στοιχείο συνδέθηκε στη νεοελληνική σκέψη εξαιρετικά συχνά με κατασκευές που τονίζουν την αναρχία, την επικινδυνότητα, τον πριμιτιβισμό και την οπισθοδρομικότητα, κατασκευές που δομούνται στη λογική του τονισμού τη ανωτερότητας του ελληνικού εν συγκρίσει με τον αλβανικό χώρο.

Οι νεοελληνικές προσλήψεις του Μαυροβούνιου Άλλου ακολουθούν σε σημαντικό βαθμό τις αντίστοιχες δυτικές. Έχοντας στο νου ότι το νεοελληνικό ενδιαφέρον για το Μαυροβούνιο έχει ως επίκεντρο το χρονικό διάστημα μεταξύ του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα και των πρώτων δεκαετιών του 20ου, θα πρέπει εξαρχής να σημειωθεί ότι η έννοια του έθνους και οι γεωπολιτικές εξελίξεις στο βαλκανικό χώρο διαμορφώνουν σχεδόν εξ ολοκλήρου τις νεοελληνικές αναφορές στο Μαυροβούνιο Άλλο. Οι συνήθεις σχετικές νεοελληνικές στερεοτυπικές κατασκευές αφορούν μια ρομαντικής φύσεως τάση προς τονισμό του ηρωισμού, του αισθήματος ελευθερίας, αλλά και του πριμιτιβισμού, του ανολοκλήρωτου και της οπισθοδρομικότητας που χαρακτηρίζει το μαυροβούνιο έθνος. Αντίστοιχα, οι νεοελληνικές απεικονίσεις του Ρουμάνου Άλλου διακρίνονται από μια σαφή τομή: αν και μέχρι την εγκαθίδρυση του σοσιαλιστικού καθεστώτος του Ceausescu ο ρουμανικός χώρος συνδέθηκε με τις έννοιες της μεγαλοπρέπειας και της πολυτέλειας, η σύγχρονη ρουμανική πραγματικότητα για τη νεοελληνική σκέψη γίνεται αντικείμενο πραγμάτευσης μέσω όρων, όπως η πολιτική αστάθεια, η φτωχοποίηση, αλλά και η άγνοια περί των εκφάνσεων του δυτικού πολιτισμού.

Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα επίσης αποδεικνύεται η πρόσληψη του σερβικού έθνους ως ομόδοξου και αδελφικού με το ελληνικό. Καθώς ακόμα και οι αντιδικίες στο μακεδονικό χώρο δεν αποδείχθηκαν ικανές να παγιώσουν αρνητικές στερεοτυπικές κατασκευές για το Σέρβο Άλλο, οι κυρίαρχες αποτυπώσεις της εικόνας του τελευταίου στο νεοελληνικό φαντασιακό θα πρέπει να αναζητηθούν στη σύνδεση με την περηφάνια, την ανδρεία και την εικόνα του συμμάχου και δευτερευόντως με την οπισθοδρομικότητα, τον αντιδυτικό τρόπο ζωής και τον έντονο εθνικισμό-στοιχεία που πάντως πρέπει να μελετώνται ως έχοντα κύριο πλαίσιο δημιουργίας τους τον υπαρκτό σοσιαλισμό. Όσον αφορά τον λαό της Βόρειας Μακεδονίας, το

κυρίαρχο σχήμα πρόσληψης στη νεοελληνική σκέψη, αφορά μια άκρως αρνητική πραγμάτευσή του: η κυρίαρχη νεοελληνική θεώρηση, σύμφωνα με την οποία δεν υφίσταται καν μακεδονικό έθνος, συντελεί σε εικονοποιήσεις που προσλαμβάνουν το βαλκάνιο γείτονα ως ψευδώνυμο, ανιστόρητο σφετεριστή της ελληνικής ιστορίας, καθώς και των ελληνικών πολιτιστικών και γλωσσικών επιτευγμάτων. Εάν μπορεί να γίνει λόγος για μια κλίμακα μέτρησης της νεοελληνικής εκτίμησης προς τα βαλκανικά έθνη, ο Σκοπιανός Άλλος θα βρισκόταν πιθανότητα στη χαμηλότερη βαθμίδα. Βέβαια, στον αντίποδα, παρατηρείται επίσης -σαφώς σε μικρότερο βαθμό- μια τάση εικονοποίηση του Σκοπιανού Άλλου ως θύματος πολιτικών παιχνιδιών παγκόσμιας κλίμακας και ως ταλαιπωρημένου έθνους. Τέλος, όσον αφορά τον Κροάτη, το Βόσνιο και το Σλοβένο Άλλο, οι νεοελληνικές απεικονίσεις θεωρήθηκαν λιγοστές, ώστε να επιχειρηθεί να καταγραφούν οι κυρίαρχες στερεοτυπικές κατασκευές με τις οποίες συνδέονται στο νεοελληνικό φαντασιακό.

Συνοψίζοντας, το πολυπρισματικό ενδιαφέρον της νεοελληνικής κουλτούρας για τα βαλκανικά έθνη από τις αρχές του 19ου αιώνα έως και τη σύγχρονη εποχή εκφράστηκε μέσα από ποικίλα είδη λόγου: μυθιστορήματα, διηγήματα, ντοκουμέντα, μαρτυρίες, ποίηση, ταξιδιωτική λογοτεχνία, αλλά και δοκιμιακού χαρακτήρα ιστορικοπολιτικές, κοινωνικές και ανθρωπολογικές νεοελληνικές μελέτες επιχείρησαν να εξετάσουν, να εικονοποιήσουν, να κατανοήσουν, αλλά και να διαχειριστούν το βαλκανικό χώρο, διερευνώντας παράλληλα τη θέση της Ελλάδας σ' αυτόν. Ο ίδιος ο όρος "Βαλκάνια" εμπεριείχε για τη νεοελληνική σκέψη το στοιχείο της απομάκρυνσης · προοδευτικά, όσο ο γεωγραφικός αρχικά όρος Βαλκάνια εξελισσόταν σε μια ενιαία πολιτιστική ενότητα, τόσο η νεοελληνική κουλτούρα πάσχιζε να αποφύγει τη συμπερίληψή της σε εκείνον. Στην προσπάθεια προς αυτοεξαίρεση από το βαλκανικό σύνολο η νεοελληνική σκέψη απηύθυνε έναν λόγο προς τα βαλκανικά έθνη, με ορατές αντιστοιχίες συγκριτικά με το λόγο διαχωρισμού που χρησιμοποίησε η δυτική Ευρώπη προς το νοτιοανατολικό τμήμα της Ευρώπης. Η αντίληψη ότι η Ελλάδα δικαιούνταν έναν ηγεμονικό ρόλο στη Βαλκανική δε βασίστηκε μόνο σε κατασκευές της ανωτερότητας του Εαυτού, αλλά πολύ περισσότερο στις προσλήψεις των βαλκανικών εθνών με όρους, όπως η αέναη αστάθεια, ο πριμιτιβισμός, η συνθετότητα του χώρου και των αντιλήψεων, η ροπή προς την πολυδιάσπαση και τον εθνικισμό. Έτσι, η νεοελληνική σκέψη κατασκεύασε τα Βαλκάνια ως έναν χώρο που προσομοίαζε στην παρελθοντική Ελλάδα και

προσέλαβε τα βαλκανικά έθνη ως ένα "νεαρότερο αδερφό" που δεν ενηλικιώθηκε, όπως εκείνη και που παρά το ότι και οι δύο χώροι ξεκίνησαν από παρόμοιες αφετηρίες κατέληξαν σε διαφορετικά επίπεδα. Η ενηλικίωση αυτή αφορά αναμφίβολα τον βαθμό της δυτικοποίησης και του εξευρωπαϊσμού των δύο χώρων ˙ η δε κοινή αφετηρία αφορά πρώτιστα το κοινό οθωμανικό παρελθόν, αλλά και την αντίληψη ότι τα Βαλκάνια συνάδουν με την εικόνα μιας παρελθοντικής Ελλάδας που θα έπρεπε να θαφτεί, καθότι εκλήφθηκε ως πλήρως αντιθετική με το πολυπόθητο ζητούμενο, δηλαδή τα ευρωπαϊκά ιδεώδη. Τα κοινά αυτά, έστω παρελθοντικά στοιχεία, θα πρέπει να θεωρούνται και ως συνδετικός κρίκος που επέτρεψε στην Ελλάδα να κατανοεί το βαλκανικό γίγνεσθαι πολύ βαθύτερα εν συγκρίσει με το δυτικό κόσμο. Άλλωστε, ο χώρος των Βαλκανίων ενσωμάτωνε για τη νεοελληνική σκέψη παθογένειες που εκλαμβάνονταν επίσης ως ελληνικές, απλά εκεί παρατηρούνταν στο μέγιστο, ή απλώς σε μεγαλύτερο, βαθμό. Παράλληλα, τα Βαλκάνια συνδέθηκαν στην ελληνική σκέψη με την έννοια της αχρονίας: οποιαδήποτε βήματα προόδου παρατηρήθηκαν στη Βαλκανική θεωρήθηκαν αποτέλεσμα της σταδιακής δυτικοποίησης του χώρου και όχι ως μετεξέλιξη και διαφοροποίηση μιας ενότητας, που φαίνεται ανίκανη να αποβάλλει τα πρωτόγονα στοιχεία της. Ανεξάρτητα λοιπόν της επανεξεταζόμενης και πολυσχιδούς σχέσης Ελλάδας και Δύσης, όπως αυτή διαμορφώθηκε στο νεοελληνικό φαντασιακό, τα Βαλκάνια θεωρούνταν πάντοτε για την ελληνική σκέψη μια Ανατολή, ή αντίστροφα η Ελλάδα έστεκε πάντοτε ως Δύση μέσα στα Βαλκάνια. Έτσι, η ένταξη της Ελλάδας στο βαλκανικό σύνολο προσλήφθηκε ως σχηματική, μια σχέση βασισμένη σε αμιγώς και μόνον γεωγραφικά κριτήρια. Τα ιδεολογήματα δε που επιχείρησαν να εξετάσουν την περίπτωση της ένταξης της Ελλάδας σε ένα "βαλκανικό" ή "ανατολικό" σύνολο προέβαλλαν πάντοτε την αντίληψη περί της ελληνικής ανωτερότητας και το συνακόλουθο θεσμικό- ηγεμονικό ελληνικό ρόλο σε οποιαδήποτε σχετική απόπειρα. Βέβαια, παρά το ότι η Ελλάδα απηύθυνε έναν ηγεμονικό, οριενταλιστικού τύπου, λόγο στα βαλκανικά έθνη, η νεοελληνική ταυτότητα φαίνεται πως παρέμεινε διχασμένη ανάμεσα σε δύο κόσμους: έναν γεωγραφικό και έναν φαντασιακό, ευρισκόμενη με το σώμα στη Βαλκανική και το πνεύμα στη Δύση.

Βιβλιογραφία

Α) Λογοτεχνικά Κείμενα Υπό Εξέταση (Μυθιστορήματα, Διηγήματα, Ποιήματα, Ταξιδιωτική Λογοτεχνία, Ντοκουμέντα, Μαρτυρίες)

Αλεξίου, Έλλη. *Με τη λύρα- Μυθιστόρημα,* Αθήνα, Καστανιώτης, 1978.

--. *Από πολύ κοντά,* Αθήνα, Καστανιώτης, 1979.

Γελαδόπουλος, Φίλιππας. *Η Νέα Βουλγαρία,* Αθήνα, [χ.ο.], 1976.

Γεωργίου, Βάσως. *Η Αλβανία σήμερα- Εντυπώσεις και στοχασμοί από την περιήγησή της,* Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1981.

Δάμτσας, Σπύρος. *Το λοξό βλέμμα των αετών*, Αθήνα, Κοχλίας, 2002.

Δέλτα, Π.Σ. *Για την πατρίδα,* Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1992.

--. *Τον καιρό του Βουλγαροκτόνου.* Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2010.

--. *Ο Μάγκας,* Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1992.

--. *Στα μυστικά του βάλτου,* Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1986.

Δημητριάδης, Παύλος. *Ρουμανία: η εξέγερση ενός λαού- ντοκουμέντο,* Αθήνα, Παπαζήσης, 19--.

Δραγούμης, Ίων. *Μαρτύρων και ηρώων αίμα,* Αθήνα, Νέα Θέσις, 1992.

Θεοτοκάς, Γιώργος. *Ταξίδια: Περσία, Ρουμανία, Σοβιετική Ένωση, Βουλγαρία,* Αθήνα, Εστία, 1971.

Καζάζης, Νεοκλής. *Ο ελληνισμός εν τη χερσονήσω του Αίμου- Εντυπώσεις ταξιδίου*, Αθήνα, Εκ του Τυπογραφείου η 'Ανάπλασις', 1899.

Κούρτοβικ, Δημοσθένης. *Τι ζητούν οι βάρβαροι,* Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2008.

Κορνάρος, Θέμος. *Οδός Προμηθέως: ταξίδια Ρωσία- Ελβετία- Ρώμη- Βουλγαρία- Ρουμανία,* Αθήνα, Χρόνος, 1975.

Κώτσιας, Τηλέμαχος. *Περιστατικό τα μεσάνυχτα,* Αθήνα, Κέρδος, 1991.

--. *Τα εφτά παράθυρα,* Αθήνα, Κέδρος, 2002

--. *Στην απέναντι όχθη,* Αθήνα, Ψυχογιός, 2009.

--. *Κώδικας Τιμής,* Αθήνα, Ψυχογιός, 2013.

--. *Οι δεινόσαυροι των Αθηνών- Ταξίδι σε λάθος χώρα,* Αθήνα, Πατάκης, 2015.

Λαμπρινίδης, Μηνάς. *Η Αλβανία σήμερα...Εντυπώσεις από μια επίσκεψη,* Αθήνα, [χ.ο.], 1987.

Μακροπούλου- Αλιφέρη, Καίτη. *Γιουγκοσλαβία- Δαλματικές Ακτές: Ταξίδια,* Αθήνα, Δίφρος, 1963.

Μάλαμας, Λάμπρος. *Αλβανία- Η νύφη των αετών,* Αθήνα, [χ.ο], 1980.

Μαργαριτόπουλος, Δημήτρης. *Οι απέναντι,* Κέρκυρα, Εκδόσεις ΑΛΔΕ, 2013.

Μαρτινέλλης, Γεώργιος. *Οι ήρωες του Μαυροβουνίου,* Κέρκυρα, Τυπογραφείο της Κέρκυρας, 1876.

Μπίρκας, Κώστας. *Ρουμανία*, Αθήνα, Κέδρος,1963.

Μπούρης, Κώστας. *Σχέδιο Balkan Tourist,* Αθήνα, Σύγχρονοι Ορίζοντες, 2007.

Μπούτος, Περικλής. *Παρατηρητής στην Κροατία,* Αθήνα, Το Ροδακιό, 1995.

Νόλλας, Δημήτρης. *Μικρά Ταξείδια,* Αθήνα, Καστανιώτης, 1998.

Ξενόπουλος, Γρηγόριος. *Ο Πόλεμος 1912-1913- Αθηναϊκό Μυθιστόρημα,* Αθήνα, Αδελφοί Βλάσση, 1984.

Παλαμάς, Κωστής. *Ο Βούλγαρος*, στο: Παλαμάς, Κωστής, *Άπαντα,* Αθήνα, Μπίρης- Γκοβόστης, 1962.

--. *Ο Σκυλογιάννης*, στο: Παλαμάς, Κωστής, *Άπαντα,* Αθήνα, Μπίρης- Γκοβόστης, 1962.

--. *Στη χώρα που αρματώθηκε*, στο: Παλαμάς, Κωστής, *Άπαντα,* Αθήνα, Μπίρης- Γκοβόστης, 1965.

--. *Βαλκανική Συμπολιτεία*, στο: Παλαμάς, Κωστής, *Άπαντα,* Αθήνα, Μπίρης- Γκοβόστης, 1965.

Παπαδημητρίου- Σαμοθράκη, Μάγδα. *Στο κόκκινο τ' ουρανού,* Αθήνα, Πνοή, 2017.

Παπατσώνης, Τάκης Κ. *Μολδοβλαχικά του μύθου,* Αθήνα, Ίκαρος, 1965.

Παρασκευόπουλος, Γεώργιος Π. *Η Μεγάλη Ελλάς: ανά την Ρωσίαν, Ρουμανίαν, Βουλγαρίαν, Σερβίαν, Μαυροβούνιον, Τουρκίαν, Σάμον, Κρήτην, Κύπρον, Αίγυπτον, και Παλαιστίνην,* Αθήνα, Εκάτη, 1998.

Ραγκαβής-Ρίζος, Αλέξανδρος. *Απομνημονεύματα,* Τόμος Πρώτος, Αθήνα, Γεώργιος Κασδόνης, 1894.

Ράλλη, Μαρία. *Περίπατος στη Ρουμανία και στη Μόσχα: η γεωγραφία ονειρεύεται,* Αθήνα, Γ. Φέξης, 1964.

Σάρρας, Γιάννης. *Ανιχνεύοντας την Αλβανία,* Αθήνα, Τυπογραφείο Παρασκευά Παρασκευόπουλου, 1980.

Σταυρίδης Γρηγόριος (Prlicev, Grigor). *Ο Αρματωλός.* Αθήνα, Τυπογραφείον της Αθήνας, 1860.

Τερτσέτης, Γεώργιος. *Άπαντα Γεωργίου Τερτσέτη,* Αθήνα, Χρ. Γιοβάνης, 1967.

Τζίμας, Σταύρος. *Στον αστερισμό του εθνικισμού,* Αθήνα, Επίκεντρο, 2010.

Τότλης, Σάκης. *Ο Συνδυασμός Έδεσσα- Ζυρίχη,* Αθήνα, Πατάκης, 1999.

Χαρτοματσίδης, Χρήστος. *Το παλιό κτήριο,* Αθήνα, Νεφέλη, 1991.

--. *Κιθαρίστας σε ταβέρνα,* Αθήνα, Πατάκης, 1996.

--. *Οι περιπέτειες του Μπρέγκα,* Αθήνα, Πατάκης, 2000.

--. *Μπαρ "Οι νεράιδες",* Αθήνα, Μανδραγόρας, 2016.

Χατζηπροδρομίδης, Λεωνίδας. *Γιουγκοσλαβία: η έκρηξη του εθνικισμού- ο βαλκανικός και ο ευρύτερος περίγυρος,* Αθήνα, Παρασκήνιο, 1991.

Χουρμούζης, Μιχαήλ. *Ο Τυχοδιώκτης: κωμωδία,* Αθήνα, Να υπηρετούμε το λαό, 1978.

Χριστογιάννης, Γιώργος. *Στο ηφαίστειο των Βαλκανίων- προσωπική μαρτυρία Βουλγαρία, 1987-1991,* Αθήνα, Δωδώνη, 1999.

Vaka, Demetra. *The heart of the Balkans*, Boston and New York, Houghton Mifflin Company, 1917.

Β) Λογοτεχνικά Κείμενα υπό Εξέταση Σχετικά με την Περιοχή της Μακεδονίας (Μυθιστορήματα, Διηγήματα, Ποιήματα, Ταξιδιωτική Λογοτεχνία, Απομνημονεύματα, Ενθυμήσεις, Ντοκουμέντα, Μαρτυρίες)

Αυγερινού, Μελπομένη. *Μακεδονικά Απομνημονεύματα- Γραφέντα επί τη βάσει λεπτομερούς μελέτης και προσωπικής πείρας των Μακεδονικών πραγμάτων (1898-1912),* Αθήνα, Τυπογραφείο Το Κράτος, 1914.

Γεωργιάδης, Νίκος. *Όσα έγραψα στο Μοναστήρι,* Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1989.

Δαφνομήλης, Αλέκος *Παύλος Μελάς- Όπερα σε τέσσερις πράξεις,* Θεσσαλονίκη, Μουσική Εταιρεία Βορείου Ελλάδας, 1975.

Δεληγιάννη- Αναστασιάδη, Γεωργία. *Μέγας Αλέξανδρος,* Αθήνα, Μίνωας, 1972.

Δραγούμης, Ίων. *Μαρτύρων και Ηρώων αίμα,* Αθήνα, Νέα Θέσις, 1992.

--. *Το Μονοπάτι,* Αθήνα, Νέα Θέσις, 1992.

--. *Όσοι ζωντανοί,* Αθήνα, Νέα Θέσις, 1992.

Ευστρατιάδης, Ευστράτιος. *Μακεδονία- η πρώτη περιοδεία Έλληνος δημοσιογράφου,* Αθήνα, [χ.ο.], 1905.

Θέμελη- Κιτσοπούλου, Ελένη. *Τα παιδιά- παιδικά διηγήματα,* Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1969.

Ιωαννίδης, Παντελής. *Αλέξανδρος ο Μέγας- Δράμα ιστορικό,* Θεσσαλονίκη, Γραφικαί Τέχναι 'Άλφα- Θήτα', 1973.

Κάκκαβος, Δημήτρης. *Απομνημονεύματα Μακεδονικού Αγώνα,* Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1972.

Καούδης, Ευθύμιος. *Ευθύμιος Καούδης, ένας Κρητικός αγωνίζεται για τη Μακεδονία. Απομνημονεύματα,1903-1907,* Θεσσαλονίκη, Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, 1996.

Καραβαγγέλης, Γερμανός. *Απομνημονεύματα Γερμανού Καραβαγγέλη, Μητροπολίτου Καστοριάς: Ο Μακεδονικός Αγώνας,* Θεσσαλονίκη, Μπαρμπουνάκης, 1992.

Κοντού, Νανά. *Δάφνες της Μακεδονίας,* Αθήνα, [χ.ο.], 1978.

Μακρής, Γεώργιος Δικώνυμος, *Ο Μακεδονικός Αγώνας- Απομνημονεύματα,* Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1959.

Μητροπούλου, Κρήνη. *Αλέξανδρος ο Μέγας,* Αθήνα, [χ.ο.], 1983.

Μόδης, Γεώργιος. Τα δύο στρατόπεδα, Αθήνα, [χ.ο.], 1958.

--. *Υποσχέσεις ανεκπλήρωτες- Μακεδονικές ιστορίες,* Αθήνα, Εθνική Ένωσις Βορείων Ελλήνων, 1963.

--. *Η πεταλούδα- Μακεδονικές ιστορίες,* Αθήνα, Πάπυρος, 1972.

--. *Πενήντα θρεφτάρια- Μακεδονικές Ιστορίες,* Αθήνα, Πάπυρος, 1972.

--. *Μαργαρίτα- Μακεδονικές Ιστορίες,* Αθήνα, Πάπυρος, 19--.

--. *Ο δραπέτης,* Αθήνα, Πάπυρος, 19--

Μπακαλόπουλος, Ηλίας. *Η Μακεδονία και ο Παύλος Μελάς,* Αθήνα , 1953.

Μπίντας, Θανάσης. *Φίλιππος Β' ο Μακεδών,* Κατερίνη, Salvia, 1989.

Παλαιολόγου, Άντα. *Οι αιχμάλωτοι,* Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1970.

Παπαδημητρίου, Ρούλα *Αγώνας για τη λευτεριά,* Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1970.

Πασχαλίδης, Νίκος. *Μακεδονική Ρουλέτα,* Θεσσαλονίκη, Ρέκος, 1992.

Σαμαρά, Θάλεια. *Στον Μακεδονικό Αγώνα,* Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1969.

Σκρουμπέλος, Θανάσης. *Μαύρος Μακεδών.* Αθήνα, Τόπος, 2019.

Σταθάτου, Φράνση. *Φλογισμένα χρόνια- παιδικά διηγήματα,* Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1970.

Συνοδινός, Παναγιώτης. *Η Μακεδονία- Ποίημα εις άσματα Πέντε,* Αθήνα, Τυπογραφείο Αττικού Μουσείου, 1885.

Χατζηκάλου, Μαρία. *Εντυπώσεις εκ της Ιεράς Μακεδονίας και Θράκης,* Τυπογραφείο Πανελληνίου Κράτους, 1909.

Χατζηκυριακού, Γεώργιος. *Σκέψεις και εντυπώσεις εκ περιοδείας ανά την Μακεδονίαν (1905-1906),* Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1962.

Χατζηπροδρομίδης, Λεωνίδας. *Η δολοφονία της Γιουγκοσλαβίας,* Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1999.

Χουζούρη, Ελένη. *Σκοτεινός Βαρδάρης- βαλκανική μυθιστορία έρωτα και απώλειας.* Αθήνα, Πατάκης, 2019.

Γ) Ελληνόγλωσσες Μελέτες και Άρθρα, Νεοελληνικά Κείμενα Δοκιμιακού-Ιστοριογραφικού Χαρακτήρα

Αθανασιάδης, Αθανάσιος, *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γιουγκοσλαβία (1990-1995)- Πτυχές της ιστορικής και θρησκευτικής του διάστασης,* Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2008.

Αλεξίου, Χρήστος. "Οι Βαλκανικοί πόλεμοι στην ποίηση του Άγγελου Σικελιανού", (σσ. 327-358), στο: Συλλογικό, *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910-1914*, Αθήνα, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, 1993.

Άμαντος, Κωνσταντίνος. *Οι βόρειοι γείτονες της Ελλάδος- Βούλγαροι- Αλβανοί-Νοτιοσλάβοι,* Αθήνα, Ελευθερουδάκης, 1923.

Αμπατζοπούλου, Φραγκίσκη. *Ο άλλος εν διωγμώ- Η εικόνα του Εβραίου στη Λογοτεχνία- Ζητήματα Ιστορίας και Μυθοπλασίας,* Αθήνα, Θεμέλιο, 1998.

Ανδριώτης, Νικόλαος. *Η γλώσσα και η ελληνικότητα των αρχαίων Μακεδόνων,* Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1952.

--. *Το ομόσπονδο κράτος των Σκοπίων και η γλώσσα του,* Θεσσαλονίκη, [χ.ο.], 1960.

Αναγνωστόπουλος- Παλαιολόγος, Θάνος. *Ελλάς και Αλβανία στις αρχές του εικοστού αιώνα- Τεκμήρια από το αρχείο του Νεοκλή Καζάζη,* Θεσσαλονίκη, Εκδοτικός Οίκος Κυρομάνος, 1995.

Άναλις, Δημήτρης. *Χρονικό ενός πολιορκημένου λαού- Γιουγκοσλαβία 1993-1996,* Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1999.

Αναστασάκης, Όθων. "Η Ευρωπαϊκή Ένωση και ο εκδημοκρατισμός της βαλκανικής περιφέρειας: μεγάλες προσδοκίες, συγκρατημένες επιδόσεις" (σσ. 201- 221), στο: Συλλογικό, *Από τα Βαλκάνια στη Νοτιοανατολική Ευρώπη: προκλήσεις και προοπτικές στον 21ο αιώνα,* Αθήνα, Σιδέρης, 2013.

Ανώνυμος, *Οι Βούλγαροι άλλοτε και σήμερον,* Αθήνα, Πετράκος, 1906.

Ανώνυμος, "Δημοτικά τραγούδια Αβδέλλας Γρεβενών- Βουλγάρα Νύφη", *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1936) 254.

Ανώνυμος, "Η Μακεδονία- Κοιτίς των πρώτων πολιτισμών", *Μακεδονική Ζωή,* 33 (Φεβρουάριος 1969) 37.

Ανώνυμος, "Οι εικόνες διαψεύδουν την σκοπιανή ΄ιστορία΄", *Μακεδονική Ζωή,* 80 (Ιανουάριος 1973) 23.

Ανώνυμος, "Η εκκλησία των αθέων", *Μακεδονική Ζωή,* 16 (Σεπτέμβριος 1967) 3.

Ανώνυμος, "Μακεδόνες και Ψευτομακεδόνες", *Μακεδονική Ζωή,* 8 (Ιανουάριος 1967) 3.

Αποστολάκης, Σταμ. *Οι Μακεδονομάχοι μας στη Δημοτική ποίηση,* Αθήνα, [χ.ο], 1984.

Αποστολίδου, Βενετία. *Ο Κωστής Παλαμάς ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας,* Αθήνα, Θεμέλιο, 1992.

--. *Τραύμα και μνήμη- η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, Αθήνα, Πόλις, 2010.

Αργυριάδης, Γιώργος. *Γεώργιος Μόδης- Ο αφηγητής του Μακεδονικού Αγώνα: Μακεδονικές Ιστορίες,* Θεσσαλονίκη, χ.ο., 1991.

Αρμενάκης Αντώνης, Γκοτσόπουλος Θεόδωρος, Δεμερτζής Νίκος, Ρόη Παναγιωτοπούλου, Δημήτρης Χαραλάμπης, "Ο εθνικισμός στον ελληνικό Τύπο. Το Μακεδονικό Ζήτημα κατά την περίοδο Δεκεμβρίου 1991- Απριλίου 1993", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών,* 89-90 (1996) 188-231.

Βαβούσκος, Κων. *Γ. Μόδης- Ο διηγηματογράφος του Μακεδονικού Αγώνος*, Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1972.

Βακαλόπουλος, Κωνσταντίνος. *Το Μακεδονικό ζήτημα: γένεση- διαμόρφωση- εξέλιξη- λύση,* Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1989.

--. *Ίων Δραγούμης- Μαρτύρων και ηρώων αίμα,* Θεσσαλονίκη, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, 1991.

Βαλντέν, Σωτήρης. "Φίλη ή εχθρός; Σύγχρονες ελληνικές αντιλήψεις για τη Βουλγαρία" (σσ.551-575), στο: Συλλογικό, *Τα Βαλκάνια- Εκσυγχρονισμός, Ταυτότητες, ιδέες- Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα,* Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης- Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών ΙΤΕ, 2004.

Βαρελάς, Λάμπρος. "Προσέχετε τον Αίμον!- Επίμετρο", *Νέα Εστία,* 1819 (Φεβρουάριος 2009) 354-368.

Βέης, Αρίσταρχος. *Το Βουλγαρικόν Ζήτημα- Αι νέαι πλεκτάναι του Πανσλαυϊσμού εν Ανατολή,* Αθήνα, Τυπογραφείον Ν.Γ. Πάσσαρη, 1875.

Βεντούρης, Νίκος. *Η πολιτική κουλτούρα,* Αθήνα, Παπαζήσης, 1977.

Βέρας, Σόλων. "Αναμνήσεις απ' το Μαυροβούνι", *Μακεδονικό Ημερολόγιο (*1952) 129-138.

--. "Αναμνήσεις από ένα βασίλειο που δεν υπάρχει πια", *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1960) 135-139.

Βερέμης, Θάνος. *Κοσσυφοπέδιο- Η μακρόσυρτη απειλή,* Αθήνα, Σιδέρης, 2000.

Βίττης, Φ. "Η τιμωρία του Βουλγαρόπαππα", *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1971) 187-189.

Βογιατζίδης, Ι.Κ. "Η επελθούσα μεταβολή εις τα βόρεια σύνορα της Ελλάδος, 1946-1949", *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1950) 35-38.

Βούρη, Σοφία. *Πηγές για την ιστορία της Μακεδονίας- Εκκλησία και κράτος 1889-1905*, Αθήνα, Gutenberg, 1999.

Βυσσούλης, Παντελής. *Ο Μακεδονικός Ελληνισμός: αγώνες και θυσίες ηρώων,* Αθήνα, Ελεύθερη Σκέψη, 1988.

Γελαδόπουλος, Φίλιππας. *Η βουλγαρική αντιφασιστική αντίσταση, 1941-1944,* Αθήνα, Σχεδία, 1978.

Γεωργίου, Βασίλης. *Η Μακεδονία στο μάτι του Γιουγκοσλαυικού κυκλώνα,* Αθήνα, Ρήγας, 1992.

Γιαγκόζης, Φαιδ. "Προσκύνημα εις το Λιτόχωρον", *Μακεδονική Ζωή,* 10 (Μάρτιος 1967) 22-23.

Γιανναράς, Χρήστος. *Ορθοδοξία και Δύση στη νεώτερη Ελλάδα,* Αθήνα, Δρομέας, 2006.

Γιαλλουρίδης, Χριστόδουλος & Κεφαλά, Βιβή. *Κόσοβο: η εικόνα του πολέμου- Όψεις σύγχρονου μιλιταριστικού ανθρωπισμού,* Αθήνα, Σιδέρης, 2001.

Γιαννόπουλου, Πύρρος. *Οι γείτονες της Ελλάδος- Αλβανία,* Αθήνα, Σύγχρονη Σκέψη, [χ.χ].

Γιοχάλας, Τίτος. "Το επικόν ποίημα του εξ Αχρίδος Γρηγορίου Σταυρίδου (Prlicev) 'Σκενδέρμπεης': (ιστορικαί και λογοτεχνικαί πηγαί)", *Μακεδονικά,* 11 (1971) 174-259.

Γκαγκούλιας, Γιώργης. *Άνθηση της Νέας Βουλγαρίας,* [χ.ο.], [χ.χ.], 1970.

Γκότση, Γεωργία. "Αυτοκρατορία και εξωτισμός στα διηγήματα του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή" (σσ. 97-105), στο: *Πρακτικά του Α΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών- Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981*, Τόμος Α', Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999.

Γλύκατζη- Αρβελέρ, Ελένη. *Γιατί το Βυζάντιο,* Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2009.

Γούναρης, Βασίλης. "Ανακυκλώνοντας τις παραδόσεις" (σσ. 27-62), στο: Συλλογικό, *Ταυτότητες στη Μακεδονία,* Αθήνα, Παπαζήσης, 1997.

--. *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων- Από το Διαφωτισμό έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο,* Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2007.

--. *Το Μακεδονικό Ζήτημα από τον 19ο έως τον 21ο αιώνα: ιστοριογραφικές προσεγγίσεις,* Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2010.

Γουργουρής, Στάθης. *Ο Οριενταλισμός του Έντουαρντ Σαϊντ- Μια κριτική πράξη με ορίζοντα το μέλλον,* Αθήνα, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, 2004.

--. *Έθνος- όνειρο: Διαφωτισμός και θέσμιση της σύγχρονης Ελλάδας,* Αθήνα, Κριτική, 2007.

Δάγκας, Αλέξανδρος και Λεοντιάδης, Γιώργος. *Η Κομιντέρν και το Μακεδονικό Ζήτημα: το ελληνικό παρασκήνιο- 1924,* Αθήνα, Επίκεντρο, 2008.
Δελαστίκ, Γιώργος. *Το τέλος των Βαλκανίων,* Αθήνα, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, 2008.

Δεμερτζής, Νίκος. *Κουλτούρα- Νεωτερικότητα και Πολιτική Κουλτούρα,* Αθήνα, Παπαζήσης, 1989.

--. "Εισαγωγή στην ελληνική πολιτική κουλτούρα- Θεωρητικά και ερευνητικά ζητήματα" (σσ.7-39), στο: Συλλογικό, *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα,* επιμ. Νίκος Δεμερτζής, Αθήνα, Οδυσσέας, 1994.

Δερμεντζόπουλος, Χρήστος. *Το ληστρικό μυθιστόρημα στην Ελλάδα: μύθοι- παραστάσεις- ιδεολογία,* Αθήνα, Πλέθρον, 1997.

Δούφλιας, Κώστας. "Κόλιντα στα βουνά της Δυτικής Μακεδονίας", *Μακεδονική Ζωή,* 103 (Δεκέμβριος 1974) σ. 22.

Δραγούμης, Ίων. *Ελληνικός Πολιτισμός,* Αθήνα, Έκδοση του Περιοδικού "Γράμματα", 1914.

--. *Ο ελληνισμός μου και οι Έλληνες*. Αθήνα, Νέα Θέσις, 1991.

Δραγούμης, Φίλιππος. *Κοινότης, έθνος και κράτος- Γνώμαι του Ίωνος Δραγούμη 1907-1919,* Αθήνα, Τυπογραφείον Παρασκευά Λεώνη, 1923.

Ευαγγελάτου, Κωνσταντίνα. "Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των πολιτικών προσφύγων στη λογοτεχνία: Τα έργα 'Μητριά Πατρίδα' του Μ. Γκανά και 'Η αρραβωνιαστικιά του Αχιλλέα' της Α. Ζέη" , στο: Συλλογικό, *Το όπλο παρά πόδα- Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη,* Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 2005.

Ζαλλώνης, Μ.Φ. *Σύγγραμμα περί των Φαναριωτών,* μτφ. Ν. Ηδαιεφαβ (σσ. Ν. Βαφειάδης), Παρίσι, Τυπογραφείο Εβεράρτου, 1816.

Ζαφείρης, Χρήστος. *Βαλκάνιος Πραγματευτής- Οδοιπορικό μνήμης σε ελληνικές κοινότητες και παροικίες,* Αθήνα, Εξάντας, 1998.

Ζιώγας, Νίκος. "Τα ανθρώπινα και μειονοτικά δικαιώματα και οι Έλληνες στην Αλβανία", (σσ.281-315), στο: Συλλογικό, *Ο Ελληνισμός της Αλβανίας,* Αθήνα, ΕΛΙΑΜΕΠ-Πανεπιστήμιο Αθηνών- Ι. Σιδέρης, 1995.

Ζυγομάλης, Αντώνιος. *Ελλάς και Ρουμανία,* Αθήνα, Τυπογραφείον της Βασιλικής Αυλής- Α. Ραφτάνη, 1912.

Ηρακλείδης, Αλέξης. "Οι εικόνες του εθνικού 'εαυτού' και του 'άλλου' στις διεθνείς σχέσεις: η περίπτωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής", *Σύγχρονα Θέματα,* 54 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1995) 27-35.

Θεοτοκάς, Γιώργος. "Ο Σοβιετικός Πατριωτισμός", *Εποχές,* 1 (Μάιος 1963) 5-9.

Θεοχάρης, Κωνστ. "Βοττιαία- Βοττική", *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1962) 193-194.

Θεοχαρίδης, Χάρης. "Αυτός δεν έπρεπε να πεθάνη", *Μακεδονικό Ημερολόγιο,* 1961 (145-148).

Ιωαννίδου, Αλεξάνδρα. "Γλώσσες και εθνικές ομάδες της Μακεδονίας στο έργο της Π.Σ. Δέλτα", *Βαλκανικά Σύμμεικτα ,*7 (1995) 149-158.

--. "Τα σλαβικά ιδιώματα στην Ελλάδα- Γλωσσολογικές προσεγγίσεις και πολιτικές αποκλίσεις" (σσ. 89-101), στο: Συλλογικό, *Ταυτότητες στη Μακεδονία,* Αθήνα, Παπαζήσης, 1997.

Καγιαλής, Τάκης. "Σημειώσεις για τη γραφή και την ανάγνωση του Άλλου" (σσ. 23-32), στο: Συλλογικό, *Ξένος, ο άλλος μου εαυτός,* Αθήνα, Πατάκης, 1999.

--. "Τα Απομνημονεύματα του Α.Ρ. Ραγκαβή και η Κριτική", στο : Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα,* Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999.

Καλογεράτος, Παναγιώτης. *Το κοινωνικοπολιτικό σύστημα της Γιουγκοσλαβίας- Από την αυτοδιαχείριση στην αποσάθρωση,* Αθήνα, [χ.χ.], 1989.

Καλοστύπης, Ιωάννης. *Μακεδονία: ήτοι μελέτη οικονομική, γεωγραφική, ιστορική και εθνολογική της Μακεδονίας,* Πειραιάς, Τυπογραφείο 'Σφαίρα', 1896.

Κανέλλης, Μανώλης. *Οι Βούλγαροι- Ιστορία μιας ορδής,* New York, Anatolia Press, 1914.

Καργάκος, Σαράντος. *Από το Μακεδονικό Ζήτημα στην εμπλοκή των Σκοπίων*, Αθήνα, Gutenberg, 1992.

Καραηλία, Χρ. "Σαλονικιώτικα Χριστούγεννα", *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1953) 95-96.

Καργιώτης Δημήτρης. "Ποίηση και Πράξη", *Μετάφραση,* 06΄- 07΄ (Οκτώβριος 2007) 314-327.

--. *Γεωγραφίες της μετάφρασης- Χώροι, κανόνες, ιδεολογίες,* Αθήνα, Κάπα Εκδοτική, 2017.

Κασίνης, Κ.Γ. *Μ.Χουρμούζης-: παρωδική μικρογραφία μυθιστορημάτων,* Αθήνα, Το Ροδακιό, 1999.

Καφετζής, Παναγιώτης. "Μια θεωρητική προσέγγιση της ξενοφοβίας" (σσ. 19-47), στο: Συλλογικό, *Μακεδονία και Βαλκάνια: ξενοφοβία και ανάπτυξη,* Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1998.

Κεντρωτής, Κυριάκος. "Η Βουλγαρία στη μετα- κομμουνιστική περίοδο", *Βαλκανικά Σύμμεικτα,* 5-6 (1993-1994) 113-128.

--. "Η εικόνα της Βουλγαρίας στον ελληνικό τύπο", *Βαλκανικά Σύμμεικτα,* 8 (1996) 247-275.

Κεφαλέα, Κίρκη. *Μη μου άπτου! Η εικόνα της Μαγδαληνής στη νεοελληνική ποίηση,* Αθήνα, Ίνδικτος, 2004.

Κεχαγιάς, Γεώργιος. "Ελληνική Μακεδονία: από πάντοτε- για πάντα", *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1977) 227-236.

Κιουσοπούλου, Τόνια. "Η Πηνελόπη Δέλτα και το Βυζάντιο" (σσ. 291-307), στο: Συλλογικό, *Σύγχρονες προσεγγίσεις στο έργο της Π.Σ. Δέλτα,* Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 2006.

Κιτρομηλίδης, Πασχάλης. *Ρήγας Βελεστινλής- Θεωρία και πράξη,* Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 1998.

Κολιόπουλος, Ιωάννης. "Η Μακεδονία του Ίωνος Δραγούμη: σκέψεις από το προσωπικό του ημερολόγιο" (σσ. 153-160), στο: Συλλογικό, *Ο Μακεδονικός Αγώνας- Συμπόσιο,* Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1987.

Κοντοβά, Μαρία. *Ελλάδα και Βαλκάνια στα ελληνικά σχολικά βιβλία Ιστορίας της περιόδου 1967-2007*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2014.

Κοππά, Μαριλένα. *Η συγκρότηση των κρατών στα Βαλκάνια (19ος αιώνας): Τρείς και μία περιπέτειες,* Αθήνα, Εκδοτικός Όμιλος Λιβάνη, 2002.

Κορδάτος, Γιάννης. *Ο Ρήγας Φεραίος και η βαλκανική ομοσπονδία.* Αθήνα, Επικαιρότητα, 1975.

Κοτζαγεώργη, Ξανθίππη. " 'Φιλία; Ναι. Να συγχωρήσουμε; Ναι. Να ξεχάσουμε; Όχι'- Προσωπική και συλλογική μνήμη από εμπειρίες της βουλγαρικής κατοχής στην Ανατ. Μακεδονία (1941-1944)" (σσ. 589-617), στο: Συλλογικό, *Η Δράμα και η περιοχή της- Ιστορία και πολιτισμός,* Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης, Δράμα, 2002.

Κουπιτώρης, Παναγιώτης. *Αλβανικαί μελέται- Πραγματεία ιστορική και φιλολογική περί της γλώσσης και του έθνους των Αλβανών,* Αθήνα, Τυπογραφείο του Μέλλοντος, 1879.

Κυριακού, Κωνσταντίνος. *Οι ξεχασμένοι ήρωες- Η τραγωδία του βορειοηπειρωτικού ελληνισμού μέσα από τα βάσανα και τις ομολογίες οικογενειών μαρτύρων*, Αθήνα, Νέα Θέσις, 2000.

Κύρκος, Λεωνίδας. *Το αδιέξοδο βήμα του εθνικισμού- σκέψεις για το Μακεδονικό,* Αθήνα, Θεμέλιο, 1993.

Κωνσταντακοπούλου, Αγγελική. *Πολιτική και μνήμη στα Βαλκάνια- Οι ελληνικές εικόνες του Μαυροβουνίου (19ος αι- Α' Παγκόσμιος Πόλεμος),* Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2004.

Κωνσταντινίδης, Χάρης. "Ένας βέρος Μακεδόνας", *Μακεδονικό Ημερολόγιο,* 1958 (273-275).

Κωστόπουλος, Δημήτρης. *Βαλκάνια- η οικογεωγραφία της οργής,* Αθήνα, Στοχαστής, 1993.

Κωστόπουλος, Τάσος. *Η απαγορευμένη γλώσσα- Κρατική καταστολή των Σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία,* Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2008.

Κωτόπουλος, Τριαντάφυλλος Η. "Εθνική ιδεολογία και ιστορικός περίγυρος στο έργο *Μαρτύρων και ηρώων αίμα* του Ίωνα Δραγούμη" (σσ. 415-431), στο: Συλλογικό, *ΚΘ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο- Πρακτικά,* Θεσσαλονίκη, Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, 2009.

Κωτούλα, Ελένη. "Τίποτε απ' ό,τι λογάριαζα", *Μακεδονικό Ημερολόγιο,* (1938) 216-221.

Κωφός, Ευάγγελος. *Το Κοσσυφοπέδιο και η αλβανική ολοκλήρωση- Το άχθος του χθες- το άγχος του αύριο,* Αθήνα, Παπαζήσης, 1998.

Λαούρδας, Βασίλης. *Η Πηνελόπη Δέλτα και η Μακεδονία,* Θεσσαλονίκη, Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών- Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1958.

--. "Οι μακεδονικές ιστορίες του Μόδη", *Νέα Εστία,* 72 (1962) 1852-1853.

Λέκας, Χαρ. "Η απάτη του Ίλιντεν και η καταστροφή του Κρουσόβου", *Μακεδονική Ζωή*, 26 (Ιούλιος 1968) 11-16.

Λέκκας, Παντελής. *Η εθνικιστική ιδεολογία- Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία,* Αθήνα, Ε.Μ.Ν.Ε.- Μνήμων, 1992.

Λεόντιου, Κ. Λεοντίου, *Το Αλβανικόν Ζήτημα,* Αθήνα, Τυπογραφείο Αδελφών Περρή, 1897.

Λιγνάδης, Τάσος. *Ο Χουρμούζης: ιστορία και θέατρο.* Αθήνα, Μπούρας, 1986.

Λιθοξόου, Δημήτρης. *Μειονοτικά ζητήματα και εθνική συνείδηση στην Ελλάδα: ατασθαλίες της ελληνικής ιστοριογραφίας,* Αθήνα, Λεβιάθαν, 1992.

Λουκάτος, Σπύρος. *Σχέσεις Ελλήνων μετά Σέρβων και Μαυροβούνιων κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν 1823-1826,* Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1970.

Λυγερός, Σταύρος. *Σκόπια- Άνεμοι πολέμου στα Βαλκάνια,* Αθήνα, Νέα Σύνορα-Λιβάνη, 1992.

--. "Το Βορειοηπειρωτικό ζήτημα: ο αλβανικός εθνικισμός και οι ελληνικές ανακολουθίες", *Τετράδια Πολιτικού Διαλόγου και έρευνας*, 1994 (35) 35-47.

Μαλκίδης, Θεοφάνης. *Όψεις του αλβανικού εθνικού ζητήματος,* Ιωάννινα, Εκδόσεις Ιδρύματος Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, 2006.

Μανέ, Στέλλα. "Πολιτισμική σύμμειξη Δυτικής Ευρώπης και σύγχρονης Ελλάδας δια μέσου της 'κατασκευής' του ελληνικού κράτους (1821-1862)- Ο ρόλος της αρχαιότητας" (σσ.459-471), στο: Συλλογικό, *Ο Ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981,* Τόμος Β', Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999.

Μάνεσης, Αριστόβουλος. "Το πολίτευμα του Ρήγα- Ένα ανέφικτο διαβαλκανικό ελληνικό κράτος", *Αντί,* 652 (16 Ιανουαρίου 1998) 341-356.

Μάνθου, Άλκης. *Ηπειρώται δημοσιογράφοι στη Ρουμανία- Θωμάς Πασχίδης,* Αθήνα, Βιβλιοθήκη Ηπειρωτικής Εταιρείας Αθηνών, 1970.

Μαντά, Ελευθερία. "Η Αλβανία μεταξύ Ανατολής και Δύσης" (σσ. 205-209), στο: Συλλογικό, *Οι Πνευματικές σχέσεις του Ελληνισμού με τους Βαλκανικούς λαούς,* (Β' Διαβαλκανικό Συνέδριο- Πρακτικά), Κομοτηνή, Εταιρεία Παιδαγωγικών Επιστημών Κομοτηνής, 2002.

Μάντακα- Τριφύλλη, Μαρία. "Η Π.Σ. Δέλτα και το Βυζάντιο", *Νέα Εστία,* 1562 (1992) 1015-1020.

Μαραγκός, Βασίλης. " Η 'ελληνική θητεία' του Ίωνα Δραγούμη. Ρεαλισμός και ουτοπία ανάμεσα στις προεθνικές πραγματικότητες και στην εθνική δράση" (σσ. 691-738), στο Συλλογικό, *Τα Βαλκάνια- Εκσυγχρονισμός, Ταυτότητες, ιδέες- Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα,* Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης- Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών ΙΤΕ, 2004.

Μαργαρίτης, Θανάσης. *Αλβανία- ελληνική πανάρχαια γη (και ο τεχνητός αφελληνισμός της),* Αθήνα, Νέα Θέσις, 1994.

Μαρινέσκου- Χύμου, Μαρία. *Ελληνορουμανικές πνευματικές σχέσεις,* Αθήνα, Τροχαλία, 1995.

Μάρτης Κ., Νικόλαος. *Η πλαστογράφηση της ιστορίας της Μακεδονίας- The falsification of Macedonian History*, Θεσσαλονίκη, Μαλλιάρης- Παιδεία, 2018.

Ματάλας, Παρασκευάς. "Μεταξύ Δύσης και Ανατολής ή Δύσης και Βορρά;- Η διαμάχη για την έννοια του Ελληνισμού στα μέσα του 19ου αιώνα" (σσ. 481-493), στο Συλλογικό, *Ο Ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981* , Τόμος Β', Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999.

Μαυρομάτης, Λένος. "Σημειώσεις για την εικόνα του Άλλου στο Βυζάντιο", *Βυζαντινά Σύμμεικτα,* 1996 (10) 235-239.

Μέλλου, Ερατώ. "Οι Αμαδρυάδες και ο Μεγαλέξανδρος", *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1981) 193-198.

Μεσολογγίτης, Β.Α. "Η μακεδονική σαλάτα", *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1951) 39-43.

Μεταλλινού, Αγγελική. "Ο Καπετάν Μήτσος- Αναμνήσεις από τον Μακεδονικό Αγώνα"' *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1949) 206-208.

Μέρτζιος, Ν.Ι. "Ο Καπετάνιος με το γλυκό χαμόγελο", *Μακεδονική Ζωή,* 100 (Σεπτέμβριος 1974) 24-25.

Μήλλας, Ηρακλής. *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων: σχολικά βιβλία, ιστοριογραφία, λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα,* Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2001.

Μητραλιάς, Γιώργος. *Γιουγκοσλαβία- Έγκλημα και Τιμωρία- Το χρονικό μιας καταστροφής,* Αθήνα, ΙΑΜΟΣ, 1994.

Μητροπολίτης Σεβαστιανός, *Εσταυρωμένη Ήπειρος*, Αθήνα, [χ.ο], 1986.

Μήτση, Ευτέρπη. "Συγκριτική Λογοτεχνία και περιηγητισμός", *Διαβάζω,* 427 (Μάρτιος 2002) 98-102.

Μητσοτάκης, Αδάμης. "Κροατία: η επανασύσταση ενός μεσαιωνικού κράτους", (σσ. 515-535), στο: Συλλογικό, *Βαλκάνια- από τον διπολισμό στη νέα εποχή,* Αθήνα, Γνώση, 1994.

Μίντσης, Γεώργιος. *Η ιστορία του Μακεδονικού Ζητήματος: γενική ιστορική επισκόπηση 1870-1990,* Θεσσαλονίκη, Πελεκάνος, 1990.

Μόδης, Γεώργιος. *Χωριά- φρούρια της Μακεδονίας- Μακεδονικές Ιστορίες,* Αθήνα, Πάπυρος, 1950.

--. *Ο Μακεδονικός Αγών και η νεώτερη Μακεδονική Ιστορία,* Θεσσαλονίκη, Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών, 1967.

Μολοσσός Ζώτος, Β.Δ. *Δρομολόγιον της Ελληνικής Χερσονήσου: αρχαιολογικόν, ιστορικόν, γεωγραφικόν, στρατιωτικόν, στατιστικόν και εμπορικόν,* [Τόμοι Α', Β', Γ', Δ΄ και Ε'], Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1878-1887.

Μουσόπουλος, Θανάσης. "Ο Κωστής Παλαμάς για τη Μακεδονία και τη Θράκη", *Θρακική Επετηρίδα,* 9 (1992-1994) 281-311.

Μουστακάτου, Κατερίνα. "Τα ταξιδιωτικά κείμενα του Γιώργου Θεοτοκά", *Βιβλιοθήκη- Ελευθεροτυπία,* 377 (Παρασκευή 7 Οκτωβρίου 2005) 24- 25.

Μπόντας, Γεώργιος. "Η γιορτή της Παναγίας σαν έθιμο στην Σιάτιστα", *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1978) 301-304.

Μπουφίδης, Βασίλης. *Η πρώην Λαϊκή Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Αλβανίας, φωτεινό παράδειγμα Δημιουργίας, Σύνεσης και Ανδρείας του Σοσιαλισμού,* Αθήνα, [χ.ο.], 2004.

Μυλωνάς, Θαλής. *Το βορειοηπειρωτικό στο κατώφλι της εθνικής μειοδοσίας,* Αθήνα, Σιδέρης, 1987.

Νικολάου, Κατερίνα. "Η εικόνα του Κρούμου: Εικόνα των 'κακόφρονων Βουλγάρων', *Βυζαντινά Σύμμεικτα,*1996 (10) 169-282.

Νοτάρης, Ιωάννης. *Η Μακεδονία στην ποίησι του Κωστή Παλαμά,* Αθήνα, [χ.χ.], 1953.

--. *Το Μακεδονικό ζήτημα όπως το είδε ο 'Γιάνης' Κορδάτος,* Αθήνα- Γιάννινα, Δωδώνη, 1985.

Ντάλας, Σωτήρης. *Η Γιουγκοσλαβία στη μετά- Μιλόσεβιτς εποχή- Τα νέα πολιτικά και οικονομικά δεδομένα,* Αθήνα, Σιδέρης- ΕΛΙΑΜΕΠ, 2002.

Νυσταζοπούλου- Πελεκίδου, Μαρία. "Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η βαλκανική συνεννόηση", *Επιστημονική Επετηρίδα Πανεπιστημίου Ιωαννίνων,* 16 (1987) 135-157.

Ξυγγόπουλος, Ανδρέας. "Ο Μέγας Αλέξανδρος εις την βυζαντινήν τέχνην", *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1940) 37-40

Οικονόμου, Παντελής. "Το τρίπτυχο της θυσίας", *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1964) 305-310

Οικονόμου- Αγοραστού, Ιωάννα. *Εισαγωγή στη Συγκριτική Στερεοτυπολογία των εθνικών χαρακτηριστικών στη λογοτεχνία,* Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1992.

["Ο Μακεδών"], Η ιστορία εκδικείται", *Μακεδονική Ζωή,* 296 (Ιανουάριος 1991) 6.

Παλαμάς, Κωστής. "Εθνικά μίση". *Ακρόπολις Εσπερινή* (7 Σεπτεμβρίου) 1897.

Παναγιωτίδου, Ειρήνη. "Μένανδρος ο Έλλην- Οι επίγονοι του Μεγάλου Αλεξάνδρου στα όρια της αχανούς αυτοκρατορίας του", *Μακεδονική Ζωή,* 73 (Ιούνιος 1972) 6-15.

Πανάρετου, Αννίτα Π. *Ελληνική ταξιδιωτική λογοτεχνία,* Αθήνα, Σαββάλας, 2002.

Πανταζής, Βαγγέλης. *Χάρτες και ιδεολογίες,* Αθήνα, Κάλβος, 1989.

Παντελίδου- Μαλούτα, Μάρω. "Ελληνική πολιτική κουλτούρα: όψεις και προσεγγίσεις", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών,* 75 (1990) 18-57.

Παπαθεμελής, Στέλιος. "Μακεδονικό. Η πολιτική διάσταση", *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1990) 55-61.

--. "Το Μακεδονικό ενώπιων των ραγδαίων εξελίξεων στη Βαλκανική", *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1991) 43-47

Παπαθεοδώρου, Γιάννης. "Ο Γ. Θεοτοκάς στην εποχή την άκρων", *Βιβλιοθήκη- Ελευθεροτυπία,* 377 (Παρασκευή 7 Οκτωβρίου 2005) 12-14.

Παπανδριανός, Ιωάννης. "Μαυροβούνιοι εθελοντές στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα των Ελλήνων στα 1821", *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 11 (1999-2000) 161-178.

Πατσέλης, Νικόλαος. *Η Β. Ήπειρος και τα φυσικά της σύνορα*, Εκδοτικός Οίκος Βασιλείου, Αθήνα, [χ.χ].

Πασχίδης, Θωμάς. *Οι Αλβανοί και το μέλλον αυτών εν τω ελληνισμώ μετά παραρτήματος περί των Ελληνοβλάχων και των Βουλγάρων,* Αθήνα, Εθνικόν Πνεύμα, 1879.

Πενταγιώτης, Κωνσταντίνος. *Έλληνες στη Ρουμανία: ταξίδια με ιστορικές αναδρομές,* Αθήνα, [χ.ο.], 1978.

Πεσμαζόγλου, Στέφανος. *Κόσοβο: η διττή ύβρις- Επιτήρηση και Τιμωρία,* Αθήνα, Πατάκης, 2000.

Πεχλιβάνος, Μίλτος. "Παρρησία και αποσιώπηση: ο Ιωσήφ Μοισιόδαξ και τα όρια της κριτικής στην αρχαιότητα", *Σύγχρονα Θέματα*, 64 (1997) 81-87.

Πολίτη, Τζίνα. *Δαιμονοποίηση και εξιδανίκευση του Νότου- ένα λογοτεχνικό ταξίδι στο χώρο και στο χρόνο,* Αθήνα, Νήσος, 2014.

Πολίτης, Αλέξης. "Οι Βούλγαροι με τα μάτια των Ελλήνων. Αλλαγές της οπτικής από τα μέσα του 19ου αιώνα" (σσ. 355-370), στο: Συλλογικό, *Τα Βαλκάνια- Εκσυγχρονισμός, Ταυτότητες, ιδέες- Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα,* Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης- Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών ΙΤΕ, 2004.

Πολίτου- Μαρμαρινού, Ελένη. "Η ταυτότητα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: ένα σταυροδρόμι ετεροτήτων" (σσ. 43- 55), στο: Συλλογικό, *Ταυτότητα και Ετερότητα στη Λογοτεχνία, 18ος- 20ος αι.,* Πρώτος Τόμος, Αθήνα, Δομός, 2000.

Πολίτου Μαρμαρινού, Ελένη & Ντενίση, Σοφία, "Εισαγωγή: Ι. Η συγκριτική φιλολογία στο κατώφλι του 21ου αιώνα- ΙΙ. Ιστορικές, θεωρητικές, αισθητικές

διαδικασίες" (σσ. 21-39), στο: Συλλογικό, *Ταυτότητα και Ετερότητα στη Λογοτεχνία, 18ος- 20ος αι.,* Πρώτος Τόμος, Αθήνα, Δόμος, 2000.

Πρεβελάκης, Γεώργιος- Στυλιανός, Ν. *Τα Βαλκάνια- Πολιτισμοί και Γεωπολιτική,* Αθήνα, Libro, 2001.

Προμπονάς, Ιωάννης. *Η συγγένεια της μακεδονικής και της μυκηναϊκής διαλέκτου και η πρωτοελληνική καταγωγή των Μακεδόνων,* Αθήνα, [χ.χ.], 1973.

Πυλαρινός, Θεοδόσιος. "Εισαγωγή" (σσ. 15-39) στο : Ιωάννης Καλοστύπης, *Μακεδονία- μελέτη οικονομική, γεωγραφική, ιστορική και εθνολογική της Μακεδονίας*, Αθήνα, Ιστορητής, 1993.

Πωπ, Αλέξανδρος. *Αυτή είναι η Αλβανία,* Αθήνα, Τυπογραφείο Χ. Λουκά. 1946.

[Ροΐδης, Εμαννούηλ;], "Προσέχετε τον Αίμον!", *Νέα Εστία,* 1819 (Φεβρουάριος 2009) 350- 353.

Σακελλαρίου, Χάρης. *Πηνελόπη Δέλτα- Η ζωή, οι έρωτες, το έργο της,* Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1997.

Σιατόπουλος, Δημήτρης. "Ένα αστέρι γεννιέται στο Βορρά", *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1977) 37- 44.

Σιδέρης, Αθανασιάδης. "Εθνικόν Φλωρίνης- Ένα ηρωικό χωριό", *Μακεδονική Ζωή,* 15 (Αύγουστος 1967) 38-39.

Σκοπετέα, Έλλη. *Η Δύση της Ανατολής- εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας,* Αθήνα, Γνώση, 1992.

--. "Βαλκανικές εθνικές συνειδήσεις στις παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων" (σσ. 233-242), στο: Συλλογικό, *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910-1914,* Αθήνα, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, 1993.

Σκουλίδας, Ηλίας. "Η 'ανακάλυψη' της 'Αλβανίας': ελληνικές 'προσλήψεις' στα τέλη του 19ου αιώνα", (379-392) στο: Συλλογικό, *Αθέατες όψεις της ιστορίας- Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάνη Γιανουλόπουλο,* Αθήνα, Ασίνη, 2012

Σκυλακάκης, Θόδωρος. *Στο όνομα της Μακεδονίας*, Αθήνα, Ελληνική Ευρωεκδοτική, 1995.

Σοφιανόπουλος, Ι.Α. *Πώς είδα τη Βαλκανική- Πολιτική, κοινωνική και οικονομική έρευνα,* Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Γ.Ι. Βασιλείου Σταδίου, 1927.

Σπανάκη, Μαριάννα. *Βυζάντιο και Μακεδονία στο έργο της Π.Σ. Δέλτα: η σχέση ιστορίας και λογοτεχνίας,* Αθήνα, Ερμής, 2004.

Σπηλιωτόπουλος, Αντώνιος. *Η Μακεδονία και ο Ελληνισμός- Η δύναμις και τα δίκαια αυτού,* Αθήνα, Τυπογραφείο του Κράτους, 1904.

--. *Οι βλαχόφωνοι Έλληνες και η ρουμάνικη προπαγάνδα,* Αθήνα, Εκ του Τυπογραφείου της εφημερίδας "Το Κράτος", 1905.

--. *Σερβία- Μελέτη εθνογραφική, ιστορική, πολιτική και οικονομική,* Αθήνα, Τύποις "Πανελληνίου Κράτους", 1912.

Σπυρομήλιος, Σ. *Αλβανοί και Αλβανισταί,* Αθήνα, Καταστήματα Ακροπόλεως- Β. Γαβριηλίδου, 1914.

Στάθης, Ε.Σ. *Το Σύνταγμα και ο Θούριος του Ρήγα,* Αθήνα, Αρμός, 1996.

Σταματόπουλος, Δημήτριος. *Το Βυζάντιο μετά το έθνος- Το πρόβλημα της συνέχειας στις βαλκανικές ιστοριογραφίες,* Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2009.

Σταματόπουλος, Κώστας Μ. *Μάθημα Βαλκανικής Ιστορίας- Από την βυζαντινή και την οθωμανική οικουμένη στον σχηματισμό και στην λειτουργία των εθνικών κρατών,* Αθήνα, Δόμος, 1995.

Στάμκος, Γιώργος και Kosanovic, Milica. *Στοιχειωμένα Βαλκάνια*, Αθήνα, Πύρινος Κόσμος, 2017.

Σταυριανός, Λευτέρης. *Τα Βαλκάνια- Από το 1435 και μετά,* Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2007.

Σταυρίδη- Πατρικίου, Ρένα. " Ίων Δραγούμης- Πηγές και στόχοι του εθνικισμού" (σσ. 243-252), στο: Συλλογικό, *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910-1914*, Αθήνα, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, 1993.

Σταυρίδης Γρηγόριος (Prlicev Grigor). *Αυτοβιογραφία,* Αθήνα, Μαύρη Λίστα, 2000.

Σταυροπούλου, Έρη. "Οι Βαλκανικοί πόλεμοι στην πεζογραφία του Στρατή Μυριβήλη" (σσ. 359-376), στο: Συλλογικό, *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910-1914,* Αθήνα, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, 1993.

Στολίγκας, Κώστας. *Επιδρομείς...,* Αθήνα, [χ.ο.], 1961.

Στριγάς, Αθανάσιος. *Τύμπανα πολέμου Σκόπια- Γιουγκοσλαβία: κρυμμένη απειλή,* Αθήνα, Νέα Θέσις, 1997.

Συλλογικό. *Η γλώσσα της Μακεδονίας: η αρχαία Μακεδονική και η ψευδώνυμη γλώσσα των Σκοπίων,* Αθήνα, Ολκός, 1992.

Συλλογικό. *Ελληνικός Εθνικισμός-Μακεδονικό Ζήτημα- Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας,* Αθήνα, Έκδοση της Κίνησης Αριστερών Ιστορικού- Αρχαιολογικού, 1992.

Συλλογικό. *Το Κόσοβο και οι αλβανικοί πληθυσμοί της Βαλκανικής*, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 2000.

Συλλογικό. *Αθήνα- Σκόπια: η επτάχρονη συμβίωση (1995-2002),* Αθήνα, Παπαζήσης, 2003.

Συλλογικό. *Η Δύση της Ανατολής και η Ανατολή της Δύσης: ιδεολογικές αντανακλάσεις και στερεότυπα (τέλη 18ου- αρχές 20ου αι.).*Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2005.

Συλλογικό. *Οριενταλισμός στα όρια: από τα Οθωμανικά Βαλκάνια στη σύγχρονη Μέση Ανατολή,* Αθήνα, Κριτική, 2008.

Συλλογικό. *Οι πολιτικοί πρόσφυγες του Εμφυλίου Πολέμου- Κοινωνικές και πολιτικές προσεγγίσεις,* Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2015.

Σφέτας, Σπυρίδων. "Ανεπιθύμητοι σύμμαχοι και ανεξέλεγκτοι αντίπαλοι: οι σχέσεις μεταξύ ΚΚΕ και ΝΟF στη διάρκεια του εμφυλίου (1946-1949)", *Βαλκανικά Σύμμεικτα,* Περιοδική Έκδοση του Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 8 (1996) 211-246.

--. *Η διαμόρφωση της Σλαβομακεδονικής ταυτότητας: μια επώδυνη διαδικασία.* Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2003.

--. *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία- Τόμος Α'- Από την οθωμανική κατάκτηση των Βαλκανίων μέχρι τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1354-1918),* Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2009.

--. *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία- Τόμος Β'- Από τον μεσοπόλεμο στη λήξη του Ψυχρού Πολέμου (1919-1989),* Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2011.

Σφήκας, Θανάσης. "Ανατολικά της Δύσης και δυτικά της Ανατολής. Οι ελληνικές επιλογές, 1940-1949" (σσ. 133-139), στο: Συλλογικό, *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981,* (Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών), Τόμος Β', Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999.

Σωτηρίου, Στέφανος. *Μακεδονία: η επανάσταση ενάντια στη λογική: η Μακεδονία στη νοτιοσλαβική ιστοριογραφία,* Αθήνα, Ελληνική Ευρωεκδοτική, 1991.

Τάρκας, Αλέξανδρος. *Αθήνα- Σκόπια: πίσω από τις κλειστές πόρτες. Ο απόρρητος φάκελος 1991-1995,* Αθήνα, Λαβύρινθος, 1995.

Τζιόβας, Δημήτρης. "Μεταξύ Ανατολής και Δύσεως: Α.Ρ. Ραγκαβής και Γ. Βιζυηνός" (σσ.105-115), στο: *Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών- Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981*, Τόμος Α', Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999.

--. *Ο άλλος εαυτός- ταυτότητα και κοινωνία στη νεοελληνική πεζογραφία,* μτφ. Άννα Ρόζενμπεργκ, Αθήνα, Πόλις, 2007.

--. *Κουλτούρα και λογοτεχνία- Πολιτισμικές διαθλάσεις και χρονότοποι ιδεών,* Αθήνα, Πόλις, 2014.

Τοπάλης, Αν. "Μνήμη Μακεδονομάχων γύρω απ' το Στρέμπενο", *Μακεδονική Ζωή*, 92 (Ιανουάριος 1974) 32-33.

Τριχιά, Λύντια. "Οι Βαλκανικοί πόλεμοι μέσα από προσωπικά ημερολόγια και ιδιωτικές αλληλογραφίες" (σσ. 131-143), στο: Συλλογικό, *Η Ελλάδα των Βαλκανικών*

Πολέμων 1910-1914, Αθήνα, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, 1993.

Τσατσαρώνης, Γεώργιος. *Αριστομένης Ι. Προβελλέγιος, 1850-1936 : ένας πρωτοπόρος της παιδικής λογοτεχνίας,* Ιωάννινα, [χ.ο.], 2006.

Τσάτσος Κωνσταντίνος, *Παλαμάς,* Αθήνα, [χ.ο.], 1936.

Τσέκου, Κατερίνα. *Προσωρινά διαμένοντες... Έλληνες Πολιτικοί Πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας (1948-1982),* Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2010.

Υφαντής, Νίκος. *Η Βόρειος Ήπειρος χθες και σήμερα,* Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, Ιωάννινα, 1993.

Φάλμπος, Φίλιππος. *Μάρκου Αντώνιου Κατσαΐτη ΙΙΙ- Ταξίδι στη Μολδοβλαχία το έτος 1742,* Αθήνα, [χ.ο.], 1979.

Φιλιππίδης Δανιήλ. *Γεωγραφικόν της Ρουμουνίας- ες ακριβεστέραν και πληρεστέραν κατάληψιν της ιστορίας αυτής,* Λειψία, [χ.ο],1816.

Φωκάς, Σπυρίδων. *Ο Ζαλλώνης, οι Φαναριώτες και οι Ρουμάνοι,* Αθήνα, [χ.ο.], 1989.

Χασιώτης, Λουκιανός. *Η Ανατολική Ομοσπονδία- Δύο ελληνικές φεντεραλιστικές κινήσεις του 19ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2001.

Χατζηαργύρης, Κ. *Βουλγαρία- Ο σοσιαλισμός σε μία μικρή χώρα,* Αθήνα, Gutenberg, 1977.

Χατζηγεωργίου- Χασιώτη, Βικτωρία. *Αποτυπώσεις του Μακεδονικού Αγώνα στη νεοελληνική πεζογραφία- Γραμματολογική προσέγγιση και ανθολόγηση*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2004.

Χατζηπαναγιώτη, Ίλια. "Για μια τυπολογία της ταξιδιωτικής φιλολογίας του 18ου αιώνα" (σσ.451-503), στο: Συλλογικό, *Περιηγητικά Θέματα- Υποδομή και Προσεγγίσεις,* Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2003.

Χατζηπροδρομίδης, Λεωνίδας. *Η δολοφονία της Γιουγκοσλαβίας,* Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1999.

Χιόνης, Κ.Ι. "Πρωτοχρονιάτικα έθιμα της Μακεδονίας", *Μακεδονική Ζωή,* 8 (Ιανουάριος 1967) 12-15.

Χοτζίδης, Άγγελος. "Άρθρωση και δομή του μειονοτικού λόγου- Το παράδειγμα των Μογλενών και της Ζόρα" (σσ. 143-170), στο: Συλλογικό, *Ταυτότητες στη Μακεδονία,* Αθήνα, Παπαζήσης, 1997.

Χουρμούζιος, Αιμίλιος. *Ο Παλαμάς και η εποχή του,* Αθήνα, Διόνυσος, 1974.

Χρηστίδης, Γεώργιος. *Τα Κομμουνιστικά Βαλκάνια- Εισαγωγή στην εσωτερική και εξωτερική πολιτική στην Αλβανία, Βουλγαρία, Γιουγκοσλαβία και Ρουμανία την περίοδο 1945-1989,* Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2003.

Χριστοδούλου, Αναστ. "Βερροιώτικα Αρραβωνιάσματα", *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1963) 242- 248.

Χρυσανθόπουλος, Μιχαήλ. *Ο ελληνισμός της ' Δημοκρατίας των Σκοπίων'-(Η βόρειος Μακεδονία από το 1899 μέχρι το 1993),* Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Ζήτη, 1993.

--. *Οι Έλληνες στη Βόρειο Μακεδονία- Η πορεία του ελληνισμού στο κράτος των Σκοπίων,* Θεσσαλονίκη, Κυρομάνος, 1997.

Ψημμένος, Ιορδάνης. *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια- Κοινωνικός αποκλεισμός στην Αθήνα,* Αθήνα, Glory Book- Παπαζήσης, 1995.

Cvjetković Kurelec, Vesna. 'Οι ελληνο-κροατικές πνευματικές σχέσεις (18ος-20ος αιώνας)", (σσ. 185-196), στο Συλλογικό, Α' Διαβαλκανικό Συνέδριο: Οι πνευματικές σχέσεις του ελληνισμού με τους βαλκανικούς λαούς (18ος- 20ος αι.) Κομοτηνή, Εταιρία Παιδαγωγικών Επιστημών Κομοτηνής, 1999.

Lipowatz, Thanos. "Η διχασμένη ελληνική ταυτότητα και το πρόβλημα του εθνικισμού" (σσ. 115-132), στο: Συλλογικό, *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα,* (επιμ. Νίκος Δεμερτζής), Αθήνα, Οδυσσέας, 1994.

Puchner, Walter. "Μια σημαντική πηγή της ιστορίας του ελληνικού θεάτρου, του 19ου αιώνα- Τα *Απομνημονεύματα* του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, (1894/5, 1830)", *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών,* 34, (2002-2003) 429-504.

Velkova, Sanya. "Ο 'Βαλκάνιος γείτονας' σε ελληνικές και βουλγαρικές οδοιπορικές σημειώσεις, ημερολόγια και απομνημονεύματα από τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα" (σσ. 232-239), στο: Συλλογικό, *Οι πνευματικές σχέσεις του Ελληνισμού με τους Βαλκανικούς Λαούς- Β' Διαβαλκανικό Συνέδριο,* Κομοτηνή, Εταιρεία Παιδαγωγικών Επιστημών Κομοτηνής, Κομοτηνή, 2002.

Vitti, Mario. *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας,* Αθήνα, Οδυσσέας, 1987.

Δ) Μελέτες Μεταφρασμένες στα Ελληνικά

Abrams, M.H. *Λεξικό Λογοτεχνικών όρων- Θεωρία, Ιστορία, Κριτική Λογοτεχνίας,* μτφ. Γιάννα Δελιβοριά και Σοφία Χατζηιωαννίδου, Αθήνα, Πατάκης, 2009.

Baeva Iskra & Kalinova, Evgenia. *Σύγχρονη Βουλγαρία- Από το Ανατολικό Μπλοκ στην Ευρωπαϊκή Ένωση,* μτφ. Γιώργος Ε. Χρηστίδης, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2011.

Bakhtin, Mikhail. *Προβλήματα Λογοτεχνίας και Αισθητικής,* μτφ. Γιώργος Σπανός, Αθήνα, Πλέθρον, 1980.

Barker, Elizabeth. *Η Μακεδονία στις διαβαλκανικές σχέσεις και συγκρούσεις,* μτφ. Άννα Κολιοπούλου, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1996.

Barouma, Ian & Margalit, Avishai. *Δυτικισμός- Η Δύση στα μάτια των άλλων*, μτφ. Ξενοφών Γιαταγάνας, Αθήνα, Κριτική, 2007.

Bonnett, Alastair. *Γεωγραφία- μια εισαγωγή,* μτφ Γιώργος Μπαρουξής, Αθήνα, Κριτική, 2010.

Bouchard, Jacques. *Γεώργιος Τερτσέτης: βιογραφική και φιλολογική μελέτη (1800-1843),* Αθήνα, [χ.ο.], 1970.

Cazeneuve, Jean. *Δέκα μεγάλοι σταθμοί της κοινωνιολογίας,* μτφ. Μαρίνα Λώμη, Αθήνα, Πύλη, 1979.

Ceausescu, Nicolae. *Η εξωτερική πολιτική της Ρουμανίας- Ειρήνη, Ανεξαρτησία και Διεθνής Συνεργασία,* μτφ. Μαρία Παξινού, Αθήνα, Σύνδεσμος Φίλων Βιβλίου Ποιότητας, 1974.

--. *Η Ρουμανία μπροστά στο μέλλον,* Αθήνα, Πηγή, 1976.

--. *Η Ρουμανία και ο σύγχρονος κόσμος,* Αθήνα, Πνευματικός, 1979.

--. *Ειρήνη και Εξοπλισμός,* Αθήνα, Κρίνος, 1983.

--. *Ρουμανία: η μεγάλη ένωση του 1918,* Αθήνα, Κρίνος, 1984.

Cuche, Dennis. *Η έννοια της κουλτούρας στις Κοινωνικές Επιστήμες,* μτφ. Φώτης Σιατίτσας, Αθήνα, Τυπωθήτω, 2001.

Cuddon, A.J. *Λεξικό λογοτεχνικών όρων και θεωρίας λογοτεχνίας,* μτφ. Γιάννης Παρίσης και Μαρία Λιάπη, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2005.

Delanty, Gerard. *Επινοώντας την Ευρώπη- Ιδέα, Ταυτότητα, Πραγματικότητα,* μτφ. Γιάννης Μπαχάρας, Αθήνα, Ασίνη, 2010

Eagleton, Terry. *Η έννοια της κουλτούρας,* μτφ. Ηλίας Μιγλίνης, Αθήνα, Πόλις, 2003.

Eliade, Mircea. *Εικόνες και σύμβολα,* μτφ. Άγγελος Νίκας, Αθήνα, Αρσενίδης, 1988.

Eliot, T.S. *Σημειώσεις για τον ορισμό της κουλτούρας,* μτφ. Νανά Ησαΐα, Αθήνα, Πλέθρον, 1980.

Gladstone, William. *Αι Βουλαρικαί Θηριωδίαι και η Ευρώπη,* Αθήνα, Τυπογραφείο Παρ. Λεώνη, 1906.

Goldsworthy, Vesna. *Ruritania- Ανακαλύπτοντας τα Βαλκάνια,* μτφ. Ειρήνη Μουτούση- Μαρία Ξανθού, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2004.

Goody, Jack. *Η υφαρπαγή της ιστορίας,* μτφ. Κατερίνα Κιτίδη, Αθήνα, Πολύτροπον, 2008.

Hasluck, Margaret. *Ο άγραφος νόμος στην Αλβανία*, μτφ. Εύα & Παναγιώτα Χατζηπαυλή, Ιωάννινα, Ισνάφι, 2003.

Hobson, John. *Οι ανατολικές ρίζες του δυτικού πολιτισμού,* μτφ. Μαρία- Αριάδνη Αλαβάνου, Αθήνα, Κέρδος, 2006.

Hoxha, Enver. *Δυο φίλοι λαοί*, Αθήνα, Πλανήτης, 1980.

Hoxha, Enver. *Ο Αγγλοαμερικανικός κίνδυνος γα την Αλβανία,* Αθήνα, Αλλαγή, 1982.

Hoxha, Enver. *Οι Τιτοϊκοί- Ιστορικές Σημειώσεις,* Αθήνα, Πορεία, 1983.

Hoxha, Enver. *Όταν τέθηκαν τα θεμέλια της Νέας Αλβανίας,* Αθήνα, Πλανήτης, 1984.

Ilchev, Ivan. *Έχει δίκιο η πατρίδα μου; η προπαγάνδα των βαλκανικών κρατών, 1821-1923,* μτφ. Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2011.

Kaplan, Robert. *Φαντάσματα των Βαλκανίων,* μτφ. Νάνσυ Κουβαράκου, Αθήνα, Ροές, 2002.

Kapuściński, Ryszard. *Ο Άλλος,* μτφ. Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2009.

Kavanagh, Dennis. *Πολιτική Κουλτούρα,* Αθήνα, Παπαζήσης, 1991.

Kristeva, Julia. *Ξένοι μέσα στον εαυτό μας,* μτφ. Βασίλειος Πατσογιάννης, Αθήνα, Scripta, 2004.

Mazower, Mark. *Τα Βαλκάνια,* μτφ. Κωνσταντίνος Κουρεμένος, Αθήνα, Πατάκης, 2007.

Milic, Danica. "Η βιομηχανική επανάσταση και ο εκσυγχρονισμός των πόλεων στη Σερβία τον 19ο αιώνα" (σσ. 206-215) στο: Συλλογικό, *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα,* Αθήνα, Θεμέλιο, 1999.

Mihajlov, Ivan. *Μακεδονία- Η Ελβετία των Βαλκανίων*, μτφ. Αλ. Κοντός, [χ.ο.], 1952.

Montuori, Mario. "Για έναν ορισμό της έννοιας της κουλτούρας", *Ευθύνη,* 150 (1984) 281-288.

Nemo, Phillip. *Τι είναι η Δύση*; , Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 2008.

Owen, David. *Βαλκανική Οδύσσεια*, μτφ. Ερρίκος Μπαρτζινόπουλος, Αθήνα, Καστανιώτης, 1996.

Said, Edward. *Οριενταλισμός,* μτφ. Φώτης Τερζάκης, Αθήνα, Νεφέλη, 1996.

Said, Edward *Κουλτούρα και Ιμπεριαλισμός,* μτφ. Βανέσα Λάππα, Αθήνα, Νεφέλη, 1996.

Sherman, Arnold. *Στο κατώφλι του χάους,* μτφ. Δημήτρης Γεδεών, Αθήνα, Ψυχογιός, 1996.

Spengler, Oswald. *Η παρακμή της Δύσης- Περιγράμματα μιας μορφολογίας της παγκόσμιας ιστορίας,* μτφ. Λευτέρης Αναγνώστου, Τόμος Α'- "Μορφή και πραγματικότητα", Αθήνα, Τυπωθήτω, 2003.

--. *Η παρακμή της Δύσης- Περιγράμματα μιας μορφολογίας της παγκόσμιας ιστορίας,* μτφ. Λευτέρης Αναγνώστου, Τόμος Β'- "Κοσμοϊστορικές προοπτικές", Αθήνα, Τυπωθήτω, 2003.

Stephenson, Paul. *Ο Θρύλος του Βασιλείου του Βουλγαροκτόνου,* μτφ. Νίκος Παπαδάκης & Μαρτίνα Κόφφα, Αθήνα, Ενάλιος, 2003.

Todorova, Maria. *Βαλκάνια- η δυτική φαντασίωση,* μτφ. Ιουλία Κολοβού, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 2000.

Vickers, Miranda & Pettifer, James. *Αλβανία: από την αναρχία σε μια Βαλκανική ταυτότητα,* μτφ. Ερρίκος Μπαρτζινόπουλος, Αθήνα, Καστανιώτης, 1998.

Williams, Williams. *Κουλτούρα και Ιστορία,* μτφ. Βενετία Αποστολίδου, Αθήνα, Γνώση, 1994.

Ε) Ξενόγλωσσες Μελέτες και Άρθρα

Abdel-Malek, Anouar. "Orientalism in Crisis", *Diogenes,* Vol.11, Issue 44 (December 1, 1963) 104-112.

Adanir, Fikret & Faroqhi, Suraiya. *The Ottomans and the Balkans- A discussion of Historiography,* Leiden-Boston, Brill, 2002.

Agelopoulos, Giorgos. "Perceptions, Construction, and Definition of Greek National Identity in Late Nineteenth and Early Twentieth Century Macedonia", *Balkan Studies,* Vol. 36 (1995) 247-261.

Ahiska, Meltem. "Occidentalism: The Historical Fantasy of the Modern" *The South Atlantic Quarterly,* Vol. 102, No. 2/3 (Spring/ Summer 2003) 351-379.

Ahmad, Aijaz. "Orientalism and after: Ambivalence and Cosmopolitan Location in the Work of Edward Said", *Economic and Political Weekly,* Vol.27, No.30 (25 July 1992) 98-116.

Allcock, John B. "Constructing the Balkans" (σσ. 170-191), στο: Συλλογικό, *Black Lambs and Grey Falcons: Women Travellers in the Balkans,* Bradford, Bradford UP, 1991.

Alpion, Gëzim. "Western Media and the European 'Other': Images of Albania in the British Press in the New Millennium", Albania Journal of Politics, 1 (2005) 4-25.

Angelov, Petar D. "The Bulgarians through the Eyes of the Byzantines", *Bulgarian Historical Review,* 1994 (4)18-33.

Aretov, Nikolay. "Balkan variations of Orientalism and Occidentalism", *Култура/Culture,* No. 3 (2014) 88-99.

Arfire, Ramona. "The Moral Regulation of the Second Europe: Transition, Europeanization and the Romanians", *Critical Sociology,* 37 (2011) 853-870.

Bachmaier, Peter. "Der Panslawismus in Bulgarien von 1878 zur Gegenwart", *Die slawischen Sprachen,* 56 (1998) 25-39.

Bakic-Hayden, Milica. "Nesting Orientalism: The case of Former Yugoslavia". *Slavic Review.* Vol.54, No.4 (Winter, 1995) 917-931.

Bakic-Hayden, Milica & Hayden, Robert. "Orientalist Variations on the Theme 'Balkans': Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics". *Slavic Review.* Vol.51, No.1 (Spring, 1992) 1-15.

Barouma, Ian. "The origins of Occidentalism", *The Chronicle of Higher Education,* Vol. 50, Issue 22 (Feb 2004) 1-5.

Behdad, Ali. *Belated travelers - Orientalism in the age of colonial dissolution.* Durham and London: Duke University Press, 1994.

Benov, L. "The World and Balkan Significance of the Reversal in Eastern Europe after 1989", *Etudes Balkaniques,* 1 (1992) 3-11.

Berindei, Dan. "The beginning of the Iron Curtain and the Romanians", στο Συλλογικό, *On both sides of the Iron Curtain,* Acta of the International Conference "On both Sides of the Iron Curtain, 1945-1989, Bucharest, Military Publishing House, 2001.

Bideleux, Robert & Jeffries, Ian. *The Balkans- A post-communist History,* London and New York, Routhledge, 2007.

Bilgrami, Akeel "Occidentalism, the Very Idea: An Essay on Enlightenment and Enchantment," Critical Inquiry 32, no. 3 (Spring 2006) 381-411.

Bisaha, Nancy. *Creating East and West- Renaissance Humanists and the Ottoman Turks,* Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2004.

Bjelic, Dusan & Savic, Obrad. *Balkan as metaphor: between globalization and fragmentation.* Cambridge: MIT Press, 2002.

Blumi, Isa. "The Commodification of Otherness and the Ethnic Unit in the Balkans: How to Think About Albanians", *East European Politics and Societies,* Vol 12, No. 3 (Fall 1998) 527-569.

Borocz, Jozsef. "Empire and Coloniality in the 'Eastern Enlargement' of the European Union" (σσ.4-50), στο Συλλογικό, *Empire's New Clothes. Unveiling EU Enlargement,* Central Europe Review, Holly Cottage-Ellerdine Heath- Telford-Shropshire, 2001.

Boyar, Ebru. *Ottomans, Turks and the Balkans,* London-New York, Tauris Academic Studies, 2007.

Bracewell, Wendy & Drace-Francis, Alex. "South-Eastern Europe: History, Concepts, Boundaries", *Balkanologie,* 3 (December 1999) 47–66.

Brown, Carl L. *The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East,* New York, Columbia University Press, 1996.

Buchowski, Michal. "The Specter of Orientalism in Europe: From Exotic Other to Stigmatized Brother", *Anthropological Quarterly,* 79, No. 3 (2006) 463-482.

Carastathis, Anna. "Is Hellenism an Orientalism? Reflections on the boundaries of 'Europe' in an age of austerity", *Critical Race and Whiteness Studies Journal,* Vol 10, No. 1 (2014) 1-17.

Carrier, James G. "Occidentalism: the world turned upside-down", *American Ethnologist,* Vol. 19, Issue 2 (May 1992) 195-212.

Chen Eoyang, Eugene. "Other as Self- Identity as sameness and as difference in poetry", (σσ. 175-193) στο: Συλλογικό, *Ταυτότητα και Ετερότητα στη Λογοτεχνία, 18ος- 20ος αι.,* Πρώτος Τόμος, Αθήνα, Δόμος, 2000.

Clarke, JJ. *Oriental Enlightment- The Encounter Between Asian and Western Thought*, London, Routhledge, 1997.

Cufurovic, Mirela. "Fully known yet wholly unknowable: orientalising the Balkans", *Australian Journal of Islamic Studies,* Vol 2, Issue 1 (2017) 39-58.

Daskalakis, Ap. *The Hellenism of the Ancient Macedonians,* Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 1965.

Deletant, Dennis. *Ceausescu and the Securitate- Coercion and Dissent in Romania, 1964-1989,* Armonk- NY- M.E. Sharpe, 1995.

--. *Romania under Communist Rule,* Iasi- Oxford-Portland, The Center for Romanian Studies, 1999.

Demirozu, Damla. "The image of 'Turk' in Greek Primary School Textbooks", *Litera,* Vol 27, Issue 2 (2017) 65-89.

Detrez, Raymond. "Relations between Greeks and Bulgarians in the Pre- Nationalist Era: The *Gudilas* in Plovdiv", στο: Συλλογικό, *Greece and the Balkans: Identities, Perceptions and Cultural Encounters since the Enlightenment,* Aldershot, Ashgate, 2003.

Diamantouros, Nikiforos. "Greek Political Culture in Transition" (σσ. 43-69), στο: Συλλογικό, *Greece in the 1980s,* London, Macmillan, 1983.

Diamandouros, Nikiforos P & Larrabee, Stephen F. "Democratization in South-Eastern Europe: theoretical considerations and evolving trends" (σσ. 24-64), στο: Συλλογικό, *Experimenting with Democracy- Regime Change in the Balkans,* London & New York, Routhledge, 2000.

Dix, Hywel. "On Balkanism and Orientalism: Undifferentiated patterns of perception in literary and critical representations of Eastern Europe", *Textual Practice,* 29:5 (2015) 973-991.

Doja, Albert. "From the German-speaking point of view: Unholy Empire, Balkanism, and the culture circle particularism of Albanian studies", *Critique of Anthropology,* Vol. 34: 3 (2014) 294-326.

Dyserinck, Hugo. "Zum Problem der 'images' und 'mirages' und ihrer Untersuchung in Rahmen der Vergleichenden Literaturwissenschaft", *Arcadia*, 1 (1996) 107-120.

--. "Komparatistische Imagologie. Zur politischen Tragweite einer europäischen Wissenschaft von der Literatur" (σσ. 13-18), στο: Συλλογικό, *Europa und das nationale Selbstverständnis*, Bonn, Bouvier, 1988.

Eisenstadt, S.N. *Tradition, change and modernity,* New York, John Wiley & Sons, 1973.

Fleming, K.E. "Orientalism, the Balkans, and Balkan Historiography". *The American Historical Review.* Vol.105, No.4 (Oct, 2000) 1218-1233.

Fox, Leonard. *The code of Leke Dukagnini*, New York, Gjonlekaj Publishing Company, 1989.

Gagnon, V.P. JR. *The myth of ethnic war- Serbia and Croatia in the 1990s*, Ithaca and London, Cornell University Press, 2004.

Galitzi, Christine. "The Balkan Federation", *The Annals of the American Academy*, Vol. 168 (July 1 1993) 178-182.

Gallagher, Tom. *Outcast Europe: The Balkans, 1789-1989- From the Ottomans to Milosevic*, London, Routhledge, 2001.

--. *The Balkans after the Cold War- From tyranny to tragedy*, London and New York, Routhledge, 2003.

Gilberg, Trond. *Nationalism & Communism in Romania- The Rise and Fall of Ceausescu's Personal Dictatorship,* Boulder, San Francisco & Oxford, Westview Press, 1990.

Glenny, Misha. *The Balkans: nationalism, war, and the Great Powers*, New York, Penguin Books, 2001.

Gounaris, Basil. "Reassessing Ninety Years of Greek History on the 'Struggle for Macedonia' (1904-1908)", *Journal of Modern Greek Studies,* 14 (0ctomber 1996) 237-251.

--. "A Mysterious Bond Forged by History: The Making of Greek- Serbian Traditional Friendship in 19th Century Greece", *Balkan Studies,* Vol.45, No.1 (2004) 5-22.

Greed, Gerald W. "Strange Bedfellows: Socialist Nostalgia and Neoliberalism in Bulgaria" (σσ. 29-45), στο: Συλλογικό, *Post- Communist Nostalgia,* New York-Oxford, Berghahn Books, 2010.

Hal, Derek L. "Representations of place: Albania", *The Geographical Journal*, Vol.165, No. 2 (July 1999) 162-171.

Hale, Julian. *Ceausescu's Romania- A political Documentary*, London, George G. Harrap & Co. Ltd, 1971.

Hall Richard C. *The Balkan Wars 1912-1913- Prelude to the First World War*, London and New York, Routhledge, 2000.

Hammond, Andrew. "The uses of Balkanism: Representation and Power in British Travel Writing, 1850-1914", *The Slavonic and East European Review*, Vol.82, No.3 (July 2004) 601-624.

--. " 'The danger zone of Europe' - Balkanism between the Cold War and 9/11", *European Journal of Cultural Studies*, 8 (2005) 135-154.

--. *The Belated Lands- British and American Representations of the Balkans*, Cardiff, University of Cardiff, 2007.

--. "Typologies of the East: On distinguishing Balkanism and Orientalism", *Nineteenth-Century Contexts*, 29:2 (2007) 201-218.

Hanafi, Hassan. "From Orientalism to Occidentalism" (σσ. 257-265), στο: Συλλογικό, *Building Peace by Intercultural Dialogue*, Tampere, Tampere Peace Research Institute, 2008.

Hassiotis, Loukianos. "The Ideal of Balkan Unity from a European Perspective (1789-1945)", *Balcanica*, XLI (2010) 209- 229.

Hatzopoulos, Pavlos. *The Balkans beyond nationalism and identity*. New York, I.B. Trauris, 2008.

Haynes, Michael, "The Rhetoric of Economics: Cold War Representation of Development in the Balkans" (σσ. 26-39), στο: Andrew Hammond et. al., *The Balkans and the West- Constructing European Other, 1945-2003*, Great Britain, Ashgate, 2004.

Helms, Elissa. "East and West Kiss: Gender, Orientalism, and Balkanism in Muslim-Majority Bosnia- Herzegovina", *Slavic Review*, Vol. 67, Issue 1 (Spring 2008) 88-119

Hetemi, Atdhe. "Seeing Each Other: Nesting Orientalisms and Internal Balkanism among the Albanians and the South Slavs in the Former Yugoslavia" (σσ. 117-131), στο: Συλλογικό, *Figure of the enemy: rethinking Serbian- Albanian relations*, Beograd, TonB, 2015.

Hyder- Patterson, Patrick. "On the edge of Reason: The Boundaries of Balkanism in Slovenian, Austrian and Italian Discourse", *Slavic Review*, Vol.62, No.1 (Spring, 2003) 110-141.

Ionescu, Adrian Sivan. "West Meets East: The 19th Century Romanian Urban Society and its Fashions as observed by European Travellers", *Historical Yearbook*, Bucharest, Vol. IV (2007) 49-64.

Irwin, Robert. *For Lust of Knowing- The Orientalists and their Enemies*, London, Penguin Books, 2007.

Jackson, Marvin R. "Changes in Ethnic Populations of Southeastern Europe: Holocaust, Migration and Assimilation-1940 to 1970". (73-104) στο: Συλλογικό, *Nationalitatenprobleme in Sudosteuropa,* Oldenbourg- Verlag , Munchen, 1987.

Jelavich, Charles & Jelavich, Barbara. *The Balkans,* Englewood Cliffs, Prentice- Hall, 1965.

Jezernik, Bozidar. *Wild Europe- the gaze of Western travelers,* London, Saqi in association with the Bosnian Institute, 2004.

Jovic, Dejan. "Croatia and the European Union: a long delayed journey", *Journal of Southeastern Europe and the Balkans,* 8:1 (2006) 85-103.

Kaliakatsos, Michalis. "Ion Dragoumis and 'Machiavelli': Armed struggle, Propaganda and Hellenization in Macedonia and Thrace 1903-1908", *Journal of Modern Greek studies,* Vol 31, 1 (May 2013) 53-84.

Kadach, Dorothea. "Grigor S. Prlicevs Teilnahme an dem Athener Dichterwettbewerb" *Zeitschrift für Balkanologie,* (1968) 45-62.

--. "Zur ersten Veröffentlichung von Grigor S. Prlicevs *Skenderberg* " *Zeitschrift für Balkanologie,* (1969/1970) 26-27.

Karakasidou, Anastasia *Fields of Wheat- Hills of blood- Passages to Nationhood in Greek Macedonia 1870-1990,* Chicago and London, The University of Chicago Press, 1997.

Karakostanoglou, Veniamin. "The ethnic conflict in Kosovo- A test case for international borders", Südosteuropa-Gesellschaft (1995) 152-163.

Kaser, Karl "Albania: Orientalisation and Balkanisation of a Balkan country-A Contribution to an Ongoing Debate' (σσ. 27-28), στο: Συλλογικό, *Albania- a country in transition Aspects of changing identities in a South- East European Country,* Baden- Baden, Nomos, 2002.

Kiossev, Alexander. "The Dark Intimacy: .Maps, Identities, Acts of Identifications" (σσ. 191-208), στο Συλλογικό, *Balkan as metaphor- Between globalization and Fragmentation,* Cambridge, Mass London MIT Press, 2002.

Kitroeff, Alexander. "Continuity and Change in Contemporary Greek Historiography", *European History Quarterly,* 19 (1989) 269-298.

Kitromilides, Paschalis. "An enlightment perspective of Balkan cultural pluralism-The republican vision of Rhigas Velestinlis", *History of Political Thought,* Vol 24, 3 (2003) 465-479.

Kofos, Evangelos. *Nationalism and Communism in Macedonia,* Θεσσαλονίκη, Institute for Balkan Studies, 1964.

--, "The Macedonian Question: The politics of mutation" *Balkan Studies,* 27 (1986) 157-172.

--. "The unresolved 'Difference Over the Name': A Greek Perspective" (σσ. 125-224), στο: Evangelos Kofos και Vlasis Vlasidis, *Athens- Skopje: An Uneasy Symbiosis (1995-2002),* Hellenic Foundation for European and Foreign Policy, Athens, 2005.

Kolsto, Pal. *Myths and Boundaries in South-Eastern Europe*, London, Hurst Company, 2005.

Koprivitsa, Chaslav. " 'Balkanism' as Discourse(s) of Power(lessness)- Towards the Questionability of Narrativism", *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities,* Vol.5, No.3 (2015) 1-17.

Koundoura, Maria. *The Greek Idea: The Formation of National and Transnational Identities*, London, Tauris, 2012.

Krasteva, Yonka. "Western Writing and the (Re) Construction of the Balkans after 1989: The Bulgarian Case (σ.σ. 97-110), στο: Hammond, Andrew et al. *The Balkans and the West: Constructing the European Other, 1945-2003.* Great Britain, Ashgate, 2004.

Kuus, Merje. "Europe's Eastern Expansion and the Reinscription of Otherness in East-Central Europe". *Progress in Human Geography* Vol. 28, Issue 4 (August 1, 2004) 472-489.

Lampe, John. *Balkans into Southeastern Europe- A century of war and transition*, Basingstoke, England- New York, Macmillan, 2006.

Lary, Diana. "Edward Said: Orientalism and Occidentalism", *Journal of the Canadian Historical Association,* Vol. 17, No.2 (2006) 3-15.

Lewis, Bernard. "The Question of Orientalism", *The New York Review of Books,* (June 24, 1982) 49-69.

Lewis, Reina. *Rethinking Orientalism: Women, Travel and the Ottoman Empire*, Great Britain, Cornwell, 2004.

Lilova, Dessislava. "Barbarians, civilized people and Bulgarians. Definition of identity n Textbooks and the Press"(1830-1978)στο: Συλλογικό, *We, the People*: *Politics of National Peculiarity in Southeastern Europe*, Budapest, Central European University Press, 2009.

Lindstrom, Nicole. "Between Europe and the Balkans: Mapping Slovenia and Croatia' s 'Return to Europe' in the 1990s". *Dialectical Anthropology,* 27. No. 3-4 (September 1, 2003), 313-329.

Livanios, Dimitrios. " Christians, Heroes and Barbarians: Serbs and Bulgarians in the Modern Greek Historical Imagination (1602-1950)" (σσ. 68-83), στο: Συλλογικό, *Greece and the Balkans: identities, perceptions and cultural encounters since the enlightment*, Aldershot, Ashgate, 2003.

--. *The Macedonia Question- Britain and the southern Balkans 1939-1949,* Oxford, Oxford University Press, 2008.

Luciani, Giacomo. "East-West and North- South Interrelationships in the Eastern Mediterranean" (σσ. 14-50), στο: David Carlton & Schaerf South, *Eastern Europe after Tito,* London, Macmillan, 1982.

Lundestad, Geir. *East, West, North, South- Major Developments in International Politics 1945-1990,* Oslo, Norwegian University Press, 1992.

Macfie, A.L. *Orientalism- a reader,* Edinburgh, Edinburgh University Press, 2000.

--. *Orientalism,* London, Longman,2002.

Macintyre, Robert Joseph. *Bulgaria- Politics, economics and society,* London, Pinter, 1988.

Madgearu, Alexandru. *The Wars of the Balkan Peninsula- Their Medieval Origins,* Lanham- Maryland, The Scarecrow Press, 2007.

Marriott, J.A.R. *The eastern Question- A study in European Diplomacy,* Oxford, Clarendon Press, 1940.

Mishkova, Diana. "In Quest of Balkan Occidentalism", *Tokovi Istorije* 1-2 (Jan 1 2006) 29-62.

--. "Symbolic Geographies and Visions of Identity: A Balkan Perspective", *European Journal of Social Theory,* 11:2 (2008) 237-256.

Ning, Wang. "Orientalism versus Occidentalism?", *New Literary History,* Vol. 28, No.1 (Winter 1997) 57-66.

Norris, David. *In the wake of the Balkan myth- Questions of identity and modernity,* Houndmills, Macmillan Press New York, 1999.

Panayotopoulos, A.J. "The Great Idea and the vision of Eastern Federation: a propos of the views of I. Dragoumis and A. Souliotis- Nicolaidis", *Balkan Studies,* 21 (1980) 331-365.

Pandolfi, Mariella. "Myths and new Forms of governance in contemporary Albania" (σσ. 203-214), στο: Συλλογικό, *Albanian Identities- Myths and history,* Indiana, Indiana University Press, 2002.

Papadimitriou, Dimitris & Gateva, Eli. "Between Enlargement- led Europeanization and Balkan Exceptionalism: an appraisal of Bulgaria's and Romania's entry into the European Union", *Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe*, Vol. 10, Issue 2 (April 2009) 152-166.

Perry, Duncan M. *The politics of terror- The Macedonian Revolutionary Movements 1893-1903,* Durham and London, Duke University Press, 1988.

Petrovic, Tanja. "*Nesting Colonialisms:* Austria, Slovenia and Discourses on the Western Balkans in the Context of the EU Enlargement", *Do good Fences Make Friendly Neighbors? Inclusion and Exclusion in and on the Borders of Europe,* 1 (2008) 917-931.

--. "Introduction: Europeanization and the Balkans" (σσ. 3-19), στο: Συλλογικό, *Mirroring Europe- Ideas of Europe and Europeanization in Balkan Societies*, Brill, Leiden-Boston, 2014.

Pettifer, James & Vickers, Miranda. *The Albanian question- Reshaping the Balkans*, London- New York, I.B. Tauris, 2010.

Popovic, Olivera. "Adolfo Rossi on Montenegro" (σσ. 29-38), στο Συλλογικό, *The Balkans in Travel Writing*, Cambridge, Cambridge Scholars Publishing, 2015.

Pourgouris, Marinos. "Topographies of Greek Modernism" (σσ. 88-111), στο: Συλλογικό, *The Avant-Garde and the Margin: New Territories of Modernism*, Oxford, Cambridge Scholars Press, 2006.

Ratesh, Nestor. *Romania: The entangled revolution*, Washington D.C., The Washington Papers- Center for Strategic and International Studies, 1991.

Razsa Maple & Lindstrom Nicole, "Balkan Is Beautiful: Balkanism in the Political Discourse of Tudman's Croatia", *East European Politics and Societies*, Vol.18, Issue 4 (2004) 628-650.

Richardson, Michael. "Enough Said: Reflections on Orientalism", *Anthropology Today*, Vol.6, No.4 (Aug 1990) 16-19.

Riva, Gigi & Ventura, Marco. *Jugoslavia- Il nuovo medioevo- La guerra infinita e tutti i suoi perche*, Italy, Mursia, 1992.

Roskin, Michael. *The rebirth of East Europe*, New Jersey, Prentice Hall, 1991.

Sardar, Ziauddin. *Orientalism*, Buckingham- Philadelphia, Open University Press, 2000.

Saric, Ljiljana. "Balkan Identity: Changing Self-images on the South Slavs", *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, Vol. 25, Issue 5-6 (2004) 389-407.

Sarras, Michael. " 'A Balkan Cleaning Up': John Sofianopoulos' Balkan Travels During 1920s and His Social Insights" (σσ. 225-236), στο: Συλλογικό, *The Balkans in Travel Writing*, Great Britain, Cambridge Scholars Publishing, 2015.

Sasaiac, Andi. "From *woods and water* to the *gran bazaar*- Images of Romania in English travelogues after WWI", *Linguaculture*, 2 (2015) 79-97.

Schwandner-Sievers, Stephanie. "Albanians, Albanianism and the strategic subversion of stereotypes", *Anthropological Notebooks*, 14:2 (2008) 47-64.

Segnini, Elisa. "Orientalism within Europe: Introduction", *Journal of European Studies*, Vol.46 (2016) 214-220.

Shoup, Paul. *Communism and the Yugoslav National Question*, New York & London, Columbia University Press, 1968.

Silber, Laura & Little, Allan. *The death of Yugoslavia,* London, Penguin Books, 1995.

Skoulidas, Elias G. "The perception of the Albanians in Greece in the 1830s and '40s- The role of Press" (σσ.172-181), στο: Συλλογικό, *Albanian Identities- Myth and History,* London, Hurst & Company, 1999.

Standish, M.J. Alex. "Enver Hoxha's Role in the Development of Socialist Albanian Myths" (σσ. 115-126), στο: Συλλογικό, *Albanian Identities- Myth and History,* Bloomington & Indianapolis, Indiana University Press, 2002.

Stavrianos, L.S. "The Balkan Federation Movement- A neglected Aspect", *The American Historical Review,* Vol 48, 1 (October 1942) 30-51.

Stilhoff Sorensen, Jens. "Balkanism and the New Radical Interventionism: A Structural Critique", *International Peacekeeping,* 9:1 (2002) 1-22.

Stoddart, D.R. *On Geography,* Oxford, Basil Blackwell, 1986.

Tanner, Marcus. *Croatia- A nation forced in war,* New Haven and London, Yale University Press, 1997.

Tarifa, Fatos. *The Balkans: a mission neither accomplished nor impossible,* Netherlands, The Hague- Smiet, 2002.

Tibawi, A.L. "English- Speaking Orientalists- A critique of their approach to Islam and Arab Nationalism" *The Muslim World,* Vol 53, Issue 4 (October 1963) 298-313.

Todorov, Nikolaj. "The Balkan town in the second half of the 19th century", *Etudes balkaniques,* 2 (1969) 31-50.

Todorova, Maria "What is or is there a Balkan culture, and do or should the Balkans have a regional identity", *Southeast European and Black Sea Studies,* 4: 1 (2004) 175-185.

--, "Introduction- From Utopia to Propaganda and Back" (σσ. 1-16), στο: Συλλογικό, *Post- Communist Nostalgia,* New York- Oxford, Berghahn Books, 2010.

Tornquist, David. *Look East- Look West- The Socialist Adventure in Yugoslavia,* New York, The Macmillan Company, 1966.

Tsekou, Katerina. "The Greek Political Refugees in the People's Republic of Bulgaria", *Studia Territorialia,* I (2010/2011) 77-93.

Turner, Bryan. *Marx and the End of Orientalism,* London, Allen & Unwin, 1978.

Tziovas, Dimitris et al. *Greece and the Balkans identities, perceptions and cultural encounters since the enlightment.* Aldershot: Ashgate, 2003.

Tyner, Judith A. "Interactions of Culture and Cartography", *The History Teacher,* Vol. 20, No.4, (August 1987) 455-464.

Van Meurs, Wim. "Romania: New Membership and Old Habits?", *Südosteuropa-Journal of Politics and Society*, 57 (2009) 284-304.

Velkova, Sanya. "Perception of the 'Neighbor' in Periods of Crisis: The Beginning and the End of the Twentieth Century in Bulgaria and in Greece", *Balkan Studies*, Vol. 42 (1993) 109-114.

Veremis, Thanos. "A Greek view of Balkan Developments" (σσ. 131-139), στο: Συλλογικό, *Greece in a changing Europe- Between European integration and Balkan disintegration*, Manchester, Manchester University Press, 1996.

--. "The hellenic kingdom and the ottoman Greeks: The experiment of the society of Constantinople", *Δελτίο Μικρασιατικών Σπουδών*, 12 (1997) 203-212.

Vlasidis, Vlassis & Karakostanoglou, Veniamin. "Recycling Propaganda: Remarks on Recent Reports on Greece's 'Slav- Macedonian Minority' ", *Balkan Studies*, Vol. 30, No. 1 (1995) 151-170.

Vucinic, Wayne S. *Serbia between East and West- The Events of 1903-1908*, Stanford, Stanford University Press, 1954.

Welfens, Paul. *Stabilizing and integrating the Balkans: economic analysis of the stability pack, EU reforms and international organizations*, Berlin, Springer, 2001.

White, George. *Nationalism and territory- Constructing Group Identity in Southeastern Europe*, Lanham, Rowman and Littlefield, 2000.

Wilkinson, H.R. *Maps and Politics- A review of the ethnographic cartography of Macedonia*, Liverpool, University Press, 1951.

Wilson, Ernest J, III. "Orientalism: A Black Perspective", *Journal of Palestine Studies*, 10, 2 (Winter 1981) 59-69.

Wolf, Larry. *Inventing Eastern Europe- The map of Civilization on the mind of Enlightment*, California, Stanford University Press, 1994.

Wood, Dennis. *The power of maps*, New York- London, The Guilford Press, 1992.

Woodward, Susan. *Balkan Tragedy- Chaos and dissolution after the Cold War*, Washington D.C., The Brookings Institution, 1995.

Wyon, Reginald. *The Balkans from Within*, London, Finch & Co, 1904.

Yegenoglu, Meyda. *Colonial fantasies: towards a feminist reading of Orientalism.* Cambridge- New York, Cambridge University Press, 1999.

Zelepos, Ioannis. "Redefining the 'Great Idea': The Impact of the Macedonian Struggle 1904-1908 on the formation of Athanasios Souliotis- Nicolaidis' Oriental Idea", *Neograeca Bohemica*, 15 (2015) 15-31.

Zizek, Slavoj. "You May!". *London Review of Books.* Vol.21, No.6 (March, 1999) 3-6.

Zotiades, George. *The Macedonian controversy*, Thessaloniki, Hetaireia Makedonikon Spoudon, 1961.

Συλλογικό, *The Balkan States-1. Economic- A review of the economic and financial development of Albania, Bulgaria, Greece, Romania and Yugoslavia since 1919*, Oxford, Oxford University Press, 1956.

Συλλογικό. *Problems of Balkan security: Southeastern Europe in the 1990*, Washington D.C., Wilson Center Press, 1990.

Συλλογικό. *The Yugoslav War, Europe and the Balkans- How to achieve security?*, Italy, Longo Editore Ravena, 1995.

Συλλογικό. *Promoting stability in the Balkans: working with civil society in the democratization progress, 1998-2001*, Athens, Livani publishing organization, 2001.

Συλλογικό. *Religious quest and national identity in the Balkans*, Hampshire New York, Palgrave in association with School of Slavonic and East European Studies, 2001.

Συλλογικό. *Occidentalism- Images of the West*, Oxford, Clarendon Press, 2003.

Συλλογικό. *Greece and the Balkans: identities, perceptions and cultural encounters since the enlightment*, Aldershot, Ashgate, 2003.

Συλλογικό. *The Balkans and the West- Constructing the European Other*, Aldershot-Hampshire -England Burlington, Ashgate, 2004.

Συλλογικό. *Dealing with the Past in the Western Balkans- Initiatives for Peacebuilding and Traditional Justice in Bosnia- Herzegovina, Serbia and Croatia*, Berlin, Berghof Foundation, 2013.